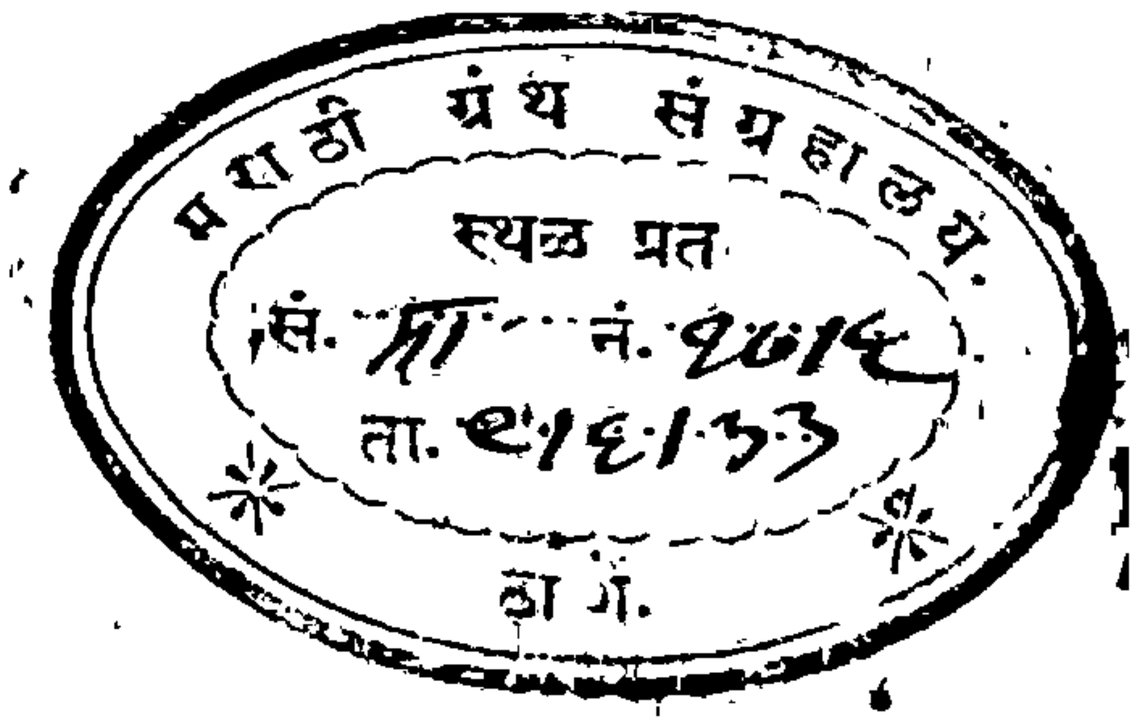
मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणें.
(जिल्हा वाचनालय)

मासिकाचे नांव — दाभोळी [illegible]

संपादक — [illegible]

मासिक क्रमांक — 20 सन — 1970

अंक वर्ष 9 ते व 99


मराठी ग्रंथ संग्रहालय
स्थळ प्रत
सं. मा नं. २०१८
ता. ९।६।३३
ठा गं.

सूचना.

आम्हीं श्रीरामदासकृत रामायणापैकीं युद्धकांड छापण्यास बरेच दिवस आरंभ केला आहे. दुसरीं तीन कांडेंही आम्हांस मिळालीं आहेत. तर यांच्या आणखी प्रती कोणापाशीं असल्यास त्या आमच्याकडे पाठविण्याची कृपा करावी म्हणजे शुद्ध करण्याच्या कामास मदत होईल. काम झालें म्हणजे ज्यांच्या त्यांस परत केल्या जातील.

का० सं० व्यवस्थापक.

विषयक्रम.

बखरी.

थोरले शाहू महाराज यांचें चरित्र समाप्त १०१–१०२

थोरले शाहू महाराज यांचे चरित्राची अनुक्रमणिका.. १–२

पंतप्रधान यांची शकावली ९–१६

नागपूरकर भोंसल्यांचे संबंधाचे कागदपत्र ११७–१२०

मराठी कविता.

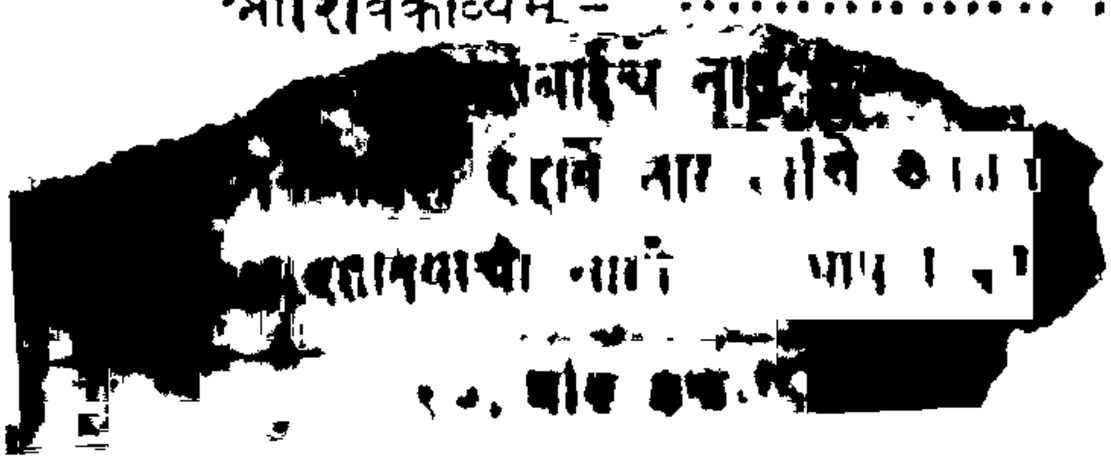
श्रीरामदासस्वामिकृत युद्धकांड ३३–४०

अनेक कवि--पांडुरंगकृत नारायणराव पेशवे यांचें चरित्र–अमृतरायकृत शुक-चरित्र १५९–१६६

संस्कृत काव्यें.

अनेके–श्रीशंकराचार्यकृत वेदांतसार ५३–६०

श्रीशिवकाव्यम् – १०१–१०८



किल्याचे अधिकारी यांजशीं राजकारण राखिलें होतें. व महाराजांची आज्ञा होती. आणखी खर्चास व बक्षिसें देऊन चार दिवस अंताजी शिवदेव व लोक राणी साहेबांकडील वरते राहिले ते उतरोन दिल्हे. यावरून राणी साहेबांनीं संभाजी राजे यांस फौजसुद्धां यावें म्हणून लिहून आणाविलें. यावरून महारानांनीं बापूजी खंडेराव यांस दुसरे वेष देऊन त्यांजकडील कारभारी यांणीं व जीजाबाई साहेबांनीं या खटाटोपांत आपण पडून शेवटास जावयाचें नाहीं. [असें] राजे यांस सांगितल्यावरून पुढें न येतां माघारे जावें ऐसें जालें. महाराजांचे शरीरीं व्यथा बहुत झाली. सर्वांस प्रधानासह बोलावून, " राज्यास धणी पुत्र करून, सर्वांनीं आज्ञेंत चालून राज्य देवब्राह्मणांचें हें एक विचारें रक्षावें, " आज्ञा केली. आणि शके १६७१ शुक्लनाम संवत्सरे सन खमसेन मया व अलफ मार्गशीर्ष वद्य तृतीया शुक्रवारीं देह ठेवून कैलासवास केला. तों पर्यंत राज्याभिषेक ७६ गुदरले.

याप्रमाणें शाहू महाराज यांणीं बेचाळीस वर्षें राज्याभिषेक यवनाचे नजरबंदींतून येऊन अप्रतिहत आज्ञा पृथ्वीचे ठायीं ऐसें करून परम पुण्यश्लोक होत्साते कैलासवास केला. तो समय परम दारुण ! सर्व प्रजा व लोक अष्टप्रधान आदि करून यांस प्रळयच गुजरला ! प्रधानपंत व गोविंदराव कारभारी व सरदार यांणीं शहरची नाकेबंदी करून, वाड्या भोंवत्या चौक्या व कारखाने यांस चौक्या पहारे याप्रमाणें करून, प्रधानपंत वगैरे गोविंदराव यांचे वाडियांत येऊन बसले. आणि राणीसाहेब यांचे तीर्थरूप[१७] कुवारजी शिर्के यांस बोलावून नेलें आणि सांगितलें जे, " बाईसाहेबांची मर्जी कशी आहे ? महाराजांसारखें रत्न गेलें. पुढें राज्यभार चालणें त्यास आम्हांस सर्वांस घेऊन महाराजांची आज्ञा नाली आहे त्याप्रमाणें राज्याचे अधिकारी करून करावयाचें आहे. आम्ही सर्व आज्ञांकित, महाराज तेच बाईसाहेब आहेत. किंवा सहगमन करण्याचा संकल्प आहे. हें विचारून यावें " म्हणून पाठविले. आणि " आपणापाशीं बखेडा करणार कारभारी यांचा बंदोबस्त महाराजांचे आज्ञेनें करितों" म्हणून सांगून पाठविलें. आणि दादोबा प्रतिनिधी आणि यमाजीपंत व त्यांचे लोक या भोंवते आपले लोक पाठवून नजरबंदी करविली. शिर्के यांणीं बाईसाहेबांस निरोप सांगितला. तेव्हां बाईसाहेबीं विचार केला जे, " सर्व प्रकारें बलवान् प्रधानपंत व गोविंदराव व सर्व कारभारी होऊन ताराबाईचे नातु राज्यावर बसवणें हें राजकारण सिद्ध जालें. तेच पुत्र घेऊन आपण रहावें तरि त्यांचे आज्ञेंत चालून ताराबाईचे आज्ञेंत चालावें यांत शोभा रहावयाची नाहीं. आपण दादोबा व यमाजीपंत यांचे नादीं लागून

---

१७. ग्रांड डफ " माऊ " असें म्हणतात.

प्रधान, चिटणीस व कारभारी सर्व तोडिले आणि मलसतही प्रतिनिधीनें शेवटास नेली नाहीं. याउपरि रहाणें व्यर्थ आहे." म्हणोन सहगमन करण्याचा निश्चय केला. " जाली ती गोष्ट बरीच जहाली. महाराज गेले, आम्हांस रहावर्याचें नाहीं. तुम्ही सर्व महाराजांची आज्ञा जाली असेल तसें करून राज्य राखावें, " बोललीं. पदर टाकिला. आणि साहित्य लौकर करावें म्हणून आज्ञा पाठविली. याप्रमाणें निरोप येतांच तात्काळ प्रतिनिधी व यमाजीपंत यांस आणावयास पाठविलें. यमाजीपंत कुळंबिणीचे घरांत गुप्तरूपें राहिले ते आणून बेड्या घालून कैद केले. आणि पुरंदर व कावनई किल्यावर रवाना केले.

या नंतरि सर्व कारभारी व प्रधानपंत व प्रजा यांणीं दोन पालख्या तयार करून वाडयांत गेले. सर्व कारखान्यास कुलपें घालून चौकी पहारे बंदोबस्त केला. आणि उभयतां पालखींत सर्व राजोपचार वस्त्रें, नवाहीर, अलंकार करून समारंभे गेले. तेथील विधि यथाशास्त्र करणें तो केला. यानंतर उत्तर कार्य मालोजी भोंसले मुंगेकर यांजपासोन चालतें केलें. लक्षावधि रूपये दानधर्म, यथाविधि दानें, ब्राम्हणांस देकार व भोजनें करविलीं. पानगांवांस आधीं बंदोबस्त केला होता. सर्व कारखाने व शागिर्द पेशा हत्ती, घोडे, जवाहीर पोषाक व खजीना देऊन बापूजी खंडेराव चिटणीस व बरोबर चिंतो विनायक ताराबाई साहेबांकडील देऊन महाराज राजाराम साहेबांस आणावयासि गेले. बराबर प्रधानपंत यांजकडील लिंबाजी अनंत म्हणोन सरदार फौजसुद्धां दिल्हे. ते पानगांवीं जाऊन मार्गशीर्ष अखेर निघोन येतां मार्गीं दर्याबाई निंबाळकरीण फौजसुद्धां बराबर घेतली. आईसाहेब खालीं राहून राजे आले त्यांची भेट बहुत दिवसांची म्हणून श्रीकृष्णातीरीं शकुन्तेश्वर याचे देवालयीं घेतली. सर्व लोक सामोरे जाऊन भेटले. शहरांत नाणें ते सुमुहूर्तानें नावें म्हणून वडुय आरळें नजीक मुक्काम करून राजे राहिले. तेथें सर्व सरदार लोक प्रजा यांच्या भेटी होऊन म्हसवे मुक्कामीं आले. याप्रमाणें शाहू महाराजांचें अवतारचरित्र समाप्त झालें. शिवाजी राजे यांचे अंशाच निर्माण होऊन राज्य केलें. तें चरित्र समाप्त जालें. श्री शाहू महाराज छत्रपति व सकवार बाईस दहन श्री कृष्णा. वेण्या संगमीं प्रवाहांत जालें. त्या स्थळीं महाराजांचें लिंग पाषणाचें व बाई साहेबांची मूर्ती यांची स्थापना केली. ते उभय प्रवाह कर्त्तीत मोठे मोठे पाषाणादि पदार्थ जातात त्या स्थळीं अचल पाषाणरूपें अद्याप प्रत्यक्ष राहिलें.

चरित्र समाप्त.

---

१८. ग्रांड डफ यांणीं जो बाळाजीवर आरोप केला आहे त्यास येथें कांहीं अधार नाहीं.

अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठ.
शिवावतार–बालपण–कैद	२–३
शाहू व राजाराम यांचा संकेत...	३
शाहूच्या लग्नाचा विचार	४
बादशाही दरबारांत शाहूचें वर्तन	४–५
शाहूचीं लग्नें–विरूबाई	५
ताराबाई–औरंगजेबाचें मरण...	६
मराठ्यांचा दंगा–शाहूस सोडण्याचा विचार–नेमणूक–बेगम व शाहू–राजेरजवाडे व शाहू–शाहू नर्मदापार होतो	७–१०
मराठे सरदाराचे अनुकूलत्व–त्यांस बक्षीस	१०
ताराबाईचा विरोध व तयारी ...	११
पारदची गांधगढी–फत्तेसिंग भोंसले	१२–१३
धनाजी व प्रतिनिधी–खेडची लढाई–शाहूचा जय–बक्षीस ...	१३–१४
सातान्यावर चाल–सचीवाचा मृत्यु–शेखमिरा–सातारा हस्तगत ...	१४–१६
राज्याभिषेक	१६
परळी संस्थानची व्यवस्था ...	१६
ताराबाईशीं विघाड–शेखमिरा व चिटणीस यांची हुशारी–धनाजीचा मृत्य...	१६–१७
बाळाजी विश्वनाथ...	१७
पन्हाळ्याकडील हकीकत–रामराजाची उत्पत्ती...	१८
प्रधान पदांची व्यवस्था–सातारा राजधानी–सचिव–शाहूचा मनमिळाऊपणा...	१८–२०
जाधवराव व बाळाजी विश्वनाथ यांमध्यें बखेडा–शाहूकडे फिर्याद	२०–२२
जाधवराव मोंगलाकडे जातो...	२३–२४
प्रतिनिधीवर रोष–चिटणिसांचें स्तुत्य वर्तन	२५–२६
दिल्लीकडील वृत्त व संकाजी मल्हार	२६–२७
दमाजी थोरात–सचिवाची सुटका	२७–२८
दमाजी थोराताचा धर्मलंडपणा	२८
खवासखानकर–प्रतिनिधीचा बहुमान	२८–२९
कान्होजी आंग्रे व त्यांच्याशीं तह	३०–३१
बाळाजी विश्वनाथ पंत प्रधान	३१–३२
सेनापति–इतर अष्टप्रधान व दरकदार	३२–३३
राज्यव्यवस्था–कारखाने... ...	३३–३६
फत्तेसिंग भोंसले–प्रांतांचो वांटणी	३६–३७
दिल्लीचें वर्तमान व सय्यदाचें राजकारण...	३७–४०
सय्यदाशीं तह	४१
बाळाजी विश्वनाथ दिल्लीस–तहाचो मंजुरी	४१–४३
बाळाजीचा सन्मान–निजामाशीं कटकट	४४
कान्होजी आंग्रयाचा सन्मान–रंग...	४४
बाळाजीपंत नानांचा मृत्यु–बाजीराव...	४५
खंडेराव दाभाडयाचा मृत्यु–त्रिंबकराव दाभाडे व पिलाजी गायकवाड	४५–४६
परशुराम त्रिंबक यांचा काळ–श्रीपतराव प्रतिनिधि	४६
बाजीराव यांची हिंदुस्थानांत स्वारी–जाण्याचा बेत–राजसभेंत त्यांचें हिमतीचें भाषण... ...	४६–४८
बाजीरावाची रवानगी–शिंदे व होळकर–सोन्याच्या दांडीची चवरी...	४८–४९
कर्नाटकांत मराठ्यांची स्वारी...	४९–५०
बुंदेलखंडचीं पत्रें व त्यांचो तजवीज	५०–५१
त्रिंबकराव व बाजीराव... ...	५१–५२
दक्षणा...	५२
दाभाडे व पेशवे यांचा समेट...	५२–५४
यशवंतराव महादेव पोतनीस...	५४
निजामाचें तहाचें बोलणें–प्रतिनिधींचा सल्ला	५५–५६

विषय.	पृष्ठ.
संभाजीची खटपट–त्याचा निजामाशीं एकोपा	५६–५७
संभाजीस शाहूचें पत्र	५७–५८
शाहूच्या प्रधानांची तयारी-बाजीरावाचें सेनाधिपत्य	५८–५९
मराठी कावा–निजामाची हैराणगत–त्याच्या मेळ्यांत फूट-तह	५९–६२
उदाजी चव्हाण–शाहूचा उदार स्वभाव...	६२–६३
अजातशत्रु...	६३
चव्हाण व संभाजी यांचा एकोपा प्रतिनिधीचा जय ...	६३–६४
कान्होजीचें मरण–त्याचे पुत्र...	६४
रघूजी भोंसले सेनासाहेबसुभा	६४–६५
खंडो बल्लाळ यांचा काळ–चिटणिशीची व्यवस्था	६५
संभाजीचें सलूख्याचें बोलणें–दोन राजांची भेट	६५–६७
चव्हाण	६७
जंजिऱ्याचा शिद्दी व तिकडील मसलत	६८–७०
मानाजी व तुळाजी आंग्रे... ...	७०–७१
बादशाही थाटाची स्वारी... ...	७१–७४
संभाजीची पुनः भेट	७४
आंग्र्याकडील हकीकत–सचिव.	७४
साष्टी व वसई	७४–७६
अंतर्व्यवस्था.....	७६
मानाजी आंग्र्याची मर्दुमकी...	७६–७७
नादीरशहा–मराठ्यांची तयारी–बाजीरावाचा मृत्यु	७७–८०
कोंकणांतील वर्तमान–व बाळाजी बाजीराव यास वस्त्रें ..	८१
बाळाजीची हिंदुस्थानांत स्वारी–सदाशिव चिमणाजी	८२
सेनासाहेबसुभा व पेशवे यांचा समेट	८३

विषय.	पृष्ठ.
जिवाजी खंडेराव चिटणीस ...	८४
बाबूजी नाईक जोशी बारामतीकर	८४–८५
निजाम उल्मुल्क यांचे पुत्र ...	८६
गुजराथ प्रांताचा बंदोबस्त–दमाजी गायकवाड...	८६–८७
निटणिशी व दुसरे दरखांची व्यवस्था	८७
महाराजांचा पुण्यप्रताप... ...	८७–९०
बाळाजीपंताची नम्रता व राजनिष्ठा...	९०–९२
शाहूची अप्रतिहत आज्ञा ...	९२
राण्या व नाटकशाळा	९२–९३
खंडया कुत्रा–महाराजांची उदास वृत्ति...	९३
शाहूचें आणखी एक लग्न.....	९४
संभाजीची आणखी एकदां भेट–श्रीपतरावाचा मृत्यु	९४
मदारी हत्ती–संततीची दुराशा–सगुणाबाईचा काळ	९४–९५
राजतीर्थांचा महिमा...	९५
गोविंदराव चिटणिसावर मर्जी–दत्तक घेण्याचा विचार	९५–९६
चाफळ संस्थानचा बंदोबस्त...	९६–९७
मंत्रीपदाची व्यवस्था	९७
शाहूचें दुखणें–दत्तक निवडण्याचा विचार–सकवारबाईचा बखेडा	९७–९९
सकवार बाईचें प्राबल्य-चिटणीस व प्रधान यांच्या जिवास धोका-ताराबाईचा नातु–राज्य करूं म्हणणाऱ्यांची विल्हेवाट–शाहूचें देहावसान ९९–१०१
सकवार बाई सती–प्रतिनिधि व त्यांचे कारभारी यांस बंधन–रामराजाचें आगमन... ... १०१–१०२

१. शके १६६५, सन ११५३. खांसा स्वारी राजदर्शनास जाऊन पुण्यास आली; भाऊ साहेब गडा [?] बेदनूर पर्यंत जाऊन सातारियास आली.—कलम.

१. शके १६६६, सन ११५४. खांसा स्वारी छ १८ सवाल कार्तिकमासीं नाशिकास जाऊन कोंकणांत शिरून पुण्यास आले. तौराऊ साहेबांबराबर भाऊ साहेब होते.— कलम.

१. शके १६६७ सन ११५५. भाऊसाहेब व दादासाहेब व जनोबा बाबा साताऱ्यास जाऊन राजदर्शन घेऊन पुण्यास आले. महादाजी आबाजी पुरंदरे कारभारी स्वारी भेलसें करून छ १२ रज्जबीं, श्रावणमासांत आले. या सालास श्रीमंतांस माधवराव[33] साहेब पुत्र झाले— कलम.

१. शके १६६८, सन ११५६. खांसा स्वारी राजदर्शन घ्यावयास गेले. तेथें निरोप घेऊन खांसा व दादासाहेब व जनोबा व विश्वासराव व सौभाग्यवती गोपिकाबाई सुद्धां निघोन छ १० रबिलावलीं पंढरीस जाऊन छ २४ जमादिलावलीं पुण्यास दाखल झाली. भाऊसाहेबांची स्वारी निराळी कारभारी सखारामपंत[34] बोकील, निसबत पुरंदरे, फौज बरोबर घेऊन कर्नाटकांत जाऊन बाहादूर बिंडा घेऊन बेदनुराकडून वगैरे छ ३ जिल्हेजीं गेले, ते छ २ जमादिलावलीं पुण्यास आले. मातोश्री तांई[35] काशीयात्रा करून घरास आली. जनोबाबावा यांचा काळ झाला. कलम.

१. शके १६६९, सन ११५७. खांसा स्वारी व कारभारी छ ८ जिल्हेज मार्गशीर्षमासीं निघोन, फौजेस नालबंदी देऊन, खानदेशांतून बेदरपर्यंत गेले. तों नासिरजंग व कारभारी रामदासपंत ऐसे चालोन आले. लढाई होतां असीउंबरीवर येऊन तह झाला. छ[36] ९ रबिलावलीं पुण्यास येऊन हिंदुस्थान ममसुदाबाद प्रांतीं जाऊन छावणी केली. कलम.

१. शके १६७० सन ११५८. खांसास्वारी हिंदुस्थान प्रांतीं छावणीस होते

---

३२. ताराऊ=ताराबाई. इजला यात्रेस नेलें होतें असें दिसतें.

"स्वारी भेलसें पायगंडावरून बज्जनीची खंडणी घेऊन माघारे आले. माऊ साहेब कोंकणांत किल्ले पहावयास गेले. मग येऊन बयाबाईचें लग्न केलें" असें दुसऱ्या बखरींत आहे. बयाबाई ही चिमाजी आप्पा यांची मुलगी. ही ओंकार यांजकडे दिली.

३३. माधवराव यांचा जन्म सावनूर येथें झाला. बाईसाहेबांची व माधवरावांची ओज व जतन नबाबसाहेब यांणीं नीट ठेविली त्यावरून माधवराव नबाबांस 'मामा' असें म्हणत असत.

३४. हे प्रसिद्ध सखारामपंत बापू. यांचा वाडा सासवडास आहे. यांस हिवरें गांव इनाम होतें.

३५. ताई—या कोण ? बाजीरावाचें कुटुंब काशीताई ?

३६. येथें ९ किंवा ५ हें स्पष्ट कळत नाहीं.

तिकडील खंडण्या ममसुदाबादेसुद्धां घेऊन, प्रयागस्नान करून, देशीं आले. पस्तीस हजार फौजेस नालबंदी देऊन, महादाजी आबाजी पुरंदरे यांस घरीं ठेवून, फौजेसुद्धां राजदर्शनास गेले. कलम.

१. शके १६७१, सन ११५९. खांसास्वारी फौजेसुद्धां साताऱ्यास असतां महाराजांचे शरीरास अस्वस्थ झालें. तेव्हां अष्टप्रधान व भोंसले वगैरे यांजवळ फौज थोडी, प्रधान यांजवळ फौज भारी पाहून, राज्याची बंदोबस्ती करावयास आज्ञा करून, मार्गशीर्ष शुद्ध नवमीस देह विसर्जन झालें. तेव्हां बाई सती जावयास तयार झाली. त्यांचें साहित्य करून, मिरवत क्षेत्र माहुलीस आणून कृष्णेंत दहन केलें. बाई सती गेली व दोन नाँटकशाळा बराबर गेल्या. तेथें कृष्णेंत जागा बांधली आहे. महाराज ताराऊसाहेब राजाराम यांची स्त्री राजेश्रींनीं आ ज बें त ठेविली होती. वाड्यांत तिचा बंदोबस्त करून पानगांवीं ताराऊसाहेब यांची नात दरयाबाई निंबाळकरीण ताराऊसाहेबांचा लेक वेडा शिवाजी [त्या] चा लेक राजाराम यांचा भाँऊ होता त्यास ताराऊ साहेब गुप्त खर्चास पाठवीत होती. त्यास निंबाळकरणीनें पानगांवास आणिलें. हें वर्तमान राजेश्रींस कळलें होतें. त्यांनीं खंडेराव न्यायाधीश यांस पाठविलें.

महाराजांचा काळ झाला तेव्हां श्रीमंतीं मातबर माणूस व फौज पाठवून निंबाळकरीण बाई सुद्धां साताऱ्यास आणून समारंभ, अन्नसत्र [करून] सिंहासनीं राज्यावर स्थापिलें. छ ८ सफर पौषमास. अष्टप्रधानांस वस्त्रें झालीं. राजाराम राजे, प्रधान बाळाजी बाजीराव, याप्रमाणें होऊन प्रतिनिधीचे मुतालीक यमाजी शिवदेव यांस कैद करून किल्यास पाठविलें. ताराऊसाहेबांचा व हुजूरदार [?] राजेश्रींकडून यांचा बंदोबस्त करून नाना पुरंदरे तेथें कारभारावर ठेविले. भाऊसाहेब यांजबराबर फौज देऊन सांगोल्याकडे पाठविलें. खांसे पुण्यास येऊन, चिरंजीव विश्वासराव यांस दीक्षित पटवर्धन यांची कन्या वधू करून, मोठा समारंभ झाला. लग्नसिद्धी झाली. अष्टप्रधान वगैरे सर्व लग्नास आले होते. वाड्या भोंवतीं वाडे होते ते पाडून मंडप केले होते. पुण्याची वस्ती वाढूं लागली. रंगभट्ट ढेंकणे वगैरे यांचे वाडे पाडले होते त्यांस दुसरी जागा नेमून दिली. नंतर जयापा शिंदे यांस कारभारी रामचंद्रबाबा शेणवई

---

३७. नाटकशाळा=राखा; उपस्त्रिया.

३८ 'यांचा माऊ होता' या शब्दांचा संबंध व अर्थ दुर्बोध आहे.

३९. रामराजास गादीवर बसविण्याचे कामीं जी खटपट झाली ती 'थोरले शाहू महाराज यांचें चरित्र' पृष्ठ १८–१०१ यांत वर्णिली आहे.

४०. जयापा हा राणूजीचा मुलगा. यानें मारवाडांत नागोर शहरास वेढा घातला असतां त्यास मारेकऱ्यांनीं मारिलें. माऊ साहेबांची बखर पृ० १५।१६।१७ पहा.

सरकारांतून नेमून दिले होते त्यांचें व सरदारांचें न बने करितां मल्हारजी होळकर यांचे विचारें दूर केले. आणि उभयतां सरदार हिंदुस्थानांत स्वारीस पाठविले. कलम.

१. शके १६७२ सन ११६०. खांसास्वारी व महादाजी आबाजी पुरंदरे फौजेस नालबंदी देऊन श्रावणमासीं डेऱ्यादाखल होऊन चरोळीचे तळावर गेले. तेथें भाऊसाहेब सांगोल्याकडून आले. रामचंद्रबाबा भाऊसाहेबांस भेटले होते. त्यांस घेऊन श्रीमंतांस भेटविलें. आणि श्रीमंतांजवळ बोलणें घातलें कीं, कारभार आम्हीं करूं. तेव्हां हें बोलणें रामचंद्रबाबाचे संकेतें असें समजलें. तो मजकूर महादाजी आबाजी पुरंदरे यांस कळला. श्रीमंतांचें बोलणें झालें कीं, भाऊसाहेब कारभार करूं म्हणतात. तेव्हां पुरंदरे यांणीं उत्तर केलें कीं, आम्ही चाकर, भाऊसाहेब भाऊ आहेत, त्यांचें न ऐकिल्यास दौलत[41] फाटेल. असें म्हणून निरोप घेऊन पुण्यास आले. भाऊ साहेबांस रामचंद्र बाबांनीं पुढें करून नजर छत्तीस लक्ष रुपये दिले. पुरंदरे यांचे विद्यमानें फौजेस नालबंदी पावून तयार होती. भाऊसाहेब व रामचंद्रबावा कारभार करूं लागले. तों निजामुलुक यांचे लेंक नासरजंग व सलाबतजंग व निजाम अल्लीखां व बसालतजंग व मोगल अल्ली फुलचेरीकडे[42] आले होते. तेथें नासरजंग यांचा काळ जाला, ही खबर आली. त्यावरून भाऊसाहेब कर्नाटकांत जाऊन भागानगरास गेले. तों मागें दमाजी गाईकवाड साताऱ्यास आला. साताऱ्यास रामराजे राज्यावर होते त्यांणीं [व] ताराऊसाहेब यांणीं आपली आज्ञा चालवून दमाजी गाईकवाड बोलाविला. तो वीस हजार फौजेनिशीं आला. पुणें पळों लागलें. पुण्यास मुतालकीवर बाबा फडणीस होते. महादाजीपंत पुरंदरे आपले घरीं असतां उभयतांनीं विचार करून गाईकवाड यास चिठ्ठी पाठविली. तो पुण्यास न येतां साताऱ्यास गेला. नाना पुरंदरे तेथें होते. त्यांशीं व यांशीं लढाई होऊं लागली. ही बातमी भागानगरास जातांच शहरापासून सतरा लक्ष रुपये खंडणी घेऊन तेरावे दिवशीं साताऱ्यास दाखल झाले. गाईकवाड यास धरून कैद केला. साताऱ्याचा बंदोबस्त करून श्रीमंत पुण्यास गाईकवाडास घेऊन येऊन आवजी कवडे यांचे वाड्यांत मुजमदाराचे घरापुढें ठेविला. नंतर पर्वतीचे देवालयास काम लाविलें. व दक्षणेचे ब्राह्मणांस डोंगरासभोंवतीं सोपे बांधून देकारास जागा केली[43]. कलम.

---

४१. पेशव्यांची बखर पान ६२ व टीप ८ पहा.

४२. फुलचरी=पांदोचरी.

४३. "खांसास्वारी बरोबर भाऊसाहेब कर्नाटकांत सावनूर पावेतों गेले. पुढें महादोबा बावा रवाना करून उभयतां पुण्यास आले. महादोबा अखेरीस आले. दमाजी गायकवाड सातारियास आले होते." दुसरी बखर.

१. शके १६७३ सन ११६१. श्रीमंत स्वारीस निघाले. कारभारी भाऊ साहेब व रामचंद्र बाबा. उमाबाई दाभाडी येऊन भेटली. त्यांचे संस्थानाचा बंदोबस्त केला. निजाममुलकाचा काळ झाला. नासरजंग हिदामुदीखां[२४]-नाचे लढाईंत मृत्यु पावला. सलतनत[२५] लुटली गेली सबब दक्षिणेस दुसरा सुभा यावा हें राजकारण शिंदे, होळकर यांस करावयास पूर्वी लिहिलें होतें [तें] त्याणीं करून आणिलें. महादाजी आबाजी कारभारांतून राहिले होते. त्यांस सरदारी देऊन, पुणें देशचा सुभा त्यांचे पुत्र नीलकंठ महादेव यांचे नांवें करून त्यांस स्वारी बरावर घेऊन गेले. हिंदुस्थानांतून मोठे फौजेनिशीं जयापा शिंदे व मल्हारजी होळकर हे दिल्लीहून पादशहापासून गाजुदीखान फरोजंग [यांस] दक्षिणेस सुभेदारी करून घेऊन येतात, ही वातमी आली. तेव्हां नासरजंग यांचे धाकटे भाऊ सलाबतजंग व बसालतजंग व निजाम अल्लीखान व मोगल अल्ली भागानगरीं असतां त्यांस खबर कळली. त्यांणीं दिल्लीस पत्रें पातशहास पाठविलीं आणि श्रीमंतांकडे सरलष्करखान व जानोजी जसवंत निंबाळकर यांस बोलावयास पाठविलें. तों दिल्लीहून पत्र आलें म्हणून वकिलांचें लिहिणें श्रीमंतांस भाद्रपदमासीं आलें कीं, नबाबास पत्रें दिल्लीहून आलीं आहेत. तुमचें काम दक्षिणेचें तुम्हांस बहाल असे म्हणून आश्विन मासीं गाजुदीनखान व मल्हारजी होळकर व जयापा शिंदे फौजेसुद्धां औरंगाबादेस दाखल झाले. मसलतदार सय्यद हसमतखां व महंमदखान होते. त्यांनीं श्रीमंतांस सांगून पाठविलें कीं, शिंदे व होळकर उभयतां सरदार आपले भेटीस येतील. सय्यद लष्करखान व जानोजी निंबाळकर आले आहेत त्यांस निरोप न देतां बरावर घेऊन शहागडावर यावें. आम्हीही मागाहून येतों. आपले आमचे विचारें ठरेल तसें होईल. त्याजवरून श्रीमंतांनीं कूच करून, खान व निंबाळकर [यांस] घेऊन शहागडावर गेले. होळकर व शिंदे येऊन भेटले. मागाहून गाजुदीनखान यावे तों त्यास औरंगाबादेस नबाबाकडे मेजवानी झाली. मृत्यु पावले. श्रीमंतीं सरलष्करखान व जानोजी निंबाळकर यांस निरोप दिला. मल्हारजी होळकर हिंदुस्थानांत गेले. शिंदे देशीं राहिले. सरलष्करखान व निंबाळकर बसालतजंग यांस जाऊन भेटले. नंतर विघाडीचा अर्थ पेशव्यांच्या दृष्टीस पडला तेव्हां मल्हारजी होळकर यांस पत्रें पाठविलीं. बसालतजंग व दिवाण रामदास पंत व इंग्रेज[२६] जंगी फरासी सामान सुद्धां मोठी फौज घेऊन चालून आले. तेव्हां

---

२४. हिदामुदी=हिदायत मोयदीनखान-हा निजामुल्मुल्क यांच्या लेंकीचा पुत्र. यास मुजफरजंग असेंही म्हणतात.

२५. सलतनत=जिंदगी, सर्वस्व.

२६. 'इंग्रज' हें चुकीचें आहे. हा फरांसीस मांशर बुस्सी हा होय.

महादाजी आबानी पुरंदरे मार्ना [?] असतां कारभारांतून मन काढून होते. सरकारचे फौजेवर ग्रहणाचे पौर्णिमेस छापा घातला. असा उंबरीवर मोंगल आला. पुण्यांत पळण झाली. दुसरे दिवशीं लढाई होतां पाच हजार फौजेनें चालून महादाजी आबाजी पुरंदरे व दत्ताजी शिंदे व महादजी शिंदे बारगीर व कोन्हेर त्रिंबक एकबोटे वगैरे अकरा असामींनीं डोलींची[४७] अंबारी खालीं केली. तेव्हां सरकार फौज येऊन अंबारी लुटली. मोगल शिकस्त झाला. जहागीर देऊन सल्ला करून गेला. होळकर यांचीं पत्रें आलीं कीं, रोहिले पठाण कमाऊनचे पहाडांत आहेत. त्यांचें निस्तनाबूद करावें असें होतें, परंतु स्वामींकडून एक दोन पत्रें आलीं कीं, कळेल तैसा निर्गम करून तुम्हीं येणें. त्यावरून रोहिले पठाण यांचा व वजिरांचा सलोका करून देऊन कूच करून, भागीरथी उतरून, दक्षणतीरास आलों; वजीरही एक दोन दिवसांत येतील; मजल दरमजल येत आहोंत; त्यास वजिराकडून व दिल्लीहून बातमी आली कीं, स्वामींचा व सलाबतजंगाचा सलोक जाला. त्यास सल्ला जाला नसला तरि तसेंच लिहून पाठवावें. मजल दरमजल येत आहोंत. सल्ला झाला असला तरि इकडेही कामकाजें आहेत, यामध्यें जसें वृत्त असेल तशी आज्ञा केली पाहिजे. मोंगलाचे छाप्यांत बाबूराव फडणीस यांचे पायांस गोळा चाटून गेला. रामचंद्रबावा कारभारी यांणीं कर्जाची* पट्टी लोकांवर घातली. कलम.

१. शके १६७४ [४८]सन ११६२. खांसा स्वारी, कारभारी भाऊ साहेब व रामचंद्रबावा, कर्नाटकांत जाऊन श्रीरंगपट्टण पर्यंत गेले. मार्गीं होळहुनूरचें ठाणें घ्यावयास मोर्चे लाविले. तेथें भाऊ साहेब व रामचंद्रबाबा मोर्च्यांत तीन दिवस बसले होते. नंतर कोन्हेर त्रिंबक एकबोटे यांस आज्ञा केली. ते गेले. मागाहून श्रीमंतांजवळून कृष्णा पलांडा व रामजी पवार व दुपतराव व बाबाजी पडवळ वगैरे अकरा असामी कोन्हेर पंताजवळ जाऊन किल्यावर चढले. कृष्णाजी गोळी लागून ठार झाला. किल्ला फत्ते झाला. अकरा असामींस बक्षिसें दिलीं. पलांडा मजकूर यास मु ख ई ची [?] पाटिलकी दिली. रघुनाथ बाजीराव यांची स्वारी निराळी करून सखाराम भगवंत कारभारी दिले. त्यांणीं आमदाबादेस जाऊन हिंदुस्थानांत शिंदे होळकर[यांसह] गेले. खांसा स्वारी करनाटकांतून घरास आले. रामचंद्र बाबा कारभारास आहेत. गणपतीच्या

---

४७. डोलाची अंबारी=झोंपा घेतां येईल अशी ! ही खांसेनबाबाची असावी.

* हें या स्वारीचें कर्ज असावें.

४८. " स्वारी बरोबर भाऊ व दादा मासिक पावेतों होते. पुढें खांसा व माऊ कोंकणांतून पुणियास आले. दादा साहेब गुजराथेंत आमदाबाद घेऊन था (?) लनेरीं होळकर सुद्धां मिळोन हिंदुस्थानांत गेले. " दुसरी बखर.

मागें लक्षुमणपंत कोणी गृहस्थ नांदत होते त्यांची जागा घेऊन घर बांधिलें. तेथें तीन वर्षें कारभार करून मृत्यु पावले. त्यांस दत्तपुत्र सदाशिव रामचंद्र झाले. पुरंदरे घरीं होते त्यांस सरदारी सांगितली. त्यांत हरी गोपाळ सुपेकर सरदारीवर होते. सुभ्याचें काम नारो आपाजी करीत होते. विजयदुर्ग व सुवर्णदुर्ग वगैरे कोंकणांत, तेथें अम्मल इदलशाई विजापुराकडील प्रथम, नंतर अमात्य बावेडकर, नंतर कान्होजी आंग्रे वर्षें वीस, त्याचा लेक सखोजी त्यास लेक संभाजी व मानाजी, त्यास लेक संभाजी, त्यास तुळाजी, त्यास लेक मानाजी कुलाब्याकडे असत. कलम.

१. शके १६७५ सन ११६३. देशीं स्वारी असतां माधवराव साहेबांचें लग्न शिवाजी बल्लाळ[४९] पागेकडे अशी [?] उंबरीस होते. त्यांची कन्या सौभाग्यवती रमाबाई निश्चय करून लग्न केलें. बाबा व बाबुराव फडणीस व आबा मुजुमदार व माहिपतराव चिटणीस व कृष्णराव पारसनीस व कोन्हेर त्रिंबक एकबोटे यांस पालख्यांचीं वस्त्रें दिलीं. दादा साहेब व कारभारी सखारामपंत हिंदुस्थानांत छावणीस आहेत. कोंकणांत अम्मल आंग्रे यांचा. महादाजी आबाजी पुरंदरे घरीं. कारभारास भाऊ साहेब आँहेत. कलम.

१. शके १६७६ सन ११६४ श्रीमंत देशीं सिंहस्थास गंगातीरास जाऊन आले. महादाजी आबाजी पुरंदरे यांबरोबर सरकारचे कारखाने व फौज देऊन तोफखाना नवा सजवून माधवराव पानसे कुळकर्णी मौजे सोनोरी[५१] तालुके करेपठार यांस कारखाना सांगोन बराबर देऊन कर्नाटकांत पाठविलें. त्यांनीं कर्नाटकांत जाऊन बिदनूरची खंडणी घेऊन, अखेरीस सासवडास आले. कारखाने व निशाणें सरकारांत पाठवून दिलीं. स्वारींतून मुशाफरनंग, गारदि- यांचा सरदार, पळून गेला. दादासाहेब हिंदुस्थान छावणी कुंभेरीकडे. कारभारी सखारामपंत बापू. कोंकणांत आंग्रे यांजवर स्वारी आली. खंडोजी माणकर व रामाजी महादेव व संकाजी निळकंठ वगैरे जाऊस किल्ले घेऊन अम्मल सरकारीं झाला. पर्वतीचे देवळाचें काम तयार झालें. पूजा एका-

---

४९. हे सोलापूरकर जोशी.

५०. "सांसारवारी व भाऊ माधवराव यांचें लग्न करुन कर्नाटकांत गेले. तेरदळ, जमखिंडी घेऊन माघारे आले. दादा साहेब हिंदुस्थानांत कुंभेरीस गेले." दुसरी बखर. तेरदळ हल्लीं सांगलीकरांकडे आहे.

५१. सोनोरी सा० पुरंदर हा गांव पानसे यांस इनाम आहे. जवळच मल्हारगड नांवाचा किल्ला आहे तो त्यांजकडे होता. हल्लीं सोनोरी येथें पानशांचीं मुख्य तीन घराणीं आहेत. माधवराव हे शिवाजी माणकेश्वर यांचे चिरंजीव. पानशांच्या घराण्याची संक्षिप्त हकीगत वरील माधवराव पानशे यांचे वंशज केशव बापूराव पानशे यांणीं आम्हांकडे पाठविली आहे त्यावरुन आली त्यांचे फार आभारी आहों.

दशीस खांसे जाऊन करूं लागले. पर्वती संस्थान केलें. चतुर्थीस थेउरास स्वारी जात होती. थेऊर व आळंदी व गणेशखिंड व [?] पाषाण या मार्गे झाडें लॉंविलीं. पुण्याची वस्ती वसली. शेतें मोडून वसाहत झाली. स्वारी सासवडास जाऊन महादाजी आबाजी पुरंदरे यांस पुण्यास घेऊन[५३] आले. कलम.

१. शके १६७७ सन ११६५. श्रीमंतांस नारायणरावसाहेब पुत्र झाले. दादा साहेब हिंदुस्थानांतून तीन वर्षें छावणी करून आले. कारभारी सखारामपंत असतां कृष्णराव बल्लाळ[५४] काळे व विसाजीपंत लेले व चिंतो विठ्ठल त्यांजवळ आहेत. जानकीबाई दादासाहेबांची स्त्री निवर्तली. दुसरें लग्न कृष्णातीरीं गलगलें येथें स्वारींत झालें. सौभाग्यवती आणंदीबाई[५५] नांव ठेविलें. सलाबतजंग भागानगरींहून चालून आले त्यांशीं सल्ला केला. सावनुरांत मुरारजी घोरपडे हिंदुराव त्यास पेशजी स्वारींतून मुजाफरजंग रुसून गेला होता तो त्यांशीं मिळून सावनूर बळाऊन लढाई लागली. त्याजवर श्रीमंत व भोंसले नागपूरकर व नवाब [अशी] लाख फौज जमा झाली. मोर्चे लाविले. ते सालीं महादाजी आबाजी व कोन्हेर त्रिंबक घरीं होते त्यांस बोलावून घेतलें. मुसा भुशी फिरंगी नबाबाकडील त्यानें तोफांचा मार देऊन गांवकुसू पाडिलें. हल्ला जाला. कोन्हेर त्रिंबक यांस कपाळास गोळी चाटून गेली. भाऊसाहेब व पुरंदरे मोर्च्यांत होते. मुरारराव घोरपडे कौल घेऊन गुतीस गेले. सल्ला जाला. मुजाफरखान चाकर ठेवून श्रीमंतांनीं बराबर घेतला. निजामअल्ली भागानगरास गेले. नागपुरास भोंसले निरोप घेऊन गेले. पर्वतीस तळ्याचें काम लाविलें. खासे जाऊन बसत होते[५६]. कलम.

१. शके १६७८[५६] सन ११६६. खांसा स्वारी फौजेनिशीं नालबंदी देऊन साठ हजार फौज घेऊन कारभारी भाऊसाहेब [असे] कृष्णातीरास गेले. करनाटक प्रांतींचे वकील आले. खंडण्याचा करार करून घेऊन तोफखाना

---

५१. नित्य आळंदीस जाणाऱ्या एका गौळी जातीच्या वारकऱ्यानें झाडें लाविलीं असें सांगतात तें सा वरून खोटें ठरतें.

५२. "खांसा स्वारी कृष्णेपर्यंत जाऊन माघारी आली. नंतर सिंहस्थाकरितां नासिकास गेले. दादा साहेब हिंदुस्थानांत." दुसरी बखर.

५३. कृष्णराव हे निजामाकडील पेशव्यांचा प्रसिद्ध वकील जो गोविंदराव काळे त्याचे तीर्थरूप.

५४. ही ओक यांची कन्या.

५५. "कुंभेरीहून दादा देशीं आले. जानकीबाई प्रसूत होऊन मरण पावली. उपरांत गलगल्यास लग्न करून सावनुरास स्वारीस (खांसाकडे) गेले. पाच सालीं तुळाजी आंग्रे धरून आणिले." दुसरी बखर.

५६. "सु० स० सब्बा खमसैन (मया व अलफ् ११५७ इ० स० १७५६) खांसा स्वारी श्रीरंगपट्टणास गेली. बरोबर भाऊ. दादासाहेब कितुरास." दुसरी बखर.

जंगी सौमानें बरोबर असतां श्रीरंगपट्टणास गेले. तेथें कुंभार राजा. त्याजवळ हैदर नाईक जमादार होता. मोर्चे देऊन सत्तावीस दिवस लढाई केली. खांसा भाऊ साहेबें मोर्च्यांत होते. मोर्च्यांतील तोफ एक फुटली त्यानें माणसें जायां झालीं. नंतर सल्याचें बोलणें होऊन, छत्तीस लाख रूपयांचे होन व पंधरा लक्षांची हुंडी, एकूण एकावन लक्ष रुपये खंडणी घेऊन श्रीमंत ज्येष्ठमासीं तुंगभद्रेवर आले. नदीस पाणी फार होतें. श्रीमंतांनीं पूजा करून प्रार्थना केली. उतार होऊन लष्कर उतरून आलें. पुढें कृष्णेवरही याप्रमाणें झालें. लष्कर उतरून पार आलें. श्रीमंत आलीकडे आल्यावर कृष्णेस पाणी पूर्ववत् प्रमाणें जाहलें! दर कूच निघोन सत्ताविसावे दिवशीं पुण्यास दाखल जाहले. दादासाहेब यांस कारभारी सखाराम भगवंत हे व होळकर समागमें स्वारी हिंदुस्थानांत पाठविली. कलम.

१. शके १६७९ सन ११६७. स्वारी श्रीमंत विश्वासराव, कारभारी बाबूराव फडणीस, सरदार दत्तानी शिंदे, फौज सुद्धां व हुजरात पागा व सरदार निजाम अल्लीखां याजवर रवाना केलें. त्यांजकडील वकील पांच लक्ष रूपयांची जहागीर देतों म्हणोन बोलण्यास आले. तें श्रीमंतांनीं न ऐकतां बिघाड दाखविला. नबाब चालून आले. बरोबर बिठुल सुंदर दिवाण होते. निजाम अल्लीखां येतात हें ऐकून भाऊसाहेब फौजे सुद्धां डेरां दाखल होऊन मागाहून चालले. हुजुरात पंचवीस तीस हजार घेऊन कूच दर कूच नाशकास जाऊन, गंगास्नान करून, नगर किल्यानवळ फरा [?] बागांत मुक्काम केला. विश्वासराव यांची व नबाब बहादुर यांची लढाई होऊं लागली. दत्ताजी शिंदे यांनीं तरवार फार केली. नबाब शिकस्त होऊन पंचवीस लक्ष रुपयांची जहागीर व किल्ले देऊन सल्ला केला. उभयतां श्रीमंतांच्या भेटी झाल्या. या पूर्वी नबाबाची भेट विश्वासराव यांनीं भगवंतराव कडेकर [?] याचे विद्यमानें घेतली होती. नबाब निघोन गेले. उभयतां श्रीमंत पुण्यास आले. हिंदुस्थानांत दादासाहेब छावणी करून राहिले. कारभारी सखारामपंत व जनार्दन बल्लाळ फडणीस होते. त्यांत फडणिसांचा काळ झाला. कलम.

---

५७. जंगीसामान=लढाऊ सामान, दारु गोळा वैगेरे.

५८. यावरून व मागील पुढील मजकुरावरून भाऊंस लढाईंचा सराव नव्हता असें बिलकुल होत नाहीं.

५९ "सु० स० संमान खमसैन (म० अ० ११५८ इ० स० १७५७) खांसास्वारी बरावर भाऊ तांदुळजे पर्यंत गेले. नबाब निजामअल्लीखां याजपासून २५ लक्षांची जहागीर घेतली. दादासाहेब किनुरास." दुसरी बखर.

६०. भाऊ साहेबांची बखर पृ० ३६ व ३७ पहा.

[४१] ॥ श्री लक्ष्मीकांत ॥

हुकूमनामा सरकार श्रीमंत महाराज राजश्री रघोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा बे॥ शिवराव पांडुरंग सु॥ सीत अर्बेन मयातैन आलफ. छावणी फौज सोनेगांव येथें फौजेंत तुमचे कडील कारकून दाखल्याचे कामीं आहेत त्यांस सांप्रत ज्याप्रमाणें छावणी फौज माहाराजगंज येथें शिरस्ता चालत आला त्याप्रमाणेंच याही फौजेंत राहील हें समजोन हा हुकूमनामा तुम्हांस सादर केला असे. त्यास तुम्ही छावणी फौज सोनेगांव येथून आपले कारकून दाखल्याचे कामीं आहेत त्यांजला मैदप्तरसुद्धां बोलावून घेणें. नाणिजे छ० १ माहे शवाल सन १२५९ साल फसली मोर्तब सुद .

[४२] ॥ श्री लक्ष्मीकांत ॥

राजश्री बाळानी रामचंद्र गोसावी यांस

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य— श्रे॥ रघोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा दंडवत सु॥ सन इसने अशर मयातैन व अलफ राजश्री अमृतराव पांडुरंग यांनीं विनंतीपत्र पाठविलें त्याजवरून सरकारचे समजण्यांत आलें [कीं] पेंढारी यांची नमाव येकायेकीं कोणास वातमी न समजतां नागपूर शहरचे जवळ येवून मंगळवारी पेठेस आग दिल्ही. आणि चहूंकडून येकच बलवा केला. त्या प्रसंगीं तुम्हीं जातीनीं नाऊन तोफखाना व बाणांच्या कैंच्या खाना केल्या होत्या त्या माघाऱ्या आणोन, तोफखान्याचा गोलंदाज वगैरे एकत्र करून पेंढारी यांची लढाई घेऊन त्या लोकांचें पारपत्य करून शहर वाचविलें व त्यांचे मागें धावून जाऊन नागजागीं ज्या ज्या रुखावर त्यांचा शह त्या त्या रुखावर तोफेचा आणि बाणांचा मार करून परागंदा केलें. इत्यादिक मजकूर सरकारचे समजण्यांत आले. यास तुम्ही तीर्थस्वरूप कैलासवासी आबासाहेब यांचे वेळेपासून वडिलोपार्जित सरकार चाकरी ऐसीच निःसीम पणें करीत आलां, व फार दिवस सरकारचे पदरीं अन्न खात आलां व सरकारची सेवा ही करीत आलां तेव्हां तुह्माविषयीं सरकारची खातरजमा आहेच. हल्लीचे वेळेस सरकारची खांसा स्वारी प्रसंगीं नसतां मेहनत केली आणि अमृतराव पांडुरंग यांस गोळी लागून जखमी जाले असतां सर्वत्रांस समेटून राजश्री शिवराव पांडुरंग यांस पुढें करून सरकारचा नक्षा कायम ठेविला याचा संतोष सरकारास फार झाला. त्यास ऐसी चाकरी तुमचे वडिलांपासून होतच आली आहे. त्याप्रमाणें हल्लीं तुम्हीं केली व पुढेंही करीत नाणें. तुह्माकडेस हजेरी गणती वगैरे फौजेची आहे त्याप्रमाणें

---

१. दंगा.
२. बाण दारूचे.
३. भवानीपंत काळू.

चालेल आणि तुमचे वंशस्थाचा निर्वाह शिलशिल्यानुरूप सरकारांतून होईल, एविशीं तुम्ही आपली खातरजमा ठेवणें. नाणिजे छ ५ माहे रविलावल. बहुत काय लिहिणें. शिक्का.

[४२] **नवाबाची व जानोजी भों-सलेची कलमबंदी.**

सवाल १.—बराड प्रांतीं तह पहिले पासून आहे. त्याप्रमाणें अमल सुरळीत चालावा. त्यांत खलश नसावा. ज्यास्ती उपद्रव करूं नये. कलम.

ज० १.—खलेल आम्हांकडून जाहला असला तरि जाबसाल खाम हिशेब मनास आणून करूं. पुढें तहाप्रमाणें चालूं येणेंप्रमाणें.

स० २.—सालमनकुरीं श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान यांची स्वारी वऱ्हाड प्रांतीं आली. भोंसले यांचा हिस्सा म्हणून महालों महाल ऐवज घेतला. त्याची रसीद एकंदर महालों महालची द्यावी कीं, जो आकार मामलत रुईनें होईल त्यांत सरकार हिस्सा जाऊन बाकी द्याचा हिस्सा राहील त्यांत तो ऐवज मजुरा द्यावा.

ज० २.—ऐवज सालमजकुरीं न पुरतां येत्या सालांत राहिला ऐवज मजुरा देऊं. रसीद वाजवी असावी.

स० ३.—देवगड चांदा येथील पेशकशीचा ऐवज सुदामत प्रमाणें देत नाहींत. त्याचा मागील हिशेबाप्रमाणें ऐवज नगद द्यावा. व पुढील सावकारी निशा द्यावी. कलम.

ज० ३.—[ही जागा मूळांत कोरी आहे.]

स० ४.—गढिया व ठाणें सांप्रत नवीन घेतले आहेत त्यांत सुदामत ठाणें राहत आहेत ते ठाणें सोडावीं. ठाणें आमचीं. कलम.

ज० ४.—तहाखेरीज घेतलीं असतील तरि माघारी घ्यावीं.

स० ५.—सांप्रत फौजेचे उपद्रवामुळें वऱ्हाड मुलूख प्रांत खराबींत आले. त्यास कौलपत्र देऊन आकाराचा पैसा घेऊन त्याची उस्तवारी करावी; उभयतां कडून कौलास अंतर नसावें. ज्यास्त उपद्रव न करावा.

ज० ५.—प्रांत उभयतांचा आहे. त्यास उभयपक्षीं उचित तें करावें.

स० ६—वऱ्हाड प्रांतीं सुभा राहील त्यानें व सरकारचे सुभेदारानें आपापले तहाप्रमाणें अम्मल करून सुरळीत वर्तावें; हिशेबाप्रमाणें महालाचा वसूल द्यावा; जहागीरदार वगैरेचे महालास उपद्रव न द्यावा. कलम.

---

१. दुजामाव. २. पूर्वचालीप्रमाणें.

ज० ६---सदर्हू प्रांत तुमचा आमचा आहे त्यास उभयतांनीं परस्परें नें उचित तें करावें. येणेंप्रमाणें.

स० ७---जहागीरदारांचे महालांत तह व गांवखर्च व सरदेशमुखी वजा करून बाकी निंमेनिंमे ऐवज घेत जावा; त्या करारांत अंतर नसावें. कलम.

ज० ७.---[ही जागा मूळांत कोरी आहे]

स० ८.---पागेकरी वगैरे यतकी महालांत राहतात. त्यांनीं बावगा उपद्रव रयतीस न द्यावा. कलम.

ज० ८.---जें उचित तें उभयतांनीं करावें.

स० ९.---भागानगर व बेदर व अवरंगाबाद वगैरे प्रांतीं घांसदाणा नबाब असफज्याचे वेळेस न होतां, सांप्रत ही खास फौज त्या प्रांतीं असल्यास घेऊं सकत नाहींत. फौज मोहीमशीर असतां मागें उपद्रव देतात ते न करावा. कलम.

ज० ९.---घांसदाणा नबाब असफज्याचे वेळेस व नासरजंग यांचें इनायत झाला. घांसदाणा मामूल घेणें. येणेंप्रमाणें.

स० १०---प्रगणे नाचणगांव वगैरे महाल वर्धापार आहेत त्यांचा तहाचे वेळेस इजारा करून दिल्हा. त्या तागाईत तो ऐवज न आला तो नगद द्यावा पुढें सावकारी निशा जाली यास महाल त्याजकडेस रहावेत नाहीं तरि सदर्हू महाल सोडावेत.

ज० १०---सदर्हू इजाऱ्याचे तहाप्रमाणें ऐवज बेमुजीब हिशेब भरून तागाईत राजे बहादुर दिल्हा. आलीकडेस सनदा आहेत त्यास कराराप्रमाणें सनदा असल्यास उत्तम.

स० ११---साबाजी भोंसले यांस नागिर बशर्त चाकरी करावी म्हणून दिल्ही. त्यास कराराप्रमाणें फौज चाकरीस नाहीं. सबब फौज चाकरीस द्यावी. अथवा महाल सोडावे.

ज० ११.---चाकरी बशर्त परंतु आज पावेतों चाकरी केली नाहीं. जहागीर आसफज्यापासून आहे.

स० १२---आमनेरचा किल्ला यास दिल्हा. सबब कीं, हे येऊन सरकारांत सामिल जाहले. पुढें सामिल राहून कितीएक मनसुबे करावे, तों याजकडे सामिलातींत अंतर जहालें सबब किल्ला व महाल सोडावा. दिकत नसावी.

ज० १२.---बेमोजिब सनद जवाबसाल आहे.

स० १३.---राजाराम बाबूराव सुभेदार आपले सुभ्यांत अम्मल करितात. त्यास बुडविलें त्याची माल मवेशी व सरकारच्या तोफा वगैरे माघाऱ्या द्याव्या. क० १

ज० १३.---वाजवी.

स० १३.—निंबाळकर वगैरे त्यांचे महालांत पैसे वगैरे वानवी घेतले ते जमीदारांचे रूजुवातीनें सदर्हू ऐवज माघारा द्यावा. कलम १.

ज० १३.—बत्तिसां लक्षांची जहागिर श्रीमंतानें दिली त्या महालाचा वसूल नबाबचे सरकारांत अगर जहागिरदारांकडे जमीदारांकडे त्या वेळीं सदर्हू निंबाळकर वगैरे यांचे तालुक्यांत घेतला असेल.

स० १५.—हवेली आळजपूर याचा मक्ता सरदेशमुखी मोकाशा पावती घांसदाणा वगैरे कुल मुकरार रुपये २५००० पंचवीस हजार अक्षरीं पंचवीस हजार घेत जावे. याचप्रमाणें तहनामा आहे त्यास सांप्रत कराराशिवाय ऐवज अधिक घेतला असेल तो ऐवज माघारा दरोबस्त दिला पाहिजे. कलम १.

ज० १५.—[ही जागा मूळांत कोरी आहे]

[४४] भोंसल्यांच्या लढाया आणि *तहनामे.

[१] पहिला रघोजी

तारिख चंद्र १२ माहे जून सन १८२१ इसवी सहेब अल्लीशान बहादूर [रेसिडन्ट साहेब] यांनीं हुकूम केला जे, ज्या लढाया जाहाल्या त्याच्या नंतर बोलाचाली काय जहाली व गोष्ट मात काय जाहाली ते कळवावी.

मोठे रघोजी भोंसले यांचे वेळेस पांच लढाया जाहाल्या एक [१] कान्होजी भोंसल्याची [२] दुसरी बंगाल्याची [३] तिसरी देवगडची [४] चवथी चांद्याची [५] पांचवी निजामअल्लीखांची. या पांच लढाया जाहाल्या यांशिवाय मोपाळाकडेस पेशवे साहेबांबरोबर गेले होते व बुंदेलखंडाकडे व त्रिचनापल्लीकडे व चंदीचंदावराकडेस गेले होते. जाण्याचें कारण मुलूख लुटावा आणि खंडण्या घ्याव्या, इतकें कारण; सवालजबाब नाहीं; याचा तपशील या प्रकारें:—

१. प्रथम रघोजी भोंसले साहेबांस सेनासाहेबीची पदवी मिळून कान्होजी भोंसलेचे कामावर स्थापित नाहाले. कान्होजी चुलत चुलता याशीं व रघोजीशीं लढाई उमरावती व बाळापूर यांचेमध्यें जाहाली. तेव्हां कान्होजीचें बोलणें राजा शाहूशीं काय जहालें हें न समजलें. परंतु कान्होजी भोंसल्याची सलतनत बिघडल्या नंतर त्याचे पुत्राशीं व रघोजीशीं करार मदार जाहाला त्याचा वजिन्नस तहनाम्याचा आहे. नक्कल सन ११४९ जे

---

* प्रस्तुत लेख बराच मोठा आहे व त्यांत कोठें युद्धसंग्रामाची हकीकत सविस्तर दिली आहे. या समग्र लेखाची दुसरी प्रत आमच्या पाशीं नाहीं तथापि इतर ठिकाणीं यांतील कित्येक गोष्टींचा उल्लेख आला आहे व तहनाम्यांच्या सबंध प्रती मिळाल्या आहेत ह्मणून हा लेख जितका सुबोध करवला तितका केला आहे.

१. पहिला रघोजी.

२. सलतनत—सलतान—सलतन = फौज-फाटा, घोडेस्वार.

निघाले बळें भार साही जणांचे । महावीर ते गर्जती विक्रमाचे ॥
रणामंडळीं पारखे वीर कैसे । दळेंशीं बळें धांवती काळ जैसे ॥ ४८ ॥
महा मार दोहीं दळीं एक जाला । कपी वीर राक्षेस कीती निमाला ॥
पुढें वानरीं घोर घातें निघातें । रणीं भग्न केलें तयां राक्षसांतें ॥ ४९ ॥
तयां देखतां लोटला दिव्य घोडा । नरां-अंतकू कोपला वीर गाढा ॥
बळें हाणतां शस्त्र वाजे घडाडां । तुटों लागले पादपाणी थडाडां ॥ ५० ॥
बहू वेग संहारिती सर्व सेना । कपी पाहती अश्व कोठें दिसेना ॥
पुढें पाहतां पाहतां लाग वेगीं । अकस्मात तें आदळे खड्ग अंगीं ॥ ५१ ॥
बहूसाल तेणें [v]तया वानरांच्या । ग्रिवा कापिल्या थोर माहा विरांच्या ॥
कपी-वाहिनीचा रणीं आट जाला । [w]भुमी लोटिले शोणितें पूर आला ॥ ५२ ॥
कपी वीर ते खोंचले भग्न जाले । महा मार देखोनि वेगें[x] पळाले ॥
कितीएक ते सुग्रिवा आड गेले । पुढें अंगदें सर्व ही स्वस्थ केले ॥ ५३ ॥
उणें देखिलें धांवला शीघ्र कोपें । बळें ताडिला अश्व तो वज्र-यापें ॥
नरा-अंतकाला रणीं अंत आला । बहू मेद-मांसें भुमी गाळ जाला ॥ ५४ ॥
नरा-अंतका मारिलें अंगदानें । पुढें वीर ऊठावले घोर त्राणें ॥
रणामंडळा माजि ते शीघ्र आले । तया अंगदा ही कपी साह्य जाले ॥ ५५ ॥
करी नीळ तो युद्ध माहोदराशीं । महा वीर देवांतकू मारुताशीं ॥
भिडे त्रीशिरा पार्श्व तो ऋषभेशी । बळें झुंजती चौघे तीघां जणांशीं ॥ ५६ ॥
पुढें मांडिला थोर संहार तेथें । रणीं माजलीं तैं बहूसाल प्रेतें ॥
महावीर ते धीर संग्राम-सूरें । बळें धांवती एकमेकां पुढारें ॥ ५७ ॥
विरश्री बळें दूर टाकूनि शंका । रणीं हाणती घाय ते येकमेकां ॥
महा थोर संग्राम साही जणांचा । पुरीं पूरला अंत त्या राक्षसांचा ॥ ५८ ॥
गजारूढ माहोदरू त्या निळानें । रणामाजि देवांतकू मारुतीनें ॥
महा वीर पारश्व त्या ऋषभानें । रणीं झुंजतां पाडिले थोर मानें ॥ ५९ ॥
बळें कोपला तो अती चंडकाया । रथू लोटिला शत्रु तेणें जिताया ॥
कपी वीर ते आडवे शीघ्र आले । पुढें चालतां सर्व ही भग्न केले ॥ ६० ॥
रयीं बैसला पर्वता सारखा तो । म्हणे राम हा कोण युद्धासि येतो ॥
वदे शीघ्र बीभीषणू रम्य वाचा । रघूनायका पुत्र हा रावणाचा ॥ ६१ ॥
सखा होय सौमित्र तुह्मांसि जैसा । अतीकाय तो मेघनादासि तैसा ॥
न लेखी कपी-वाहिनीचा उठावा । तुह्मीं कीं सुमित्रा-सुतें हा वधावा ॥ ६२ ॥

---

v. 'रिसां' पा० मे०. w. 'भुमीलागि शोणीत तो पूर आला' पा० मे०. x. 'मागें' पा० मे०.

म्हणे त्यासि पाहा बरें रावणारी । उभा राहिला शीघ्र कोदंडधारी ॥
विरश्री बळें बाणिली दिव्य शोभा । रणामंडळीं ठाण मांडूनि ऊभा ॥ ६३ ॥
पुढें राघवें ओढिला बाण जैसा । पदे आदरें वीर सौमित्र तैसा ॥
पहावें घडी येक राजीव-नेत्रें । वधीतों बळें दैत्य मुहूर्त-मात्रें ॥ ६४ ॥
पुढें पावला तो अती चंड काया । yवहू बोलती येकमेकां छळाया ॥
तया येकमेकांस निर्वाण जालें । शरां सोडिलें व्योम संपूर्ण केलें ॥ ६५ ॥
शरा तोडिती एकमेकां विरांचे । पुन्हा मागुती भार येती शरांचें ॥
बळें भीडती बाणवाणास कैसे । पडों लागती छेदिले सर्प जैसे ॥ ६६ ॥
शरीं राक्षसें व्योम संपूर्ण केलें । विरें लक्ष्मणें शीघ्र छेदूनि नेलें ॥
रिपू कोपला मागुते बाण सोडी । बळें वीर सौमित्र तात्काळ तोडी ॥ ६७ ॥
पुढें वीर रामानुजें ते चि काळीं । नभीं मंडपू घातला बाणजाळीं ॥
किती चूकले भार येतां शरांचे । ॲदेहे खोंचले एकमेकां विरांचे ॥ ६८ ॥
विरश्री-बळें दुःख नाहीं तयाचें । नभीं पाहती देव कौतूक त्यांचें ॥
दळें थोकलीं युद्ध होतां खणाणां । तया मस्तकू डोलवी रामराणा ॥ ६९ ॥
भला रावणी वीर हा चंडदेही । दुजा मानवी वीर सौमित्र तो ही ॥
महावीर दोघे रणामाजि कैसे । बळें मातले भीडती काळ जैसे ॥ ७०॥
पुढें शीघ्र सौमित्र तो वज्र-ठाणें । बळें तोडिलें शीर चंद्रार्ध-बाणें ॥
रणीं पाडिला तो अती चंडकाया । बळें लागले दैत्य मागें पळाया ॥ ७१ ॥
बहूसाल ते मृत्युपंथेंचि गेले । परी अल्प घायाळ मागें पळाले ॥
पुरी माजि जाऊन लंकापतीला । भयें सांगती सर्व संहार झाला ॥ ७२ ॥
बहू झुंजतां झुंजतां भग्न जाले । रणीं सर्व ही पुत्र-मंत्री निमाले ॥
नरां वानरांला जयो प्राप्त जाला । क्षयो रांक्षसां शीघ्र टाकूनि आला ॥ ७३ ॥
पुढें रावणू तो भुमी अंग घाली । तया ऐकतां मूर्छना शीघ्र आली ॥
शरीरीं नसे शुद्धि सर्वै उडाली । बहू दैन्यवाणी दशा प्राप्त जाली ॥ ७४ ॥
करी रावणू शोक शंकारहीतू । सभा-मंडपीं धांवला इंद्रजीतू ॥
पिता शीघ्र आलिंगिला मेघनादें । म्हणे काय जी शीणतां व्यर्थ खेदें ॥ ७५ ॥
बहूतां परी जनकू शीकवीला । म्हणे शीघ्र मारुनि येतों रिपूला ॥
तेणें रावणू शोक सांडूनि ठेला । बहूसाल सन्मानिलें त्या सुताला ॥ ७६ ॥
बहू दीस होतां गळां रत्न माळा । तये पाहतां मोल थोडें भुगोळा ॥
करीं घेतली माळिका आवडीनें । सुताच्या गळां घातली तेz त्वरेनें ॥ ७७ ॥

---

६१. कोदंड=धनुष्य. ६२. राजीव=कमल. ६३. मुहूर्त=अत्यल्प काळ. y. ' बळें 'पा० भे०. ६४ रावणी=रावणाचा पुत्र. ६५. जनक=बाप (रावण). z. ' रावणानें ' पा० भे०.

रणा चालिला वीर संग्राम सैरा । दळेंशीं बळें लोटला भार सैरा ॥
रथां घोडियां कुंजरां [६६]मीति नाहीं । बहूसाल वाद्यें पुढें एक घाई ॥ ७८ ॥
महा वैभवेशीं रणामाजि आला । तया इंद्रजीतें रणीं होम केला ॥
[६७]यथायोग्य पूर्णाहुतीचेनि तोषें । रथू दीधला अग्निवर्णू हुंताशें ॥ ७९ ॥
रथू तोमरू-खड्ग-बाणीं विराने । धरी रावणी तो महा वीर साजे ॥
उडाला रथेंशीं बळें अंतराळें । असंभाव्य सोडी तळीं बाण-जाळें ॥ ८० ॥
बळें सूटले बाण त्या राक्षसाचे । बहू खोंचले भार गोळांगुळांचे ॥
[b]फुटों लागले कोथळे पादपाणी । भयें बोलती वानरें दैन्य वाणी ॥ ८१ ॥
कितीएक ते वीर भेणें पळाले । पुढें नात जातांचि चौरंग केले ॥
कितीएक धाकें विरां आड नाती । अकस्मात तेथें चि ते भेदिजेती ॥ ८२ ॥
कपी-वाहिनीमाजि आकांत जाला । रणीं तो विरें वीर सर्वै निमाला ॥
सुमित्रा-सुतू बोलिला राघवाला । बहू आट नाला रिसां वानरांला ॥ ८३ ॥
पुढें बोलतां बोलतां ते चि काळीं । अकस्मात्त ते भेदिले बाण-जाळीं ॥
निचेष्टीत भूमी धनुष्यें गळालीं । विरें इंद्रजीतें [c] बहु ख्याति केली ॥ ८४ ॥
बळी रावणी एकला वीर जेठी । कपी पाडिले लक्ष कोट्यानुकोटी ॥
महा वीर ते धीर मेरू बळाचे । प्रतापें सुरांहूंनि ते विक्रमाचे ॥ ८५ ॥
रिसां वानरां सर्व संहार केला । पुरी माजि तो येश घेऊनि गेला ॥
नमस्कार केला तया रावणाला । दळेंशीं बळें राम शत्रू निमाला ॥ ८६ ॥
रणीं सर्व ही पाडिले प्रेतराशी । बहूसाल आनंद त्या रावणासी ॥
महा सूख लंका-पुरीमाजि ऐसें । पुढें वर्तलें वानरांमाजि कैसें ॥ ८७ ॥
कपी रीस[d] ते पर्वता-तुल्य कैसे । निमाले रणीं [e]पाडिले वृक्ष जैसे ॥
तयांमाजि कल्याण दोघां जणाला । कपी मारूती आणि बीभीषणाला ॥ ८८ ॥
रण माजलें सर्व ही प्रेतरूपी । तया माजि ते दोघें [f]उद्विग्न रूपी ॥
विचारूनियां [७०]वन्हि-शीखा उजेडें । रणा शोधिलें सर्व [f]तीहीं निवाडें ॥ ८९ ॥
रणा शोधितां सर्व सेनेसि अंत । तयामाजि तों बोलिला जांबुवंत ॥
पुढें वीर ते शीघ्र धांवूनि आले । तया पाहतां बाण आंगीं बुडाले ॥ ९० ॥
बहूसाल तो रीस घायाळ जाला । बळीं[g] बाण-जाळीं रणीं आकळीला ॥
महावीर बीभीषणें ऊठवीला । बळें बाण वोढूनियां स्वस्थ केला ॥ ९१ ॥

---

६६. मिति=गणति. a. 'तयालागिं' पा० भे०. ६७. हुताश=विस्तव. ६८. गोलांगुल =वानर. b. 'तुटों' पा० भे०. c. 'रणीं' पा० भे०. d. 'वीर' पा० भे० e. 'ठेविले' पा० भे०. ६९. उद्विग्न=दुःखी. ७०. वन्हिशिखा=विस्तवाची ज्वाला. f. 'ही तें' पा० भे०. g. 'बहू' पा० भे०.

पुढें ऋक्ष **बी**भीषणालागीं पूसे । महावीर ते मुख्य अहेत कैसे ॥
म्हणे **जां**बुवंतासि **नैऋत्य-नाथू**[७१] । विरा पुससी काय जाला अनर्थू ॥ ९२ ॥
महावीर दोघे निचेष्टीत नाले । [h]परी **सु**ग्रिवादिक सर्वे निमाले ॥
रणामाजि ते शोधिली सर्व सेना । समस्तामध्यें एक तोही [i]दिसेना ॥ ९३ ॥
प्रसंगीं निरूपी यथातथ्य मातू । मनामाजि तो **जां**बुवंतू निवांतू ॥
म्हणे वीर **बी**भीषणू **जां**बुवंता । समस्तासि कल्याण तें सांग आतां ॥ ९४ ॥
म्हणे ऋक्ष तो **मा**रूतीवीण कांहीं । विरां ऊठवाया दुजा प्रेत्न नाहीं ॥
क्षिराब्धी-तटीं योजनें चारि कोटी । गिरी **द्रो**ण आणील हा वीर जेठी ॥ ९५ ॥
महा रम्य **द्रो**णाचळू भव्य रूपी । तया मस्तकीं औषधी दिव्यरूपी ॥
बळें आणितां ऊठती सर्व सेना । कपी **मा**रूतीवीण दूजा दिसेना ॥ ९६ ॥
म्हणे **जां**बुवंतासि **नैऋत्य-नाथू** । असंभाव्य तूं सांगशी दूर पंथू ॥
गमे प्रेत्न हा सर्वथा ही घडेना । गिरी **मा**रूतीचेनिही आणवेना ॥ ९७ ॥
म्हणे गा विरा काय तूं बोलिलाशी । कपी सारखा **मा**रूता भावितोशी ॥
परी जाणहा **ई**श्वरू साक्ष रूपी । कळेना जना **रु**द्र पूर्ण-प्रतापी ॥ ९८ ॥
बहु स्तूति केली तया **मा**रूताची । तयें तोषली वृत्ति **बी**भीषणाची ॥
म्हणे गा विरा संकटीं धांव घालीं । बळें ऊठवीं सर्व सेना निमाली ॥ ९९ ॥
कपी **मा**रूती उत्तरें सिद्ध जाला । मनीं चिंतिलें **रा**म-पादांबुजाला[७२] ॥
महावीर आणील **द्रो**णाचळातें । पुढें वीनवी **दा**स तो श्रोतयांतें ॥ १०० ॥

प्रसंग ५वा प्रारंभ.

उभा राहिला वीर **मं**दार जैसा । मनाहूनि पूढें बळें वेग तैसा ॥
रूपें कर्कशू पाहतां पाहवेना । बहूसाल उंचाट त्या राहवेना ॥ १ ॥
अकस्मात तो व्योम[१]-पंथें उडाला । मही झोंकली पन्नग[२] भार जाला ॥
बहू झोंकिले[a] कूर्म[३] वाराह[४] दंती[५] । झडा चांचरे[b] ते धरा सांवरीती ॥ २ ॥
स्फुरद्रूप सर्वांग वाजे झडाडां । उडाले नभीं वृक्ष वातें फडाडां ॥
असंभाव्य पिंजारिलें पुच्छ[७] मागें । नभोमंडळीं[८] जातसे लागवेगें ॥ ३ ॥
बहू लंघिली फोकळी वेग केला । द्विपें[९] पांच ही शीघ्र टाकूनि गेला ॥
उडाला बळें पांच सिंधू[१०] अगाधू[११] । पुढें देखिला साहवा क्षीर-सिंधू[१२] ॥ ४ ॥

---

७१. नैऋत्यनाथ=राक्षसांचा स्वामी. h. 'कपी' पा० भे०. i. 'वदेना' पा० भे०. ७२. पादांबुज=पदकमल. १. व्योम=आकाश. २ पन्नग=शेष, सर्प. a. 'धाकले' पा० भे०. ३. कूर्म=कासव. ४ वराह=डुकर. ५. दंती=हत्ती. b. 'चांचरीती' पा० भे०. ६. धरा=पृथ्वी. ७. पुच्छ=शेंपूट. ८. नभोमंडळ=आकाशमंडळ. ९. द्वीप=बेट. १०. सिंधु=समुद्र. ११. अगाध=खोल. १२. क्षीर=दूध.

तयाच्या तिरीं उंच आकाश पंथें । विरें देखिलें रम्य द्रोणाचेंळ्ठातें ॥
तया मस्तकीं दिव्य वल्ली अपारा । प्रभा फांकली तेज कल्लोळ सैरा ॥ ५ ॥
पुढें देखतां मारुता सांवरेना । धरीतां बळें तेज हाता चढेना ॥
महा औषधी दिव्य शैल्या निशैल्या । कपी देखतां सर्व ही गुप्त जाल्या ॥ ६ ॥
तया पर्वताची बहु स्तूति केली । परी नायके सर्व ही व्यर्थ गेली ॥
बहूसाल त्या [13]अंचळें गर्व केला । पुढें मारुता कोप तात्काळ आला ॥ ७ ॥
महा थोर धिःकार केला तयासी । बळें शीघ्र उत्पाटिलें पर्वतासी ॥
गिरी घेतला पुच्छ वेष्टीत माथां । कपी-राज तो चालिला व्योम पंथा ॥ ८ ॥
रणीं जाहला सर्व संहार जेथें । महावीर आला अकस्मात तेथें ॥
[14]निशा दाटली अंधकारें दिसेना । गिरी ठेवितां देखिली सर्व सेना ॥ ९ ॥
पिता पावला तो बळें मारुतीचा । रणीं वास नेला तया औषधींचा ॥
सुगंधें चि ते वीर आरोग्य जाले । कपी सर्व ही मृत्यु मारूनि ठेले ॥ १० ॥
दळेशीं बळें ऊठला रामराजा । स्फुराणें रणीं[c] गर्जती वीर-फौजा ॥
पुढें मारुतें घेतलें पर्वताला । क्षिराब्धी तटीं शीघ्र ठेवूनि आला ॥ ११ ॥
तुलेना गती शक्ति माहा विराची । कळेना करी कोण [15]संख्या बळाची ॥
दिसे पाहतां वानरू वेषधारी । परी जाणिजे सत्य हा [16]त्रीपुरारी ॥ १२ ॥
निशीच्या [17]पदें चारि कोटी उडाला । गिरी दों[d]पदीं शीघ्र घेऊनि आला ॥
पुन्हा मागुती तीपदां माजि नेला । प्रभातें चि चौथे पदीं प्राप्त जाला ॥ १३
सहस्रेक [18]गांवें गिरी[19] स्थूल मोठा । असंभाव्य या मारुतीचा चपेटा ॥
उडाला नभीं योजनें कोटि सोळा । नसे शोधितां दूसरा या भुगोळा ॥ १४ ।
बहू पंथ चाले रवी भार नाना । बहू भार वाहे फणी[20] तो उडेना ॥
गरुडासि तो आचळू हालवेना । दुजी साम्यता ब्रह्म-गोळीं दिसेना ॥ १५ ॥
पुढें मारुती भव्य आनंद-रूपी । नभोमंडळीं भानु[21] जैसा प्रतापी[22] ॥
महा वीर तैसा दळामाजि आला । समस्तांसि देखोनि आनंद जाला ॥ १६ ॥
सखा तो जिवाचा असे दूरि देशीं । सदां लागलें चित्त हें त्याजपाशीं ॥
पुढें पाहतां तो अकस्मात आला । तया सारिखें [e]जाहलें मारुताला ॥ १७ ॥
कपीनें कसें पाहिलें राघवासी । पुढें देखिलें लोभियानें धनासी ॥
तथा बाळकें देखिलें जननीलागीं[23] । तया सारिखें जाहलें मारुताला ॥ १८ ॥

---

१३. अचळ=पर्वत. १४. निशा=रात्र. c. 'कपी' पा० भे०. १५. संख्या=गणना. १६. त्रिपुरारी=शिव. १७. पद=चवथा हिसा (प्रहर). d. 'द्रोण तो' पा० भे०. १८. गांव=योजन=चार कोस. १९. गिरी=पर्वत. २०. फणी=शेष. २१. भानु=सूर्य. २२. प्रतापी =ऊन पाडणारा, पक्षीं शूर. e. 'वाटलें राघवाला' पा० भे०. २३. जननी=आई.

नमस्कारिलें त्या रघूनायकासी । उभा राहिला हात जोडोनि पाशीं ॥
म्हणे राम धन्य गा धन्य वीरा । कपी काय द्यावें तुझ्या उपकारा ॥ १९ ॥
अगा मारुती तूझिया उपकारें । जिवा ऋण जालें बहूसाल भारें ॥
सदा सर्वदा आमुची थोर चिंता । समस्तांसि तूं एकला प्राण-दाता ॥ २० ॥
म्हणे मारुती सर्व स्वामी प्रतापें । प्रभू काय कीजेल ग्यां दीनरूपें ॥
समर्था तुझेनी कृपेंवीण कांहीं । स्वता अल्पही कार्य होणार नाहीं ॥ २१ ॥
बहूतां परी मारुतें स्तूति केली । मनोवृत्ति ते राघवाची निवाली ॥
पुढें राघवें रुद्र संतुष्ट केला । बहूतां परी आदरें गौरवीला ॥ २२ ॥
प्रसंगें कपी-नाथ सुग्रीव बोले । म्हणे मारुती प्राण त्वां रक्षियेले ॥
कुळामाजि नालासि पूर्ण प्रतापी । कपीचीं कुळें सर्व ही श्लाघ्यरूपी ॥ २३ ॥
कपी सर्व ही बाण-नाळें निर्माले । तुझीया प्रतापें पुन्हा जन्म जाले ॥
प्रसंगें सखा राघवें निर्मिलासी । कपी कारणें तूं बहू कष्टलासी ॥ २४ ॥
तया बोलतां मारुता सूख जालें । पुन्हा मारुतें ही बहू तोषवीलें ॥
असो हे बहूसाल पाल्हाळ-गोवी । कथा राहिली ते पुढें चालवावी ॥ २५ ॥
कपी-नाथ बोले रघूनायकासी । नये रावणू चंडदुःखें रणासी ॥
तरी शीघ्र लंकापुरी जाळवावी । समर्थें कपींलागिं आज्ञा करावी ॥ २६ ॥
पुढें बोलिजे सुग्रिवालागिं देवें । तुम्हीं कल्पिलें कार्य सिद्धीस न्यावें ॥
कपी राम-आज्ञेस घेऊनि वेगा । विरांलागिं आज्ञा करी ते प्रसंगीं ॥ २७ ॥
तुम्हीं लागवेगें चुड्या पाजळीजे । वळें शीघ्र लंकापुरी दग्ध कीजे ॥
करीं घेतले उंच बांधूनि भारे । कपी धांवती एकमेकां पुढारे ॥ २८ ॥
चुड्या पावकें सर्व ही दीप्त केल्या । अकस्मात लंकापुरीमाजि नेल्या ॥
बळाचे कपी धांवती लक्ष कोटी । चुड्या खेळती थोर आनंद पोटीं ॥ २९ ॥
शिखा लागतां शीघ्र नाले उमाळे । निळे पींवळे श्वेत आरक्त काळे ॥
वन्हि लागला चंड वारा भरारां । पुरी माजि तो वन्हि धांवे सरारां ॥ ३० ॥
गृहागोपुरा जाहला एक वेळा । असंभाव्य हेलावती तीव्र ज्वाळा ॥
दिशा दाटल्या धूम्र आकाश-पंथें । पिडा जाहली खेचरां भूचरांतें ॥ ३१ ॥
मळें धूविलीं तीं तया रावणानें । सळें ऊसणें घेतलें पावकानें ॥
वळें लागतां थोर कोपें कडाडी । वळें माजला वन्हि पोटीं धडाडी ॥ ३२ ॥

---

१९. कपी-नाथ=वानरांचानाईक. २५. श्लाघ्य=स्तुत्य. २६. निमाले=मेले. २७. शिखा=ज्वाला. २८. श्वेत=पांढरा. २९. आरक्त=लाल. ३०. चंड=सपाट्याचा. ३१. वन्हि=विस्तव. ३२. गोपुर=देवडी. ३३ खेचर=आकाशांत हिंडणारे. ३४. भूचर=पृथ्वीवर हिंडणारे. ३५. पावक=विस्तव.

बळें क्रोध आला तया पावकाला । वरी वात वेगीं बळें साह्य जाला ॥
शिखाँ चालिल्या अंतराळीं धडाडां । जळों लागली दिव्य लंका भडाडा ॥ ३३ ॥
अपारें घरें गोपुरें रम्य सारें । बहूसाल धामोदरें थोर थोरें ॥
पडों लागलीं दग्ध होतां धबाबां । महा राक्षसी तोंड घेती खबाबां ॥ ३४ ॥
ध्वनी राक्षसांची असंभाव्य जाली । मुखें बोलती आगि रे आगि आली ॥
कितीएक राक्षेस धांवूनि आले । अकस्मात ते वीर सर्वै मिळाले ॥ ३५ ॥
बळें धांवली ते असंभाव्य सेना । पुढें जावया लाग कोठें दिसेना ॥
शिखा धांवती वन्हिच्या पाठि लागें । पळाले बळी प्राण घेऊनि वेगें ॥ ३६ ॥
बळें सूटलीं वैभवें राक्षसांचीं । बहू दाटलीं वाट प्रेतें विरांचीं ॥
कितीएक ते धीट नेटें जळाले । कितीएक ते वीर मागें पळाले ॥ ३७ ॥
त्रिकूटाचळीं थोर आकांत जाला । असंभाव्य राक्षेस कीतीं निमाला ॥
स्त्रिया बाळकें जेथ जेथें पळालीं । शिखा लागतां तेथ तेथें जळालीं ॥ ३८ ॥
पळायासि मागें पुढें रीघ नाहीं । जळाले पुरोमाजि ते सर्व कांहीं ॥
बहू कुंजरें शाकटें अश्व नाना । निमाले रथी सारथी सर्व सेना ॥ ३९ ॥
सहस्रें दहा भूमिनाथ रावणाचीं । जळालीं बहू संपदा वैभवाची ॥
सुवस्ता अळंकार दिव्यांबरांचीं । सुगंधेल आज्यादि नाना रसांची ॥ ४० ॥
गुरें वांसरें जाळिलीं पावकानें । बहू हाट बाजार केणी-दुकानें ॥
बहूतां जणांचें बहू वित्त गेलें । त्रिकूटाचळा पावकें शुद्ध केलें ॥ ४१ ॥
बहू वेवसायी भले मोठ मोठे । भुसारी जरी जोहरी आणि चाँटे ॥
जळालें बहू वित्त हाणोनि घेती । घरेना कदा सांवरेना रडंती ॥ ४२ ॥
सभा-मंडपीं राक्षसीं हाक नेली । म्हणे पाहतां काय लंका जळाली ॥
दहा योजनें तीसरा भाग जो कां । बळें जाळिली वानरीं सर्व लंका ॥ ४३ ॥
तया रावणा वाटली सर्व चिंता । म्हणे पाठवावें रणीं कोण आतां ॥
न दीसे मुखीं मंदली सर्व शोभा । पुढें बोलिला शीघ्र कुंभा निकुंभा ॥ ४४ ॥
म्हणे वानरीं जाळिली सर्व लंका । तयांशीं करा युद्ध टाकूनि शंका ॥
तया सांगतां सर्व ऊदीत जाले । महा वीर ते सात युद्धा निघाले ॥ ४५ ॥
वळी कुंभ निकुंभ जंघ प्रजंघें । दळें सिद्ध केलीं बळें लागवेगें ॥

---

* शिखा=ज्वाला. ३६. धाम=घर. f. 'जळाले' पा० भे०. ३७. कुंजर=हत्ती. ३८. शकट=गाडा. ३९. अश्व=घोडा. ४०. रथी=रथांत बसणारे. ४१. सारथी=रथ हाकणारे. ४२. मुवनें=घरें .४३. दिव्यांबरें=उंचीं वस्त्रें. ४४. आज्य=शेळीचें तूप (अजा=शेळी). ४५. रस=पातळ पदार्थ. ४६. हाट=बाजार. ४७. केणीं=जिन्नस. ४८. वेवसायी=उद्योगी, व्यापारी. ४९. भुसारी=धान्य विकणारे. ५०. चाटे=कापड विकणारे. ५१. रडंती=रडती. g. 'शीघ्र' पा० भे०.

महा वीर झुंझार तो वीरुपाक्षू । दळीं चालिला क्रोधनू शोणिताक्षू ॥ ४६ ॥
बळी सात ही ते रथारूढ जाले । महा वीर राक्षस सर्वै मिळाले ॥
दळें चालिलीं राक्षसांचीं अपारें । भुमी शेष सांडू म्हणे थोर भारें ॥ ४७ ॥
बहू दग्ध लंकापुरी होय जेयें । बळें चालिले भार तेणें चि पंथें ॥
निमिष्यांत कुंभें विरें ते चि काळीं । महा मेघ तो पाडिला बाण-जाळीं ॥ ४८ ॥
बळें मातला वन्हि तो वीझवीला । त्रिकूटाचळीं लोक आनंदवीला ॥
विझाली पुरी शीघ्र तेणें चि मार्गें । निघाली पुढें वाहिनी[52] lलागवेगें ॥ ४९ ॥
रणामंडळा पारखे वीर आले । कपि द्रुमपाणी[53] बळें सिद्ध जाले ॥
समस्तांपुढें अंगदू वीर रागें । रणीं लोटला क्रोधनू लागवेगें ॥ ५० ॥
बळें फोडिली हाक कल्पांत जैशी । रणीं मांडलें युद्ध दोघांजणांशीं ॥
विरें विंधिलें वानरालागिं बाणीं । कपी कोपला अंगदू शैल-पाणी[54] ॥ ५१ ॥
गिरी टाकिता क्रोधनू गुप्त जाला । महा पर्वताचे तळीं तो निमाला ॥
तया सांव्हया शोणिताक्षू निघाला । तयें अंगदू भेदिला भग्न केला ॥ ५२ ॥
रणीं वीर लक्षूनियां बाण घाली । बळें गेलिया अंग भेदूनि भाली ॥
उणें देखतां शीघ्र मैदें द्विवीदें । तरु[56] घेतला हाक देऊनि क्रोधें ॥ ५३ ॥
कपी वीर धांवोनि युद्धासि आला । रणीं अंगदालागिं तो साह्य जाला ॥
तवं शीघ्र येरीकडे लागवेगें । बळें धांवले ते विरश्रींत रागें ॥ ५४ ॥
प्रनंधें युपाक्षें तया शोणिताक्षा । दिल्हें [i]पूट धांवोनि घेऊनि पक्षा ॥
त्रिवर्गा त्रिवर्गीं रणीं युद्ध जालें । शरीं राक्षशीं व्योम संपूर्ण केलें ॥ ५५ ॥
शिळा शीखरें वृक्ष पाषाण-घातें । कपी वीर ते हाणिती राक्षसांतें ॥
समारंगणीं दूर टाकोनि शंका । बळी नीकुरें भेदिती एकमेकां ॥ ५६ ॥
तंव अंगदें थोर अद्भूत केलें । वळें वाड झुंबाड तें उन्मुळीलें ॥
प्रजंघासि हाकूनि क्रोधें बहूतें । रणीं झोडिला पाडिला वृक्ष-घातें ॥ ५७ ॥
पुढें देखिलें त्या युपाक्षासि मैदें । बळें गर्जला तो कपी घोर नादें ॥
रणीं झुंजतां थोर आवेश मैंदा । शिळा टाकितां जाहला [j]चूर्ण चेंदा ॥ ५८ ॥
द्विवीदें विरें पाडिला शोणिताक्षू । उणा देखिला सर्व नैऋत्य[57]-पक्षू ॥
तिघां राक्षसां थोर संहार जाला । रणामाजि युद्धासि तो कुंभ आला ॥ ५९ ॥
पिता कुंभकर्णू महावीर जैसा । तया सारिखा लोटला कुंभ तैसा ॥

---

५२. वाहिनी=फौज. l. 'वातवेगें' पा० मे०. ५३. द्रुमपाणी=झाडें आहेत हातांत ज्यांच्या असे. ५४. शैल-पाणी=डोंगर आहे हातांत ज्याच्या असा. ५५. साव्हया=मदत करण्यास. ५६. तरु=झाड. i. 'पूर' पा० मे०. j. 'शीर' पा० मे०. ५७. नैऋत्य-पक्ष=राक्षसांची बाजू.

अंगावरती दुपेटा । गारद्यांनीं वाटा । धरल्या त्या चहुंकडे ॥८८॥ जिकडे तिकडे होते स्वस्थ । कांहीं नव्हता बंदोबस्त । खरगसिंगानें समस्त । कवाडें तीं कां लाविलीं ॥ ८९ ॥ नावें म्हणे कोठें राव । नाहीं दुसरा उपाय । आतां दादा शिवाय । आश्रा नाहीं कोणाचा ॥ ९० ॥ पुरतें चित्तीं विचारून । बरोबर शिष्या घेऊन । मग देवघरांतून । दादाकडे निघाले ते ॥ ९१ ॥ करिती गारदी बेफंद । जिकडे तिकडे कवाडें बंद । कैसें साधिलें हें द्वंद । त्या हो खरगसिंगानें ॥ ९२ ॥ मग एक्या दारांतून । तेथें कवाडें मोडून । बरोबर शिष्या घेऊन । आले माडी वरते ते ॥ ९३ ॥ लागला दादाचा निजध्यास । चुकावून गारद्यांस । लक्ष्मणभट्ट उपाध्यास । घेऊन ते कां चालिले ॥ ९४ ॥ गारद्यांनीं दाणादाण । मारामारी हाणाहाण । राव कोठिच्या जिन्यानें । दादाकडे चालिले ॥ ९५ ॥ नाऊन दादांचे महालांत । भरिला रायानें हात । गारद्यांनीं वाड्यांत । मोठा आकांत मांडिला ॥ ९६ ॥ तुम्ही केला हा फितूर । गारदी मारती निष्ठुर । याजकरितां जरूर ॥ तुम्हापाशीं आलों कीं ॥ ९७ ॥ राव बोलवी दादास ॥ दादा उठले शोध करावयास ॥ ही बातमी गारद्यांस ॥ मागो माग आली ती ॥ ९८ ॥ मारामारी करीत ॥ जवळ आले त्वरित ॥ जैसा वाघ गुरगुरत ॥ ती हो गाय देखोन ॥ ९९ ॥ गारदी आल्यानंतर ॥ दादा न बोले उत्तर ॥ कैसें पडलें हें अंतर ॥ तेव्हां मनीं खोंचले ॥ १०० ॥ नागव्या तरवारी घेऊन ॥ गारदी आले चढून ॥ मग दादाशीं जाऊन ॥ मिठी घातली रायांनीं ॥१०१॥ राव विनवी दादास ॥ तुम्ही समजावा गारद्यांस ॥ जें मागतील तें त्यांस ॥ देऊन वाटे लावावें ॥ १०२ ॥ आम्ही गरीब ज्वान ॥ द्यावें मजला जीवदान ॥ मजला कैदेंत घालोन ॥ तुम्हीं सुखें करावें राज्य ॥ १०३ ॥ करा राज्याचा कळस ॥ केला दादानीं आळस ॥ सुमेरसिंग ते वेळेस ॥ जाहला निष्ठूर मारावया ॥ १०४ ॥ देखोन गारद्यांचा भाव ॥ न सोडी दादाशीं राव ॥ घाली तरवारीचा घाव ॥ सुमेरसिंग तेधवां ॥ १०५ ॥ काय पाहतोस म्हणून ॥ तुळाजीनें नाऊन ॥ आणिलें रायास ओढून ॥ तेव्हां गेली शुद्धि ती ॥ १०६ ॥ संकट देखोन अनिवार ॥ बोले चापाजी खिसमतगार ॥ लहान लेंकरूं सुकुमार ॥ करूणा येऊं द्या कांहीं हो ॥ १०७ ॥ न ऐके सुमेरसिंग ॥ मारूं लागला निःसंग ॥ जवळ होता खरगसिंग ॥ त्याणें घर घेतलें ॥ १०८ ॥ होऊन सुमेरसिंग उदास ॥ जाहला निष्ठूर मारावयास ॥ मग धरिलें रायास ॥ चापाजीनें जाऊन ॥ १०९ ॥ धन्य चापाजी खिसमतगार ॥ जाहला जिवावर उदार ॥ तेथें पडिला तो ठार ॥ जो कां रायापाशीं तो ॥ ११० ॥ जन्मा येऊन सार्थक ॥ दुसरा नारोबा फाटक ॥ एका वारानें मस्तक ॥ उडवून तेथें पा-

डिलं ॥ १११ ॥ मग न धरी कोणी धीर ॥ पडला रायावरता मार ॥ हाणले वारावर ते वार ॥ त्या हो खरगसिंगानें ॥ ११२ ॥ पृथ्वी समुद्र वलैयांकित ॥ ज्याचे असोन अंकित ॥ नाहीं मारावयाची क्षीत ॥ हा धर्म कलियुगींचा ॥११३॥ मारून नारायण रायास ॥ कैसा घातला हा फांस ॥ हा हो त्याणें केला नाश ॥ कैसा केला कुलक्षय तो ॥११४॥ माता कापी बाळकास ॥ कोण रक्षील हो त्यास ॥ तैसी गती रायास ॥ तेव्हां केली दादानें ॥ ११५ ॥ युद्धाढायीं अभिमन्यूस ॥ करून वेगळें पांडवास ॥ चक्रविभूमध्यें त्यास ॥ कपटें करोन मारिलें ॥ ११६ ॥ तैसें केलें यथार्थ ॥ तेथें न चाले पुरुषार्थ ॥ केला दादानीं हा स्वार्थ ॥ त्या कां राजपदाचा ॥ ११७ ॥ बाळ सुकुमार केवळ ॥ नव्हती जागा निर्मळ ॥ राव मोरीच्या जवळ ॥ पडले होते तेव्हां ते ॥ ११८ ॥ करून रायाचें काम ॥ असें पाहिलें आराम ॥ करून दादास सलाम ॥ सदरे वरते आणिलें ॥ ११९ ॥ लूट गारदी यांनीं केली फार ॥ नाहीं सोंवळ्याचा विचार ॥ कशाचा ही नाहीं सुमार ॥ जोड्यासहित फिरले ते ॥ १२० ॥ गारदी यांणीं अकस्मात ॥ तांब्ये सोंवळें धोत्र पात्र ॥ नाहीं ठेविलें तिळमात्र ॥ नेलें त्यांनीं सर्व ही ॥ १२१ ॥ केले गारद्यांनीं बेडेचार ॥ त्यांचा न वर्णवे विस्तार ॥ नाहीं ठेविला आचार ॥ केली त्यांणीं शिवाशिव ॥ १२२ ॥ सर्व जागा विटाळून ॥ लुटालुटी हो करून ॥ नाहीं पाहिलें विचारून ॥ हौदामध्यें बुंकले ॥ १२३ ॥ आतां मी वर्णू कोठवर ॥ दादा होते सदरेवर ॥ सुमेरसिंग जमादार ॥ आणखी होते गारदी ॥ १२४ ॥ नाहीं मनामध्यें खेद ॥ वाजविती नौबद ॥ करिती गारदी आनंद ॥ ह्याही फिरवून दादांची ॥ १२५ ॥ कळली बातमी तहकीक ॥ जासूद नारोनी नाईक ॥ येऊन दादाशीं ठीक ॥ त्याणें केला जाबसाल ॥ १२६ ॥ काय कीर्ति हे लोकांत ॥ केला कुळाचा घात ॥ टाकिला गारद्यांनीं हात ॥ इशारत होतां ती ॥ १२७ ॥ नाहीं गारद्यांला धीर ॥ उडविलें नारोजीचें शीर ॥ नाहीं लागला उशीर ॥ गेला त्याचा प्राण तो ॥ १२८ ॥ लाहली वाड्यामध्यें धूम ॥ बाहेर केली सामसुम ॥ एकाएकींच धूम ॥ लोक पळूं लागले ॥ १२९ ॥ विचारती एकमेकास ॥ नाहीं कळलें कोणास ॥ वाड्यापाशीं आसपास ॥ माणूस तेथें ठरेना ॥ १३० ॥ गारदी मोठे अनिवार ॥ करिती बंदुकीचे वार ॥ होऊन घोड्यावर ते स्वार ॥ हरिपंत आले ते ॥ १३१ ॥ गारदी बोलती निष्ठूर ॥ हरिपंत जाले चकित चतुर ॥ समजला वाड्यांतील मजकूर ॥ तेव्हां मनीं खोंचले ॥१३२॥ केला सभोंवतीं बंदोबस्त ॥ बोलाविले समस्त ॥ नाहीं चित्त स्वस्थ । उपाय न चाले म्हणूनी ॥ १३३ ॥ बातमी पोहचतां जाऊन ॥ आले सरदार धांऊन ॥

---

१. समुद्रवलयांकित=समुद्र हेंच वलय म्हणजे कडें त्यानें वेष्टित. ५. अंकित=स्वाधीन.

वाड्यापाशीं येऊन ॥ पुढें सरसावती ते ॥ १३४ ॥ मोठे मोठे उमराव ॥ तुम्ही ऐका त्यांचीं नांवें ॥ पाटणकर आप्पाजीराव ॥ जो कां मोठा रणशूर ॥ १३५ ॥ बरंगे खंडोजी जगताप ॥ त्याला देखतां सुटे कांप ॥ पराक्रमी त्याचा प्रताप ॥ वीर ते कां मिळाले ॥ १३६ ॥ रास्ते यांचा समुदाय ॥ गणपतराव आनंदराव ॥ दुसरे मामा त्रींबकराव ॥ ज्याची दहशत कर्नाटकीं ॥ १३७ ॥ आप्पाजी बळवंतराव ॥ गायकवाड गोविंदराव ॥ प्रतिनिधि भवानराव ॥ ताबडतोब आले ते ॥ १३८ ॥ मालोजी घोरपडे सत्वर ॥ आले ऐकतांच खबर ॥ मालोजी राजे निंबाळकर ॥ आणखी पागा हुजूरती ॥ १३९ ॥ खंडेराव दरेकर ॥ गेले होते भोंसल्यावर ॥ बाळाजीपंताकडे अगोदर ॥ आधीं गेले होते ते ॥ १४० ॥ आले बापू हे दिवाण ॥ ऐका त्यांचें वर्तमान ॥ बजाबा पुरंदरे नाण ॥ आले होते धांवून ॥ १४१ ॥ विसाजी कृष्ण सरदार ॥ हिंदुस्थानचा विचार ॥ नांव राहिलें हजारांवर ॥ इतके शहाणे आणिले ॥ १४२ ॥ असे मिळून अपार ॥ तोफखान्याचे सरदार ॥ भीवराव पानसेकर ॥ आणखी आले कृष्णराव ॥ १४३ ॥ दामले बाळाजीपंत नाण ॥ गारद्यांचें आख्यान ॥ हें कळतां च वर्तमान ॥ गेली शुद्धि त्यांची ती ॥ १४४ ॥ असें सांगूं मी कोठवर ॥ बाळाजीपंत दादा ठोसर ॥ आनंदराव बळवंतराव ॥ सविस्तर जिवाजी लौकर आले ते ॥ १४५ ॥ राघोजी आंग्रे कुलाब्याहून ॥ आले बोलाविलें म्हणून ॥ तेही तयार होऊन ॥ आले होते लवकर ॥ १४६ मोरोबा दादा फडणीस ॥ आले हो कां चिटणीस ॥ किती धरावे गणतीस ॥ होईल तो कां विस्तार ॥ १४७ ॥ सर्व मुत्सदी आणि सरदार ॥ असे मिळोन अपार ॥ मिळोन करिती विचार ॥ एका जागीं बसोन ॥ १४८ ॥ खेद करिती चित्तांत ॥ राव गुंतले माहालांत ॥ हत्ती घोडे बुधवारांत ॥ दाटी जाहली मोठी ती ॥ १४९ ॥ नाहला वाड्यांत कहर ॥ बाहेर नये कोणासी खबर ॥ बुधवारचे चावडीवर ॥ सखाराम बापू बैसले ॥ १५० ॥ मोठे मोठे सरदार ॥ मिळोन करिती विचार ॥ करा एकदां च मार ॥ गारदी देऊं उडवून ॥ १५१ ॥ गुंतले वाड्यांत राव ॥ करितां नये उपाय ॥ म्हा पुढें गारदी काय ॥ करिती हीं बापुडीं ॥ १५२ ॥ नाना फडणीस हरिपंतास ॥ काळजी दोघांचे चित्तास ॥ मोरोबादादा त्या समयास ॥ बसून करिती खलबत ॥ १५३ ॥ बाळाजीपंत हौदावर ॥ बसून आणविती खबर ॥ गारदी यांच्या बरोबर ॥ कांहीं नव्हतें राहिलें ॥ १५४ ॥ मिळोन सरदार अटोकाट ॥ बुधवारांत एक ची थाट ॥ नाहीं माणसांसी वाट ॥ तेथें ती कां नावया ॥ १५५ ॥ दाटी पाहून बुधवारांत ॥ हूल पडली शहरांत ॥ जिकडे तिकडे शहरांत ॥ गडबड मोठी जाहली ती ॥ १५६ ॥ दुकानें ला-

वितां हालोहाल ॥ पळतां लोकांचे हाल ॥ पुण्याचे जे कां कोंतवाल ॥ धोंडोपंत आले ते ॥ १५७ ॥ न चाले कोणाचा उपाय ॥ अवघे करिती हाय हाय ॥ लोक म्हणती पुसावें काय ॥ त्या हो गारद्यांला ॥ १५८ ॥ एक म्हणती करा हल्ल्यास ॥ दुजे वर्जिती त्यांस ॥ खवळितां त्या गारद्यांस ॥ वाडयांत करिती आकांत ॥ १५९ ॥ गारदी जात उन्मत्त ॥ न चाले कोणाचें मत ॥ बापूचें हें मत ॥ हल्ला करूं नये तो ॥ १६० ॥ तुम्ही त्यांला मारूं जाल ॥ वाडयांत करितील कल्होळ ॥ काढा दुसरा निकाल ॥ त्या कां हल्ल्या वेगळा ॥ १६१ ॥ ऐकून बापूंचे वचनास ॥ मानलें सर्वांचे चित्तास ॥ नाहीं केला सायास ॥ त्या हो मग हल्ल्याचा ॥ १६२ ॥ मनसुबे नानापरी ॥ करिती आपले घरोघरीं ॥ मग इतक्या उपरी ॥ चोपदार आला वाडयांतून ॥ १६३ ॥ मुत्सदी आणि सरदार ॥ असे मिळोन अपार ॥ आला तेथें चोपदार ॥ म्हणे दादानें पाठविलें ॥ १६४ ॥ पाठविलें कोणत्या कामास ॥ अवघे पुसती हो त्यास ॥ बजावा मालोजी या दोघांस ॥ बोलावूं आलों मी ॥ १६५ ॥ मग हो त्या दोघां जणांस ॥ चोपदार घेऊन गेला त्यांस ॥ नाहीं येऊं दिलें माणसास ॥ बाहेर ते कीं ठेविले ॥ १६६ ॥ नाहीं बरोबर खिसमतगार ॥ नव्हती एक ही तरवार ॥ मग दादांस नमस्कार ॥ केला बजाबानें तो ॥ १६७ ॥ मालोजीनें रामराम ॥ केला दादासी आराम ॥ जाहलें रायाचें वर्तमान ॥ सर्व त्याणें सांगितलें ॥१६८॥ तो ऐकतां च वृत्तांत ॥ तों च खोंचले मनांत ॥ तुम्ही कीर्ति हे लोकांत ॥ बरी केली चांगली ॥ १६९ ॥ गेली गोष्ट नाहीं येत ॥ असें दादा बोलत ॥ करा पुण्याचा बंदोबस्त ॥ द्वाही फिरवून आमची ॥ १७० ॥ आज्ञा शिरीं वंदोन ॥ आले बाहेर निघोन ॥ अवध्यांस येऊन ॥ खबर सर्व सांगितली ॥ १७१ ॥ नाहलें नाहीं बरें आतां ॥ अवघे चकले चित्तांत ॥ म्हणती दादानें पुरता ॥ तो कां दावा साधिला ॥ १७२ ॥ गारदी निष्ठूर हो जाण ॥ घेतला रायाचा तो प्राण ॥ चापाजी तों निदान ॥ नाहला रायाचा सोबती ॥ १७३ ॥ केली वाडयामध्यें धूम ॥ कितीकांचें केलें काम ॥ हुजूर पागे इच्छाराम ॥ आणखी नारोजी नाईक ॥ १७४ ॥ आणखी तोडिले वाडयांत ॥ नाहीं नाऊन पाहिलें आंत ॥ ऐसा ऐकून वृत्तांत ॥ शक्ति गेल्या अवध्यांच्या ॥ १७५ ॥ केलें दादानें अघटीत ॥ आतां नाहीं बरी गत ॥ केलें कर्म अनुचीत ॥ त्या कां गारद्यांनीं ॥ १७६ ॥ आला कठीण वक्त ॥ सरदार मुत्सदी समस्त ॥ गेली अवध्यांची शक्त ॥ गेले आपले घरोघरीं ॥ १७७ ॥ प्रतिनिधि भवान रायास ॥ बोलावून नेलें हो त्यास ॥ त्याणें जाऊन दादांस ॥ उत्तर केलें चांगलें ॥ १७८ ॥ तुम्ही साधूनियां परमार्थ ॥ राजपदाचा केला स्वार्थ ॥ मोठा केला पुरुषार्थ ॥

कीर्ति केली नगीं ही ॥ १७९ ॥ क्षण न लागतां गारद्यांस ॥ मी एकटा पुरेन त्यांस ॥ तुम्हीं केला हा नाश ॥ कर्म केलें अघटीत ॥ १८० ॥ बरें नाहलें अझून काय ॥ गारदी म्हणजे पदार्थ काय ॥ असें बोलतां भवानराय ॥ गारदी भ्याले बापुडे ॥ १८१ ॥ समस्तांशीं हालेहाल ॥ जाहला रायाचा तो काळ ॥ आनंदीबाई राया जवळ ॥ जाऊन ती कां बैसली ॥ १८२ ॥ कपट असे चित्तांत ॥ म्हणे केला मुलाचा घात ॥ दांभिक भक्ति जनांत ॥ दावी राक्षसीण ते ॥ १८३ ॥ चरित्र हें स्त्रियांचें जाण ॥ नकळे पोटांतील कर्म ॥ दादांना ही शिकवून ॥ घात केला रायाचा ॥ १८४ ॥ पार्वती बाईस दुःख फार ॥ रुदन करी अनिवार ॥ मारिला बाळ सुकुमार ॥ नाहीं करुणा आली ती ॥ १८५ ॥ कर्म केलें करुनि भेद ॥ नाहीं चित्ता मध्यें खेद ॥ करी माझा शिरच्छेद ॥ दादानें म्हणे बुडविलें ॥ १८६ ॥ आपलें आपटोनी मस्तक ॥ म्हणे कुळाचा दीपक ॥ पेशव्यांचे वंशीं एक ॥ होता तो कां मारिला ॥१८७॥ याचा पुसिला हो ठाय ॥ लेंकरूं अज्ञान राय ॥ त्यासी वधोनि पुढें काय ॥ मोक्ष पद नाहलें ॥ १८८ ॥ तुमचे हातीं देऊनि रायास ॥ माधवराव गेले कैलासास ॥ नाहीं होऊं दिले नव मास ॥ तेही लाविले ठिकाणीं ॥ १८९ ॥ जाहलें दुःख द्विगुण ॥ आठवून रायाचे गुण ॥ आपले हातें हृदय आपटून ॥ शरीराचे केंस तोडिले ॥ १९० ॥ सगुणा बाई आकांतून ॥ कळवळा आला पोटांतून ॥ गेले राव दुजे ठेवून ॥ पाहूं आतां कोठें मी ॥ १९१ ॥ फुटला सर्वांशीं गहींवर ॥ गहजब गंगा बाईवर ॥ कैसा रुक्मिणीचा वर ॥ देव तो कां क्षोभला ॥ १९२ ॥ निष्ठूर नाहला सीताकांत ॥ कैसा करविला आकांत ॥ पाडिले राव एकांत ॥ दादाच्या त्या महालांत ॥ १९३ ॥ रात्र झाली एक प्रहर ॥ तेव्हां मिळाले समग्र ॥ पुण्यासारखें नगर ॥ आज रायानें त्यागिलें ॥ १९४ ॥ साहित्य करावयासी ॥ सांगितलें त्रिंबकराव मामासी ॥ फुटलें नें त्या आकाशासी ॥ लावितां नये ठिगळ ॥ १९५ ॥ जाहला निश्चय गंगाबाईचा ॥ बरोबर जावयाचा ॥ मोडिला भ्यास सतीचा ॥ अवघ्या बायांनीं मिळोन ॥१९६॥ परंतु म्हणे मी न राहें ॥ आनंदी बाईनें केलें काय ॥ लोटून खोलींत लवलाहें ॥ बाहेरून कडी घातली ॥ १९७ ॥ मग उपाय चालेना ॥ न ये देवासी करुणा ॥ ऋणानुबंध हो जाणा ॥ दोघांचा तितका च ॥ १९८ ॥ आकांत केला कोमळ ॥ पडला मोठा तो घोळ ॥ हृदय नाहलें जळून कोळ ॥ अहो सुटला गहिंवर ॥ १९९ ॥ रात्र दोन प्रहराम ॥ राव नेले नदी-तीरास ॥ अग्नि देऊन त्यास ॥ कर्म केलें यथाविधि ॥ २०० ॥ विजय संवत्सराचें नांव ॥ शके सोळाशें पंचाण्णव ॥ भाद्रपदाचें वैभव ॥ शुक्ल पक्ष होता तो ॥ २०१ ॥ तो

जगन्निवास ॥ सोमवारचे दिवसास ॥ अनंत चतुर्दशीस ॥ वास केला स्वर्गींचा ॥ २०२ ॥ नव्हालें ऐका वर्तमान ॥ आलें रायासी विमान ॥ राया बरोबर दिल्हे प्राण ॥ ते ही गेले बसून ॥ २०३ ॥ केला रायाचा घात ॥ त्याचा होईल निःपात ॥ बेचाळीस सहीत ॥ नरकांत पूर्वज पडतील ॥ २०४ ॥ विश्वासे राव बापूवर प्रमाण ॥ कैसा केला अभिमान ॥ कळलें होतें वर्तमान ॥ नाहीं रायासीं कळविलें ॥ २०५ ॥ मोठ मोठाले आंत ॥ जे कां होते फितुरांत ॥ त्यांचा होईल निःपात ॥ आणि होईल नाचणी ॥ २०६ ॥ नाहीं पापासी अंत पार ॥ नये नर जन्म वारंवार ॥ याजकरितां सारासार ॥ विचार नाहीं पाहिला ॥२०७॥ असे दुष्ट हे साचार ॥ त्यांचा न करावा उच्चार ॥ जाहला पृथ्वी वरता भार ॥ त्या हो कां दुष्टांचा ॥ २०८ ॥ राव गेले स्वर्गास ॥ काळजी लागली सर्वांस ॥ देवाचे नाहीं चित्तास ॥ कसें आलें म्हणती हो ॥ २०९ ॥ त्याचें स्वरूप सगुण ॥ गहींवर येतो आठवून ॥ जाहलें वाईट म्हणून ॥ कष्टी होती लोक ते ॥ २१० ॥ जसें सिंहाचें घर ॥ जाऊन जंबुक भिलर ॥ ईश्वर मायेचे कौतुक ॥ कोणाला ही न कळे ॥ २११ ॥ केला राज्याचा कळस ॥ केला दादांनीं आळस ॥ नाहीं पाहिलें पापाचे भयास ॥ अनुचित केलें तें ॥ २१२ ॥ आपुलें नासिक कापून ॥ केले वैऱ्यांसी अपशकून ॥ आपली कामधेनू विकून ॥ लोका घरीं ताक मागे ॥ २१३ ॥ देखोन पुरुष सुंदर ॥ आवडे चित्ता बरोबर ॥ म्हणोनिया भ्रतार ॥ त्यागून नाहली असती ॥ २१४ ॥ चिंतन होई चिंतामणी ॥ तोही घालून गोफणी ॥ दिल्हा तो हा झोंकूनी ॥ म्हणे गेला किती लांब ॥ २१५ ॥ राज्य आणि श्री सुख ॥ नाहीं कधीं भोगिलें दुःख ॥ आणि परमार्थ वर्तणूक ॥ स्नान संध्या केली ती ॥ २१६ ॥ देव-पूजा नाहीं शरीरा ॥ भोगूनियां राज्य करा ॥ वया योग्य नैसा बरा ॥ गंगेचा ओघ तो ॥ २१७ ॥ फार जाणे फार विचार ॥ बुद्धिवान धार्मिक विचार ॥ याजकरितां वारंवार ॥ कीर्ति रायाची वर्णिली ॥ २१८ ॥ कुफराणे दुष्ट जाण ॥ काय त्यांचें व्यर्थ जिणें ॥ कलियुगींचें महिमान ॥ आली सृष्टि उफराटी ॥ २१९ ॥ जे करिती दानधर्म ॥ त्यांचे पाठीमागें कर्म ॥ जे करिती स्वधर्म ॥ अधर्म चाले तेथींचा ॥ २२० ॥ कलियुगीं गुण ॥ होईल विस्तार म्हणून ॥ किती वर्णावे अवगुण ॥ थोडक्यांत आटोपिलें ॥ २२१ ॥ नारायण रायाचें चरित्र ॥ तुम्ही ऐकावें पवित्र ॥ तेणेंकरून होईल मित्र ॥ देव तुम्हा लागीं तो ॥ २२२ ॥ आपलें दिसूं न देई अंग ॥ कौतुक करितो श्रीरंग ॥ कविता करितो पांडुरंग ॥ वर्णी चरित्र रायाचें ॥ २२३ ॥

श्री

अमृतरायकृत

शुक-चरित्र.

गर्भीं असतां ज्ञान जहालें । श्री शुकानें जिवें तें धरिलें । जन्म-जरामय-मरण वारिलें । भव-भयातें संहारिलें । तप-सामर्थ्यें ताप हारिले । विवेक-मंत्रें मन आंवरिलें । विषय-पसारे दूर सारिले । असें वेदांतींचें वरिलें । अशेष जेजे भोग भोगिले । शुक-अर्भका-गर्भ-जाचणी । द्वादश वर्षें । अति-प्रकर्षें । अवयव उदरीं आकर्षुनियां । निकर्ष करूनी वर्षें बारा । गर्भदरीचा अती उबारा । क्षुधा नेळाचा ताप दुबारा । अधोवदनीं क्लेशा-सदनीं । नार-बंधनीं । मूत्र-आधणीं । दाथर इष्टा पिष्टफळा सम । उकडत होता जठराग्नीनें । त्वचा हि कोमळ । मार्की तोंडीं जंतू बुळबुळ । वळवळताती । तळतळ होतां । कळकळ जिवास । पूयपंकीं कारागृहवास । कुश्चळ दुर्गंधीचा त्रास । सर्व रोधिले श्वासोच्छास । सोहं सोहं हा निजध्यास । वैराग्याचा जिवें हव्यास । बाहेर पडतां मी अभ्यास । करीन साधन बहु सायास । ताप हि साहिन शीत ही न । क्षुधेशि खाइन । मनासि घेउन वनासि जाइन । तृषेसि लाविन आले वाटे । हरि-नामाचे घेइन पेटे । उतरूनि भव-नदि जाइन वाटे । फोडिन कर्मांचीं हि कपाटें । सांडिन वासनेचे फांटें । उपाडिन अभिमानाचीं बेटें । उत्पाटिन मी मोक्ष-कपाटें । ऐसा गर्भीं ध्यास लागला । मातेचा जिव बहू भागला । व्यास म्हणे इस रोग लागला । उग्र औषधी रेच योजिला । मंत्र-प्रयोगें जांठिन याला । समंध ऐसा कोण जन्मला । ऐसें जाणवि श्रीकृष्णाला । श्रीहरि बोले त्या गर्भाला । शुंकापरी पढवीता जाला । म्हणवुनि शुक हें नाम तयाला । कर्में कथिता नाला श्री हरिला । श्री शुक-योगींद्रानें रंभेचा गर्व हरिला । धृ ॥ १ ॥

पुससी कोण तो मी ऐसा । अनादि निव तो नामें कैसा । पाप पुण्य मिश्रीत सरीसा । अंगुष्ठा सम-लहान उलीसा । तो मी सूक्ष्म स्थूळीं भरलों । लक्ष चौऱ्याशी भरूनि-पेणें[12] । दुरोनि जालें येथें येणें । दडी दीधली पाप-भयाने । माशीं

---

१ जरामय=जरा + आमय=म्हातारपण व रोग. २ भव=संसार. ३ वेदांत=वेदग्रंथांतील शेवटचे ग्रथ म्हणजे उपनिषदें. ४ अर्भक=मूल. ५ क्षुधानळ=भूक हाच अग्नि. ६ जार=गर्भाच्या सभोंवतीं असणारें वेष्टण (वार). तीन प्रकारच्या जीवकोटी आहेत:-जारज, अंडज, उद्भिज. ७ दाथर=मोदक उकडते वेळीं गवताचा थर भांड्यांत घालतात तो. ८ पूयपंक=पू हाच चिखल. ९ पेटे=नदींतून तरण्याकरितां भोंपळे इत्यादि साधन घेतात तें. १० कपाट=दार. ११ शुकापरी=पोपटासारखा. १२ पेणें=मार्ग चालतांना विश्रांतीकरितां केलेला मुक्काम.

ऐका अपूर्व कथनें । स्वधर्म सांडुनि अधर्म वाटे । कुकर्म नीवा गोड वाटे । अनर्थ तेथें कर्मचपेटे । मर्म तयाचें कर्म फळे मग । कृमी होऊनि भ्रमणी चर्की । भ्रम-दुखानें काळ क्रमी मी । मी मी म्हणतां मेंढा नालों । चंडी[13] पौंशीं मुंडि खुंटलों । काळचक्रामाजि भरडलों । बुरूड होउनि दुरंडया[14] केल्या । कोष्टी होउनि पाष्टा[15] विणिल्या । परस्त्रियेतें पहातां दृष्टी । अंध होय त्या पापें कष्टी । विषय-प्रयोगें अंग कुष्टी । अन्न-दानें स्वदेहपुष्टी । द्रव्य-दानें नित्य तुष्टी । अदत्त-योगें पात्रें उष्टीं । चाटीं स्वान होउनि इष्टी[16] । भिक्षा तांदूळ न घालि मुष्टी । तरी च कीटक कोरड काष्टीं । हरि-नामाची न करी गोष्टी । दर्दुर[17] होउनि ओरडें सृष्टी । ब्रह्म-कुळींचा आचार भ्रष्टी । तरीच गर्दभ भार पृष्ठीं । अतिथी उपवाशी ठेवुनि आपुल्या काया पोशी । धनी असोनी विपत्ति सोशी । पुरून ठेवणें ऐसा दोषी । घुशी होउनि घुसे बिळांत चि । बिर्डाल[18] काळा मुषक म्हणे मी । सूकर[19] नामा डुकर होउनि । उकिर उकरडा उकरला । श्री शुक० ॥ २ ॥

सुंदर काया तीर्थ स्नानें । पोट शूळ हा भूतद्रोहानें[20] । गजादि वहनें कृपाद्रवानें । दुष्ट जन्म घे उपद्रवानें । परद्रव्याचें करितां हरणें । दरिद्रतापें तापुनि मरणें । रक्तपिती चोरितां चि सोनें । क्षय-रोगी हा वृत्ति-क्षपानें[21] । अनेक दुःखें अनृत भाषणें । व्याघ्रादिक हे गळा-बंधनें । अस्वल होती रीण गिळोन । नेत्र झांकुनि जुंपिति घाणीं । वनीं वाघुळा अधोवदनी । पंक्ति-भेद जिहिं केला त्यांनीं । धर्म करी त्या मोडा केला । गर्भ-खोडा प्राप्त जाला । प्रसूति समयीं अडवा आला । शस्त्रें छेदुनि लुडेका[22] केला । लक्ष चौऱ्यांशीं हा बाजार । करी बेजार । बहु जोजार । हजार वर्षें कारागार । देह सर्पाचे । काक-बकाचे[23] । गृध्र-घुकाचे[24] । स्थावराचे । फिरत फिरत मग ईशदयेनें । कर्मभुमी नरदेहीं येथें । स्मरणी[25] लागीं मेरू[26] जैसा शतायूष तें अमोल्य योदें । जन्मलों भी गर्भीं स्मरतां । सोहं सोहं बाहेर पडतां । विसरें हें मी । देहें गेहें । मोया मोहें । मामा-मामी । काका-काकी । ताई-माई । आई-बहिणी । विहिणि-मेहुणी । इत्यादिक हे कर्म-कहाणी । या नात्याच्या गुंडाळ्यानें । गुंडाळुनि बंदाळ चि झालों । चांडाळ चि मी । मोहें याचा । आवावाचा नर-स्तूतीचा । काम वस्तूचा आर्जवाचा । हरीहराच्या

---

१३ चंडी=देवी. १४ दुरडया=पांट्या. १५ पाष्टा=सुताच्या गुंड्या. १६ इष्टी=यज्ञ. १७ दर्दुर=बेडूक. १८ बिडाल=मांजर. १९ सूकर=डुकर. २० जेथें अक्षर दीर्घ असून ह्रस्व वाचलें पाहिजे तेथें त्या दीर्घ अक्षरावर ु अशी अर्ध चंद्रकार खूण केली आहे व जेथें अक्षर ह्रस्व असून दीर्घ वाचलें पाहिजे तेथें त्या ह्रस्व अक्षरावर — अशी कुंकवाच्या चिरीसारखी खूण केली आहे. २१ वृत्ति=उपजीविकासाधन. २२ लुडवा=हस्तपाद रहित. २३ बक=बगळा. २४ घूक=घुबड. २५ स्मरणी=मण्यांची माळ. २६ मेरू=माळेच्या मध्य भागचा मोठा मणी.

कारागृहंस्यास्य च नो विशेषः प्रदृश्यते साधु विचार्यमाणे ॥
मुक्तेः प्रतीपत्वमिहास्ति पुंसः कांतासुखादुत्थितमोहपाशैः ॥ २२ ॥
गृहस्पृहा पादनिबद्धशृंखला कांतासुखाशा पटुकंठपाशः ॥
शीर्षे पतद्भूर्यशनिर्हि साक्षात्प्राणांतहेतुः प्रबला धनाशा ॥ २३ ॥
आशापाशशतेन पाशितपदो नोत्थातुमेव क्षमः
कामक्रोधमदादिभिः प्रतिभटैः † संरक्ष्यमाणोऽनिशम् ॥
संमोहावरणेन गोपनवतः संसारकारागृहा-
न्निर्गंतुं त्रिविधैषणापरिवृतः कः शक्नुयाद्रागिषु ॥ २४ ॥
कामांधकारेण निरुद्धदृष्टिर्मुह्यत्यसत्यप्यबलास्वरूपे ॥
न ह्यंधदृष्टेरसतः सतो वा सुष्ठुत्वदुष्टत्वविचारणास्ति ॥ २५ ॥
श्लेष्मोद्गारि मुखं स्रवन्मलवती नासाऽश्रुमल्लोचनं
स्वेदस्रावि मलाभिपूर्णमभितो दुर्गंधिदुष्टं § वपुः ॥
अन्यद्वक्तुमशक्यमेव मनसा मंतुं क्वचिन्नार्हति
स्त्रीरूपं कथमीदृशं सुमनसां पात्रीभवेन्नेत्रयोः ॥ २६ ॥
दूरादवेक्ष्याग्निशिखां पतंगो रम्यत्वबुद्ध्या विनिपत्य नश्यति ॥
कामेन कांतां परिगृह्य तद्वज्जनोप्ययं नश्यति नष्टदृष्टिः ॥ २७ ॥
मांसास्थिमज्जामलमूत्रपात्रं स्त्रियं स्वयं रम्यतयैव पश्यति ॥
यतस्ततो नष्टदृगेष सूक्ष्मं कथं निरीक्षेत विमुक्तिमार्गम् ॥ २८ ॥
कामएव यमः साक्षात्कांता वैतरणी नदी ॥
विवेकिनां मुमुक्षूणां निलयस्तु यमालयः ॥ २९ ॥
यमालये वापि गृहेऽपि नो नृणां *तापत्रयक्लेशनिवृत्तिरस्ति ॥
किंचित्समालोक्य तु तद्विरामं सुखात्मना पश्यति मूढलोकः ॥ ३० ॥
यमस्य कामस्य च तारतम्यं विचार्यमाणे महदस्ति लोके ॥
हितं करोत्यस्य यमोऽप्रियः सन् कामस्त्वनर्थं कुरुते प्रियः सन् ॥ ३१ ॥
यमोऽसतामेव करोत्यनर्थं सतां तु सौख्यं कुरुते हितः सन् ॥
कामः सतामेव गतिं निरुंधन् करोत्यनर्थं ह्यसतां तु का कथा ॥ ३२ ॥

---

३१. कारागृहम्=बन्धनालयम्. ३२. साधु=सम्यक्. ३३. प्रतीपत्वम्=प्रतिकूलत्वम्. ३४. पाशित=बद्ध. ३५. प्रतिभटैः=वीरैः † संरक्ष्यमाणः=रक्ष्यमाणः. ३६. त्रिविधैषणा=वित्तैषणादि इच्छात्रयम् ३७. रागिन्=विषयांधः. ३८. श्लेष्मन्=कफः. § दुष्टम्=दूषितम्. ३९. नेत्रयोः पात्रीभू=दर्शनार्हम्. ४०. वैतरणी=यमलोकप्रसिद्धा विगततरणीका मांसपूयपुरीषप्रचुरा नदी. ४१. निलयः=गृहम्. * तापत्रयम्=आधिभौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकरूपम्.

विश्वस्य वृद्धिं स्वत एव कांक्षन् प्रवर्धकं काममजः ससर्ज ॥
तेनैव लोकः परिमुह्यमाणः प्रवर्द्धते चंद्रमसेव वार्धिः ॥ ३३ ॥
कामो नाम महान् जगद्भ्रमयिता स्थित्वांतरंगे स्वयं
स्त्रीपुंसोरितरेतरांगकगुणैर्हावैश्च भावैः स्फुटम् ॥
अन्योन्यं परिमोह्य नैजतमसा प्रेमानुबंधेन तौ
बध्द्वा भ्रामयति प्रपंचरचनां संवर्धयन् ब्रह्मणः ॥ ३४ ॥
अतोंतरंगस्थितकामवेगाद्भोग्ये प्रवृत्तिः स्वत एव सिद्धा ॥
सर्वस्य जंतोर्ध्रुवमन्यथा चेदबोधितार्थेषु कथं प्रवृत्तिः ॥ ३५ ॥
तेनैव सर्वजंतूनां कामना बलवत्तरा ॥
जीर्यत्यपि च देहेऽस्मिन् कामना नैव जीर्यति ॥ ३६ ॥
कामस्य विजयोपायं सूक्ष्मं वक्ष्याम्यहं सताम् ॥
संकल्पस्य परित्याग उपायः सुलभो मतः ॥ ३७ ॥
श्रुते दृष्टेऽपि वा भोग्ये यस्मिन्कस्मिंश्च वस्तुनि ॥
समीचीनत्वधीत्यागात्कामो नोदेति कर्हिचित् ॥ ३८ ॥
कामस्य बीजं संकल्पः संकल्पादेव जायते ॥
बीजे नष्टेऽकुर इव तस्मिन्नष्टे विनश्यति ॥ ३९ ॥
न कोपि सम्यक्त्वधियं विनैव भोग्यं नरः कामयितुं समर्थः ॥
यतस्ततः कामजयेच्छुरेतां सम्यक्त्वबुद्धिं विषये निहन्यात् ॥ ४० ॥
संकल्पानुदये हेतुर्यथाभूतार्थदर्शनम् ॥
अनर्थाचिंतनं चाभ्यां नावकाशोऽस्य विद्यते ॥ ४१ ॥
रत्ने यदि शिलाबुद्धिर्जायते वा भयं ततः ॥
समीचीनत्वधीर्नेति नोपादेयत्वधीरपि ॥ ४२ ॥
यथार्थदर्शनं वस्तुन्यनर्थस्यापि चिंतनम् ॥
संकल्पस्यापि कामस्यानुदयोऽपायायिष्यते ॥ ४३ ॥
धनं भयनिबंधनं सततदुःखसंवर्धनं
प्रचंडतरंगर्धनं घटितबंधुसंस्पर्शनम् ॥
विशिष्टगुणबाधनं कृपणधीसमाराधनं
न मुक्तिगतिसाधनं भवति नापि हृच्छोधनम् ॥ ४४ ॥

---

४२. अबोधितार्थः=अज्ञातार्थः. ४३. समीचीनत्वधीः=सम्यक्त्वबुद्धिः. ४४. उपादेयत्वम्=ग्राह्यत्वम्. ४५. अपायायिष्यते=अकल्याणं करोति. ४६. गर्धनम्=लोभनम्. ४७. संस्पर्शनम्=संमेलकम्. ४८. बाधनम्=प्रतिबंधकारि. ४९. समाराधनम्=आनदयितृ. ५०. हृच्छोधनम्=मनःशुद्धिकरम्.

राज्ञो भयं चोरभयं प्रमादाद्भयं तथा ज्ञातिभयं च वस्तुनः ॥
धनं भयग्रस्तमनर्थमूलं यतः सतां तन्न सुखाय कल्पते ॥ ४५ ॥
सतामपि पदार्थस्य लाभाल्लोभः प्रवर्तते ॥
विवेको लुप्यते लोभात्तस्मिँल्लुप्ते विनश्यति ॥ ४६ ॥
दहत्यलाभे निःस्वत्वं लाभे लोभो दहत्यमुम् ॥
तस्मात्संतापकं वित्तं कस्य सौख्यं प्रयच्छति ॥ ४७ ॥
भोगेन ममता जंतोर्दानेन पुनरुद्भवः ॥
वृथैवोभयथा वित्तं नास्त्येव गतिरन्यथा ॥ ४८ ॥
धनेन मदवृद्धिः स्यान्मदने स्मृतिनाशनम् ॥
स्मृतिनाशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ४९ ॥
सुखयति धनमित्येवांतराशापिशाची दृढतरमुपगूढो मूढलोको जडात्मा ॥
निवसति तदुपांते संततं प्रेक्षमाणो व्रजति तदपि पश्चात्प्राणमेतस्य हृत्वा ॥ ५० ॥
संपन्नौऽधवदेव किंचिदपरं नो वीक्षते चक्षुषा
सद्भिर्वर्जितमार्ग एव चरति प्रोत्सारितस्तादृशैः ॥
तस्मिन्नेव मुहुस्खलन्प्रतिपदं गत्वांधकूपे पत-
त्यस्यांधत्वनिवर्तकौषधमिदं दारिद्र्यमेवांजनम् ॥ ५१ ॥
लोभः क्रोधश्च दंभश्च मदो मत्सरएव च
वर्द्धते वित्तसंप्राप्त्या कथं तच्चित्तशोधनम् ॥ ५२ ॥
नित्यार्तिदेन वित्तेन भयचिंतानपायिना
चित्तस्यास्थ्यं कुतो जंतोर्गृहस्थेनाहिना यथा ॥ ५३ ॥
कांतारे विजने वने जनपदे सेतौ विरीतौ* च वा
चोरैर्वापि तथेतरैरपि नरैर्युक्तो वियुक्तोपि वा ॥
निःस्वः स्वस्थतया सुखेन वसति ह्याद्रीयमाणो जनैः
क्लिश्नात्येव धनी सदाकुलमतिर्भीतः स्वपुत्रादपि ॥ ५४ ॥
तस्मादनर्थस्य निदानमर्थः पुमर्थसिद्धिर्न भवत्यनेन ॥
अतो वनांते निवसंति संतः संन्यस्य सर्वं प्रतिकूलमर्थम् ॥ ५५ ॥
श्रद्धाभक्तिमतीं † सतीं गुणवतीं पुत्रान् सतां संमता-
नक्षय्यं वसु दानभोगविभवैः श्रीसुंदरं मंदिरम् ॥

---

५१. निःस्वत्वम्=द्रव्यरहितत्वम् ५२. पुनरुद्भवः=वृद्धिः. ५३. उभयथा=उभयप्रकारेण. ५४. उपगूढः=नियन्त्रितः. ५५. प्रोत्सारितः=तिरस्कृतः. ५६. अनपायि=अविनाशकारि, वर्धकम्. * विरीतिः=निर्जनप्रदेशभवा नदी. ५७. निःस्वः=निर्धनः. ५८. क्लिश्नाति=क्लेशं प्राप्नोति. ५९. संन्यस्य=त्यक्त्वा. † सतीं=स्त्रियं.

सर्वं नैश्वरमित्यवेत्य कवयः श्रुत्युक्तिभिर्युक्तिभिः
संन्यस्यंत्यपरे तु तसुत्खमिति भ्राम्यंति दुःखार्णवे ॥ ५६ ॥
सत्कर्मक्षतपाप्मनां[60] श्रुतिमतां श्रद्धात्मनां धीमतां
नित्यानित्यपदार्थशोधनमिदं युक्त्या मुहुः कुर्वताम् ॥
तस्मादुत्यमहाविरक्त्यसिमतां[61] मोक्षैककांक्षावतां
धन्यानां सुलभं समस्तविषयेष्वाशालताच्छेदनम् ॥ ५७ ॥
संसारमृत्योर्बलिनः प्रवेशद्वाराणि तु त्रीणि महांति लोके ॥
कांता च जिव्हा कनकं च तानि रुणद्धि यस्तस्य भयं न मृत्योः ॥ ५८ ॥
मुक्तिश्रीनगरस्य दुर्जयतरं द्वारं यदर्त्यादिमं[62]
तस्य द्वे अररे[63] धनं च युवती ताभ्यां पिनद्धं[64] दृढम् ॥
कामाढ्यार्गलदारुणा[65] बलवता चांतस्तदेतत्त्रयं
धीरो यस्तु[66] भिनत्ति सोऽर्हति सुखं भोक्तुं विमुक्तिश्रियः ॥ ५९ ॥
आरूढस्य विवेकाश्वं तीव्रवैराग्यखड्गिनः ॥
तितिक्षोरुपशांतस्य[67] प्रतियोगी न दृश्यते ॥ ६० ॥
विवेकजां तीव्रविरक्तिमेव मुक्तेर्निदानं निगदंति संतः ॥
तस्माद्विवेकी पुरुषो मुमुक्षुः संपादयेत्तामतुलप्रयत्नैः ॥ ६१ ॥
मनः प्रसादस्य निदानमेतन्निरोधनं यत्सकलेंद्रियाणाम् ॥
बाह्येंद्रिये साधु निरुध्यमाने बाह्यार्थभोगो मनसो वियुज्यते ॥ ६२ ॥
तेन स्वैदौष्ट्यं[68] परिमुच्य चित्तं शनैः शनैः शांतिमुपाददाति ॥
चित्तस्य बाह्यार्थविमोक्षमेव मोक्षं विदुर्मोक्षणलक्षणज्ञाः ॥ ६३ ॥
दमं[70] विना साधु मनःप्रसादहेतुं न विद्मः सुखदं मुमुक्षोः ॥
दमेन चित्तं निजदोषजातं विसृज्य शांतिं समुपैति शीघ्रम् ॥ ६४ ॥
प्राणायामाद्भवति मनसो निश्चलत्वं प्रसादो
यद्यप्यस्य प्रति नियतदिग्देशकालाद्यपेक्षा ॥
सम्यग्दृष्ट्वा क्वचिदपि तथा नेदमस्यास्ति तस्मात्
कुर्याद्धीमान् दममनलसश्चित्तशांत्यै प्रयत्नात् ॥ ६५ ॥
सर्वेंद्रियाणां गतिनिग्रहेण भोग्येषु दोषाद्यवमर्शनेन[71] ॥
ईशप्रसादाच्च गुरुप्रसादाच्छांतिं समायात्यचिरेण चित्तम् ॥ ६६ ॥

---

६०. क्षत=नाशित. ६१. असिमान्=खड्गवान्. ६२. आदिमम्=प्रथमम्. ६३. अररम्=कपाटम् 'कवाड' इति म० भा०. ६४ पिनद्धम्=नियंत्रितम्, बद्धम्. ६५. कामाढ्यार्गलदारुणा=कामरूपि यद्बलवद्द्वारावष्टभकं काष्ठं तेन. ६६. धीरः=ज्ञानवान्. ६७ तितिक्षुः=प्रशान्तः. ६८. निदानम्=आदिकारणम्. ६९. दौष्ट्यम्=दुष्टता. ७०. दमः=इंद्रियनिग्रहः. ७१. अवमर्शनम्=आरोपणम्.

ब्रह्मचर्यमहिंसा च साधूनामप्यगर्हणम् ॥
पराक्षेपादिसहनं तितिक्षैरेव सिध्यति ॥ ६७ ॥
उपरमतीति कर्माणीत्युपरतिशब्देन कथ्यते न्यासः ॥
न्यासेन हि सर्वेषां प्रोक्तः श्रुत्यापि कर्मणां न्यासः ॥ ६८ ॥
प्रत्यगब्रह्मविचारपूर्वमुभयोरेकत्वबोधाद्विना
कैवल्यं पुरुषस्य सिध्यति परंब्रह्मात्मतालक्षणम् ॥
न स्नानैरपि कीर्तनैरपि जपैर्नो कृच्छ्रचांद्रायणै-
र्नैवाप्यध्वरयज्ञदानैर्निगमैर्नो मंत्रतंत्रैरपि ॥ ६९ ॥
नित्यानित्यपदार्थबोधरहितो यश्चोभयत्र स्पृहा-
द्यर्थानामनुभूतिलग्नहृदयोऽनिर्विण्णबुद्धिर्जनः ॥
तस्यैवास्य जडस्य कर्म विहितं श्रुत्या विरज्याभितो
मोक्षेच्छोर्न विधीयते तु परमानंदार्थिनो धीमतः ॥ ७० ॥
मोक्षेच्छया यदेहेरव विरज्यतेऽसौ
न्यासस्तदैव विहितो विदुषो मुमुक्षोः ॥
श्रुत्या तथैव परया च ततः सुधीभिः
प्रामाणिकोयमिति चेतसि निश्चितव्यम् ॥ ७१ ॥
अत्यंततीव्रवैराग्यं फललिप्सा महत्तरा ॥
तदेतदुभयं विदुः समाधानस्य कारणम् ॥ ७२ ॥
अंतरंगविहीनस्य कृताः श्रवणकोटयः ॥
निष्फलंति यथा योद्धुरधीरस्यास्त्रसंपदः ॥ ७३ ॥
तीव्रमध्यममंदातिमंदभेदैश्चतुर्विधा ॥
मुमुक्षा तत्प्रकारोऽपि कथ्यते श्रूयतां बुधैः ॥ ७४ ॥
तापैस्त्रिभिर्नित्यमनेकरूपैः संतप्यमानः क्षुभितांतरात्मा ॥
परिग्रहं सर्वमनर्थबुत्ध्या जहाति सा तीव्रगतिर्मुमुक्षा ॥ ७५ ॥

---

७२. आक्षेपः=निंदा. ७३. उपरमयति=समापयति. ७४. उपरतिः=विषयेभ्योनिवृत्तिः. ७५. न्यासः=त्यागः. ७६. प्रत्यग्ब्रह्म=सर्वसाक्षि ब्रह्म. ७७. कैवल्यम्=मोक्षः. ७८. परंब्रह्म=अक्षय्यब्रह्म. ७९. कृच्छ्रचांद्रायणम्=प्रायश्चित्तविशेषः ८०. निगमः=वेदः. ८१. स्रग्=माला. ८२. अनिर्विण्णबुद्धिः=अनुद्विग्नमतिः. ८३. विरज्य=औदासीन्येन दृष्ट्वा. ८४. परमानंदः=निर्विकल्पानंदः. ८५. अहः (अहरहः) प्रतिदिनं. ८६. विरज्यते=औदासीन्यं प्रतिगम्यते. ८७. परा=उत्कृष्टा. ८८. प्रामाणिकः=प्रमाणीभूतः. ८९. फललिप्सा=फलप्राप्तीच्छा. ९०. विदुः=जानीयुः. ९१. अन्तरंगम्=सारासारविचारक्षमं हृदयम्. ९२. परिग्रहः=धनम्. ९३. अनर्थबुद्ध्या=अनर्थमूलकमिति मत्वा.

तापत्रयं तीव्रमवेक्ष्य वस्तुदृष्ट्या कलत्रं तनयादि हातुम् ॥
मध्ये द्वयोर्दोलनमात्मनो यत्सैषा भवेन्माध्यमिकी मुमुक्षा ॥ ७६ ॥
मोक्षस्य कालोऽस्ति किमद्य मे त्वरा भुक्त्वैव भोगान् कृतसर्वकार्यः ॥
मुक्त्यै यतिष्येऽहमथेति बुद्धेरेवैव मंदा कथिता मुमुक्षा ॥ ७७ ॥
मार्गं प्रयातुर्मणिलाभवन्मे लभ्येत मोक्षो यदि तर्हि धन्यः ॥
इत्याशिनां[१२] मूढधियां मतिर्या सैषातिमंदाभिमता मुमुक्षा ॥ ७८ ॥
यस्तु तीव्रमुमुक्षुः स्यात्सर्जीवन्नेव मुच्यते ॥
जन्मांतरे मध्यमस्तु तदन्यस्तु युगांतरे ॥ ७९ ॥
चतुर्थः कल्पकोट्या वा नैव बंधाद्विमुच्यते ॥
तस्मान्मुख्यमुमुक्षुत्वं यत्नात्साध्यात्मविद्भवेत् ॥ ८० ॥
लब्ध्वा सुदुर्लभतरं नरजन्म जंतुस्तत्रापि पौरुषमतः सदसद्विवेकम् ॥
संप्राप्य चैहिकसुखाभिरतो यदि स्याद्धिक्तस्य जन्म कुमतेः पुरुषाधमस्य॥ ८१॥
खादते मोदते नित्यं शुनकः सूकरः खरः ॥
तेषामेषां विशेषः को वृत्तिर्येषां तु तैः समा ॥ ८२ ॥
संप्रीतिमेक्षणोर्वदनप्रसादमानंदमंतःकरणस्य सद्यः ॥
विलोकनं ब्रह्मविदस्तनोति छिनत्ति मोहं सुगतिं व्यनक्ति ॥ ८३ ॥
शिवप्रसादेन विना न सिद्धिः शिवप्रसादेन विना न बुद्धिः ॥
शिवप्रसादेन विना न युक्तिः शिवप्रसादेन विना न मुक्तिः ॥ ८४ ॥
मनोऽप्रसादः पुरुषस्य बंधो मनः प्रसादो भवबंधमुक्तिः ॥
मनः प्रसादाधिगमाय तस्मान्मनोनिरोधं विदधीत विद्वान् ॥ ८५ ॥
द्रष्टा श्रोता वक्ता कर्ता भोक्ता भवत्यहंकारः ॥
स्वयमेव सर्वकृतिनां साक्षी निर्लेप एवात्मा ॥ ८६ ॥
आत्मस्वरूपमनवेक्ष्य विमूढबुद्धिरारोपयत्यखिलमेतदनात्मकार्यम् ॥
स्वात्मन्यसंगचितिनिश्चल एव चंद्रे दूरस्थमेघकृतधावनवद्भ्रमेण ॥ ८७ ॥
भ्रांत्या मनुष्योऽहमहं द्विजोऽहं तज्ज्ञोहमज्ञोऽहमतीव पापी ॥
भ्रष्टोस्मि शिष्टोस्मि सुखी च दुःखीत्येवं विमुह्यात्मनि कल्पयंति ॥ ८८ ॥
विवेकवानप्यतियौक्तिकोपि श्रुतात्मतत्वोपि च पंडितोपि ॥
शक्त्या यया संवृतबोधदृष्टिरात्मानमात्मस्थमिमं न वेत्ति ॥ ८९ ॥

---

१२. इत्याशिनाम्=एव प्रकाराआशा येषां तेषाम् १५. संप्रीतिः=परस्परानुरागः. १६. व्यनक्ति=स्पष्टीकरोति. १७. युक्तिः=उपायः. १८. अप्रसादः=कलुषत्वम्. २१. आरोपयति=अवमृशति. १००. तज्ज्ञः=तत्त्वज्ञः. १. शिष्टोस्मि=निष्पापोस्मि. २. विमुह्य=मोहमवलंब्य. ३. कल्पयन्ति=आरोपयन्ति. ४. यौक्तिकः=युक्तिज्ञः.

सम्यक्समाधिनिरतैर्विमलांतरंगैः साक्षादवेक्ष्य निजतत्वमपारसौख्यम् ॥
संतुष्यते परमहंसकुलैरजस्रं यद्ब्रह्म तत्त्वमसि केवलबोधमात्रम् ॥ ९० ॥
श्रुत्युक्तमव्ययमपारमनंतमाद्यमानंदार्चिदघनमनामयमद्वितीयम् ॥
अव्यक्तमक्षरमनाश्रयमप्रमेयं यद्ब्रह्मतत्त्वमसि केवलबोधमात्रम् ॥ ९१ ॥
श्रद्धाभक्तिपुरःसरेण विहितैर्नैवेश्वरं कर्मणा
संतोष्यार्जिततत्प्रसादमहिमा जन्मांतरेणैव यः ॥
नित्यानित्यविवेकतीव्रविरतिन्यासादिभिः साधनै-
र्युक्तः सन् श्रवणे सतामभिमतो मुख्याधिकारी द्विजः ॥ ९२ ॥
आध्यारोपापवादक्रममनुसरतां देशिकैरात्मवेत्त्रा
वाक्यार्थे बोध्यमाने सति सपदि सतः शुद्धबुद्धेरमुष्य ॥
नित्यानंदाद्वितीयं निरुपममलं यत्पदं तत्त्वमेकं
तद्ब्रह्मैवाहमस्मीत्युदयति तु पराखंडिताकारवृत्तिः ॥ ९३ ॥
नाहं देहोनाप्यसुनाक्षवर्गो नाहंकारा नो मनोनापि बुद्धिः ॥
अंतस्त्वेषां चापि तद्विक्रियाणां साक्षी नित्यः प्रत्यगेवाहमस्मि ॥ ९४ ॥
वाचः साक्षी प्राणवृत्तेश्च साक्षी बुद्धेः साक्षी बुद्धिवृत्तेश्च साक्षी ॥
चक्षुःश्रोत्रादींद्रियाणां क्रियाणां साक्षी नित्यःप्रत्यगेवाहमस्मि ॥ ९५ ॥
नाहं स्थूलो नापि सूक्ष्मो न दीर्घो नाहं बालो नो युवा नापि वृद्धः ॥
नाहं काणो नापि मूको न खंजः साक्षी नित्यः प्रत्यगेवाहमस्मि ॥ ९६ ॥
नास्म्यागंता नापि गंता न हंता नाहं कर्त्ता न प्रयोक्ता न वक्ता ॥
नाहं भोक्ता नो सुखी नैव दुःखी साक्षी नित्यः प्रत्यगेवाहमस्मि ॥ ९७ ॥
नाहं योगी नो वियोगी[19] न रागी नाहं क्रोधी नैव कामी न लोभी ॥
नाहं बद्धो नापि युक्तो न मुक्तः साक्षी नित्यः प्रत्यगेवाहमस्मि ॥ ९८ ॥
नांतःप्रज्ञो नो बहिः प्रज्ञको वा नैव प्रज्ञो नापि चाप्रज्ञ एषः ॥
नाहं श्रोता नापि मंता न बोद्धा साक्षी नित्यः प्रत्यगेवाहमस्मि ॥ ९९ ॥
ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः ॥
इत्येवैषा वैदिकी वाग्ब्रवीति क्लेशक्षत्या जन्म एव प्रहाणिः ॥ १०० ॥

---

५. परमहंसः=यतिविशेषः. ६. अजस्रम्=नित्यम्. ७. तत्त्वमसि=त्वं ब्रह्मासि. ८. चिद्घनम्=ज्ञानमयम्. ९. अनामयम्=निर्विकारम्. १० अव्यक्तम्=अतिसूक्ष्मरूपम्. ११. अक्षरम्=अक्षय्यम. १२. अप्रमेयम्=अपरिच्छेद्यम्. १३. अध्यारोपः=मिथ्यारोपणम्. १४. देशिकः=गुरुः. १५. आत्मवेत्ता=आत्मज्ञानवता. १६. अक्षवर्गः=इंद्रियसमूहः. १७. विक्रिया=विकृतिः १८ प्रत्यक्=व्यक्तिमात्रव्यापिन्. १९. वियोगिन्=योगरहितः. २०. रागी=विषयान्धः २१. युक्तः=संसारसमुद्रमग्नः. २२. प्रहाणिः=विशेषाहानिः. २३. क्षतिः=नाशः.

भूयोजन्माद्यप्रसक्तिर्विमुक्तिः क्लेशक्षत्या भाति जन्माद्यभावः ॥
क्लेशक्षत्या हेतुरात्मैकनिष्ठा तस्मात्कार्या स्वात्मनिष्ठा मुमुक्षोः ॥ १ ॥
यमनियमविनिष्ठः साधुसिद्धासनस्थः सततमसुनियामी रूढधीर्धारणाढ्यः ॥
रहसि परमतत्त्वं निष्कलं चिंतयानः प्रदहति भवबंधं निर्विकल्पे निरूढः ॥ २ ॥

मायाध्वांते त्वहमिदमितिभ्रांतिबीजे विनष्टे
श्रुत्याचार्यप्रकटवचनोद्भूतबोधारुणेन ॥
ब्रह्मात्मैक्ये द्वयविरहिते केवलानंदरूपे
किं कर्तव्यं किमुतकरणम् किं फलं कोनु कर्त्ता ॥ ३ ॥
यत्राशेषं जगदिदमभून्नाममात्रावशेषं
सर्पस्फूर्ते गुणवदसतः कल्पनाधारमात्रे ॥
ज्ञाते तस्मिन्निरवधिसदानंदपीयूषसिंधौ
किं कर्तव्यं किमुत करणं किं फलं कोनु कर्ता ॥ ४ ॥
भ्रांत्या कर्ता करणपटलीकर्मकाम्यं विकृप्तं
सत्येकस्मिन्नभसिपुरवद्वस्तुतो द्वैतशून्ये ॥
तद्विध्वंसे किमिह निवसेत्केवले बोधमात्रे
किं कर्तव्यं किमुत करणं किं फलं कोनु कर्ता ॥ ५ ॥
कालांभोधौविदमिदमितिग्राह्यशून्यार्थजाते
क्व स्याद्वापिप्रहिनदनदीभेदकल्पावकाशः ॥
तद्वद्ब्रह्मण्यपगतभिदे सुप्तिवन्निर्विशेषे
किं कर्तव्यं किमुत करणं किं फलं कोनु कर्ता ॥ ६ ॥
यत्रत्वस्येत्युपनिषदि सत्केवलत्वं ब्रुवंत्याम्
सुप्तौ सर्वानुभवविषये वाच्यभेदं वदेत्कः ॥
तस्मान्नित्ये निरवधिसुखे निर्गुणे निर्विकल्पे
किं कर्तव्यं किमुत करणं किं फलं कोनु कर्ता ॥ ७ ॥

---

२४. अप्रसक्तिः=अनासक्तिः. २५. स्वात्मनिष्ठा=आत्मनि दृढाभक्तिः. २६. यमनियमौ=शरीरसाधनापेक्षं नित्यं कर्म यमः (अहिंसादिकम्)। बाह्यसाधनेन साध्यं कर्म नियमः (शौचादिकम्). २७. विनिष्ठः=विशेषभक्तियुक्तः. २८. निर्विकल्पः=निर्विकारः. २९. निरूढः=निमग्नः. ३०. अरुणः=सूर्यः. ३१ द्वयविरहितम्=अद्वैतब्रह्म. ३२. सर्पस्फूर्तिः=सर्पभासः. ३३. कल्पनाधारमात्रम्=कल्पनाएव आधारो यस्य तत्. ३४. निरवधिः=अपारः. ३५. पटली=आच्छादनम्. ३६. विकृप्तम्=कल्पितम्. ३७. अंभोधिः=समुद्रः. ३८. प्रहिः=कूपः. ३९. भिद्=भेदः. ४०. सुप्तिः=निद्रा. ४१. वाच्यभेदः=स्पष्टार्थभेदः (विशेषार्थभेदः).

यं यमेष विषयं ययौ युतः सेनयैनमपि नीतवान्समम् ॥
छत्रचामरमुखाखिलर्द्धिभिर्भूषितं विविधभूषणैरपि ॥ ९ ॥
मत्तदंतितुरगव्रजः पुरः सूतमागधरवोपि चाभवत् ॥
पृष्ठतो विविधवीरसंहतिस्तस्य शंभुसुतशाहुभूपतेः ॥ १० ॥
केचिदाहुरयमस्य चात्मजः कन्यकातनय इत्यपि क्वचित् ॥
शंभुनामनृपतेः सुतोह्ययं नान्य इत्थमपरे विवेकिनः ॥ ११ ॥
यद्यदेष नगरं ययौ प्रभुस्तत्र तत्र विशिखोऽरुणन्नृपान् ॥
देवता अपि पुरे पुरे स्थिताः स्फोटयन्नथ ययौ स पंढरीम् ॥ १२ ॥
विट्ठलस्य परिचारकास्तदा देवतागलगतां सुमालिकाम् ॥
नारिकेलमपि तस्य ते पुरः स्थापयंत इदमूचिरे द्विजाः ॥ १३ ॥

यंयमिति । एषः यवनाधिपः सेनया युतः सन् यं यं विषयं देशं ययौ तं तमि तिशेषः । छत्रं च चामरं च छत्रचामरे ते मुखं मुख्ये यासां ताः अखिलर्द्धयः सक लसंपदस्ताभिः विविधभूषणैरपि भूषितं एनमपि शाहुमपि साकं सार्धं । साकं सार्धं समं सहेत्यमरः । नीतवान् ॥ ९ ॥

मत्तेति । मत्ताः दंतिनो गजाः तुरगाश्च तेषां व्रजः सूताः मागधाश्च तेषां रवोपि तस्य शंभुसुतशाहुभूपतेः पुरः अभवत् । पृष्ठतः पृष्ठभागे विविधवीराणां संहतिः अभवत् ॥ १० ॥

केचिदिति । केचित्पुरुषाः अयं बालः अस्य यवनाधिपस्य आत्मजः पुत्रः इ-त्याहुः । किंच केचित् कन्यकातनय इत्यप्याहुः । अपरे अन्ये विवेकिनः शंभुनाम-नृपतेः अयं सुतः हि निश्चयेन नान्य इत्थं आहुः ॥ ११ ॥

यद्यदिति । प्रभुः निग्रहानुग्रहसमर्थः एषः विशिखः यवनेशः यद्यन्नगरं ययौ तत्र तत्र नगरे नृपान् राज्ञः प्रतिकूलानित्यर्थः । अरुणत् रुरोध । अथ सः पुरे पुरे स्थिताः देवताः प्रतिमाः स्फोटयन् विदारयन् सन् पंढरीं दक्षिणदेशे प्रसिद्धां नगरीं ययौ ॥ १२ ॥

विट्ठलस्येति । तदा यवनाधिपागमनसमये ते प्रसिद्धाः द्विजाः ब्राह्मणाः विट्ठलस्य देवस्य परिचारकाः सेवकाः देवतायाः विट्ठलसंज्ञायाः गलः कंठस्तत्र गतां विद्यमानां शोभना माला सुमाला सुमालैव सुमालिका तां । स्वार्थेकप्रत्ययेकृतेटापिप्रत्ययस्या-त्कात्पूर्वस्येति इत्वं । यद्वा सुमानां पुष्पाणां आलिकां पंक्तिं मालामित्यर्थः । कुसुमं सुम-मित्यमरः । समामित्यपपाठः । नारिकेलस्य फलमपि तस्य यवनाधिपस्य पुरः अग्रे प्रसादार्थं स्थापयन्तः संतः इदं वक्ष्यमाणं ऊचिरे बभाषिरे ॥ १३ ॥

---

०. 'यत्रयत्रसजगामसंयुतः' १०. 'यत्रयत्रसजगामराजराट्' पा० भे० ।

विष्णुरत्र भगवान् घनप्रभो रक्ष्य एष भवता दयावता ॥
माल्यगं कुटिलकुंतलं स वै संविलोक्य समुवाच तान्द्विजान् ॥ १४ ॥
विट्ठलस्य शिरसीह कुंतलाः संति किं वदत भो द्विजास्तदा ॥
कश्चन स्मृतहरिं नमन् जगौ संति विट्ठलशिरस्यहो कचाः[11] ॥ १५ ॥
इत्युक्तवंतं विप्रं तं यवनः प्रत्यभाषत
एवं चेत्तर्हि तं देवं मां प्रदर्शय सत्वरम् ॥ १६ ॥
ओमित्युक्त्वा ततः शीघ्रं देवालयमगाद्द्विजः
साष्टांगं प्रणिपत्याह सत्यं कुरु वचो मम ॥ १७ ॥
प्रासादं समुपेत्यास्तौ देवदेवस्य मस्तके ॥
तुतोष कुंतलान्दृष्ट्वा लंबमानान्घनान्बहून् ॥ १८ ॥
यवनः सत्वरं प्रागाद्देवालयमतंद्रितः ॥
ददर्श देवदेवस्य मस्तके कुन्तलान्बहून् ॥ १ ॥
द्विपालबद्धान्कुटिलान्नीलान्दीर्घान्घनांस्तथा ॥
उष्णीषं शिरसस्तस्य समुद्धृत्य प्रदर्शितान् ॥ २ ॥ *
अतितुष्टः स यवनः साष्टांगं प्रणनाम तम् ॥
भूषणानि च वासांसि विट्ठलाय ददौ मुदा ॥ १९ ॥
ब्राह्मणेभ्यो धनं भूरि वस्त्राणि च तथा ददौ ॥
दीनांधकृपणेभ्योऽपि ददौ वासोधनानिच ॥ २० ॥

विष्णुरिति । दयास्यास्तीति दयावान् तेन दयावता भवता अत्र शिलामये देहे घन इव मेघ इव प्रभा अस्यास्तीति घनप्रभः भगवान् षड्गुणैश्वर्यसंपन्नः अस्ति इति शेषः । अतः एषः शिलादेहः रक्ष्यः रक्षणीयः । शिलादेहस्य भंगे एनं त्यक्त्वा भगवान् गमिष्यतीति प्रार्थयामासुरितिभावः । सः यवनाधिपः माल्यगं मालागतं । माला माल्यं सौमनस्यं कंठे गुण अधीरण इत्यमरः । कुटिलः वक्रः कुंतलः केशाः तं विलोक्य तान् द्विजान् इत्युवाच ॥ १४ ॥

विट्ठलस्येति । भो द्विजाः इह अस्मिन् काले विट्ठलस्य शिरसि कुंतलाः संति किं वदत । तदा कश्चन द्विजः स्मृतस्तत्कालं संकटपरिहारार्थं मनसि चिंतितः तं हरिं नमन् सन् मद्वाक्यं सत्यं कुर्विति प्रार्थयन्नित्यर्थः । विट्ठलस्य शिरसि अहो इत्याश्चर्ये कचाः संतीति जगौ ॥ १५ ॥

इत्युक्तवंतमितिस्पष्टम् ॥ १६ ॥ ओमिति ॥ १७ ॥ प्रासादमिति ॥ १८ ॥ अतितुष्टइति ॥ १९ ॥ ब्राह्मणेभ्यइति ॥ २० ॥

---

११. ' ०मन्नमुम् । वाक्यमाह हरिमस्तके कचाः ' पा० मे० । * इदं श्लोकद्वयं कचिदधिकं दृश्यते ।

विप्रानपृच्छद्देवस्य कट्यां हस्तौ कुतो द्विजाः ॥
लिंगं च मस्तके कस्मादत्र चोत्तरमुच्यताम् ॥ २१ ॥
तत्रोत्तरं तदा प्रोचुः स्वस्वबुध्यनुसारतः ॥
उत्प्रेक्षया स्वपद्यानि भूषयंतो द्विजोत्तमाः ॥ २२ ॥
मत्पादपंकजपरागरसातिलुब्ध-
चेता नरः सकलभूतसुहृत्तमो यः ॥
देवो भवांबुधिरयं जघनप्रमाण-
स्तस्येति वेदयति किं स नितंबपाणिः ॥ २३ ॥
यद्वा कलिंदतनयाधिकरम्यभीमा-
तीरं विलोक्य समगाद्भगवान् पुरस्तात् ॥
गोपेष्वपि प्रतिगतेषु जलप्रमाण-
मारुयापयन्निव हरिर्हि नितंबपाणिः ॥ २४ ॥

विप्रानिति । द्विजाः देवस्य विठ्ठलस्य कट्यां कटिप्रदेशे हस्तौ कुतः मस्तकेच लिंगं कुत इत्यपृच्छत् । अन्यस्य कस्यापि देवस्य कटिप्रदेशे हस्तौ न दृष्टौ किं च विष्णुप्रतिकृतेरेतस्याः शीर्ष्णि शिवलिंगं कुतइत्यपृच्छादित्यर्थः । तेषु तूष्णीं भूतले स्थितेषु पुनराह । अत्र मत्प्रश्ने उत्तरं उच्यतां वक्तव्यं तूष्णींभावः न युक्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तत्रेति । द्विजोत्तमाः तदा स्वस्वपद्यानि उत्प्रेक्षया उत्प्रेक्षालंकारेण । उत्प्रेक्षा-लक्षणं कुवलयानंदे । संभावना स्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफलात्मना । उक्तानुक्तास्पदाद्यात्र सिद्धासिद्धास्पदे परे इति । अलंकारलक्षणं तु शब्दार्थवृत्तिमनोहरसन्निवेशत्वं अलं-कारत्वं । स्वस्वबुद्धेः अनुसारो अनुसरणं तेन भूषयन्तः सन्तः तत्र प्रश्ने उत्तरं प्रोचुः ॥ २२ ॥

मदिति । सः प्रसिद्धः देवः विठ्ठलः । मम यत्पादपंकजं तस्य यः परागः मक-रन्दः तस्य यः रसः तस्मिन् लुब्धं सक्तं चेतश्चित्तं यस्य तयोक्तः । सकलस्य भू-तस्य प्राणिमात्रस्य सुहृत्तमः यः नरः तस्य अयं भवांबुधिः । जघनं प्रमाणं यस्येति जघनप्रमाणः कटिप्रमाणः सुतर इत्यर्थः । इति नितंबपाणिः सन् वेदयति किं इत्युत्प्रेक्षा । मन्ये शंके ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिव-शब्दोपि तादृशः इति । एवं अग्रेऽपि ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

यद्वेति । यद्वा पक्षान्तरे भगवान् विठ्ठलः कलिन्दस्य पर्वतस्य या तनया कन्या यमुना तदपेक्षया अधिकं रम्या या भीमा तस्याः तीरं विलोक्य यमुनापेक्षया भीमायाः रम्यत्वात्तत्तीरस्याप्यतिरम्यत्वं ज्ञात्वेत्यर्थः । पुरस्तात् पूर्वं समगात् । गोपेष्वपि पश्चात्

यद्वा जरासुतजये मथुरां विहाय
यातः प्रवर्षणगिरिं सहितो बलेन ॥
दीप्तात्ततो झटिति यत्प्रससार भैमं
श्रांतस्तटं तत इदं नु नितंबपाणिः ॥ २५ ॥
यद्वा विहाय तनयान् विनयोपपन्नान्
रम्या अपि प्रियतमाः सुजना भजंतः ॥
तिष्ठंत्यनुक्रमामिमे बहवोऽयमेकः
श्रांतोऽपि तिष्ठति ततो नु नितंबपाणिः ॥ २६ ॥
यद्वा विधाय[12] सकला अपि तोकलीलाः
संभ्रामणाख्यकुतुकं च विधातुमीशः ॥
गोपान्स्वकूर्परविलग्नकरान्विधाय
देवो विहर्तुमिव सैष नितंबपाणिः ॥ २७ ॥

प्रतिगतेषु अनुगतेषु विठ्ठलस्य परतीरे स्थितत्वात् मध्ये जलं कियदिति गोपालानां संशये जलप्रमाणं आख्यापयन्निव । हरिः नितंबपाणिः । अस्तीतिशेषः ॥ २४ ॥

यद्वेति । यद्वा हरिः बलेन संकर्षणेन सहितः सन् जरासुतस्य जरासंधस्य जये सति स्वस्य पराजये सति स्वपराजयस्तु लीला मात्रं । मथुरां विहाय प्रवर्षणगिरिं प्रवर्षणाख्यं पर्वतं यातः गतः । जरासंधेन पर्वतारूढयोस्तयोः प्राप्तिर्दौर्लभ्यात् पर्वते प्रदीपिते दीप्तात्ततस्तस्मात्पर्वतात् झटिति शीघ्रं भीमायाः इदं भैमं । तस्येदमित्यण् इदं । तटं प्रससार ततस्तस्मात् श्रान्तत्वात् नितंबपाणिः । अस्तीतिशेषः । लोके हि दूरदेशगमनेन श्रान्तत्वात् कट्यां करं निधाय गच्छन्तीति प्रसिद्धं । अत्र श्रीमद्भागवतस्था कथानुसंधेया ॥ २५ ॥

यद्वेति । बहवः इमे सुजनाः साधवः विनयेन नीत्या उपपन्नान् तनयान् रम्याः रमण्याः प्रियतमा अपि विहाय अनादृत्य भजन्तः सन्तः अनुक्रमं तिष्ठन्ति । एतस्य भजने प्रहरपर्यंतं जाने अनेन कर्तव्यं मध्ये व्यवधानेन न भाव्यं इति नियमं कृत्वा देवालये तिष्ठन्ति । अयं तु विठ्ठलः एकः असहायः अतः श्रांतोपि तिष्ठति । अन्यथा स्त्रीपुत्राननादृत्य तिष्ठतां भजकानामनादरः स्यादितिभावः । ततस्तस्मान्नितंबपाणिर्नु नु वितर्के । नु पृच्छायां वितर्केचेत्यमरः ॥ २६ ॥

यद्वेति । स एषः ईशः सकला अपि तोकलीलाः बालक्रीडाः विधाय कृत्वा संभ्रामणाख्यकुतुकं बालेषु प्रसिद्धां लीलां विधातुं कर्तुं गोपान् स्वकूर्परविलग्नकरान् विधाय विहर्तुमिव क्रीडितुमिव नितंबपाणिरस्ति ॥ २७ ॥ [मोचिलोपे चेदिति सस्यसोर्लोपः]

१२. ' विहाय ' पा० मे० ।

यद्वा वृकासुरभयाद्गिरिशे स्वधाम
प्राप्ते प्रतारणवशादिति तं बभाषे ॥
दत्तो वरः कटिकराग्रनिवेशरूपो
मह्यं तथेति किमु सैष नितंबपाणिः ॥ २८ ॥
यद्वा चिरं जनकरूपनिजातिसेवा
भक्त्या समेत्य भगवान्परितुष्ट ईशः ॥
तं पुंडरीकमवदद्वृणु सर्वकामा-
नित्याग्रहे श्रमवशाच्च नितंबपाणिः ॥ ३० ॥
अन्यांगनाकुचतटीगतकुंकुमाक्तं
वक्षो विलोक्य सरुषि प्रियराधिकायाम् ॥

यद्वेति । सः एषः । [सोचिलोपेचेदिति सस्यसोर्लोपः] विष्णुः वृकासुरभयात् गिरिशे सांबे स्वधाम वैकुंठं प्राप्ते सति तथा तेन प्रकारेण त्वदीयवरप्रदानप्रकारेणेत्यर्थः । कट्यां कराग्रयोर्निवेशः कटिकराग्रनिवेशः स एव रूपं लक्षणं यस्य स कटिकराग्रनिवेशरूपः वरः मह्यं दत्तः इति प्रतारणवशात् तं बकासुरं बभाषे । कट्यां करौ स्थापयित्वा बभाषे इति हेतोः नितंबपाणिरस्ति । त्वया यथा अनुष्ठानं कृतं तथा मयाप्येतस्यानुष्ठानं कृतं मह्यं वरो दत्तः यस्य कट्यां करौ निधाय पश्यामि अहं न मृतः तथा त्वमपि प्रत्ययार्थं स्वस्यैव शिरसि पूर्वं करौ निधेहि न मरिष्यसि एतस्य पिशाचपतेर्मिथ्यावादित्वात् इति प्रतारणार्थं नितंबपाणिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

यद्वेति । स एषः विष्णुः कृष्णावतारे अतिरम्ये यमुनापुलिने विहृत्य गोपीषु अहंकृतिः अहंकारः स एव मलो यासां तास्तथा भूतासु सतीषु । यया सह ययौ यां गृहीत्वा ययावित्यर्थः । अस्याः सुखेन स्कंधं अधिरोहणार्थं नितंबपाणिः किं । इयमपि भागवतीया कथानुसंधेया ॥ २९ ॥

यद्वेति । भगवान् ईशः चिरं चिरकालं जनकरूपस्य निजस्य स्वस्य अतिसेवा तद्रूपा या भक्तिस्तया परितुष्टः सन् । ईश्वरस्य जनकहृदये स्थितत्वे प्रमाणं गीतासु अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयास्थितः । अहमादिश्च मध्यं च भूतानामंत एव चेति । तं पुण्डरीकं सर्वकामान् वृणु इत्यवदत् । तस्य न वृणोमीत्याग्रहे श्रमवशात् नितंबपाणिः । एवं कटिपाणित्वमुत्प्रेक्ष्य मस्तके लिंगमुत्प्रेक्षंते ॥ ३० ॥

तप्तो वियोगदहनेन नु चंद्रचूडं
गंगाधरं हरियं शिरसा बिभर्ति ॥ ३१ ॥
यद्वा स्मरोद्भटपिशाचनिपीडितात्मा
गोपांगना अपि सतीः कुलटां च भुक्त्वा ॥
पत्नीश्चकार बहुशो न तथापि मुक्तः
कामांतकं हरियं शिरसा विभर्ति ॥ ३२ ॥
यद्वा स्वदर्शनसमागतमीश्वरं तं
गंतुं पुनर्निजगृहं त्वरयंतमीशम् ॥
भैमाज्जलात्स्वयमयं प्रणयेन शीघ्र-
मुत्तारयन्निव हरं शिरसा बिभर्ति ॥ ३३ ॥
यद्वाशुतोषगिरिजापतिभीमलिंग-
पूजां विधाय महतीमतिभक्तियुक्तः ॥
उत्सर्जनार्थमिव भैमजलेऽतिरम्ये
लिंगं स्वयं हरियं शिरसा बिभर्ति ॥ ३४ ॥

अन्येति । अयं हरिः अन्या या अंगना युवती तस्याः कुचतटीगतं यत्कुंकुमं तेन आक्तं चिन्हितं यद्वक्षः उरःस्थलं तद्विलोक्य प्रिया चासौ राधिका च प्रियराधिका तस्यां प्रियराधिकायां रूषा रोषेण सहिता सरूट् तस्यां सरूषि सत्यां वियोगः विरहः राधासंबंधीत्यर्थः स एव दहनः अग्निः तेन तप्तः सन् तापशांत्यर्थं गंगाधरं चंद्रचूडं शिरसा बिभर्ति । अधिकरणस्य करणत्वविवक्षया तृतीया । उत्प्रेक्षापरिकरयोः संसृष्टिः । अलंकारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे । सुधांशुकालिनोत्तंसस्तापं हरतु वः शिव इति लक्षणात् ॥ ३१ ॥

यद्वेति । अयं हरिः विठ्ठलः । स्मरः कामः । कामः पंचशरः स्मरः इत्यमरः । स एव उद्भटः क्रूरः पिशाचः तेन निपीडितः आत्मा मनो यस्य तथा भूतः सन् । सतीः पतिव्रताः गोपानां अंगनाः भुक्त्वा कुलटां कुब्जां च भुक्त्वा कामशांत्यभावे बहुशः शताधिकषोडशसहस्रसंख्याः पत्नीः चकार । तथापि तेनेतिशेषः । न मुक्तः न त्यक्तः । अतः कामस्य अंतकं सांबं शिरसा बिभर्ति । अत्रापि उत्प्रेक्षापरिकरयोः संसृष्टिः ॥ ३२ ॥

यद्वेति । अयं हरिः स्वदर्शनाय समागतः स्वदर्शनसमागतः तं प्रसिद्धं पुनर्निज-गृहं गन्तुं त्वरयंतं त्वरां कुर्वंतं ईशं ऐश्वर्यसंपन्नं हरं सांबं भैमात् भीमायाः इदं भैमं तस्मात् अतिभयंकरादित्यर्थः । जलात् स्वयमेव नतु अन्येन प्रणयेन प्रीत्या शीघ्रं सत्वरं उत्तारयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । शिरसा बिभर्ति ॥ ३३ ॥

यद्वेति । अयं हरिः अतिभक्तियुक्तः सन् महतीं श्रेष्ठां । आशु शीघ्रं तोषो यस्येति

यद्वा शिवं शिवरतं च सदा द्विषंति
ये वैष्णवाः[13] स्मृतिशतैरपि बोध्यमानाः ॥
भेदो ममास्य च नहीति विबोधनार्थं
मन्ये हरं हरियं शिरसा बिभर्ति ॥ ३५ ॥
यद्वा मदीयभजनादपरं न किंचिद्
विन्दंति ये भवजलं कटिदघ्नमेषाम् ॥
आवेदयन् शपथपूर्वमयं नु देवो
गंगाधरं हरियं शिरसा बिभर्ति ॥ ३६ ॥
यद्वा निजेक्षणसमागतभक्तसंघै-
रापूरितेऽखिलगृहे सकलत्रपुत्रे ॥
शंभौ समागतवति स्थितिभूम्यभावात्
प्रीत्या हरं हरियं शिरसा बिभर्ति ॥ ३७ ॥
यद्वा विवाहविहिते निखिलेऽपि वृत्ते
वध्वाः प्रवेशसमये स्वकुलप्रचारम् ॥

आशुतोषः स चासौ गिरिजापतिश्च आशुतोषगिरिजापतिः । तस्य यद्भौमं पार्थिवं लिंगं तस्य पूजां विधाय कृत्वा । अतिरम्ये भैमजले उत्सर्जनार्थमिव स्वयं लिंगं शिरसा बिभर्ति ॥ ३४ ॥

यद्वेति । स्मृतिशतैः अपि शब्दात् श्रुतिभिः बोध्यमानाः ये केचन वैष्णवाः शिवं सांबं शिवरतं शिवभक्तं सदा द्विषन्ति । मम अस्य शिवस्य* भेदः न नास्ति इति हीति निश्चयेन तेषां विबोधनार्थं हरं शिरसा बिभर्ति इति अहं मन्ये । इत्युत्प्रेक्षा ॥ ३५ ॥

यद्वेति । अयं देवः मदीयभजनात् अपरं किंचिदपि ये न विंदंति तेषां भवजलं कटिप्रमाणं कटिदघ्नं । प्रमाणे द्वयसच् दघ्नञ् मात्रच् इति दघ्नञ् प्रत्ययः । इति शपथपूर्वं आवेदयन् कथयन् सन् इमं गंगाधरं शिरसा बिभर्ति नु । अत्रापि उत्प्रेक्षा परिकरयोः संसृष्टिः ॥ ३६ ॥

यद्वेति । अयं हरिः आषाढ्यां निजेक्षणाय निजावलोकनाय समागताः ये भक्तसंघास्तैः अखिलगृहे अखिलदेवालये आवृते व्याप्ते सति । कलत्रपुत्राभ्यां पार्वतीगणेशाभ्यां सहितः सकलत्रपुत्रः तस्मिन् शंभौ समागतवति सति । स्थितेः अवस्थानस्य या भूमिः तस्याः अभावात् प्रीत्या हरं शिरसा बिभर्ति ॥ ३७ ॥

यद्वेति । अयं हरिः निखिले संपूर्णे विवाहे पार्वतीपाणिग्रहणे विहितं अवश्यं कर्त-

---

१३. 'केचन' पा० भे० । * 'विष्णोश्च' इति मूलग्रथे वर्तते तत् प्रामादिकम् ।

संनर्तनाख्यमपि कर्तुमिमं शिवाख्यं
पौत्रं ध्रुँवं हरियं शिरसा बिभर्ति ॥ ३८ ॥
ब्राह्मणोक्तं वचः श्रुत्वा संतुष्टतरमानसः
ययावग्रे स यवनो नृसिंहपुरमुत्तमम् ॥ ३९ ॥
ततोऽसौ यवनाधीशो नीराभीमरथीगतम् ॥
नृसिंहादिपुरं यातः प्रतिमास्फोटनोद्यतः ॥ ४० ॥
वृश्चिकोरगसंकाशान् कीटान् प्राणापहारकान् ॥
देवालयाद्विनिर्यातान् दृष्ट्वाग्रे प्रययौ बहून् ॥ ४१ ॥
सांबादीनां यत्र यत्र सान्निध्यं प्रतिमासु हि ॥
देवतानां स तास्तास्तु प्रणम्याग्रे ययौ खलः ॥ ४२ ॥
शंभौ दिवमिते शाहौ यवनेन समं गते
राजारामो भूमिमिमामपालयदधीश्वरः ॥ ४३ ॥
ततस्तस्य सुतो नाम्ना शिवो राजाभवत्किल
सोऽपि भूमिमिमां सर्वां पूर्ववत्समपालयत् ॥ ४४ ॥
यवनाधिपवारिदागतप्रियतावारिचयोक्षिताश्चिरम् ॥
नरनाथतनूद्भवस्तरुर्ववृधे तत्तनयांकभूगतः ॥ ४५ ॥
सविवाहमकारयच्छिरोस्तनुजायाः किल तस्य बंधुभिः ॥
अतुलांवररत्नभूषणं गजवाजिप्रभृति प्रदाय च ॥ ४६ ॥

व्यं तस्मिन् वृत्ते जाते। वध्वाः पार्वत्याः प्रवेशो गृहप्रवेशस्तस्य यः समयः तस्मिन् स्वकुलस्य यः प्रचारः आचारः तं संनर्तनाख्यमपि कर्तुं इमं शिवया पार्वत्या आद्यं पौत्रं सांबं शिरसा बिभर्ति ध्रुवं। दाक्षिणात्यास्तु विवाहे वृत्ते वधूप्रवेशकाले वधूवरौ कट्योर्गृहीत्वा स्वकुलदेवतानामग्रहणपूर्वकं नृत्यंतीति प्रसिद्धं। तदत्रानुसंधेयं। विष्णोः सांबः पौत्रस्तु भागवते। विष्णोः पुत्रो ब्रह्मा तस्य पुत्रः सांब इति तृतीयस्कंधे स्पष्टम् ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणोक्तमिति ॥ ३९ ॥ ततोसाविति ॥ ४० ॥ वृश्चिकेति स्पष्टम् ॥ ४१ ॥ सांबादीनामिति ॥ ४२ ॥ ननु शंभौ दिवं गते शाहौ च यवनाधीशेन नीते दक्षिणदिग्राज्यं केनाकारीत्यत्राह द्वाभ्याम्। शंभाविति। राजाराम इत्येकं पदं संज्ञात्वात् सुपोधातुप्रातिपदिकयोरितिसुब्लुक् न ॥ ४३ ॥ ततस्तस्येति ॥ ४४ ॥ पुनश्चप्रासंगिकं समाप्य शाहोरेव चरित्रमाह तत्रादौरूपकेण वर्णयति।

यवनेति ॥ ४५ ॥ स इति। सः यवनाधीशः अंबराणि वस्त्राणि रत्नानि माणिक्यादीनि भूषणानि सुवर्णनिर्मितानि तेषां समाहारः अंबररत्नभूषणं अतुलं अनुपमं

---

१४ 'हर' पा० भे०। १५. 'वीक्ष्याग्रे' पा० भे०। १६. 'खलः' पा० भे०। १७. 'जगामैवं' पा० भे०।

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह.

भुजतरुवनच्छायां येषां निषेव्य महौजसां
जलधिरसना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्षमापा विना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक ६. मार्च १८८३. अंक ३.

हें मासिक पुस्तक

पुणें येथें

ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत

छापिलें.

किमंत ८ आणे.

पेंच.

सन १८७८ ते १८८२ पैकीं.

	रु.	आ.		रु.	आ.
श्री० रा० गं० ये० भैराळ... ...	४	६	रा० रा० वि० ना० केळकर.....	२	६
मे० श्री० बा० ठाकूर	८	१२	,, ,, ग० भा० कराडेकर	१	६
रा० सा० रा० वि० पुणेंकर ...	२	६	,, ,, धों० दा० बेहरे	२	६
,, ,, मा० स० पागेदार ...	२	६	,, ,, भा० र० ठाकूर	१	२
रा० रा० गो० के० पिटके	३	६	,, ,, वि० ल० सोमण... ...	७	८
,, ,, वि० र० नातू	१	०	,, ,, धों० वि० दांडेकर... ...	५	८
,, ,, वामन रावजी लेले	२	०	,, ,, रा० दि० फडके... ...	४	०
,, ,, वि० गो० चिपळूणळर...	२	६			

सन १८८३ पैकीं.

	रु.	आ.		रु.	आ.
श्री० रा० मा० गं० चिटणीस ...	२	६	रा० रा० से० ट्रेनिंग कालेज पुणें.	२	०
,, ,, ज० आ० घाडगे ..	२	६	,, ,, से० ने० ला० हर्दे... ...	२	६
मे० श्री० बा० ठाकूर	२	६	,, ,, पां० बा० हेडमास्तर कचरे	२	६
रा० सा० रं० राव महाडीक ...	२	६	,, ,, रु० ह० चिटणीस... ...	२	८
रा० रा० ब० गो० वकील... ...	२	६	,, ,, ज० रु० कान्हेरे... ...	२	६
,, ,, ह० म० कडेगांवकर ...	२	६	,, ,, अं० रा० हरडीकर ...	१	६
,, ,, बा० ना० जोशी... ...	२	६	,, ,, से० ने० ला० मालवण...	२	६
,, ,, ग० ना० खरे	२	६	,, ,, से० ने० ला० मिरज ...	२	६
,, ,, पु० गो० रोडे	२	६	,, ,, रा० दि० फडके	२	०

पाच.

मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें—मल्हार रामराव चिटणीसकृत **श्रीशिव छत्रपति महाराज** यांचें सप्तप्रकरणात्मक चरित्र नामक पुस्तक हें, विविधज्ञान विस्तार मासिक पुस्तकाचे कर्ते यांजकडून आम्हाकडे नजर आलें आहे, त्याचा आम्ही आभारपूर्वक स्वीकार करितों. याची किंमत रु० २ खेरीज डाकहशील.

काव्येतिहास-संग्रहाचे व्यवस्थापक.

सूचना.

मराठी कवितेच्या पोटांत '**अनेककवि**' असें सदर घालून जीं प्रकरणें छापिलीं जात आहेत त्यांच्या पृष्ठांचा अनुक्रम निरनिराळा न ठेवितां एक सारखाच ठेविला आहे. येणें करून हीं सर्व किरकोळ प्रकरणें एका ठिकाणीं बांधितां येतील, यांचा आरंभ **आनंदतनयकृत ताटकावध** या प्रकरणापासून झाला आहे व पुढें **देवनाथकृत श्रावणाख्यान, चतुर्मंत्ररामायण, उद्धवचिद्घनकृत** भगवद्गीता वगैरे प्रकरणें आलीं आहेत—याचप्रमाणें संस्कृत काव्यांचे पोटांत '**अनेके**' या सदराखालीं **सादाशिवी** वगैरे लहान लहान काव्यें येत असतात, त्यांच्याही पृष्ठांचा अनुक्रम एक सारखाच ठेविला आहे असें केल्यानें हीं ही एका ठिकाणीं बांधितां येतील.

का० सं० व्यवस्थापक.

विषयक्रम.

बखरी.

नागपूरकर भोंसल्याची बखर..... ९–२४

मराठी कविता.

श्रीरामदासस्वामिकृत युद्धकांड ४१–४८

अनेक कवि—**अमृतरायकृत शुक-चरित्र** १६७–१७१

संस्कृत काव्यें.

अनेके–**श्री**शंकराचार्यकृत वेदांतसार व स्वात्मानंदप्रकाश. ६१–६८

श्रीशिवकाव्यम्– १०९–११६

ठेवून, आपण जातीनें काशीचे मार्गे निघून, भागानगराँसें जाऊन, तेथून आपल्या देशास महत् प्रयासानें महाराज दाखल झाले. वर्षानंतर चिरंजीव संभाजी राजे यांजला ब्राम्हण घेऊन येत असतां मार्गांत गलबला झाला जे, संभाजी राजे यांजला ब्राम्हण आपला पुत्र म्हणून घेऊन जातो. तर ते काळीं समुदाय ब्राम्हणांचा यास अटकाव झाला. याजकरितां ब्राम्हणास चौकीदार बोलले कीं " तुम्ही पितापुत्र जेव्हां अहांत तेव्हां एक जागीं भोजन करावें." यांनीं उत्तर केलें कीं, " हा आमचा धर्म नाहीं, दूध पोहे म्हणाल तर असो." असा प्रकार होऊन निभावून संभाजी महाराजांस ब्राम्हणांनीं आणिलें. पितापुत्राच्या भेटी झाल्या, फार संतोष झाला. राजश्रींनीं आपले पाठीमागें कुटुंबाचा व प्रांताचा बंदोबस्त चांगला राहिला हें पाहून, आपले जागीं फार खुष झाले. मागती राजश्रींनीं फौजेचा घांट घालून पातशाही फौजेशीं लढाई घेऊन २७ किले[५३] मिरजा राजे जयसिंग यांनीं घेतले होते ते पुनः राजश्रींनीं मोठा पराक्रम करून घेऊन जंबामर्दीने ठाणें ठाणीं जाग जागीं बसविलीं.

नंतर कोणे एके दिवशीं स्वारी शिकारीस अरण्यांत गेले असतां तेथें, रामदास चौकशी पडली. ते समयीं आम्ही ब्राह्मण हा आमचा मुलगा असें सांगून एक जागां बसून काशीपंतांनीं फराळ केला; असे प्रकारें संकटें करून निभावून आल्यावर महाराज फार संतोषी होऊन विश्वासू खरे म्हणून विश्वासराव असा काशिनाथपंतास किताब देऊन वाढविलें." (विविधज्ञानविस्तार पुस्तक १० पृष्ठ २०२ पहा.) कृष्णाजीपंत व काशीराऊ व विसाजीपंत ह्या त्रिवर्गांनीं आपले कुटुंबासहित संभाजी राजे ह्यांस जानवें धोतरें नेसवून आपला भाचा म्हणवून राजगडास आले. आणि राजियांसि भेटले. मग राजे पुत्रास भेटले. आनंद थोर जाहला. मोठा दानधर्म केला आणि कृष्णाजीपंत त्रिवर्ग बधस " विश्वासराव " म्हणवून नांव किताब दिला (छ० अ० शि० शिव छ० चें च० पृष्ठ ४७ पहा.)

५३. सत्तावीस गड मोंगलांस दिले होते ते मागतो घ्यावे अशी शिवाजीनें तजवीज केली. मोरोपंत पेशवे वगैरे मंडळीनें हे सत्तावीस किल्ले परत घेतले.

५४ शौर्यानें

(मागील पृष्ठावरून.)

केले होते. तसेंच बैराग्यांचे मेळांत मिळून तेथून कुरुक्षेत्रास गेले. तेथून उत्तर मानस, हरिद्वार करून गंडकी अयोध्या दर्शन करून श्रीकाशी व प्रयाग यात्रा करून गयेस आले. तेथे गयावर्जन केलें. त्रिस्थळी यात्रा, कार्तिक स्नानें माघस्नानें सांग करून बरावरचे सर्व यांजपासून यात्रा वैगेरे करून देवगड, चांदें येथें येऊन श्री गंगातीरीं क्षेत्रें करीत करीत वीस बावीस महिन्यांनीं महाराज निभावून आले." वि. ज्ञा. वि पु. १० पृ० २०२ पहा.

५१. हैदराबाद=भागानगर असें नांव पडण्याचें कारण, भाग् या नांवाची कोणी रूपवती वेश्येला राहण्यासाठीं गोवळकोंडें येथील एका बादशहानें बगला बांधून दिला होता, त्याजसभोंवतीं हें शहर वसलें होतें.

५२. " मथुरेस पत्र पाठविलें जे, देशीं सुस्वरूप पावलों. या उपरि सावधपणें संभाजी राजे ह्यांस घेऊन येणें, असें काशीपंतास लिहिलें त्यांनीं संभाजी राजे ह्यांस घेऊन येतां वाटेनें त्यांचें स्वरूप सुंदर व सतेज तेव्हां हा कोणी मातबर आहे अशी

स्वामींचें दर्शन झालें. सत्पुरुष पाहून सेवा करावी हें चित्तांत येऊन कांहीं दिवस सेवाही केली. त्याजवरून स्वामी प्रसन्न होऊन अनुग्रह दिला. याजवरून राजश्रींची मर्जी बहुत संतोषास पावली. नंतर गागाभट्ट आदीकरून ब्राह्मणांची संमती घेऊन सिंहासनारूढ झाले. शके १५९६ आनंदनाम संवत्सरे ज्येष्टमासीं शुद्ध १३ स तैलवनशीन होऊन अष्टप्रधानादिक स्थापित केले. या विषयींचा दोंखला साताऱ्यास राजमंडळांत बहुत ठिकाणीं आहेच.

त्या प्रसंगीं भोंसले त्रिवर्गबंधू यांची सेवा पेशजी जागजागीं झाली ती लक्षांत होती असें असतां साबाजी भोंसले यांनीं त्रिशालगडाचे मुक्कामीं विनंती केली याजवरून मुलां लेंकरांस राहावयास जागा सनद १ नेमून दिली.

स्वस्ती श्री राज्याभिषेक शके पंधराशें शहाण्णव आनंदनाम संवत्सरे आश्विन बहुल दशमी मंदवासरे क्षत्रिय कुलावतंस श्री राजा शिवछत्रपति स्वामी यांनीं राजेश्री साबाजी बिन मुधोजी भोंसले यांसि दिलें. इनामपत्र ऐसीजे:-तुम्ही स्वामींचे पुरातन सेवक, एकनिष्ठपणें सेवा करून स्वामींस संतुष्ट केलें. तुमचे चालविणें स्वामींस अवश्यमेव तुम्ही त्रिशालगडाचे मुक्कामीं दर्शनास आले ते वेळेस प्रसंगीं तुम्ही विनंति केली कीं, आपणास इनाम लेकरानलेकरी चालेल असा दिला पाहिजे, म्हणोन, त्याजवरून स्वामी तुम्हावर कृपाळू होऊन, तुम्हांस भूतन इनाम देई, कुलबाब, कुलकाम, खेरीज हक्कदार व इनामदार करून पूर्वमर्यादेप्रमाणें गांव बितपशील:-

१. मौजे राक्षसवाडी तर्फ राशिन देह १.
२. मौजे पिंपरी कोलेहर तर्फ कडेवली देह १.

एकूण देहे २ रास अजरामरात करून दिल्हे असे, तरी सदहू गांव तुम्ही आपले मुलां लेकरीं, घेऊन इनाम तुम्ही वडिलांचे वंशपरंपरेनें अनुभवून स्वामींचे सेवन मनोभावें करून सुखरूप राहणें जाणिजे. लेखनालंकार:

याप्रमाणें सनद एक करून दिली व पुढें कांहीं एक दिवस राज्य करून शके १६०२ रौद्रनाम संवत्सरे चैत्र शुद्ध १५ रविवासरीं दोन प्रहरीं रायगडीं राजश्रींचें देहावसान होऊन, परलोक साधन केला. देहावसानाचे पूर्वी महाराजांचे चित्तां-

---

५५. काशीकर विद्वान ब्राम्हण. हा महाशास्त्रज्ञ पंडित होता. यास शिवाजीनें केशव पंडित, भालचन्द्रभट्ट आणि सोमनाथ भट्ट कात्रे यांस पाठवून पैठणाहून रायगडास राज्याभिषेकाचे वेळीं आणविलें.

५६ सिंहासनारूढ.

५७ अष्टप्रधानाचीं नांवें संस्कृत आहेत. प्रत्येकाच्या कामाची फोड चिटणीसाकडील शिवाजीच्या बखरींत केली आहे. (वि० ज्ञा० वि० पु० १३ पृष्ठ २३८ पहा.)

५८. ही बखर लिहिणारानें मल्हाररामरावकृत छत्रपतिची बखर पाहिली असावी असें अनुमान होतें.

तील संकल्प जे, संभाजी महाराज अल्पबुद्धि, उग्र फार याजकरितां कैद ठेवून राजाराम राजे संभाजीचे सापत्नबंधु वय लहान, सौम्यरूप व राजेश्रींची दया ही त्याजवर बहुत, याजकरितां त्याजला मालकी देण्याचा सिद्धांत देहावसान होण्याचे पूर्वीच केला होता.

आणि शिवाजी महाराजांचे देहावसान झाल्यावर प्रतिनिधि व बाळाजी आवजी प्रभू चिटणवीस यांनीं राज्यकारभार राजाराम साहेब राजांनीं करावा, असा नेम करून पन्हाळगडास, सोमाजी नाईक हकिम व बहिरजी फरजंद व जनार्दनपंत होते त्यांस पत्र लिहून खंडोजी दासूदाचे नाईकाचे हातीं पाठविलें कीं, "संभाजीराजे यांस कैद करून ठेविणें, आणि राजाराम साहेब यांस, सोईराबाई

---

५९. संभाजी कोणत्या प्रकारचा मनुष्य निपजेल हें भाकीत शिवाजीनें केंल होतें. (रु० अ० वि० शि० च० पृष्ठ ८८ पहा.)

६०. प्रल्हाद निराजी.

६१. बाळाजी आवजी—हे शिवाजी महाराजांचे प्रसिद्ध चिटणीस, उपनांव चित्रे यांचे वाडवडील हवनाणांत दिवाणगिरीवर होते. त्यांनीं घोलवाडी नांवाचा गांव इनाम मिळविला म्हणून हे आपणास 'घोलकर' असें म्हणवूं लागले. बाळाजी आवजीचे वडील आवजी हरि यांस विषाचा पेला पिऊन मरावें लागलें. बाळाजी आवजी शामजी आवजी व चिमणाजी आवजी यांस समुद्रांत बुडवून टाकावे असा राजाचा हुकूम झाला परंतु ते आपल्या आईसह राजापूर बंदरास गेले. तेथें ते आपल्या मामाजवळ लिहिण्यास होते शिवाजी महाराजांनीं बाळाजी आवजीचें सुरेख अक्षर पाहून त्यास चिटणीसीचीं वस्त्रे सन १६२८त दिलीं. यांनीं महाराजांची सेवा एकनिष्ठपणें केली व अनेक कामीं हे फार उपयोगी पडले. तेव्हां महाराजांनीं त्यांजकडे चिटणिशी वंश परंपरें कायम केली; पुढें संभाजीनें सोनगांवाजवळ बाळाजी आवजी यांस शके १६०३ मध्यें हत्तीचे पायीं मारिलें. (कायस्थ प्रभूच्या इतिहासाचीं साधनें नामक मासिक पुस्तक—पहा.)

६२. संभाजीच्या दुर्वर्तनाबद्दल शिवाजीनें त्यास पन्हाळे किल्यावर अटकेत ठेविलें होतें. संभाजी हा एका ब्राम्हणाच्या बायकोच्या पातिवत्याचा भग करण्याच्या आरोपावरून अटकेंत होता. तो पळून दिलेलखानास जाऊन मिळाला व परत आल्यावर पन्हाळे किल्यावर पुनः नजर कैदेंत होता.

६३. प्रस्तुत प्रकरणास अनुसरून संभाजीराजे यांच्या चरित्रांत पुढील उल्लेख आहे. "पन्हाळ्यास हवालदार बहिरजी नाईक इंगळे होते. व सोमाजी नाईक बंकी व हिरोजी फरजंद यांस खंडोजी जासुदांचा नाईक व गणोजी कावळा यांजबरोबर पत्रें पाठविलीं, व जनार्दन पंत सुमत करविरीं होते यांसही पाठविलीं कीं "येथील प्रसंग एक प्रकारचा आहे. संभाजी महाराज यांस कैद करून बहुत सावधपणें असावें. महाराजांचें वर्तमान फुटूं देऊं नये." संभाजी महाराज यांसही पत्र त्यांजपाशींच दिलें. परंतु बंदोबस्त झाल्यावर द्यावें असें सांगितलें. त्यांनीं जाऊन त्या अन्वयें पत्र देऊन कांहीं बंदोबस्त जाहला."

६४. ही शिवाजीची दुसरी बायको, ही शिरके यांची कन्या हिचा पुत्र राजाराम याचा जन्म चैत्र शुद्ध नवमीस झाला म्हणून त्याचें नांव राजाराम ठेविलें. हा पालथा उपजला तेव्हां शिवाजी म्हणाला कीं, दिल्लीची पातशाही पालथी घालील. ज्योतिषांनींही असेंच भाकित केलें होतें (शि० छ० च० पृष्ठ ५९।६० पहा.)

आई साहेब यांचे आज्ञेवरून मंचकारूढ करून कारभार चालविला." हा मजकूर खंडोजीनीं जासूद यांजबरोबर पत्रें पाठविलीं होतीं तीं पत्रें घेऊन पन्हाळगडास गेला. तों संभाजी महाराज दरवाज्यांत बसले होते. त्यांनीं वर्तमान पुशिलें जे, "महाराज क्षेमकुशल आहेत.?" यांणीं उत्तर केलें कीं, "सुरक्षित आहेत." खलबतास संभाजीराजे यांस नेऊन सर्व वर्तमान सांगितलें. "महाराजांस देव-आज्ञा झाली. राजाराम साहेब मंचकारूढ झाले, आंगि पत्रें घेऊन आलों. तुम्हांस कैद करावें, आपण सोमाजी नाईकास आणून पुसावें." याजवरून सोमाजी नाईक किल्यावरील हाकम याजला आणून पुसूं लागले. तुम्हास महाराजांचे व तेथील कारभारी यांचे कागद आले ते दाखवावे. त्यांनीं कृत्रिम कागद होते ते दाखविले. याजवर खंडू जासूद आणून रूजुवात केली; सकल वर्तमान सांगितलें, तसेंच क्रोधें करून सोमाजी नाईकास व हवालदारास कोंडून ठेविलें. आणि लष्करचे सुभेदारांस व किल्लेदारांस जागजागीं पत्रें लिहून पाठविलीं. आणि बंदोबस्त करूं लागले. त्या सहित शेंदोनशें लोकांनिशीं संभाजी महाराज निघाले. मार्गांतही अवांतर लोक मिळविले आणि एकाएकीं रायगडास आले. दरवाजे किल्याचे मोकळेच होते. तंव महालांत जाऊन वाड्यांत सोयराबाईरा-णीवर राग केला आणि बाहेर आले. याजवरून तिणें गळफांस लावून मृत्यु पावली. नंतर बाळाजी अवजी चिटणवीस यांजला बोलावून पुसिलें कीं "अशीं पत्रें काय म्हणून लिहिलीं.?" त्यांनीं विनंती केली कीं, "राणी साहेब व महाराजांची

---

६५. राजाराम शके १६०२ वैशाख वद्य ३स सिंहासनारूढ झाला.

६६. सोमाजी नाईक बंकी व सूर्याजी-पंत कावळा या दोघांस मारून टाकिलें असें अन्यत्र ठिकाणीं आढळतें.

६७. बहिरजी नाईक इंगळे.

६८. या समयीं संभाजीनें जी धुमाळी उडविली तिचें वर्णन संभाजी राजे यांचें चरित्र पृष्ठ ४ यांत सविस्तर दिलें आहे.

६९. सोयराबाई साहेब हिजवर शिवाजी महाराजांस विषप्रयोग केल्याचा आरोप संभाजीनें करून, तीस पुष्कळ जांच केला. एका भिंतीच्या कोनाड्यांत तिला चिणून घालून दूध देऊन ठेविली होती. तेथें ती तीन दिवस होती. तिसरे दिवशीं तिचा प्राण गेला.

७०. या पत्रांविषयीं संभाजी राजे यांच्या चरित्रांत पुढील मजकूर आढळतो. "बाळाजी आवजी यांस बोलावणें करविलें जे, सरदार व पन्हाळा येथें बंदोबस्ताचीं पत्रें लिहावीं म्हणून सांगितलें त्यांनीं उत्तर केलें कीं "आम्हीं दरकदार राजाचे. खावंद वडील संभाजी महाराज असतां अशीं पत्रें आम्हीं लिहिणार नाहीं तेव्हां तुम्हांस हा आग्रह करण्याचें कारण नाहीं. तुमचे हातचें पत्र नसल्यास लोकांस पत्राचा विश्वास पडणार नाहीं. यास्तव तुम्हांकडे दरक त्या अर्थी बरीं वाईट पत्रें तुम्ही लिहावीं हें तुम्हांस पात्र. लिहून द्यावीं." ते समयीं निरुपाय व साहेबांची इतराजी दिसून आली. त्यावरून "मी लिहीत नाहीं मूल आवजी आहे त्यास स्वाधीन करितों—पाहिजे तसें करवा" म्हणोन उठोन गेले. आवजी बोवापासून पत्रें लिहून रवाना केलीं.

आज्ञा होती म्हणोन लिहिलीं." तेव्हां आज्ञा जाहली कीं, आह्मी मालक नाहीं. पूर्वापार विश्वासुक असतां तुमची लेखणी कशी वाहली? असा शब्द लावून हत्तीचे पायीं देऊन जिवें मारिलें. पुरुष एक ठेविला नाहीं. त्यांतून मूल लेहान त्यांचें आजोळ, मातेचें माहेर, तेथें जाऊन माय समागमें हापसाणांत, नामें खंडो बल्लाल वांचला.

इकडेस परसोजी भोंसले हेही कांहीं जमावानिशीं तेथें होते त्यांजला बलावून विचारिलें कीं, तुम्ही प्रबुद्ध वडिलेपार्जित सेवक आहांत अतें असतां तुमचे समक्ष असें व्हावें हें तुम्हास योग्य नव्हे. असो तुम्ही आतां येथें न राहतां कूच करून जावें. याजवरून परसोजी भोंसले आपले जमावानिशीं गेले. ते खानदेशांत पुंडवाले लूट करीत होते तेथें त्यांत मिळून राहिले व बापूजी भोंसले व सावाजी भोंसले हे वृत्तीवर गेले.

मग संभाजी महाराज यांनीं राज्याचा बंदोबस्त करून अम्मल करूं लागले. तों चिटणवीसाचा मूल मोठा जाहला. हुशार होऊन सर्वत्र मनाई करीत असतां राजेश्रीं जवळ आला, सरकारांत प्रवेश होईना. इतक्यांत कोंकणांत एक किल्ला बदलून होता. तेथें हपशी आले होते हें वर्तमान ऐकून त्याचे पारिपत्यास कांहीं लोक पाठविले. लौकर शरण[न] होय या करितां महाराज जातीनें चालले. मार्गांत विचारिलें कीं, कोणी लिहिणार कारकून समागमें आहे कीं काय? एक चिट्ठी आपले फौजेंत पुढें पाठविली पाहिजे. त्यावेळेस चिटणविसाचें मूल कलमदान घेऊन धांवत होता. तें हुजुरास सांगितलें जे, चिटणविसाचा मूल हजर आहे त्यावरून आज्ञा झाली जे चिट्ठी लिहिणें कीं, स्वारी येऊन पोहोचली तुम्ही घाबरे होऊं नये, असें लिहिण्याचा हुकूम झाला. तंव सरकार स्वारी पावकोस निघोन गेली. मार्गांतून चिटणविसाचे मुलानें धांवत जाऊन स्वारी आटोपून, चिट्ठी पालखींत टाकली. महाराजांनीं [चिठी] पाहून [पुढें] पाठविली. ती जलद स्वारीचे आधीं पोहोचली, हें पाहून, लोकांस धैर्य जाहलें,

---

७१. संभाजीची बायको येसूबाई ही बाळाजी आवजी खांस मारल्याचें वर्तमान ऐकून फार रागावली व तिनें संभाजीचो फार निर्भत्सना केली. संभाजीसही ही गोष्ट वाईट वाटली व स्वकृतीचा पश्चात्ताप झाला.

७२. खंडो बल्लाळ व निळो बल्लाळ असे बाळाजी आवजीचे दोन मुलगे होते. खंडो बल्लाळ यांचें वय १०।१२ वर्षांचें होतें. येसूबाई ही आपले कागदपत्र खंडो बल्लाळ याजकडून लिहवीत असे. व त्याजवर लोभ करी.

७३. शके १६०२ रौद्रनाम संवत्सरे माघ शुद्ध १० गुरुवारीं संभाजीस राज्याभिषेक झाला.

७४. खंडो बल्लाळ हा गोंव्याचें राजकारण निघालें तेव्हां संभाजी बरोबर गेला होता, त्या वेळेस तो संभाजीच्या उपयोगी पडला म्हणून संभाजीनें त्यास चिटणिशीचीं वस्त्रें संतुष्ट होऊन दिलीं.

आणि हल्ला केला त्यांत किल्ला फत्ते जाहला. तंव स्वारीही सरकारची पोहोंचली. सर्वांनीं विनंती केली जे, आज चिठ्ठी समयास आली. त्याजमुळें कार्य सिद्ध झालें, हें ऐकून फार संतोष झाला. तेच दिवशीं स्वारी माघारी फिरली. चिटणविसाचा मूँल रक्त ओकून मार्गांत पडला होता, तो महाराजांनीं पाहून मुलास सावध करून पुढें घेऊन स्थळास आले. त्यांचें काम पूर्ववत् त्यास देऊन ताम्रपत्रही करून दिलें. कारभारांतही घेऊन कांहीं दिवस चालत असतां, कनोजी ब्राम्हण कँबजी दिल्लीहून पातशहाकडून सरकारांत आला. त्यानें राजाची मर्जी बहुत प्रसन्न करून घेतली. राजास वश केलें. जसें सांगत जावें तसेंच महाराज राजश्रींनीं ऐकत जावें. असें झालें असतां दिल्लीहून पातशहा अलमगीर फौजेसहित शके १६१४ व हिजरी सन १०९३ चे सालीं दक्षिणेंत आले. त्यांनीं मुलूख जेर केला. हें [मुलुख जेर केल्याचें] वर्तमान जागजागचें आलें. म्हणजे कबजीनीं म्हणावें कीं, हें वर्तमान मिथ्या आहे. कारण कबजी याजला कारभार सोपिला व वशीकरणामुळें राजा वश जाहला होता. त्याजवरून कबजीचें बोलणें वारंवार पडत असावें कीं, आपले जवळ फार फौज इतका खर्च कशास पाहिजे याप्रमाणें म्हणत असावें. बातमी पातशाही फौजेची आली. नंतर त्यास मारावें असें होतें. तों एकाएकीं संगमेश्वरचे मुक्कामीं पातशाही फौजा आल्या. त्यांत संचार कबजीचा होताच. त्यावरून संभाजी महाराज व त्यांचे

---

७५. या संबंधानें संभाजीचे चरित्रांत पुढील उल्लेख आहे. "खंडो बल्लाळ चिटणीस धांवत येत आहेत ते समयीं हांक मारिली. तों धांवून येऊन पावले त्यांस जाब लिहून देणें असें सांगितलें. तो बसून लिहून दिला. स्वारी पुढें गेली. पन: धांवून निशाण करून दिलें तो रक्त ओकले. तें पाहून अस्ताव्यांतून पाणी देववून खांसा घोडा जिलबोस होता तो देऊन बसा म्हणून सांगितलें."

७६. हा कलुषा प्रधान-हा कवि होता म्हणून त्याचें नांव कबजी किंवा कविजी असें पडलें. कलुषा हा औरंगजेबाकडून संभाजीराजास धरून नेण्याच्या इराद्यानें विडा उचलून आला होता. याजविषयीं संभाजीचे चरित्रांत पुढचा उल्लेख आहे:- "कवी कलुषा कबजी म्हणोन कनोजी ब्राह्मण बहुत विद्वान मंत्रशास्त्रविद्या आगम त्यास बहुत गम्य असे होते. त्यांची स्त्री ही चतुर होती. त्यांनीं महाराज वश्य करावे म्हणून कर्णमंत्र प्रयोग करून महाराजांची बहुत जवळीक व लगा संपादून अगोदर समोप राज्याभिषेक पूर्वी होतेच. वाममार्गविशीं अनुष्ठानें प्रयोग, सपत्नी करणें व राज्यवृद्धि होणें यश येणें असें समजावून प्रयोग अनुष्ठान करविलें. पुढें दिवसेंदिवस बुद्धीस भ्रश पडून त्या मार्गांत अनसरावें असें केलें. रेडे मारून त्यांचे ओले कातडयावर अनुष्ठानें व मद्यमांस पशुवधाचें बहुत करूं लागले."

७७. इलाची बेग नामक सरदार संभाजीस पकडण्याकरतां संगमेश्वरास आला होता. तेव्हां येसूबाई साहेब व शिवाजी राजे हे रायगडीं होते. त्यानें संभाजीस कबजीबावास व इतर मंडळीस कैद करून तुळापुरास आणिलें.

पुत्र शिँभाजी सातारचेंचें यांजला धरून, अलमगिराजवळ तुळापूरचे मुक्कामास गेले. नंतर संभाजीस पातशहा अलमगीर यांणीं समक्ष नेऊन म्हणाले कीं, "तूं आमचे समागमें भोजनास ये." त्याजवरून यांणीं उत्तर केलें कीं, "तुमची लेंक मजला लँग्न करून द्याल तर मी जेवितों." याजमुळे अलमगीर पातशहा खपा होऊन संभाजीस जिवें मारण्याची परवानगी दिली. याजवर संभाजीस तुळापूरचे मुक्कामीं सेवकांनीं नेऊन जिवे मारिलें. नंतर शिवाजी वय लहान हें वर्तमान पातशहाचे कन्येस समजलें. त्याजवरून मुलास पातशहाजादीनीं पाहण्यास बोलाविलें, पाहून बहुत दया आली व पातशहास विनंती कली कीं, "तुमचे समक्ष या मुलाचे बापांनीं मोठें नांव घेतलें. तेव्हां हा पुत्र माझा आहे याजवर आपण कृपा करीत असावी व मुलास जनानियांत येण्याची परवानगी द्यावी." याजवरून "उत्तम आंह" म्हणून हुकूम जाहला. असें असतां कोणे एके दिवशीं पातशहा खवासांत वसले तेथून दुसरे स्थलीं जाऊं लागले तेव्हां जोडा पायांतील टाकिला. ते समयीं पातशहाजादीनीं मुलाचे हातून जोडा उचलविला व इषारा केला कीं, मस्तकीं घेणें, यांणीं तसेंच केलें. हें पातशहांनीं पाहून विचारिलें "कीं हें काय? तुझे बाप, आजे मुफसद होते. त्यांची वर्तणूक अंगीकारितीची असतां तुझा विचार असा" तेव्हां मुलांनीं विनंती केली कीं, "त्यांची त्या सात गेली. मी सरकारांतून आहे. स्वामींचे पायांतील जोड्याचें स्थान माझें

---

७८. हा संभाजीचा पुत्र. याचा जन्म शके १६०२ रौद्रनाम संवत्सरे मार्गशीर्ष शुद्ध १०स येसूबाईचे पोटीं झाला. हाच शाहू महाराज.

७९. पातशहानें संभाजीस विचारावयास पाठविलें कीं, तुम्ही बाटावें म्हणजे जीव वांचवून तुमची दौलत तुमचे स्वाधीन करितों. त्याजवरून राजे यांनीं उत्तर केलें की, बाटा म्हणतां तर ही गोष्ट घडावयाची नाहीं. ज्या अर्थी कैदेंत आलों तेव्हां वांचणें तें काय? तुमचे विचारास येईल तें करावें. तथापि तुमचो बेटो द्यावो म्हणजे बाटतो, हें उत्तर एकून औरंगजेबास राग आला व संभाजीचा शिरच्छेद करावयास त्यानें सांगितलें. संभाजी राजे यांचें चरित्र पृष्ठ २० पहा.

८०. शके १६१० विभवनाम संवत्सरे फाल्गुन वद्य अमावास्येस संभाजी व कलुषा यांस मारिलें

८१. या समयीं शिवाजी राजे ह्यांचें वय ६ ७ वर्षांचें होतें.

८२. संभाजीचें लग्नें औरंगजेबाची मुलगी बेगम होस समजलें तेव्हां ती म्हणाली. "त्याचा प्राण माझे नांवें करून गेला. या उपरि आपण दुसरा भ्रतार करणार नाहीं." संभाजी राजे यांचें चरित्र पृष्ठ २१ पहा.

८३. थोरले शाहू महाराज ह्यांचे चरित्रांत शाहूनें पादशहाचा जोडा उचलला ही गोष्ट आढळत नाहीं. पातशहा सिंहासनावरून उठत असतां त्यांचे मखमाली पायमोचे शाहूनें हात लावून पुढें केले. तेव्हां त्यानें संतुष्ट होऊन हातांतील रुमाल त्यास बक्षिस दिला. असा उल्लेख थोरले शाहू महाराजांचे चरित्रांत आहे.

मस्तक आहे. तेव्हां मी मस्तकीं धरिलें आतां मला उगें काय आहे.?" हें ऐकून बहुत संतोष होऊन विचारिलें कीं, "तुझें नांव काय? त्यांनीं विनंती केली जे, माझें नांव शिवाजी आहे." यावर हुकूम जहाला कीं, "चोर शिवाजी होता तूं शाहू आहेस." त्या दिवसापासून त्याचें नांव "शाहू" झालें असें होऊन त्या समयीं पंढरशहाचे कन्येनें विनंती केली कीं, याचें लग्न करावें, सोयरीक शिरक्याची कन्या आणून लग्न लाविलें पाहिजे." पातशहांनीं मुलगी पाहण्यास बलावली. तेव्हां मराठे यांणीं विचार केला कीं, "या समयीं यवनाचे येथें आपली कन्या पाठवावी हें नीट नाहीं. काय करावें! न पाठवितां गति नाहीं" हें जाणोन दासीची कन्या तिजवर वस्ता भारी घालून पाठविली. ती व महाराज [शाहू] बादशाहाजवळ आले. बादशाहानीं जवळ घेऊन आशीर्वाद दिल्हा. बादशहा अवलिया होता. त्यानें कृत्रिम जाणोन हीच मागें राज्य करील ही आज्ञा जाहली.

बादशाहाची स्वारी कांहींएक दिवस राहून दौलताबाद वगैरे गोवळकोंडे

---

८४. मल्हाररामरावकृत "थोरले शाहू महाराज यांचे चरित्रांत" पुढील उल्लेख आहे:-"हे जाले. आमचे बेगमेनें पुत्र म्हणविले, ते मातु जहाले. यांचें नांव शाहू असें म्हणावें असे शाहू राजे म्हणों लागले" पृष्ठ ३ पहा.

८५. औरंगजेब याच्या मुलीचें शाहूवर फार प्रेम होतें. "शाहू महाराज वयस्क जहाले (तेव्हां) यांचें लग्न करावें असा बेगमेनीं अर्ज केला. तेव्हां पातशहांनीं उद्धव योगदेव राजाज्ञा व मोरोपंत सबनीस व जोत्याजी केसरकर यांस आज्ञा केली कीं,-"आमचे पदरीं मातबर उमराव, सरदार आहेत त्यांत राजाचे शरीर-संबंधी पूर्वी पासून होत असतील, त्यांच्या कन्या पाहून उत्तम ऐश्या योजाव्या, आणि लग्न करावें म्हणून समारंभास खर्चास लाख रुपये देवविले" म० रा० रू० थो० शा० चरित्र पृष्ठ ४ पहा.

८६. शाहूचें एक लग्न हंम्तुमराव जाधव यांच्या कन्येशीं व दुसरें शिंदे कण्हेर खेडकर यांच्या कन्येशीं झालें; अंबिकाबाई व सावित्री बाई अशीं अनुक्रमानें त्यांचीं नांवें ठेविलीं, असें शाहूच्या चरित्रांत लिहिलें आहे. (पृष्ठ ५) रिकें व मोहिते यांच्या कन्या योजिल्या असेंही कोठें आढळतें. जाधवराव याच्या कन्येचें नांव कोठें कोठें सकरबाई व सगुणाबाई असें लिहिलेलें आहे.

८७. "येसूबाई साहेब यांनीं बेगमेचे विचारें शिंदे यांजकडील आंदणी दासीची कन्या होती ... ... तिजला वस्त्रें जवाहीर अलंकार देऊन महाराज व तिजला पाठविली" (शा० च० पृष्ठ ५ पहा.)

८८. विरूबाई हें दासीपुत्रीचें नांव.

८९. तुमचें राज्य तुम्हो बहुत दिवस उभयतां कराल असें आशीर्वादात्मक बोलले" शा० च० पृष्ठ ५ पहा.

९०. दवलताबाद--महंमद तघलखानें देवगडच्या मुसलमान सरदारास मारून त्या शहरास दिल्लीहून राजधानी नेण्याचा विचार केला व त्यासच दवलताबाद हें नांव सन १३४०त दिलें.

९१. सन १६८८ सालीं गोवळकोंडें घेऊन तेथील राज्याची समाप्ति औरंगजेबानें केली व तंजावर पर्यंत मुलुख घेतला.

हैदेराबाद घेतली. तोनाशा वगैरे धरले असा मोठा प्रताप करून औरंगाबादेची छावणी मुकरर केली. सातार्‍यास आले, तों पेशजी संभाजी व शाहू राजास धरून नेलियावरि राजाराम साहेब मालक जाहले. औरंसाहेब कारभार करीत होत्या. तेव्हां कोणी पुरुष कारभारी चांगला पाहिजे याजकरितां खंडेराव बल्लाळ चिटणविस यांस सांगितलें "तुम्ही कारभार करावा." यांनीं विनंती केली आणि आपले चित्तांत आणिलें कीं, राजांनीं मागें जसा सलुका केला असा पुढें आमचे पारिपत्य करतील. त्यास दूरच असावें हें जाणोन आई साहेबांस विनंती केली कीं, "आम्ही पदरचेच पूर्वापार खरे, परंतु या समयास मनुष्य चांगला पाहिजे. एक मनुष्य थोर परशुरामपंत यांस प्रतिनिधि करावें, आणि कारभार चालवावा. वरकड अष्टप्रधान आहेतच." यावरून परशुरामपंत कारभारी केले. त्यांनीं राज्याचा बंदोबस्त करून कारभार चालविला होता. तों बादशहाची स्वारी आली. फौजा सातार्‍यास लागल्या. किल्याचे बुरूज मंगळाईचा तेथें सुरंग लावून उडविला. ते समयीं प्रयागजी प्रभू त्या बुरूजांत सुभेदार होते ते उडाले. येयपर्यंत केलें परंतु किल्ला स्वाधीन

१२. हें शहर घेतल्याचा उल्लेख इंग्रजी इतिहासांत नाहीं.

१३ तानशाहा—हा गोवळकोंडयाचा शेवटचा राजा. याचें नांव अबुहुसेन असें होतें.

१४. हा संभाजीचा सावत्र बंधु.

१५. सोयराबाई साहेब, ही शिर्के यांची कन्या व राजारामाची आई.

१६. मल्हाररामरावकृत 'थोरले राजाराम यांचे चरित्रांतील पुढील उल्लेख "खांसा स्वारी सातार्‍यास आली" इत्यादि प्रस्तुत प्रसगासच अनुलक्षून आहे. रा० च० पृष्ठ ४१ पहा.

१७. "किल्लेचे पूर्वभागीं ईशान्य कोनेस मंगळाईच्या बुरुजाखालीं बादशहानीं सुरुंग करविला. पाटीभर माती काढून आणतील त्यांस एक मोहार द्यावी असे लक्षावधी रुपये खर्च करून सुरुंग करविला. उडवावा ते वरच्यास बातमी न समजावी, असा बेत राखून, बुरुजाखालीं दारूचे बुधले पुरून, मोर्चे हुषार राखून, आपण खांसा तक्क्याावर बसून स्वारी बाहेर आली.....किल्यावरील लोक पादशहाची स्वारी पहाणेस मंगळाईचे बुरुजावर-उत्तरेकडील तटावर उभे राहिले. त्या समयीं मंगळाईचे बुरुजाची सोंड शें दोनशें हात वरती उडोन जेथील तेथें कायम झाली. त्या काळीं वरील लोक शें दोनशें तटाखालीं पडून मेले. खालील लोक मोर्चेबंदीचे बहुत मेले व जायां झाले." राजारामाचें चरित्र पृष्ठ ४५ पहा.

१८. "सुरुंग उडाला ते समयीं प्रयागजी प्रभू सुभेदार बुरुजानजीक झाडा खालें बसले होते तेथें दगड येऊन पडले. त्यांचें आयुष्य बलोत्तर तीन धोंडे तिहींकडे, मोठा धोंडा वरता एक, आंत घराप्रमाणें झालें आणि वर मातीचा ढोग पडला... . ते समयीं लोकांनीं चोहोंकडे पाहतां हरळी झाली जे सुभेदार दिसत नाहींत तेव्हां सर्व दरकदार व लोक मिळून ज्या स्थळीं बसले होते त्या स्थळीं येऊन पाहतां मातीचा ढीग बुरजाप्रमाणें पडलेला. उकरून पाहतान तों झग्याचा पदर दृष्टीस पडला. त्याजवरून येथें आहेन असें ओळखून माती काढूं लागले तों दगडाच्या आंतून

(पुढें चालू.)

न जहाला. बहुत दिवस खटपट करीत राहिले. किल्ला औंल्या नंतर दुसऱ्या किंल्ल्यांस लागले. तेथें किल्ला भाडूं लागला. बादशहास बातमी लागली कीं, या किल्ल्यांत परशुरामपंतच आहेत. ज्यांनीं साताऱ्याचा किल्ला भांडविला तेच येंथे आहेत. तेव्हां बादशहा लाचार होऊन अहमदनगरास येऊन अहमदनगर घेतलें.

[याप्रमाणें] यश येऊन औरंगाबादेस आले. तोफेच्या नजरा सर्वत्रांनीं केल्या. व बादशहाजादीनीं नजर केली नाहीं सबब बादशहानीं "विचारिलें कीं, बादशहाजादी नजर कां करीत नाहीं." यावरून उत्तर केलें कीं, "औरंगजेब बादशहा कायम होता. म्हणून तुम्ही सहलशाहा होता, आतां नागजागींचे बादशहा बुडवून तुम्ही घातशहाच राहिले. तेव्हां सहलशाही उडाली. याजकारितां आतां तरी आपला नवसा शाहू म्हणविला आहे. याजला स्थापित करावा म्हणने त्याजपासून नजर तुम्हांस करवीन." याप्रमाणें बोलणें होऊन कांहींएक दिवसांनीं बादशहाजादी शांत होते समयीं बादशहाचें वचन तिनें घेतलें कीं, याजला स्थापित करून मग दिल्लीस जावें. असें वचन घेऊन बादशहाजादी शांत झाली.

याजवर तीन वर्षांनीं सरदेशमुखीच्या सनदा व वस्त्रें शाहूस दिलीं. फौज देऊन रवाना करावें तों अकस्मात बादशहाचें देहावसान शके १६२८ व्ययनाम संवत्सरीं नगरास झालें. पातशहाजादे नवळ होते. ते दिल्लीवर स्वार होऊन चालले. हे पंजाबांत बाहदुरशहा अलमगीर दक्षिणेंत आल्यावर, गेले होते. ते तिकडून दिल्लीस येतात हें ऐकून, मोनमशा पातशहाजादा याजपाशीं वजीर झुल्फिकारखान होता. त्याचें व बादशहाजादीचे पूर्वीचे संकेत ठरले होते कीं, शाहूराजे यांजला दक्षिणेंत आपला म्हणवून स्थापित करावा. त्या अन्वयें यवन बादशहाजादाशीं वजीरानें अर्ज केला ने, "आप-

---

(मागील पृ० वरून.)

ते बोलले कीं मी जिवंत आहें. असें म्हटल्यावरून लोकांनीं माती दगड युक्तीनें काढून आंतून बाहेर काढिले ते खैर होऊन निघाले. पुनर्जन्म झाला." राजारामाचें चरित्र पृष्ठ ३५।४६ पहा.

११. सातारा किल्ला कसा घेतला या गोष्टीचें वर्णन 'थोरले राजाराम यांचे चरित्रांत ४६–४७पृष्ठीं आहे. या किल्ल्याचें नांव 'अझिमतारा' असें औरंगजेबानें ठेविलें.

१००. हा परळीचा किल्ला. यासच 'सज्जनगड' असें म्हणतात. थोरले राजाराम यांच्या चरित्राचीं ३७–४८पृष्ठें पहा.

१. परशुराम त्रिबक–हा किन्हईचा कुळकर्णी. हा रामचद्रपंत अमात्य याजपाशीं कारकून होता. हा स्वपराक्रमानें वाढला. राजारामाचो बायको ताराबाई हिनें परशुरामपंतांस प्रतिनिधि पदाचीं वस्त्रें दिलीं.

२. इ० स० १७०७, फेब्रुवारी ता० २१ रोजीं औरंगजेब मरण पावला.

३. शाहाजादा बहादूरशहा हा पंजाबांत होता व अझमशहा हा दक्षिणेंत होता. 'थोरले शाहू महाराज यांचें चरित्र' पृ० ६ टीप २७ पहा. शाहजादा मोअझिम यानें बहादूरशहा असें नांव धारण केलें होतें.

न्यास पुढें दिल्लीस कारण असे, आणि इकडे समदान खालीं टाकणें सल्ला नाहीं. शाहू याजला पूर्वी अलमगीर पातशहा कृपावंत होऊन इकडेस स्थापित करण्या विषयीं सनदा व वस्त्रे दिलींच होतीं तेच आपण आपलेसे करून ठेवावे." याजवरून शाहू याजला खिलत व सरदेशमुखीच्या[4] सनदा दक्षिणेंत चौथ[5] घेण्या विषयीं दिल्या, त्या कायम करून देऊन साताऱ्यास फौज देऊन रवाना केले ते पांच सात हजार फौजेनिशीं आपले मुलुखांत खानदेशच्या मार्गे चालले, हें परसोजी भोंसले यांजला समजलें, यावरून हेही आपल्या[6] नेमावानिशीं नाऊन महाराजांस अनुकूळ जहाले. दरकुच महाराज राजश्री साताऱ्यास चालले, ते गंगा[7]तीरास आले. मुक्काम केला; हें वर्तमान मातोश्री ताराबाई[8] आई साहेब व परशुरामपंत प्रतिनिधि यांस कळल्यावरून तोतिया आहे म्हणून ठरविलें. नर खरा असला तरी लबाड होय, असे मनुष्य योजून पाठवावे, यानकरितां, खंडेराव बल्लाळ चिटणविस ठीक आहेत. आमचे स्नेही आणि राजां[9]नीं यांचे वडील मारले त्याचा सूड हे घेतील हें आपले मनांतील म्हणून, बरोबर पांचशे लोक देऊन रवाना केलें. यांसि व राजाशीं भेटी झाल्या. राजा रांगडी बोली व हिंदुस्थानी चाल अशी वर्तणूक तेव्हां खरा खोटा कशावरून ओळखावा. तंव केसरकर[10] खिजमतगाराचा नाईक, याजला ओळखिलें. आणीक ही खिजमतगार बरोबर होते ते ओळखीचे पाहून चौकशी केली. केसरकरांनीं वर्तमान सांगितलें. बहुत दिवस कैदेंत, संबंध अष्टौप्रहर हिंदुस्थानी लोकांपाशीं, तेव्हां सहज बोलण्यास व चालीस फेर. वरकड विचार पाहतांना प्रत्यक्ष शिर्क्यां[11]ची कन्या यांस दिली, ते शिर्के इकडचे आहेत, ते पक्केपणें ध्यानास आणून राजा खरा जाहला. चिटणविसांनीं आईसाहेबांस पत्र लिहिलें व परशुरामपंतास व तसेंच अष्टप्रधानांस व जाधवरा[12]व आदिकरून सर्वत्रांस पत्रें लिहिलीं जे, राजा खरा आहे असें झालें. राजाची कृपा खंडेरा[13]व बल्लाळ चिटणवीस याजवर फारच झाली.

मग परशुराम पंतास संकट झालें. फौजेवर हुकूम करावा तरि फौज कोणी जाईना. राजा खरा असल्यास वाईट. चिटणविसांनीं खरा केला. तेव्हां खराच आहे यामुळें

---

४. थोरले शाहू महाराज यांचें चरित्र पृष्ठ ७ पहा.

५. मोंताच्या एकंदर वसुलाचा चतुर्थांश.

६. परसोजीपाशीं १५००० फौज होती. थो० शा० च० पृ० १० पहा.

७. गोदावरी.

८. राजारामाची वडील बायको. हिचें लग्नांतील नांव 'सोनाबाई' होतें. तथापि ही माहेरच्या 'ताराऊ' या नावानेंच प्रसिद्ध आहे.

९. 'थो० शा० च०' पृ० ११ पहा.

१०. संभाजी राजे.

११. जोत्याजी केसरकर.

१२. धनाजी जाधवराव, हा ताराबाईचा सेनापति. याच्या धाकाविषयीं एक आख्यायिका प्रसिद्ध आहे.

१३. 'थोरले शाहू महाराज यांचें चरित्र' पृष्ठें १–१६ पहा.

सरकारचे सरदार कोणी अघाडी घेईनात. तेव्हां पुढें हा तोतिया खरा कसा होय. यासि माणूस चांगलें पाठविलें पाहिजे. सारे फंदांत मिळाले. आई साहेबांस विनंती पंतांनीं केली याजवरून आज्ञा दिली कीं, हिंगणीकर भोंसले बापुजीबुवा हे पहिले पासून वडिलोपार्जित इतबारी प्रबुद्ध आपले जवळ आहेत. यांजला पाठवावें. शिवाजी महाराजांसमागमें कामाकाजास आलेले हे खरे म्हणतील तर राजा खरा. यांजला पाठवावें. म्हणजे आपले भावासँ सूचना करतील, असें होऊन त्याजबरोबर हजार बाराशें लोक देऊन रवाना करण्माचा निश्चय झाला, आणि आई साहेबांनीं समक्ष बोलावून आज्ञा केली जे "तुम्ही वडिलापासून [आहां] तुमचे वडील पूर्वापार सेवा करीत, विश्वासुक प्रबुद्ध याजकरितां पाठवितों. तोतिया मनुष्य पाहून यावें म्हणजे सर्वांची खातरजमा होईल. मग पारपत्य केलें जाईल. तुम्ही आपले कुळास बट्टा लाऊं नये, रांगडा कोण आहे, चिटणविसांनीं शाहू केला आहे याजवरून जाणें. तुम्ही सांगाल तसेंच होईल" असें सांगून हजार लोक बरोबर देऊन रवानगी केली. भेटी झाल्या. राजा रांगडा, [ह्याविषयीं] ठिकाण नाहीं. अंदेशांत पडले. चिटणविसांनीं एकांतीं नेऊन केसरकर खिजमतगारांचा नाईक, याचें बोलणें सांगितलें. हेही बोलले कीं, तुम्ही या प्रसंगीं अनुकूल झाल्यास तुमचा सन्मान होऊन पद मातबर देण्यांत येईल. प्रसंग हाच आहे एका ताटांत जेवावें व तुमचे बंधु परसोजी भोंसले यांची भेट घ्यावी. याजवरून उभयतां बंधु भेटून विचार केला आणि सर्वां देखत उभयतांनीं ताटांत जेवलें[१४] हें सर्वत्रांनीं पाहिलें. तेव्हां राजा खरा झाला. तोतया नाहीं. याजवरून धनाजी जाधवराव यांजकडून बाळाजी विश्वनाथ पहावयाकरितां आले. राजाशीं भेटून चिटणवीस खंडेराव बल्लाळ होते त्यांणीं बाळाजी विश्वनाय यांस सांगितलें कीं, "तुम्ही अनमान कोणताही एक करूं नये. जाधवराव याजला फौजेसुद्धां आणावें व तुम्ही आपले पतकासहित येऊन महाराजांस अनुकूळ झाल्यास तुमचे जातीस पद मातबरीचें सेनापत्तीचे बरोबरीचें देण्यांत येईल. परशुरामपंत आजवर दौलत आपण करीत आले, तशीच करावी यास्तव हे खोटे म्हणतात याजकरितां तुम्ही त्यांचे म्हणण्यावर न जावें. हिंगणीकर भोंसले उभयतां बंधु यांचे ताटांत जेवले तेव्हां खोटे कसें म्हणाल? जाधवराव सेनापति हेही सोयरेच आहेत. आतां यश तुम्हीं घ्यावें" यानवरून बाळाजी विश्वनाथ जाऊन धनाजी जाधवराव यांजला फौजेसुद्धां घेऊन आले. भेटी झाल्या.

तेथून पुढें दरकूच जाऊन सातान्यास लागलेच गेले. शनवारचे दिवशीं

---

१४. परसोजीस.

१५. ही गोष्ट शाहूचे चरित्रांत आढळत नाहीं.

प्रातःकाळीं राजा शाहू व धनाजी जाधवराव हे महाराजांचे मामा एकत्र बसले होते तंव यांना बोलिला कीं, "आजचे आठवे दिवशीं याच वेळेस किल्ला घेऊं." हें ऐकून जाधवराव हंसले. पातशहा अलमगीर अवरंगजेब बहुत दिवस खटपट करीत असतां साध्य झाला नाहीं. तोच परशुराम पंत आहे. कसा किल्ला साध्य होईल ? याजवर महाराजांनीं हास्यवदन जाधवराव यांचें पाहून, उत्तर केलें कीं, "मामा साहेब आजचे आठवे दिवशीं किल्ला या वेळेस आला हें जाणावें." उगीच राहिले. दुसरे दिवशीं वाईकर शेखमिरा किल्लेदार वगैरे किल्लयावरचे माणसांचीं मुलें लेकरें होतीं, बातमी लागतांच धरून तेथून आणिलीं, आणि किल्लयाखालीं उभीं करून मोर्चास पुढें देतों असा एकच हाहाकार केला. हें पाहून शेखमिराभाई परशुरामपंताशीं बोलले, जे, "मुलें माणसांची ही गति तेव्हां जिंदगी कशास करावी ? आम्हांस निरोप द्यावा." याजवरून पंत बोलले जे, "दुसरें लग्न करावें, रुपये देतों." अशीं नाना प्रकारें बोलणीं झालीं. शेखमिरांनीं तेव्हां त्यां सारखेंच बोलून कबूल केलें, तेव्हां पंतास भरंवसा वाटला कीं, हे माझे झाले. तों आठवे दिवशीं शनवारीं प्रातःकाळींच शेखमिरा जाऊन बोलले कीं, कांहीं बोलावयाचें आहे. तेव्हां खलबतास जाऊन तेथें शेखमिरानीं आपली शिवबंदी बोलाऊन पंतास[16] गफलतीनें ? आणि किल्लयावर दरवाज्याजवळ पटका फिरविला. तों सहा घटका दिवस आला. राजांनीं लष्करांतून पाहिलें तेच वेळीं पांच हजार फौज तयार होती, त्या फौजेनिशीं जातीनें किल्लयावर गेले. शेखमिरा दरवाज्यांत होता, त्यांचा हात धरून बोलले जे, "तुम्ही आमचे भाऊ आहांत ब्राह्मण फंदी, त्याचा अन्याय तुम्हाकडेस काय आहे. आमचे तुम्ही आहांत." असें म्हणून सर्वत्र मंडळी सुद्धां किल्लयांत आले. तों पहिला प्रहर दिवस आला. फत्तेची नौबत तेथेंच वाजविली. त्या दिवसापासून मराठे यांचे राज्यांत शनवारची नौबत वाजत आहे. व नजरा होऊन सारे आपआपले स्थळास गेले.

नंतर महाराज राजेश्री क्रोधयुक्त होऊन परशुरामपंतास बोलाऊन नीवें मारण्याचा हुकूम दिला. हें वर्तमान खंडेराव बल्लाळ चिटणविसांस समजलें तेव्हां स्नान करीत असतां तसेच राजेश्रींकडे जाऊन विनंती केली कीं, परशरामपंत होता म्हणून किल्ला भांडविला. आलमगीरास साध्य झाला नाहीं, व याचा पुत्र श्रीपतराव फौजेनिशीं हैद्रा-

---

१६. प्रतिनिधीस गफलतीनें धरल्याची गोष्ट शाहूच्या चरित्रांत नाहीं.

१७. 'थोरले शाहू महाराज यांचें चरित्रांत हें प्रकरण सविस्तर आहे.

बादेस मोहिमेस आहे, यानवर कृपा करावी. सक्त रदबदली पाहून [१८]वांचविले. नंतर चिटणवीस घरास जाऊन स्नान संध्या भोजन करून, दरबारास गेले. बोलणीं बहुतां प्रकारें राजेश्रीशीं झालीं. दुसरे दिवशीं मातोश्री आई साहेबांच्या भेटी झाल्या. राज्याचा बंदोबस्त करूं लागले. तेव्हां पासून सातारा येथील वस्ती होऊन किल्याखालीं मातबर शहर वसविलें. तेथेंच राजधानी झाली. राजकारणी बंदोबस्त करण्यास आरंभ केला. शके १६२९ सर्वजितनाम संवत्सरे माघ शुद्ध पक्षीं सातारेस येऊन राज्याभिषेक सिंहासन करून समारंभ विधिपूर्वक केला. पट्टाभिषेक जाहला.

नंतर खंडेराव बल्लाळ चिटणवीस यांनीं विनंती केली कीं, "बाळाजी विश्वनाथ व [१९]परसोजी भोंसले या उभयतांस सरफराज करावें" या उभयतांचें लक्ष सरकाराकडेस हें जाणून, व चाकरीही तशीच केली याजवरून धनाजी जाधव सेनापति यांजकडून बाळाजी विश्वनाथ यानला मागून घेतलें असतां, कोकणांत समुद्रतीरीं [२०]आंग्रे नांवाचे सरदार हापसाणाचे बंदोबस्तास पेशजी होते त्यांचें लक्ष आई साहेबांकडेस फार असून नागजागीं पुंडावे करावे. यास्तव जुने पेशवे [२१]पिंगळे यांजला त्यांची मोहीम सांगितली. त्याजवर गेले. आंग्रे यांणीं लढून याजला धरून [२२]अटकेंत ठेविले. तेव्हां पिंगळे याजवर मर्जी गेली. एक तो अपयशी दुसरें राजश्री आले ते समयीं गैरहजर होते, याजमुळें अनास्था होती. सबब पिंगळ्यांची पेशवाई काढून बाळाजी विश्वनाथ यांजला देऊन

---

१८. या समयीं प्रतिनिधीचा जीव वांचविला, हा चिटणिसांचा उपकार प्रतिनिधीचें घर मवानराचे कारकीर्दिपर्यंत स्मरत होतें. चिटणिसांस मांजगांव इनाम दिला व श्राद्धाचे दिवशीं चिटणिसांकडील एक खांसा नेऊन त्यास श्राद्धाचे ब्राह्मणांबरोबरच भोजनास बसपीत असत. हा क्रम बरेच दिवस चालला होता असा लेख आहे. परंतु विद्यमान काळीं हा प्रकार चालू नाहीं असें खाजगी पत्रावरून समजतें. परशुरामपंताच्या बचावाविषयीं मल्हारराम-रावकृत शाहू महाराजांचे चरित्र पृष्ठ २५-२६ पहा.

१९. परसोजी विषयीं मल्हाररामरावकृत राजारामाचे चरित्रांत पुढील उल्लेख आहेत.

(१) "परसोजी भोंसले यांस सेनासाहेब सुभा किला. सन्मान सेनापति प्रमाणें, वस्त्रें, जरीपटका दिला" पृष्ठ ३६.

(२) "परसोजी भोसले बहुत कर्ते मर्द म्हणोन सेनासाहेब सुभा पद देऊन, सन्मान सेनापति प्रमाणें, वस्त्रें, अलकार, जरीपटका, चौघडा देऊन, गोंडवण, देवगड, चांदे, वराड वगैरे येथें अंमल (त्यांनीं) बसविला तो सुभा त्यांस दिला" पृष्ठ ३८.

२०. कान्होजी आंग्रे ताराबाईच्या वतीनें लढत होता. यानें बहिरोपंत पिंगळे पेशवे यास कैद करून सातार्‍यावर चालून येण्याचा घांट घातला होता.

२१. बहिरोपंत पिंगळे. थोरले शाहू महाराज यांचें चरित्र पृष्ठ २९ पहा.

२२. पिंगळे व निळो बल्लाळ यांस कान्होजी आंगरे यानें कैद केलें.

याजवर रवानगी केली. आंग्रे यांशीं व बाळाजीपंताशीं पूर्वीचा स्नेहभाव फार होता. त्याजमुळें त्याजकडे निरोप पाठविला कीं, तुमच्या भेटी घडाव्या आणि हा पेशवाई तुमचीच जाणावी, असें स्नेहभावाचें बोलणें ऐकून आंग्रे भेटीस आले. ते समयी बाळाजीपंत बोलले जे, "तुम्ही राजश्रींशीं भेटावें, तुमचा अधिकार व पद यांचीं वस्त्रें राजश्रीं पासून तुम्हांस देववितों. राजाज्ञेंत असावें मातोश्री आई साहेब व राजश्री एकाचे एकच आहेत. एक विचार होईल, यास्तव आपण आपली सफाई करून घ्यावी." आंग्रे यांच्या मनास येऊन किल्ले दिले. ते घेऊन पिंगळे अटकेंत होते ते सोडून आणिले हें वर्तमान समग्र राजश्रींस बाळाजीपंत यांनीं लिहिलें. राजश्री संतोषित होऊन सेवेंत असावें, अशीं आज्ञापत्रें पाठविलीं. याजवरून आंग्रे यांजला समागमें घेऊन आले. याजवरून राजश्रींस बहुत संतोष झाला. पेशवाई वस्त्रें बहुमान बाळाजी विश्वनाथ यांजला दिलीं. आणि परसोजी भोंसले यांजवर कृपावंत पेशजीचे दयेंवरून होऊन "सेना साहेब सुभा" असें पद व वस्त्रें बहुमान देऊन पूर्वकडेस रवाना केले, ते काळीं सनद परसोजी भोंसले सेना साहेब सुभा यांचे नांवें शके १६२९ सालीं अखेर:—

१. प्रांत रितपूर व सरकार गावेल प्रांत वराड प्रांत देवगड, चांदगोंडवण.
१. आनागोदी वगैरे वराड प्रांतीचे माहाल बितपशील.

१.	सरकार गावेल	माहाल	४६.
१.	सरकार नरनाला	माहाल	३७.
१.	सरकार माहूर	माहाल	१९.
१.	„ खंडले	माहाल	२१.
१.	„ पवनार	„	५.
१.	„ कळंब	„	१९.
६			१४७

एकूण सहा सरकार दर शेंकडा नऊ रुपये आक्रा आणे मोकाशाचे आकारास असे.

२

२३. शाहू महाराज यांस.

२४. या गोष्टींचें सविस्तर वर्णन शाहूच्या चरित्रांत आहे. पृ० २८–३२ पहा.

२५. शके १६३५ सन १७१३–१४ यांत बाळाजीस 'पेशवे' पद मिळालें.

२६. परसोजीची ही हकीकत शाहूच्या चरित्रांत नाहीं. तरी पुढील उल्लेख आहे:— "तसेंच भोंसले सेनासाहेब सुभा यांजकडे वराड, गोंडवण, कढक, व हिंदुस्थान पैकीं कांहीं महाल, ऐसा सुभा नेमून दिला. त्यांची नेमणूक वगैरे त्याचप्रमाणें बंदोबस्त जाबते करून दरकदार हुजूरचे सर्वांस नेमून दिल्हे" पृष्ठ ३७ पहा.

सदर्हू प्रमाणें सनद एक करून देऊन रवाना केलें ते फौजेसहित गंगे पलीकडेस मृत्यु पावले.

समागमें पुत्र कान्होजी भोंसले होते त्यांनीं तसाच फौजेस ग्रह घालून गंगथडीस घांसदाणा वगैरे खंडण्या घेत बराडांत आले. आज्ञेप्रमाणें बरोबर बंदोबस्त राखून रितपूर वगैरे प्रांत बराड येथें ठाणें बसविलें. नंतर गांव दारव्हे येथेंही अंमल करूं लागले. हें वर्तमान राजेश्रीस साताऱ्यास कळून बहुत संतोष झाला.

तंव तिकडेस बाळाजीपंत राजश्रीचे नवळ होते, तें दिल्लीस शाहजादा अझीम व मोहझीम बाहदूरशा यांशीं लढाई होऊन बाहदूरशा फत्ते पावले. अझिमशाहा शिकस्त होऊन ठार झाले. नंतर पुन्हा एक पातशाहांचा खिसा आपसांत होऊन फर्रोकाशिर शाहाजादे झाल. बंगाल्यांत पटण्याचा मुलुख याचेकडे होता. कारभारी फरोकाशिराजवळ सैय्यद होते; त्यांनीं शाहाजाद्यास फौज देऊन जमा करून दिली. दिल्ली तक्तनशीन बादशाहा फरूकशीर झाले. कारभारी वजीर सय्यद झाले; यांनीं जुने कारभारी वजीर अमीर व मुलखी सुभेदार हे सारे स्थापित आपले केले. बांदशाहा पुरातन काढले. त्यांत दक्षिणेंत दाऊदखान पन्ही पन्नास साठ हजार फौजेनिशीं जबरदस्त होते. याजवर सय्यद जातीनें हुसेन अल्लीखां व हसनरंजाखानाचा पुत्र अलमअल्लीखां असे मिळून फौज घेऊन आले. तंव दाउदखानाकडेस बादशाहाचें लक्ष आंतून कीं,

---

२७. परसोजी शके १६३२ सालीं म्हणजे सन १११२ फसली सालीं मरण पावला असें १ ले लेखावरून समजतें. या शकाभध्यें कांहीं भानगड दिसते.

२८. औरगजेब यास मोअज्जीम, अजीम आणि कामबक्ष असे तीन पुत्र होते. मोअझाम आणि अझीम यांची मोठी निकराची लढाई आग्र्याच्या दक्षिणेस झाली, तींत अझीम यास व त्याच्या दोन मुलास मारलें आणि मोअझीम बहादुरशाहा हा किताब घेऊन गादीवर बसला.

२९ बाहादूरशाहा सन १७१२ मध्यें मरण पावल्यावर त्याचा मुलगा जहांदर गादीवर बसला. फरूकशीर हा जहांदराचा पुतण्या.

३०. सय्यद हुसेन अल्ली आणि सय्यद अबदुल्ला हे मोठे पराक्रमी भाऊ होते. हे दोघे बंधु फरूकशिराचे पुरस्कर्ते होते. या दोघांभावांपैकी वडील हुसेनअल्ली हा बहादरचा सुभेदार व धाकटा अबदुल्ला हा प्रयागचा सुभेदार होता यांच्या सहाय्यानें फरूकशीर यानें—आग्र्याजवळ पराभव केला व सन १७१२ मध्यें सिंहासनाधिरूढ झाला.

३१. धाकटा सय्यद वजीर झाला, व वडील सय्यद सेनापति झाला.

३२. जहांदरशाहा.

३३. दाऊतखान पन्ही—हा दक्षिणचा सुभेदार झुलफिकारखान याचा मुताल्लिक होता. हा दक्षिणेंत असे. परंतु त्या समयीं याची नेमणूक गुजराथेचे सरसुभ्यावर झाली होती. हा हुसेनअल्लीशी लढत असतां गोळी लागून मरण पावला.

३४. हा सय्यदाचा हस्तक.

उभारे उभा फीर मैदा द्विवीदा । रणा माजि जाशी कुठे रे अंगदा ॥ ६० ॥
बहू विक्रमें पाडिलें राक्षसांशी । रणीं ऊसनें शीघ्र घेतों तुम्हांशीं ॥
क्षणीं तेचि कोदंडें घेऊनि हातीं । कपी मैंद तो भेदिला बाण-घातीं ॥ ६१ ॥
नवां बाण-घातीं कपी भग्न केला । रणामाजि तो प्रेत होऊनि ठेला ॥
द्विवीदाशिं दाही शरीं तेचि काळीं । विरें राक्षसें पाडिलें बाण-जाळीं ॥ ६२ ॥
पुढें पाहतां देखिलें अंगदाला । कपी वीर तो वृक्ष घेऊनि आला ॥
बळें हाणितां खीळिले हस्त बाणीं । चळेना कपी वीर तो वज्रठाणी ॥ ६३ ॥
उभा राहिला बाण झेलीत कैसा । कुंठारा तळीं छेदिजे वृक्ष जैसा ॥
तया अंगदा शीघ्र प्राणांत आलें । रघूनायका वानरीं जाणवीलें ॥ ६४ ॥
मुखें बोलती अंगदू वीर गेला । कपीनाथ सुग्रीव तैसा उडाला ॥
रथारूढ होऊनि कोदंडें हातें । बळें मोडिलें तोडिलें kवृक्ष-घातें ॥ ६५ ॥
रणीं कुंभ तो मल्ल-युद्धासि आला । बळें ताडिता जाहला सुग्रिवाला ॥
तया सुग्रिवें दीवली वज्र-मुष्टी । रणीं पाडिला कुंभ तो प्रेत सृष्टी ॥ ६६ ॥
महा वीर तो धाडिला मृत्यु-पंथें । निकुंभें रणीं हाकिलें सुग्रिवातें ॥
कपीनाथ सुग्रीव घालूनि मागें । पुढें धांवला मारुती लागवेगें ॥ ६७ ॥
तया राक्षसें भेदिलें मारुताला । कपीवीर किंचीत मूर्छीत जाला ॥
पुढें ऊठला तो कपी काळ जैसा । मना माजि आवेश अद्भूत तैसा ॥ ६८ ॥
महा पर्वतू घेतला मारुतानें । निकुंभावरी टाकिला घोर त्राणें ॥
गिरी टाकितां शांति जाली तयाची । फळी फूटली सर्वही राक्षसांची ॥ ६९ ॥
त्रिकूटाचळा माजि घायाळ गेले । रिपू प्राण घेऊनि तैसे पळाले ।
भयातूर ते सांगती रावणाला । बळी तो विरेंवीर सर्वै निमाला ॥ ७० ॥
बहू दुःख जालें तया रावणाशी । पुढें धाडिलें शीघ्र तीघां सुताशीं ॥
विशालाक्ष वक्राक्ष आणि खरातें । रणा पाठवीलें तिघां कूमरातें ॥ ७१ ॥
तिघे ही दळेंशीं बळें सिद्ध जाले । असंभाव्य ते भार मागें मिळाले ॥
महा विक्रमें झेलिती वीर खेंगें । समारंगणीं पावले लागवेगें ॥ ७२ ॥
बंडगें लोहो मूसळें शूळपाणी । कठाऱ्या सुऱ्या तोमरें चापपाणी ॥
बहू खेटकें मुद्गलें आणि भाले । महा वीर राक्षेस युद्धा निघाले ॥ ७३ ॥

---

५८. कोदंड=तिरकमठा. ५९. शर=बाण. ६०. वज्रठाण=दृढासन. ६१. कुठार=कुऱ्हाड. ६२. कोदंड=तिरकमठा. k राक्षसानें. ६३. मल्लयुद्ध=कुस्ती. ६४. त्राण=जोर. ६५. खर्ग=तरवार. ६६. शूळपाणी=त्रिशूळ आहे हातीं ज्याच्या असा. ६७. तोमर=एक प्रकारचें शस्त्र. ६८. चापपाणी=तिरकमठा आहे हातीं ज्याच्या असा. ६९ खेटक=ढाल.

कपी-वाहिनीचा असंभाव्य यावा । प्रतापें बळें शीघ्र केला उठावा ॥
शिळा शीखरें हाणिती राक्षसांतें । रिपू मारिती वानरां बाण-घातें ॥ ७४ ॥
महा युद्ध आरंभिलें एकमेकां । तयां भीडतां तो धरी काळ शंका ॥
रणीं राक्षसां पाडिलें घोर मारें । कपी वीर ते गर्जती भूभुकारें ॥ ७५ ॥
रणा माजि मत्राक्ष तो शीघ्र कोपे । पुढें चालिला चापपाणी प्रतापें ॥
स्वयें आपुलें सैन्य घालूनि मागें । कपी भेदिता जाहला लागवेगें ॥ ७६ ॥
बळें सोडिलीं राक्षसें बाण-जाळें । तुटों लागती वानरांचीं शिंसाळें[70] ।
घटाटां रणीं तूटती पादपाणी । शरीरें बहूसाल विक्राळ वाणी ॥ ७७ ॥
देहे खोंचले थोर महा विरांचे । झरे लागले वाहती शोणितांचे[71] ॥
रिपू झुंझतां राक्षसें भग्न केले । कितीएक ते भार मागें पळाले ॥ ७८ ॥
बळें धांवती बाण ते लागवेगें । पळाले बळाचे कपी सर्व मागें ॥
कपींचीं दळें भंगिलीं राक्षसानें । तया मस्तकू तूकिलें[72] राघवानें ॥ ७९ ॥
रणीं मांडिला थोर कल्पांत सृष्टी । बहुतां विरीं दीधली त्याशि पृष्ठी ॥
रणामाजि कोणास ही राहवेना । करी घोर संधान तें साहवेना ॥ ८० ॥
म्हणे राम हो कोण सामर्थ्य यांचें । रणीं भंगिलें सैन्य गोळांगुळाचें[73] ॥
वरी अंतराळीं बहू बाण-जाळें । क्षणा माजि ते तोडिले शीघ्र काळें ॥ ८१ ॥
उभा राहिला राम वज्रांग-ठाणें । गुणीं लाविलें चाप[l] चंद्रार्द्ध बाणें ॥
टणत्कारिलें सीत[74] बोटीं थरारी । महाचंड ब्रह्मांड घोषें गरारी ॥ ८२ ॥
बळें राक्षसें व्योम संपूर्ण केलें । रणीं राघवें [m]शीघ्र छेदूनि नेलें ॥
पुढें घेतला दूसरा बाण रामें । गुणीं लाविला थोर शत्रू विरामें ॥ ८३ ॥
विरें मागुतें थोर संधान केलें । रिपूचें रणीं शीर छेदूनि नेलें ॥
महा वीर मत्राक्ष तो बाण-घातें । निमाला रणीं चालिला मृत्यु-पंथें ॥ ८४ ॥
पुढें राम पाचारिला त्या खरानें । विशालाक्ष ऊठावला थोर त्राणें ॥
म्हणे राज-पुत्रा बरें युद्ध केलें । रणीं विक्रमें शीर छेदूनि नेलें ॥ ८५ ॥
असे सर्वदा तो जयो प्राप्त कैंचा । करी ग्रास राहू रवी-मंडळाचा ॥
प्रती उत्तरें बोलिला राम वाणी । बळें [n]बूजिलें भूमि-आकाश बाणीं ॥ ८६ ॥
तिहीं राक्षसीं घोर संधान केलें । विरां वाटलें थोर कल्पांत जालें ॥
पुढें तोडिले सर्व ही बाण रामें । प्रतापें रणामाजि त्या पूर्ण-कामें ॥ ८७ ॥
प्रतापें रणीं राघवें बाण-घातें । रिपू दोघ हि धाडिले मृत्यु-पंथें ॥

---

७०. शिसाळें=डोकीं. ७१. शोणित=रक्त. ७२. तूकिला=डोलविला. ७३. गोलांगळ=वानर. l ने घोर. ७४. सीत=तिरकमटयाचो दोरी. m सर्व. n झुंजती सर्व आकाश-वाणी.

रणीं राक्षसां थोर संहार जाला । समाचार गेला तया रावणाला ॥ ८८ ॥
पुढें रावणानें बहू दुःख केलें । नसे अंतरीं सौख्य टाकून गेलें ॥
दशग्रीव बोले विरा इंद्रजीता । प्रतापें रणा माजि तूं जाय आतां ॥ ८९ ॥
रिसां वानरांची असंभाव्य सेना । तुजं वेगळी सर्व संहारवेना ॥
उभा राहिला शीघ्र ऊदीत जाला । म्हणे० शीघ्र संहारितों वैरियांला ॥ ९० ॥
दळें चालिलीं राक्षसांची अचाटें । पुढें वैानिती भैाट वेताळ थाटें ॥
बळी *रावणी तो रथारूढ जालां । बहूसाल वाद्यें दळेंशीं निघाला ९१ ॥
रणा माजि येवोनियां होम केला । महा भीम कृत्या रथ प्राप्त जाला ॥
रथारूढ होऊनि वेगीं उडाला । नभोमंडळा माजि तो गुप्त जाला ॥ ९२ ॥
असंसाव्य तीं मोकैळीं बाण-जाळें । बळें धांवती प्रेरिले दूत काळें ॥
कपींचीं तुटों लागलीं कंठ-नाळें । रणीं लोटती वीर-प्रेतें सुकाळें ॥ ९३ ॥
असंभाव्य सामर्थ्य त्या रावणीचें । कळेना कळा कोण कापट्य याचें ॥
कदां नेणती बापुडे देव कांहीं । रणीं पाडितो वीर सन्मूख नाहीं ॥ ९४ ॥
बहू खोंचली ते असंभाव्य सेना । दिशा दाटल्या बाण-जाळीं दिसेना ॥
कपी-वाहिनी माजि आकांत जाला । पुढें मारुतीचा पिता शीघ्र आला ॥ ९५ ॥
निरूपी अतीं आदरें राघवाशीं । म्हणे अंगिराअ-स्त्र योजीं त्वरेशीं ॥
पुढें राम तात्काळ तें अस्त्र घाली । तेणें तूटलें शीर कृत्या निमाली ॥ ९६ ॥
पुढें रावणी भूतळा माजि आला । रणामंडळीं मृत्यु जैसा उदेला ॥
भयासूर तो वीर घोर प्रतापी । शरा सोडिता जाहला काळ-रूपी ॥ ९७ ॥
समस्तीं अकस्मात तो देखिवेला । तया एक वेळा बहू मार केला ॥
कपी वीर ऊठावले शीघ्र काळें । शिळा शीखरें टाकिती बाण-जाळें ॥ ९८ ॥
रणीं रावणी येकला वीर जेठी । कपी लोटले लक्ष कोट्यानुकोटी ॥
रिसीं वानरीं थोर कल्लोळ केला । बळें ताडिते जाहले राक्षसाला ॥ ९९ ॥
बळें फेंकिला शूळ त्या मारुतानें । गदा घेतली शीघ्र बीभीषणानें ॥
परीघैांशी घेऊनियां शीघ्र धांवे । कुमूदू करीं वेग नेटें उठावे ॥ १०० ॥
कपी-ऋषभा थोर आवेश आला । शतघ्नीस घेऊनि सन्मुख जाला ॥
द्विवोदें बळें सोडिलें चक्र कैसें । महा पर्वतीं चालिलें वज्र जैसें ॥ १०१ ॥
सुगधें विरें ताडिला शस्त्र-घातें । गिरी-शृंग तो टाकिला जांबुवंतें ॥
शिळा टाकिली चंड त्या अंगदानें । महा खड्ग तें मोकलीलें नळानें ॥ १०२ ॥

---

० बहूसाल वादें दळेंशीं निघाला. ७५. वानितो=गणितो. ७६. भाट=स्तुतिपाठक. ७७. वेताळ=भाट. * रावणी=इंद्रजित. ७८. मोकली=सोडी. ७९. परिघ=शस्त्रविशेष. ८०. ऋषभ=श्रेष्ठ. ८१. शतघ्नी=तोफ.

बहू गा निळें झोंकिला तो विशाळू । कपी सुग्रिवें टाकिला चंड शैलू ॥
सुमित्रा-सुतें राघवें तेंचि काळीं । रिपू रावणी विंधिला बाण-जाळीं ॥ १०३ ॥
बहूतां pमधीं एकला इंद्रजीतू । रणीं वोढिला काळ नैसा कृतांतू ॥
बळ वानरांचा बहू मार जाला । रिपू राक्षसें अंतरीं तुच्छ केला ॥ १०४ ॥
बहूतां जणांचा बहू एक मेळा । निमिष्यांत तोडूनि नेला स्वलीळा ॥
पुढें राक्षसें घोर संधान केलें । विरें विक्रमें सर्व qसामर्थ्य नेलें ॥ १०५ ॥
रिपूंचीं दळें पाडिलीं इंद्रजीतें । रणामाजि rआलीं असंभाव्य प्रेतें ॥
रिसे वानरें राम सौमित्र बाणीं । बळें भेदुनि चालिला चापपाणी ॥ १०६ ॥
पुढें सज्जनीं चित्त द्यावें कथेला । समाचार सांगेल हा रावणाला ॥
महा वैर हें ऐकतां वैर नासे । म्हणे दास निर्वैर सूखें विलासे ॥ १०७ ॥

प्रसंग पांचवा समाप्त.

प्रसंग सहावा.

सभे बैसला राव त्रैकूटवासी । पुढें भेटला इंद्रजीतू तयासी ॥
नमस्कार केला तया रावणाला । म्हणे शत्रुचा सर्व संहार केला ॥ १ ॥
बहू लंकवासी रणीं भग्न केलें । कितीएक ते मृत्युपंथें चि गेले ॥
बळें ऊसणें घेतलें हो तयांचें । प्रभू शोधिले मुख्य त्या वैरियांचे ॥ २ ॥
तया रावणा थोर संतोष जाला । बळें अमृताचे नदी पूर आला ॥
अकस्मात संताप सर्वै उडाला । पुढें बोलता जाहला कूमराला ॥ ३ ॥
म्हणे इंद्रजीता विरा बैस आतां । सुपुत्रा तुवां तोडिली सर्व चिंता ॥
बळी चक्रचूडामणी वीर राजा । असो त्या तुझ्या वज्र कल्याण भूजा ॥ ४ ॥
अगा इंद्रजीता सखे गोत्र बंधू । प्रतापें बळें आगळे वीर सिंधू ॥
निमाले रणीं वैरियांचेनि हातें । बहूसाल वाटे मनीं दुःख मातें ॥ ५ ॥
त्रिकूटाचळीं वानरीं लाग केला । मुळारंभ राक्षेस कीती निमाला ॥
पुढें थोर संग्राम दारूण जाला । rविरें राक्षसें सर्व ही तो बुडाला ॥ ६ ॥
तया ऊपरी वीर धूम्राक्ष जेठी । sतेणें जिंकिले देव तेतीस कोटी ॥
समारंगणीं त्या विरा अंत आला । रणामंडळीं देह त्यागून गेला ॥ ७ ॥
रणीं वज्रदंष्ट्री दिसे यमरूपी । गिरीसारिखा अंकपन्नु प्रतापी ॥
महा वीर ते दोघ युद्धासि गेले । समारंगणीं युद्ध होतां निमाले ॥ ८ ॥

---

p जणीं. ८२. कृतांत=यम. q छेदूनि. r जालीं. १. बळीचक्रचूडामणी=बळीसमूह-शिरो भूषण. २ असो त्या=असाध्या (पाठ). ३. सिंधु=सागर. ४. विरें वीर तो प्रेतसिंधू बुडाला (पाठ)

बळी दक्ष वित्पन्न चातुर्य जाणे । तया देखतां अंतरीं सूख बाणे ॥
प्रसंगें चि तो वीर युद्धासि गेला । प्रहस्तू रणीं युद्ध होतां निमाला ॥ ९ ॥
तयाचा बहू क्रोध आम्हांसि आला । रिपू राम जिंकावया वेग केला ॥
तयाचें महां युद्ध तें काय बोलों । समारंगणीं भ्रष्टलों भग्न जालों ॥ १० ॥
तया ऊपरी धीर आम्हां धरेना । पुढें ऊठवीलें बळें कुंभकर्णा ॥
तया सारिखा कोण आहे बळाचा । समारंगणीं धीर काळासि कैंचा ॥ ११ ॥
महा वीर तो घोर युद्धासि गेला । रिसां वानरां थोर संहार केला ॥
रिपूनें तया शेवटीं बाण-घातें । समारंगणीं धाडिला मृत्युपंथें ॥ १२ ॥
प्रतापी सखा बंधु माझा निमाला । बळें आगळा थोर आधार गेला ॥
मला पूसिल्यावीण गंतव्य केलें । नये बोलतां दुःख ब्रह्मांड जालें ॥ १३ ॥
तया ऊपरी चौघ ही सूत माझे । अगा इंद्रजीता सखे बंधु तूझे ॥
तयांच्या प्रतापानळें सूख लोटे । समारंगणीं भीडतां काळ वीटे ॥ १४ ॥
नरा अंतकाला नरा अंतकानें । बळें पीटिलें देवदेवांतकानें ॥
तळीं घातले सर्व त्या त्रीशिरानें । रणीं वानरीं घेतले सर्व प्राणें ॥ १५ ॥
अतीकाय तो वीर मेरू बळाचा । प्रतापें बळें आगळा विक्रमाचा ॥
रथारूढ होऊनि युद्धासि गेला । तयाचा सुमित्रासुतें घात केला ॥ १६ ॥
निमाले सखे दुःख ऊदंड जालें । पुढें पाहतां वीर सामर्थ्य गेलें ॥
महा वीर ते मृत्युपंथें चि जाती । नरें वानरें बापुडीं येश घेती ॥ १७ ॥
निमाले सखे सूत बंधू बळाचे । प्रतापें सुरांहूनि ते विक्रमाचे ॥
रणामंडळीं सर्व सेना निमाली । बहूसाल संहारिली कूळवल्ली ॥ १८ ॥
अगा इंद्रजीता तुवां सूख द्यावें । प्रतापें रणीं सर्व शत्रू वधावे ॥
मला सांगसी लाविले मृत्यु-पंथीं । परी मागुती ते रिपू गर्जतीती ॥ १९ ॥
रिपू ऊठती मागुती हें न व्हावें । बळें सर्व निर्मूळ त्यांचें करावें ॥
प्रतापें रणीं सर्व पाडून येसी । परी मागुता जीव येतो तयांशीं ॥ २० ॥
बहूवेळ तीं युद्ध सामर्थ्य केलें । परी पाहतां सर्व ही व्यर्थ गेलें ॥
प्रतापें रणीं पाडिले बाण-घातीं । समारंगणीं मागुते सिद्ध होती ॥ २१ ॥
महीमंडळीं नाम त्यांचें नसावें । विरा विक्रमें त्वां मला सौख्य द्यावें ॥
पिता बोलतां धीर पोटीं धरेना । असंभाव्य कोपानळू सांवरेना ॥ २२ ॥
उभा राहिला वाक्य बोले पित्याशीं । म्हणे शीघ्र संहारितों वैरियांशीं ॥
समारंगणा माजि ऐसें न होतां । तरी जाणिजे भेटि ते हे चि आतां ॥ २३ ॥

---

५. युद्ध होतां=घोर मारें (पाठ). ६. बळें आगळा=शुळीहून तो (पाठ). ७. विक्रम=पराक्रम. ८. गर्जतातीं=ऊठनातीं (पाठ) . * तीं=त्वां. १. पाडिले=मारिसी.

बहू कोपला चालिला वीर जेठी । प्रतापें म्हणे सर्व जाळीन सृष्टी ॥
पुढें वापुडीं वानरें दैन्यवाणी । खिळी तो बळें सर्व ब्रह्मांड वाणीं ॥ २४ ॥
पित्याकारणें वीरभद्रू निघाला । तयां दैत्यजांला घरूं सिद्ध झाला ॥
तयाचे परी कोपला काळरूपी । बळें चालिला शक्रशंत्रु[10] प्रतापी ॥ २५ ॥
तुरें वाजती नाद गेला भुगोळा । दळेशीं वळें पावला होमशाळा ॥
तया राक्षसें मागुती होम केला । महावीर मेघासनीं गुप्त झाला ॥ २६ ॥
बळें बूजिलें सर्व आकाश वाणीं । पडों लागलीं वानरें दैन्य वाणी ॥
कपी-वाहिनी[11]" माजि आकांत जाला । पुन्हा मागुता घोर कल्पांत आला ॥ २७ ॥
वरी पाहतां युद्ध कर्ता दिसेना । धडाडा पडों लागली सर्व सेना ॥
महावीर ते घोर मार्गे पळाले । पळाले कपी राघवा आड गेले ॥ २८ ॥
म्हणे राम तो सुग्रिवा मारुता हो । नभोमंडळीं युद्धकर्ता पहा हो ॥
प्रतापें बळें वीर सप्त उडाले । असंभाव्य ते पोकळी माजि गेले ॥ २९ ॥
महा घोर तें युद्धसामर्थ्य गेलें । तया इंद्रजीतें पुढें काय केलें ॥
अकस्मात तो भूतळा माजि आला । रणामंडळीं सैन्यसिंधू मिळाला ॥ ३० ॥
खटाटोपिले ते बहु शस्त्रपाणी । रूपें कर्कशें काळ कर्कोटबाणीं ॥
बळें चालिला भार वेष्टीत सेना । रजें मातला व्योम पूढें दिसेना ॥ ३१ ॥
कपी वीर राक्षस सन्मूख जाले । समारंगणा माजि युद्धा निघाले ॥
पुढें राक्षसें रूप केलें सितेचें । महा रम्य लावण्य तें जानकीचें ॥ ३२ ॥
रणीं लोटल्या वीर राक्षस फौजा । कपीभार ऊठावले स्वामिकाजा ॥
दळीं राक्षसांचे बळी इंद्रजीतू । बळी चालिला काळ जैसा कृतांतू[12] ॥ ३३ ॥
तया देखतां धांवला रुद्र तैसा । करीं घेतला शैल ब्रह्मांड जैसा ॥
बळें इंद्रजीता उजू धांव घाली । तयीं इंद्रजीतें सिता दाखवीली ॥ ३४ ॥
म्हणे रे कपी हे सिता राघवाची । गुणी स्वामिणी हे तुम्हां मर्कटांची ॥
महापापिणी सर्पिणी दुःखदाती त्रिकूटाचळीं राक्षसी कूळहंती ॥ ३५ ॥
अशोकावनामाजि हे शोकवल्ली । अकस्मात कोठून निर्माण झाली ॥
तया दीवसापासुनी दुःख झालें । त्रिकूटाचळा घोर दारिद्र्य आलें ॥ ३६ ॥
बळाचे बहू वीर हे पापिणीनें । सखे आमुचे ग्रासिले सर्पिणीनें ॥
कैळी मांडला त्यास हे मूळ सीता । करीतों इचा शीघ्र संहार आतां ॥ ३७ ॥
तया राक्षसें मारिलें जानकीला ॥ म्हणे रे कपी सांग त्या राघवाला ॥
समारंगणीं शीर छेदूनि नेलें । तया राक्षसें शीघ्र गंतव्य केलें ॥ ३८ ॥
सिता देखतां मारुती अंग घाली । प्रसंगीं तिये मूर्च्छना शीघ्र आली ॥

---

१०. शक्रशत्रु=इंद्रजित. ११. वाहिनी=फौज. १२. कृतांत=यम. १३. कळी=मांडण.

महाशोक आरंभिला त्या कपीनें । म्हणे काय केलें जगज्जननीनें ॥ २९ ॥
बहू दुःख मागील तें आठविलें । उदासीन हें चित्त दुश्चीत जालें ॥
म्हणे काय सांगों तया राघवाला । कपी मारुती शोकसिंधू बुडाला ॥ ४० ॥
म्हणे रे कपाळा असें काय केलें । बहू थोर हें पाप माझें उदेलें ॥
न सांगों तरी गोष्टी राहों नये कीं । पुढें सांगतां राघवा दुःख हें कीं ॥ ४१ ॥
प्रवाहो बळें चालिला अश्रुपातीं । विलापें करूं लागला तो रुदंती ॥
बळें ऊठला चालतां चालवेना । रघूनायका भेटला दैन्यवाणा ॥ ४२ ॥
अधोमूख पाहोनि कांहीं वदेना । दुखें दाटला कंठ त्या बोलवेना ॥
म्हणे जानकीसारिखी शस्त्रघातें । रणीं मारिली राक्षसें इंद्रजीतें ॥ ४३ ॥
तयें सांगतां मांडला शोक रामें । मिळालीं दळें दैन्यवाणीं विरामें ॥
कपीवाहिनीमाजि आकांत जाला सुमित्रासुतें राम तो शांत केला ॥ ४४ ॥
भविष्योत्तरें वाल्मिकी सत्य व्हावीं । देहेसोंगसंपादणी कां करावी ॥
म्हणूनी रघूनायकें शोक केला । तंव वीर बीभीषणू शीघ्र आला ॥ ४५ ॥
म्हणे जो प्रभू शोक वांयां करीतां । असे सत्य नेमस्त कल्याण सीता ॥
अशोकावना दूत म्यां पाठविले । प्रसंगीं समाचार घेऊनि आले ॥ ४६ ॥
तया इंद्रजीतें रणीं मौंव केली । नव्हे सत्य हें मिथ्य होऊनि गेली ॥
पुरी होम आरंभिला मेघनादें । पुरा जालिया कोण घेईल द्वंदें ॥ ४७ ॥
तया इंद्रजीतासी आधीं वधावें । वृथा शोक सांडूनियां सिद्ध व्हावें ।
पुरा होम हो जालिया आंवरेना । समारंगणीं मारितां ही मरेना ॥ ४८ ॥
प्रभू जाहली अशरिणी व्योमपंथें । वधावा सुमित्रासुताचेनि हातें ॥
तयें सांगतां सर्व आनंद जाला । बहुतांपरी राघवें गौरविला ॥ ४९ ॥
पुढें राघवाची बहू स्तूति केली । विरांची असंभाव्य मांदी मिळाली ॥
सभामंडळीं ते कपी रीस राजे । तयामध्यभागीं महावीर साजे ॥ ५० ॥
समस्तांशीं सोडीलसें इंद्र भावी । समर्था तया ऊपमा काय द्यावी ॥
असा राम हा देव ब्रह्मादिकांचा । सुमित्रासुतासी वदे रम्य वाचा ॥ ५१ ॥
म्हणे होम आरंभिला इंद्रजीतें । मुखें बोलिलें सत्य नैऋत्यनाथें ॥
पुरा होम होतां कदां आंवरेना । समारंगणीं मारितां ही मरेना ॥ ५२ ॥
प्रतापें समारंगणीं त्या वधावें बळें भाजि ब्रह्मादिकां सौख्य द्यावें ॥
पुढें ऊठिला शीघ्र सौमित्र कैसा । नभोमंडळीं तीव्र आदित्य जैसा ॥ ५३ ॥

---

१४. जगज्जननी=जगन्माता=सीता. १५. माव=कपट. १६. द्वंद=युद्ध. १७. अशरीरिणी=अशरीरिणी=आकाशवाणी. १८. व्योम=आकाश. १९. मांदी=मेळा. २०. नैऋत्यनाथ=राक्षस (बिभीषण). २१. आदित्य=सूर्य.

जया देखतां काळ कांपे थरारां । सवें दीधलें राघवें पंचवीरां ॥
हनूमंत बीभिषणू जांबुवंतू । सुगंधू कपी ऋषभू वीर्यवंतू ॥ ५४ ॥
महावीर ते पांच ही सिद्ध जाले । कपी रीस आणीक कीती निघाले ॥
सुमित्रासुता लागिं राजाधिराजें । मुखें बोलली शक्तिसामर्थ्यबीजें ॥ ५५ ॥
वरू दीधला स्वामिदेवाधिदेवें । म्हणे शत्रु जिंकोनियां शीघ्र यावें ॥
करू मस्तकीं ठेविला रामचंद्रें । नमस्कार तैसा चि केला फणींद्रें ॥ ५६ ॥
समस्तीं विरीं ही नमस्कार केले । पुढें सव्य घालूनि तैसे निघाले ॥
अतीआदरें स्कंधभागीं विरानें । सुमित्रासुता घेतलें मारुतीनें ॥ ५७ ॥
निघाले महावीर ते लागवेगें । पिता हिंपुटी मारुती मागमागें ॥
पुढें चालतां पंथ नीकुंबळेचा । विरां थोर आवेश काळासि कैचा ॥ ५८ ॥
महा घोर तो लंघिला मार्ग तींहीं । पुढें पाहतां पाहतां वाट नाहीं ॥
तरूंचीं वनें लागलीं तीं वितंडें । प्रचंडें उदंडें बहु झाडखंडें ॥ ५९ ॥
भुमी दाटले वृक्ष वृक्षा मिळाले । तया अंतरी वंश मिश्रीत झाले ॥
वरी पाहतां वाड आकाश पंथें । पुढें रीघ नाहीं तया वारियातें ॥ ६० ॥
समें वीषमें झाडखंडें अचाटें । मिळालीं बळें वाजती कर्कराटें ॥
कडे तूटले थोर त्या पर्वताचे । झरे वाहती झाडखंडीं विषाचे ॥ ६१ ॥
तया अंतरीं सिंह शार्दूल कैसे । मदें मातले गर्जती काळ जैसे ॥
गजांचीं बहु दाट थाटें विशेषें । पळों लागती थोर किक्काट घोषें ॥ ६२ ॥
बहू संकटें धांवती रान म्हैसे । रिसें कर्कशें देखतां जीव त्रासे ॥
बहू सांबरे चीतळे रानगाई । शुनी शूकरां मर्कटां मीति नाहीं ॥ ६३ ॥
बहु श्वापदें घोर नाना परीचीं । बहु गर्जताती बहुतां स्वरांचीं ॥
भुतें खेचरें शक्ति वेताळ पीसे । बहू धांवती वन्हिचे ज्वाळ जैसे ॥ ६४ ॥
बहु व्यौळ वेटाळले झाडखंडीं । वनें व्यापिलीं सर्व कूळीं उदंडीं ॥
बहुतां परीचीं बहु तीं विस्तारें । विषें घोळतीं लोंळ तीं थोरथोरें ॥ ६५ ॥
वहाती विषाचे महा वोघ तेथें । धुधूकारतां ज्वाळ आकाशपंथें ॥
गिरीशीं बळें आदळे तोयराशी । बहूसाल त्या तोडिलें पर्वताशीं ॥ ६६ ॥
गिरीशृंग पाठार दारी कपाटें । शिळा शीखरें वृक्ष पाषाण थाटें ॥
दरे दर्कुटे थोर भ्यासूरवाणे । बहूतां परींचे तरू ते पुराणे ॥ ६७ ॥
कडे कापले तोयनेटें भडाडीं । गिरी कंदरीं घोष तेणें धडाडी ॥

---

२२. फणींद्र=शेषाचा अवतार लक्ष्मण. २३. हिंपुटी=म्लानवदन. २४ झाडखंड=वृक्षसमूह. २५. वंश=कळक, वेळू. २६. शार्दूल=वाघ. २७. व्याळ=साप. २८. लाळ-ती=खेळती (पाठ). २९ तोयराशी=समुद्र. ३०. पुराणे=जुने.

भजना वांचुनि श्रीहरि । जन्मोजन्मीं काळ क्रमिला ॥ ॥ श्रीशुक० २ ॥

भय पापाचें कां न धरी । पुराण-कीर्तन-देवद्वारीं । तांबुलभक्षण कुष्ट शरीरीं । कर्में वर्में निंदा करी । टिटवीजन्म त्या पक्ष्यां भितरीं[२७] । गुरु शिष्याशीं विद्या चोरी । होय पिंगळा[२८] तो निर्धारीं । अनुचित प्रतिग्रह[२९] ब्राह्मण घेतां । गंडमाळा होती अद्भुता । परद्रव्याचा अपहार करितां । पर क्षेत्रिंच्यां[३०] गाई वळितां । अल्प-आयुषी होय तत्वतां । सत्पुरुष आणि प्रजा पीडितां । व्याघ्र सर्प होय तत्वतां । साधु-छळणीं वंश-क्षयता । देवद्वारींचे तरू तोडितां । छाया मोडितां । पांगुळ होती जाण तत्वतां । जारकर्मि ते वेश्या जाण । स्त्री-पुरुषांचें गुह्य श्रवणें । दासी किंवा कुंटिण होणें । सेवकासि जो त्रासी पूर्ण । तोचि मोल्यावाहक जाण । सेवक होउनि स्वामि जाचणें । श्वान होउनि बहू हिंडणें । ब्रह्म-राक्षस बहु अभिमानें । देवालयाचें तेल चोरणें । मार्जार होउनि गुर्गुरकरणें । त्रास माता-पितया देती । मर्कट होउनि वृक्षीं फिरती । क्षेत्री म्हणवुनि युद्धीं पळती । सिमा लोटिती । कवन निंदिती सत्पुरुषाचें । वृश्चिक[३१]-रिसादि[३२] जन्म पावती । वेद-शास्त्र ने उगें निंदिती । द्वेष करिती महा पुरुषांचे । तस्कर[३३] होउनि नाश तपाचे । बंधू-बंधू वैर करीती । मत्स्य होउनी जळीं विचरती । दोघी स्त्रीया जे कां करिती । येकीचें जे चित्त राखिती । सारमेयाच्या[३४] शिरावर्ती । गोचड होउनि तरतरताती । उदक कोंडितां मूत्रकोंडतो । पृथ्विपतीची निंदा करितो । उदरीं अग्नी मंद होतो । ग्रहण-संधी करितां भोजन । पित्तरोग त्या होय दारुण । पर-बाळा दुरदेशीं विकणें । वचनीं गुंतुनि पालट करणें । गलित-कुष्ट-दुर्गंधि साहणें । अपराधाविण स्त्रीस जाचणें । एक अंग तें जाय तयानें । ब्राह्मणाचें अन्न हरणें । वंश शून्य हें शास्त्रि पहाणें । गुरु संत आणि माता पीता । त्यां उपहासितां । वाचा जाउनि होय दुःखिता । ब्रह्म-वृंदा त्रास चि देतां । व्याधी तिडका लागती कुथा । पुराण-श्रवणीं हरी-कीर्तनीं । जाउनि निजतां अजगर जाला । अतिवादें तो सन्निपातला । देव-पुजेनें वीट आला । मारि नाहकाला । पुस्तक चोरुनि मुका चि जाला । नमन करीना जो संताला । कठोर बचनें त्रास दीधला । बहु जन्माचा । बहु जोजार । त्रास पावलों वारंवार । नुलंघवे मायापूर । अशि वाक्यें हीं शुक मूखींचीं । ऐकुनि साचीं । श्रवण करी जगदात्मा ज्याचीं । धरी चित्तिं मुक्ति त्या फुकाचीं । अनुभवाची । जन्मांतरिंची । ऐकतां चि तेधवां श्रीहरिहरासि स्मरुनि

---

२७. पक्ष्याभितरीं=पांखरांत. २८. पिंगळा=पक्षिविशेष. २९. प्रतिग्रह=दानघेणें. ३०. क्षेत्र=शेत. ३१. वृश्चिक=विंचु. ३२. रिस=आस्वल (संस्कृ० ऋक्ष). ३३. तस्कर=चोर. ३४ सारमेय=कुत्रें.

काय बोलिला ॥ श्रीशुक० ॥ ४ ॥

पुण्यलता हे फळासि आली । कृष्णें निभलि । अशि चालविली । पाप-शृंखळा हे तुज कळली । तरि कां माता हे शिणवीली । निघोनि आतां सोड माउली । स्वरूप-सत्ता पाहें आपुली । मनासि बोधुनि वनासि जावें । ब्रह्म भावें ननासि ध्यावें । धनासि आणि स्त्री-जनासि भ्यावें । नातरि माया फिरविल वांया । भरविल या बा आडरानें । रामावांचुनि निकाम रामा[35] । भुलविल तुजला । तुजला देइल टोला । चौऱ्याशींचा दाविल झोला । कृष्ण बोलतां शुक निष्ठला । भ्रष्टला या प्रपंच्यांतुनि । गेला तैसा आला नाहीं । पडला षड्[36]-शत्रूंच्या डाईं[37] । वासनेला मारुनि घाई । जाळुनि अंगीं भस्म चर्चिलें । जीवित नाण असें खर्चिलें । वाणि-द्वारा ब्रह्म चर्चिलें । जिवित अर्चिलें । प्रबोध हृदयीं शिरकविला ॥ श्रीशुक० ॥ ५ ॥

हृदयीं धरीत करिं पल्लव ग्रंथी । प्रेम भरित हृद्-विवेक पंक्ति । छेदित ऐसें जेणें न घडें । जन्म सांकडें । द्वयारोकडें । प्रसूत भूत । नूतन सरिता । संकोच रस्ता । विस्तारें श्रम लिहितां दस्ता । कागद नपुरे । पुरे पुरे हे आस्ता । ऐशी शास्ता घडली । घास्ता खाउनि । द्वयपायन[38]-सुत पयं[39]-पानातें । अव्हेरुनियां घोर वनातें । न घडे जन्म तों तत्क्षणांतें । दर्शित ज्याची । ज्ञान-दशा जग मृषा[40]चि भासे । मृगदृशा[41] भ्रमचि अशा तेव्हां । व्यास मनीं हव्यास उठीला । श्वास सांडिला । अशा अशा बाळासि पाहावें । कास घालुनि दृष्टि धांवला । वियोग दुःखें ओष्ठ सूकला । शुक शुक ऐशी हाक मारुनी । शुक डोळींयां मूख दाखवी । अरे पुत्र क्षणमात्र उभा रे । मोह कळवळे येति उबारे । नेत्रीं चळ चळ अश्रूधारा । स्मश्रु[42]-अधरा धरोनि ढळतां । आकळितां नाकळे चि ममता । चक्षू पुसतां पक्षि शुकाचा । वृक्ष आणि तृण पक्षि बोलति । "ॐ शब्दें जो प्रणव[43] महा[44]-वाक्याचा ध्याता । ध्याताध्यात ध्यान धारणा । जन वन ज्ञानामृत-दृष्टिनें । सृष्टि सिंचुनी शीतळ केली । निवांत जाली । हे तात! तात! चित्तांत । आप विख्यात मात हे सर्वांतरी हे । निरंतर असतां । अंतर मानुनि । अभ्यंतर कां जाळुनि घेशी । आलों ना मीं गेलों कोठें । जन्मलोंना मेलों नसतां । भ्रांत दुःख विश्रांत होउनी । शांतपणें सिद्धांत विवरुनि । असें पहावें । आवरण-शक्ती । पंचै[45] महा-भूतांची व्यक्ती । उभी ठाकतां । बंध मुक्तिचा । शब्द रूढला ।

---

३५. रामा=स्त्री. ३६. षट् शत्रु=काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर. ३७ डाईं=द्वेषांत. ३८ द्वैपायनसुत=व्यासपुत्र शुक. ३९. पयपान=दूधपिणें. ४०. मृषा=खोटें. ४१. मृगदृशा=स्त्री. ४२. स्मश्रु=दाढी. ४३. प्रणव=ओंकार. ४४. महावाक्य="तत्त्वमसि" ह्म० नें (ब्रह्म) तूं आहेस हें वाक्य. ४५. पंचमहाभूतें=पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश

अविद्या-भ्रम जिवास घडला । अहं ब्रह्म सिद्धांत उडाला । भाव बुडाला मोह जळाचा आला पूर । आत्मा संन्निध असतां दूर । हुर हुर जिवास गुरू ज्ञानाचें । अंजन नसतां कानकोंडा । प्रपंच फोल कोंडा कांडून अभिमानाचा धोंडा बांधुनि । भवलोंडा जो त्यांत चि बुडती । तसें नकोरे । आयुष्याच्या अवधी अधीच । [a]सहा वधोनि सावध व्हावें । सत्य सनातन असे पहावें । घटीं घटाकृती । मठीं मठाकृती । अकाश-विकृति नसतां भासे । प्रतीविकारें तैसा आत्मा पिंडींचा तो ब्रह्मांडींचा । परमात्मा तो उपनाम पावला । अहंतत्व तें सोऽहं असतां । कोऽहं विभ्रमयोगें विसरे वेदीं जें वंदिजे ब्रह्म तें निरामय असे अराम विलसे । नित्य निर्गुण सत्य सनातन । ज्ञानानंतध्यानातीत । सजल नदींत । चंद्र जैसा दिसे उदीत । सत्याधारें तैसें तया । विश्वघटांत । व्यास न मान । गुरू जमान श्रुति प्रमाण । या वाक्यानें गतागती आत्म्याला नाहीं । देह जेथिंचा तेथें पाहीं । पंच भूतांची असतां खंती । कां ना करसी । भांबावुनियां । वियोग ह्मणसी । देहाभिमानें मीं तूं सखया । पंचभुतांच्या संगें जिव हा । वासनेच्या अंगें सोंगें । घेउनि रंगुनि जन्मुनि मरणें । अणि जननीचे जठरीं भरणें । कर्म करणें तीं निस्तरणें । भव तरणें तें न घडे जाणा । गुरूचरणाविण प्रपंच-घाणा । त्यासि नुंपिला अज्ञान जीव हा । मोह अंध पशू द्वंद श्वापदांचा । देह झोंपडी । मध्यें मीं तूं हे चि झांपडी । नेत्रबंधनी फिरति बापुडीं । काळाहि निष्ठुर होउनि थपडी । न कळे हा मीं कोण कैसा । येणें कोठुनि जाणें कोठें । मार्ग दीर्घ तो । क्रमुनि भ्रमुनियां । ऐसें न करितां नाना योनी । माता माझी मी मातेचा । पिता चि जालें । तिचा पुढें मग कांत होउनी अंत पावलों । अकांत करिती । प्रिया पुत्र मग क्रिया अचरती । श्रद्धायुक्त श्राद्धें करिती । निर्मोहत्वें परत परत तूं" ऐसें म्हणतां शुक-किरानें । मधुर गिरेनें । क्षीर-निरांचा निवाड करितां । आज्ञानाचें कवाड व्यासें । उघडुनि अंतरिं विवरी तत्वें विवरुनियां मग । आत्मत्वेशीं । मुख्य पदीं निज सख्य करुनियां भागवताख्य पुराण पत्रें । व्यास पवित्रें । करिं तीं धरितां भित्ति-चित्र हें । विश्व मृषा हे विचित्र हरिची लीळा दर्शित आली प्रतीति महा मुनिला ॥ श्रीशुक० ॥ ६ ॥

पाप-भयें वैराग्य जयाला । वसन-विहिन शुक वनासि गेला । अशन त्यजुनियां खाय भुकेला । योगासनासि घालुनि बसला । नमन करुनि गुरु कृष्ण

---

४६. अविद्या=अज्ञान. ४७. कानकोंडा=बहिरा, निर्लज्ज. ४७. a सहा=षट् शत्रु (टीप १६ पहा). ४८. सनातन=शाश्वत. ४९. विकृति=बदल, फेरफार. ५०. जमान=जामीन. ५१. किर=पोपट. ५२. मधुरगिरा=गोड वाणी. ५३. क्षीरनीर=दूध व पाणी. ५४. प्रतीति=खातरी. ५५. वसनविहीन=नग्न.

कृपेला । उन्मनिचा तो मार्ग शोधिला । तत्वमसि महा-वाक्य बोधिला । काम-क्रोध-समुदाय छेदिला । नित्य ब्रह्म निर्वाणि लाधला । स्वानंदामृत घटघट प्याला । आनंदाचा ढेंकर दिधला । आत्मा सेवुनि स्वस्थ बैसला । संतोषाचा बाग लाविला । दुराविलें त्या नष्ट अशेला । शाल दुशाला कशास त्याला । तोडुनि टाकी मोह पाशाला । काय नियम यम करिल अशाला । अशासि येथें कशासि आणिता । त्यासि मसाला करील कोणी । झणी कसाला । बोले कृतांत आत्म दुतांला । जिता चि मेला निकाम जाला । जिवन्मुक्त शुक ह्मणती त्याला । बहु देणें मग नलगे ज्याला । असो बिचारात्याचि विचारा । येईल तैसें बरें म्हणावें । उगें पहावें । इंद्र स्वभावें येउनि प्रेरी । त्या रंभा-सुंदरिला ॥ श्रीशुक० ॥ ७ ॥

अनुष्ठान तप-कळा लोटल्या । तप तेजें दश दिशा दाटल्या । पुण्य नद्या शक्राच्या अटल्या । सुकृत बळें जरि शूक भेटल्या । ऋणानुबंधें गांठि तूटल्या । इंद्रमनीं कल्पना ऊठल्या । तेव्हां त्याच्या शक्ति खुंटल्या । युक्ति खुंटल्या । वृत्ति वीटल्या । जैसें स्वान वमना साठीं । मार्गस्थाच्या लागे पाठी । स्वभाव दुःखें होउनि कष्टी । तैसा तेणें देवेंद्रानें । यत्न मांडिला । रत्न सुरवरी । सभेसि रंभा आणि मेनका । तिलोत्तमादिक स्वर्ग-गामिनी । पाचारूनियां इच्छित सांगे । म्लान वदनें पुण्यामृत शुक्राचें हरूनी । दोहन करणें । मोहन रूपें । रंभा वहिनी चतुर शहाणी । अवनी-भुवनीं शुक्राच्या । परामृशातें । जावें म्हणुनीं अति हर्षानें । शतयज्ञाची आज्ञा वंदुनि । करी प्रतिज्ञा । शक्र-सभेसी वक्र पाहुनि । हंसोनि बोले देइन झोले । भले भले मी चेववीले । पंचविषयें ज्यां चेववीले । धाडनि आमुचे मुखरस प्याले । तपक्षयातें सर्वांचि भ्याले । आणिक धोंबले वनीं पावले । तपें तापले । नेत्र लाविले झालें गेलें वरें विसरले । तपोधनानें सधन हि जालें । आसन । तुमचें थरारिलें मग । अह्मा प्रेरिलें । तेथें जाउनि । गाउनि नाचुनि । पुण्य-दुधातें । दोहुनि घेउनि । मोहन-यंत्रें विश्वामित्रादिक सत्पात्रें । वात-अंबु अणि गळीत पत्रें । भक्षुनि तपती अमुची सूत्रें । वेग वक्त्रें । मुत्रें कुत्रें । जैसें तैसें पाठी लागुनियां क्षणमात्रें । त्याला मुंगी येउनि लुंगी । सुटली स्मरगुंगी तें तेव्हां हुंगित हुंगित जवळ चि आले।

---

५६. उन्मनी= जागृती, स्वप्न, सुषुप्ति, तुरीया, व उन्मनी या पांच स्थितींतील शेवटची म्ह० पांचवी. ५७. तत्त्वमसि=तें तूं आहेस. (टीप ३३ पहा). ५८. ब्रह्मनिर्वाण= ब्रह्मसुख. ५९ दुशाला=दुहेरी शाला. जोड शाल. ६०. नियम=शिक्षा. ६१. कृतांत=यम. ६२ वमन=ओकलेला पदार्थ. ६३. म्लान=कोमेजलेलें. ६४. शतयज्ञ=इंद्र. ६५. पंचविषय=रूप, रस, गंध, शब्द, स्पर्श. ६६ अंबु=पाणी. ६७. गळीतपत्रें=गळलेलीं पानें. ६८. लुंगी=लहानगी. ६९. स्मर=मदन.

नकों नकों म्हणतां गळां चि पडलें । भुजें वेष्टुनियां । तपा भ्रष्टवुनि । निष्टुन तुमच्या सभेसि आलें ते हे रंभा अंभोदीज्यें[७०] । जाणतसा परि मानितसा मज । द्या द्या वीडा दाविन क्रीडा । मोह-वेडा भीं घालिन खोडा । शुक कीडा थोडा च वयाचा । धडा मनाचा । मोडुनि याचा । कडासनावरूनीयां मग मी । सडा चि धड धड धांवत आणिन । ऐशी रंभा गोड बोलुनि होडें[७१] विडा उचलुनि हस्तकिं मस्तकिं धरिला श्रीशुक० ॥ ८ ॥

इंद्र म्हणे गे चंद्र-वदने । चंद्रहार घे चंचलनयने । चित्रविचित्र हिं[७२] चिरें भूषणें । चंदन चर्चित सुगंधानें । हार चमेली चंपा-सुमनें[७३] । चतुरपणें[७४] वंचवीं युक्तिनें । निश्चल मुनि-मन चंचळकरणें । मुखचंद्रानें चंद्रि लावुनि । नयन-चकोरें । करीं भिकारें । बहु प्रकारें विकारवावें । चित्त तयाचें । तपोवित्त हळु जपूनि ध्यावें । सहस्रनयनें[७५] गौरवोनियां । सौरभजननी[७६] । सहास्य वदनें अवश्य वदली । वश्य करिन मीं । नमन करूनियां गमन करितां । शचिपति लागुनि । रतिपति[७७] मागुनि । वसंत घेउनि । हास्यवदना । हृदय द्युतिनें । विद्युत्तेज ते ललना जात्या । उचिता कृतिनें विकृति पावे । विवेक वृत्ती । तैशा अनृती । तथापि तृप्ती । गान तान संगीत पयोधर । शीत तेथ मंद सुगंध वात सह । सुरवर किन्नर गंधर्वादिक । सर्व चि वय गवें स्फुरती । अवघ्या कुशला सकाम कामिनि । सौदामिनिशीं[७८] दिव्य शरीरीं । भव्य भूषणें । प्रभाकराच्या[७९] उग्र प्रभेचा भोळा जन मग लाभ लाभला । भला मनाला आला प्रेमा । बाळालिंगानिं[८०] ताळा घालुनि । भ्याला मग त्या परहीताला । पडेल घाला लोशी[८१] माळा । गळां च घालिती । छळोनि घाला । समुदायें प्रमदा येकसलां[८२] । सकळा ही विमान वहनीं । समान नक्षत्रांच्या पंक्ती । दिशा रंगती । निशा भंगती । अंग-प्रभेनें । उजळे तनु ते । सोज्वल वस्त्रें मज्जन[८३] करूनी । कज्जल किंचित चिरी लावुनी । दिसति हिरे पाचूचे हार । फार सुमनांचे ते भार मस्तकिं वरिले । हस्तकिं धरिले । सन्मुख सखया अर्पण करिती । दर्पण पाहुनि सिंधुजानना[८४] । मूख इंदु वरि तिलक-विंदु सुरंग रेखिला । अंबुज मुखिनिं मुनि-वृंद भेदिला । एक शूक मुनि । त्या हि द्विजवरे । भाळिं बिजवरे । धिःकारिले अनुसंधानें । ध्यानयोग हा जुनाट चंदन । नंदन वनिंचा । आनंदानें अंग चर्चिलें । हृदय पिंडिका

---

७०. अभोदीज्य=एथें कांहीं अपपाठ असल्यामळें दुर्बोधतत्व आहेसें वाटतें. ७१. होड-विडा=पैजेचा विडा. ७२. चिरें=वस्त्रें. ७३. सुमनें=फुलें. ७४. वंचवीं=ठकवीं. ७५. सहस्र-नयन=इंद्र. ७६. सौरभजननी=रंभा ? ७७. रतिपति=मदन. ७८. सौदामिनी=वीज. ७९. प्रभाकरे=सूर्य. ८०. बाळा=स्त्रिया. ८१ लोशी= ? ८२. येकसळा=एकदम ? ८३. मज्जन=स्नान. ८४. सिंधुजानना=चंद्रमुखी.

त्यांसि अर्चिलें । उद्वेदुनियां आकर्ण हृदया भितरानें कामें भरूनि पातले । अरूण रंगें । कंचुकींत चित्तें धरूनि राहिले । तरूण जनांचीं हरूनि चित्तें । अशा च येती कितींक जाती । मुनी तापसी ऋषी दिंगबर । अमर तेज परि पामर नाले । विप्रादिक बहु क्षिप्रा भक्षुनि । प्राप्ति इच्छिती स्त्रीअधराची - पयोधराची । पिंवळ्या अंगीं । उठ्या केशरी बुंठ्या भर्जरी । नक्षत्रासम बेसरें नाकीं । हतांत गजरे । श्रीहरिनामीं । प्राप्या भजरे । अंतरिं त्यजन रे । त्यजरे त्यज रे अशा-मोहातें । अशा नागिणी कुरळकेशा त्या । सरळ वेणिया । मुक्ता-लंकृत श्रेणिं नगांच्या । तांबुल वदनीं सिंहकटी त्या । कटिसूत्र । कटिं ज्यां-च्या सुवर्ण-रत्नेंजडित । तडिद्वासासम । भांग भरूनियां द्वादश अंगीं सांग अभरणेंमतंग गमना । उत्तुंग कुच ते पतंग जैसे । तंग ताठ हद्वंधं अशा परी । अंग बराबर अनंगाचें । दळ सबळाचें । कवि अबळा यां । बळेंचि म्हण-ती । चपळा एकी । बुबुळा फिरवुनि । लोकत्रय हा दुबळा करिती । चित्त वित तें समस्त हरिती । पुढें प्रेरिती वसंतकामा । अनिळ रिकामा । सिंधुसमा । देउनि तयातें । घाडि घाडिली । पावे जेथें अगण्य पुण्यारण्य । शुकाचें बिकट वनीं त्या । निकट जाउनी विनोद-वाचा-उपक्रमो आदरिला ॥ श्रीशुक० ॥ ९ ॥

वसंत संतत सुलता प्रसवी । कंदर्पाची सत्ता बसवी । समीर-दर्प हि वायू सु-चवी । पुष्प-वाटिका रम्य नेटकी । ठाक ठीक घरिं खेटकी । संत्रें समान सूत्रें साधुनि कळा कूसरी निबीड दूरी । शीतळ छाई विकसित जाई । जुई शेवती । चमेल चंपा गंधमालती । मंदाराच्या सरळ्या पंक्ती । कोराटी बहु रंग रंगिती । आराटीची नाहीं जाती । फुलें मोगरे पिंवळी नाती । गोकर्णी गोकर्ण आकृती । एक सुकृती तुळशी नवती । नैसे चेंडू फुलले झेंडू । गेंद शेंदरे लोक हेंदरें । कानिं खोंविती । तुरे लाविती । घट्ट फुलांचे बट्टमोगरे । द्वाड पांगरे निंद्य कळीचे कळवळती । भळभळीत फुलले । मल्लिकांच्या दीर्घ वल्लिका कळिका फुलल्या । अपार जेथें पारिजात । जाळ वारिजात । कर तरंग । भातभातचे वात त्यांत बहु मात करीतो । वनस्पतींचा गुण विखरीतो । खडे दुपारी । फुले दुपारी ।

---

८५. पामर=गरीब. ८६. क्षिप्रा=क्षीर. ८७. पयोधर=स्तन. ८८. बुट्या भर्जरी=वेलबुट्टी-दार भर्जरी वस्त्रें. ८९. बेसर=नथ ! ९०. मुक्ता=मोत्यें. ९१. श्रेणि=पंक्ति. ९२. नग=दागिने. ९३. तडिद्वाससम=विजेसारख्या तेजस्वी. ९४. मतंगगमना=गजगामिनी. ९५. उत्तुंग=पुष्ट. ९६. हद्वंध=चोळ्या. ९७. दळ=सैन्य. ९८. अनिळ=वायु. ९९. सिंधु=समुद्र. १००. सुलता=उत्तम वेली. १. कंदर्प=मदन. २. समीर=वायु. ३. पुष्पवाटिका=बाग. ४ खेटक=खेडेगांव. ५. आराटी=? ६. वारिजात=कमळ. ७. मानभातचे=तऱ्हेतऱ्हेचे. ८. दुपारी=एका प्रकारचें फूल.

सरळ सुपारी । गगन चुंबिती । द्राक्षफळातें पक्षि भक्षिती । क्षितीबराबर शीतळ नितळा । पाट वाहती । थाट दार प्रफुल्ल वृक्षीं । फाट नसे परि वाटे मधिं । चोहाटे बांधिले । रत्न शिळा लखलखाट । त्यांच्या कळा फांकती । मधुर शब्द कोकिला गुंजती । सकळामध्यें । बकुळाच्या । समकुळाभोंवते । अलीकुळाचे । वृंद हिंडती । मंद मारुतें । वृक्ष डुल्लती । नांगकुळें परिमळे झुल्लती शूक शुकातें स्पष्ट बोलती । अरिष्ठ तुज हें आलें म्हणती । अरिष्टातें हलवुं पहाती । मुख्य अघाती । श्रीरागानें । गीत गाती । ऐशी विवशी । तुज खायासी । लक्ष लाविलें । सुदक्ष मुनि तो । अक्षकपाटें । अक्षय लावुनि । क्षेम-रूपें लक्षित जेणें । शमदम हृदयीं भरिला । श्रीशुक० ॥ १० ॥

कुशासनीं क्षेम कूशल समाधि सम भजनीं रस चढे उन्माद न गणी । कांहीं हर्ष विषाद निर्गुण विवाद । भोगी अद्वय चिन्मय मुद्रा । सौख्य समुद्रा । मध्यें विषय क्षुद्रासि त्या । नातळोनियां । मन बुद्धीचें पैल तिरास । गांठुनि शूक-गिरास । भाग्याचा तो वैराग्याच्या । दुर्गावर्ता । दुर्गाधिप भर्गा सम साजे । स्वर्गावरूनि स्त्रीवर्गांनीं । शुकोपसर्गा मोहोरवगांत । घेउनि त्या वरि विध्वंसाया । ईर्षा पोटीं अति हर्षानें सुंदरशा त्या संगें घेउनि । बाळा प्रौढा मुग्धा नारी । सुरतीं निरता । चतुर चौकसा । चौऱ्यायशी असनीं व्यसनीं शहाण्या । सुंदर पाहाण्यां । कोणी लाहाण्या । मोठ्या गोऱ्या गोमट्या । खोट्या मनिंच्या । कामिष्ठा त्या । नेमिष्ठाचें । चेष्टाया मन । अचाट दळ । अबळांचें कैसें । प्रबळ माजलें । मांजपट्यानें मांज बांधले । सैन्य साजलें । नितंबें तेचि मतंगें त्यांवरि । ध्वजा फरारी तेवी अंचळ । वायू स्पर्शें हलती चळचळ । पाहुनि त्याचें धीरत्व हि चळचळ कांपे । झळझळ भांग । शिरींचा सांग चि । हृदय तें दुभांग करिती । भांग जशी सर्वांग व्यापुनि गाढी मूर्छा पाडी भृकुटी-चापें । ताडी नर मृगनयन-बाण सत्राण विवेकें । प्राण हरती वैराग्याच्या ठाण्या वरुती । उठावणी हे । कठिण कुचांची । अग्रें ज्यांची निघ भाले । तेंवि निघाले । कदन कराया मदन शुभांगी । भणंग शिवें तो अनंग केला । यदार्थें चरणावळी

---

१ अलिकुळवृंद=भ्रमरसमूह. १०. नाग=सर्प. ११. शमदम=शम=मनोजय आणि दम=बाह्येंद्रियजय. १२. दुर्गावर्ता=किल्ल्यावर. १३. भर्ग=शिव. १४. मोहोरवर्गांत= ! १५ बाळा प्रौढा=बाला स्यात षोडशाद्धावधि तदुपरि तरुणी त्रिंशतो यावदूर्ध्वम । प्रौढा स्यात्पंचपंचाशदवधि परतो वृद्धतामेति नारी ॥ (रतिरहस्यं). १६ मुग्धा=अंकुरितयौवना मुग्धा. १७. पाहण्या=देखण्या, सुंदर. १८. माजपट्टा=कमरपट्टा. १९. माज=कमर (सं० मध्य). २०. नितंब=कुल्हे. २१. मतंग=हत्ती. २२. सांग=एक प्रकारचें शस्त्र. २३. भांग=एक मादक पदार्थ. २४ सत्राण=जोर. २५. कदन=युद्ध. २६. भणंग=भिकारी.

चालविती । ती । कुंजवनीं स्मर संजिवनी ते । मंजुळ मंजुळ ते जप जपती । पैंजण [२७]आंदू पैंज बोलती । [२८]तुरें तीं चि नूपुरें [२९]वाजती । छननं छननं अलाप रागें । तननं तननं मृदंग झल्लरी । झननं झननं विमान घंटा । घननं घननं । रागोद्धारी । हृदय विदारी । सुरासुरी घेउनी [३०]बाँसुरी । गात सुस्वरी । किन्नर घे करिं महा हुनेरी । चित्त हरीती विरक्त योगी । सक्त कराया । कामयुक्त हीं । श्वेतरूप पक्षांचीं युग्में वृक्षावरूनी । पक्ष पसरूनी मन्मथ क्रीडा करिती त्यांतें । वेडावुनि उन्मत्त स्त्रिया त्या । करीं घेउनी खदखद हंसती । वसन आणि कुच [३१]कँसणी फेडुनि । ऑसन दाविति चौऱ्यायसीचें । आसन लीला सेउनि दाविति । नाना लीला काम-कळीला । खुलवायास । वपू हि उघड्या कितीएक त्या फेडुनि लुगड्या । धीट धांगड्या । धांगडधिंगा । अंग मोडुनी पिंगा देती । अनंगा-चिया रंगा येउनि । रंग पाहुनि ढंग मांडले छंद तालस्वर थैं थैं थैं थैं । मंद मंद हें नृत्य करीती । गंध फुलांचे गेंद घेउनि भारमदें बहु मार करीती । वारंवार तरवारीचे वार । परांचें हृदय वेधिती बुद्धि जाउनि शुद्धि हरीती । युद्धीं ज्यापरि शूर चि जैसा । शूक हि तैसा । धीर वीर तो धीमहीच्यौ [३२] । अधीन नव्हे पराधीन । अधिष्ठानीं । निचेष्टित मनीं ब्रह्म निष्ठ शिष्ट वाक्य योगवासिष्ठ ग्रंथि-चीया । अर्थग्रंथिची [३३]जँडी छेदुनी अखंड निर्गुण समाधि संधी । अबाधीत सुख रम्माधिशाच्या । अनुग्रहें विग्रहें चि अंतरि । आबरिलें त्या मन्मथ अरिला श्रीशुक० ॥ ११ ॥

त्यांत मुख्य ते रंभा रमणी । खंजन[३४]ननेत्री । कुंजरगमनी । पुढें पातली मन्मथ-रमणी । चंचळाक्षि ते अचंळांतुनि । कंदु[३५]काकृति । बंधुकानन[३६]नी । नेम-संदु[३७]के लक्ष लावुनी । निकट जाउनी । स्नेह दाउनी । तपोधनाच्या अपोशनार्तें[३८] वश्य कराया । हास्यकरूनि मग विकसित वदना । मदन त्वष्टवी । मिष्टमिष्टशा गोष्टि वदे परि । दुष्ट अंतरीं जशी कातरी । येकांतीं कांता ते बोले कांता येथें न दिसे तुमची । कांति अशी कां अकांतवीली । न बोलाचिकां अबोला हा । आह्मांसि धरिला । असे कसे तुम्हि तपप्रमेत्त । कठोर चित्तें तुम्हां जनांचीं । तापसांचीं । कापसासम । मृदू असावीं । हृदय निरंतर शुष्क वचनीं । मिथ्या अतिथ्याची रीती । स्नेह भरित सामोरे जाउनी उठा बसा हें कांहिं च नाहीं । परास्त्रिये त्वां दूर असावें । ईश्वरआज्ञा तीस पुसावें । भजनद्वारीं नित्य धसावें ।

---

२७. आंदू=विडो. २८. तुरे=वाद्ये (सं० तूर्य). २९. नुपुरें=पैंजण. ३०. वासुरी=अल-गुजें ३१. कुचकसणी=चोळी. ३२. धीमही=ध्यान. ३३. जडो=मूळ. ३४ खंजन=एका प्रकारचा पक्षी. ३५. कंदुक=चेंडु. ३६. बंदुकाननी=बंधुकमुखी (बंधुक=एका प्रकारचें फल) ३७ संदूक=पेटी. ३८ अपोशनातें= ?

देहेंद्रियेष्वात्मधियाभिमानिनो विधिर्निषेधो न तु तत्वदर्शिनः ॥
अतो यथेष्टाचरणं न तस्य तच्चापि देहाभिनिवेशतः स्यात् ॥ १०८ ॥
यथेष्टाचरणं यस्य भेददर्शनपूर्वकम् ॥
न तस्य ज्ञानगंधोऽस्ति विवेको वाऽणुमात्रकः ॥ १०९॥
अन्यत्यक्तमलं भुंक्ते शुनकः सूकरः खरः ॥
स्वयं त्यक्तमलं भुंक्ते स तस्मादधमः खलः ॥ ११० ॥
ब्रह्मानंदरसं सुदुर्लभतरं ब्रह्मादिकानामपि
प्राप्यानेकसहस्रजन्मसुकृतैर्धातुः प्रसादाद्यतिः ॥
कोन्वेनं समुपेक्ष्य दर्पणतलव्यभासि वस्तूपलं
तुच्छं सेवितुमुत्सहेत विषयं ज्ञात्वा मृषा लक्षणम् ॥ १११ ॥
स्वात्मानंदरसं सुखेन पिबतः स्वं पश्यतः सर्वतः
प्रत्यग्वृत्युपसंहृतेंद्रियगतेः शांतः प्रवृत्तेर्यतेः ॥
स्वप्ने वापि च नो यथेष्टचरणं संभाव्यते धीमतो
हंसस्येव पयोभुजः सुमनसः पंकोदकप्राशनम् ॥ १२ ॥
मानावमानसुखदुःखहिताहितादा-
वेकात्मना स्थितमनाः प्रशमाभिरामः ॥
प्रत्यङ्मुखो निजसुखार्थपराङ्मुखः सन्
जीवन् विमुक्त इति तिष्ठति विद्वरिष्ठः ॥ १३ ॥
प्रारब्धमारुतवशाद्विषये प्रवृत्तं तस्मान्निवृत्तमपि देहमनीक्षमाणः ॥
स्वात्मानुभूतरससेवनमत्तचित्तो जीवन् विमुक्त इति तिष्ठति विद्वरिष्ठः ॥ १४ ॥
अन्येच्छयैव परिकल्पितदेहवृतिर्निद्रालुवच्च शिशुवत्प्रतिबोध्यमानः ॥
यत्नेन भावितपदार्थविशेषबोधो जीवन् विमुक्त इति तिष्ठति विद्वरिष्ठः ॥ १५॥
अंतर्बहिश्च विषये भवदात्ममात्रस्वान्यप्रमाणपरिकल्पितदेहभानः ॥
एकात्मनाधिगमनेन विमूढवृत्तिर्जीवन्विमुक्त इति तिष्ठति विद्वरिष्ठः ॥ १६ ॥
प्रागादिदिग्विभजनं स्वपरान्यभावं स्वस्वप्रजागरविभागविवेकशुद्धिम् ॥
विस्मृत्य केवलचिदाकृतिरेव भूत्वा जीवन्विमुक्त इति तिष्ठति विद्वरिष्ठः ॥ १७॥
कर्माकर्मविकर्ममार्गविमुखः सन्मार्गवर्ती सदा
संप्रज्ञातसमाधिनातिगमितप्रारब्धशेषो मुनिः ॥

---

४२. यथेष्टाचरणं=स्वेच्छाचारः । ४३. अभिनिवेशः=दृढभक्तिः प्रीतिर्वा ४४. ०याभासि=प्रतिबिम्बितम् । ४५. वस्तूपलम्=वस्तु+उपलं=उपलः एव वस्तु अतएव वस्तुमात्रम् । ४६. स्वम्=आत्मानम् । ४७. प्रशमाभिरामः=प्रशान्त्या रममाणः । ४८. प्रत्यङ्मुखः=प्रबोधवान् । ४९. विद्वरिष्ठः=विद्वच्छ्रेष्ठः । ५०. अनीक्षमाणः=अनवहितः । ५१. भावित=ज्ञापित । ५२. प्रमाणम्=मानम् । ५३. दिक्=दिशा । ५४. समाधिः=संयमः ।

प्राणे ब्रह्मणि लीनतामुपगते ब्रह्मैवसन् ब्रह्मवित्-
ब्रह्माप्येति घटे लयं गतवति व्योम्नि स्वयं व्योमवत् ॥ १८ ॥
प्रारब्धस्य गतिर्यथा खलु तथा दुःखं सुखं प्राणिनां
नैवैतां समतीत्यै सिद्ध्यति फलं पुंसः प्रयत्नादतः ॥
प्रारब्धाय समर्प्य देहमदतश्चिंतां विहायानिशं
नैश्चल्येन समाधिमाचर चिरं नैकत्र तिष्ठ स्थितम् ॥ १९ ॥
क्षुत्तापनुत्तये भुक्तिर्वस्त्रं शीतानिवृत्तये ॥
व्यापृतिक्षतये मौनं संचारः स्नेहकृंतये ॥ २० ॥
तिष्ठत्वेष उपाधिप्रतिबिंबवमसौ मम प्रतिच्छाया ॥
नैतत्कृतमीषन्मां साक्षिणमेतद्विलक्षणं स्पृशति ॥ २१ ॥
चिरकालमनेनाहमहंकारेण वंचितः ॥
पिशाचेन यथा ग्रस्तः स्वस्वरूपविरोधिना ॥ २२ ॥
विज्ञातोयं मया चोरश्चिरकालं विचिन्वता ॥
समाध्यस्त्रौ निधायैनं निर्धक्ष्यामि सवासनम् ॥ २३ ॥
यदस्त्यधस्तादपि चोपरिष्टात्पश्चात्पुरस्तादपि दक्षिणस्याम् ॥
अप्युत्तरस्यां परिपूर्णमद्वयं तदस्मि साक्षादिति मौनमाश्रये ॥ २४ ॥
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचितो वेदांतसारः समाप्तः ॥

अथ स्वात्मानंदप्रकाशः.

श्रीरामपरं ब्रह्मानंदयतींद्रं गुरुं मुदां नत्वा ॥
अद्वैतामृतनाम्नीं टीकां कुर्वे प्रकाशकार्याणाम् ॥ १ ॥
श्रीगुरुचरणद्वंद्वं वंदेऽहं मथितदुःसहद्वंद्वम् ॥
भ्रांतिग्रहोपशांतिपांसुमयं यस्य भसितमातनुते ॥ १ ॥
दैशिकवरं दयालुं वंदेऽहं निहतसकलसंदेहम् ॥
यच्चरणद्वयमद्वयमनुभवमुपदिशति तत्पदस्यार्थम् ॥ २ ॥
संसारदावपावकसंतप्तः सकलसाधनोपेतः ॥

---

५५. समतीत्य=उल्लंघ्य । ५६. नुत्तिः=वारणम् । ५७. व्यापृतिः=व्यापारः, व्यवहारः । ५८. संचारः=वन्यवृत्तिः, अरण्यवासः । ५९. स्पृशति=लक्ष्यीकरोति । ६०. निर्धक्ष्यामि=भस्मसात्करिष्यामि, समुन्मूलयिष्यामि । ६१. सवासनम्=वासनासहितम् ।

१. श्रीरामपरः=श्रीरामभक्तिपरायणः, तत्परः । २. मुदाम्=हर्षाणाम् । ३. प्रकाशः=बोधः । ४. मथित=नाशित । ५. पांसुमयं=अतिसूक्ष्मपरमाणुमात्रम् । ६. भसितम्=भस्म । ७ दैशिकः=गुरुः । ८. तत्पदम्=ब्रह्म । ९ दावपावकः=दावानलः, वनवह्निः 'वणवा' इ० म० भा० ।

स्वात्मनिरूपणनिपुणैर्वाक्यैः शिष्यः प्रबोध्यते गुरुणा ॥ ३ ॥
अस्ति स्वयमित्यस्मिन्नर्थे कस्यास्ति संशयः पुंसः ॥
अत्रापि संशयश्चेत्संशयिता यः स एव भवसि त्वम् ॥ ४ ॥
नाहमिति वेत्ति यो ऽसौ सत्यं ब्रह्मैव वेत्ति नास्तीति ॥
अहमस्मीति विजानन् ब्रह्मैवासौ स्वयं विजानाति ॥ ५ ॥
ब्रह्मत्वमेव तस्मान्नाहं ब्रह्मेति मोहमात्रमिदम् ॥
मोहेन भवति भेदः क्लेशाः सर्वे भवंति तन्मूलाः ॥ ६ ॥
न क्लेशपंचकमिदं भजते कृतकोशपंचकविवेकः ॥
अत एव पंचकोशान् कुशलधियः संततं विचिन्वंति ॥ ७ ॥
अन्नप्राणमनोमयविज्ञानानंदपंचकोशानाम् ॥
एकैकांतरभाजां भजति विवेकात्प्रकाशतामात्मा ॥ ८ ॥
वपुरिदमन्नमयाख्यः कोशो नात्मा जडो घटप्रायः ॥
प्रागुत्पत्तेः पश्चात्तदभावस्यापि दृश्यमानत्वात् ॥ ९ ॥
कोशः प्राणमयोऽयं वायुविशेषो वपुष्यवच्छिन्नः ॥
अस्य कथमात्मता स्यात्क्षुत्तृष्णाभ्यामुपेयुषः पीडाम् ॥ १० ॥
कुरुते वपुष्यहंतां गेहादौ यः करोति ममतां च ॥
रागद्वेषविधेयो नासावात्मा मनोमयः कोशः ॥ ११ ॥
सुप्तौ स्वयं विलीना बोधे व्याप्ता कलेवरं सकलम् ॥
विज्ञानशब्दवाच्या चित्प्रतिबिंबा न बुद्धिरप्यात्मा ॥ १२ ॥
सुप्तिगतैः सुखलेशैऽरभिमनुते यः सुखी भवामीति ॥
आनंदकोशनामा सोऽहंकारः कथं भवेदात्मा ॥ १३ ॥
यः स्फुरति बिंबभूतः स भवेदानंद एव सकलात्मा ॥
प्रागूर्ध्वमपि च सत्त्वादविकारित्वादबाध्यमानत्वात् ॥ १४ ॥
अन्नमयादेरस्मादपरं यदि नानुभूयते किंचित् ॥
अनुभवितान्नमयादेरस्तीत्यस्मिन्न कश्चिदपलापः ॥ १५ ॥

---

१०. निपुणं=कुशलं । ११. प्रबोध्यते=सावधानीक्रियते, उपदिश्यते । १२. संशयिता=संशयोत्पादकः । १३. क्लेशपंचकम्=अविद्या, अस्मिता, रागः, द्वेषः, मोहः एते पंचक्लेशाः । १४. भजते=प्राप्नोति । १५. विवेकः=विचारः । १६. पंचकोशाः=अन्नमयः प्राणमयः मनोमयः विज्ञानमयः आनंदमयः एतेपंच । १७. कुशलधीः=कल्याणेच्छुः । १८. भाक्=युक्तः । १९. विवेकः=विचारः २०. प्रकाशता=विशदता । २१. उपेयुषः=प्राप्तवतः । २२. विधेयः=ग्राहकः । २३. बोधः=निद्रापगमः । २४. कलेवरम्=शरीरम् । २५. विज्ञानम्=विशेषज्ञानम् । २६ चित्प्रतिबिंबा=ज्ञानप्रतिफलका । २७. बिंबभूतः=प्रतिफलितः । २८. सत्त्वम्=अस्तित्वम । २९ अपलापः=व्यर्थोक्तिः, प्रमादोक्तिः, प्रमादः ।

स्वयमेवानुभवत्वाद्यद्यप्येतस्य नानुभाव्यत्वम् ॥
सकृदप्यभावशंका न भवेद्बोधः स्वरूपसत्तायाः ॥ १६ ॥
अनुभवति विश्वमात्मा विश्वेनासौ न चानुभूयेत ॥
न खलु प्रकाश्यतेऽसौ विश्वमशेषं प्रकाशयन्भानुः ॥ १७ ॥
तदिदं तादृशमीदृशमेतावत्तावदिति[३०] च यन्नभवेत् ॥
ब्रह्म तदित्यवधेयं[३१] नो वेद्विषयो भवेत्परोक्षे[३२] च ॥ १८ ॥
इदमिदमिति प्रतीतवस्तुनि[३३] सर्वत्र बाध्यमानेऽपि ॥
अनिदं[३४]मबाध्यं तत्त्वं सत्त्वादेस्तस्य नैव पारोक्ष्यम्[३५] ॥ १९ ॥
नावेद्यमपि परोक्ष्यं भवति ब्रह्म स्वयंप्रकाशत्वात् ॥
सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्येतस्य लक्षणं[३६] प्रथितम् ॥ २० ॥
सति कोशशक्त्युपाधौ[३७] संभवतस्तस्य जीवतेश्वरते[३८] ॥
नोचेत्तयोरभावाद्विगतविशेषं[३९] विभाति निजरूपम् ॥ २१ ॥
सति सकलदृश्यबाधे न किमप्यस्तीति लोकसिद्धं चेत् ॥
यन्न किमपीति सिद्धं ब्रह्म तदेवेति वेदतः सिद्धम् ॥ २२ ॥
एवं मतिरहितानां तत्त्वमसीत्यादि वाक्यचिंतनया ॥
प्रतिभात्येष परोक्षवदात्मा प्रत्यक्प्रकाशमानोऽपि ॥ २३ ॥
तस्मात्पदार्थशोधनपूर्वं वाक्यस्य चिंतयन्नर्थम् ॥
दैशिकदयाप्रभावादपरोक्षयति[४०] क्षणेन चात्मानम् ॥ २४ ॥
देहेंद्रियादिधर्मानात्मन्यारोपयन्नभेदेन ॥
कर्तृत्वाद्यभिमानी बोधः स्यात्त्वंपदस्य[४१] वाच्योऽर्थः ॥ २५ ॥
देहास्मिंतेंद्रियाणां साक्षी तेभ्यो विलक्षणत्वेन[४२] ॥
प्रतिभाति योऽवबोधः[४३] प्रोक्तोऽसौ त्वंपदस्य लक्ष्योर्थः[४४] ॥ २६ ॥
वेदावसानवाच्या[४५] संवेद्यं सकलजगदुपादानम्[४६] ॥
सर्वज्ञताद्युपेतं चैतन्यं तत्पदस्य वाच्योर्थः ॥ २७ ॥
विविधोपाधिविमुक्तं विश्वातीतं विशुद्धमद्वैतम् ॥
अक्षरमनुभववेद्यं चैतन्यं तत्पदस्य लक्ष्योर्थः ॥ २८ ॥

---

३०. इति=एवंरूपम् । ३१. अवधेयम्=ज्ञातव्यम् । ३२. परोक्षम्=अक्ष्णोः परम् यथातथा । ३३. प्रतीतवस्तु=प्रत्ययगतं वस्तु । ३४. अनिदम्=इदमितिपदरहितम् । ३५. पारोक्ष्यम्=परोक्षता । ३६. लक्षणम्=चिह्नम् । ३७. उपाधिः=बन्धः । ३८. जीवतेश्वरते=जीवताच्च ईश्वरताच्च ते । ३९. विशेषः=भेदः । ४०. अपरोक्षयति=प्रत्यक्षीकरोति । ४१. त्वंपदम्=जीवः । ४२. विलक्षणत्वम्=भिन्नत्वम् । ४३. अवबोधः=पूर्णज्ञानम्—विज्ञानम् । ४४. लक्ष्योऽर्थः=लाक्षणिकार्थः । ४५. अवसानम्=पर्यवसानं, अंतः । ४६. उपादानम्=कारणम् । * अहंता.

सामानाधिकरण्यं[४७] तदनु विशेषणविशेष्यता चेति ॥
अथ लक्ष्यलक्षकत्वं भवति पदार्थात्मनां च संबंधः ॥ २९ ॥
एकत्रवृत्तिरर्थे शब्दानां भिन्नवृत्तिहेतूनाम् ॥
सामानाधिकरण्यं भवतीत्येवं वदंति लाक्षणिकाः[४८] ॥ ३० ॥
प्रत्यक्त्वं च पराक्त्वं परिपूर्णत्वं च सद्द्वितीयत्वम् ॥
इतरेतरे विरुद्धं तदिह भावितव्यमेव लक्षणया ॥ ३१ ॥
मानांतरोपरोधे[४९] मुख्यार्थस्यापरिग्रहे जाते ॥
मुख्या विना कृतेऽर्थे या वृत्तिः सैव लक्षणा प्रोक्ता ॥ ३२ ॥
निखिलमपि वाच्यमर्थं त्यक्त्वा वृत्तिस्तदन्वितेऽन्यार्थे ॥
जहतीति लक्षणा स्याद्गंगायां घोषवदत्र न ग्राह्या ॥ ३३ ॥
वाच्यार्थमत्यजंत्या यस्या वृत्तेः प्रवृत्तिरन्यार्थे ॥
इयमजहतीति कथिता शोणो धावतिवदत्र न ग्राह्या ॥ ३४ ॥
नहदजहतीति सा स्याद्या वाच्यार्थैकदेशमपहाय ॥
बोधयति चैकदेशं सोयं द्विज इतिवदाश्रयेदेनाम् ॥ ३५ ॥
सोऽयं द्विज इति वाक्यं त्यक्त्वा परोक्षापरोक्षदेशाद्यम् ॥
द्विजमात्रलक्षकत्वात्कथयत्यैक्यं पदार्थयोरुभयोः ॥ ३६ ॥
तद्वत्तत्वमसीति त्यक्त्वा प्रत्यक्परोक्षतादीनि ॥
चिद्वस्तु लक्षयित्वा बोधयति स्पष्टमसिपदेनैक्यम् ॥ ३७ ॥
इत्थं बोधितमर्थं महता वाक्येन दर्शितैक्येन ॥
अहमित्यपरोक्षवतां वेदो वेदयति वीतशोकत्वम् ॥ ३८ ॥
प्रायः प्रवर्तकत्वं विधिवचसां लोकवेदयोर्दृष्टम् ॥
सिद्धं बोधयतोर्थं कथमेतद्भवति तत्त्वमस्यादेः ॥ ३९ ॥
विधिरेव न प्रवृत्तिं जनयत्यभिलषितवस्तुबोधोऽपि ॥
राजा याति सुतोऽभूदिति बोधेन प्रवर्तते लोकः ॥ ४० ॥
ऐक्यपरैः श्रुतिवाक्यैरात्मा शाश्वत्प्रकाशमानोऽपि ॥
दैशिकदयाविहीनैरपरोक्षयितुं न शक्यते पुरुषैः ॥ ४१ ॥
विरहितकाम्यनिषिद्धो विहितानुष्ठानानिर्मलस्वांतः ॥
भजति निजमेव बोधं गुरुणा किमिति त्वया न मंतव्यम् ॥ ४२ ॥
कर्मभिरेव न बोधः प्रभवति गुरुणा विना दयानिधिना ॥
आचार्यवान् हि पुरुषो वेदेत्यैर्थस्य वेदसिद्धत्वात् ॥ ४३ ॥

---

४७. सामानाधिकरण्यम्=एकाधिकरणत्वम् । ४८. लाक्षणिकः=लक्षणशास्त्रज्ञः, लक्षार्थज्ञः ।
४९. उपरोधः=प्रतिबंधः । ५०. जहती=लक्षणाविशेषः । ५१. टीप ३० पहा । ५२. वेद=जाणे ।

वेदोऽनादितया वा यद्वा परमेश्वरप्रणीततया ॥
भवति हि परं प्रमाणं बोधो नास्ति स्वैतश्च परतो वा ॥ ४४ ॥
नापेक्षते यदन्यद्यदपेक्षतेऽखिलानि मानानि ॥
वाक्यं तन्निगमानां मानं ब्रह्मादितींद्रियावगतौ ॥ ४५ ॥
मानं प्रबोधयंतं बोधं मानेन ये बुभुत्संते ॥
एधोभिरेव दहनं दग्धुं वांछंति ते कुधियः ॥ ४६ ॥
वेदोनादिरमुष्य व्यंजक ईशः स्वयंप्रकाशात्मा ॥
तदभिव्यक्तिमुदीक्ष्य प्रोक्तोऽसौ सूरिभिः प्रमाणमिति ॥ ४७ ॥
रूपाणामवलोके चक्षुरिवान्यन्न कारणं दृष्टम् ॥
तद्वददृष्टावगतौ वेदवदन्यो न वेद को हेतुः ॥ ४८ ॥
निगमेषु निश्चितार्थे तंत्रे कश्चिदादि प्रकाशयति ॥
तदिदमनुवादमात्रं प्रामाण्यं तस्य सिध्यति न किंचित् ॥ ४९ ॥
अंशद्वयवति निगमे साधयति द्वैतमेकांशः
अद्वैतमेव वस्तु प्रतिपादयति प्रसिद्धमपरांशः ॥ ५० ॥
अद्वैतमेवसत्यं तस्मिन् द्वैतं न सत्यमध्यस्थम् ॥
रजतमिवशुक्तिकायां मृगतृष्णायामिवोदकस्फुरणम् ॥ ५१ ॥
आरोपितं यदि स्यादद्वैतं वस्त्ववस्तुनि द्वैते ॥
तदयुक्तमेव तस्मात्सत्ये ध्यासो भवत्यसत्यानाम् ॥ ५२ ॥
यद्यारोपणमुभयोस्तद्व्यतिरिक्तस्य कस्यचिदभावात् ॥
आरोपणं न शून्ये तस्मादद्वैतसत्यता ग्राह्या ॥ ५३ ॥
प्रत्यक्षाद्यनवगतं श्रुत्या प्रतिपादनीयमद्वैतम् ॥
द्वैतं न प्रतिपाद्यं तस्य स्वयमेव लोकसिद्धत्वात् ॥ ॥ ५४ ॥
अद्वैतं सुखरूपं दुःसहदुःखं सदा भवेद्वैतम् ॥
यत्र प्रयोजनं स्यात्प्रतिपादयति श्रुतिस्तदेवासौ ॥ ५५ ॥
निगमगिरा प्रतिपाद्यं वस्तु सदानंदरूपमद्वैतम् ॥
स्वाभाविकस्वरूपं जीवत्वं तस्य केचन ब्रुवते ॥ ५६ ॥

---

५३. स्वतः=स्वस्मात् । ५४. निगमः=वेदः । ५५. मान=परिच्छेदकम् । ५६. अवगतिः=ज्ञानम् । ५७. बुभुत्संते=बोद्धुमिच्छंति । ५८. एधस्=काष्ठम् । ५९. व्यंजकः=प्रकाशकः । ६०. अभिव्यक्तिः=प्रकाशकत्वम्, स्फुटना । ६१. सूरिः=पंडितः । ६२. तंत्रम्=सिद्धांतः । ६३. अनुवादः=लौकिकी वाक् । ६४. अंशद्वयम्=जीवांशवरूपम् । ६५. टीप ५४ पहा । ६६. शुक्तिका='शिप' इति म० भा० । ६७. मृगतृष्णा=मृगजलम् । ६८. व्यासः=भासः(?) । ६९ आरोपणम्=वृथारोपणम् ।

स्वाभाविकं यदि स्याज्जीवत्वं तस्य विश्रांदविज्ञप्तेः ॥
सकृदपि न तद्विनाशं गच्छेदुष्णप्रकाशवद्वन्हेः ॥ ५७ ॥
यद्वदयोरससिद्धं कांचनतां याति तद्वदेवासौ ॥
जीवः साधनशक्त्या परतां यातीति केचिदिच्छंति ॥ ५८ ॥
तदिदं भवति न युक्तं गतवति तस्मिन् चिरेण रसवीर्ये ॥
प्रतिपद्यते विनाशं हेमो वर्णोऽप्ययःसमारूढः ॥ ५९ ॥
जीवत्वमपि तथेदं बहुविधसुखदुःखलक्षणोपेतम् ॥
गतवति साधनशक्त्या प्रतिभात्येव प्रयाति न विनाशम् ॥ ६० ॥
तस्मात्स्वतो यदि स्याज्जीवः सततं स एव जीवः स्यात् ॥
एवं यदि परमात्मा परमात्मैवायमिति भवेद्युक्तम् ॥ ६१ ॥
यदि वा परेण साम्यं जीवश्चेद्भवति साधनबलेन ॥
कालेन तदपि कियता नश्यत्येवेति निश्चितं सकलैः ॥ ६२ ॥
तस्मात्परं स्वकीयं मोहं मोहात्मकं च संसारम् ॥
स्वज्ञानेन च हित्वा पूर्णं स्वयमेव शिष्यते नान्यत् ॥ ६३ ॥
सत्यं ज्ञानानंदं प्रकृतं परमात्मरूपमद्वैतम् ॥
अवबोधयंति निखिलाः श्रुतयः स्मृतिभिः समस्ताभिः ॥ ६४ ॥
एकत्वबोधकानां निखिलानां निगमवाक्यजालानाम् ॥
वाक्यांतराणि सर्वाण्यभिधीयंते स्म शेषभूतानि ॥ ६५ ॥
यस्मिन्मिहिरवदुदिते तिमिरवदपयांति कर्तृतादीनि ॥
ज्ञानं विरहितभेदं कथमेतद्भवति तत्त्वमस्यादेः ॥ ६६ ॥
कर्मप्रकरणनिष्ठं ज्ञानं कर्मांगमिष्यते प्राज्ञैः ॥
भिन्नप्रकरणभाजः कर्मांगत्वं कथंभवेज्ज्ञप्तेः ॥ ६७ ॥
अधिकारिविषयभेदौ कर्मज्ञानात्मकावुभौ कांडौ ॥
एवं सति कथमनयोरंगांगित्वं परस्परं घटते ॥ ६८ ॥
ज्ञानं कर्मणि नस्याज्ज्ञाने कर्मेदमपि तथा न स्यात् ॥
कथमेतयोरुभययोस्तपनतमोवत्समुच्चयो घटते ॥ ६९ ॥

---

७०. विज्ञप्तिः=विज्ञानम् । ७१. साधनशक्तिः=उपायबलम् । ७२. इच्छंति=मन्यंते । ७३. रसः=द्रवः । ७४. अयःसमारूढः=लोहोपरिस्थापितः । ७५. प्रतिभाति=प्रकाशते । ७६. हित्वा=त्यक्त्वा । ७७. शिष्यते=अवशिष्यते । ७८. प्रकृतम्=प्रधानम् । ७९. जालम्=समुदायः । ८०. आभिधीयंते=व्यवह्रियंते । ८१ मिहिरः=सूर्यः । ८२. निष्ठम्=स्थापितम् । ८३. ज्ञप्तिः=ज्ञानम् । ८४. कांडः=वर्गः । ८५. अंगांगित्वम्=गौरस्यर्यम् । ८६. घटते=संभवति ।

तस्मान्मोहनिवृत्तौ ज्ञानं न सहायमन्यदपेक्षते ॥
यद्वद्घनतरतिमिरप्रकरपरिध्वंसने सहस्रांशुः ॥ ७० ॥
ज्ञानं तदेव विमलं साक्षी विश्वस्य भवति परमात्मा ॥
संबध्यते न धर्मैः साक्षी तैरेव सच्चिदानंदः ॥ ७१ ॥
रज्ज्वादेरुरगाद्यैः संबंधवदस्य दृश्यसंबंधः ॥
सततमसंगोयमिति श्रुतिरप्यमुमर्थमेव साधयति ॥ ७२ ॥
कर्तृत्वकर्मचयस्य स्फुरति ब्रह्मैव तन्न जानाति ॥
यस्य न कर्तृ न कर्म स्फुटतरमयमेव वेदितुं क्षमते ॥ ७३ ॥
कर्तृत्वादिकमेतन्मायाशक्त्या प्रपद्यते निखिलम् ॥
इति केचिदाहुरेषा भ्रांतिर्ब्रह्मातिरेकतो नान्यत् ॥ ७४ ॥
तस्मिन् ब्रह्मणि विदिते विश्वमशेषं भवेदिदं विदितम् ॥
कारणमृदि विदितायां घटकरकाद्या यथावगम्यंते ॥ ७५ ॥
तदिदं कारणमेकं विगतविशेषं विशुद्धचिद्रूपम् ॥
तस्मात्सदेकरूपान्मायोपहितादभूदिदं विश्वम् ॥ ७६ ॥
कारणमसदिति केचित्कथयंत्यसतो भवेन्न कारणता ॥
अंकुरजननीशक्तिः सति खलु बीजे समीक्ष्यते सकलैः ॥ ७७ ॥
कारणमसदिति कथयन् वंध्यापुत्रेण निर्वहेत्कार्यम् ॥
किंच मृगतृष्णिकांभः पीत्वोदन्यां महीयसीं शमयेत् ॥ ७८ ॥
यस्मान्न सोऽयमसतो वादः संभवति शास्त्रयुक्तिभ्याम् ॥
तस्मात्सदेवतत्त्वं सर्वेषां भवति कारणं नगताम् ॥ ७९ ॥
नगदाकारतयापि प्रथते गुरुशिष्यविग्रहतयापि ॥
ब्रह्माद्याकारतया प्रतिभातीदं परात्परं तत्त्वम् ॥ ८० ॥
सत्यं नगादिति भानं संसृतये स्यादपक्वचित्तानाम् ॥
यस्मादसत्यमेतन्निखिलं प्रतिपादयंति निगमांताः ८१ ॥
परिपक्वमानसानां पुरुषवराणां पुरातनैः सुकृतैः ॥
ब्रह्मैव सकलमेतादिति किल भूयः प्रबोधयत्येषः ॥ ८२ ॥
अनवगतकांचनानां भूषणधीरेव भूषणे हैमे ॥
एवमविवेकभाजां जगति ननानां हि तात्त्विकी धिषणा ॥ ८३ ॥

---

७७. अर्थयते=अपेक्षते । ७८. साधयति=मंडयति, दृढयति । ७९. स्फुरति=आभाति । ९०. ब्रह्मातिरेकतः=ब्रह्मतोऽधिकत्वाद्धेतोः । ९१. करकः=कमंडलुः । ९२. उपाहितं=प्रवर्तितम् । ९३. उदन्या=पिपासा । ९४. विग्रहता=देहत्वम्, । ९५. निगमांतः=वेदांतः । ९६. तात्त्विकी=ब्रह्मसंबंधिनी । ९७. धिषणा=मनीषा, बुद्धिः ।

यवनं तस्य कन्यां च रेमयन्स नृपात्मजः
अष्टादशसमास्तस्य निकटे निवसत्सुधीः ॥ ४७ ॥
एकदा यवनाधीशो मनसाऽचिंतयत्प्रभुः ॥
शंभुर्मया घातितोऽयं तत्सुतो मे सुतासुतः ॥ ४८ ॥
अष्टादशासौ वर्षाणि स्थितो मामनुरंजयन् ॥
कृतज्ञेन मया तस्मिन् दया कार्या दयावता ॥ ४९ ॥
इत्थं विचिंत्य स्वामात्यं सभामागत्य चाब्रवीत् ॥
शंभुसूनुं सपत्नीकं समानय ममाग्रतः ॥ ५० ॥
अमात्यः शाहुमाहेदं याहि भार्यायुतोऽचिरात् ॥
यवनाधिपतिः श्रीमान् सभायामधुना स्थितः ॥ ५१ ॥
इत्थं वदति दुष्प्रज्ञे यवनाधीशमंत्रिणि ॥
शाहोरमात्याः सर्वेऽपि तर्कयामासुरत्र ते ॥ ५२ ॥
असूर्यंपश्यदारोऽयं राजा मातामहस्य हि ॥
आज्ञा तु तादृशी तत्र का विधेया प्रतिक्रिया ॥ ५३ ॥
शाहुदासीसुतां नाम्ना विरूपां रूपशालिनीम् ॥
भूषयामास भूषाभिर्वसनैरतुलैस्तदा ॥ ५४ ॥
शुशुभे सा शुभाचारा शुभभूषणभूषिता
रूपशीलगुणौदार्यैः सहजैः सद्गुणैर्वृता ॥*
तया स साकं यवनाधिपस्य सभामुपेत्य प्रणनाम तस्य ॥
पुरः स तस्थौ यवनेश्वरोऽपि तन्मंत्रिणं प्राह सुधीः सशंकः ॥ ५५ ॥
इयमेव वधूरमुष्य मंत्रिन्निति दिल्लीपतिराह तं त्रिवारम् ॥
इयमेव सती नृपस्य चेत्थं नृपमंत्री निजगाद चानुवेलम् ॥ ५६ ॥
अस्या भुवस्तुरीयांशस्तुभ्यं दत्तो मयाऽधुना ॥
तत्पत्राणि समुद्राणि गृहाण जगतीपते ॥ ५७ ॥
मम दौहित्रतां प्राप्तः स्वीयादृष्टवशादसि ॥
राजमुद्रार्पितेयं ते तां गृहीत्वा गृहं व्रज ॥ ५८ ॥

यत् अंबररत्नभूषणं अतुलांबररत्नभूषणं गजाः वाजिनः प्रभृति मुख्याः यस्येति गजवाजिप्रभृति । सामान्ये नपुंसकं । प्रदाय दत्वा । तनुजायाः शिशोः शाहोः इत्यर्थः । तस्य बन्धुभिः बन्धुवर्गैः करणैः विवाहं अकारयत् । किलेति संभावनायाम् ॥ ४६ ॥

यवनेत्यादिसर्गस्य चरमश्लोकपर्यंतं सुगमम् ।

---

१८. 'रंजयन्स' पा० भे० । १९. 'आनीय वाससी तस्यै भूषणानि महांति च' पा० भे० । * अयं श्लोकःक्वचिदधिकोदृश्यते ।

इत्युक्त्वा यवनाधीशो मुद्रां पत्राणि तत्पटे ॥
निधाय दंपतीं प्राह युवां राज्यं करिष्यथः ॥ ५९ ॥
स तं प्रणम्य सस्त्रीकस्तत्कन्याया गृहं ययौ ॥
नमस्कृत्य तदा तां तु जातं सर्वमवर्णयत् ॥ ६० ॥
सोवाच नृपते सर्वं मयैव विहितं हि तत् ॥
निजं देशमितो गच्छ वाहिनीसहितो नृप ॥ ६१ ॥
पंथानस्ते शिवाः संतु रक्षितास्त्वां हरिः स्वयम् ॥
इत्थं वदंत्यास्तस्यास्तु नेत्राभ्यामगमज्जलम्[२०] ॥ ६२ ॥
दानं विहीनं विफलं जलेन वदंति सर्वे मुनयस्ततः सा ॥
नेत्रोदकुंभद्वयवारिधारामवासृजच्छाहुनृपे सुपात्रे ॥ ६३ ॥
यामीति राजा निजगाद यत्सा तदुत्तरं नैव शशाक दातुम् ॥
वत्सं विना गौर्हरिणी निजेन बालेन हीनेव बभूव सा तु ॥ ६४ ॥
पुनःपुनर्नमस्कृत्य मातरं नृपतिस्तदा ॥
अश्रुपूरितनेत्रः सन् ययौ निजनिकेतनम् ॥ ६५ ॥
वाद्यत्रभेरीमुखवाद्यघोषैः समन्वितो मागधबंदिशब्दैः ॥
गजैस्तुरंगैः पुरतः प्रयाते रथैश्च सार्धं प्रययौ ततः सः ॥ ६६ ॥
अतीत्य देशान्त्रिविधान्नदीश्च गिरीन्निजं देशमियाय भूपः ॥
सर्वोऽपि लोकश्चिरदृष्टमेनं द्रष्टुं ययौ तोषसमन्वितः सन् ॥ ६७ ॥
तौराभिधा सा युवती पितुर्या भ्रातुः समायांतमवेक्ष्य दूतैः ॥
लोभाभिभूता गिरिदुर्गसंस्था शौंडुर्नृपो नायमिति ह्यवोचत्[२२] ॥ ६८ ॥
योद्धुं प्रवृत्ता च ततः स शाहुः किमद्य कर्तव्यमिति प्रदध्यौ ॥
तदैव वल्लाल इति प्रसिद्धः श्रीवर्धनस्थः समगान्नृपेंद्रम्[२३] ॥ ६९ ॥
विहाय भूपं स तु चंद्रसेनं समागतः सद्गुणभूषणाढ्यः[२४] ॥
संगम्य राजानमवोचदेतांश्चिंता न कार्या किमपीह राजन्[२५] ॥ ७० ॥
नारायणो महाबुद्धिर्लेखने कुशलः शुचिः ॥

पितुर्भ्रातुः पितृव्यस्य । राजारामस्येति यावत् ॥ युवती पत्नी ॥ ६८ ॥
इतः परं मुख्य प्रधान पूर्वजस्य वल्लालस्य समागमे कारणमाह योद्धुमिति ।
अथ मंत्रिसंज्ञस्य प्रधानस्यापि संगतौ कारणामाह नारायणमिति ।

---

२०. 'नेत्रेऽश्रुपरिपूरिते' पा० भे० । २१. 'सस्त्रीपसंस्था' पा० भे० । २२. 'शाहुर्नचेत्थं निजगाद वाचं' पा० भे० । २३. '०नग्रामनिवासकारी' पा० भे० । २४. 'ययौ विहायाशु स चन्द्रसेन नृपं द्विजातिः किल कोंकणस्थः' ॥ पा० भे० । २५. '०चदेव चिं०' पा० भे० ।

रामसूनुः कोंकणस्थो वाडवप्रवरोस्त्ययम् ॥ ७१ ॥
अहं चायं गमिष्यावो राजकार्यं भवेत्क्षणात् ॥
इत्युक्त्वा राजशार्दूलं सप्तर्षिं[26] तौ समीयतुः ॥ ७२ ॥
तारायाः पुरतः सर्वं वर्णयामासतुश्चिरम्
तारापि तं शंभुसुतं विज्ञाय प्रबलं जगौ[27] ॥
बल्लालद्विज राजानं सत्वरं त्वं समानय
बालेनानेन विप्रेंद्र तारितं राज्यमुत्तमम् ॥ ७३ ॥
तारावाक्यं तु तत् सर्वं भूपालं प्रति सोऽवेदत्[28] ॥
शाहुराजापि सप्तारमागत्यापालयन्महीम् ॥ ७४ ॥
सर्वजिच्छरदि सर्वजिन्नृपो नंदपाणिरसभूमिते (१६२९) शके
आसनं जनकसेवितं द्विजैरास्थितो विहितमूर्धसेचनः ॥ ७५ ॥
इति श्रीशिवकाव्ये पुरुषोत्तमपण्डितविरचिते सप्तमश्चमत्कारः ॥

शाहूराजा सर्वलोकप्रपालो बालः सन् योऽतोषयत्सार्वभौमम् ॥
भौमाः कामाः कामितास्तस्य चाग्रे तस्थुः सर्वे सर्वदा सर्वदस्य ॥ १ ॥
क्रोधाच्चक्रे नैव वक्रं कदापि वक्रं शक्रं यो विजिग्ये नयेन ॥
जेता शत्रोर्विप्रचेतोगतार्थं भूमौ राजा पूरयन्नाविरासीत् ॥ २ ॥
नोक्ता वाणी तेन नारीगणेऽपि मिथ्या नोक्ता क्वापि दीना तथैव ॥
सर्वे भूपाः सद्गुणाकृष्टचित्ताः पादद्वंद्वं नित्यमानर्चुरस्य ॥ ३ ॥
इति श्रीशिवकाव्यव्याख्यायां स्वयं कृतायां सप्तश्चमत्कारः ॥ ७ ॥

शाहुरिति । सर्वलोकं भूलोकं प्रपालयतीति सर्वलोकप्रपालः शाहुः शाहुसंज्ञः यः राजा बालः सन् बाल्यावस्थायामित्यर्थः । सर्वस्याः भूमेः ईश्वरः सार्वभौमः तं दिल्लीपतिं । तस्येश्वर इत्यण् । अतोषयत् । सर्वं ददातीति सर्वदः तस्य शाहोः चात्र तदाश्रितानां अग्रे । भूमौ भवाः भौमाः कामिताः इच्छिताः कामाः मनोरथाः सर्वदा न तु कदाचित् तस्थुः । अनायासेनैव सकलां संपत्तिं लेभे इत्यर्थः ॥ १ ॥

क्रोधादिति । यः क्रोधात् कोपात् हेतोः वक्रं मुखं वक्रं नैव चक्रे । यः नयेन नीत्या शक्रं स्वर्गाधिपं विजिग्ये जितवान् । विपराभ्यां जेरिति तङ् । शत्रोः जेता । कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी । सः शाहुः विप्राणां चेतोगतो योऽर्थः तं पूरयन् सन् भूमौ आविरासीत् । कल्पवृक्ष इवेति भावः ॥ २ ॥

नेति । तेन राज्ञा वाणी वाक् नारीगणेऽपि स्त्रीसमूहेऽपि अपि शब्दात् परि-

---

२६. 'सप्तर्षिं द्वौ' पा० भे० । २७. 'तथा' पा० भे० । २८. 'तारायावाक्यमाकर्ण्य शाहुमागत्य तज्जगौ' ॥ पा० भे० । १. '०स्तत्पुरस्ताच्चस्थुः' पा० भे० ।

वर्णाः सर्वे स्वस्वधर्मे नियुक्ता योगक्षेमं राजतो लब्धवंतः ॥
पुत्रैः पौत्रैर्धान्यवासःसुवर्णैस्तैराढ्यास्ते तस्य राज्ये ननंदुः ॥ ४ ॥
पूर्वं ये ये मृण्मयैर्दारवैश्च तुंबीपात्रैरन्नपानादि चक्रुः ॥
ते ते तस्मिन् राज्ञि सर्वेऽपि ताम्रै रौक्मैः पात्रै राजतैः पैत्तलैश्च ॥ ५ ॥
दारिद्र्याद्या कुंतले दीपपात्रे भाज्यां पुत्रे भर्तरि स्नेहहीना ॥
नारी सर्वा स्नेहपूरा वृता सा जाता तस्मिन् राजनि श्रीनिकेते ॥ ६ ॥
पूर्वं लोका माषमात्रं द्विमाषं स्वर्णं वध्वाः कंठदेशे निधाय ॥
चक्रुः स्त्रीयं ये विवाहं स्नुषाणां तेषां मुक्ता भारभूता बभूवुः ॥ ७ ॥

हासकथास्वपि मिथ्या नोक्ता । तथैव क्वापि दीना वाणी नोक्ता ! किंच सर्वे भूपाः मांडलिकाः सद्भिः गुणैराकृष्टं चित्तं येषां ते तथा भूताः सन्तः अस्य राज्ञः पादद्वंद्वं आनर्चुः ॥ ३ ॥

वर्णा इति । राज्ञ इति राजतः । पञ्चम्याः तसिल् । योगश्च क्षेमं च योगक्षेमे अनयोः समाहारः योगक्षेमं । अलब्धप्रापणं योगः लब्धरक्षणं क्षेमं । तल्लब्धवन्तः अत एव स्वस्वधर्मे नियुक्ताः सर्वे वर्णाः ब्राह्मणादयः पुत्रैः पौत्रैः धान्यवासः सुवर्णैः रत्नैः हीरकादिभिः आढ्याः सन्तः तस्य शाहोः राज्ये ननन्दुः ॥ ४ ॥

पूर्वमिति । ये ये लोकाः पूर्वं शाहुराज्यात् पूर्वं इत्यर्थः । मृदो विकारो मृण्मयानि तैः । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेत्यनुनासिके ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यमिति णत्वम् । दारुणः इमानि दारवाणि तैः । तस्येदमित्यण् । तुंबिपात्रैः अलाबूपात्रैः अन्नपानादि चक्रुः । ते ते सर्वेऽपि तस्मिन् शाहौ राज्ञि सति रौक्मैः सौवर्णैः राजतैः रौप्यैः पैतलैश्च पात्रैः अन्नपानादि चक्रुः । अतिसंपद्भराक्रान्ताः बभूवुरित्यर्थः ॥ ५ ॥

दारिद्र्यादिति । या नारी दारिद्र्यात् कुंतले केशे । जातावेकवचनं । केशेषु विषये इत्यर्थः । दीपपात्रे भाज्यां शाके पुत्रे भर्तरि च स्नेहेन तैलेन अन्यत्र स्नेहेन प्रीत्या च हीना रहिता आसीत् इति शेषः । सा सर्वा नारी श्रीनिकेते श्रीनिवासे तस्मिन् राजनि सति स्नेहयोः तैलप्रीत्योः यः पूरस्तेन आवृता व्याप्ता जाता । यस्याः नार्याः निर्धनत्वात् केशसंस्कारार्थं दीपार्थं शाकसंस्कारार्थं च तैलं नासीत् तथा पुत्रभर्त्रोरकिंचित्करत्वादन्नवस्त्राद्यपिदातुमसमर्थत्वात् तयोरप्रीतिरासीत् सा नारी केशसंस्कारार्थं सुगंधितैलपूरयुता तथा भर्तृपुत्रयोः धनयुतयोः अतिप्रीतियुता आसीदित्यर्थः ॥ ६ ॥

पूर्वमिति । ये लोकाः जनाः । लोकस्तु भुवने जने इति विश्वः । पूर्वं शाहुराज्यात् पूर्वं वध्वाः कंठदेशे माषप्रमाणं माषमात्रं स्वर्णं मंगलसूत्रं । प्रमाणे द्वयसज्त्यादिना

---

२. 'यस्य' पा० भे० ।

विद्वद्भार्या गेहजं यद्घरट्टं नित्यं धान्यं सर्वदा संजजक्ष ॥
तस्मिन् राज्ञि श्रीयुताया गृहिण्या नैकां मुष्टिं धान्यजां तच्चखाद ॥ ८॥
काले काले यावनाला दुरापा येषां तेषां पायसे मंडकेषु ॥
नानाभक्ष्ये प्रीतिरासीज्जडत्वं तेष्वित्थं ते संगिरंते स्म सर्वे ॥ ९ ॥
येषां गेहे बालकानां जनन्या वीतानां वै दुग्धमासीदुरापम् ॥
तेषां गेहे गोमहिष्यः प्रदुग्धा अप्यत्यर्थं संक्षरंति स्म दुग्धम् ॥ १० ॥
देहस्थास्तं शत्रवो नाभ्यभूवन् का सा वार्ता कृत्रिमाणां रिपूणाम् ॥
व्याघ्राद्या ये गोमुखानां प्रसिद्धं वैरं सर्वे तत्यजुः पार्थिवेऽस्मिन् ॥११॥

मात्रच् प्रत्ययः । तदपेक्षया संपन्नास्तु द्विमाषं माषद्वयप्रमाणं स्वर्णं मंगल-सूत्रं निधाय निबध्य स्वीयं स्वकीयं । गहादित्वाच्छः । विवाहं चक्रुः तेषां स्नुषाणां मुक्ताः मुक्ताफलहाराः भारभूताः बभूवुः । अतिसंपन्नत्वादिति भावः ॥ ७ ॥

विद्वदिति । वेत्तीति विद्वान् पण्डितः तस्य या भार्या स्त्री तस्याः यद्गेहं तत्र जातं विद्वद्भार्यागेहजं घरट्टं पेषणयंत्रं सर्वदा सर्वकालं नित्यं अनवकाशेन धान्यं जजक्ष पिपेष । तस्मिन् शाहौ राज्ञि सति श्रीयुतायाः संपन्नायाः तस्याः तत् घरट्टं धान्यजां एकामपि मुष्टिं न चखाद न पिपेष । विद्वद्ब्राह्मणस्त्री दारिद्र्यात्स्वोदर-भरणार्थं जनस्य धान्यं मूल्येन सर्वदा पिपेष । तस्मिन् राजनि सति तु तद्भर्तू राजतो धनलाभे सति स्वधान्यमन्यस्त्रीभिरन्यगेहे अपेषयदित्यर्थः ॥ ८ ॥

काले काले इति । येषां पुरुषाणां काले काले यथाकालं यावनाला अपि दक्षिणदेशे प्रसिद्धं धान्यं दुरापाः दुर्लभाः आसन् तेषां पयसः इदं पायसं यद्वा पय-सि भवं पायसं तस्मिन् पायसे मंडकेषु च नानाविधे भक्ष्ये लड्डूकेषु च अप्रीतिः आसीत् । तेषु पायसादिषु जडत्वं अस्तीति ते सर्वे संगिरंते स्म बभाषिरे ॥ ९ ॥

येषामिति । जनन्या मात्रा विगतानां रहितानां मृतमातृकाणां अपि बालकानां येषां गेहे दुग्धं दुरापं दुर्लभं आसीत् तेषां गेहे गावश्च महिषश्च गोमहिष्यः । गोसहिताः महिष्यः गोमहिष्यः इदं युक्तं अन्यथा द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसेनांगानामिति द्वंद्वैक्यं स्यात् । प्रदुग्धा अपि प्रनिष्काशितदुग्धा अपि अत्यर्थं अत्यंतं दुग्धं सर्वदा संक्षरंति स्म ॥ १० ॥

देहस्था इति । देहे तिष्ठन्ति ते देहस्थाः शत्रवः कामादयः षट् । कामक्रोधस्तथा लोभो मदो मात्सर्यमेव च । मोहश्चेत्यरिषड्वर्गं इति शिवगीतायां । तं भूपं नाभ्यभू-वन् नाक्रामन् । क्रियया निर्वृत्ताः कृत्रिमाः तेषां रिपूणां का वा वार्ता तेषां वार्तापि नासीदित्यर्थः । व्याघ्राद्याः ये प्रसिद्धाः ते सर्वेऽपि अस्मिन्पार्थिवे सति गौर्मुखं मुख्या येषां तेषां प्राणिनां वैरं तत्यजुः सहजमपि वैरं यद्भयादत्यजन् । व्याघ्रा-दीनां वैरमुक्तं मुहूर्तमार्तंडे । सिंहेभं महिषाश्वमेतुखनकं श्वैणं च कीशावि

राज्ञाज्ञप्तौ द्वौ प्रतापो यशश्च भूमिं सर्वां निर्भयं व्यानशाते ॥
विप्रस्त्रीणां तत्सतीनां बभूव मुक्ताहारः पाणिभूषा प्रतापः ॥ १२ ॥
राज्ञा प्रतापयशसौ आज्ञप्ते भूमिमंडलाक्रमणे ॥
अनयोः पुरुषो वलयं मुक्ताहारः परं गले सत्याः ॥ १३ ॥
तस्मिन्नाथे वृष्टितो राजतो वा चोराद्वन्हे रोगतो वा नराणाम् ॥
भीतिर्नासीद्भानुसूनोर्विनैषां तुर्यः कालः पूर्वकालेन तुल्यः ॥ १४ ॥
यो यो वासो गुह्यगोपं वसानो हीनोऽन्नाद्यैर्भूतवत्संचचार ॥
सोऽसौ राज्ञा दृष्टमात्रः सविद्यश्चातुर्याढ्यो रुक्मवासाः सुभूषः ॥ १५ ॥

गोव्याघ्रं बभ्रुफणीति भीरुवरयोः प्रेष्येशयोश्च त्यजेत् इति ॥ ११ ॥

राज्ञेति । राज्ञा शाहुना आज्ञप्तौ प्रतापो यशश्चेति द्वौ सर्वां भूमिं निर्भयं यथा स्यात्तथा व्यानशाते । ननुपतिव्रतानां स्त्रीणां स्पर्शो दोषस्तथा सति कथं सर्वभूमेराक्रमणं कृतमित्यत आह । प्रतापः सतीनां विप्रस्त्रीणां पाणिभूषा करवलयं सुवर्णमयं कंकणं तत् यशः मुक्ताहारः मौक्तिकमाला बभूव । प्रतापस्य सूर्योष्णसाम्यात् पीतो वर्णः यशस्तु शुभ्रवर्णं प्रतापस्य पुंस्त्वात् परांगनास्पर्शोऽयुक्तस्तस्मात् सतीकरौ सुवर्णमयकंकणरूपेण व्यानशे कंकणं क्लीवं अतो न दोषः यशस्तु नपुंसकं अतः निर्भयमेव मुक्ताहाररूपेण हृदये अवसत् मुक्तानामपि स्त्रीत्वं ॥ १२ ॥

अमुमेवार्थं गीतीवृत्तेन निबबंध । राज्ञेति । गीतिलक्षणं श्रुतबोधे । आर्यापूर्वार्धसमं द्वितीयमपि भवतियत्र हंसगतेः । छंदोविदस्तदानीं गीतिं तां मृतवाणि भाषंते ॥ १३ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् शाहौ नाथे सति वृष्टेरिति वृष्टितः अतिवृष्टेरनावृष्टेर्वा । यद्वा अवृष्टित इति छेदः । राजतः परचक्रात् वा । चोरात् वा । वन्हेः वा । रोगतः सकाशात् । भानुसूनोः यमाद्विना यद्वा भानुसूनोः भीतिं विना नराणां भीतिर्नासीत् । येषां नराणां तुर्यः चतुर्थः कलियुगरूपः कालः । चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्चेति साधुत्वं । पूर्वेण कलियुगात्पूर्वेण अनंतरेण द्वापरेण तुल्यः आसीत् ॥ १४ ॥

योय इति । अन्नपानाद्यैर्विहीनः गुह्यं गोपायति आच्छादयतीति गुह्यगोपं वासः वस्त्रं वस्तेऽसौ वसानः गुह्याच्छादकमात्रं वस्त्रं दधानः नत्वधिकं निर्धनत्वात् । यो यो नरः भूतेन तुल्यं भूतवत् पिशाचवत् संचचार व्यवजन्हे । विद्यया सहितः सविद्यः । चातुर्येण आढ्यः प्रसंगोपात्तभाषणकर्ता अनेन गुणिष्वेव आदरः न मूढेष्विति सूचितं । सः असौ राज्ञा दृष्टमात्रः सन् रुक्मं सुवर्णं तद्युतं वस्त्रं यस्येति रुक्मवासाः शोभनानि भूषणानि यस्येति सुभूषः सन् संचचार । राजकृपया अतीव संपन्नोऽभूदिति भावः ॥ १५ ॥

---

१. 'बभूव' पा० भे० ।

चत्वारो वा पंच वा भ्रातरश्चेत्तेषामेकः पूर्वमासीत्सभार्यः ॥
तस्मिन्नाथे सर्व एवात्तदाराः केचिद्द्वाभ्यां स्त्रीचतुष्केणयुक्ताः ॥ १६ ॥
वाडवाः समयजन्निरंतरं भूरिदक्षिणमखैः सुरोत्तमम् ॥
मंगलानि च गृहे गृहेऽ भवन् राज्ञि तत्र भुवनैकपालके ॥ १७ ॥
सर्वविप्रसमतां प्रदर्शयन्सर्वशाखिसचिवानकल्पयत् ॥
ब्राह्मणा अपि निजात्परादमी राजतश्च धनमापुरुत्तमम् ॥ १८ ॥
एकदा पिंगलोपाख्यं बधिराख्यं नृपोत्तमः ॥
प्रधानमब्रवीत्तूर्णं याह्युत्तरादिशं सखे ॥ १९ ॥
अन्येऽपि सचिवा यांति दिशो जेतुं ससैनिकाः ॥
त्वं श्रेष्ठोऽसि प्रधानानामतःश्रेष्ठां दिशं व्रज ॥ २० ॥
बधिरस्तमुवाचेदं राजन् वृद्धोऽस्मि सांप्रतम् ॥
वीरवर्याकुलोदीचीजये शक्तोऽस्मि नाधुना ॥ २१ ॥
राजा तद्वाक्यमाकर्ण्य बल्लालं तत्पदे तदा ॥
निवेश्य सह सैन्येन प्रेषयामास चोत्तराम् ॥ २२ ॥

चत्वार इति । पूर्वं शिवभूपात्पूर्वं चत्वारो वा पंच भ्रातरश्चेत्तेषां मध्ये एकः नतु ज्येष्ठ एव प्रारब्धवशात् कोपीति भावः । भार्यया सहितः सभार्यः आसीत् । द्रव्याभावादन्ये अविवाहिता एव आसन्नित्यर्थः । तस्मिन् शाहौ नाथे सति सर्वे भ्रातरः आत्ताः परिणीताः दारा यैस्ते आत्तदाराः आसन् । दारशब्दस्य नित्यं बहुवचनांतत्वात् एकस्या अपि भार्यायाः बोधः स्यादतः विशेषेण विवृणोति । केचित् द्वाभ्यां भार्याभ्यां केचित् स्त्रीचतुष्केण युक्ताः आसन् । नतु स्त्रीत्रयेण स्त्रीत्रयकरणे दोषश्रवणादितिभावः ॥ १६ ॥

वाडवा इति । भुवनस्य भूलोकस्य एकपालके सार्वभौमे तत्र तस्मिन् शाहौ राज्ञि सति वाडवाः ब्राह्मणाः भूरिदक्षिणमखैः सुरोत्तमं इन्द्रं समयजन् । किंच गृहे मंगलानि विवाहादीनि अभवन् ॥ १७ ॥

सर्वेति । सः शाहुः सर्वेच ते विप्राश्च सर्वविप्राः तेषु समतां साम्यं प्रदर्शयन् सन् शाखाः शाकलाद्याः सन्ति येषां ते शाखिनः । व्रीह्यादित्वादिनिः । सर्वे च ते शाखिनश्च सर्वशाखिनः सर्वशाखिनश्च ते सचिवाश्च सर्वशाखिसचिवाः तान् अकल्पयत् । अमी ब्राह्मणा अपि निजात् स्वशाखीयात् परादपि अन्यशाखवतः राजतश्च उत्तमं उत्कृष्टं धनं आपुः ॥ १८ ॥

अथ स्वकार्यार्थमानीताय बल्लालाय प्रतिज्ञातस्य प्रधानत्वाधिकारस्य दाने कारणमाह अष्टभिः एकदेत्यादिभिः ॥ १९ ॥

---

४. 'ब्राह्मणाः' पा० भे० । ५. '०रादथो' पा० भे० ।

आज्ञामवाप्य भूपस्य जगामोत्तरदिक्पथम् ॥
रजःपूतांश्च राजन्यान् यवनांश्च जिगाय सः ॥ २३ ॥
करतोयानदीवारि पाययित्वा तुरंगमान् ॥
अग्रे गंतुमयुक्त्वाद्वब्राह्मणः स न्यवर्तत ॥ २४ ॥
मौक्तान् राशीन् रूप्यराशीन्नृपाणाम् दृष्ट्वा सर्वान् सद्यशांसीव सद्यः॥
रौक्मान् राशीन् रत्नराशींश्च तस्मै भूपायादात्तत्प्रतापानिवेषः॥ २५ ॥
राजा तस्य प्रतापेन संनत्या वचनेन च ॥
मुख्यं प्रधानं चक्रे तं तुष्टोऽतीव कृतज्ञराट् ॥ २६ ॥
नारायणं रामसुतं कोंकणस्थं द्विजावँरम् ॥
मंत्रिणं विदधे तद्वत्सत्यवाचं जितेंद्रियम् ॥ २७ ॥
बह्वृचं विप्रवर्यं च सचिवं समकल्पयत् ॥
अमात्यमपि ऋग्वेदवादिनं च तथाऽकरोत् ॥ २८ ॥
एवमाद्यष्टसचिवैः प्रजाकार्यमकारयत् ॥
लेखनाधिपतिं चक्रे परभुं नयशालिनम् ॥ २९ ॥
मत्प्रजाहिंसका एते व्याघ्राद्या इत्यसौ नृपः
प्रजाकार्यममात्येषु संस्थाप्य मृगयामगात् ॥
प्रधानसान्महीं कृत्वा मृगयामचरन्नृपः
मृगया राजधर्मोऽयमिति शास्त्रमनुस्मरन् ॥ ३० ॥
व्याघ्राद्या ये क्रूरसत्त्वास्तान्हत्वा नृपसत्तमः ॥
शुनातिचपलेनासौ धन्वी हरिणमन्वगात् ॥ ३१ ॥
मृगोतिभीतः सहसा वृक्षवृंदसमावृतम् ॥
व्याघ्रावासमगाद्भूपोप्यन्वगान्मृगलिप्सया ॥ ३२ ॥
विलोक्य नृपतिं व्याघ्र उत्तस्थौ व्यात्तवक्त्रकः ॥
अग्रपादावष्टभ्य लांगूलं भ्रामयन्निजम् ॥ ३३ ॥
तदा व्यचिंतयद्राजा किमस्य विनिवर्तकम् ॥
प्रारब्धमेवशरणमिति मेने नचापरम् ॥
तदा नृपः खड्गकरस्तस्थौ सिंह इवैककः ॥
सारमेयोऽपि बलवान्तं भूपं निकषा वसत् ॥ ३४ ॥

अथ त्रिभिः श्लोकैः इतरेभ्यः मंत्र्यादिप्रधानाधिकारदानप्रकारमाह ॥ २७ ॥

---

६. ‘०व्यराज्ञोऽसौ’ पा० भे० । ७. ‘गुणालयं’ पा० भे० । ८. अधिकोऽयं श्लोकः क्वचित् । ९. ‘वृक्षसंघस०’ पा० भे० । १०. ‘०गाद्राजाप्य०’ पा० भे० । ११. ‘स्थितः’ पा० भे० । १२. अधिकोऽय श्लोकः क्वचित् । १३ ‘राजा’ पा० भे० ।

सूचना.

मराठी कवितेच्या पोटांत '**अनेककवि**' असें सदर घालून जीं प्रकरणें छापिलीं जात आहेत त्यांच्या पृष्ठांचा अनुक्रम निरनिराळा न ठेवितां एक सारखाच ठेविला आहे. येणें करून हीं सर्व किरकोळ प्रकरणें एका ठिकाणीं बांधितां येतील. यांचा आरंभ **आनंदतनयकृत ताटकावध** या प्रकरणापासून झाला आहे व पुढें **देवनाथकृत श्रावणाख्यान, चतुर्मंत्ररामायण, उद्धवचिद्घनकृत भगवद्गीता** वगैरे प्रकरणें आलीं आहेत—याचप्रमाणें संस्कृत काव्यांचे पोटांत '**अनेके**' या सदराखालीं **सादाशिवी** वगैरे लहान लहान काव्यें येत असतात, त्यांच्याही पृष्ठांचा अनुक्रम एक सारखाच ठेविला आहे. असें केल्यानें हीं ही एका ठिकाणीं बांधितां येतील.

का० सं० व्यवस्थापक.

विषयक्रम.

अरबी.

संतप्रवान पांची शकावली १७–२४

पत्रें, यादि वगैरे १०१–१०८

आर्या कविता.

श्रीरामदासस्वामिकृत युद्धकांड ४९–५६

अनेक कवि—**अमृतराय**कृत शुक-चरित्र, पदें.... १७५–१८२

संस्कृत काव्यें.

अनेके—श्रीशंकराचार्यकृतः स्वात्मानंदप्रकाशः सोपानपंचकम् प्रश्नोत्तररत्नमाला ६९–७६

श्रीशिवकाव्यम्— ११७–१२४

१. शके १६८० सन ११६८. खांसा स्वारी निघोन पुळ्याचे गणपतीस गेली. भाऊसाहेब पुण्यांत आहेत. त्यांनीं सदाशिवपेठेस कौल देऊन नवी वस्ती केली. नांव सदाशिव पेंठ ठेविलें. पुण्यास चिरेबंदी कुसूं घालावयास कारखाना लाविला. शिमग्याचा रंग मोठा केला. श्रीमंत कोंकणांतून पर्वतीस आले. भाऊसाहेब भेटीस गेले. भेटी होऊन वाड्यांत आले. रंग सर्वत्रांवर टाकिला. रंगाची चाल वाड्यांत चालू झाली. रघुनाथ बाजीराव हिंदुस्थानांत छावणीस होते ते लाहोर पर्यंत ठाणीं बसवून आश्विनमासीं पुण्यास दाखल जाहले. खंडेराव हत्ती आणिला. या सालीं देकारास पर्वतीवर दरवाज्यास तट बांधून अठरा लक्ष रुपये ब्राह्मणांस देकार दिला. ऐशीहनार ब्राह्मण जाले. कलम.

१. शके १६८१ सन ११६९. भाऊसाहेब कारभारी असतां दादासाहेब यांणीं लाहोरपर्यंत मुलूक काबीज केला, परंतु खजिना कांहीं आणिला नाहीं. यामुळें दादांची स्वारी घरीं राहून भाऊसाहेब हिंदुस्थानांत जावयास डेरे दाखल जाले. तेथें मुजाफरजंग, गारंदी यांचा सरदार, याणें [केलेली] भाऊसाहेबांस माराव याची कृति व पुढें हिंदस्थानांत पाणिपतावर भाऊसाहेब बुडाले याचे तपशीलाची कारकीर्द आलाहिदा आहे. पुण्याहून जातांना नगरचा किल्ला घेतल्याचां व मोगलाशीं लढाई घेऊन पांसष्ट लक्ष रुपयांची जहागीर व दौलताबाद किल्ला घेतला हा सर्व पर्याय सदर्हू पैकी त आहे. श्रीमंत खांसा व रघुनाथ बाजीराव व माधवराव साहेब व नारायणराव व सौभाग्यवती गोपिकाबाई बराबर तांदुळजेपर्यंत होतीं. पुढें चैत्र शुद्ध १ स शिंदे होळकर यांचीं पत्रें आलीं. सबब श्रीमंतांचा निरोप घेऊन, विश्वासराव सुद्धां निघोन हिंदुस्थानांत गेले. श्रीमंत पुण्यास आले. पुण्यास चिरेबंदी कुसाचें काम लाविलें. जिवाजीपंत अण्णा खासगीवाले यांजकडील कारखाना चालत होता. भाद्रपदमासीं पाऊस

---

६१. "सु० स० तिस्सा खमसैन (म० अ० ११५० इ० स० १७५८) दाद साहेब फितुराहून देशीं दसरियास आले." दुसरी बखर. वर तर दादा हिंदुस्थानांत गेले असें म्हटलें आहे.

६२. पेशव्यांची बखर, पृ० ७१ टी० ३० पहा.

६३. "सु० स० सितैन [म० अ० ११६० इ० स० १७५९] भाऊ साहेब नगरचा किल्ला घेऊन हिंदुस्थानांत गेले." दुसरी बखर. हिंदुस्थानांत पुढील सालीं गेले.

६४. ही हकीगत खाच लिहिणारानें लिहिली असल्यास फार तपशीलवार असली पाहिजे. पण ही प्राप्त कशी होते ? आलीकडे आम्हांस एक वर लिहिल्या प्रकारची कैफीयत मिळाली आहे परंतु ही तीच कीं काय हा पक्का निर्णय होत नाहीं. हींत मजफरजंगाचा फितूर वैगेरे हकीकत आहे. पुढें पाणिपतचीही आहे. शेवटीं हींतील मजकूर भाऊ साहेबांच्या बखरींतील मजकुरासारखा अक्षरशः आहे.

फार झाला. पर्वतीचे ओढ्यास पाणी आलें. श्रीमंतांचे घरीं बानीराव व चिमाजी आप्पा यांचा पक्ष होता त्याची दक्षणा पर्वतीवर ब्राह्मणांस दिली. त्या वेळेस ओढ्यांत ब्राह्मण बुडाले. कलम.

१. शके १६८२ सर्वे ११७०. श्रावणमासीं तेरा दिवसांचा पंधरवडा पडला. पौषमासीं पाणिपतावर भाऊसाहेब फौजे सुद्धां बुडाले. खांसा स्वारी पुण्यास होती. चिंचवडचे देव धरणीधर महाराजांस रूप्याचा देव्हारा व हत्ती व खर्चास मौजे बाणेरें इनाम करून दिलें. महादाजी आबानी पुरंदरे यांचा काळ कार्तीकमासीं जाहला. खांसा स्वारि भाऊसाहेबांचे मदतीस फौज सुद्धां निघाली. जानोजी भोंसले नागपूरकर बरोबर घेतले. रघुनाथ बाजीराव यांस नबाबावर रवाना केलें. खांसा स्वारी व पुत्र माधवराव व नारायणराव व सौभाग्यवती गोपिकाबाई फौजे सुद्धां नगरावरून पैठणास गेले. तेथें देशस्थ सावकार यांची कंन्या नवरी पाहून लग्न मार्गशीर्षमासीं केलें. पुढें दरकूच नर्मदातीरास गेले. तेथें पौषशुद्ध त्रयोदशीस पाणिपतचें वर्तमान ऐकिलें. नंतर नर्मदा उत्तर तीरास जाऊन दरकूच खेचीवाड्यांत राघोगड किल्ल्यानजीक दाखल झाले. बराबर भोंसले नागपूरकर व हुजुरात मिळून पस्तीस हजार फौज होती. तेथें वर्तमान ऐकिलें कीं, भाऊ साहेब यांची फत्ते जाहली. दुसऱ्यानें ऐकिलें कीं, विश्वासराव ठार झाले [व] भाऊसाहेब यांचा ठिकाण नाहीं. हें ऐकून खाशांनीं निळकंठ महादेव पुरंदरे यांबरोबर महादजी शितोळे व जगतापवगैरे हुजुरात देऊन कटक किल्ल्यावर पाठविलें. किल्ला कौलास आला. तों आबद अल्ली [?] कडील वकील आला. त्याची भेट घेऊन श्रीमंत निघोन ब्रम्हाणपुरावर आले. तों नाना पुरंदरे व बाळाजी जनार्दन फडणीस व त्यांची स्त्री व श्रीमंतांची स्त्री सौभाग्यवती पार्वतीबाई व लोक तमाम पळ आला तो येऊन भेटला. श्रीमंत निघोन वैशाखमासीं पुण्यास आले. पूल बांधावयास काम लाविलें. नित्य पुला-

---

६५. हा आंबीलओढा. "मी गेलों ! रे गेलों !!" असें ओरडत कोकणांतील कांहीं ब्राह्मण एका पाठीमागून एक आंबील ओढ्यांत बुडाले म्हणून एक विनोदपर आख्यायिका आहे ती वरील गोष्टीस अनुलक्षूनच काय ?

६६. सु० स० इहिदे सितैन [म० अ० ११६१ इ० स० १७६०] "पैठणास लग्न करून हिंदुस्थानांत खेचीवाड्यापर्यंत गेले. तेथें पाणिपताचें वर्तमान आलें. दादासाहेब गु ड म ठ क ल [?] पावेतों गेले" दुसरी बखर.

६७. पौष शुद्ध ८ बुधवार.

६८. ब्राह्मण लोकांतील देशस्थ, कोंकणस्थ व कऱ्हाडे [करहाठे] या तीन जातींचें सर्व प्रकारें ऐक्य व्हावें म्हणून नाना साहेबांनीं तिन्ही जातींच्या ब्राम्हणांच्या मुलींशीं स्वतां लग्न केलें असें ऐकिवांत आहे. प्रस्तुत मुलगी बाखरे यांची होती. कऱ्हाडे ब्रांची मुलगी केल्याचा दाखला अद्यापि कोठें सांपडत नाहीं.

चे कामावर स्वारी जात होती. सहा दिवसांत काम तयार झालें. भाऊसाहेबांचे शोधास कागद देऊन जासूद पाठविले होते. विश्वासराव मृत्यु पावले हा शोक मोठा झाला. तेणेंकरून शरीर अस्वस्थ झालें. वाड्यांतच स्वारी होती. रघुनाथ बाजीराव बेदरचे स्वारीहून आले त्यांस व माधवराव साहेब, सखाराम भगवंत, निळकंठ महादेव पुरंदरे यांचे परस्परें एकमेकांचे हातांत हात घालून, राज्य राखावें म्हणून आज्ञा सांगून आपण पर्वतीस राहिले. ज्येष्ठ वद्य प्रतिपदेस-कलम.

१. शके १६८३ सन ११७१. खासे यांणीं राज्याचा बंदोबस्त सांगून पर्वतीस राहिले होते तेथें त्यांचा काळ ज्येष्ठ वद्य षष्ठीस झाला. जवळ कृष्णराव पारसनीस व कोन्हेर त्रिंबक होते. गोपिकाबाई व नाटकशाळा पलीकडे खोलींत होत्या. काळ जाहला तेव्हां रघुनाथ बाजीराव जवळ आले त्यांणीं मांडी दिल्ही. माधवराव साहेबही होते. सायंकाळीं सर्वत्र मिळोन लांकडीं पुलाजवळ नेऊन सार्थक केलें. अवतार समाप्त झालाँ.

कारकीर्द माधवराव बल्लाळ.

१. शके १६८३ सन ११७१. श्रावणमासीं श्रीमंत व चुलते रघुनाथ बाजीराव कारभारी निळकंठ महादेव पुरंधरे व सखाराम भगवंत फौजेसुद्धां साताऱ्यास जाऊन रामराजे व ताराऊ साहेब यांचीं वस्त्रें जड जवाहीर शिक्के कटार घेतली. रघुनाथ बाजीराव यांस व दरकदार व अष्टप्रधान यांस व मुत्सद्दी यांस व निळकंठ महादेव यांस दिवाणगिरी व हुजूर मुतालकीचीं वस्त्रें दिलीं. निरोप घेऊन पंत प्रधान पुण्यास आले. कार्तिकमासीं नबाब निजाम अल्ली चालून येतात सबब स्वारी निघोन मुकाबल्यास[72] गेली. तों मोगल उरळीवर[73] आला. श्रीमंताचा व नबाबाचा तह होऊन नबाब भागानगरास गेले. श्रीमंत कर्नाटकांत स्वारीस गेले. महाराज ताराऊ साहेब यांचा काळ झालाँ

---

६९. 'साठ' असेंही होईल. पण साहा असेंच असावेंसें वाटतें. हा पूल कोणता? लकडी पूलच काय?

७०. ओंकारेश्वराजवळ ब्राम्हण जातीचे लोक शेवटील संस्कार करतात हा आलीकडचा प्रचार असें समजून होतें. नाना साहेबांची समाधी लकडीपुलाजवळ आहे म्हणून सांगतात.

७१. हे पुरंदरे अंबाजीपंताचे नातु व महादाजी पंताचे पुत्र.

७२. मुकाबला=सामना, लढाई.

७३. उरळी कांचन, ता० हवेली.

*नाना व भाऊ हे निवर्तल्याचें कधीं ऐकेन अशी जी ताराबाईची अत्यंत इच्छा ती तृप्त होऊन नंतर बाई परलोकीं गेली!

प्रधान यांजकडील कारकून होते त्यांनीं सार्थक केलें. नारायणराव बल्लाळ यांचा व्रतबंध रघुनाथ बाजीराव यांनीं केला. कलम.

१. शके १६८४ सन ११७२. श्रीमंत रघुनाथ बाजीराव व माधवराव बल्लाळ, व नारायणराव बल्लाळ, कारभारी निळकंठ महादेव, व सखाराम भगवंत पुण्यास असतां श्रावणमासचा देकार ब्राम्हणांस पर्वतीस जाहला. रघुनाथ बाजीराव यांची स्त्री आनंदी बाई [ई]स पुत्र वंडगांवचे बागेंत वाड्यांत भास्करराव झाले. नंतर भाद्रपदमासीं श्रीमंत निघोन गंगातीरास गेले. बरोबर निळकंठ महादेव व सखाराम भगवंत. पुण्याचे मुक्कामीं पंत प्रधानांजवळ त्रिंबकरावमामा कारभार करूं लागले. हरिपंत फडके, गोपाळराव गोविंद पटवर्धन व बाबुराव नाईक व पिराजी नाईक निंबाळकर व हुजुरात पागा डेरेदाखल जहाले. रघुनाथ बाजीराव यांनीं नबाबाकडील मुरादखान फौजेनिशीं बराबर घेऊन, कारभारीसुद्धां फौज चालून आली. श्रीमंत पंत प्रधान, त्रिंबकरावमामा फौजेसुद्धां चालून गेले. मुकाबला व्हावा तों खाशांच्या शरीरीं अस्वस्थ होतें. लढाई झाल्यावर दुतर्फा दौलत सरकारची खराबी होईल हा विचार करून पंत प्रधान जाऊन भेटले. उभयतां एक अंबारींत बसूम डेऱ्यांत दाखल झाले. बापजी नाईक व गोपाळराव गोविंद व पिराजी नाईक व हरीपंत फडके निघोन गेले. श्रीमंतांचे डेरे [सभोवतीं] रघुनाथ बाजीराव यांचे लोक तीन दिवस बसले. नंतर सखाराम भगवंत व निळकंठ महादेव यांनीं श्रीमंतांचे देण्याचे यादीवर रघुनाथ बाजीराव यांची रूजू करीत जावें ऐसा तह होऊन डेऱ्याजवळ लोक होते ते उठविले. कारभारी व पंतप्रधान यांचा कारभार चालला. चिंतो विठ्ठल यांस फडणिसीचें काम सांगितलें होतें. निळकंठ महादेव यांस पुरंदर किल्याच्या सनदा देऊन तेरा लक्ष रूपयांचा सरदारीस सरंजाम दिला

---

७५ "सु० स० सत्तरास [तिसैन म० अ० ११६३ इ० स० १७६२] घोडनदीवर दादा साहेब यांशीं लढाई होऊन उपरांत दादा साहेब मुद्दां मिरज घेऊन भागा नगरास गेले. मोंगलांमीं पुणें जाळलें." दु० ब०

७६. बडगांव कोणतें ?

७७ दादासाहेब.

७७ त्रिंबक विश्वनाथ पेंढे–हे सदाशिव राव भाऊंचे मानुट. भाऊंचें प्रेम जसें नाना साहेबांच्या मुलांवर होतें तसेंच त्रिंबक रावांचेंही होतें. यांजकडे पुष्कळ पागा असून त्यां निमित्त गांव व कुरणें हीं बहुत होतीं. बहुळ ता० खेड नजीक मीमानदीच्या काठीं यांचीं कुरणें व जमीनी बऱ्याच असून नदीचे तीरीं उंचवटयावर यांचा एक बंगला आहे. तसेंच सायगांव ता० खेड हें त्यांजकडे जाहगिरींत होतें. पुण्यांतील यांच्या वाड्यांत हल्लीं बोर्डिंग आहे !

७८. या बद्दल माधवरावाची फार वाखाणणी करितात. अल्पवय व हातीं सत्ता असून इतका पूरवर विचार करणारे राजपुरुष आपणांमध्यें फारच विरळा !

व सखाराम भगवंत यांस नऊ लक्ष रुपयांचा सरंजाम दिलें व महिमत राव चिटणीस यांस हजार राऊतांची सरदारी सांगून तीन लक्ष रुपयांचा सरंजाम दिला. नबाबाकडील मुरादखान आले होते त्यांचा सन्मान करून निरोप दिला. रघुनाथ बाजीराव व पंतप्रधान व कारभारी फौजेसुद्धां साताऱ्यास गेले व रघुनाथपंत यांचे पुत्र भास्करराव यांच्या नावें प्रतिनिधींचीं वस्त्रें घेऊन मुतालीक नारो शंकर ठेविले. यामुळें भवानराव प्रतिनिधी मोंगलाकडे गेले न मोरो बाबूराव फडणीस व गोपाळराव गोविंद हेही गेले. नागपूरकर भोंसले मोंगलांस जाऊन भेटले. श्रीमंतांची स्वारी निघोन मिरजेस गेली. मोर्चे बसवून सत्ताविसावे दिवशीं मिरज घेतली. तों मोंगल लाखनवाड्याचा घांट चढून आले, व भोंसलेही उंबरीचा घांट चढून येतात, गोपाळराव वगैरे प्रतिनिधी सुद्धां फौजेचे समावानिशीं येतात अशी खबर आली. तेव्हां श्रीमंत कूच करोन मल्हारजी होळकर बरोबर घेऊन गंगा उतरून औरंगाबाजेवरून कासारबारीनें मलकापुरास गेले. तेथील खंडणी साठ हजार रुपये घेतली. तों मोंगल गलीम सुद्धां घांट चढोन औरंगाबादेशीं येऊन पैठणावरून नागतळ्यावर मुक्काम केला. श्रीमंतांचे स्वारीमागें मोंगलानें यावें तों फितुरामुळें मागें न येतां पुण्याकडे आला. श्रीमंतांनीं मागें यावें तरि मुलें लेकरें सांभाळावयास फौजेचे लोक जातील, फौज फुटेल, यास्तव पुण्याकडे न येतां उभयतां श्रीमंत ऐशीं हजार फौजनिशीं तोफखाना मागें ठेऊन दरकूच भागानगरास गेले. कलम.

शके १६८५ सन ११७३ खांसे उभयतां भागानगरीं वैशाखमासीं दाखल जाहले. तेथें शहरास कुसूं लगत मुसानदी आहे. यामुळें शहरास हात न लागला. कारवानपुऱ्यापाशीं एक लक्ष ऐशी हनार रुपये खंडणी घेऊन कृष्णा व तुंगभद्रा संगमाकडे गेले. पुण्यांत मुतालकीवर नारो आपाजी होते त्यांची पत्रें आलीं कीं, मोंगल वगैरे पुण्याकडे आले, पुणें पळून गेलें, मातोश्री गोपिकाबाई व नारायणराव साहेब सिंहगडास गेले, रुमाल वगैरे संपत्ती गडास पाठविली. भोंसल्यांकडील करांडा वगैरे सरदार फौज घेऊन माची लुटली. पुण्यास आग दिली. सरकार [बाडा!] खंडणी देऊन राखिला. कांहीं घरें शहरचीं जळालीं. कांहीं राहिलीं त्यांची याद पाठविली आहे. सिंह-

---

७९. हिवरें येथें जें एक टोलेजंग शिवालय सखाराम बापूंनीं बांधिलें तें याच सुमारास बांधिलें असावें. हल्लीं या देवालयाची झाडलोटही नीट होत नाहीं ! देवळाच्या पोंवळीतरून भोंवतालचा देखावा फार रम्य दिसतो. गांवांतून देवळांत जाण्याकरितां मधील ओढ्याला दगडी धरण बांधिलें आहे.

८०. "सु० स० अर्बा तिस्सेन [म० अ० ११६२ इ० स० १७६३] खांसास्वारी भारषाड घ्यावयास गेली." दुसरी बखर.

गडावर मातोश्रींनीं कृष्णाजी हरि साठे यांची कन्या नोवरी निश्चय करून नारायण [राव] साहेब यांचें लग्न केलें. ही वातमी आली तेव्हां फौज सुद्धां देशीं येतात तों मोंगल व भोंसले यांणीं पुरंदरची खंडणी घेऊन राक्षसभुवन गंगातीरीं गेले. श्रीमंत आषाढ वद्य पक्षीं मजल [?] मुगी घांटावर येऊन पोहोंचले. दुसरे दिवशीं श्रावण शुद्ध सप्तमीस प्रतिनिधी व मोरो बाबुराव यांचें राज्यकारण येऊन निराळे राहिले. मोंगल गंगापार गेला. दिवाण विठ्ठल सुंदर आईरतिरीं असतां सदाशिव रामचंद्र त्याजकडे होते. सरकार फौजेनिशीं श्रीमंत उभयतां चालून गेले. आघाडीस निळकंठ माहादेव व महिपतराव चिटणीस व महादजी शितोळे, माधवराव नरसिंह [व] हुजूर पागा व मोरो कोन्हेर व रंगो कोन्हेर व दादा पोतनीस होते. तों नवाबाचे दारूस व बाणांस आग लागून दारूखाना उडाला. त्या संधींत निळकंठ माहादेव यांजकडील फौजेनें तोंड लाविलें. श्रीमंत येऊन पोंचले. रघुनाथ बाजीराव यांचा हवदा येत होता. दरम्यान विठ्ठल सुंदर व विनायकदास व इस्मालखान पठाण पांच हजार फौजेनिशीं हौद्यावर उठोन हौदा माघारा फिरविला. मागें पुढें पठाणांची फौज चालली. सरकार फौजेचा मोड जाहला. ईश्वरी कौतुक! त्यांचेच लोकांत बार सुटून गोळी विठ्ठल सुंदर यांस लागली. लोक उभे राहिले. पुढें मल्हारजी होळकर होते त्यांची शिलक नाहली. यामुळें विठ्ठल सुंदर सात अंबाऱ्या फौज सुद्धां उभा राहिला. श्रीमंत माधवराव बल्लाल प्रधान घोड्यावर होते ते एकीकडे उभे राहून विठ्ठल सुंदर यांचे अंबाऱ्यावर आपले लोक पाठविले. तंटाचें झुंज जाहलें. बाबूजी नाईक व दमाजी गाईकवाड श्रीमंतांस पाहत आले. तेव्हां श्रीमंतांजवळ महादजी शितोळे वगैरे लोक होते. तेव्हां शितोळे अंबारीवर जाऊन मारितों म्हणून बोलिले. वांचून आल्यास मांजरी गांव[3] द्यावा ऐसें बोलून झुंजावर गेले. शितोळे यांणीं अंबारी घेतली. ते समयीं माधवराव नरसिंह यांस वीस जखमा लागल्या. नबाबांनीं गंगेपली-कडून तोफांचा मार केला. तीन प्रहर दिवस आला. अकरा कोस मजल चालून येऊन लढाई केली. त्यांत अभ्र येऊन पर्जन्य पडून अंधकार पडला. पठाणांनीं घोड्याच्या कुंच्या मारोन भिजोन राहिले [?] श्रीमंत खांसे चालून

---

८१ शिलक=तरबत्ती.

८२. तटाचें=हटाचें, नेटाचें.

८३ मांजरीगांव सातारा जिल्ह्यांत आहे शितोळे यांजकडे नीरथडीची देशमखी होती. यांचे वंशज ग्वालेरीस शिंद्यांचे पदरीं आहेत.

८४. माधवराव नरसिंह हे विंचूरकर असावे.

८५. ही लढाई मोठ्या शर्तेची झाली. हिचें वर्णन इतकें सविस्तर दुसरे कोठें आटळत नाहीं. पेशव्यांची बखर पृ० ८४ ते ८६ पहा

येऊन पठाण लुटून घेतले. विनायकदास ठार पडून तीन कोस मुर्दे पडून रण जाहलें. विठ्ठल सुंदर यांस गोळी लागली होती. त्यांस अंबारींतून लोटून दिलें. तों गिलचे लोक यांणीं डोकी कापून भाल्यावर घातलें. सदाशिव रामचंद्र व शाबाजी सुपेकर गंगापार गेले. कितीएक बुडाले. सरकारची फत्ते झाली. विठ्ठल सुंदर यांचे अंबारींत बसून उभयतां श्रीमंत गौराई धोंडराईवर मुक्काम केला. पर्जन्य वाढला. गंगेस पूर आला. बावीस उमराव अंबारी सुद्धां पाडाव आले. पठाण वगैरे मराठी फौज तीस हजार बुडाली. नबाब यांनीं तोफा जाग्यावर टाकून निघोन गेले. दुसरे दिवशीं श्रीमंत गंगापार होऊन औरंगाबादेवर हल्ला केला. शहरांतून मार जाहला. शहरची खंडणी घेऊन मुक्कामास आले. महादजी शितोळे यांस रामबाण हत्ती व मांजरीगांव दहा हजार रुपयांचा दिल्हा. व दोनशें स्वारांची सरदारी दिल्ही. गोपाळराव गोविंद मोंगलाईंत गेले होते त्यांची मिरज त्यांस देऊन समजावी केली. श्रीमंत दादा साहेबांचे पुत्र भास्करराव यांचा काल जाहला. भवानराव प्रतिनिधी मोंगलाईंत गेले होते त्यांची समजूत करून प्रतिनिधी त्यांचे हवाली केली. फडणीशी चिंतो विठ्ठल करीत होते. मोरो बाबूराव फडणीस मोंगलाईंत गेले होते, त्यांची समजाविशी करून फडणीशीचीं वस्त्रें बाळाजी जनार्दन यांस दिलीं. भोंसले नागपूरकर यांचीं कामें कानें करून देऊन त्यांस निरोप दिला. मोरो विठ्ठल रायरीकर यांस शिद्यांची फडणिशी सांगितली चिंतो विठ्ठल रायरीकर यांस पालखी दिली. सदाशिव रामचंद्र गंगापार गेले. ते तिकडेसच असत. मोंगलाकडील बावीस उमराव पाडाव होते त्यांस वस्त्रें देऊन निरोप दिल्हा. मोंगल तोफा टाकून गेला होता त्या तोफा सरकारांत आणिल्या. श्रीमंत पुण्यांत वाड्यांत असतां रघुनाथ बाजीराव निघोन आनंदवल्लीस गंगातीरीं राहिले. पुरंदर किल्यास अम्मल निळकंठ महादेव यांचा होता, तेथें विसाजीपंत सोहनी यांनीं फितुर करून किल्ला घेऊन सरकारांत दिल्हा. ते समयीं कोळियांचा दंगा होऊन जेनुरीस कोन्हेर त्रिंबक यांचा वाडा लुटून निळकंठ महादेव यांचा काळ सासवडीं जाहला. त्यांस दत्तपुत्र नाना पुरंदरे यांचे पुत्र माधवराव जाहले. स्वांसे पंतप्रधान स्वारीस कर्नाटकांत गेले. पौषमासीं. कारभारी सखाराम भगवंत. श्रीमंतांचे वाड्याचे पूर्वेचे दरवाज्याजवळ

---

८६. हा नाना फडणीस यांचा उदयकाल. येथपासून ते राजकारभारांत पडले ते यावज्जीव [१८०० पर्यंत] तसेच होते.

८७. हे रायरीकर शनवारांतील ओंकारेश्वराजवळचे ?

८८. सदाशिव रामचंद्र हे रामचंद्रबावा शेणवी यांचे पुत्र असावे पण हे मोंगलाकडे कां व कधीं गेले तें स्पष्ट होत नाहीं.

बाबूराव फडणीस व जानभट शालग्राम [यांचे] वाडे जाहले होते ते नळाले. तेव्हांच रामचंद्र बावाचा वाडा सात मनली होता तो नळाला. कलम..

शके १६८६ सन ११७४. श्रीमंत स्वारीस कर्नाटकांत गेले होते त्यांनी धारवाडास मोर्चे बसवून धमधमा बांधोन किल्ला जेर केला. रघुनाथ बाजीराव आनंदवल्लीस होते ते फौजे सुद्धां निघोन अनंतपुरास गेले. कारभारी चिंतो विठ्ठल. कलम.

शके १६८७ सन ११७५. श्रीमंतांनीं धारवाड घेऊन पुढें हैदर नाईक याजवर स्वारीस गेले. रघुनाथ बाजीराव आनंदवल्लीस गेले. कलम.

शके १६८८ सन ११७६. श्रीमंत यांनीं धारवाड घेतलें. तेव्हां नारो कोन्हेर यांस पालखी दिली. हैदरनाईकाकडील स्वारी करून सिंहस्थाचें साल याजकरितां गंगातीरीं जाऊन अखेरीस ज्येष्ठमासीं शके १६९० पुण्यांत दाखल जाहले. फाल्गुन मासीं कोन्हेर त्रिंबक मृत्यु पावले. रघुनाथ बाजीराव आनंदवल्लीहून स्वारी निघोन गुहागर पर्यंत जाऊन अखेरीस आनंदवल्लीस आले. कलम.

शके १६८९ सन ११७७. श्रीमंत पंतप्रधान श्रावणमासीं निघोन आनंदवल्लीस दादासाहेबांकडे जाऊन त्यांची समजी करून, जाहागीर देऊन, किल्ले सातारा वगैरे चिल्या घेतल्या. विजया दशमीस रंगो कोन्हेर यांस तैनात करून देऊन पालखीचीं वस्त्रें दिलीं. कार्तिकमासीं निघोन पुण्यास आले. रघुनाथ बाजीराव यांणीं फौज मिळवून मल्हारजी होळकर यांचे कारभारी सामील करून धोडप किल्याजवळ पंचवीस हजार फौज जमा केली. वैशाख मासीं शके १६९० दत्तपुत्र अमृतराव भुंसकुटे यांचे पुत्र घेतले. श्रीमंत

---

८९. "सु० स० खंमस [तिस्सेन म० अ० ११६५ इ० स० १७६४] खांसा स्वारी धारवाड घेऊन पुढें कर्नाटकांत गेली. दादा साहेब आनंदवल्लीहून कर्नाटकांत गेले." इ० व०.

९०. "सु० स० सीत तिस्सैन [म० अ० ११६६ इ० स० १७६५] खांसा स्वारी कर्नाटकांतून येऊन घन्हाड प्रांतीं भोंसले यांजवर गेले. अखेरीस पुण्यास आले. दादा पुण्यास येऊन आनंदवल्लीस जाऊन तेथून हिंदुस्थानांत जातां खांसा स्वारीस मिळोन गोहदेस गेले. सन मजकुरीं खांसा स्वारींतून भवानराव यांजवर रामचंद्र गणेश गेले." इ० व०.

९१. "सु० स० सव्वां तिस्सैन [म० अ० ११६७ इ० स० १७६६] खांसा स्वारी कर्नाटकांत गेली. सिरे वगैरे ठाणीं घेऊन आले. दादा गोहदेस होते." इ० व०.

९२. "सु० स० समानतिस्सैन [म० अ० ११६८ इ० स० १७६७] गोपाळराव कर्नाटकांत पाठविले ते अखेरीस आले. दादा अन्वलीस गोहदेहून आले ते आनंदवल्लीस होते. वैशाखमासीं फौज घरून धोडपेहून आणिले." इ० व०.

९३. 'भुसकुटे' यांचे पूर्वज पापडी ऊर्फ चिमणपुरा वसई नजीक येथें होते. त्यांचे वंशज तेथें अद्यापि आहेत.

परंतु कालवशें करून जालें त्यास उपाय काय! आपण महाराजांचे सेवेशीं यावें याच उद्देशें लवलीया [?] पर्यंत आलों. त्यास राजमाचीकराकडील कांहीं वृत्त आदळलें. यास्तव तिकडे गेलों. राजमाचीचा बंदोबस्त केला. व या उपरि कुलाबां जाऊन बंदोबस्त करितों. लोकांस विना दिल्या घेतल्या खेरीज समाधान होतें ऐसें नाहीं. तमाम लोक बेदिल, निराश्रित, धनी नाहीं, ऐसें त्यांचे चित्तांत जालें. साहित्य तो जालें पाहिजे. या जिल्ही या मु त शी लें[30] जिल्हा राजश्री प्रधान पंताचा आहे. सर्व प्रकारें हशमांनीं व फौजनें व कित्येक गोष्टीनें संजुंदे[31] आहेत. महाराजांनीं कृपाळु होऊन राजश्री प्रधानपंतांस आमच्या साहित्याविशीं आज्ञा करावी. महाराजांचे आज्ञेप्रमाणें ते साहित्य करतील. व लोकांस समाधान पूर्वक डौळें तीस पसतीस पाठवावीं. तें त्यांस देऊन मनोधारण करून या जिल्हियाचा बंदोबस्त करून महाराजांचे पायांसंनिध येतों. आम्हांस महाराजांचे पायांखेरीज दुसरा अवलंब आश्रा आहे ऐसें नाहीं. जरी डौळें येत नाहीं तरी लोक तजा वजा[32] नाहाले. संभानी आंगरियानीं तो या जिल्हियाची उपेक्षा केली आहे. महाराजांस एक एक स्थळ निर्माण करितां काय श्रम लागले आहेत? ते स्थळें अनियासें शत्रूचे हातांत जाऊं सकते. लोकांचा इतबार पुरत नाहीं. लोक कष्टी आहेत. कोणे समयीं त्यांस काय बुद्ध सुचेल व कोणाकडे डौळें[33] देतील तें नकळे. शत्रु तरी उशापायेतरास[34] सकळ सामुग्रीनें सिद्धच आहेत. तरी महाराजांनीं कृपाळू होऊन डौळें अगत्य पाठवावीं. सारांश महाराजांनीं सध्या दोन गोष्टी कराव्या. एक प्रधान पंतास साहित्याची आज्ञा करावी, दुसरे डौळें पाठवावीं. म्हणजे बंदोबस्त महाराजांचे प्रतापें करून होतो. आम्हांस महाराजांचे पायां खेरीज दुसरा आश्रा आहे ऐसें नाहीं. देवधर्म मायबाप सर्व महाराजांचे पाय आहेत. सदर्हू प्रमाणें साहित्याची आज्ञा करणार महाराज धनी आहेत.

चिरंजीव राजश्री मानाजी आंगरे यांणीं राजकोट, चऊल आपले हातीं घेतलें. हजार पांचशें माणूसही जमा केले आहेत व फिरंगी व इंग्रज ही अनुकूळ करून घेतले.

[१२०] ॥ श्री ॥

राजश्री पंतप्रधान साहेबांचे सेवेशीं—

छ सकळ गुणालंकरण अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्नेहा॥ गोविं-

---

३०. 'या ज ला ही तु या मु त शी ल' असेंही होईल.

३१. संजुदे—संजुदा=पूर्ण, तयार. "परिपूर्णस्तु सजुदा" राजव्यवहारकोश.

३२. तजावजा=पांगलेले.

३३. डौळ=नमुना, सही किंवा शिक्का केलेला कोरा कागद.

३४. उशापायेतरास=उशागतीं पायगतीं.

दराव गायकवाड सेनाखासखेल समशेर बहादर दंडवत विनंती ऐशीजे. येथील कुशळ जाणून स्वकुशललेखनाज्ञा करीत असलें पाहिजे. विशेष साहेबांची आज्ञा घेऊन निघालों. तुळजापुरच्या मुक्कामास पोंहोचलों. तेथून फौज नगरच्या मार्गानें रवाना करून आम्ही श्री जेजोरीनाथाचें दर्शन घेऊन दावडीस* एक दिवस राहून दुसरे दिवशीं कूच करून दरमजल गंगातीरास पोंचलों. मार्गीं शिवराम अनंत व हैबतराव बाणराव व कृष्णाजी चव्हाण पागादार पागांसुद्धां गुजरा-येहून आले ते भेटले. बरोबर आहेत. फौज गंगेच्या मुक्कामीं येऊन मिळाली. नंतर दरकूच चांदवडच्या मार्गें जात असतां अंताजी नागेश कुटुंब सुद्धां पळत फिरत होते. त्यांस भेटीस बोलाविलें होतें, ते येईनात, धटाई करूं लागले. नंतर दहा वीस स्वार पाठवून आणून ठेविले. तेथून पुढें § साल्हेरच्या नजीक आलों. किल्लेयाचा बंदोबस्त करून दोन मुक्काम राजश्री दौलतराव यांजकरितां करून त्यास मिळवून घेतलें. नंतर कूच करून सोनगडच्या मुक्कामास आलों. किल्ले मजकूरची बंदोबस्ती होतीच. परंतु साहेबाचे पुण्यप्रतापें करून किल्ला खालीं जाला. निशाण चढऊन आपले लोक ठेऊन बंदोबस्त करून व्यारच्या [?] मुक्कामास आलों. व्यारवर त्यांजकडील पागेदार अण्णाजी अनंत वगैरे पांचशें होते त्यास आमचे पांच सातशें पुढें आगाऊ गेले होते त्यांनीं चार घोडी पाडून व चार भले माणूस पाडून घेतलीं. व्यारांत ठाणें घालून पुढें दरमजल सुरत अठाविशींत आलों. मांडनीकर दोनशें स्वार व चारशें माणूस सुद्धां भेटीस आले तिकडून राजश्री त्रिंबकराव गायकवाड आणखी एक दोघे येऊन भेटले, साहेबांचे पुण्यप्रतापेंकरून दरमजल जात आहों. राजश्री फत्तेसिंग गायकवाड याचा रेवा तीरीं मुक्काम आहे. तीन हजार स्वार पायदळ मिळोन आहे, अशी बातमी वरचेवर येती. साहेब कृपें सर्व यथास्थित होईल. साहेबीं कृपाळू होऊन राजश्री दौलतराव यांसमवेत फौज घोडीं माणूस सामान यथास्थित पाठविलें. परम समाधान जालें. आम्हांजवळही फौज पेशजी व हल्लीं देशीं आणखी जमा जाली आहे. माणूस उत्तम आहे. काम काज पडल्यास

---

* दावडी ता० खेड हा गांव गायकवाडांस इनाम होता तो आलीकडे त्यांणीं आपले पदरचे 'दवले' नांवाच्या सरदारास देऊन टाकिला. येथें खंदक, गांवकूस, गढी व वाडा आहे. सदरेच्या पुढें कारजें आहे. जवळच एका डोंगरीवर खंडोबाचें स्थान आहे तें प्रसिद्ध आहे. गोविंदराव गायकवाड येथे देवाचे सेवे करितां बरेच दिवस राहिले होते. देवाकडे गायकवाडाकडून चौघडा, पोषाख व खेरीज सुमारें ३०० दरमहा नेमणूक चालू आहे. येथें टांकी नेहमी सुरू असते.

§ साल्हेर व मुल्हेर हे दोन किल्ले बागलाण जिल्हा नासिक येथें आहेत.

उपयोगी पडतील. दिनचर्या बातमी येत असते त्यांत अंतर नाहीं. एका दों दिवसां त्यांची आमची गांठ पडेल. त्यांच्या मनांत भेटावें असें आल्यास आम्हांकडून अंतर होणार नाहीं. विरुद्धास प्रवर्तल्यास तसेंच प्राप्त. कोणताही प्रकार मांडल्यास साहेबांचे कृपें यथास्थित होईल. कोणत्याही गोष्टीस प्रारंभ करते समयीं साहेबांचे चरणाचें चिंतन अंतःकरणीं करून पुढें उद्योग करितों. तेव्हां त्या चरणास आमच्या करण्याचा साभिमान आहे. आमची निष्ठा चरणापाशीं. ते सर्व पार पाडून यथास्थित होऊं. ऐवज माल व ज्याचा [?] मा॥ व अवांतर कित्येक अर्थ राजश्री सखाराम *हरि व रानजी अप्पाजी यांसि लिहिले आहेत. ते विनंती करितां ध्यानास येईल. सर्व प्रकारें आधार आश्रय एक साहेबांचे चरणाचा. साहेबीं साभिमानें कृपा केली त्या मार्गें येयपर्यंत निभावीत आलों. एक दोन स्थळें मजबुदीचीं होतीं. तीं हस्तगत जालीं. पुढें त्यांची भेट होऊन त्यांचा बंदोबस्त करणें तोही अर्थ साहेबांचे कृपें घडेल त्यांची आमची गांठ लौकर पडेल. होईल मजकूर तो वरचेवर सवेशीं लिहून पाठऊं. परंतु साहेबांचे पुण्यें करून सर्वही उलगडा पडेल. साहेबीं चिंता सेवकाची न करावी. आणि माझा अभिमान साहेबांच्या चरणीं आहे तर साहेब माझे मायबाप आहे, तर हे ब्रीदाची लज्जा मातापित्यास आहे. बहुत काय लिहिणें हे विज्ञापना. रा॥ छ २४ माहे जिलकाद कृपा कीजे हे विज्ञापना.

[१२१] ॥ श्री ॥

राजश्री पंतप्रधान गोसावी यांसि

छ सकळ गुणालंकरण अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्नेहा॥ आनंद राव गायकवाड सेनाखासखेल समशेरबहादर दंडवत विनंती येथील कुशळ जाणून स्वकीये कुशळ लिहीत असलें पाहिजे. विशेष—कानोजीराव गायकवाड यांणीं बदमामली करून बखेडा बहुत केला. यास्तव समस्त सरदार यांचा एकदील करून कानोजीराव यांस कैदेंत ठेऊन दौलतीचा बंदोबस्त यथास्थित केला. हें वर्तमान आपणांस कळावें म्हणोन लिहिलें आहे. मागाहून सविस्तर लिहून पाठवूं. स्वामींचे प्रतापें बखेडखोरांचे पारपत्य करून बंदोबस्त केला. आज छ मा॥रींच बंदोबस्त झाला. मागाहून सविस्तर विनंती लिहितों. रा॥ छ ११ रमजान यौंजे उपरि मी चाकरानें ल्हाहावें आ. [?] इष्ट नाहीं. वडिलानीं चाकरी करितां हा काळ काढाडिलें याच अन्वयें माझी हीच न वे रा आहे.

---

* हे दोन परभु गृहस्थ होत. सखाराम हरी हे रघुनाथराव दादा यांचे परम स्नेही होते. रावजी आपाजी हे पुढें गायकवाडीन दिवाण झाले.

३५ येथपासून पुढें सुदसाशांचें अक्षर आहे तें दुर्बोध आहे.

एकदां खावंदाचे पाये व रि न पाहावे तो सुदीन बरकड आणिक नाहीं. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंती

शिक्का.

[१२२] ॥ श्री ॥

पो। छ १ जमादिलोवल सन इहिदे समानीन वैशाख शुद्ध ३ गुरुवासर श्रीमंत महाराज राजश्री रावसाहेब स्वामींचे सेवेशीं--विनंती सेवक हरी बल्लाळ[३६] कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील वर्तमान ता। छ २९ रबिलावर पावेतों स्वामींचे कृपावलोकनें यथास्थित असे विशेष—स्वामींनीं छ २५ रा।लावरचे आज्ञापत्र स्वहस्ताक्षरें कृपा करून सादर केलें तें छ २७ मिनहूस पावोन परम संतोष जाला. इंग्रज घाट उतरोन गेला. तुम्हीही त्यांचे पिछावर गेलां. उभयतां सरदार आहेत. चहूंकडून येकदांच एलगार करून इंग्रज बुडवून टाकणें म्हणून आज्ञा. ऐशास इंग्रज घाटमाथा खंडाळ्यावर होता. त्यास राजश्री परशरामपंत व तुकोजी होळकर यांस फौज सुद्धां घाटा-खालीं अगोदर रवाना केलें होतें. यांणीं त्याची रस्त मना केली होती. यामुळें त्याचे लष्करांत महागाई जाली. व आम्ही खडकाळ्याचे मुक्कामींहून एका दो रोजांत ला [क?] व पास येऊन तोफा सुरू करून मारगिरी करीत होतों. महागाईमुळें त्यानीं घाटमाथाहून कूच करून खालीं उतरून खालापुरास इंग्रज आला. आम्ही छ २५ रा।लावरी घाटाखालीं उतरून रात्रीचे त्याचे लष्कराचे पाऊण कोसाचे तफावतीनें उभे होतों. त्यास त्यांणीं ते दिवशीं प्रहररात्र रहातां कूच करून चालिला. तेव्हां आम्हीं फौज सुद्धां निकड करून झुंजाचें तोंड लाविलें. सरकारचे सरदार व लोक व गाडदी व हशमी लोकांनीं स्वामिसेवा एक निष्ठता महाराजांचे चरणाचें चिंतन करून इंग्रेजांचा जंगी मार होत असतां खातरेस न आणितां लढाई सुरू करून मोळ्या तारफेनें बेन्याहत [बेनियॅहत !] मर्दुमी करून युद्ध केलें. इंग्रेजास जरब चांगली दिल्ही. त्याजवर छ २८ रा।लावरी खालापुरापुढें चौक आहे त्या मुक्कामींहून त्यांणीं कूच केलें. त्यास आम्ही प्रहर रात्रीस पहाटेचे तयार होऊन त्यांचे पिछावर आलों. व उभयतां सरदारही आले. तोफांची मारगिरी त्याजवर केली. व लोकांनीं व सरदारांनीं काल निकड करून जुंझाचें तोंड लाविलें. सर्वांनीं स्वामिसेवा नीत्याभ्य श्रमें करितात. इंग्रजांचें माणूस फार नायां जाहलें. गाडर इंग्रेज यांणीं हिंदु-

३६ हरिपंत फडके पेशव्यांचे वकील.
३७. जीवापलीकडे !
३८. होळकर व पटवर्धन.

स्थानांत जागां जागां लढाया केल्या त्याच [३१]तौरानें इकडे मर्दुमी दाखवावयास आला. त्यास स्वामी प्रतापवान्, सरकारांत सरदार व लोक वीर भारथी आहेत, यांणीं मोठे मोठे मनसुबे करून शत्रु पादाक्रांत केले असतां या [३२]टोपकराचा मजकुर काय? स्वामींच्या तेजप्रतापें याचा गर्व परिहार जाहला. यांचें पुरतें पारपत्य स्वामींच्या आज्ञेप्रमाणें करावें हाच आमचा सर्वांचा सेवाधर्म, तदनुरूपच [३३]घावदाँव पाहून लगट करीतच आहों. दारूचें बळ फार, लढवई चांगला, म्हणूनच मर्दुमी करून मुक्कामास जातो. इंग्रज पनवेलीस जाऊन पोहोंचला. आम्ही दो तिही कोसांचे अंतऱ्यानें आहों. कालचे लढाईंत एक तोफ इंग्रजांची पाडाव जाली व बंदुखा आल्या. दारू मार्गानें लोकांस फार सांपडली. पेंढाऱ्यांनीं बैल आणिले. त्यांचें माणूस फार जायां जालें. सर्व गोष्टी स्वामींचे पुण्यप्रतापाच्या आहेत. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

[१२३] ॥ श्री ॥

राजाश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री रामचंद्रपंत तात्या स्वामींचे सेवेशीं–

पोष्य बाळाजी कृष्ण व हरी बल्लाळ कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशळ ता॥ छ १४ जिलकाद मु॥ पुणतांबें जाणून स्वकीय कुशळ लिहीत जावें. विशेष–फार दिवस पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं. लिहून पाठवावें. आपली लढाई फत्ते जाली म्हणोन ऐकिलें. सविस्तर ल्याहावें. श्रीमंत राजश्री [३४]राँऊसाहेब टोक्याचे मुक्कामास आले. तेथून सडे होऊन पुढें गंगापुरास गेले. आम्हां उभयतांस मागें ठेविलें. बुनगे सांभाळून घेऊन येणें म्हणोन आज्ञा केली. त्यावरून एक मुक्काम केला. छ १२ रोजीं राजश्री [३५]भवानराव चहूं राउतानिशीं लष्करांत आले. आम्हांस वर्तमान कळतांच गेलों. भेट जाली. त्यांचे मानस श्रीमंतांकडे जावयाचे असेंच ओता [?] म्हणोन बोलिले. आम्ही सांगितलें कीं, "तुम्ही येथें आलां. आम्हांस वर्तमान कळलें. आतां तुम्हांस एकटें जाऊं देणार नाहीं. पालखींत बसवून आम्ही जातों [तेव्हां] तुम्हास समागमेंच नेऊं." त्यावरून आढे वेढे घेतले. शेवटीं पालखींत घालून घेऊन जात असों. कांहीं खात नाहीं. श्रीमंताचें दर्शन जाल्या खेरीज अन्न उदक देखील घेत नाहीं. आम्ही चौकी पहाऱ्याचा बंदोबस्त केला असे. भवानराऊ आतां निखालसतेच्या गोष्टी फार सांगतात

---

३१. तौरानें=तोऱ्यानें, डौलानें.
३२. टोपकर=टोपीवाला, ताम्र.
३३. घावदाव=संधि.
३४. पेशव्यांची बखर पृष्ठ १२५–१३०. पहा.
३५. थोरले माधवराव असावे.
३५. हे प्रतिनिधी.

कीं, "श्रीमंतांजवळ जाईन, ने करतील ते करूत." सारांश गोष्ट, भगवंतें आपल्यास यश दिल्हें. भवानराव अनायासें करून सांपडले. मोठी गोष्ट जाली. तिकडील वर्तमान लिहीत जावें. सांप्रत आपला मुक्काम कोठें आहे! पुढें कोणीकडे जावयाचा विचार आहे! तें सविस्तर ल्याहावें. युद्धाचें वृत्त तपशिलें लिहावें. बहुत काय लिहिणें कृपा लोभ कीजे हे विनंती–

राजश्री बगाजीपंत स्वामींस सा। नमस्कार. तिकडील वृत्त तपशिलें लिहून पाठवणें हे विनंती.

[१२४] ॥ श्री ॥

राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री नारोपंतनाना स्वामींचे सेवेशीं–

पोष्य हरी बल्लाळ सा। नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशळ ता। छ २२ नमादिलोवर जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत असलें पाहिजे. विशेष–आपणाकडून बहुत [दिवस] पत्र येऊन कांहींच वर्तमान कळत नाहीं. तरि ऐसें नसावें. सदैव पत्र पाठवून सांभाळ करावा. इकडील वर्तमान तरि श्रीमंत राजश्री दादासाहेब धुळकोटापलीकडे सहा कोसांवर मुक्काम करून राहिले आहेत. श्रावण मासचे खर्चास दोन लाख रुपये द्यावे लागतात तेव्हां कूच होऊन पुढें येतील. त्यास ऐवजाविशीं राजश्री विष्णुपंत बाबा यांस लिहिलें आहे, ते तरतूद करतील. परंतु त्यांस ऐवज लौकर द्यावा लागेल. राजश्री नारो गणेश होळकराकडील व राजश्री बाळाराव शिंदे यांजकडील व विष्णुपंत बाबा सरदारापासून रोख घेऊन बराणपुरास आले. पुरंदरास जाव * * त्यास महंमद इसफ वगैरे गाडदी यांस तेथून निरोप दिल्हा. ते येऊन बराणपुराजवळ राहिले आहेत. त्यास पुढें घालून तापी उतरोन आलीकडे आणावे, नाहीं तरि मागती श्रीमंत बराणपूरच्या मार्गें येतात. तेव्हां त्यांस [?] मिळतील याजकरितां कारभारी यांस चार दिवस अधिक लागले. परंतु आतां लवकर निघोन येतील. आमची भेट घेऊन पुढें जावें असें त्यांचे मानस आहे. मग पहावें. स्वारी बरोबर समया नाहींत. येथें द्याव्या तरि लष्करांत मिळत नाहींत * * * तां आतां समया वगैरेची यादी आलाहिदा लेहून पाठविली आहे त्याप्रमाणें सांडणी स्वारा बरोबर पाठऊन द्याव्या. श्रीमंतांस वर्तमान दीनचर्येचें लिहितों आपणास कळतच असेल. अधिकोत्तर लिहिणेस नाहीं. श्रीमंताचे येण्याचाच मजकूर पडला आहे. पैका पुष्कळ पावला. सेवट काय करितात कळत नाहीं. श्रावण-मासचे खर्चाचा पैका द्यावा, पुढें चांदवड पर्यंत देऊं नये, असें बोलण्यांत आहे. परिणाम लागेल तो खरा. खर्चास नाहीं पावलें तर तापीवर आल्यावर पोटास नाहीं, म्हणोन मुलुकास तसदी देतील. एकूण दोन्हीकडून नुकसानी जाणून

राजश्री विष्णुपंत यांस बहुत प्रकारें लेहून तर्तुद करविली आहे. त्याचे पहिले तीन लक्ष गुरूजीजवळ भरणा जाला. आम्ही दोन लक्ष श्रावणमासाचे श्रीमंताचे खर्चास मागतों. हा ऐवज त्यास प्रविष्ट होयसें करावें. पैक्याचें मोठें संकट पडलें. सरदारांनीं मसलत लांबवली असो. एक वेळ चांदवड दाखल जाले म्हणजे सारे गोष्टींची भ्रांति फिटेल. होईल तें लिहून पाठऊं. दोन चार पत्रें आपणांस पाठविलीं परंतु उत्तर येत नाहीं तस्मात् आम्ही मसलत लांबविली, मेहनत करीत नाहीं, असें ध्यानांत आलें असेल तर येथें काय करितों तें काय ल्याहावें? दर्शनांतीं विदित करूं. आपले ममतेंत अंतर नसावें. बहुत काय लिहिणें कृपा करावी हे विनंती.

[१२५] ॥ श्री ॥ पौ। छ २७ रमजान.

राजाश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री गोविंदराव स्वामीचे सेवेशीं—

पो। परशराम रामचंद्र नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशळ जाणोन स्वकीय कुशळ लिहीत जावें. विशेष—तुम्ही दु कि त्ता[?] पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. लिहिला मजकूर आपले व राजश्री गोविंदराव बापु यांचे पत्रावरून सविस्तर कळला. याचप्रमाणें वरचेवर तिकडील व इंग्रनाकडील व टिपूकडील वर्तमान लिहून कळवीत जावें. इकडील मजकूर तरि आम्ही धारवाडचा बंदोबस्त करून तुंगभद्रा पार होऊन दक्षणतीरास आल्यानंतर मायेकाडा व होदेगिरे व संतीबेनुर व चेनगीरी हीं ठाणीं घेऊन नजीक रामगीरी येथील मुक्कामास गेल्याचें वगैरे वर्तमान तपशीलवार राजश्री गोविंदराव बापू यांचे पत्रीं लिहिलें आहे. त्याजवरून सर्व मजकूर कळेल. छ १० रमजान बहुत काय लिहिणें लोभ असो द्यावा हे विनंती.[४५]

[१२६] ॥ श्री ॥

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य राजश्री गणेश विश्वनाथ गोसावी यांसि—

सेवक माधवराव नारायण प्रधान नमस्कार सु॥ सबांसबैन मयावअलफ—तुम्ही विनंतीपत्र पाठविलें तें पावलें. राजश्री फत्तेसिंगराव गाईकवाड आमदाबादेस मोर्चे लाऊन शहरावर गोळे टाकितात. व सरकारचे महालांत उपद्रव करितात. त्यास येविशीं त्यांस सांगोन पाठविलें असतां ऐकत नाहीं. तेव्हां आम्ही आमदाबादेस येऊन मग तुमचे आमचे विचारें करणें तें करूं, म्हणून त्यास लेहून पाठऊन फौज सुद्धां बडोद्यानजीक गेलों. तों त्याणीं उत्तर पाठविलें कीं, महीं उतरून आलीकडे आल्यास तुमची आमची कटकट होईल. म्हणून लिहिलें न आमदा-

---

४५ गोविंदराव काळे व गोविंदराव पिंगळे हे वरील गृहस्थ असावे.

बादेस जाण्याविशीं आज्ञा आली यावरून त्याणीं दोन तीन घाटाची बंदोबस्ती केली. परंतु मार्ग फुटेल तिकडून आज्ञेप्रमाणें जातच आहों. तेथें गेल्यावर आपाजी गणेश व आम्ही मिळोन त्यास दोन गोष्टी विचाराच्या सांगूं. आयकिलियास उत्तम, न आयकत तरि बनेल तसें करूं. परंतु त्यांची नजर आमदाबाद घ्यावी अशी आहे. त्याजकरितां धारेकडील फौज पंवार वगैरे यासि आमदाबादेस जाण्याविशीं आज्ञा व्हावी. व सुरत अठ्ठाविशीचे महाल जप्त करावे लागतील. तिकडे सोनगडास दीड हजार फौज आहे. आणखी राजश्री भिवँरराव येशवंत याणीं फौज सुद्धां येऊन त्याणीं व याणीं एकत्र होऊन काम करावें म्हणजे फत्तेसिंग ताब्यावर येतील. फार भरीं भरले आहेत. याजकरितां तरतूद लौकर जाल्यानें बंदोबस्त होईल. म्हणून तुम्हीं लिहिलें तें सविस्तर कळलें. ऐशियासि तुम्हांस आमदाबादेस जाण्याविशीं आज्ञा जाली आहे. त्याप्रमाणें नाऊन दाखल होणें. त्याणीं दोन तीन घाट बंद केले तरी जाण्यास वाटा बहुत आहेत. चिंता नाहीं. तुम्ही अमदाबादेस पोंहोचल्यावर फत्तेसिंग आयकतील. न च आयकत तरि तुम्ही व अप्पाजी गणेश व राजश्री गोविंदराव खंडेराव सर्व एकत्र जाल्यावर दुसरी फौज नलगे. इतके येकत्र असतां आमदाबादेचें त्यांच्यानें काय व्हावयाचें कळतच आहे. दुसरा मजकूर सुरत अठ्ठाविशींत फौज या दिवशीं पाठवावयाची सोय नाहीं. लावणीचे दिवस. पुढें श्रावणमासापासून पाठवावयाची तजवीज केल्यानें पोटास मिळेल व शहही बसेल. याकरितां तूर्त तिकडे फौज जाण्याचा उपयोग नाहीं. राजश्री अंताजी नागेश येथें आले आहेत. जाबसालांत येईल तसें तुम्हांस लिहिलें जाईल. तुम्ही लिहिल्याप्रमाणें आमदाबादेस जाऊन दाखल होणें. राजश्री रघुपतराव नारायण यांजकडील फौज तुम्हाकडे आहे. त्याचे खर्चाची बेगमी त्याजकडून होत नाहीं म्हणून तुम्हीं लिहिलें त्याजवरून येविशीं त्यांस आलाहिदा पत्र सादर केलें आहे. ते आपले फौजेचे खर्चाची बेगमी वरचेवर करीत जातील. तुम्हीं आमदाबादेहून खर्चास द्यावयाविशीं रा। आपाजी गणेश यास ल्याहावें म्हणोन लि।। त्याजवरून खर्चास फौजेस द्यावयाविशीं म।।रनिलेस लिहिलें आहे, त्या प्र।। खर्चास देतील व संस्थान मांडवी येथील भगवंतसिंग दिवंगत[१०] जाहाले याजकरितां राणीनें संस्थानावर गुमानसिंग दत्त पुत्र घेऊन बसविलें. त्याप्रमाणें त्यांची स्थापना सरकारांतून करार करून त्यांजकडे नजरेचा ऐवज करार केला. त्याप्र-

---

१६ हे सोनोरीचे पानशे–यांजकडे नोकऱ्या-न्याचें काम होतें.

१० दिवंगत=स्वर्गवासी, मृत.

धडाडां नद्या लोटल्या व्योमपंथें । भुमी तूटल्या घोर घातें विघातें ॥ ६८ ॥
महारण्य तें घोर नीकुंबळेचें । पुढें जावयालागिं सामर्थ्य कैचें ॥
समुद्रा तिरीं दाटलें वीस [31]गांवें । पुढें जावया वाट नाहीं स्वभावें ॥ ६९ ॥
भुमीपंथ नाहीं पुढें जावयातें । उडाले महावीर आकाशपंथें ॥
समुद्रासि सांडूनि वेगें निघाले । बळें शीघ्र नीकुंबळेमाजि गेले ॥ ७० ॥
पुढें काळविक्राळ ते वीर गाढे । बळें राक्षसीं घातले सप्त वेढे ॥
तयांमध्यभागीं विरें इंद्रजीतें । त्वरें आणलीं होमद्रव्यें बहूतें ॥ ७१ ॥
घटीं मद्यआज्यादिकें मांस नेलें । विरें राक्षसें शोणितें[32] स्नान केलें ॥
पुढें [33]वेदिकेमाजि हूताशनू[34] तो । महा वीर प्रेतासनीं बैसला तो ॥ ७२ ॥
सहस्रैक आहूतिचा नेम केला । म्हणे म्यां वधावें नरां वानरांला ॥
शतें भक्ति संख्या हुती लागवेगें । विरें घातल्या अग्निमूखीं प्रसंगें ॥ ७३ ॥
रथू नीघतां हिंसती दिव्य घोडे । उदेले मुखीं आगळे घोष गाढे ॥
तया धूर्त बीभीषणा श्रूत जालें । सुमित्रासुतालागिं तें जाणवीलें ॥ ७४ ॥
म्हणे होम पूर्णाहुती लागिं आला । प्रतापें बळें पाहिजे यत्न केला ॥
म्हणे शेष गा धन्य बीभीषणा तूं । सवें धाडिलें राघवें या चि हेतू ॥ ७५ ॥
वधूं शीघ्र राक्षस हे बाणघातें । तंव वारिलें त्यासि नैऋत्यनाथें ॥
म्हणे वो प्रभू झुंजतां पूरवेना । पुरा होम होतां रिपू आंवरेना ॥ ७६ ॥
तंव बोलिला [35]ऋक्ष तो जांबुवंतू । म्हणे वीर हो आइका एक मातू ॥
तुम्हीं होम विध्वंसिजे लागवेगें । रणामाजि मी पाडितों दैत्यदुर्गे ॥ ७७ ॥
मुखें बोलिला वीर मेरू बळाचा । सुमित्रासुतू गौरवी रम्य वाचा ॥
कपी ऋषभू आणि त्या वायुसूतें । बळें घातली धांव आकाशपंथें ॥ ७८ ॥
नभीं मुख्य हे वीर दोघे उडाले । कपी रीस ऊदंड धांवूनि गेले ॥
धबाबां शिळा टाकिती व्योमपंथें । बळें होम विध्वंसिला घोर घातें ॥ ७९ ॥
रथू मोडिला फोडिलीं सर्व पात्रें । विरें मोडिलें कुंड संकेतमात्रें ॥
पुढें वन्हि वीदारिला वेग केला । कितीएक राक्षस तेथें [36]निमाला ॥ ८० ॥
रिपू रावणी ध्यान भंगून पाहे । तंव भंगिला होम तो दीसताहे ॥
त्वरें इंद्रजीतू नभीं दृष्टि घाली । तंव ऋषभानें दिशा[37] शीघ्र केली ॥ ८१ ॥
बळें होम विध्वंसिला मारुतानें । देहे[38]धर्म संपादिला ऋषभानें ॥
पुढें पाहतां होम भंगून गेला । महा वीर राक्षस युद्धा निघाला ॥ ८२ ॥

---

३१. गांवें=योजनें. ३२. शोणित=रक्त. ३३. वेदिका=होमकुंड. ३४. हुताशन=विस्तव. ३५. ऋक्ष=आस्वल. ३६. तेथें निमाला-भंगोनि गेला (पाठ). ३७. दिशा केली=विष्ठा केली. ३८. देहधर्म संपादिला=विष्ठा केली.

बळें कोपला काळ कृत्तांत जैसा । महावीर ऊठावला शीघ्र तैसा ॥
कपी वीर दोघे त्वरेशीं निघाले । बळें आपुल्या ते दळामाजि आले ॥ ८३ ॥
सुमित्रासुतें वाहिला चंड मेढा । पुढें चालिला तो बळें वीर गाढा ॥
कपी लोळ कल्लोळ कोट्यानुकोटी । दळेंशीं बळें चालिला वीर जेठी ॥ ८४ ॥
महावीर ते थोर राक्षेस होते । कपीवीर ते धांवले शीघ्र तेथें ॥
समारंगणीं भार भारी मिळाले । कितीएक ते भीडतां भग्न जाले ॥ ८५ ॥
दळें लोटलीं राक्षसांचीं अचाटें । समारंगणीं चाललीं दाट थाटें ॥
बळें हाणिती शस्त्रघातें खणाणां । महीमंडळीं घोष ऊठे दणाणा ॥ ८६ ॥
असंभाव्य राक्षेस मारीत आले । कपी वीर ते भंगले भग्न केले ॥
तया देखतां मारुता कोप कैसा । वळें चालिला काळकृत्तांत जैसा ॥ ८७ ॥
गदा घेतली शीघ्र नैऋत्यनाथें । उडाला कपी ऋषभू व्योमपंथें ॥
सुगंधू कपी लोटला वीर्यवंतू । बळें आगळा चालिला जांबुवंतू ॥ ८८ ॥
कपी काळ कल्पांतिचे मेघ जैसे । रणीं लोटले गर्जती वीर तैसे ॥
बळें घालिती पालथें या भुगोळा । तिहीं मांडिला आट राक्षेस कूळा ॥ ८९ ॥
रणीं हाणिती येकमेकां फडाडां । तुटों लागले पादपाणी तडाडां ॥
नद्या लोटल्या शोणिताच्या भडाडां । समारंगणीं घोष ऊठे धडाडां ॥ ९० ॥
रणीं पाडिले दैत्य कोट्यानुकोटी । बहूतीं विरीं दीधली त्यासि पृष्ठी ॥
पुढें देखतां कोपला काळ जैसा । रणीं लोटला रावणी वीर तैसा ॥ ९१ ॥
तया राक्षसें घोर संधान केलें । कपीवाहिनीमाजि कल्पांत आलें ॥
मयूरासि पिंजारिलें पुच्छ जैसें । रणीं पाडिले ते कपी वीर तैसे ॥ ९२ ॥
कपी मारुती सारिखे भग्न केले । कितीएक ते वीर धाकें पळाले ॥
पुढें पाहतां वीर सौमित्र कैसा । गजा देखतां ऊठला सिंह जैसा ॥ ९३ ॥
टणत्कारिलें चाप काळाग्नि रोषें । थरारी धरा सप्त पाताळ घोषें ॥
भुभी वर्षती मेघ ऊदंड गारा । चळों लागल्या त्या असंभाव्य तारा ॥ ९४ ॥
भिडाया रणीं ऊठले वीर कोपें । बळें सृष्टि जाळील नेणों प्रतापें ॥
तंव शीघ्र बीभीषणें वेग केला । गदा घेउनी वीर सन्मूख जाला ॥ ९५ ॥
सुमित्रासुतालागिं सांडूनि मागें । पुढें धांवला वीर तो लागवेगें ॥
रणीं देखिला वीर बीभीषणू तो । तया बोलता जाहला रावणी तो ॥ ९६ ॥
म्हणे रे बहूतां दिसां देखिलासि । वृथा पुष्ट तूं राक्षसांमाजि होशी ॥
नरें वानरें दास जालासि त्यांचा । मनू भंगिला रे तुवां पूर्वजांचा ॥ ९७ ॥
तुला ठाउका कोप माझा कृतांतू । मज इंद्रजीता पुढें मश्यकू तूं ॥
करूं पाहशी थोर सामर्थ्य येथें । समारंगणीं घालिता मृत्युपंथें ॥ ९८ ॥

म्हणे इंद्रजीतास नैऋत्यनाथू । बळें वीण तूं बोलशी व्यर्थ मातू ॥
मजलागिं तो काळ माझूं शकेना । वरू दीधला तोषला रामराणा ॥ ९९ ॥
बहू शीकवीलें तुम्हां दुर्जनासी । परी नायका रे तुम्ही पापराशी ॥
मज सांगतां हीत अव्हेर केला । समस्तांसि येणें गुणें मृत्यु आला ॥ १०० ॥
मला ताडिलें वैभवाचेनि तोषें । बुडालेत रे सर्व तेणें चि दोषें ॥
समस्तांसि मारील हा रामराजा । समारंगणीं मी च पाहीन वोजा ॥ १०१ ॥
सभामंडपीं फार त्वां गर्व केला । कळेना तुला मृत्यु संनीध आला ॥
तुला आजि मारील सौमित्र बाणीं । मुढा राक्षसा जाण हे सत्य वाणी ॥ १०२ ॥
बहूसाल धिःकार केला तयातें । प्रतापें सिमा सांडिली इंद्रजीतें ॥
पदें ताडितां तो महा सर्प जैसा । रणीं कोपला वीर राक्षेस तैसा ॥ १०३ ॥
म्हणे रे उभा फीरa सन्मूख राहें । समारंगणीं bधीर संधान साहें ॥
बळें सोडिले बाण दारूण आले । सुमित्रासुतें सर्व छेदून नेले ॥ १०४ ॥
रणीं घातला रावणानूज पाठीं । प्रतापें पुढें चालिला वीर जेठी ॥
समारंगणीं अंतेंकातुल्य भासे । महावीर तो देखतां जीव त्रासे ॥ १०५ ॥
महा युद्ध होईल दोघांजणाशीं । पुढें सज्जनीं चित्त द्यावें कथेसी ॥
म्हणे दास ऊदास श्रोतीं न व्हावें । ऋषी बोलिला तें चि हें सार घ्यावें ॥ १०६ ॥

प्रसंग सातवा.

फणी रावणी वीर सन्मूख जाले । बळाचे महाकाळ जैसे उदेले ॥
करायास निर्वाण ते एकमेकां । विरश्रीबळें सोडिली सर्व शंकां ॥ १ ॥
पुढें बोलिता जाहला इंद्रजीतू । कृतांतापुढें निर्बळी मानवा तूं ॥
मरायासि कां व्यर्थ आलासि येथें । निमिष्यांत मारीन रे बाणघातें ॥ २ ॥
रणामाजि सन्मूख होतां बळेंशीं । समस्तां तुम्हां पाडिलें नागपाशीं ॥
पुन्हा मागुती सर्व ही बाणजाळीं । निमालेत माझ्या करें युद्धकाळीं ॥ ३ ॥
अरे काय झालीं तुझी शक्ति तेथें । पुनः शीघ्र आलासि युद्धास येथें ॥
तुवां आणिलें काय सामर्थ्य जाया । बळें दावितां निर्बळें व्यर्थ वांयां ॥ ४ ॥
वृथा पुष्ट रे हा बहू राजभ्राता । नृपें ताडिला रे समेमाजि लाथा ॥

---

a. फोर=धीर. b. धोर=घोर. ३९. अंतकातुल्य=यमासारखा. ४०. ऋषि=वाल्मीकि ऋषि (आद्य कवि रामायणकर्ता). ४१. फणी=शेषाचा अवतार लक्ष्मण. ४२. रावणी=रावण पुत्र इंद्रजित. ४३. शंका=भीति. ४४. कृतांत=यम. ४५. निमिष=अत्यल्पकाळ. ४६. बाणघात=बाणाचा तडाखा. ४७. नागपाश=सापांची बंधनें. ४८. राजभ्राता=रावणराजाचा भाऊ बिभीषण.

समस्तांमध्यें रावणें भ्रष्टवीला । तुम्हां मर्कटां माजि तो श्रेष्ठ केला ॥ ५ ॥
बळें आपुल्या रे तुझे पांदपाणी । नभामाजि खंडून धाडीन बाणीं ॥
समस्तां तुम्हां ठाउकी शक्ति माजी । रहाया पुढें काय रे प्राप्ति तूझी ॥ ६ ॥
बहू बोलिला वांजटू घोर शत्रू । प्रती उत्तरें बोलिला तो सुमित्रू ॥
मि हा कोण तूं नेणशी काय मूढा । वृथा विक्रमू बोलशी वांड पूढां ॥ ७ ॥
मही रुंद विस्तीर्ण छपन्न कोटी । गिरी दिग्गजांची असंभाव्य दाटी ॥
तटाकें नद्या मातले भव्यसिंधू । वरी दाटली जीवसृष्टी अगाधू ॥ ८ ॥
असंभाव्य हा भार कोणा धरेना । न घेतां पुढें जीव सृष्टी उरेना ॥
सहस्रांफणींचा असंभाव्य व्याळू । तयांमाजि येके फणीं हा भुगोळू ॥ ९ ॥
स्वभावें शिरीं ठेविजे पुष्प जैसें । तयाचे परी घेतलें विश्व तैसें ॥
तयाहून तो कोण आहे विशेषू । मुढा नेणशी कां स्वयें मी च शेषू ॥ १० ॥
भविष्योत्तरें सर्व ही सत्य व्हावीं । बळें वैभवें राक्षसांचीं दिसावीं ॥
म्हणूनी तुवां घेतलें येश युद्धीं । नभामाजि जाऊनि कापट्य बुद्धी ॥ ११ ॥
जनीं हीन त्याला बरी वेळ आली । अकस्मात ते कीर्ति होऊनि गेली ॥
बळें आगळा राम आत्मा जगाचा । तयाहूनि रे विक्रमू कोण कैंचा ॥ १२ ॥
तुम्हां पापरूपांमध्यें भक्त एकू । महावीर बीभीषणू पुण्यश्लोकू ॥
तयाशीं सभामंडपीं गर्व केला । दिसेंदिस राक्षस सर्वे बुडाला ॥ १३ ॥
रिपू बोलतो जाण रे सत्य वाणी । प्रतापें तुझें शीर छेदीन बाणीं ॥
तया बोलितां तापिली भीमदृष्टी । उभा काळ जाळावया जीवसृष्टी ॥ १४ ॥
बळें छेदिता जाहला वोष्ट दंती । सिमा फांकली वैभवाची दिगंतीं ॥
करारां रणीं खादल्या वज्रदाढा । शतें सोडिलीं बाण वोढूनि मेढां ॥ १५ ॥
बळें धांविलीं बाणजाळें उफाळें । लखाखीत सौदामिनीचेनि मेळे ॥
तडाडीत घोषें कडाडीत भाले । सुमित्रासुतें सर्व छेदून नेले ॥ १६ ॥

---

४९. पादपाणी=हातपाय. ८. प्राप्ति=शक्ती. ५०. वाजट=वडबडया. ५१. सुमित्र=समित्रेचा मुलगा लक्ष्मण. ५२. विक्रम=पराक्रम ५३. वाड=गुष्कळ. d. पुढा=गाढा. ५४. छपन्नकोटी (योजनें)=हा पृथ्वीचा विस्तार प्राचीन समजुतीप्रमाणें आहे. अर्वाचीन काळीं भूगोलव्यासमान ८००० मैल म्हं ८०० योजनें, परिघ २५००० मैल म्हं २५०० योजनें, आणि पृष्ठफल २००००००० वीस कोट मैल म्हणजे २ कोट योजनें आहे. तसेंच पृथ्वीचें घन २७००००००००००० दोन निखर्व सात खर्व मैल म्हं २ खर्व ७ सात अब्ज योजनें आहे. ५५. गिरी=डोंगर. ५६. सिंधु=समुद्र. ५७. फणी=फडा. ५८. व्याल=साप. ५९. स्वभावें=सहज. e. 'तूज' पा० भे०. ६०. पुण्यश्लोक=पवित्र आहे कीर्ति ज्याची असा. ६१. भीम=भयंकर. ६२. मेढा=तीरकमठा. ६३. सौदामिनी=वीज. f. 'समेरिले दूत काळें' पा० भे०

पुनः कोपला तो रिपू कोटिगूणें । शतांचीं शतें सोडिले बाण तेणें ॥
नभामाजि ते बाण बाणीं सणाणा । कितीएक स्फुल्लिंग भालीं फणाणा ॥ १७ ॥
असंभाव्य ते जाहली बाणवृष्टी । जळों लागली पावकें सर्व सृष्टी ॥
अती चंड ते दंड अद्भूत कैसे । महाकाळ कल्पांतिचे मेघ जैसे ॥ १८ ॥
कडाडां खडाडां गडाडां घडाडां । तडाडां थडाडां दडाडां धडाडां ॥
बहूतां परीचे बहू घोष झाले । ग्रहीं चंद्रसूर्यादिकां कंप आले ॥ १९ ॥
कितीयेक सिंधूदकें तप्त जालीं । कितीएक ह सिंधूदकें तीं उडालीं ॥
असंभाव्य त्या दाटल्या बाणकोटी । बळें सोडिती पाडिती वीर जेठी ॥ २० ॥
नभामाजि कल्पांत ते बाणजाळीं । महायुद्ध तें होतसे अंतराळीं ॥
रिपू पेटले दोघ ही घोर मारा । भुमी वृष्टि गारा परी सर्व तारा ॥ २१ ॥
वरी पाहतां बाणबाणीं खणाणां । रिपू येकमेकांसि तो भेदवेना ॥
रथारूढ तो रावणी धांवताहे । पदीं चालतां शेष ऋक्षा न साहे ॥ २२ ॥
पुढें चालिला वीर तो जांबुवंतू । शिळा घेतली धांवला काळकेतू ॥
बळें हाक देऊनियां चक्रचाली । उफाळें शिळा तो रथामाजि घाली ॥ २३ ॥
रथा मोडिलें पाडिलें भग्न केलें । सुमित्रासुता रावणी साम्य नालें ॥
सुगंधें विरें वैभवें लागवेगें । महा अश्व ते चूर्ण केले प्रसंगें ॥ २४ ॥
कपीनाथ बीभीषणें मारूतीनें । विरां लागिं सन्मानिलें थोर मानें ॥
भले हो भले थोर आश्चर्य केलें । रिपूच्या रथा विक्रमें भंगवीलें ॥ २५ ॥
नभीं सर्व आनंदली देवसृष्टी । बहूसाल संपादिली पुष्पवृष्टी ॥
समस्तां मनीं थोर आनंद जाला । रिसीं वानरीं घोष अद्भूत केला ॥ २६ ॥
म्हणे रावणी हा रिपू आंवरेना । बहूसाल सामर्थ्य यांचें सरेना ॥
शरां मारितां सर्व तोडीत आहे । पुढें अग्निअस्त्रासि तो सोडिताहे ॥ २७ ॥
तयें सोडितां अस्त्र तैसें निघालें । घडाडीत तें तेज पुंजाळ आलें ॥
नभीं धूम्र दाटे असंभाव्य ज्वाळा । करूं पाहती भस्म नक्षत्रमाळा ॥ २८ ॥
असंभाव्य ते चालिली वन्हिधाडी । मही सर्व आकाश तेणें कडाडी ॥
बहू [h]वर्ण ज्वाला शिखीं धांवताती । कडाडीत नेटें कपीमाजि येती ॥ २९ ॥
कपी ऋक्ष तेणें भयातूर जाले । कितीएक ते वीर पोटीं गळाले ॥
बहू सोडिला धीर नैऋत्यनाथें । म्हणे गा विरां सर्व गेलों अनर्थें ॥ ३० ॥

---

६४. स्फुलिंग=ठिणग्या. ६५. पावक=विस्तव. ६६. ग्रह=मंगळ, बुध, गुरु, शुक्र, व शनि हे पच तारा ग्रह. g. सिंधूदकें तीं उडालीं=तीं स्वापदें ही जळालीं. ६७. ऋक्ष=रीस, आस्वल. ६८. वन्हि=विस्तव. h. वर्ण=धूम्र. ६९. शिखा=ज्वाला. ७०. नैऋत्यनाथ=राक्षसस्वामी इंद्रजित.

सुमित्रासुतें देखिलें अग्निअस्त्रा । पुढें सोडिता जाहला मेघअस्त्रा ॥
तया सोडितां मेघ तैसे उदेले । गिरीचे परी [७१]अंबरीं भार आले ॥ ३१ ॥
नभीं दीसती ते [७२]हुंडे कोट झाडें । महा मेघ गर्जोनि गंभीर वाडें ॥
नभा व्यापिलें घोर अंधार जाला । दिसेना रणामाजि दोहीं दळांला ॥ ३२ ॥
नभीं चालिले ते बहू कीट काळे । झकाकीत सौदामिनीचेनि मेळें ॥
बळें मेघधारा असंभाव्य गारा । सुटे कंपु सूसाट घोषें थरारां ॥ ३३ ॥
प्रसंगीं तये पाणजंजाळ जालें । रणामंडळीं तोय[७३] अद्भूत आलें ॥
कितीएक झाडें भुमी चूर्ण होती । पुरें पट्टणें सर्व वाहून जाती ॥ ३४ ॥
सुमित्रासुतें थोर अद्भूत केलें । जनाला गमे आजि [७४]कल्पांत आलें ॥
बुडों लागले भार त्या राक्षसांचे । बहूसाल त्या धीर गेले विरांचे ॥ ३५ ॥
रणीं सोडिलें अस्त्र नेटें विशालें । बहू राक्षसां थोर कल्पांत आलें ।
त्वरें रावणी वायुअस्त्रास सोडी । असंभाव्य तो वात नेटें झडाडी ॥ ३६ ॥
कडाडीत पाडें असंभाव्य झाडें । बळें पाडिलीं वाड झुंबाड झाडें ॥
फुटों लागलीं [७५]शैलशृंगें खडाडां । कडे चालिले पर्वतांचे भडाडा ॥ ३७ ॥
भ्रमों लागलीं [७६]खेचरें प्रेत जालीं । गृहें गोपुरें एक वेळे उडालीं ॥
बहूसाल तो वात [७७]आवर्त जाला । तया देखतां मेघ नेटें उडाला ॥ ३८ ॥
सुमित्रासुतें देखिला चंड वारा । गिरीअस्त्र सोडूनि केला निवारा ॥
असंभाव्य तीं चाललीं शैलशृंगें । बहू वात निर्वात केला प्रसंगें ॥ ३९ ॥
गिरी चालिले ते असंभाव्य कैसे । नभीं धांवती मातले मेघ जैसे ॥
महावीर तो वज्रअस्त्रासि सोडी । रणीं रावणी शैल तात्काळ तोडी ॥ ४० ॥
रिपू राक्षसें शैल ते पिष्ट केले । बळें आपुल्या दिग्गजां आड नेले ॥
पुढें जाहली ते बहू वज्रदाटी । तया देखता जाहला वीर जेठी ॥ ४१ ॥
पुढें वीर सौमित्र ब्रह्मास्त्र सोडी । तया पासुनि वन्हि नेटें भडाडी ॥
गमे कोटी विद्युल्लता एक वेळा[i] । महा लोळ कल्लोळ भासे भुगोळा ॥ ४२ ॥
रणा मंडळीं पावकें त्या अचाटें । jजळों लागलीं सर्व ही वज्रथाटें ॥
पुढें चालिल्या त्या असंभाव्य ज्वाळा । रणा मंडळीं जाहली एक वेळा ॥ ४३ ॥
तया देखतां रावणी तें चि सोडी । रणामंडळीं एकमेकांसि तोडी ॥
रणामाजि तात्काळ सन्मूख आले । महा ज्वाळ ते एक होऊनि [k] गेले ॥ ४४ ॥

---

७१ अवर=आकाश. ७२. हुडे=बुरूज. ७३. तोय=पाणी. ७४. कल्पांत=जलप्रलय होण्याचा काळ. ७५. शैलशृंगें=डोंगरांचीं शिखरें. ७६. खेचरें=आकाशांत उडणारे पक्षी. i. एक वेळा=एक मेळा. j जळों लागली=बळे जाळिली. ७७. आवर्त=भोंवरा. k 'एक होतां विजालेपा०.

पुढें घोर रुद्रास्त्र त्या रावणीनें । बळें सोडिलें शीघ्र माहाविरानें ॥
रणामाजि तें चालिलें एकवेळे । भुमी पाय आकाश पंथीं शिरसाळें ॥ ४५ ॥
बळें धाविले ते रणामाजि कैसे । गिळाया भुगोळा महाविघ्न जैसे ॥
तया देखतां कंप माहाविरांसी । भयें मूर्छना पावली वानरांसी ॥ ४६ ॥
तया देखतां तो फणी सिद्ध जाला । पुढें सोडिलें शीघ्र माहेश्वरोला ॥
उठे मातला काळ कल्पांत काळीं । दिशा दाटल्या सर्व आकाश ज्वाळी ॥ ४७ ॥
रवी कोटि विद्युल्लता एक वेळां । रणीं धांवती कंप जाला भुगोळा ॥
महातेज हेलावलें ते चि काळीं । असंभाव्य तें चालिलें ब्रह्मगोळीं ॥ ४८ ॥
तया देखतां अस्त्र मागें पळालें । बहू कूळ तें खेचरांचें जळालें ॥
पुढें देखतां रावणी भ्रांत जाला । भयें भूलला वारवेना तयाला ॥ ४९ ॥
मनीं भावितो कोण राखेल गेलों । कळेना मला व्यर्थ येथें जळालों ॥
तयीं शीघ्र रामानुजें काय केलें । प्रतिज्ञापणाला मनीं आठवीलें ॥ ५० ॥
म्हणे हो मनीं शीर छेदूनि न्यावें । म्हणोनी बळें अस्त्र मागें वळावें ॥
रणामंडळामाजि वीरें सुमित्रें । बळें वारिलें अस्त्र तें बीजमंत्रें ॥ ५१ ॥
म्हणे मेघनादू मला विघ्न आलें । परी थोर आश्चर्य कां वाचवीलें ॥
भला वीर सौमित्र हा वीर्यवंतू । मना सारिखें युद्ध मोठें करीतू ॥ ५२ ॥
असेना पुढें वीर होणार नाहीं । बहू देखिले पाहिले झुंजतां ही ॥
महावीर हे सूर्यवंशी बळाचे । रिपूलागिं रक्षावया कोण कैचे ॥ ५३ ॥
महावीर दोघे रणीं ते चि काळें । पुन्हा सोडिते जाहले बाणजाळें ॥
रणामाजि ते भेदिती एकमेकां । नभीं सोडिल्या बींणभाळी अनेका ॥ ५४ ॥
रिपूंचीं रिपू तोडिती बाणजाळें । पुन्हा मागुती सोडिती ते उफाळें ॥
विरें वीर तो भेदितां ही ढळेना । विरश्रीबळें काय होतें कळेना ॥ ५५ ॥
पुढें काय केलें तया मेघनादें । रणीं हाक देऊनि धांवोनि क्रोधें ॥
महातेज पुंजाळ त्या शीघ्र काळीं । बळें भेदिल्या तीन भाळी कपाळीं ॥ ५६ ॥
महावीर तो रावणी काळरूपी । पुराणा बहू काळ कापट्य रूपी ॥
सुमित्रासुतू तो दिसे बाळलीला । बळें भेदिला रक्त वाहे कपाळा ॥ ५७ ॥
तया देखतां कोप नैऋत्यनाथा । पुढें चालिला पाववायासि वेथा ॥
रणीं हाक देऊनि बीभीषणानें । गदा घेतली चालिला थोर त्रीणें ॥ ५८ ॥
तया देखतां त्या दशग्रीवसूतें । रणीं विंधिला पाडिला बाणघातें ॥

---

७८. शिरसाळें=मस्तक. ७९. माहेश्वर=रुद्रास्त्र. ८०. भाळी=समूह. ८१ वेथा=व्यथा, दुःख. ८२ त्रीण=नेट

पुढें देखिला कोपला वीर गाढा । सुमित्रासुतें वोढिला[1] चंद्र मेढा ॥ ५९ ॥
रणीं रावणी लक्षिला ते चि काळीं । बळें भेदिल्या बाणभाळी कपाळीं ॥
नवां बाणघातें रिपू m्वस्थ केला । तया मेघनादा बहू खेद जाला ॥ ६० ॥
कपाळीं बळें भेदिले बाण वीरें । प्रवाहो बळें चालिला तो [2]रुधीरें ॥
महामस्तकामाजि सर्वें बुडाले । कपाळावरी पिंच्छ[3] वाशिंग जालें ॥ ६१ ॥
म्हणे वीर बिभीषणू वीरछात्रा[4] । वरें ऊसणें घेतलें गा सुमित्रा ॥
रिपू रावणी तापला वीर कैसा । शुळें टोंचितां ऊठला सर्प जैसा ॥ ६२ ॥
महावीर निर्वाणिचें[5] बाण सोडी । लघू लाघवें शेष तात्काळ तोडी ॥
असंभाव्य कोपानळें तीव्र ज्वाळा । मुखें सांडितां काळकांपें चळाळां ॥ ६३ ॥
सिमा सांडिली थोर कल्पांत काळीं । महावीर ते खोंविले बाणजाळीं ॥
बहू खोंचले देह दोघांजणांचे । झरे लागले वाहती शोणितांचे[6] ॥ ६४ ॥
विरश्रीबळें दुःख नाहीं प्रतापें । रणीं भेदिती एकमेकांस कोपें ॥
बहू माजलें युद्ध तें ओसरेना । बळें भीडती येकमेकां सरेना ॥ ६५ ॥
पुढें काय केलें सुमित्रासुतानें । गुणीं सज्जिलें त्या रवीचक्रबाणें ॥
मुखीं धांवती त्या शिखी[7] पावकाच्या । बहू चंचका कोटि विद्युल्लतेच्या ॥ ६६
कडाडीत कोपानळें बाणभाळी । वळें सोडितां शीघ्र तैशी निघाली ॥
भयातूर दोहीं दळीं कंप जाले । ऋषी, देव, गंधर्व धाकें पळाले ॥ ६७ ॥
ग्रहादीक आकाशपंथीं जळाले । बहू खेचरें भार भूमी गळाले ॥
ध्वनी ऊठला घोर घोषें तडाखा । बळी कांपती ईतरां कोण लेखीं[8] ॥ ६८ ॥
सुमित्रासुतें शीघ्र संधान केलें । रणीं रावणी शीर छेदून नेलें ॥
समस्तां सुरालागिं आनंदवीलें । सुरेशोंमनींचें[10] महा शल्य गेलें ॥ ६९ ॥
रणामाजि तो इंद्रजीतू निमाला । समस्तां सुरांलागिं आनंद जाला ॥
महाकंटकू घोर संहार केला । त्रिलोकीं बहू कीर्तिचा घोष गेला ॥ ७० ॥
पुढें शेष सूगंध बिभीषणानें । दळें सर्व ही सिद्ध केलीं विरानें ॥
कपीशीं सुवेळाचळा राम जेथें । महावीर ते चालिले सर्व तेथें ॥ ७१ ॥
प्रभू राम तो बंधुची वाट पाहे । उतावीळ पोटीं वियोगा न साहे ॥
बहूसाल चिता करी बांधवाची । म्हणे कोण वेळा सुमित्रासुताची ॥
तया बोलतां भार तैसे उदेले । दळेंशीं बळें येश घेऊनि आले ॥
समर्था प्रभूला नमस्कार केले । रघूनायका भेटले स्वस्थ जाले ॥ ७२ ॥

---

1. वोढिला चंद्रमेढा=वाहिला चंडमेढा. m. 'सुस्त पा० ८३. रुधिर=रक्त. ८४. पिच्छ =बाणाचा पिसारा. ८५. छात्र=शिष्य. ८६. निर्वाण=निकर. ८७. शोणित=रगत. ८८. शिखा=ज्वाला. ८९. लेखा=हिशेब. ९० सुरश=इंद्र

ब्रह्मीं अपपर तुम्हां नसावें । करणी वाणी कर्से उगें असावें । समर्थ तप हें किमर्थ करितां । उलंघितां बहु अर्थ सरिता । व्यर्थ देह कां दंडुनि मरतां । काय न लाभें स्त्रीभोग भोगितां । या पहा मागें सरतां । छी छी मूर्खे गच्छ गच्छ तूं गच्छ गच्छ तृण तुच्छ अम्हातें । निरी वरी तूं बरी धरीसि । परि निरीच्छ माझी । स्वच्छ वासना हरिचें देणें । अद्भुत केणें[९] । खरें ऐक मुनि वारि[१०] पोउनि । जिवासि हा कां त्रास देसी । तनु क्षेत्राशीं यासि त्रासिसी । काय इच्छिमन अशा तपानें । शांतपणें हें अपूर्व दिसतें । पूर्ववयीं हें जेविल्यावीणें अंत्रवणें । हें सेविल्यावीणें । स्वाद सांगणें श्लेष्मास्त्रव ही उपद्रव मानुनी । घ्राण छेदणें हर्षे हर्षे । उपजल्याविणें । बासें करणें । करितां आर्ष ह्मणावा नैसा । तैसा तुमचा पृथक् छंद हा । प्रथमवयीं वैराग्यापिसें[११] हें । दिसों लागलें योगामिसें । हद्रोग असे हा विश्वासें । मीं ययासांग सांगतें । तुम्हांस. ऐकॉ खरें हें श्री शुकराया । शोक हराया । लोक तराया । कोकपुस्तका[१२] घोक घोक तूं । असे तेथींचा । विषय इंद्रिया । जोड घालुनि कोडकौतुकें । गोड गोड रति सुखासि सांडुनि । वोढ तपाची द्वाड खोड हे । सोड सोड निग्रहो मनाचा । मद्रमनाचा मार्ग धरावा । स्वर्ग अर्गळा बार्गळ चित्तें । बाष्कळ बाष्कळ वदतां वक्त्रें । न चि तो शुक कामातुरिला ॥ श्री शु० १२ ॥

तरी च येथें जन्मा यावें । तरुणी कुचद्वय-पेटे ब्याने । मन्मथ सरिता तरुनि जावें । तरुणी-संगें निसंग व्हावें । व्यर्थ चि कां तारुण्य हरावें । तृणासनाला काय करावें । सुख मंचकीं मंदिरीं भरावें । गाढालिंगनिं शयन करावें । मुखामृताचे स्वाद हि घ्यावे । येथें दंडुनि किती झडावें । शीत वातें हुडहूडावें । खुडखुड वाजति दंत स्वभावें । इंद्रियानें किती रडावें । ह्मणाल कां हो अह्मां छडावें । हितोपदेशीं न चि चिडावें । भोग-सुखाला ऐक्य व्हावें । गृहाश्रमानें श्रमा हरावें । ज्या प्रीत्यर्थ तप आचरावें । षड्रस सेउनि तृप्त असावें । जिवात्म्यातें तोषवावें । न कळे तरि कौशिकीं[१३] पुसावें । अहा कपाळा किती हंसावें । गोंवळें[१४] वचनें व्यर्थ फसावें । श्री गुरु तुमचा

---

११. केणें=माल, जिन्नस. १०. वारि पाणी. ११. पिसें=वेड. १२. कोकपुस्तक=रतिरहस्य=कामशास्त्र. हा ग्रंथ कुपकोक कवीनें केल्यामुळें त्या ग्रंथास कोकशास्त्र नांव पडलें. "कुपकोकनाम्ना कविना कृतोऽयं श्रीवैन्यरक्षस्य कुतूहलेन । विलोक्यतां कामकला-सुधारै: प्रदीपकल्पो वचसां विगुंफ: ॥ १ ॥" १३. षड्रस=गोड, खारट, कडु, तुरट, आंबट, तिखट. "रसो बहुविध: प्रोक्त ऋषिभि: प्रथितात्मभि: । मधुरो लवणस्तिक्त: कषायोऽम्ल: कटु स्तथा" ॥ ३१ ॥ अध्याय १८१ शांतिपर्व-महाभारत. १४. कौशिक=विश्वामित्र. १५. गोंवळ=गवळी कृष्ण.

कृष्ण हि भोळा । सोळा सहस्र केल्या गोळा । अणिखी त्या गौळिणींचा मेळा । भंवत्या अबळा । सुंदर सबळा । तितक्या भोगुनि ब्रह्मचारी । झकविलें तुज बरें विचारीं । वितरागी केला संसारी । अंकीं बैसवि गौरि बिचारी । उगाचि वदनीं नामोच्चारी । स्वामी तुम्ही साळेभोळे । डोळे लावुनी । अज्ञानाचे । खोळे दडतां [४६]सांवळी मी षोडशवर्षा । कंवळी तनु हे । उतावळी मनिं अंतां वाटते । ऐशा रानीं । माझि [४७]शिराणी । आलिंगिन मीं उभय करांनीं । तुमची राणी । मुख्य घराणी । विकल्प न धराचि वरानीं । नेम निष्ठ मी । अनुच्छिष्ट हें शिष्ट वराया । कोरें पात्र । नाहीं स्पर्शिलें तोळमात्र । पवित्र गात्रें सेवीं सखया । उशीर न करीं अधर चुंबनीं । उद्धरिं मातें । करीं धरुनियां करसी अंगीकार । तरी मी तरुणांगाची । सूख शेगडी । देउनि तूझी शितळ हुडहुडी । शांतवुनियां बेडी बागडी । भक्ती माझी शक्त्यनुसार । ते उपचारी । अर्पुनि फुकट निरंजनिं बसणें । प्रकट चि ऐसा । दास्य-विभागो । माझे मनें दृढ धरिला ॥ श्री शु० ॥ १३ ॥

बोले [४८]ब्रह्मरात तपचंड । निश्चळ मळमूत्राचा पिंड । संचय होउनियां उदंड । मातलें हें स्त्रीचें बंड । भुलले कविजन अशासि लंड । मोहमदिरेनें [४९]भंड उभंड । बडबडोनि श्रमविति तुंड । निःशंक मुखासि शशांक म्हणती । मृगांक तुळिती । नेत्र नासिका छिद्रें असती । मेकुड शेंबुड थेंबुड नाहीं । बिडबिड लाळ थुंका पाहीं । मांस गोठलें ते स्तन उठले । कविसि वाटले हेमकुंभ [५०]हे । ऐसे वेडे । मदांध रेडे । मन्मथचाडे । भिडेभिडेनें । गाढयाचे घोडे म्हणती । कुडकुड हाडें । प्रत्यक्ष किडे । क्षतें पडतां चि । चिडे तेधवां आंतड्यावरि कातड्यानें । दुर्गंधि पीडेस्तव वेष्टुनि टाकियले । कुडें मडें हें । [५१]अमेध्याचे सडेचि स्रवती । मूढ मोहारूढ होउनि । कुडीवासना । उडी घालिती । पूय-गर्तीं । दडी च देती । गडी तयांचे न हों च आह्मीं । पडी घेउनी । मुखी राहिलों । रंभे आली-वाट धरावी । चाट बोलसी । अचाट भलतें । नष्टे विषय भ्रष्ट वासना । निष्ठा कळली । चेष्टा करिसी । इष्टाचींच प्रतिष्ठा दाविसि । विटाळाचा जन्म गोळा । अधो ऊर्ध्वद्वारा लाळ । द्रवती मूत्र खळाळ । अंशुद्ध भळभळ । जंतू वळ वळ नंतू सूक्ष्म । मग गुंतुनि पडती दुष्ट । कोणी कुष्ट वाणी । पुष्ट हि अपान मार्गीं पचती । जैसीं मुतती कुत्रें त्यांचीं छत्रें उठती । तशा तूझिया पासुनि

---

४६. सांवळी मी षोडशवर्षा=श्यामा षोडशवार्षिकी. ४७. शिराणी=आवड. ४८. ब्रह्मरात्र=ब्रह्मनिष्ठ ! ४९, मदिरा=मद्य ५०, हेमकुंभ=सुवर्णकलश. ५१. अमेध्य=अशुद्ध=रक्त,

विषय-वल्लरी । उदकानें टवटवीत तेजें । शृंगारनियां । नर्कमंदिरीं गर्क जाहलां । मूर्ख अशा तुह्मि तर्क कराया । यौवन जाइल, मग जरा करील । जर्जरा चि यातें । उंच कूच हे दुष्ट मदानें । उंचावले नर लांचावले कां चर्ममयी त्या चर्म-पिशव्या । घर्मजन्य शिरें केशि उवा । वदन बोयरें । नेत्रिं पू भरे । शरीर अवघें । थरथर कांपें । सर सर सर तूं दूर मागें वरि वरि आंगें । वृंदावनशी । गोड बोलशि तुं खोड स्त्रियांची । गोड बोलणें । मग सद्वृतिला पुढें लावणें । कर्म-कोयळी । वर्म तूमचा । निष्ठुर ऐसें रंभा परिसुनि चित्तीं । शब्द खोंचुनि । लज्जा वेंचुनि । जघनीं मुक्त केलें निरिला । निर्दोष हत्कोश चिरोनि । शुकापुढें दाखविला ॥ श्री शु० ॥ १४ ॥

रंभा भरली क्रोधभरानें । भ्रमा पावली गर्वमदानें । शुक्तिपुटें सम उदर गोमटें । पदर चाउनि । अधरत्वचेचा । उघडुनि लावण्याची पेटी । पोटीं त्या तेजाची कोटी । चंद्र कोटी । अर्कांचा ही । अर्क संग्रहें । सकर्पूरमृग मदा सहित तो । सुंदर उदरीं गंध सेवितां । प्रकाशल्याची दीप्ति दाटली । तृप्ति वाटली । मधुकरास तो । वसंत चि ये । संपत्तिस तो मेवोंस येउनि । निवास केला । अक्षय तेथें नंदन वनिंचा । चंदन अत्तर इतर द्रव्य केशर मृगमद मेलागर । कृष्णागरादि सर्व हि कांहीं दर्प दाटले । सर्प पातले । कर्पूराचा । सुगंध रंभागर्भीहुनि संभवला । प्रत्यक्षापरि प्रमाण वाटतो । ऐसें ऐकुनि । नेत्रीं पाहुनि । शुक ही विटला । धिग् धिग् म्हणे मज जन्म जाहला । बारा वर्षें नर्क भोगिला । नव्हतें ठावें खेद वाटला । कळतें येतो या उदराला । ऐसा तो मुनिराज बोलिला । विगत गर्व ते रंभा होउनि । तपोवरिष्ठा । ब्रह्मनिष्ठा । साष्टांगें प्रणिपात घालुनि । बोले मी पातकी दुर्गुणी । तुतें निर्गुणा छळुनि पाहिलें । क्षमा क्षितीशा बहुत साहिलें । मुनिचिद्रूपा कृपा असो दे त्रैपा लयातें । गेली अमुची सुरालयातें । येथें येउनि अपजयातें । नेहुनि देतों । वहन जयाचें । चौदंती[५७] तो त्याची खंती । येउनि आधोपंथीं । आत्मारामा देखुनि हृदयीं । ओष्ठ चाउनी । कष्टी होइल असो तें आतां । ऐसें बोलुनि । विमान सज्जुनि । अपमानानें जर्जरभूता निर्जरि त्या त्वरें पावल्या हो निर्जर-पुरिला ॥ श्री शु० ॥ १५ ॥

निकट जाउनी श्रुतिरंध्रातें । भृत्य सांगती देवेंद्रातें । लज्जा-लांच्छन मुख-चंद्रातें । रंभादि त्या स्वर्गनायिका । शक्र सायका । पुण्यदायकांच्या नग्न तनूतें । श्री शुकसभीं । नृत्य करित परि । वृत्ति तयाची ब्रह्मीं जडली ।

---

५२ वृंदावन=कडुवृंदावन नामक फळ. ५३ शुक्तिपुट=मोत्याच्या शिंपीचें पूड. ५४. मृगमद=कस्तूरी. ५५. मवास=लुटारू, चोर. ५६ त्रपा=लाज. ५७ चौदंती=ऐरावत.

ऑरुणाचळासनि अचळमतीनें । कामास्त्रातें छेदुनि विजयी वस्त्रें ल्याला । पातें उघडुनि विनय तपातें । देखुनि तीच्या अवयवातें । लेखुनि माते समान नातें । भावें खेवों उदित मुनी तो । निष्कामत्वें । शुद्ध सत्वरत । तत्ववेत्ता । जोडुनि हस्ता । बोले प्रशस्त चित्तें । माते माझीं जननावस्था । ऐक अंळु माळ । कळतें नरि हें मजला तरि । मी बाळक होउनि तुझिये पोटीं काळ कंठितों । माते सांगु काय । भंगि घाय भेदिले । पूर्वकर्मकृत धर्म योगें । श्री कृष्णें अदृष्टि लिहिले । कष्टें कष्टें मध्यें मुष्टि । शुष्क वोष्टि शोषुनि । खितपत पूयें जठरीं । एंक तप मी तपलों । आप्त हरिविणें न दिसे कोणी । हर हर तें दुःख चि आठवतें । घटिका युग सम अटका सोऽहं । भजनीं नव्हे चि उदरीं कदापि सुटका । रस कटु माता तीक्ष्ण भक्षुनि क्षणक्षणां । वांग्यासम आंगीं होरपळें । मांसाचा गोळा । काळ कवळा तधीं पासुनी टपला तेव्हां । त्यातें त्रासुनि उदास जालों । दास हरीचा । आतां माते पुत्र-स्नेहें । रक्षीं म्हणतां । रंभा चित्तीं । करी अचंबा । सांबाहुनि आगळा । पाहुनि रंभा । दंभातीत । सुनितंबिनि मनीं आपुल्या दंग होउनि । सत्संगाचें वारें आंगीं । सद्गद आंगीं गद्गद कांपे । स्वेदकंपरोमांच थरारा । नेत्रीं धारा । अधरस्फूर्ती रुदन दाटलें । स्तवन मांडिलें । जळीं लवणसें विषम सांडिलें । प्रांजळ मग गंगाजळ होउनि । अंजळि जोडुनि । मंजुळ बोले । हे सुज्ञा तुज । अज्ञानें मीं अशुद्ध वचनें । निषिद्ध केलें । नमन करुनियां योगींद्रातें । गुप्त पातली । गृहीं सुप्तली । ऐसें ऐकुनि इंद्रदुतांतें । प्रेरुनि अणितां । पंकजनयनी । संकोचानें विबुधसदनीं भीटपणाचा लोलो म्हणतां । स्वस्थ गच्छलों । अलाद ठकलों । वचना तुमच्या चुकलों नसतां । त्याचा नेम हराया जपलों । सन्निध जाउनि कामहुकी न मुकलों । बहूत बकलों । शेखीं उकलुनि । काय दाउनि थकलों । अपुले प्रतिज्ञेला मुकलों । वदनीं छकलों । असतां सुकलों । तेथुनि झुकलों । एथें यावया । पाय पाहवया । कारण ऐसा । योगी रोगी भोगीं विटला । वासनेचा आंगीं तुटला । स्वयें चिकित्सा त्याची केली । भोगाची निरीच्छता जाली । समूळ इच्छा शक्ती येथें यावया शक्ति खुंटली । भक्ति मुक्तिचीं पथ्यें सेविलीं । तथ्य भावना । सत्य वळखली । औषधीविणें व्याधि पळाली । सुखी असा निजपदीं बसा । न रुसा आत्मांसि । ऐसी रंभा

---

५८. अरुणाचळ=उदयपर्वत. ५९. खेवा=आलिंगन ? ६०. अळुमाळ=क्षणमात्र. ६१. एक तप=बारा वर्षें. ६२. सुनितंबिनी=सुंदरी-६३. विषम=वांकडें, द्वेष. ६४. सुप्तली=निजली. ६५. विबुधसदन=स्वर्ग. ६६. अलाद=अगदीं ६७. बकलों=बडबडलों. ६८. शेखीं=शेवटीं, अखेरीस (सं० शेषीं)

विनोद करितां । मोदें[69]-भरानें पुष्प-संभारें । भरित पुष्प वटितें मुनिवरा । करावयातें । संकळ बरोबर । सुरवर किन्नर घेउनी । जयजयकारें । झोंका रे झोंका रे । म्हणवुनि दुंदुभिवारें रोष काढुनी । घोष मांडिला । दोष रहित-मुनि-यशासि वर्णिति आदित्य कदाचित टळेल नेमा । सिंधु कदाचित सांडिल सीमा । चळेल यद्यपि शेषनामा पाताळींचा । उत्तमोत्तमा तुझी ऊपमा । तूज विराजे । साम्राज्य सुख शांति । सुखासनिं । भाळि शुकाच्या अक्षता लावुनि । गेला तेथुनि सुराध्यक्ष तो । अंबरांतुनि[71] पितांबराचे । रूमाल उडविति । धुमाळ वाद्ये । मार पिच्छकरि स्वच्छ चामरी । अमरेंद्रावरि । वारिति अमरी । अमरावतिला त्वरित पातला । चरित असें शुक विराग ज्ञानें । पराग सेवन करितां करितां । पावन होतो श्रोता वक्ता । उपजेनां तों अभय हरीचें । पुष्कळ पैका । प्राप्त गायका । भव्य भूषणें दिव्य बायका । ऐसा याचा छंद जयातें । घरीं पाय[72]यका । सिद्धी सिद्धी रमानायका । प्रिय होउनियां । इंदिरेसम[73] मंदिर सुंदर । मंदरधर हरि । स्वकंधरींची[74] । प्रसादमाळा कंठी घालुनि । अति उत्किर्ती । भवखुंटीतें । सोडुनि हरि वैकुंठीं नेइल हें । सत्य वचन अमृतराय भक्तांसि वदला ॥ श्री शु० ॥ १६ ॥

समाप्त.

अमृतरायकृत पदें.

अरे अरे कांहिं तरी सोय धरीं ॥ परम वरद कर सुरुचिर तरू नारायणपर धरूनि धरणीधर अनुदिनीं मनिं जप करीं ॥ १ ॥ नंदनंदन गोविंद दीन जन बंधु भवसिंधु उतरीं रे ॥ करूणावरूणालय[1]शरणागतपरिपालनपद वरीं रे ॥ २ ॥ पशुसम होउनि विषयीं न रत तूं परत परत अंतरीं रे ॥ भरीं भरूनि तूं घरीं रमसी परि श्रमसी गहन भवपुरी ॥ ३ ॥ अमृतराय तव पाय धरूनियां विनवी बहू बहू परी रे । दुर्लभ दुर्लभ नरतनु सखया वद वद वद नरहरी रे ॥ ४ ॥ ॥ १ ॥

अजब सखि लेना जगदंबा माताजका ॥ लुटु लुटु चाल चलनका चलना ॥ ध्रु० ॥ मंगलमूरत सूरत खुब सीस हरि गहरी है दूब ॥ येकरदंत[2] गजबदन मदन सुख सदन सदन कर दे दौलतबिन तुलना ॥ १ ॥ लंबा पेट बडाना बा फराख मीसरीके मोदकके खुराख ॥ चुवा सुहावे चपल सवारी जडा-

---

६९. मोद=आनंद. ७०. दुंदुभि=नगारे. ७१. अंबर=आकाश. ७२. पायक=चाकर. ७३. इंदिरा=लक्ष्मी. ७४. कंधर=कंठ. १ वरूणालय=समुद्र. २. रदन=दांत.

वके जिननपर वारी ॥ कोउ पुछे तुम कहा जात हो हासत कहये अमृतरायसे मिलना ॥ २ ॥ २ ॥

वो नर कहां पावे निशिदिनी हरगुण गावे ॥ ध्रु० ॥ कुच रोटी कुच लंगोटीमा खुशाल गुजर चलावे ॥ १ ॥ मिनत करकर देवे तो बी पैसा हात न लेवे ॥ २ ॥ दो दिनके दूनया मो बाहत्रा करकर जावे ॥ ३ ॥ अमृतरायके नामसुधारस मन भर पुरवी लावे ॥ ४ ॥ ३ ॥

हे दारा ॥ मांडी घरीं विदारा ॥ रे रे विषय उदारा ॥ या स्त्रैण[3] कुजन सरदारा ॥ या शरीरमळकेदार[4] ॥ करीं मुकुंदाराधन भजभज कृष्णा प्रणतमंदार[5] ॥ १ ॥ दारा० ॥ ध्रु० ॥ हे कांता ॥ इछी मानें एकांता ॥ नातरि करि आकांता ॥ तपते सम रविकांता ॥ गृहकांतारी कांतार[6]रीं हे आठवि तूं श्रीकांता ॥ २ ॥ हे जाया ॥ इच्छी बाहिर जाया ॥ बसे स्वहित वर्जाया ॥ प्रीती न हरिसि भजाया ॥ जायाची तनु रक्षीं बाहिर जाऊं नेदि निजाया ॥ ३ ॥ या मार[7] ॥ वश्य तुं कां सुकुमारा ॥ विसरुनि काळकुमारा[8] ॥ खेळवितोसि कुमारा[9] ॥ नेणसि भवशुशुमारा[10] ॥ स्वःसुभारा चित्रगुप्त तो लिहितो दुरित तुमारा ॥ ४ ॥ हे नारी ॥ विषयबंध नेणारी ॥ मागे कांचन भारी ॥ कीं लुगडेंजरीकिनारी[11] ॥ नारी-कळठतरुछाया त्यज भजत अमृतेश्वर नारी ॥ ५ ॥ ४ ॥

हेरिं हा देव तो रे ॥ ध्रु० ॥ शिष्टाईला घरा आलिया न येती सामोरे ॥ म्हणउनि मेलीं कौरवपोरें ॥ १ ॥ पादसेवनीं श्रीलक्ष्मीचे हात जाले गोरे ॥ त्यातें लेवनि सोनियाचे दोरे ॥ २ ॥ अमृतकवीचे गुणगण गातां केश जाले भोरे ॥ बुद्धि न चाले म्हणउनि कागद राहिले कोरे ॥ ३ ॥ ५ ॥

हा देह जाईल रे पुण्य कामा येईल ॥ ध्रु० ॥ मोहित होउनियां विषयीं किति करासिल बाइल बाईल ॥ १ ॥ जोंवरि आंगीं शक्ती जवळी धन तोंवरि ते गीत गाईल ॥ २ ॥ अमृत म्हणे सर्व त्यागुनि हा हरि हरि म्हणतांचि सार्थक होईल ॥ ३ ॥ ६ ॥

सखे हो ब्रह्म सदोदित एक ॥ ध्रु० ॥ वेदांतश्रवण जइ कीजे ॥ आत्मानात्म विवेक ॥ १ ॥ जरी गुरुराज करी करपात्रें ॥ अमृताचा अभिषेक ॥ २ ॥ ७ ॥

हें फार खोटें रे हीन केलें पोटें ॥ ध्रु० ॥ साराचें हि सार आयुष्य मोठें ॥ तें चाउलें हात बोटें ॥ १ ॥ रामनाम मुखीं न आलिया काळ ॥ घोटिलें एक्याचि घोटें ॥ २ ॥ सर्वांभूतीं राम नेणुनि कैसा ॥ वाहावासि पाहें लोटें ॥ ३ ॥ रामना-

---

३. स्त्रैण=स्त्रीलंपट. ४ केदार=शेत. ५. मंदार=कल्पवृक्ष. ६. कांतार=अरण्य. ७. मार=मदन. ८. कुमार=वाईट मारहाण. ९. कुमार=मुलगा. १०. शुशुमार=पाणडुकर. ११. जरीकिनारी=जरीकांठी.

म जप सांडुनि व्यर्थ ॥ वाग्जल्प कीजे होंटें ॥ ४ ॥ अमृत म्हणे राम चिंतुनि राहीं ॥ संतसमागम जोटे ॥ ५ ॥ ८ ॥

काय केलें रे गुरूचरणीं लागुनी ॥ ध्रु० ॥ वेद पढुनि निज खेद न जाउनि भेदनवतीला जरि न शमवीलें ॥ १ ॥ श्रीमद्भागवताशय ऐकुनि आग्रह बुद्धिस जरि न दवडीलें ॥ २ ॥ सर्वांभूतीं वासुदेव हें नेणुनि हरिचें चित्त दुखवीलें ॥ ३ ॥ अमृत म्हणे सम सकळ हि लोकीं भला भला जरि वाक्य न म्हणवीलें ॥ ४ ॥ ९ ॥

निजपद पावूं ॥ जगदंबा वदनीं गाऊं ॥ ध्रु. ॥ पदतळ भाळीं कुंकुम वाऊं ॥ नेसवुं जरितारी पाटाऊं ॥ मूर्ति चतुर्भुज हृदयीं ध्याऊं ॥ जे जे स्त्रीमात्र ते ते जननी जाणुनि ब्रह्मभावना भाऊं ॥ १ ॥ दैवें मिळेल तें ची खाऊं ॥ लटिका संसार बहकाऊं ॥ नामस्मरणें मन समजावूं ॥ सर्व हि आत्मा मानुनि कोठें येउ न जाऊं ॥ २ ॥ धूप दीप नैवेद्या दाऊं ॥ सच्चित्सुखरूपीं मन लावूं ॥ आई आई हें बोलाऊं ॥ पादिंच्या प्रेमजळानें नैनतनु बोलाऊं ॥ ३ ॥ गुणदोषांचे मागें न जाऊं ॥ लोकीं समतेनें चि समजाऊं ॥ वगढी समूळ ही टाऊं ॥ शीतळ अमृतचरणतरुछाये माजी विसावूं ॥ ४ ॥ १० ॥

हृदयीं आला मनमोहन मुरलीवाला ॥ ध्रु० ॥ मदनतनु जित[11]अतसिकुसुमाला ॥ मिरवे पीतांबर वनमाला ॥ मुगुटीं धरित मयूरपिछाला ॥ त्याहुनि वर कंलगी खुलला गुल्छाला ॥ १ ॥ रुचली उंच घोंगडी त्याला ॥ प्रिय कोमळ तुळशीचा पाला ॥ चारित वृंदावनिं वत्सांला ॥ वाटे प्राणसखा हा चिमण्या गोपमुलांला ॥ २ ॥ पाहुनि उत्सव व्रजवनितां[12]लो ॥ करताळि ठेवी नवनीताला ॥ अगुलिकांवरि सारुफळाला ॥ कांखे वेताटी हरि खोंवित जठरपुटीं वंश[13]ीला ॥ गोरस गोपवधूंचे प्याला ॥ ढेंकर देउनि उदरीं धाला ॥ चिन्हें शुभ्र दिसती अं[14]धराला ॥ ऐकुनि गाऱ्हाणें जननीला बहुत चि भ्यांला ॥ ४ ॥ वाचुनि श्रीमद्भागवताला ॥ आशय पुसोनि बरा संतांला ॥ भूतमात्रीं भगवंताला ॥ पाहतां अमृतेश्वर हरि अवघा ची जाला ॥ ५ ॥ ११ ॥

श्रीहरि पूर्णव्यापक जगीं ॥ध्रु.॥ अंतर्बाह्यें अभिन्नपणें तो ॥ दोर जसा भुं[15]जगीं ॥ १ ॥ आटुनि पीटितां समरस लेशें ॥ जेवि सुवर्ण नं[16]गीं ॥ २ ॥ अमृतपणें गोठुनि श[17]शि जाला ॥ अमृतेश्वर कलगी ॥ ३ ॥ १२ ॥

बये बये म्हणउनि पिउनि पय भययुत हरि सयेविण क्षय शिशुवय करवीलें ॥ १ ॥ काय केलें रे या नर देही ॥ ध्रु ॥ तरुणसमयतयिं हृदय विषयमय थैं

---

११. अ. अतसी=जवस. अळशी. १२. वनिता=स्त्रिया. १३. वंश=मुरली. १४. अधर=खालचा ओंठ. १५. भुजग=साप. १६. नग=दागिना १७. शशि=चंद्र.

थै थै सह गायन ऐकीलें ॥ २ ॥ भय नैर्य[18] रैर्य[19] गत मनहेंय[20] फिरवुनि अविनय तनय तनय आट हे चेवले ॥ ३ ॥ अैंव्यय[21] विसरुनि नरतनु व्यय कृत अमृत-म्हणे जय जय हरि हरवीलें ॥ ४ ॥ १३ ॥

जय जय श्रीकृष्णा श्रीकृष्णा ॥ दूरी करि भवतृष्णा[22] ॥ ध्रु० ॥ तुझी कया सत्संगति गंगा यमुना वेण्या कृष्णा ॥ १ ॥ शरयू तापी भीमा गोदा रेवा[23] दिव्य पयोष्णा ॥ २ ॥ परम संकटीं वस्त्रें पुरवुनि बहिण राखिली कृष्णा[24] ॥ ३ ॥ अमृत सिघां कृष्णार्ते वंदित व्यास कृष्णा नर कृष्णा ॥ ४ ॥ १४ ॥

भजा वो अंजनीसुत बलभीम ॥ ध्रु० ॥ हा भूगोल सर्षपसम[25] तोलित गणकु मुकाम ॥ १ ॥ बळ अद्भुत पावुनि रत चरणीं ॥ कुंतीचा सुत भीम ॥ २ ॥ यवनोत्कर्ष न साहे म्हणुनी ॥ बाटवि फार गनीम[26] ॥ ३ ॥ श्रीहनुमंत अखंड जपावा ॥ करुणाकर निःसीम ॥ ४ ॥ अमृत म्हणे निशिदिनि तो गावा ॥ अक्षय हा चि उदीम ॥ ५ ॥ १५ ॥

राम गावा हो सच्चित्सुख आत्मा ॥ ध्रु० ॥ अैमल[27] कमलसम यैमल[28] चरणिं मन रमल तरि च भव शमल हो ॥ १ ॥ विदुषमान्य[29] शरधनुष्यधरण कलिकलुषहरण[30] एक निमिषभर[31] गाहो ॥ २ ॥ कुवलयनयनिं[32] सित[33] पिंवळे दिसतें घनसांवळें म्हणुनी मनिं कवळुनि ध्या हो ॥ ३ ॥ गीता उपदेशित भयभीता पीतांबरधर सीतानाहो[34] ॥ ४ ॥ लक्ष्मणसहित सुलक्षण क्षणभरि अमृतमधुरगुणगण ऐका हो ॥ ॥ ५ ॥ १६ ॥

बसुनि सुखे चिंतित जा रघुवीर ॥ ध्रु० ॥ अल्प सुखास्तव व्यर्थ विकुं नका क्षणिक अमूल्य शरीर ॥ १ ॥ चित्रगुप्त वरदास्त लिहितसे विषयाची a तकरीर[35] ॥ २ ॥ हरिभजनें कामादिक लपती मोठे सबळशरीर[35] ॥ ३ ॥ गुणलेखक मोहरीर[35a] अमृत घरिं बसल्या देत हरीर ॥ ४ ॥ १७ ॥

वाजवि करताळी करताळी ॥ गाउनि मृदंगताळी ॥ ध्रु० ॥ इहलोकीं सुख पावुनि जाउनि श्री हरिपद कोटाळीं ॥ १ ॥ श्रीहरिचे गुण गातां पळती दुःखाची पेटाळीं ॥ २ ॥ लाउनि बसणें टाळी परि मन जयासि जन हो टाळी ॥३॥

---

१८. नय=न्याय. १९. रय=वेग. २०. हय=घोडा. २१. अव्यय=ज्याचा नाश होत नाहीं असा. २२. भवतृष्णा=संसाराची आसक्ति. २३. रेवा=नर्मदा. २४. कृष्णा=द्रौपदी. २५. सर्षप=मोहरी. २६. गनीम=शत्रु. २७. अमल=स्वच्छ. २८. यमल=जुळें. (रामलक्ष्मण) २९. विदुष=विद्वान्. ३०. कलुष=पाप. ३१. निमिष=अत्यल्प काळ. ३२. कुवलय=कमळ. ३३. सित=पांढरें. ३४. नाहो=नवरा. (सं० नाथ). ३४. a. तकरीर=खोटा आरोप. ३५. सबळशरीर=बळकट आहे शरीर ज्यांचें असे (कामादिक). ३५. a. मोहरीर=देशपांडयाचा गुमास्ता.

अहमालंबेनसिद्धं कस्य परोक्षं भवेदिदं ब्रह्म ॥
तदपि विचारविहीनैरपरोक्षायितुं न शक्यते मुग्धैः ॥ ८४ ॥
अहमिदमिति च मतिभ्यां सततं व्यवहरति सर्वलोकोऽपि ॥
प्रथमाप्रतीतिचरमा निवसति वपुरिंद्रियादिबाह्येऽर्थे ॥ ८५ ॥
वपुरिंद्रियादिविषया याहं बुद्धिर्भवेदियं भ्रांतिः ॥
तस्मिंस्तद्बुद्धिरिति ह्यध्यासत्वेन शास्यमानत्वात् ॥ ८६ ॥
तस्मादशेषसाक्षी परमात्मैवाहमर्थ इत्युचितम् ॥
अजडवदेव जडोयं सत्संबंधाद्भवत्यहंकारः ॥ ८७ ॥
तस्मात्सर्वशरीरेष्वहमहमित्येव भासते स्पष्टः ॥
यः प्रत्ययो विशुद्धस्तस्य ब्रह्मैव भवति मुख्योऽर्थः ॥ ८८ ॥
गोशब्दार्थो गोत्वं तदपि व्यक्तिः प्रतीयतेऽर्थतया ॥
अहमर्थः परमात्मा तद्वद्भांत्या भवत्यहंकारः ॥ ८९ ॥
दग्धृत्वादिकमयसः पावकसंगेन भासते यद्वत् ॥
तद्वच्चेतनसंगादहमिति प्रतिभांति कर्तृतादीनि ॥ ९० ॥
देहेंद्रियादिदृश्यव्यतिरिक्तं विमलमतुलमद्वैतम् ॥
अहमर्थमितिविदित्वा तव्यतिरिक्तं न कल्पयेत्किंचित् ॥ ९१ ॥
किमिदं किमस्य रूपं कथमिदमुदभूदमुष्य को हेतुः
इति न कदापि विचिंत्यं चिंत्यं मायेति धीमता विश्वम् ॥ ९२ ॥
दंतिनि दारुविकारे दारु तिरोभवति सोऽपि तत्रैव ॥
जगति तथा परमात्मा परमात्मन्यपि जगत्तिरोधत्ते ॥ ९३ ॥
यद्वद्दुःखसुखानामवयवभेदादनेकता देहे ॥
तद्वादिहासति भेदेऽप्यनुभववैचित्र्यमात्मनामेषाम् ॥ ९४ ॥
आत्ममये महति पटे विविधजगच्चित्रमात्मना लिखितम् ॥
स्वयमेव केवलमसौ पश्यन् प्रमुदं प्रयाति परमात्मा ॥ ९५ ॥
चिन्मात्रममलमक्षयमद्वयमानंदमनुभवारूढम् ॥
ब्रह्मैवास्ति तदन्यन्न किमप्यस्तीति निश्चयो विदुषाम् ॥ ९६ ॥
व्यवहारस्य दशेयं विद्याविद्येतिभेदपरिभाषा ॥
नास्त्येव तत्त्वदृष्ट्या तत्त्वं ब्रह्मैव किमपि नास्त्यस्मात् ॥ ९७ ॥

---

९८. अहमालंबनसिद्धम्=अह इति पदस्य आश्रयेण प्रतिपादितम्. ९९. अध्यासत्वम्=आरोपणत्वम्. १००. शास्यमानत्वात्=अधिकृतत्वात्. १. सत्संबंधः=अस्तित्वसंबंधः. २. प्रतीयते=प्रत्यक्षीभवति. ३. तिरोधत्ते=विलीयते. ४. चिन्मात्रम्=ज्ञानपरिपूर्णं.

अस्त्यन्यदिति मतं चेत्तदपि ब्रह्मैव तदस्तितारूपम् ॥
अतिरिक्तमस्तितया नास्तितया शून्यमेव तत्सिद्धम् ॥ ९८ ॥
तत्त्वावबोधशक्त्या स्थिरतरया बाधितापि सा माया ॥
आदेहपातमेषा ह्याभात्यात्मापि निजो विदुषाम् ॥ ९९ ॥
एष विशेषो विदुषां पश्यंतोऽपि प्रपंचसंसारम् ॥
पृथगात्मनो न किंतत्पश्येयुः सकलनिगमनिर्णीतात् ॥ १०० ॥
किं चित्यं किमचित्यं किं कथनीयं किमप्यकथनीयम् ॥
किं कृत्यं किमकृत्यं निखिलं ब्रह्मेति जानतां विदुषाम् ॥ १०१ ॥
निखिलं दृश्यविशेषं दृग्रूपत्वेन पश्यतां विदुषाम् ॥
बंधो नापि न मुक्तिर्न परात्मत्वं न चापि जीवत्वम् ॥ १०२ ॥
असकृदिति चिंतितानामव्याहततरनिजोपदेशानाम् ॥
प्रामाण्यपरमसीम्नां निगमनमिदमेव निखिलनिगमानाम् ॥ ३ ॥
इत्थं निबोधितः सद्गुरुणा शिष्यः प्रणम्य तत्पदयोः ॥
स्वानुभवसिद्धमर्थं स्वयमेवांतर्विचारयामास ॥ ४ ॥
अजरोऽहमक्षरोऽहं प्रज्ञोहं प्रत्यगात्मबोधोऽहम् ॥
परमानंदमयोऽहं परमशिवोऽहं भवामिपरिपूर्णः ॥ ५ ॥
आद्योऽहमात्मभोजामात्मानंदानुभूतिरसिकोहम् ॥
आबालगोपमखिलैरहमित्यनुभूयमानमहिमाहम् ॥ ६ ॥
इंद्रियसुखविमुखोऽहं निजसुखबोधानुभूतिभरितोऽहम् ॥
इतिमतिदूरतरोऽहं भावैरसुखासक्तचित्तोऽहम् ॥ ७ ॥
ईशोहमीश्वराणां मिथ्यादोषानुषंगरहितोहम् ॥
ईक्षणविषयमतीनामाप्तिपुरुषार्थसाधनपरोहम् ॥ ८ ॥
उदयोहमेवजगतामुपनिषदुद्यानकृतविहारोहम् ॥
उद्वेगशोकसागरवडवामुखहव्यवाहनार्चिरहम् ॥ ९ ॥

---

५. अस्तितारूपम्=अस्तित्वरूपम्. ६. अतिरिक्तम्=अतिरिच्य वर्तमानं. ७. आदेहपातम्=आमरणं. ८. दृश्यविशेषम्=दृश्यपदार्थविशेषम्. ९. परात्मत्वम्=ब्रह्मत्वम् १०. असकृत्=नित्यं. ११. अव्याहततर=अतिशयेन अप्रतिहत. १२. प्रामाण्यपरमसीम्नाम्=शास्त्रमेव श्रेष्ठमर्यादा येषां तेषाम्. १३. निगमनम्=सारः. १४. परमशिवः=परमकल्याणरूपः. १५. आत्मभाक्=आत्मवान्. १६. अनुभूतिः=अनुभवः. १७. रसिकः=रसास्वादी. १८ अबालगोपम=बालवद्गोपवच्चमूढजना. तानारभ्य. १९. भावाः=अस्ति, जायते, वर्धते, अपक्षियति, विपरिणमति नश्यति एते शरीरस्य षड्भावाः २० अनुषंगः=आरोपः, २१. उद्वेगः=उद्भ्रमः. २२. अर्चिः=ज्वाला.

ऊर्जस्वलनिजविभवैरूर्ध्वमधास्तिर्यगश्नुवानाहम् ॥
ऊहापोहविचारैरूरीकृतवत्प्रतीयमानोहम् ॥ १० ॥
ऋषिरहमृषिर्गणोहं सृष्टिरहं सृज्यमानमहमेव ॥
ऋद्धिरहं वृद्धिरहं तृप्तिरहं दीपदीरहम् ॥ ११ ॥
एकोहमेतदीदृशमेवामिति स्फुरितभेदरहितोहम् ॥
ऐष्टव्योहमनीहैरंतःसकृतानुभूतिभरितोहम् ॥ १२ ॥
ऐक्यावभासकोहं वाक्यपरिज्ञानपावनमतीनाम् ॥
ऐशमहमेव तत्त्वनैशतमःप्रायमोहामिहिरोहम् ॥ १३ ॥
ओजोहमौषधीनामोतप्रोतायमानभुवनोहम् ॥
औंकारसारसोल्लसदात्मसुखामोदमत्तभृंगोहम् ॥ १४ ॥
औषधमहमशुभानामौपाधिकधर्मजालरहितोहम् ॥
औदार्यातिशयोचितविविधैश्चतुर्वर्गवीक्षणपरोहम् ॥ १५ ॥
अंकुशमहमखिलानामहंतया मत्तवारणेंद्राणाम् ॥
अंबरमिव विमलोहं शंबरैरिपुजातविकृतिरहितोहम् ॥ १६ ॥
आत्मविकल्पमतीनामस्खलदुपदेशगम्यमानोहम् ॥
अस्थिरसुखविमुखाहं सुस्थिरसुखबोधसंपदुचितोहम् ॥ १७ ॥
करुणारसभरितोहं कवलितकमलासनादिलोकोहम् ॥
कलुषाहंकृतिलक्षणकल्मषसुकृतोपलेपरहितोहम् ॥ १८ ॥
खौंनामगोचरोहं खातीतोहं खपुष्पभवगोहम् ॥
खलजनदुरासदोहं खंडज्ञानापनोदनपरोहम् ॥ १९ ॥
गलितद्वैतकथोऽहं देहीभवदाखिलमूलहृदयोऽहम् ॥
गंतव्योहमनीहैर्गत्या गतिरहितपूर्णबोधोहम् ॥ २० ॥
घननरमोहतमिस्रप्रकरपरिध्वंसभानुनिकरोहम् ॥
घटिकावासररजनीवत्सरयुगकल्पभेदरहितोऽहम् ॥ २१ ॥

२३. ऊर्जस्वलम्=तेजस्वि. २४. ऊहापोहविचारः=अन्वयव्यतिरेकविवेचनम्. २५. उररीकृतः=अङ्गीकृतः. २६. यष्टव्यः=यज्ञादिभिरर्चितव्यः. २७. अनीहः=निष्कामः. २८. नैशम्=निशासंबंधि. २९. मिहिरः=सूर्यः ३०. ओजः=तेजः ३१. ओतप्रोतायमानभुवनः=उपरिष्टादधस्तात्पश्चात्पुरस्तादेतएव सर्वतः विश्वंव्याप्यस्थितः. ३२. उल्लसत्=उत्फुल्लत्. ३३. आमोदः=परिमलः. ३४ चतुर्वर्गः=धर्मार्थकाममोक्षरूपः. ३५. शंबरिपुः=मदनः. ३६. खम्=इंद्रियम्, आकाशः. ३७. खपुष्पभवगः=खपुष्पवन्मिथ्यायोभवः संसारः तं प्राप्तः. ३८. दुरासदः=दुष्प्राप्यः. ३९. खंडज्ञानम्=अल्पज्ञानम्. ४० अपनोदः=निरसनम्. ४१. तमिस्रम्=तमः. ४२ निकरः=समुदायः. ४३. युगम्=कृतत्रेतद्वापरकलयः एतेषु प्रत्येकम्. ४४. कल्पः=प्रलयः.

चलदचलदात्मकोऽहं चतुरतरश्लाघ्यसुष्ठुचरितोऽहम् ॥
चपलजनदुर्गमोऽहं चपलतरभवजलधिपारद्रष्टाऽहम् ॥ २२ ॥
छंदःसिंधुनिगूढज्ञानसुखाल्हादमोदमानोऽहम् ॥
छलपदानिहतमतीनामाच्छन्नोऽहं विवेकविधुराणाम् ॥ २३ ॥
जलजासनादिगोचरविविधमहाभूतमूलभूतोऽहम् ॥
जगदानंदमयोऽहं जन्मजरामरणरागरहितोऽहम् ॥ २४ ॥
झंकृतिहुंकृतिसिंजितबृंहितमुखविविधनादभेदोऽहम् ॥
झटितिघटितात्मवेददीपपरिस्फुरितहृदयभवनोऽहम् ॥ २५ ॥
ज्ञानमहं ज्ञेयमहं ज्ञाताहं ज्ञानसाधनगणोऽहम् ॥
ज्ञानाज्ञानविनाशकृतमक्षरमास्तित्वमात्रमेवाहम् ॥ २६ ॥
तत्त्वातीतपदोऽहं तनुरहमस्मीति भावरहितोऽहम् ॥
तामसदुराधिगमोऽहं तत्त्वंपदबोधबोध्यहृदयोऽहम् ॥ २७ ॥
दैवतदैत्यनिशाचरमानवतिर्यङ्महीधरादिरहम् ॥
देहेंद्रियरहितोऽहं दक्षिणपूर्वादिदिग्विभागरहितोहम् ॥ २८ ॥
धर्माधर्ममयोऽहं धर्माधर्मादिबंधरहितोहम् ॥
धार्मिकजनसुलभोऽहं धन्योऽहं धातुरादिभूतोऽहम् ॥ २९ ॥
नामादिविरहितोऽहं नरकस्वर्गापवर्गरहितोऽहम् ॥
नादांतेवेदितोऽहं नानाविधनिखिलवेदसारोऽहम् ॥ ३० ॥
परजीवभेदबाधकपरमार्थज्ञानभरितबोधोऽहम् ॥
प्रकृतिरहं विकृतिरहं परिणतिरहमस्मि भागधेयानाम् ॥ ३१ ॥
फणिधरभूधरवारणविग्रहविधृतप्रपंचसारोऽहम् ॥
भालतलोत्थितलोचनपावकपरिधूतपंचबाणोऽहम् ॥ ३२ ॥
बद्धो भवामि नाहं बंधान्मुक्तस्तथापि नैवाहम् ॥
बोध्यो भवामि नाहं बोधोऽहं नैव बोधको नाहम् ॥ ३३ ॥
भक्तिरहं भक्तोहं मुक्तिरहं वै विमुक्तिरहमेव ॥
भूतानुशासनोऽहं भूतभवद्भव्यमूलभूतोऽहम् ॥ ३४ ॥
मान्योऽहमस्मि महतां मंदमतीनाममाननीयोऽहम् ॥
मदरागमानमोहितमानसदुर्वासनादुरापोऽहम् ॥ ३५ ॥

---

४५. छलपदम्=असूयादिदोषः. ४६. विवेकविधुरः=विचारशून्यः. ४७. जलजासनः=ब्रह्मा. ४८. झंकृतिः=झंकारः. ४९. हुंकृति=हुंकारः. ५०. सिंजितम्=धनुर्गुणस्य टणत्कारः. ५१. बृंहितम्=करिगर्जितम्. ५२. झटिति=द्रुतम्. ५३. परिणतिः=परिणामः. ५४. भागधेयः=प्रारब्धम्. ५५. परिधूतः=नाशितः

यजनयजमानयाजकयागमयोऽहं यमादिरहितोऽहम् ॥
इंद्रयमवरुणयक्षराक्षसमरुदीशवह्निभूतोऽहम् ॥ ३६ ॥
रक्षाविधानशिक्षादीक्षितलीलावलोकमहिमाहम् ॥
रजनीदिवसविरामस्फुरदनुभूतिप्रमाणसिद्धोऽहम् ॥ ३७ ॥
लक्षणलक्ष्यमयोऽहं लाक्षणिकोऽहं लयादिरहितोऽहम् ॥
लाभालाभमयोऽहं लब्धव्यानामलक्ष्यमाणोऽहम् ॥ ३८ ॥
वर्णाश्रमरहितोऽहं वर्णमयोऽहं वरेण्यैगण्योऽहम् ॥
वाचामगोचरोऽहं वाचामर्थे परे निविष्टोऽहम् ३९ ॥
शमदमविरहितमनसां शास्त्रशतैरप्यगम्यमानोऽहम् ॥
शौरेणमहमेव विदुषां शकलीकृतविविधविषयजालोऽहम् ॥ ४० ॥
षड्भावविरहितोऽहं षड्गुणरहितोऽहमाहितरहितोऽहम् ॥
षट्कोशौविरहितोऽहं †षट्त्रिंशत्तत्वजालरहितोऽहम् ॥ ४१ ॥
सच्चित्सुखात्मकोऽहं समाधिसंकल्पकल्पवृक्षोऽहम् ॥
संसारविरहितोहं साक्षात्कारोऽहमात्मविद्यायाः ॥ ४२ ॥
हेयमहं कव्यमहं हेयोपादेयभावशून्योऽहम् ॥
हरिरहमस्मि हरोऽहं विधिरहमेवास्मि कारणं तेषाम् ॥ ४३ ॥
क्षालितकलुषभयोऽहं क्षपितभवक्लेशजालहृदयोऽहम् ॥
क्षांत्याद्यक्षरसहितं विविधव्यवहारमूलमहमेव ॥ ४४ ॥
बहुभिः किमेभिरुक्तैरहमेवेदं चराचरं विश्वम् ॥
सीकरफेनतरंगाः सिंधोरपराणि न खलु वस्तूनि ॥ ४५ ॥
शरणं नाहि मम जननी न पिता न सुता न सोदराश्चान्ये ॥
परमं शरणमिदं मे चरणं मे शिरसि दैशिकन्यस्तम् ॥ ४६ ॥
आस्ते दैशिकचरणं निरवधिरास्ते तदीक्षया करुणा ॥
आस्ते किमपि तदुक्तं किमतः परमखिलजन्मसाफल्यम् ॥ ४७ ॥
कारुण्यसारसांद्राः कांक्षितफलदानकल्पकविशेषाः ॥
श्रीगुरुकटाक्षपाताः शिशिराः शमयंतु चित्तसंतापम् ॥ ४८ ॥

---

५६. वरेण्यः=प्रवरः, श्रेष्ठः ५७. शरणम्=रक्षकम्. ५८. षड्भावाः=१९ टीप पहा. * षट्कोशाः=षड्धातवः. † षट्त्रिंशत्तत्वानि=पंचमहाभूतानि (५) अहंकारः (१), बुद्धिः (१), मनः (१), अव्यक्तम् (१), दशेंद्रियाणि (१०), पंचविषयाः (५), इच्छा (१), द्वेषः (१) सुखम् (१) दुःखम् (१), संघातः (१), चेतना (१), धृतिः (१), त्रिगुणाः (३), जीवः (१) ईश्वरः (१). इति एतानि षट्त्रिंशत् (३६)

५९. हव्यम्=हवनीयद्रव्यम्. ६०. कव्यम्=पितृभ्योदीयमानं द्रव्यम्. ६१. सीकरः=शीतः.

मयि सुखबोधपयोधौ महतिब्रह्मांडबुद्बुदसहस्री ॥
माया विशेषमरुता भूत्वा भूत्वा सदा निरोधत्ते ॥ ४९ ॥
कवलितचंचलचेतोगुरुतरमंडूकजातपरितोषा ॥
शेते हृदयगुहायां चिरतरमेकैव चिन्मयी भुजगी ॥ ५० ॥
गुरुकरुणयैव नावा प्राक्तनभाग्यानुकूलमारुतया ॥
दुःसहदुःखतरंगोत्तुंगः संसारसागरस्तीर्णः ॥ ५१ ॥
सति तमसि मोहरूपे विश्वमपश्यं सदेतदित्यखिलम् ॥
उदितवति बोधभानौ किमपि न पश्यामि किं त्विदं चित्रम् ॥ ५२ ॥
नाहं नमामि देवान्देवा एतेऽनुशेरते दैवम् ॥
तदनुकरोति विधानं तदपि मदीयं ततो नमो मह्यम् ॥ ५३ ॥
इत्यात्मबोधलाभं मुहुर्मुहुरनुचिंत्य मोदमानेन ॥
प्रारब्धकर्मणोऽते तेन परं प्राप्यते स्म कैवल्यम् ॥ ५४ ॥
मोहांधकारहरणं संसारोद्वेलसागरोत्तरणम् ॥
स्वात्मनिरूपणमेतत्प्रकरणवरमकृतदक्षिणामूर्तिः ॥ ५५ ॥
आज्ञानांध्यविहंताविरचितविज्ञानपंकजोल्लासः ॥
मानसगगनतलं मे भासयति श्रीनिवासगुरुभानुः ॥ ५६ ॥
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचितं स्वात्मानंदप्रकाश-कार्याख्यप्रकरणं समाप्तम् ॥

॥ अथ सोपानपंचकम् ॥

वेदो नित्यमधीयतां तदुदितं कर्म स्वनुष्ठीयतां
तेनेशस्य विधीयतामपचितिः काम्ये मतिस्त्यज्यताम् ॥
पापौघः परिधूयतां भवसुखे दोषोऽनुसंधीयता-
मात्मेच्छा व्यवसीयतां निजगृहात्तूर्णं विनिर्गम्यताम् ॥ १ ॥
संगः सत्सु विधीयतां भगवतो भक्तिर्दृढाधीयताम्
शांत्यादिः परिचीयतां दृढतरं कर्माशु सन्यस्यताम् ॥
सद्विद्वानुपसृप्यतामनुदिनं तत्पादुका सेव्यतां
ब्रह्मैकाक्षरमर्थ्यतां श्रुतिशिरोवाक्यं समाकर्ण्यताम् ॥ २ ॥
वाक्यार्थश्च विचार्यतां श्रुतिशिरः पक्षः समाश्रीयताम्
दुस्तर्कात्सुविरम्यतां श्रुतिशिरस्तर्कोऽनुसंधीयताम् ॥
ब्रह्मास्मीति विभाव्यतामहरहर्गर्वः परित्यज्यताम्

---

६२. बुद्बुदः=' बुडबुडा ' इति म० भा० १. अपचितिः=पूजा.

देहेऽहंमतिरुज्झतां[2] बुधजनैर्वादः परित्यज्यताम् ॥ ३ ॥
क्षुद्व्याधिश्च चिकित्स्यतां प्रतिदिनं भिक्षौषधं भुज्यताम्
स्वाद्वन्नं न तु याच्यतां विधिवशात्प्राप्तेन संतुष्यताम् ॥
औदासिन्यमभीप्स्यतां जनकृपानैष्ठुर्यमुत्सृज्यताम्
शीतोष्णादि विषह्यतां न तु वृथावाक्यं समुच्चार्यताम् ॥ ४ ॥
एकांते सुखमास्यतां परतरे[3] चेतः समाधीयतां
पूर्णात्मा सुसमीक्ष्यतां जगदिदं संबाधितं दृश्यताम् ॥
प्राक्कर्म प्रविलाप्यतां चितिबलान्नाप्युत्तरैः श्लिष्यताम्
प्रारब्धं त्विह भुज्यतामथ परं ब्रह्मात्मना स्थीयताम् ॥ ५ ॥
यः श्लोकपंचकमिदं पठते मनुष्यः संचिंतयत्यनुदिनं स्थिरतामुपेत्य ॥
तस्याशु संसृतिदवानलतीव्रतापो नित्यं सुखं प्रति गमिष्यति चित्प्रसादात् ॥ ६ ॥
इति श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं सोपानपंचकं[4] स्तोत्रं संपूर्णम् ॥

॥ अथ प्रश्नोत्तररत्नमाला ॥

प्रणिपत्य महादेवं प्रश्नोत्तररत्नपद्धतिं वक्ष्ये ।
नागनरामरवन्द्यं सर्वज्ञं मोक्षदं शान्तम् ॥ १ ॥
कः खलु नालङ्क्रियते दृष्टादृष्टार्थसाधनपटीयान् ।
अमुया कण्ठस्थितया विमलप्रश्नोत्तरमालिकया ॥ २ ॥
भगवन् किमुपादेयं गुरुवचनं हेयमपि च किमकार्यम् ।
को गुरुरय तत्वज्ञः सत्त्वहितायोद्यतः सततम् ॥ ३ ॥
त्वरितं किं कर्तव्यं विदुषा संसारसन्ततिच्छेदः ।
किं मोक्षतरोर्बीजं सम्यग्ज्ञानं क्रियासहितम् ॥ ४ ॥
कः पाथेयो धर्मः कः शुचिरिह यस्य मानसं शुद्धम् ।
कः पण्डितो विवेकी किं विषमवधीरणा गुरुषु ॥ ५ ॥
संसारे किं सारं बहुशोऽपि विचिन्त्यमानमिदमेव ।
किं मनुजेष्विष्टतमं स्वपरहितायोद्यतं जन्म ॥ ६ ॥
मदिरेव[6] मोहजनकः कः स्नेहः केन्च दस्यवो विषयाः ।
का भयवल्ली तृष्णा को वैरी यस्त्वनुद्योगः ॥ ७ ॥
कस्माद्भयमिह मरणादन्धादपि को विशिष्यते रोगी ।
कः शूरो यो ललना लोचनबाणैर्न च व्यथितः ॥ ८ ॥

---

२. उज्झतां=त्यज्यताम्. ३. परतरे=परमात्मनि. ४ सोपानः=' जिना ' इति महाराष्ट्र भाषायां. ५. पाथेयः=" शिदोरी " इति महाराष्ट्रभाषायां. ६. मदिरा=मद्यं.

पातुं कर्णाञ्जलिभिः किममृतमिव युज्यते सदुपदेशः ।
किं गुरुताया मूलं यदेतदप्रार्थनं नाम ॥ ९ ॥
किं गहनं स्त्रीचरितं कश्चतुरो यो न खण्डितस्तेन ।
किं दारिद्र्यमसन्तोषः किं च लाघवं याञ्चा ॥ १० ॥
किं जीवितमनवद्यं[७] किं जाड्यं पाठेष्वनभ्यासः ।
को जागर्ति विवेकी का निद्रा मूढता जन्तोः ॥ ११ ॥
नलिनीदलगतजलवत्तरलं[८] किं यौवनं धनं चायुः ।
के शशधरनिकरानुकारिणः[९] सज्जना एव ॥ १२ ॥
को नरकः परवशता किं सौख्यं सर्वसङ्गविरतिर्या ।
किं सत्यं भूतहितं किं प्रियं प्राणिनामसवः ॥ १३ ॥
किं दानमनाकांक्षं किं मित्रं यन्निवर्तयति पापात् ।
कोऽलङ्कारः शीलं किं वाचां मण्डनं सत्यम् ॥ १४ ॥
किमनर्थफलमसज्जनसङ्गतिः का सुखदा साधुजनमैत्री ।
सर्वव्यसनविनाशे को दक्षः सर्वथा परित्यागी ॥ १५ ॥
कोऽन्धो योऽकार्यरतः को बधिरो यः शृणोति न हितानि ।
को मूको यः काले प्रियाणि वक्तुं न जानाति ॥ १६ ॥
किं मरणं मूर्खत्वं किं चानर्घ्यं यदनवसरे दत्तम् ।
आमरणान्तिकं शल्यं किं प्रच्छन्नं[१०] यत्कृतं पापम् ॥ १७ ॥
कुत्र विधेयो यत्नो विद्याभ्यासे सदौषधे दाने ।
अवधीरणा क्व कार्या खलपरयोषित्परस्वेषु[११] ॥ १८ ॥
किमहर्निशमनुचिन्त्यं संसारासारता न तु प्रमदा ।
का प्रेयसी विधेया करुणादाक्षिण्यसज्जने मैत्री ॥ १९ ॥
कण्ठगतैरप्यसुभिः कस्यात्मा नो समर्प्यते जातु[१२] ।
मूर्खस्य विषादस्य च गर्वस्य तथा कृतघ्नस्य ॥ २० ॥
कः पूज्यः सद्वृत्तः किमधमं चक्षते असद्वृत्तम् ।
केन जितं जगदेतत्सत्यतितिक्षावता पुंसा ॥ २१ ॥
कस्मै नमः सुरैरपि क्रियते सुतरां दयाप्रधानाय ।
कस्मादुद्विजितव्यं संसारारण्यतः सुधिया ॥ २२ ॥
कस्य वशाः प्राणिगणः सत्यप्रियभाषिणो विनीतस्य ।
क्व स्थातव्यं न्याय्ये पथि दृष्टादृष्टार्थलाभाय ॥ २३ ॥

---

७. अनवद्यं=अनिंद्यं. ८. तरलं=चंचलं. ९. शशधरकरनिकरः=चंद्रकिरणसमूहः. १०. प्रच्छन्नं=गुप्तं. ११. परस्वं=परधनं. १२ जातु=कदाचित्.

व्याद्राय वक्त्रं नृपतिं मृगेंद्रो यदा ह्यधावत्स तदा श्वराजः ॥
उत्पत्य धृत्वा वृषणौ स्वदद्भिर्न्यपातयत्तं भुवि दिष्टनुन्नः ॥ ३५ ॥
ततः सेनाधिपाः सर्वे समाजग्मुरनेकशः ॥
भूपो गृहं समागत्य भुक्त्वा तूर्णमगात्सभाम् ॥ ३६ ॥
युवराजप्रधानेषु सकलेष्वागतेषु सः ॥
सर्वानपृच्छत्किं देयमस्मै व्याघ्रविघातिने ॥ ३७ ॥
स्वस्वमत्यनुसारेण वदत्सु स नृपोत्तमः ॥
आनीय रम्यां शिबिकामध्यवेशयदीश्वरः ॥ ३८ ॥
यत्संगतो धर्ममुखाः किलार्थाः सिध्यंति मुक्तिः करगा कृती चेत् ॥
यस्तां तनुं मृत्युमुखादरक्षत् तस्मै शुनेऽदाच्छिबिकां न चित्रम् ॥३९॥
कृष्णवेणीं स समाराधित्यं स्नातुं ययौ नृपः ॥
एकदा ब्राह्मणः कश्चित्स्नानोक्तानपठन्मनून् ॥ ४० ॥
राजा स्नात्वाब्रवीद्ब्रह्मन् का ते वांछा वदाधुना ॥
उवाच भीतभीतोऽसौ राजानं प्रति दीनवाक् ॥ ४१ ॥
वस्त्रहीनोस्म्यहं राजन् वस्त्रमेकं प्रदीयताम् ॥
प्रहस्य राजप्रवरो ग्राममेकमदात्प्रभुः ॥ ४२ ॥
देहीति वचनं येन नृपस्याग्रे निवेदितम् ॥
तद्वंशीयो नरोऽद्यापि नैवान्यं याचते नृपम् ॥ ४३ ॥
एवं ग्रामसहस्राणि ब्राह्मणेभ्यो ददौ नृपः ॥
युवराजप्रभृतिभिर्दापितास्ते ततः परे ॥ ४४ ॥
प्रधानयुवराजैश्च राजदत्तस्वराज्यतः ॥
दत्ता ग्रामास्ततो भिन्ना विप्रसाद्राज्यमस्य तत् ॥ ४५ ॥
का यूयं विजितामराध्वशिखरप्रासादमूर्धास्थिता
वक्त्रेंदुं निजमिंदुमंडलमहादर्शे चिरं पश्यथ ॥
हे देव्यः सुरयानगाः शृणुत नो वृत्तं सुराधीश्वर-
श्रीजेता भुवि शाहुराज इति यस्तद्विप्रपत्न्यो वयम् ॥ ४६ ॥

अथ मृगयाप्रकारमाह प्रधानसादित्यादिदशभिः ॥ ३० ॥ अथास्य षड्भिरौदार्यमाह राजेत्यादिभिः ॥ ४१ ॥

अथास्यौदार्यं भग्यंतरेण द्वाभ्यामाह । कायूयमिति । अमराणां अध्वा मार्गः विजितः रुद्धः अमराध्वा यैस्तानि विजितामराध्वानि शिखराणि

---

१३ 'राजा' पा० भे० । १४. '०दाद्विभुः' पा०. भे० । १५. '०ध्वरुचिरप्रा०' पा० भे० । १६ '०हुनामनृपतिस्त०' पा० भे० ।

तस्मिन् धनं ददति भूमिसुराः सुराश्च
पुष्टा वणिङ्निचयशिल्पिजनाश्च तुष्टाः ॥
हृष्टा च कोकपटली जलजंतवो ये ॥
रुष्टाः कुलालनिचयाः सकला विनष्टाः ॥ ४७ ॥
दानशूराग्रणीराजा कदाचिद्ग्राम्ययोषितम् ॥
ययाच मार्गे क्षुधितो यावनालीमितीर्यते ॥ ४८ ॥
मृगाननुगतः श्रांतस्तृषार्तः क्षुधितो नृपः ॥
दधिभास्करिकायुक्तां कांचिद्योषां ददर्श सः ॥ ४९ ॥
सद्यो नयंतीं भर्त्रर्थमुवाच स नृपोत्तमः ॥
क्षुधितायाद्य मे देहि भास्करीं दधिसंयुताम् ॥ ५० ॥
तथेति सा पुरस्तस्य स्थापयित्वाऽवसत्सती ॥
भुक्त्वा पीत्वा स पानीयमिति तुष्टोऽब्रवीत्तदा ॥ ५१ ॥
राजाहमस्मि सप्तारं याहि पत्या समन्विता ॥
इत्युक्त्वा तां ययौ राजा सापि याता कृषिं निजाम् ॥ ५२ ॥

येषां ते विजिताम्राभ्रशिखराः विजिताम्राभ्रशिखराश्च ते प्रासादाश्च विजिताम्राभ्रशिखरप्रासादास्तेषां मूर्धानः ऊर्ध्वप्रदेशास्तेषु स्थिताः यूयं निजं वक्त्रेंदुं इंदुमंडलमहादर्शे चिरं पश्यथ काः इति देवांगनानां प्रश्नः । राज्ञाश्रितविप्रस्त्रियः उत्तरमाहुरुत्तरार्धेन । सुरयानैः गच्छंति ताः सुरयानगाः हे देव्यः नः वृत्तं शृणुत । सुराधीश्वरः इंद्रः तस्य या श्रीः संपत् तस्याः जेता भुवि शाहुनामा राजा यः तद्विप्राणां पत्न्यः वयं अस्माकमेतादृशी संपत्तस्य संपद्वर्णनं कः करिष्यतीति भावः । संबाधातिशयोक्त्यलंकारः ॥ ४६ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् शाहौ धनं ददति सति भूमिसुराः ब्राह्मणाः सुराः देवाश्च पुष्टाः प्रत्यहं सदन्नाशनेन हविर्जक्षणेन चेति भावः । वणिङ्निचयाश्च शिल्पिजनाश्च वणिङ्निचयशिल्पिजनाः तुष्टाः प्रत्यहं धनलाभादितिभावः । कोकानां चक्रवाकानां पटली समूहः हृष्टा । अत्युदारस्यास्य धनक्षये दिवसप्रतिबंधकस्य मेरोः वितरणेन राज्यभावे अस्माकं स्त्रीवियोगो नस्यादिति संतोषादिति भावः । ये जलजंतवः ते हृष्टाः । दानप्रसंगेन जलक्षये अस्माकमनवस्थानं स्यादिति मत्वेति भावः । सकलाः कुलालानां निचयाः विनष्टाः । ताम्रादिधातुमयपात्रव्यवहारे मृत्पात्रानुपयोगादिति भावः ॥ ४७ ॥

इतिहासांतरमाह नवभिः ॥ दानेत्यादिभिः ॥ ४८ ॥

---

१७. ' ०श्रांतः कदाचित्क्षुधि० ' पा० भे० । १८. दृष्ट्वा ' पा० भे० । १९. ' तक्र सं० ' पा० भे० । २० ' ०षिप्रति ' पा०भे० ।

भर्त्रे सर्वं समाचख्यौ जातं यत्पथि तत्तदा ॥
कृषीवलस्तया सार्धं ययौ सप्तारमाशु सः ॥ ५३ ॥
प्रणम्य राजवर्यं तं स्थितस्तूष्णीं नृपाग्रतः ॥
राजा तस्मै ग्राममेकं ददौ यावद्दिवाकरः ॥ ५४ ॥
कृषीवलोतिसंतुष्टो ययौ निजनिकेतनम् ॥
एवं राजा दातृवर्यस्तत्समः कः कलाविह[21] ॥ ५५ ॥
अष्टौ सुरा यस्य वसंति देहे प्रदीप्ततद्वह्निमुखेऽतिभक्त्या[22] ॥
हव्यं हुतं येन ददौ स तस्मै ग्रामं किलैकं किमिदं विचित्रम् ॥ ५६ ॥
जयसिंहो बाजिमखं कृत्वा संपूज्य ऋत्विजः ॥
तेषां गृहे धनं भूरि शकटैः समवाहयत् ॥ ५७ ॥
राजाश्रितद्विजेंद्राथं लक्षसंख्यं धनं नृपः ॥
दत्त्वा संप्रेषयामास दूतमेकं विशारदम् ॥ ५८ ॥
सभामागत्य दूतोऽसौ राजानमवदत्सुधीः ॥
जयसिंहस्य दूतोऽहं तद्वचः शृणु भूपते ॥ ५९ ॥
चंद्रप्रभं श्यामकर्णमश्वं निर्माय यत्नतः ॥
बाजिमेधः कृतस्तस्य दक्षिणेयं तवार्थिनाम् ॥ ६० ॥
भवद्राज्ये कियान् धर्मस्तद्वृत्तं कथय प्रभो ॥
एवं दूतवचः श्रुत्वा राजा प्रोवाच तं तदा ॥ ६१ ॥
अस्योत्तरं श्वः करिष्ये दिनमेकं स्थिरो भव ॥
श्रुत्वेत्थं निर्गते दूते राजा प्रोवाच मंत्रिणः ॥ ६२ ॥
अनन्वितं ब्रुवाणेषु सर्वेषु निजमंत्रिषु ॥
प्रहस्य राजा प्रोवाच जयसिंहस्य तं चरम् ॥ ६३ ॥
द्विप्राधीनं राज्यमेतद्विधाय देवं शर्वं सर्वदा चिंतयामि ॥
तैर्यद्दत्तं वस्त्रमन्नं वसित्वा *संजक्ष्याहं सुस्थिरो भूतलेऽस्मि ॥ ६४ ॥

अष्टाविति । यस्य राज्ञः देहे अष्टौ इंद्रादयः सुराः वसंति । अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृप इति वचनादिति भावः । तस्य राज्ञः प्रदीप्तो यो वह्निः जाठरः तस्य मुखे येन अतिभक्त्या हव्यं हुतं तस्मै होत्रे सः राजा एकं ग्रामं ददौ । किल इदं विचित्रं आश्चर्यं किं नेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

इतिहासान्तरं चाह यावच्चमत्कारसमाप्ति जयसिंह इत्यादिभिः ॥ ५७ ॥

---

२१. 'ंवंदातराजवर्यस्त०' पा० भे० । २२. 'ंतद्भूतमु०' पा० भे० । * 'भुक्त्वा चाहं' पा० भे० ।

श्रुत्वा वाक्यं दूतवर्यः समेत्य सिंहस्याग्रे वर्णयामास सर्वम् ॥
अस्मिन् काले मत्समो नास्ति दाता शांतः सर्वस्तस्य सद्योऽभिमानः ॥६५॥
इति श्री शिवकाव्ये पुरुषोत्तमकविविरचिते अष्टमश्चमत्कारः ॥ ८ ॥

वल्लालेन विधिज्ञेन प्रधानपतिनाऽखिलम् ॥
वृक्षैश्छन्नं प्रजाच्छन्नमकारि जगतीतलम् ॥ १ ॥
स्वे स्वे धर्मे रताः सर्वे निर्भया हृष्टमानसाः ॥
गृहे गृहे मंगलानि चक्रुस्त्रेतायुगे यथा ॥ २ ॥
कोंकणस्था द्विजाः सर्वे यष्टिहस्ताः सपादुकाः ॥
गुह्याच्छादकवासांसि दधानास्तं समाययुः ॥ ३ ॥
नारिकेलानि पूगानि पृथुकान् तत्पुरो द्विजाः ॥
निधाय जगदुः सर्वे शृणु वल्लाल मत्सखे ॥ ४ ॥
एतादृशी ते संपत्तिर्देह्यस्मभ्यं धनं बहु ॥
एवं वदत्सु विप्रेषु ददौ तेभ्यो धनं बहु ॥ ५ ॥
द्वौ पुत्रावस्य जज्ञाते बाजिराजोऽग्रिमोऽभवत् ॥
चिमाजीति कनिष्ठोऽभूत्सूर्यचंद्राविवापरौ ॥ ६ ॥
पुण्याभिधं स्थलं सम्यक् सर्वकालसुखावहम् ॥
इति मत्वात्र वसतिं स्वीयां चक्रे प्रधानराट् ॥ ७ ॥
एवं प्रजाः पालयति प्रधानप्रवरे स वै ॥
कालः समागतो येन सद्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥ ८ ॥
पुरंदरोपनामानमंबाजीति सुविश्रुतम् ॥
विप्रं संस्थाप्य पुण्याख्ये नगरे स्वर्ययावसौ ॥ ९ ॥
शाहुस्तद्वृत्तमाकर्ण्य मुहूर्तं दुःखितोऽभवत् ॥
बाजिराजं तस्य सुतमानाय्यादात्प्रधानताम् ॥ १० ॥
पितुरप्यधिकं लोकमपालयदलं स च ॥
ब्राह्मणा अति संतुष्टा विद्याः पेठुरहर्निशम् ॥ ११ ॥
कलाजीविजनश्चापि कला अभ्यस्तवान् सदा ॥
राज्ञः प्रीतिः प्रधानेऽस्मिन्वल्लालादधिकाऽभवत् ॥ १२ ॥
राजैकदा सदोमध्ये शृण्वत्सु सकलेषु सः ॥

श्रीशिवकाव्यव्याख्यायां स्वयंकृतायां अष्टमश्चमत्कारः ॥ ८ ॥

---

२ ० 'ोतनाथ स०' पा० भे० । १ 'ोस्यसूनुमादायादा०' 'ोतत्तनयमा०' इति पा० भे० । २ 'सभामध्ये' पा० भे० ।

उवाच हे प्रधानेश गच्छोत्तरदिशं सखे ॥ १३ ॥
वीरान् सर्वान् विजित्याशु धनं पुष्कलमानय ॥
एते वीरास्त्वया सार्धं यास्यंति प्रथिता भुवि ॥ १४ ॥
इत्युक्त्वानर्घ्यभूषाद्यैर्वसनैश्च व्ययतोषयत् ॥
गजांश्च विंशतिं प्रादाद्रथांस्तद्द्विगुणांस्तथा ॥ १५ ॥
वाजिसादिभटांस्तेन सार्धं राजाऽयुतं ददौ ॥
पदातीनयुतं तद्वद्वीरान् युद्धविशारदान् ॥ १६ ॥
पंचाशद्भिर्यंत्रवरैरन्वितो दुंदुभिध्वनिम् ॥
कारयन् धनदस्याशां ययौ शाहोः प्रधानराट् ॥ १७ ॥
सरोग्रामकृतावासो दाभाड इति विश्रुतः ॥
अंतरंगो नृपस्यासीत्त्र्यंबको वाहिनीपतिः ॥ १८ ॥
अष्टायुतैर्वाजिवाहैर्वीरैर्युद्धविशारदैः ॥
युक्तोऽसौ गौतमीतीरे स्थितवान् राजकार्यकृत् ॥ १९ ॥
बाजिराजं समायांतं श्रुत्वा दूतमुवाच सः ॥
हे दूत त्वरया गत्वा बाजिराजं निवेदय ॥ २० ॥
भवतानेन मार्गेण नागंतव्यं कदाचन ॥
इत्याभाष्य निजं दूतं प्रेषयामास सत्वरम् ॥ २१ ॥
दूतः प्रधानमागत्य सेनापतिवचोऽब्रवीत् ॥
क्षणं विचार्य दूतं तं प्राह बुद्धिमतां वरः ॥ २२ ॥
अन्यमार्गेण यास्याम इति तं शंस हे चर ॥
दूते गते बाजिराजो मनसाचिंतयच्चिरम् ॥ २३ ॥
पूर्वस्यां यावनो देशः पश्चान्मूढो ह्ययं स्थितः ॥
राज्ञोऽतिवल्लभश्चायं सेनाप्यस्य महत्तरा ॥ २४ ॥
अहमत्यल्पसेनोऽस्मि सहायो नास्ति कोऽपि मे ॥
जयः कथं मम भवेत्प्रारब्धाद्यदि मे जयः ॥ २५ ॥
अप्रीतिर्मयि राज्ञः स्यात्तेनायं वा नियोजितः ॥
इति संचिंतयंस्तत्र मासमेकं व्यवस्थितः ॥ २६ ॥
विचारं शाहुराजाय पत्रं प्रेषितवानसौ ॥
राज्ञा तदुत्तरं नैव लिखितं किमपि स्फुटम् ॥ २७ ॥
प्रधानाधिपतिः स्वीयं मंत्रिणं प्राह हे सखे ॥
कार्ये गुरुतरेऽकारि विचारस्त्वं सुधीः शृणु ॥ २८ ॥

३- 'ोशप्रति' पा० भे० । २. 'ोनैस्तमतो० ' पा० भे० । ५. 'पूर्वतो' पा० भे०।

प्रजापालं शुचिं दांतं धीरं वीरं जितेंद्रियम् ॥
जयश्रीर्वृणुते भूपं नञाढ्यं न कदाचन ॥ २९ ॥
जयश्रीर्दुर्लभेतस्य श्वो गंतव्यमितो मया ॥
इत्थं निश्चित्य मेधावी प्रातर्भुक्त्वा ययौ पुरः ॥ ३० ॥
सेनापतेस्तु शिबिरे कोचिद्भ्रांति शेरते ॥
वदंति केचित्सानंदं विहरंति च केचन ॥ ३१ ॥
सर्वेष्वनवधानेषु वीराः कुंतायुधास्तु ते ॥
कृपाणपाणयः केचिद्धान्विनो यंत्रिणो[१] ययुः ॥ ३२ ॥
एककालं समागत्य सूर्ये मध्याह्नगे सति ॥
शलभा इव ते सैन्यं प्रपेतुर्जयकांक्षिणः ॥ ३३ ॥
बाजिराजः स सेनान्यं हत्वा वीरानघातयत् ॥
केचित्पलायनं चक्रुः केचिद्धक्त्रे तृणं दधुः ॥ ३४ ॥
वायुर्यथा घनानीकं क्षणान्नाशयति प्रभुः ॥
तथा प्रधानवर्योऽसौ तत्सैन्यमवधीत्क्षणात् ॥ ३५ ॥
प्रधानः सेनया युक्तो गोदां स्तुत्वा प्रणम्य च ॥
स्नात्वा भुक्त्वात्र संतुष्टस्तामुत्तीर्य पुरो ययौ ॥ ३६ ॥
मातर्गौतमि गौतमादिमुनिभिः संप्रार्थिते सर्वदा
देवैर्दारसुतैर्युतैः परमया भक्त्या सुसंपूजिते ॥
वह्निः कक्षचयं हिनस्ति शिखया योगेऽघसंघं तृणं
त्वं दूरात्स्मृतिमात्रतो हरसि यत्कस्त्वत्समस्तं वद ॥ ३७ ॥

नञ् निषेधेर्थे तेन नकारेण आढ्यं युक्तं अप्रजापालं अशुचिमित्यादीत्यर्थः ॥२९॥

स्तुत्वेत्युक्तं तमेव स्तवनप्रकारमष्टभिः पद्यैराह मातरित्यादिभिः । गौतमादिमुनिभिः सर्वदा संप्रार्थिते । दारसुतैः युतैः देवैः भक्त्या सुसंपूजिते । हे मातः गौतमि वह्निः अग्निः कक्षचयं तृणचयं । कक्षौ तु तृणवीरुधावित्यमरः । योगे संयोगे सति त्वं तु दूरादित्यर्थः । शिखया ज्वालया हिनस्ति दहति । त्वं तु दूरात्स्मृतिरेव स्मृतिमात्रं तस्मात् स्मृतिमात्रतः । मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे इत्यमरः । अघसंघतृणं पापसंघरूपं तृणं । दुःखेनोव्यसनेष्वघमित्यमरः । हरसि यत् गंगागंगेति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं सगच्छतीतिस्मृतेरिति भावः । तत्तस्मात्कारणात् त्वत्समः त्वत्तुल्यः अन्यः कः अस्ति तं त्वमेव वद । नास्तीतिभावः ॥ ३७ ॥

---

१ 'ोत्रिणस्तथा' वा० मे० ।

सिंहेज्ये हरिपादसंभवतनुर्गंगापि पापैर्नरैः
स्वास्मिन् त्यक्तमघं निहंतुमनघे त्वामेव सा धावति ॥
कः शक्तस्तव वर्णने भुवि नरो दोषोऽयमेको महान्
देवाः पुण्यकृतो नयंति हि दिवं त्वं पापकृत्पूरुषान् ॥ ३८ ॥
गौः स्वर्गस्तमिमं ददासि जननि स्वीयाघनाशक्षमे
तस्मात्त्वां प्रवदंति वंदितपदे गोदेति विद्वज्जनाः ॥
एकैवाखिलकामदासि भवती स्वर्गंगयासंगता
किं दातेति मनो विचारयति मे मातर्नमस्ते नमः ॥ ३९ ॥
तावत्सूर्यसुतः करोति गणनां पापस्य गंगे नृणां
यावद्दृष्टिपथं न गच्छसि जगत्पापौघविध्वंसिनि ॥
गोदेति स्मरणादघौघविलयस्त्वद्दर्शनं मुक्तिदं
स्नाने किं भवतीति संशयपयःपूरे मनो मज्जति ॥ ४० ॥

सिंहेज्य इति । हे अनघे । हरति पातकमिति हरिः तस्य पादः चरणः तस्मात्संभवः उत्पत्तिर्यस्याः सा हरिपादसंभवा हरिपादसंभवा तनुर्यस्याः सा हरिपादसंभवतनुरपि सकलपातकहर्तुर्हरेरुत्पन्नापीति भावः । गंगा भागीरथी पापैः पापकर्तृभिः नरैः स्वस्मिन् त्यक्तं अघं निहंतुं दूरीकर्तुं सिंहेज्ये सिंहगुरौ त्वामेवधावति आयाति । अतः तव वर्णने भुवि कः नरः शक्तः न कोपीत्यर्थः । अथ व्याजस्तुत्याह । देवाः पुण्यकृतः पुण्यपुरुषान् दिवं नयन्ति त्वं पापकृत्पुरुषान् पापकर्तॄन् नरान् दिवं नयसि अयमेव महान् एकः ते दोषः अस्ति हि । अत्र निन्दया स्तुतिर्गम्यते अतः व्याजस्तुत्यलंकारः । उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निंदास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोः कः स्वर्धुनिविवेकस्ते पापिनो नयसे दिवमिति लक्षणात् ॥ ३८ ॥

इदानीं गोदेति संज्ञायाः निरुक्तिपूर्वं स्तौति गौरिति । हे स्वीयानां स्वकीयानां यत् अघं पापं तस्य नाशस्तस्मिन् क्षमे समर्थे । गौः स्वर्गः । गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे चंद्रमसि स्मृतः । अर्जुने नेत्रदिग्बाणभूवाग्वारिषु गौर्मितेति विश्वः । तं इमं स्वर्गं यस्माद्ददासि तस्मात्त्वां विद्वज्जनाः पंडिताः गोदेति प्रवदन्ति । इयं संज्ञा पण्डितकृता नान्यकृतेतिभावः । हे वंदितपदे जननि त्वं एकैव असहायैव अखिल कामदा असि मुक्तिमपि दातुं समर्थासीत्यर्थः । भवती स्वर्गंगया भागीरथ्या संगता सती किं दाता किं दास्यतीति मनः विचारयति मनसि सिद्धांतो न जायते अतस्ते तुभ्यं केवलं नमः । पुनश्च नमः नमस्कारः अस्तु ॥ ३९ ॥

तावदिति । हे जगत्पापौघविध्वंसिनि सूर्यसुतः यमः नृणां पापस्य तावत्गणनांकरोति यावत्त्वं दृष्टिपथं दृग्गोचरत्वं न गच्छसि । तव दर्शने जाते सर्वपापं लयं

---

७. ' ०निस्वर्गापवर्गप्रदे ' पा० भे० । ८. ' जननी ' पा० भे० ।

ओघाः सप्त कृतास्त्वया जलनिधीन् सप्त प्रवेष्टुं ध्रुवं
यद्वा भूर्मुखलोकसप्तकमधोलोकांस्तथा सप्त वा ॥
आविश्य स्वमुखैः करोमि निखिलान् पुण्यानयं ते वृथा
यत्नो यत्स्मरणाद्व्रजंति हि दिवं दिव्यैर्विमानैर्युताः॥ ४१ ॥
ग्रामस्था अपि देवताः कलिभयाद्याता दिवं स्वर्णदी
स्वाख्यामर्थवतीं तथा विदधती यातेति मन्ये हरिः ॥
यास्यत्येव निजालयं भगवति त्वं नैवगच्छस्यदो
हेतुस्ते त्वदयं जनेषु सदयं नान्यो मया दृश्यते ॥ ४२ ॥

यातीत्यतः अग्रे पापगणना व्यर्थेति मन्ये इतिभावः । गोदेति स्मरणात् अघोघविलयः त्वद्दर्शनं मुक्तिदं अनन्तरं स्नाने सति किं भवतीति मे मनः संशयः एव पयसः पूरः वारिसमूहः तत्र मज्जति । सर्वापेक्षया मुक्तिः अधिका सा तु दर्शनमात्रेण भवति स्नाने सति अग्रे किमपि नावशिष्टमतः स्नानस्य वैयर्थ्यमेव प्रतिभातीति विचारयतीति भावः ॥ ४० ॥

सप्तभिर्मुखैः समुद्रप्रवेशने उत्प्रेक्षते ओघा इति ॥ त्वया सप्त क्षारोदधिमारभ्य शुद्धोदां तान् जलनिधीन् प्रवेष्टुं सप्त ओघाः कृताः ध्रुवं शंके । निजभर्या सागरेण सप्त रूपाणि धृतानि अहं तु तस्य पत्नी अतः एकेन रूपेण तत्प्रवेशे तस्य तोषो न स्यादतः सप्त रूपाणि धृत्वा प्रवेशो युक्त इति सप्त ओघाः कृताः नु इत्यर्थः । यद्वा अथवा भूः भूर्लोकः सः मुखं मुख्यो येषान्ते भूर्मुखाः भूर्मुखाश्च ते लोकाश्च भूर्मुखलोकाः तेषां सप्तकं स्वमुखैः आविश्य पुण्यान् पवित्रान् पुण्यशब्दोत्र द्रव्यवाचकः अतः पुंसि । शस्तं चाथत्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च इत्यमरः । द्रव्यं तु लिंगसंख्यान्वितं द्रव्यं करोमि अतः सप्त ओघाः कृताः ध्रुवं । यद्वा अधोलोकान् अतलादीन् सप्तस्वमुखैः आविश्य निखिलान् तान् पुण्यान् करोमि इति सप्त ओघाः कृताः ध्रुवं । प्रथमपक्षे सप्तधाभवेनं युक्तं । द्वितीयतृतीयपक्षयोः सप्तधाभवनमयुक्तमित्याह । अयं ते यत्नः वृथा यत् यस्मात् हेतोः नराः स्मरणात् गंगा गंगेति नामस्मरणात् दिव्यैः विमानैः दिवं व्रजंति अतः सप्तधा भूत्वा प्रविश्य तत्तल्लोकपवित्रीकरणे श्रमो न युक्तः अनायासेनैव सिद्धेरिति भावः ॥ ४१ ॥

ग्रामस्था इति । ग्रामेषु तिष्ठन्ति ताः ग्रामस्थाः देवताः अपि शब्दात् तीर्थादिस्थाः कलेर्भयात् दिवं याताः गताः स्वः स्वर्गस्य नदी स्वर्णदी भागीरथी । स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः इत्यमरः । पूर्वपदात्संज्ञायामग इति णत्वं । स्वस्य

---

०. '०र्नैर्नराः' पा० भे० ।

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह.

भुजतरुवनच्छायां येषां निषेव्य महौजसां
जलधिरसना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्षमापा विना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक ६. जून १८८३. अंक ६.

हे मासिक पुस्तक

पुणें येथें

ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत

छापिले.

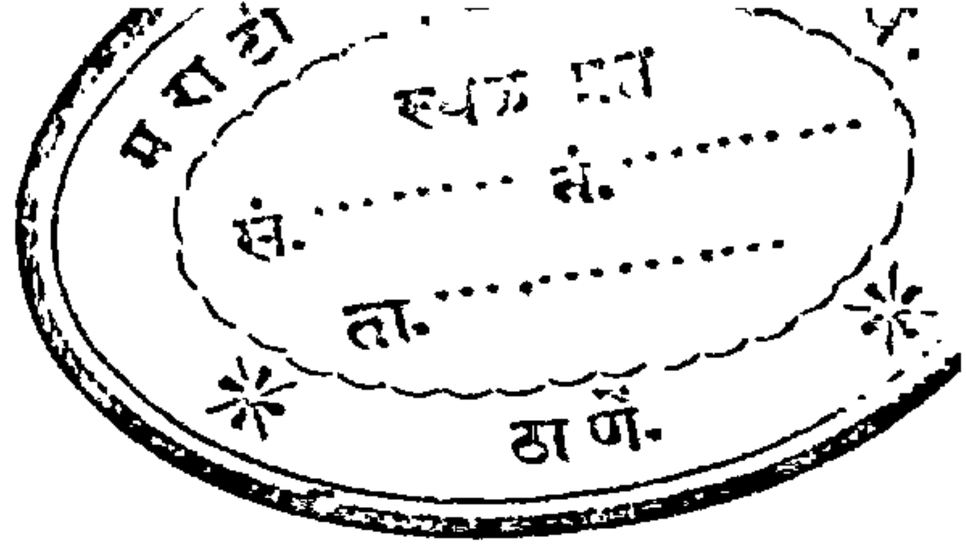
किमत ८ आणे.

विक्रीस तयार.

खालीं लिहिलेलीं उपयुक्त व मनोरंजक पुस्तकें हीं आमच्या अॉफिसांत विक्रीस ठेविलीं आहेत. खालीं नमुद केल्याप्रमाणें पैसा पाठांवला असतां लिहून आलेल्या पत्त्यावर रवाना करण्यांत येतील. पैसा रोख आल्याशिवाय पाठविलीं जाणार नाहींत.

काव्येतिहास संग्रहाचे व्यवस्थापक.

पुस्तकें	किंमत रु०	टपाल खर्च.
१ पेशव्यांची बखर	१८१२	०२
२ भाऊ साहेबांची बखर	१८८	०२
३ मुक्तेश्वरकृत वनपर्व	२	०२॥
४ वामनी प्रकरणें ४५	२	०२॥
५ विठ्ठलकृत बिल्हण चरित्र [सुटे कागद.]	०२	०॥
६ शिवछत्रपतीचें चरित्र	१	०२॥
७ साष्टीची बखर [सुटे कागद]	०४	०॥
८ ब्रह्मेंद्रस्वामीचें चरित्र [कित्ता]	०५	०१
९ विठ्ठलराव विंचुरकर यांची कारकीर्द	[,,] ०२	०॥
१० संभाजी व राजाराम यांचीं चरित्रें.	[,,] ०१४	०२॥
११ कालेयकुलूहल प्रहसन [संस्कृत]	[,,] ०१	०१
१२ राजव्यवहारकोश	०७	०१
१३ पुष्पबाण विलास [मराठी]	०१॥	०१६
१४ अमरुशतक [मराठी]	०६	०१६
१५ परशुरामपंत भाऊंचें चरित्र	१	०१



विषयक्रम.

बखरी.

नागपूरकर भोंसल्याची बखर ३३–४०

पंतप्रधान यांची शकावली २५–३२

मराठी कविता.

श्रीरामदासस्वामिकृत युद्धकांड ६५–८०

संस्कृत काव्यें.

पंडितविठ्ठलकृतं–सुश्लोकलाघवम् १–१६

चादर बहुमान वगैरे देऊन बिदा केले. यांच्या बरोबर राजमंडळीपैकीं मंडळी पाठविली ती येणेंप्रमाणें:—

१. कोन्हेर राम मुजुमदार आपले तर्फेनें राजानें दिलेले दिवाण.

१. रंखमाजी गणेश परभू चिटणीस, गोविंद खंडेराव चिटणीस यांचे मामे भाऊ, यांचे स्थळीं वहिवाट गंगाधरराव माधव चिटणीस हजर आहेत.

१. गोविंदराव खंडेराव चिटणविसानें रखमाजी गणेश यांचे तैनातीस लिहिण्याचे कामीं नरसिंगराव चिमाजी प्रभु दिले याचे पुत्र दोघे आहेत व नातू एक.

१. भास्कर राम यांजकडे फौजेचे कामीं वहिवाट करावी. यांचे वंशापैकीं रामचंद्र काशी हल्लीं हजर आहेत.

१. यशवंतराव पोतनीस राजाचे याजकडील शंकराजी रखमाजी पोतनीस व जामदारखाना व कोठीचें काम सांगितलें. यांचे वंशीं खंडो भगवंत चिटणविसीचे इलाख्यांत हजर आहेत.

१. महादजीपंत प्रभु फडणवीस आप्पा बळवंत यांचे तर्फेनें त्यांचे वंशस्थ.

१. त्र्यंकाजीपंत व राघोपंत बक्षी, कडेबाळीकर यांचे वंशस्थ भाऊबंद, गोपाळ भगवंत व त्र्यंकटराव भगवंत आहेत. त्यांचे मुताल्लिक अवधूतपंत हुशंगाबादेचे पलीकडेस नर्मदा उतरून घाटावर तोफखाना ठेवून, जानोजी भोंसले पुढें माळव्यांत नानासाहेब पेशवे यांचे भेटीस गेले. पाठीमागें भोपाळकरांनीं तोफखान्यावर गर्दी करून डोकीं कापलीं. त्यांचे पुतणे नातु वगैरे हल्लीं बक्षीगिरीवर आहेत.

१. रघुनाथ भट झिपरे यांचे तर्फेचे शिक्केनवीस अनंतभट चितळे यांचे वंशज.

१. वेदमूर्ति विश्वंभर वैद्य हे गोविंद खंडेराव चिटणीस याजकडील रखमानी गणेश चिटणवीस याजबरोबर येथील संस्थानांत आले. त्यांचे पुत्र दादा वैद्य, त्यांचे चिरंजीव विश्वंभर वैद्य हजर आहेत.

९.

या शिवाय सोयरे व मानकरी व मुत्सद्दी राजमंडळाकडील आले त्यांचीं नांवें पृथक पृथक लिहिलीं असतां विस्तार फार होईल, याजकरितां लिहिलीं नाहींत. परंतु त्यांचे वंशज कोणी कोणी आहेत.

---

६०. रखमाजी गणेश यांचा व यांचे कुळाचा इतिहास 'कायस्थ प्रभूंच्या इतिहासाचीं साधनें' या मासिक पुस्तकाच्या पहिल्या वर्षाच्या ५व्या अंकांत दिला आहे.

६१. नागपूरकर भोंसल्यांची बखर पृ० १ पहा.

सरदार मंडळीपैकीं तपशील.

१ तुळजो राम, यमाजी शिवदेव प्रतिनिधीचे कारभारी, त्यांचे तर्फेचे यांचे वंशज.

१ बाबाजी घाडगे जुंझरराव.

१ संभाजी शिरके. जानोजी भोंसले यांचे मामा. यांचे वंशज, गुणाजी शिरके हजर आहेत.

१ जानराव गुजर, शिदोजी गुजराचे तीर्थरूप.

१ नरसिंगराव बुवाजी परभु यांचे चुलत बंधु, काशीराव लक्ष्मण हे गडबारीस गोसाव्यांचे लढाईंत मारले गेले. यांचे पुत्र व्यंकटराव व लक्ष्मणराव व महिपतराव काशी. त्यांजपैकीं व्यंकटराव यांचे पुत्र जगजीवनराव व्यंकटेश, व लक्ष्मणराव यांचे पुत्र जीवनराव लक्ष्मण व महीपतराव काशी हे संबळपुरचे मोरच्यावर गोळी लागून मारले गेले. त्यांचे पुत्र, सखाराम महिपत व कृष्णराव महिपत व शिवराव महिपत हे हजर आहेत.

१ नरोजी जाचक यांचे वंशज, त्याचे नातू मल्हारराव जोत्याजीराव व नरोजी जाचक हजर आहेत.

१ गिरमाजी खंडेराव यांचे—

१ शिवजी केशव टाळकुटे यांची नकल जाली. हल्लीं त्याची सून हजर आहे.

१ विंबाजी वाजाळ.

१ आनंदराव वाघ यांचे वंशज हजर आहेत.

१ रघोजी करांडे.

१ दिनकर विनायक व शिवाजी विनायक व उमाजी विनायक. दिनकर विनायकाचे पुत्र महिपतराव दिनकर, व महिपतराव दिनकराचे पुत्र बळवंतराव महिपत. व शिवाजी विनायकाचे नकल जाले. व उमाजी विनायकाचे पुत्र बाळनाय उमाजी व बळवंतराव महिपत हजर आहेत.

१ त्रिंबकजी गव्हाणे.

१ त्रिंबकराव कान्हो राजमंडळांत बुव्हाणजी मोहिते त्याचे पुतणे. मानसिंगराव मोहिते याजला सोयरीक प्रकरणावरून रघोजी बोवांनीं आणविले, त्यांचे वंशज गोविंदराव त्रिंबक व नारायणराव यशवंत हजर आहेत.

याप्रमाणें सातान्याहून रघूजी भोंसले सेनासाहेबसुभा जमावानिशी घां-

टावर जालन्याचे मैदानांत आले. तंव आंटोळे समशेर बहादुर मातबर सरदार मार्गांत आडवे जाले जे, "आम्ही आपले मुलखांतून जाऊं देणार नाहीं, मुलुख खराब होतो. तुमची वाट नांदेड वखातीचे मार्गे सेनासाहेब सुभा यांची जुनी आष्टी तिकडून जाणें." तेव्हां अडचण पडली. याजवरून दिनकर विनायक व शिवानी विनायक याचे चुलत बंधु यशवंतराव पिलाजी परभू हे आटोळ्याचे दिवाण राजमंत्री कारभारी होते त्यांशीं संधान करून सरकारचे ताकिदपत्रें महाराज राजश्रींचे आटोळे यांचे नांवें होतीं, त्यास देऊन समशेर बहादरांचा भाऊपणा ठरवून भेटी झाल्याबरोबर हरवळीस चार हजार फौजेनिशीं कृष्णाजी आटोले समशेर बहादुरांकडून समागमें घेऊन पुढें चालले. सेनासाहेब लाखण वाडयाचा घांट उतरून बाळापुरचे सुमारास आले. कांहीं फौज तेथें ठेऊन तीस हजार फौजेनिसीं वऱ्हाड प्रांतीं खंडण्या घेण्याचें सुरू केलें. तेव्हां कान्होजी भोंसले भांबे[63] येथें मोगलाई आश्रा करून होते. ते समयीं बावा साहेबाची फौज आली, ह्मणून तेथून निघोन वशिष्टेचे आलीकडे आले. त्याचे मागें बावा साहेबानीं फौजे सहित पिछा करून वंगी जवळ आटोपिलें. सरकार इतराजीमुळें कान्होजी बुवाची फौज तोंरान होऊन अकरातफर झाली. थोडासा जमाव होतां त्याजला फौजेनें वेढा घालून बावा साहेबांसमोर येऊन उभे राहिले. आणि खुंरनिस केली. पालखींत बसावें ह्मणोन विनंति केली. त्या समयीं त्याजला मनस्वी बोलूं लागले. तेव्हां त्यांजला धरून कैद केलें. तसेंच घेऊन वऱ्हाडांत आले. व राजूरची छावणी मुकरर केली. तें मकाण वाऱ्हाटी जवळ आहे. बंदोबस्त करण्यास सहा वर्षें लागलीं. आकोलें येथें अलजपुरचे सुभ्याकडील मातबर सरदार पठाण नामें सुजायतखान होता त्याजला त्यास जोरतलबी अमलाकरितां, ब्राह्मणावरून खिस्सा होऊन लढाई झाली. पठाणाची सिकस्ती होऊन त्याची नोबद पाडाव करून आणली. ती हल्लीं सरकारांत आहे. असें जागजागीं दोन तीन लढाया आणखी झाल्या.

तंव देवगडकर राजे चांद सुलतान[64] याचा इतिकाळ होऊन त्याचे पुत्र वडील मीर बहादर व राजे अखबरशाहा व बुराणशाहा खांसे व राखीचा वालीशाहा यांचा कलह अपसांत उभा राहून अखबरशाहा व बुराणशाहाचे वडील

---

६२. आटोळे सरदारानें अडविलें तेव्हां रखमाजी गणेश यांचा रघोजीस पुष्कळ उपयोग झाला.

६३. भाम—हा गांव वऱ्हाडांत यवतमाळ शहरापासून सुमारें ८।९ कोस आहे. लेखांक १ ला टीप ७ पहा.

६४. सन १७३० मध्यें वणी तालुक्यांत पकडिलें. लेखांक १ ला टीप १० पहा.

६५. पराभूत—हैराण.

६६. खुरनीस=खुरनिसात्=नम्रतेनें सलाम करणें.

६७. लेखांक २ टीप ३० पहा.

बंधु मीर बहादरशा याजला बालीशाहांनीं जिवें मारिलें. याजवरून रतनकुंवर राणी उभयतांची मातोश्री इजला बहुत दुःख होऊन पत्रें सेनासाहेबांकडे पाठविलीं. संवत १७९३ चे सालीं सके १६५८ वशिष्ठा उतरून फौजेसहित जमावानिशीं रघूजी भोंसले सेनासाहेब सुभा केलझरचे सुमारें राणीचे पत्राअन्वयें येऊन परस्पर पैठणी येथें जाऊन लढाई करून ठाणें घेऊन तेथें तुळजोरामपंत याजला फौज थोडकीशी देऊन ठेविलें.

[पुढें] सेनासाहेब फौजेसहित आपण भंडाऱ्यास येऊन देवबांवा संत याचें दर्शन घेऊन पायांवर डोई ठेऊन रामदास स्वामींचे सांप्रदायी शिवाजी महाराजांस अनुग्रह त्यांचा, या अर्थे जाणोन नंतर प्रसाद मागितला, आणि संतबावाचे खांद्यावरील धोकटी होती ती आपले खांद्यावर घेऊन त्यांतील अन्न घेऊन प्रसाद भक्षिला. आणि पुढें गोंडावर कमरबाही करून नंतर पिराशा बोवाचें दर्शन घेऊन दुवा घेऊन भँानोरें येथें मोरचे बसविले.

हें वर्तमान देवगडास बालीशा राजे याजला समजलें. तेव्हां त्यांनीं आपला दिवाण रघुनाथसिंग नामें होता त्याजला समागमे फौज देऊन सेनासाहेबांचे मोकाबल्यास पाठविलें. तो दर मजल येऊन पोहोंचले, ते समयीं रघोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा यांचे फौजेचा मुक्काम, मौजे शिरस घांट प्रगणे भानार गंगापार तेथें होता; तशांत दिवाण मजकूर जमावानिशीं आले. लढाईचा नक्षा उभा राहिला. ते समयीं सेनासाहेबानीं करांडे यांशीं सल्ला करून कांहीं जमाव सोनबरडीचे सुमारें ठेवून, व कांहीं जमाव गिरोली परगणे भानार येथें ठेविले. व दोहीं बाजूस आपली फौज करून मध्यंतरीं रघुनाथसिंग दिवाणाचा जमा घेरून सेनासाहेबांनीं पळ काढिला. गोंड हौंवभरी होऊन मागें लागले ते समयीं डोह नदीचा आडवा होता त्या ठिकाणीं मिरनगर सोनबरडी पावेतों एकच डोह होता त्या जाग्यावर लढाई उभयतां फौजेशीं चांगली झाली. त्या काळीं रघुनाथसिंगाची शिकस्ती होऊन दिवाणा कडील बहुत लोक मारले गेले. त्या प्रसंगीं रघुनाथसिंग जखमी होऊन खेतास राहिले. वरकड त्याची जमात, त्या ठिकाणीं डोहांत बुडाली आणि सेनासाहेबांनीं दिवाणास उचलून आणून त्याच्या जखमाच्या मरामती करविल्या आणि त्याजला फितुरांत घेऊन त्याशीं स्नेहभाव केला. आंणि सांगितलें कीं "बालिशास हस्तगत करून दिल्यास तुझें चालवूं." याप्रमाणें त्यानें ही कबूल केलें.

---

६८. लेखांक २ टीप २३ पहा.

६९. ह्या साधुपुरुषाविषयीं कांहीं माहीती मिळत नाहीं. आमच्या भंडारा येथील मित्रांनीं ह्या गोष्टीकडे लक्ष पुरवावें.

७०. भानार=भानोरें=भंडारा.

७१. आशायुक्त, अति साश.

७२. पराभव.

यावर त्याजला देवगडास रवाना केलें व आपण भानार येथें मोरचे बसवून लढाई सुरू केली. त्या काळीं किल्यांत भानाग्पाचे हरी पाटील किल्लेदार होता यानें बावीस दिवस किल्ला लढविला. शेवटीं फितुरांनीं सेनासाहेबा कडील सरदार रघूनी करांडे यांणीं त्या पाटलास धरून आणिलें. त्या वेळेस सेनासाहेबांनीं आज्ञा केली कीं "यांजला जिवें मारावें." त्यावरून करांडे मजकूर यानीं त्याज विषयीं विनंती करून पाटलाचा प्राण वांचविला. आणि भानार येथील किल्ला हस्तगत करून ठाणें बसविलें.

तेथून कूच करून रामक्षेत्रास[७३] फौजे सुद्धां गेले. तेथें आंब कुंडावर स्नान करून नवस केला जे " आमची कार्य सिद्धी झाल्यास गडावर रामचंद्रजीची स्थापना करून जागा ब्राम्हणास अग्रहार[७४] धर्मादाय देऊं ". असा निश्चय करून निघाले.

तसेच फौजे सहित देवगडास गेले तेथें किल्यांत बालीशा होता. ते प्रसंगीं दिवाणांनीं बालीशास सांगून पाठविलें कीं "आपण किल्या बाहेर यावें, बंदोबस्त आम्हीं चांगला केला आहे." याजवरून ते बाहेर आले तसेच सेनासाहेबांनीं आपले फौजेचा वेढा त्याचे जमावासि घालून बालीशास धरून कैद केलें. तसेच तेथून रतनकुवर राणीची भेट घेतली. अकबरशा व बुराणशा राजे यांच्या ही भेटी झाल्या. बोलणीं करारामदाराचीं झालीं. त्यासुद्धां रघोजी भोंसले सेनासाहेब यांणीं राणी सुद्धां उभयतां बंधु राजे यांजला घेऊन नागपुरास आले.

तशांत वर्तमान समजलें कीं ब्रम्हपुरीवाले[७५] यांनीं काहीं जमाव पवनीचे सुमारास पाठवून वाटा मारितात. ही बातमी कळतांच रघूजी करांडे याजला पुढें फौज देऊन ब्रम्हपुरीस पाठविलें. मागाहून आपण ही कांहीं फौज नागपुरीं ठेवून ब्रम्हपुरीस गेले. तेथें किल्यांत खमेनासिंग जमादार व आभीरराय[७६] नामें दोघे भाऊ जमयतीनिशीं होते. त्यांनीं बारा दिवस किल्ला भांडविला. शेवटीं हल्ला लढाई करून सेनासाहेबांनीं व त्यांचे सरदारांनीं किल्ला हस्तगत केला. जे वेळेस करांडे खमेनासिंगास धरून आणिलें ते वेळेस सेनासाहेबां-

---

७३. रामटेंक. ह्या क्षेत्राची फार ख्याति आहे. ह्याच्या आसपास उत्तम विडयाचीं पानें होतात. येथें पहाडाचे माथ्यावर रामाचें प्रख्यात देवालय आहे. कार्तिकी पौर्णिमेस येथें मोठी यात्रा भरते. देवस्थानाचें उत्पन्न भोंसले राजानीं दिलेलें मोठें आहे व देवस्थानाचा कारभार पाहण्यासाठीं एक मंडळी नेमली आहे.

७४. अग्रहार=अग्राहार " ब्राह्मणाचें कुटुंबपोषणद्वारा ईश्वरप्रीत्यर्थ राजादिक जमीन, ग्राम, इत्यादि दान देतात तो "

७५. ब्रह्मपुरी हें शहर चन्द्रापुराच्या ईशान्येस ३० कोसांवर आहे.

७६. ' आणीराय '=असेंही होईल.

नीं आज्ञा केली कीं "याजला जिवें मारावें." ते वेळेस करांडे यांणीं विनंति केली कीं "ऐसा जवामर्द मनुष्य मारणें सल्ला नाहीं. त्यांचे हातून पुढें लांजी[७७]चा उद्योग करणें जरूर आहे. यास्तव याजवर सर्फराजी करावी. व भानोरे येथील किल्लेदारी याजकडे द्यावी." याजप्रमाणें बोलून माफ करविलें.

सेनासाहेबांनीं तेथील ठाणें बसवून फौजेसुद्धां कूच करून भानाऱ्यास आले. त्या प्रसंगीं भानारे येथील विचार पाहिला तर हरी पाटील याचा डौल बेंदलीचा दिसूं लागला. हें चांगलें नाहीं याजकरितां खेमनसिंग जमादार याजला किल्लेदारी भानार येथील देऊन सेनासाहेब नागपुरास गेले. तेव्हां त्या संधींत अकबरशाहा पळून एलिचपुरास असफजाहाकडेस जाऊन राहिले होते. रतनकुवर राणीचें बोलणें रघोजी भोंसले यांसी पडलें कीं "दोघे पुत्र माझे आहेत. तिसरे तुम्ही आहांत. तीन हिस्से आमचे राज्याचे करावेत." याप्रमाणें नेम ठरवून एक हिस्सा गोंडवण प्रांतांचा, त्यांत किल्ले पवनी व मारूड व मूळतापी वरघाट हे खांसाहेबांस त्यांनीं आपले संतोषानें दिले. संवत १७९४ शके १६५९ फसली सन ११४५ चे सालीं करार मदार लिहून खेरिज खंडणी दहा लक्ष रूपये नगदी स्वारीखर्च दिला. रघुजीबोवा शिपाई दोस्त एक पैसा जवळ न ठेवितां तमाम फौजेस खर्चास देऊन फौजेस रजावंतीनें ठेवित होते. व अडचणीचे प्रसंगास कोणासही शब्द टाकिल्यास माघारे घेत नव्हता. व कूचमुक्काम कोणासच कळवूं नये. हरवक्त म्हणत असावें. "जें राम करील तें खरें." जवामर्दी जातीनीं करावी. ऐष आराम बिलकूल नाहीं. घोड्यावरच भाकर खावी. याप्रमाणें चाल धरणा सेनासाहेब ठेवून होते. वाटणीचा बंदोबस्त होऊन आपणास जागा छावणीस नागपुर नेमस्त करून पुढें छत्तीसगड बंगाला येथें तुळजो राम याजला फौजेसुद्धां रवाना करावें हा बेत होता. तो राहून तुळजोपंतास गोंडवाण प्रांतीं ठेविलें. आणि आपण वऱ्हाडप्रांतीं जाऊन, तसेंच साताऱ्यास जाऊन राजदर्शन घेतलें. राजश्रीस बहुत संतोष झाला. महाराज कृपावंत होऊन शके १६६० अरबी सन ११३९ चे साली सनदा दिल्या:—

१. सनद एक खास दस्तुर फौजेचे बेगमीबद्दल दिले. सुभे आठ बितपसील.

१ सुभा लखनौ.	१ सुभा बेदर.
१ सुभा मकसुदाबाद.	१ सुभा ढोका बंगाला.

---

७७. लांजी हा गांव बालाघाट जिल्ह्यांत मंडाऱ्यापासून ५० कोसांवर आहे. हें शहर गोंड लोकांचें वसतिस्थान होतें.

७८. फितुरीचा.

७९. शाहू महाराज.

१ सुभा बितीयाचा.	१ सुभा इलहाबाद.
१ सुभा बुंदेलखंड.	१ सुभा हजीपुर पटणे.
४	४
८	

येणेप्रमाणें करून दिलें. सुरूसनतिसा सिलासेन मयातैन अल्लफ.

१ चौथ मोकाशाच्या सनदा करून दिल्या.

१ प्रांत देवगड.	१ प्रांत बर्गड.
१ प्रांत गढ.	१ प्रांत चांद दरोबस्त.
२	२
४	

सदर्हूप्रमाणें लिहिलें.

येणेंप्रमाणें देऊन सरकारचा हुकूम झाला कीं " चंदीचंदावरास फत्तेसिंगं राजे भोसले याची रवानगी आहे त्या समागमें हमराह होऊन फौजेसुद्धां जाऊन सरकारचे भाऊबंद आहेत त्यांजला चंदा साहेबांचा उपद्रव होऊन परागंदा झाले. याजकरितां शत्रूचें पारिपत्य घडावें." सरकार आज्ञा शिरसावंद्य करून चंदावरास जाण्याकरितां बऱ्हाडास आले ते वेळेस देवगड प्रांतीं येऊन फौजेचा बंदोबस्त तुळजो राम याजकडेस नेमिला. महाली मुलकी देवगडची फडनवी. सीचें काम गोपाळ रघुनाथ याजकडे सांगितलें. व छत्रवाले विश्वनाथ कोन्हेर व कारभारी बगूजी बाबूजी जोशी पवनीकर असे नेमस्त करून आपण नांदेडास वसती करून हैदराबादचे जिल्ह्यांतून चालले. समागमें फौजे पावेतों सरदार रघूजी करांडे व कृष्णाजी आठोले व नऱ्होजी जाचक व शिवाजी केशव टाळकुटे यासहित सन ११५१ फसलीचे सालीं चंदावरास फत्तेसिंग राजे भोंसले याजला सामील झाले. जागजागीं खंडण्या घेऊन चंदासाहेबांचे फौजेशीं लढाया मात्तबर घेण्यांत आल्या. तिकडील फौजेची शिकस्त आपलेकडील फत्ते होऊन चंदासाहेबास धरून कैद केलें. फौजेंत लूट ही मनस्वी आली. चांगली जागा हस्तगत करून राजश्रीचे भाऊबंद परागंदा झाले होते ते आपले स्वस्थळास स्थापित केले आणि जागजागीं खंडण्या घेऊन चंदावरच्या नौबती दोन पाडाव आणिल्या. एक सरकारांत आली ती सांप्रत सरकारांत सेनासाहेबाचे

---

८०. लेखांक १ ला पृ० ३ ओळ ३-२ पहा.

८१. दोस्त अल्लीचा जांवई.

८२. तंजावर.

वाजत आहे व दुसरी कृष्णाजी आठोले समशेर बाहदराकडील त्यांचे येथें आहे. दोन वर्षें स्वारीस लागलीं.

बाळाजी विश्वनाथ पेशवे दिल्लीहून साताऱ्यास आले, नंतर कौल जाहला. याजवर पेशवाइचीं वस्त्रें मशारनिल्हेचे चिरंजीव बाजीराव बल्लाळ याजला देऊन हिंदुस्थानांत रवाना केलें. गुजराथेचे मागें फौजेसहित हिंदुस्थानांत माघारे येतांना, बडोदे प्रांतीं जागजागीं बंदोबस्त करून येत असतां त्र्यंबकराव दाभाडे सेनापति यांचे पदरीं पिलाजी गायकवाड त्याचे पुत्र दमाजी गायकवाड होते. तेव्हां दाभाडे वाट देईनात. त्या प्रसंगीं लढाईंत दाभाडे मेले व गायकवाड पंत प्रधानाशीं भेटले त्यास्तव गुजराथचा सुभा त्यांजला दिला व दाभाडे यांचीं मुलें माणसें धरून कैद केलीं व पुढें दरकूच जाऊन हिंदुस्थानांत चालले. तंव महंमदखान बंगश व झरणेपरणेवाले बुंदेले यांशीं लढाई होत होती. तेव्हां बुंदेले झरणेपरणेवाले यांनीं बाजीराव बल्लाळ पेशवे यांजला पत्र पाठवून आणविलें. बंगशाचें पारिपत्य करून बुंदेले यांणीं बाजीराव बल्लाळ पेशवे यांनपाशीं सख्यत्व करून झांशी, सागर, देववाही, कालपी वगैरे प्रांत, गढ तिसां लक्षांचा सरकारांत पंत प्रधानाचे विद्यमानें दिला. करार करून बाजीराव पेशवे यांजला मस्तानी कंचनी त्यांनीं दिली. बहुतसें द्रव्यही देऊन रवाना केले ते साताऱ्यास जाऊं लागले. पुढें नर्मदा नदीच्या किनाऱ्यास बाजीरावाचा कौंळ ओंकार मांनधात्यावर झाला. त्यांचे पुत्र बाळाजी बाजीराव फौज समेटून साताऱ्यास गेले. कचें वर्तमान झाडून अवग्र निवेदन केलें. राजश्रीनीं संतोष पावून बाळाजी बाजीराव यांजला पंत प्रधानाचीं वस्त्रें देऊन मागती हिंदुस्थानांत रवाना केलें.

नंतर रघोजी भोंसले चंदासाहेबांसह साताऱ्यास राजदर्शनास गेले. चंदासाहेब याजला हुजूर पोहचवून झालें वर्तमान राजश्रीस निवेदन केलें. चंदासाहेबास धरून आणिलें आणि भाउबंद स्थळास कायम केले हें ऐकून राजश्रींनीं बहुत खुषी मानून सेनासाहेबास बहुमान वस्त्रें देऊन गौरव केला. त्या प्रसंगीं सरकारांत विनंती केली कीं, " राणोजी भोसले संताजी भोसले यांचे भाऊ व कान्होजी भोसले येथें आहेत यांजविषयीं परवानगी दिल्यास घेऊन जाईन. आणिकही भाऊबंद आहेत याजवर कृपावंत होऊन परवानगी व्हावी. " याजवरून आज्ञा झाली. त्यावरून

---

८३. शके १६९१ त आश्वीन मासीं काळझाला.

८४. खंडेराव दाभाडयांचा पुत्र. पेशव्यांची बखर पृ० ४७ टीप ५० पहा.

८५. पेशव्यांची बखर पृ० ५७ ४८ पहा.

८६. हा अलाहाबादेचा सुभेदार. पेशव्यांची बखर पृ० ३५।३६ पहा.

८७ पेशव्यांची बखर पृ० ५४ पहा.

८८. थोरले शाहू महाराज यांचें चरित्र पृ० ८१ पहा.

पंतप्रधान यांस दादा साहेबांकडील फौजेची व दत्तपुत्र घेतल्याची [खबर] कळली तेव्हां श्रीमंत ज्येष्ठमासीं स्वारी तयार करून धोडपेस गेले. मोकवला दोन्ही फौजेचा होतां कारभारी चिंतो विठ्ठल पाडव केले. त्यांचे बंधू मोरो विठ्ठल जखमा लागून खालीं आले. दादासाहेब धोडप किल्यावर गेले. फौज निघोन गेली. किल्ला वेढिला. तेव्हां दादासाहेब खालीं आले. त्यांस घेऊन सत्ताविसावे दिवशीं मोरो बाबूराव कारभारी यांस घेऊन सखाराम भगवंत यांसुद्धां पुण्यास आले. रामचंद्रबाबा यांचा वाडा सात मजली होता तो जळाला त्या जाग्यांत साठे व वामनभट शालिग्राम व देशपांडे यांस जागा दिल्या. त्यांनीं घरें बांधिलीं. कलम.

शके १६९० सनें ११७८. दादासाहेब यांसि वाड्यांत बंदोबस्तानें ठेऊन श्रीमंत स्वारीस निघाले. बराबर रामचंद्र गणेश व गोपाळ गोविंद व शिंदे होळकर सुद्धां वराडांत स्वारी केली. जानोजी भोंसले मोठे फौजेनें चालून आले. सरकारफौजेचा दाब घेऊन पळ काढिला. मागें रामचंद्र गणेश व गोपाळराव गोविंद. त्यांचे मागें खासे श्रीमंत पंचवीस कोसांचे मजली करून नागपूर लुटलें. देवगड चांद पावेतों मुलुकांत रांजीक केलें. खंडणी घेऊन तह जाहला. रामचंद्र गणेश व शिंदे होळकर हिंदुस्थानांत रवाना केले. श्रीमंत व त्रिसाजी कृष्ण निघोन पुण्यास आले. कलम.

शके १६९१ सनें ११७९. खासा स्वारी करनाटक प्रांतीं कारभारी मोरोबाबूराव बराबर नारायणरावसाहेब. जिजगल[?] किल्यावर हल्ला झाला, तेथें नारायणराव साहेब यांचे हातास गोळी लागली. किल्ला फते झाला. नंतर त्रिंबकराव मामा करनाटकांत छावणीस ठेऊन श्रीमंत पुण्यास आले. दादासाहेब वाडयांत होते. कारभारी मोरो बाबुराव व सखाराम भगवंत. त्रिसाजी कृष्ण व रामचंद्र गणेश व शिंदे होळकर हिंदुस्थानांत फत्तरगडावर आहेत. कलम.

शके १६९२ सनें ११८०. खासा स्वारी निघोन तांदुळवाडी पावेतों गेली, शरीर अस्वस्थ झालें यामुळें आप्पा बळवंत यांजबरोबर फौज देऊन मामा क-

---

१४. "सु० स० तिस्सां तिस्सैन (म० अ० ११६१. इ० स० १७६८) रामचंद्र गणेश व त्रिसाजी कृष्ण त्रिंबक वगैरे किल्ल्याचे बदोबस्तास होते. तेथून आल्यावर हिंदुस्थानचो रवानगी झाली. ते मागती खासा स्वारींत येऊन वर्ष प्रतिपदेस हिंदुस्थानांत गेले."

१५. पटवर्धन.

१६. राजोक=नासाडो, धुळधाणी.

१७ "सु० स० सब्बैन (म० अ० ११७० इ० स० १७६१) त्रिंबकराव विश्वनाथ कर्नाटकांत." दु० ब०.

१८. "सु० स० इहिदे सब्बैन कृष्णराव बळवंत यांस मामाकडे रवाना करून पुण्यास आले." दु० ब० कृष्णराव बळवंत हेच आपा बळवंत. हे बळवतराव गणपत मेहेंदळे पाणिपतच्या लढाईत पडले त्यांचे चिरजीव. भाऊ साहेबांची बखर, शेवट पहा.

डे करनाटकांत रवाना केले. खांसे पुण्यास आले–कारभारी मोरो बाबूराव, सखाराम भगवंत घरीं. दादासाहेब वाडयांत. शिंदे होळकर विसाजी कृष्ण रामचंद्र गणेश हिंदुस्थानांत. त्रिंबकरावमामा करनाटकांत. कलम.

१ शके १६९३ सनें ११८१. खांसे स्वारीस निघोन शरीरास विकृती झाली सबब घरास आले. नारायणराव पुण्याहून श्रीमंतां कडे गेले. रामचंद्र गणेश हिंदुस्थानांतून विसाजीकृष्ण याचें न बने म्हणोन निघोन आले. भेटी झाल्यावर सारे पुण्यास आले. अमृतराव याचें लग्न टोंक्यास जाहलें. शिंदे होळकर विसानी कृष्ण फत्तरगडास. त्रिंबकराव मामा कर्नाटकांत. कलम.

शके १६९४ सनें ११८२. खांशांचें शरीर अशक्त जाहलें सबब थेवरास श्रीगणपती जवळ राहिले. दादा साहेब पुण्यांत वाडयांत. करनाटकांतून त्रिंबकरावमामा स्वारी करून भाद्रपद मासीं आले. दादा साहेब वाडयांत होते. त्यांस राम शास्त्री बावां सहित थेऊरास आणून स्नेहाच्या गोष्टी सांगून कार्तीक वद्य अष्टमी रोजीं श्रीमंतीं अवतार समाप्त केला. मोरो बाबूराव कारभारी घरीं ठेऊन सखाराम भगवंत कारभारास लाविले. नारायणराव साहेब सार्थक करावयास. संपूर्ण राजमंडळ सुद्धां थेऊरीं जमा झाले. नारायणराव बल्लाळ कारभारी सखाराम भगवंत. श्रीमंत कैलासवासी झाल्या नंतर स्वारी मार्गशीर्ष मासीं सातार्‍यास निघोन गेली. राजदर्शन झाल्यावर राजे यांणीं पेशवाईचीं वस्त्रें श्रीमंतांस व अष्टप्रधानांस चाली प्रमाणें वस्त्रें देऊन दिवाणगिरी व मुतालिकी वस्त्रें पुरंदरे यांस जाहलीं. नंतर सखाराम भगवंत व बाळाजी जनार्दन फडणीस व हरी बल्लाळ फडके व हुजूरचे दरकदार व रंगो कोन्हेर एकबोटे यांस वस्त्रें दिलीं. महाराजांचा निरोप घेऊन पंतप्रधान पुण्यास आले. दादासाहेब वाडयांत असतां त्यांची कन्या सौभाग्यवती दुर्गाबाई पांडुरंगराव बारामतीकर यांस देऊन लग्न केलें. खांसे श्रीमंत, कारभारी सखारामपंत, स्वारीस निघोन गंगापुरीं गोपिकाबाई होतीं त्यांस भेटून पुण्यास आले. दादासाहेब यांचा बंदोबस्त केला. कलम १

---

९१. "सु० स० इसन्ने सब्बैन (म० अ० ११७२ इ० स० १७७१) खांसा स्वारी कटारे [कवरे ?] यास गेली. नगर वगैरे येथें जाऊन पुण्यास आली. नारायणराव यांची स्वारी निघोन कटारे यास गेली पुढें खांसा स्वारी बराबर आली." दु० ब०.

१००. "सु० स० सल्लास (सब्बैन म० अ० ११७३ इ० स० १७७२) नारायणराव पुण्यास कारभारास." दु० ब०.

*अष्टसिद्धि विनायकांपैकीं थेऊर येथील एक.

कारकीर्द नारायणराव बल्लाळ.

१ शके १६९५ सनं ११८३. कारकीर्द रघुनाथ बाजीराव व मातोश्री गंगाबई सुद्धां.

१ पंतप्रधान नारायणरावबल्लाळ कारकीर्द, कारभारी सखाराम भगवंत, शके १६९४ मार्गशीर्ष मासीं वस्त्रें झालीं तागाईत फाल्गून अखेर शके अखेर. इस्तकबिल चैत्र शुद्ध १ शके १६९५ तागाईत भाद्रपद शुद्ध १४. खांसे वाड्यांत असतां पूर्वेचे खिडकी लहान असे ती मोठी करावया करितां भिंत पाडिली होती. दरवाजा लावावा तो मिति मजकुरीं स्वारी पर्वतीस जाऊन राघोजी आंग्रे सरखेल त्यांस भेटून वाड्यांत आले. तितक्यांत तिमयाबावाचे पुत्र बाबा गोसांवी संस्थान सहित वाड्यांत आले होते, त्यांचे पंक्तीस भोजन होणें आणि वर्तमान कळलें कीं गारदी दंगा मात करणार त्याचा बंदोबस्त हरी बल्लाळ यांस सांगितला. खांसे जेऊन महालांत गेले. तों सुमेरसिंग व महंमदइसफ सरदार तलबेचा हंगामा[2] वाड्याजवळ येऊन पडकी भिंतीकडून वाड्यावर चढले. खरकसिंग वाड्यांत होता. तो त्यांस मिळाला. गारदी महालांत शिरले. दिल्ली दरवाजा लावून घेतला. गोळ्या चालल्या. श्रीमंत महालांतून निघोन दादासाहेब होते त्यांजकडे गेले. सुमेरसिंग मागोमाग आला. तुळाजी पवार खिसमतगार त्यानें मागें ओढिला तों चाफाजी ढिळेकर खिसमतगार येऊन पोहोंचला. त्याचे गळ्यास श्रीमंतांनीं मिठी घातली. सुमेरसिंग व तुळ्या पवार यानें तरवारीचे वार टाकून दोघेही ठार केले. दादासाहेब यांस खालीं आणून चांफेखणांत बसविलें. नारोजी नाईक जासूद आला त्यास ठार मारिलें. इच्छाराम पंत ढेरे वाड्यांत गेले त्या दरवाज्या जवळ ठार मारिलें. गाई ठार मारिल्या. हरी बल्लाळ फडके वाड्यांत जावयास गेले तों दरवाजे बंद. तेव्हां फडके व सखारामपंत बुधवारचे चावडीस जाऊन बसले. लोक व फौजा तयार होऊन शहरांतील रस्ते धरिले. दादासाहेब यांचे चोबदार लोकांस बोलावयास आले. तेव्हां सखारामपंत यांस पुसावयास आले. त्यांणीं चिठी वाड्यांत पाठविली. तिचें उत्तर आलें. ती चिठी घेऊन हरीपंत बारामतीस निघून गेले. सखारामपंत आपले घरास गेले. संध्याकाळ झाला. बजाबा पुरंदरे व मालोजी राजे घोरपडे वाड्यांत जाऊन आले. श्रीमंतांचा काळ झाला हें वर्तमान सर्वांस

---

१. "सु० स० अर्बा (सब्बैन म० अ० ११७४ इ० स० १७७३) सन सलासमार्गशीर्ष मासीं वस्त्रें झालीं. सन अर्बा भाद्रपद मासीं दंगा होऊन काळ झाला.

आश्विन मासीं विसाजी कृष्ण हिंदुस्थानांतून आले.

आश्विन मासीं वस्त्रें आणविलीं व खाशी स्वारी दसऱ्यास बेदराहून म (मु?) ल्हेर पावेतों गेली." दु० ब०.

२. हंगामा=आरडा ओरड, गर्दी.

३. ही चिठी व तिचें उत्तर यांत काय मजकूर होता तें कळत नाहीं.

समजलें. नंतर त्रिंबकराव मामा व सर्वत्र मिळोन श्रीमंतांचें शव पुंलापाशीं नेऊन दहन केलें. भाद्रपद शुद्ध १४. दादासाहेब दुसरे दिवशीं पोशाक करून कचेरीस असतां सुमेरासिंग व महमद इसफ यांनीं तलबेचा दंगा करून तीन दिवस बसविलें. तेव्हां सखारामपंत यांनीं तलबेचा निकाल करून श्रीमंतांस मोकळे केलें. कारभार चालला. नंतर चिंतो विठ्ठल व आबाजी माहादेव, सदाशिव रामचंद्र मिळोन स्वारीस बाहेर निघोन, कार्तीक मासीं बजाबा पुरंदरे यांस साताऱ्यास पाठवून रामराजे यांचीं वस्त्रें आणिलीं. रघुनाथ बाजीराव शिक्का झाला. स्वारी बेदरास चालली. बराबर सखारामपंत व बाळाजी जनार्दन आहेत. विसाजी कृष्ण हिंदुस्थानांत होते ते फत्तरगड लुटून संपत्ती नेली होती ती जडजवाहीर वगैरे घेऊन लोकांचे फडशे करून जामदारखाना व हत्ती सुद्धां दादासाहेब यांस येऊन भेटले. बावीस लक्ष रुपये जवाहीर व जामदारखाना दादासाहेब यांणीं वाडयांत ठेवून विसाजीपंत यांस बराबर घेऊन बेदरास गेले. नबाबाची भेट घेतली. ६५,००,००० पासष्ट लक्षांचा मुलुक माघारा देऊन पुढें गेले. सखारामपंत व बाळाजी जनार्दन निरोप घेऊन घरास आले. हरी बल्लाळ घरींच होते. पुण्यास मुतालकीवर नारो आप्पाजी होते. कर्नाटकांत स्वारी चालली. तेव्हां त्रिंबकरावमामा याबरोबर बारा हजार फौज देऊन साबाजी भोंसले याजवर पाठविलें. श्रीमंत बल्लारी पर्यंत गेले. पौष अखेर पुण्यांत नारायणराव साहेब यांची स्त्री गंगाबाई गरोदर होती ती निघोन पुरंदरास गेली. सखारामपंत व बाळाजी जनार्दन पुरंदरास गेले. नारायण आप्पाजी मुतालकीस होते त्यांनीं बाईचे हुकुमावर केशवराव कोतवाल त्यास धरिलें. पुण्यांत द्वाही फिरवून हुकूम मातोश्रींचा झाला. दादासाहेब याजबरोबर लोक गेले होते त्यांच्या घरीं चौक्या बसविल्या. त्रिंबकरावमामा भोंसल्या कडे पाठविले होते त्यांनीं साबाजी भोंसले यास अनुकूळ करून कुमकेस आणिलें. हरी बल्लाळ यांस सखारामपंत व नाना फडणवीस यांनीं त्रिंबकरावमामा यांजकडे रवाना केलें. दक्षिणेस बेदा जाहला हें समजून दादासाहेब कर्नाटकांतून माघारे पंढरपुरास आले. तों त्रिंबकरावमामा चालोन कासेगांव गोपाळपुरावर आले. लढाई होऊन मामा चैत्रमासीं पाडाव गेले. हरी बल्लाळ फौजेने सुद्धां निघोन निजामअल्लीस भेटले. कृष्णराव बल्लाळ यांचे विद्यमानें पासष्ट लक्षांची जहागिरी भाऊसाहेब यांनीं घेतली होती ती देऊन नबाबा सुद्धां चालून आले. दादासाहेब यांनीं दोन मुक्काम करून, कूच करून बऱ्हाणपुरास गेले.

---

१ पूल लकडी-मागें पृ० १९ टी० ७० पहा.

५. जो उदगीरच्या लढाईंत भाऊ साहेबांनीं मिळविला होता तो.

६. नारो अप्पाजी तुळशीबागवाले.

७. गंगाबाई.

८ पाडाव गेले=धरले गेले.

मामा नवमी होते त्यांचा काल चैत्रमासीं खडकतचे मुक्कामीं जाहला. हरी बल्लाळ नबाबाची फौज सुद्धां होती. तों अधिक वैशाख शुद्ध७ शके १६९६ गंगाबाई प्रसूत झाली. पुत्र माधवराव झाले. दादासाहेब सातपुड्याचे डोंगर पार गेले. फौज माघारी येऊन हरी बल्लाळ यांस भेटले. बजाबा पुरंदरे व मुजुमदार व चिटणीस वगैरे निघोन पुरंदरीं श्रीमंतां जवळ आले. सखाराम भगवंत व नाना फडणीस यांस भेटले. कारकीर्द रघुनाथ बाजीराव महिने:—

८५ स्वारींत व मुक्कामीं शिक्का भाद्रपद तागाईत चैत्र अखेर शके १६९५ आठ महिने मुतालकी शिक्का चालला.

८४ पुरंदराहून मातोश्रीचा हुकूम माघ शुद्ध५ तागायत अधीक वैशाख शुद्ध१४ शके १६९६.

कारकीर्द माधवराव नारायण प्रधान.

१ शके १६९६. श्रीमंत व मातोश्री गंगाबाई व कारभारी सखाराम भगवंत व बाळाजी जनार्दन. किल्यावर राहून हुकूम चालवितात. त्रिंबकरावमामा व हरी बल्लाळ नबाबास घेऊन दादासाहेब यांचे मागें लाविले. दादासाहेब बऱ्हाणपुरावरून सातपुडा पार गेले. नबाबाची छावणी औरंगाबादेस झाली. हरी बल्लाळ खानदेश प्रांतींहून आले व श्रीमंतांस किल्यावर ठेवून सखाराम भगवंत व बाळाजी जनार्दन हे फौजे सुद्धां दादासाहेब यांची समजूत करावी म्हणून गेले. थैंलनेर घेतलें. नबाब येऊन भेटले. श्रीमंतांची समजी झाली नाहीं. तेव्हां त्यांस निरोप देऊन किल्यास दाखल झाले. थालनेर बऱ्हाणपूरची स्वारी खमस सबैनांत झाली. नारो आप्पाजी पुण्यांत कामावर त्यांस किल्यावरून आज्ञा येतांच गेले. दादासाहेब यांचे बरावर लोक गेले होते त्यांचेघरीं चौक्या बसविल्या. लोक घरास आल्यावर हुकुमा प्रमाणें चौक्या उठवीत होते. मार्गशीर्ष मासीं इंग्रज कोकणांत येऊन साष्ठी किल्ला घेतला. त्याजवर विसाजी कृष्ण पाठविले. त्याजवर दादासाहेब सातपुड्याच्या डोंगरातून जातां जातां सौभाग्यवती आनंदीबाई गरोदर होतीं त्यांस मार्गींचे श्रम न सोसत सबब पवाराकडे धारेचे किल्यांत ठेवून आपण पुढें गेले. सौभाग्यवती आनंदीबाई पौष शुद्ध६स संक्रांतीचे पूर्वी प्रसूत होऊन पुत्र बाजीराव झाले. ती खबर किल्ले पुरंदरास आली. श्रीमंतीं वस्त्रे व इनाम दिल्हें. नारो आप्पाजी पुण्यांत होते त्यांचा काळ फाल्गुन शुद्ध ५ झाला.

---

९. "सु० स० खमससबैन (म० अ० ११७५ स० इ० १७७४.) खानदेशांतून हरी बल्लाळ गुजराथप्रांतीं. साष्टी मार्गशीर्ष मासीं गेली." दु० ब०.

१०. हें थालनेर 'तालनेर' असावें.

त्यांचे भाचे जनार्दन आप्पाजी कारभार करूं लागले, व त्याचा पुत्र तात्या किल्याचा कारभार करूं लागले. कलम.

१. शके १६९७ सन ११८५. खांसे व कारभारी किल्यावर. कोणास येणा जाणारास परवानगी लागत होती. होळकर व महादाजी शिंदे हिंदुस्थानांतून देशीं आले. हरी बल्लाळ फौजे सुद्धां दादासाहेब ज्या मार्गें गेले तेही तिकडेच गुजरात प्रांतीं आहेत. दादासाहेब सुरतेकडे आहेत. रामचंद्र गणेश फौजे सुद्धां तळेगांवावर होते तेथून करवीरास पाठविले. कोन्हेरराव पटवर्धन यांस करनाटकांत रवाना केलें. पुण्यांत जनार्दन आप्पाजी. कलम.

१ शके १६९८ सन ११८७. खांसा श्रीमंत व कारभारी किल्ले पुरंदरीं होते. भाऊसाहेबांच्या नांवीं पूर्वी तोतया आला होता. त्याची चौकसी करून, बेडी घालून, किल्ले रत्नागिरीचे सुभदार रामचंद्र नाईक परांजपे, त्यांचे स्वाधीन केलें. त्यांणीं त्यास काढून, लोक जमा करून, भाऊसोहब म्हणून किल्ले घेतले. ही खबर किल्ले पुरंदरीं आली तेव्हां महादजी शिंदे यांसि हुकूम देऊन पाठविलें त्यांनीं जुन्नर किन्यास वेढा घातला. तो तेथून पळून कुलाब्यास गेला. तेथें राघोजी आंग्रे सरखेल यांनीं धरून शिंद्याचे हवालीं केला. शिंदे पुण्यास घेऊन आले. बाबूजी नाईक वगैरे लोकांस दाखवून खोटासा निश्चय करून, उंटावर बसवून, शहरांत फिरवून कुंभारवेशीबाहेर मेकसूं घालून मारला. मार्गशीर्ष शुद्ध ७ मंगळवारीं. हरी बल्लाळ गुजरात प्रांतींहून किल्ले पुरंदरीं आले. कर्जपट्टी लोकांवर घौंतली. बाजीपंत आण्णा फौज देऊन कोंकणांत पाठविले होते ते शिंद्यांनीं धरले. ते निघून करवीराकडे शिरोळ कवठ्यावर रामचंद्र गणेश होते त्यांस मिळाले. कोन्हेरराव पटवर्धन करनाटकांत होते त्यांची आणि हैदरनाईकाची लढाई झाली. पांडुरंगराव पटवर्धन पाडाव गेले. फौज कर्नाटकांत आहे. भिवराव यशवंत पानसे याबराबर तोफखाना व फौज कोंकणांत किल्ले घेतले होते त्यांचे बंदोबस्तास पाठविलें. कलम.

---

११. या गृहकलहाच्या वेळीं पेशव्यांच्या राज्यावर जे अनेक हल्ले करणारे उत्पन्न झाले त्यांपैकीं कोल्हापुरकर एक होत. दुसरे इंग्रज, हैदर, निजाम वगैरे.

१२ सु० स० सव्वासव्वैन (म० अ० ११७७ इ० स० १७७६) हरी बल्लाळ गुजराथेंतून आले. बाजी गोविंद तोतया. मोमराव पानसे कोंकणांत बदोबस्तास. पांडुरंगराव स्वारीस कर्नाटकांत धरिले गेले. मोरो बाबूराव फाल्गुन अखेर कारभार करूं लागले. रामचंद्र गणेश कोरेगांवपर्यंत होते." दु० ब०. पांडुरगराव पटवर्धन यांस हैदरानें पिंजऱ्यांत घातलें होतें ! ! तेथेंच त्यांचा काळ झाला. मोरो बाबूराव हे मोरोपंत दादा फडणीस.

१३. ही कर्जपट्टी मोहिमेच्या खर्चाबद्दल असावी. मागें पृ. १३ टी. * पहा.

१ शके १६९९ सनें ११८७. श्रीमंत व कारभारी पुरंदरीं व जनार्दन आप्पाजी पुण्यांत. हरी बल्लाळ फौज घेऊन कर्नाटकांत गेले. महादजी शिंदे करवीरावर रामचंद्र गणेश त्यास मिळाले. तुकोजी होळकर देशीं असतां मोरो बाबूराव यांणीं मसलत करून बजाबा पुरंदरे व माधवराव निळकंठ होळकरा बरोबर पुण्यास येऊन मातोश्री पार्वतीबाई यांजला घेऊन येरवड्यावर राहिले. तेथून थेऊरावर गेले. तेथें पुरंदरींहून सखाराम भगवंत आले. फाल्गुन माशीं मोरो बाबूराव फौजे सुद्धां व होळकर सासवडास गेले. सखाराम भगवंत व नाना फडणीस नारायणा जेंवळ व माचीखालीं मोरोबानीं कारभार करावा म्हणों लागले. असे कांहीं दिवस गेल्यावर श्रीमंतांचा बंदोबस्त नाना व सखारामपंताचा होता. हरी बल्लाळ कर्नाटकांत होते त्यांसि बातमी कळली त्यावरून ते कर्नाटकांतून निघून माहादजी शिंदे ह्यांस करवीरीं भेटून बराबर घेऊन ज्येष्ठ अखेरीस दाखल जाहाले. सखाराम भगवंत व बाळाजी जनार्दन यांच्या भेटी झाल्या. फौज मोठी जमली. तेव्हां होळकर लुटावा तर सरदार मोठा यास्तव शिंद्यांनीं आपल्याकडे घेतलें. मोरो बाबूराव व बजाबा पुरंदरे कैद करून नगरास आषाढमासीं नेलें. बजाबास किल्यावर ठेविलें. शिंदे निरोप घेऊन जामगांवास गेले. रामचंद्र गणेश कोरेगांव पर्यंत जाऊन माघारे आले. पुण्यास कारभारी जनार्दन आप्पाजी. माहदजी शिंदे यांणीं बऱ्हाणपूर शहर व असेर किल्ला व जहागीर श्रीमंतां जवळून घेतली. कारभारी बाळाजी जनार्दन आणि सखाराम भगवंत कैदें[16] करून आपण शिंदे हिंदुस्थानांत गेले. कलम.

१ शके १७०० सन ११८८. श्रीमंत[व] कारभारी पुरंदरीं होते. दादासाहेब यांनीं इंग्रज बरोबर घेऊन घोरघाटास आले. तेव्हां महादजी शिंदे जामगांवींहून घाटतोंडीं आले. नाना फडणवीस व सखारामपंत हे फौजेसुद्धां आले. इंग्रजांचे विद्यमानें दादासाहेब शिंद्यांकडे आले. हरीबावा त्यांजबरोबर देऊन हिंदुस्थानांत लाविलें. इंग्रेज निघून गेले. शिंदे रहिमतपुरास गेले. तेथें शिंद्यांची कन्या बाळाबाई लाडोजी नरसिंगराव देशमूख यांस देऊन लग्न केलें. सखाराम भगवंत फाल्गुन मासीं वाईस गेले. त्यांनीं आपली कन्या सचीवाचे पुत्रास देऊन लग्न केलें. नाना फडणवीस किल्यावर होते. शिंदे लग्न करून किल्यास आले. सखाराम भगवंतही आले. श्रीमंतांची स्वारी

---

१४. "सु० स० तिस्सा सब्बैन (म० अ० ११७८ इ० स० १७७७). वैशाखमासीं स्वारी पुरंदराहून पुण्यास मुजीकरितां आली." दु० ब०.

१५. नारायण कोण ? सवाई माधवरावास असें म्हटलें काय ?

१६. 'कैद' ऐवजी 'कायम' असें असावें.

किल्याखालीं डेऱ्यास आली. कचेरी केली. तेथें सखोराम भगवंत कैद करून सिंहगडास पाठविलें. तेथून प्रतापगडास गेले. नंतर शिंदे निघोन जाम-गांवास गेले. शके मजकूरीं रामराजे यांनीं दत्तपुत्र वाघीकर भोंसले यांचा घेऊन अवतार समाप्त केला. त्यांचें नांव शाहू राजे ठेविलें. चैत्रमासापासून नवी मुद्रा झाली. कलम.

१ शके १७०१ श्रीमंत पुरंदरींहून उतरून पुण्यास यावयाकरितां जेजुरीस आले. इंग्रेजांचा वकील पुण्यास आला. त्यास राहण्यास जागा मुळामुठा संगमीं दिली. श्रीमंत फौजसुद्धां चैत्र शुद्ध १ प्रतिपदेस पुण्यास वाड्यांत दाखल झाले. शिंदेही पुण्यांत आले. सरकारचे डेरे गारपिरावर उभे केले. श्रीमंतांची मुंज पर्वतीवर झाली. समारंभ मोठा केला. शिंदे वगैरे मुंजीस होते. मुंज झाल्यावर खांसे वाड्यांत दाखल. शिंदे हिंदुस्थानांत रवाना केले. डेरे अखेर सालीं वाड्यांत आणिले. चिंतो विठ्ठल शिंद्यांनीं बरोबर नेले व बाजी गोविंद जोशी स्वारीस कोंकणांत. कलम.

१ शके १७०२ सन ११९० श्रीमंत पुण्यांत वाड्यांत होते. इंग्रज आला म्हणून स्वारी पुरंदरास किल्यावर गेली. हरी बल्लाळ फौजेसुद्धां इंग्रजां-वर कोंकणांत गेले. नाना फडणवीस फौज घेऊन पुनवळ्यावर जाऊन राहिले. घांटाचे तोंडीं बंदोबस्त केला. पुणें पळालें. इंग्रेज पुढें आल्यावर पुण्यास आग द्यावी ही ताकीद भास्करपंत कानिटकर यांजबरोबर जनार्दन आप्पाजीस पाठविली. परंतु आगीचा प्रसंग पडला नाहीं. इंग्रज गेले. हरी बल्लाळ खालीं कोंकणांत. बाळाजी जनार्दन वरघांटीं. इंग्रेज शिकस्त होऊन गेले. श्रीमंत पुरंदरींहून पुण्यास आले. बाळाजी जनार्दन व हरी बल्लाळ येऊन भेटले. गणेशपंत [१८]भोरे [?] कोंकणांत ठेविले होते ते गुजरात प्रांतींहून आले. रामचंद्र गणेश कोंकणांत शांत झाले. त्यांचे पुत्र माधवराव रामचंद्र व बाजी गोविंद गुजरात प्रांतीं गेले. ते अखेरीस आले. कर्जपट्टी लोकांवर घातली. शिंद्यानीं चिंतो विठ्ठल यांस नेले होतें ते आणून किल्यावर कैद केले. ते मेले. सखाराम भगवंत रायरीकिल्यावर शांत झाले. नारायणराव साहेब यांजवर ज्यांणीं हात टाकिला त्यांचीं पारपत्यें होत आलीं. महमद इसफ व सुमेरसिंग व खरकसिंग व तुळाजी पवार वगैरे जे सांपडले ते मारिले. बजाबा पुरंदरे द्रव्य घेऊन सोडिले. मुजुमदारीवर आबा मुजुमदार केले. त्याचें घर जप्त केलें होतें.

---

१७. सखाराम बापूचें स्वदस्तुरचें फितूरी पत्र नानांच्या हातीं लागलें होतें. पेशव्यांची बखर पृ० १३१ पहा

१८. "गणेश विश्वनाथ बेहरे पुढें गणेशपंत खानदेशांत गेले." दु० ब०. १९ वर पृ० ३० टी० १३ पहा.

समस्तां मनीं लागली थोर चिंता । कपी बोलती नासलें कार्य आतां ॥ ८० ॥
पुढें राघवा शोक तो आंवरेना । धरीतां बळें धीर पोटीं धरेना ॥
मिळालीं दळें भोंवतीं दैन्यवाणी । विलापें वदे राम कारुण्यवाणी ॥ ८१ ॥
पुढें बोलता जाहला वैद्य तेथें । प्रभू शोक केल्या पुढें काय होतें ॥
म्हणे औषधी शीघ्र अतां आणाव्या । न जातां निशी सर्व देहीं पिळाव्या ॥ ८२ ॥
बहूसाल तो पंथ दूरस्त आहे । करा वेग हा काळ नातो न राहे ॥
समस्तांकडे पाहिले राघवानें । कपी बोलते नहाले सर्व माने ॥ ८३ ॥
बळासारिखी बोलिली सर्व सेना । निशीमानि तो आचळू आणवेना ॥
रघूनायकें पाहिलें मारुतीला । कपीराज तो शीघ्र ऊदीत जाला ॥ ८४ ॥
म्हणे राम गा मारुता ये प्रसंगीं । विरांसारखी शक्ति तूं बोल वेगीं
वदे मारुती स्वामि देवाधिदेवा । गिरी आणितों शीघ्र सांगाल तेव्हां ॥ ८५ ॥
तयें बोलतां राघवा सूख जालें । प्रतीउत्तरीं कपीतें गौरवीलें
म्हणे मारुती जाय गा हे प्रसंगीं । गिरी आणिला पाहिजे रात्रभागीं ॥ ८६ ॥
म्हणोनी तुवां शीघ्र आतांचि जावें । विरा लक्ष्मणालागिं त्वां ऊठवावें ॥
कपी मारुती वीर तैसा उडाला । अकस्मात तो आश्रमामाजि गेला ॥ ८७ ॥
स्थळें निर्मिलीं रम्य नानापरीचीं । बहूसाल तीं भूवनें कौसैरीचीं ॥
मुनी बोलती हो दयाळा[IV] बसावें । फळें तोय सेऊनि सूखें रहावें ॥ ८८ ॥
म्हणे मारुती राहतां पूरवेना । तृषा लागली धीर पोटीं धरेना ॥
मुनीनें तडागा जळा दाखवीलें । जळा सेवितां थोर आश्चर्य जालें ॥ ८९ ॥
जळांतूनि धांविन्नली जी विशाळा । विरें मारुतें देखिलें तीस डोळा ॥
मिठी घातली मारुतें चूर्ण केली । तिच्या मेदमांसें भुमी तृप्त जाली ॥ ९० ॥
निघाली तियेंतूनि ते दिव्य कांता । निरूपी मुखें सर्व साकल्य वार्ता ॥
म्हणे राक्षसू बैसला कौडभावें । समर्था प्रभो त्यासि आधीं वधावें ॥ ९१ ॥
नव्हे मिथ्य साचार हें सांगतें मीं । प्रभो धाडिला रावणें काळनेमी ॥
तयें बोलतां मारुती वोंड जाला । ऋषी ऊठला शीघ्र युद्धासि आला ॥ ९२ ॥
महावीर राक्षेस कैसा कुकर्मी । बहूसाल ते जाहले काळनेमी ॥
प्रसंगीं तये थोर संग्राम जाला । कपीच्या करें काळनेमी निमाला ॥ ९३ ॥
विरें सुंदरीलागिं उद्धार केला । उडाला बळें तो नभामाजि गेला ॥
गिरीचंद्र टाकूनियां लागवेगीं । कपी वीर द्रोणाचळीं ते प्रसंगीं ॥ ९४ ॥
वटा वेढिता जाहला शेष जैसा । गिरी बांधुनी छेदिला शीघ्र तैसा ॥

---

५५. कुसरी=कौशल्य. IV. दयळा—हो पुढें शीघ्र यावें. ५६. मेद=चरबी. ५७. कूडभाव=कपटभाव. ५८. वाड=मोठा.

उडाला नभामाजि तो लागवेगें । बळें जातसे मारुती व्योममार्गें ॥ ९५ ॥
कपी लागवेगें बळें जात आहे । मही मंडळीं तेज हेलावताहे ॥
अयोध्यापुरीमाजि रामानुजानें । कपी भेदिला पाडिला एक बाणें ॥ ९६ ॥
मुखीं रामनामावळी बोलताहे । महावीर तो त्यास येऊन पाहे ॥
म्हणे कोण तूं सांग आम्हां कपी रे । बहुसाल तूं दीससी साक्षपीरे ॥ ९७ ॥
मुखीं रामनामें सखा वाटतोसी । विरा कोण तूं कोठपर्यंत जाशी ॥
म्हणे मारुती वोखटें थोर जालें । सुमित्रासुतालागिं देहांत आलें ॥ ९८ ॥
समाचार सांगीतला मारुतानें । मुखें बोलिलें शीघ्र रामानुजानें ॥
कपी कष्टलासी बहू दूर जातां । सुखें बाणमूखावरी बैस आतां ॥ ९९ ॥
त्वरें पाठवीतों विरा शीघ्र जावें । पुढें राहिलें कार्य xवेगीं करावें ॥
म्हणे मारुती हें कदांहि घडेना । उडाला नभीं लंघितो देशनाना ॥ १०० ॥
त्रिकूटाचळीं राम तो वाट पाहे । विरेंवीर तो सर्व ही बैसला हे ॥
अवस्था बहू लागली आवरेना । बहू रात्र जाली कपी कां दिसेना ॥ १०१ ॥
बहू राम तेथें उतावेळ जाला । अकस्मात तों मारुती शीघ्र आला ॥
कपी सर्व आनंदले गर्जताती । प्रभूलागिं सांगावया शीघ्र जाती ॥ १०२ ॥
मनीं चिंतिलें शीघ्र हातासि आलें । तयासारिखें तें समस्तांसि जालें ॥
सुषेणें रसू काढिला औषधींचा । क्षतामाजि तो वोतिला अमृताचा ॥ १०३ ॥
सुमित्रासुतालागिं आरोग्य जालें । समस्तीं विरीं मारुता गौरवीलें ॥
त्वरें ऊठिला वीर सौमित्रबाहो । रघूनायकें देखिला दिव्य देहो ॥ १०४ ॥
कपी राम सौमित्र मेळा मिळाला । गिरी मारुती शीघ्र ठेवून आला ॥
पुन्हां मागुती भेटती एकमेकां । तया देखतां सूख जालें अनेकां ॥ १०५ ॥
कथा ऐकतां नासतें कार्य होते । महा विघ्न तें भस्म होऊनि जातें ॥
सुखानंद आनंद नानाविलासी । अखंडीत हे प्राचिती रामदासी ॥ १०६ ॥

प्रसंग नववा.

म्हणे वीर सौमित्र स्वामी समर्था । बळें तोडिजे थोर चत्वारि चिंता ॥
सुरेशासि ह्या मुक्त आधीं करावें । अरिभ्रातया राज्य हें शीघ्र द्यावें ॥ १ ॥
कपीराजे हा राज्य त्यागोनि आला । कपींशीं पुन्हा पाहिजे शीघ्र गेला ॥
प्रभो नीजबंधूस त्या भेट द्यावी । अयोध्यापुरी सर्व सूखी करावी ॥ २ ॥

---

५९. रामानुज=रामाचा धाकटा भाऊ भरत. x. वेगीं करावें–सिद्धीस न्यावें. ६०. सुषेण=रामाच्या वैद्याचें नांव. ६१. सुरेश=इंद्र. ६२. अरिभ्राता=बिभीषण. ६३ कपीराज=सुग्रीव. ६४. निजबंधु=आपला भाऊ भरत.

पुढें शीघ्र त्या रावणाच्या वधांतीं । समाधान तें पाविजे तें समस्तीं ॥
म्हणोनी त्वरें होंचि आतां करावें । बळें सर्व लोकत्रया सूख द्यावें ॥ ३ ॥
वदे रावणानूज वाक्य प्रमाणें । प्रभो कल्पवृक्षातळीं काय ऊणें ॥
परी होम आरंभिला राणवानें । पुरा जालिया भीडिजे त्यासि कोणें ॥ ४ ॥
कपी वीर ते पाठवावे भुपाळें । महा होमविध्वंसिजे शीघ्र काळें ॥
अरी रावणू तो रणामाजि येतां । पुढें पाठवावें तया मोक्ष पंथा ॥ ५ ॥
प्रभू हेर ते गुप्त लंकेसि गेले । समाचार साकल्य घेऊनि आले ॥
कपींद्राकडे पाहिलें राघवानें । विरां जाणवीलें तया सुग्रिवानें ॥ ६ ॥
पुढें ग्रंथसंख्यो[1] कपी सिद्ध जाले । सहस्त्रें दहा वीर मागें मिळाले ॥
हनूमंत तारासुतू[2] जांबुवंतू । गवायू सुषेणू बळी वीर्यवंतू ॥ ७ ॥
सुगधू कपी नीळ तो शर्भ नामें । महा मैंद तो द्वीविदू वीर धर्मे ॥
सहस्त्रें दहाशीं बळें सिद्ध झाले । महा वीर ते व्योमपंथें[3] निघाले ॥ ८ ॥
किती एक राक्षेस ते रक्षणेशीं । कपींनीं बळें युद्ध केलें तयाशीं ॥
मुखें हांकिती हांकिती थोर नेटें । तयां पूसती रे दशग्रीव[4] कोटें ॥ ९ ॥
गुहेचे मुखीं लाविली चंड शीळा । तये भोंवते जाहले वीर गोळा ॥
शिळेनें शिळा फोडिली थोर घातें । कपी चालिले ते गुहेचे नि पंथें ॥ १० ॥
पुढें मारुती चालिला लागवेगें । कपी चालिले सर्व ही मागमागें ॥
महायोगियाचे परी बैसला तो । नभीं पावकू[5] तो भडाडीत जातो ॥ ११ ॥
तया हाणते जाहले द्रूमपाणी[6] । मुखीं हाकिती टाकिती घोर वाणी ॥
शिळा शीखरें हाणती तो उठेना । कपी लोटती ध्यान त्याचें सुटेना ॥ १२
कितीएक ते गर्जती कर्णबीळीं । मुखामाजि ते टाकिती एक धूळी ॥
विरीं वानरीं मांडिलीसे धुमाळी । बहूतांपरी तांडिला होमकाळीं ॥ १३ ॥
बहूतांपरी मांडिले प्रेत्न नाना । परी रावणू कांहि केल्या उठेना ॥
विरें अंगदें थोर वीचार केला । बळें शीघ्र अंतःपुरामाजि गेला ॥ १४ ॥
बहूसाल अंतःपुरीं त्या सुनारी । तयांमाजि मंदोदरी मुख्य नारी ॥
तियेलागिं घेऊनि वेगीं उडाला । महावीर तेथें अकस्मात आला ॥ १५ ॥
अलंकार चीरें[7] करें चूर्ण जालीं । बहू कंकणें भूषणें भग्न केलीं ॥
कपी कंचुकी[8] केश वोढूनि नेती । विटंबूनि लोटूनिया शीघ्र देती ॥ १६ ॥

---

१. ग्रंथसंख्या=चोवीस हजार (वाल्मीकि रामायणाची ग्रंथसंख्या चोवीस हजार आहे). २. तारासुतु=अंगद. ३ व्योमपंथें=आकाश मार्गानें. ४. दशग्रीव=दहा आहेत ग्रीवा (मस्तकें) ज्याला. ५. पावक=अग्नि. ६. द्रुमपाणि=द्रुम (वृक्ष) आहेत हातांत ज्यांच्या ते. ७. अंतःपुर=जनानखाना. ८. चीरें=वस्त्रें. ९. कंचुकी=चोळी

अरे रावणा घे तुझी नीज कांता । जगज्जननी आणिली व्यर्थ सीता ॥
तिचें ऊसने काढिती द्रुमपाणी । वदे मुख्य मंदोदरी दैन्यवाणी ॥ १७ ॥
अहो प्राणनाथा असें काय केलें । तुम्हां देखतां कीं मला कष्टवीलें ॥
महा रम्य नेत्रीं महा वोघ जाती । विलापें करूं लागली ते रुदंती ॥ १८ ॥
करूणास्वरें रावणालागीं बाहे । प्रभू धांव रे वानरू नेत आहे ॥
प्रसंगीं तये थोर आकांत जाला । भुमीकंप होतां चि पाहों निघाला ॥ १९ ॥
पुढें अंगदा लात हाणोनि पाडी । तया जांबुवंतासि वेगें लथाडी ॥
कितीएक ते ताडिले मुष्टिघातें । किती वोढिले पाडिले व्योमपंथें ॥ २० ॥
नभीं ऊर्ध्व पाहोनि वेगीं उडाला । बळें झोडिलें पाडिलें मारुतीला ॥
धरी हृदयीं शीघ्र मंदोदरीला । विवेकें चि संबोखिलें[10] त्या वंधूला ॥ २१ ॥
अहल्या सती ते शिळारूप होती । विचारूनि पाहें नळाची दमंती ॥
बहू कष्टली मुख्य वृंदा पुलोमा । सिता सुंदरी सांगणें काय तुम्हां ॥ २२ ॥
बहूतां परी ते सती तोषवीली । पती धाडितां भूवनामाजी[12] गेली ॥
दळें सिद्ध केलीं रथारूढ जाला । रणीं शूर संग्राम सैरा निघाला ॥ २३ ॥
प्रतापें बळें वाहिनी[13] घोर चाले । कपी वीर ते सर्व पूर्वीच गेले ॥
पुढें सोडिता नाहला बाणजाळें । बळें धावती प्रेरिले दूत काळें ॥ २४ ॥
कपीभार ऊठावले लागवेगें । करीं घेतलीं वृक्ष पाषाण शृंगें ॥
बळें टोकित जाहले द्रुमपाणी । रणीं रावणें भेदिले सर्व बाणीं ॥ २५ ॥
गळाले महा वीर धाकें[14] पळाले । चळीं कांपती राघवा आड गेले ॥
उभा राहिला राम तो वीर गाढा । करीं घेतला चंड वोढूनि मेढा[15] ॥ २६ ॥
बहू बाण सोडी महा वीर कैसा । रणीं क्षोभला काळ कृत्तांत जैसा ॥
महा वीर ते दोघ सन्मूख आले । बळें सोडिती बाण बाणीं मिळाले ॥ २७ ॥
रणामाजि ते तोडिती बाण बाणीं । बहू मातली ते विरश्री फुराणी ॥
पुन्हा रावणें सोडिल्या बाण कोडी[15] । लिलाविग्रही[16] राम तात्काळ तोडी ॥२८॥
बहू क्षोभले व्योम संपूर्ण केलें । शरीं दाटलेंसे नभीं याट जालें ॥
बळें तोडिती एकमेकां विरांचे । पुन्हा मागुती भार येती शरांचे ॥ २९ ॥
रणीं झुंजती ते महा वीर बाहो । मोहो पावले ते भयें केतु[17] राहो ॥

---

१०. संबोखिलें=समजाविलें. ११. वधू=स्त्री. १२. भूवनामाजि=घरांत. १३. वाहिनी=फौज. १४. मेढा=तिरकमठा. १५. बाणकोडी=कोटयावधि बाण. १६. लीलाविग्रही=क्रीडे करितां धारण केलें आहे शरीर ज्यानें असा (राम) १७. राहूकेतु राक्षस, व नवग्रहांत या दोघांची गणना आहे. ज्योतिष दृष्टीनें पाहिलें असतां पृथ्वीची कक्षा व चंद्रकक्षा यांचे जे दोन संपात म्हणजे छेदनबिंदु तेच हे होत.

बुधा मंगळा थोर आक्रांत आला । शनी सोम तो आपधाकें पळाला ॥ ३० ॥
ग्रहानेंग्रह भूतलाप्रत आले । विमानाहुनी देव धाकें पळाले ॥
दिशा दिग्गजा व्यापिलें अंतकाळें । चळी द्विचळी कांपती ते चळाळें ॥ ३१ ॥
महावीर ते मातले घोर मारें । दिशा दाटल्या व्यापिलें अंधकारें ॥
पुढें पाहतां येकमेकां दिसेना । ध्वनी मातली ऊठले घोष नाना ॥ ३२ ॥
महावीर दोघे रणीं स्तब्ध जाले । पुढें पाहतां बाण बाणीं गळाले ॥
पुन्हा मागुती हाणिती एकमेकां । भरें नीकुरें टाकुनि थोर शंका ॥ ३३ ॥
पुढें रावणू पैन्नगास्त्रास सोडी । तयें चालिल्या त्या नभीं सर्पकोडी ॥
उभ्या वानरामाजि आक्रांत जाले । मुखें बोलती सर्प रे सर्प आले ॥ ३४ ॥
गरूडास्त्र तें राम सोडी भडाडां । नभीं चालिलीं पक्षिकूळें झडाडां ॥
तिहीं तोडिलीं सर्प कूळें तडाडां । कपी गर्जती नामघोषें घडाडां ॥ ३५ ॥
पुढें रावणें सोडिली तीं अचाटें । नभीं चालली थोर गंधर्वयाटें ॥
भुमी पाय आकाशपंथीं शिरेशीळें । बहू भार ते धाबले येकवेळे ॥ ३६ ॥
निवारावया राम तो तें चि सोडी । नभामाजि तें अस्त्र अस्त्रासि तोडी ॥
रणीं रावणू थोर क्रोधाग्नि ज्वाळा । रूपें जाहला थोर कैर्कोट काळा ॥ ३७ ॥
शरा अस्त्र ते सोडिलें लंकनाथें । बहूसाल वर्षाव केला अनर्थें ॥
महासिंह नानापरी सर्प जैसे । महामत्त व्याघ्रापरी बाण तैसे ॥ ३८ ॥
वज्राअस्त्र सोडूनि राजीवनेत्रें । असंभाव्य तीं चालिलीं वज्रअस्त्रें ॥
तिहीं सर्व ही बाण छेदून नेले । कपी वीर ते थोर आनंदवीले ॥ ३९ ॥
तया रावणा कोप पोटीं भडाडी । कडाडीत कोपें रणीं बाण सोडी ॥
अकस्मात तो त्यावरी स्पर्श जाला । गडाडीत मेघापरी शब्द केला ॥ ४० ॥
रथारूढ जाला रणीं लंकनाथू । पदीं चालतो रामराजा समर्थू ॥
नभीं देव ते देखवेना तयांला । रथू मातली शीघ्र तो पाठवीला ॥ ४१ ॥
बहू शस्त्र मंडीत रत्नीं विराजे । परी अंतकातुल्य तो राम साजे ॥
नभीं दुंदुभी घोष आकाश गाजे । तया रावणा अंतरीं क्रोध माजे ॥ ४२ ॥
पुढें बोलता जाहला घोर वाणी । तुला साह्य जाला रणीं वज्रपाणी ॥
उभा रे रिपू खोळिलों आजि बाणीं । तुशीं झुंजतां थोर वाटे शिराणी ॥ ४३ ॥
तुझा बंधु म्यां पाडिला एकवेळां । रणामाजि त्या देखिलें त्वां चि डोळां ॥
तयासारिखें तूज मारीन आतां । पतंगापरी जाळितों जातजातां ॥ ४४ ॥

---

१८. पन्नगास्त्र=सर्पास्त्र. १९. शिसाळें=मस्तकें. २० कर्कोट= सर्प. २१. राजीव नेत्र= कमलनयन. २२. मातली=इंद्राचा सारथी. २३. अंतक=यम. २४. दुंदुभी=नगारा. २५. वज्रपाणी=इंद्र. २६ शिराणी=आवड.

पुढें ऐकतां राम बोले तयासी । म्हणे ऐकरे रावणा गर्वराशी ॥
असंभाव्य रे वैभवें मातलासी । मराया रणीं आजि तूं पातलाशी ॥ ४५ ॥
म्हणे राम रे रावणा वीरधर्में । रणामाजि मीं तूज मारीन नेमें ॥
पळालासि कोठें तरी हें सुटेना । तुझी मृत्युवेळा कदां पालटेना ॥ ४६ ॥
रिपू जाणरे तूजला मृत्यु आला । दिल्हें अक्षयी राज्य बीभीषणाला ।
सिते कारणें थोर कापट्य केलें । अभाग्या तुझें सर्व ही राज्य गेलें ॥ ४७ ॥
तयें बोलतां कोपला वीर गाढा । रणामाजि त्या घर्डिल्या वज्रदाढा ॥
पुढें शूळपाणी करी सज्ज मेढा । बळें वोढितां चूकला राम वोढा ॥ ४८ ॥
कडाडीत घोषें रणीं तेचि काळीं । रघूनायका बैसला बाण भाळीं ॥
असंभाव्य तो कोपला चापपाणी । दशग्रीव तो छेदिला शीघ्र बाणीं ॥ ४९ ॥
बळें मारिती वारिती बाणजाळें । पुन्हा क्षोभले धांवती ते उफाळें ॥
रिपू कोपला थोर काळाग्नि ज्वाला । तया रावणा थोर आवेश आला ॥ ५० ॥
प्रतापें रणीं राघवें एकवेळे । बळें फोडिलीं बाणघातें कपाळें ॥
रथी सारथी पाडिले अश्व जे कां । विरें नीकुरें भेदिलें एकमेकां ॥ ५१ ॥
बळें छेदिता जाहला वोष्ठ दंतीं । बहू बाण ते सोडिले व्योमपंथीं ॥
कितीएक ते राघवें चूर्ण केले । कितीएक ते बाण अंगीं बुडाले ॥ ५२ ॥
तया देखतां रावणू हाक फोडी । असंभाव्य ते मागुते बाण सोडी ॥
बळें अश्व ते मातली भस्म केला । ध्वजस्तंभ तो शीघ्र छेदून नेला ॥ ५३ ॥
भयातूर ते भार गोळांगुळांचे । ऋषी देव गंधर्व इत्यादिकांचे ॥
रणीं आगळें दाखवी लंकनाथू । भयें बोलती मांडिला कीं अनर्थू ॥ ५४ ॥
पडे मातली अश्व ते पळवीले । ऋषी देव गंधर्व साशंकें जाले ॥
कपी बोलती मांडलें विघ्न हें कीं । रणामाजि त्या रावणें जिंकिलें कीं ॥ ५५ ॥
अगस्ती ऋषी तो रणामाजि आला । रणीं मंत्र सांगे तया राघवाला ॥
नपे आदरें राम तो मूळ मंत्रें । रवी शीघ्र येऊनि दे सारशस्त्रें ॥ ५६ ॥
म्हणे राघवा जिंकिशी रावणाला । अती काळ हा वेळ नाहीं तयाला ॥
पुढें राघवें विंधिले पंच बाणीं । तुरंगू रणीं पाडिले दैन्यवाणी ॥ ५७ ॥
रणीं राघवें चूर्ण केलें रथाचें । बळें ऊसने घेतलें मातलीचें ॥
विरें सारथी पाडिला मृत्युपंथें । ध्वजस्तंभ तो पाडिला बाणघातें ॥ ५८ ॥
पुन्हा राघवें मागुती तेचि काळीं । रिपू भेदिला बाणजाळीं कपाळीं ॥
सुरां देखतां थोर आनंद जाला । महद्भूत तो वानरीं घोष केला ॥ ५९ ॥

---

२७. शुळपाणी=शूळ आदि हातीं ज्याच्या असा. २८. गोलांगुल=वानर. २९ साशंक= भयाभीत.

असंभाव्य त्या राक्षसा कोप आला । बळें टाकिलें शीघ्र तेणें शुळाला ॥
रणीं फोडिली हाक नैऋत्यनाथें[30] । म्हणे शूळ आला प्रभो व्योमपंथें ॥ ६० ॥
बहू बाणसंभार जातां जळाला । पुढें शूळ पाशूपतें[31] भस्म केला ॥
पुन्हा रावनें थोर संधान केलें । असंभाव्य ते पोकळीमाजि नेले ॥ ६१ ॥
सुरेशें[32] गिरी फोडिला वज्रघातें । तयाचे परी भेदिलें रावणातें ॥
देहे खीळिला बाण पैलाड गेला । महीमंडळामाजि जातां निघाला ॥ ६२ ॥
पुन्हा सोडिलीं राघवें बाणजाळें । बहूसाल सूसाटती अंतराळें ॥
रथी खीळिला प्राण व्याकूळ जाला । बहु मूर्छना सांवरेना तयाला ॥ ६३ ॥
रिपू भेदिला थोर लक्षून वर्मी । उभा राहिला राम तो वीरधर्मी ॥
रथू सारथी शीघ्र घेऊनि गेला । पुढें शुद्धि जाली तया रावणाला॥ ६४ ॥
बहू कोप आला तया रावणासी । म्हणे सारथ्या तूं भयातूर होसी ॥
रथू काढिला कां तुवां लागवेगीं । न येतां उणें दीसतें या प्रसंगीं ॥ ६५ ॥
म्हणे सारथी स्वामिया हो उदारा । रिपू पेटला तो रणीं घोर मारा ॥
रथारूढ राया तुम्ही वीकळांगें । म्हणोनी रथू काढिला लागवेगें ॥ ६६ ॥
तये बोलतां राव संतुष्ट जाला । समर्पीतसे हातिंच्या कंकणाला ॥
बहू वेग केला तया लंकनाथें । रथू फीरवीला रणाचेनि पंथें ॥ ६७ ॥
रणीं माजल्या त्या बहू प्रेतराशी । पुढें जावया वाट नाहीं रथासी ॥
भुमी दाटली मेदमांसें[33] अचाटें । रथांगें[34] बळें वाजती चर्चराटें ॥ ६८ ॥
समारंगणीं रावणू शीघ्र आला । वदे घोरवाणी तया राघवाला ॥
उलंघी सिमा शीघ्र मृत्यू जयाला । रणीं कोण लेखां[35] तुला मानवाला ॥ ६९ ॥
असंभाव्य तो रावणू बाण सोडी । नभीं वांकडीचे परी ते झडाडी ॥
उफाळें बळें धांवती दिव्य घोडे । रथामाजि संघट्टणीं घोष गाढे ॥ ७० ॥
धुरा ऊलथों पाहती शीघ्र मागें । विरीं वोढिले बाण ते लागवेगें ॥
रथामाजि तो पैस ऊदंड जाला । विरां मागुता थोर आवेश आला ॥ ७१ ॥
रणीं राघवा रावणा युद्ध काळू । रिपूभारसंहार भूतां सुकाळू ॥
करीं चंड कोदंड[36] मंडीत बाणीं । उभे राहिले वीर ते वज्रठाणीं ॥ ७२ ॥
रणीं येकमेकांसि ते घोर शब्दें । बहू भाषणें त्रासती वीर द्वंद्वें ॥
बळें धांवती क्षोभले वीर क्रोधें ॥ पुढें मारिती शस्त्र क्रोधें विरोधें ॥ ७३ ॥
रणीं लोटला राम हा सूर्यवंशी । महायुद्ध आरंभिलें रावणाशीं ॥
उभे राहिले काळकृत्तांत जैसे । महावीर त्यां घोर आकांत भासे ॥ ७४ ॥

---

३०. नैऋत्यनाथ=राक्षस. ३१. पाशुपत=यानावाचें अस्त्र. ३२. सुरेश=इंद्र. ३३. मेद=चरबी. ३४. रथांगें=चाकें. ३५. लेखा=हिशेब ३६. कोदंड=धनुष्य.

बळें सोडितां शक्ति नेटें सरारी । महा वात प्रख्यात पिच्छीं भरारी ॥
मही सप्तपाताळ घोषें गरारी । पळालीं भुतें काळ पोटीं थरारी ॥ ७५ ॥
फणी[३७] कूर्म वाराह चक्रीत जाले । विमानाहुनी देव ऋषी पळाले ॥
ग्रहो सोम सूर्यादि पोटीं गळाले । कपी खेचर[३८]रां दिग्गनां कंप जाले ॥ ७६ ॥
प्रसंगीं तये थोर उत्पात जाला । नभीं शोणितां[३९]चा बळें मेघ a आला ॥
धुमारा बहू दाटलासे दिगंतीं । असंभाव्य ते ऊलकापात होती ॥ ७७ ॥
बळें कोपले रुद्र काळाग्नि जैसे । अरीराय ते मातले भीम तैसे ॥
तयां झुंजतां कोण कोणा निवारी ।रणीं भीडती काळ कोदंडधारी ॥ ७८ ॥
रिपू सोडिती घोर शस्त्रें झणाणा । बळें वाजती बाणभाळी खणाणा ॥
बहूसाल स्फुलिंग[४१] जाती फणाणा । महीमंडळीं घोष ऊठे दणाणा ॥ ७९ ॥
महाशक्ति ते काळरूपें कडाडी । असंभाव्य ते ज्वाळवन्ही भडाडी ॥
मही मेरु मंदार घोषें गडाडी । बळें शोषला सिंधु[४२] पोटीं तडाडी ॥ ८० ॥
पुढें राघवें लक्षिलें रावणातें । वळें मस्तकें तोडिलीं बाणघातें ॥
गिरीशीखरांचे परी तीं विशाळें । पुन्हा नीघती कंठनाळें ढिसाळें ॥ ८१ ॥
शिरें देखतां राम चक्रीत जाला । म्हणे मृत्यु नाहीं गमे रावणाला ॥
वदे मातली स्वामि देवाधिदेवा । सुधा[४३]वक्ष भेदून शत्रू वधावा ॥ ८२ ॥
कुपी फोडिली बाणघातें निघातें । तयें रावणू चालिला मृत्युपंथें ॥
ऋषी देव गंधर्व ते सर्व तोषें । विमानी सुखें गर्जती नामघोषें ॥ ८३ ॥
नभीं दुंदुभी वाजती एकनादें । बहूतांपरीचीं बहूसाल वाद्यें ॥
ध्वनी दाटले पूर्ण ब्रम्हांड घोषें । कपी गर्जती नामघोषें विशेषें ॥ ८४ ॥
सुखानंद आनंदली सर्व सृष्टी । विमानाहुनी जाहली पुष्पवृष्टी ॥
ऋषी देव गंधर्व सर्वें मिळाले । विणे लाउनी नारदादीक आले ॥ ८५ ॥
मिळाल्या सुखें नायिकां[४४] अष्ट भावें । करीं ताळ मुदंग वीणे स्वभावें ॥
कळा कौतुकें दाविती ते प्रसंगीं । गुणी नाचणी[४५] नाचती रागरंगीं ॥ ८६ ॥
बहू गायनें थोर गंधर्व गाती । कळा ऐकतां देव यक्षीत होती ॥
जयाच्या अलापें देहेभाव जाती । मृगें श्वापदें लाभल्या त्या द्विजाती[४६] ॥ ८७ ॥
रूपें सुंदरी किंनरी दिव्य यंत्रें । बहूसाल विद्याधरी गूणपात्रें ॥
उठे रागकल्लोळ सप्त स्वरांचा । गमे वोळला मेघ हा अमृताचा ॥ ८८ ॥

---

३७. फणी=शेष ३८. खेचर=आकाशांत फिरणारे गंधर्वादि. ३९. शोणित=रक्त. a नभीं शोणिताचा बळें मेघ जाला–नदी शोणिताचा बळें पूर आला. ४०. बाणभाळी=बाणांचा समूह. ४१. स्फुलिंग=ठिणग्या. ४२. सिंधु=समुद्र. ४३. सुधा=अमृत. ४४. नायिका=अप्सरा. ४५. नाचणी=नाचणाऱ्या कळावंतिणी. ४६. द्विजाती=पांखरें.

तुरें वाजती अंबरीं[४७] शंख भेरी । जयो पावला **राम** लीलावतारी ॥
सुरां मानसीं थोर आनंद जाला । महा घातकी **रावणू** तो निमाला ॥ ८९ ॥
समस्तां सुरां मानसीं सौख्य जालें । परी दुःख **बी**भीषणा प्राप्त जालें ॥
रणीं **रावणू** श्रेष्ठ बंधू निमाला । झळंबे मनीं शोक उत्पन्न जाला ॥ ९० ॥
रुदंती प्रसंगीं ध्वनी घोष जाला । झळंबे मनीं दुःख **बी**भीषणाला ॥
अहा हो अहा हो मुखीं बोलताहे । विलापें चि तो श्वास टाकीत आहे ॥ ९१ ॥
बहू लोटले वोघ नेत्रोदकाचे । दिनासारिखे शब्द कारुण्यवाचे ॥
घडीनें घडी तो भुमी अंग घाली । अरे भ्रातया शुद्धि सर्वै उडाली ॥ ९२ ॥
देहेभाव सांडून तो रुदताहे । मोहोजाळ होतां चि आक्रंदताहे ॥
बहूतां परीचें बहू सौख्य दीलें । मनामाजि तें सर्वही आठवीलें ॥ ९३ ॥
मुखें श्वास सोडूनि पाँणी चुरीतो । भुमी मस्तकू आपटीतो पिटीतो ॥
म्हणे वीर तो वोखँटा काळ आला । **त्रि**कूटाचळाचा अळंकार गेला ॥ ९४ ॥
नव्हे **रावणा**सारिखा संपतीचा । नव्हे **रावणा** सारिखा विंत्पँतीचा ॥
बहू सांगतां वैभवालागीं कांहीं । प्रतापी तया सारिखा वीर नाहीं ॥ ९५ ॥
मनाचा उदारू धनाचा **कुबेरू** । बहूसा विचारू जगीं दानशूरू ॥
गळाला बहू धीर त्या राक्षसांचा । महीमंडळीं धाक गेला सुरांचा ॥ ९६ ॥
बहूतां जनाचें बहू भाग्य गेलें । गमे सर्व ब्रह्मांड हें वोस जालें ॥
जया कारणें देव लीलावतारी । तयाच्या गुणा तूळणा कोण सारी ॥ ९७ ॥
उदासीन वाटे जनीं पाहवेना । मनीं स्वस्थ नाहीं तया राहवेना ॥
गताचे गुणें वीर तो मग्न जाला । तयालागीं वारावया **राम** आला ॥ ९८ ॥
उभा चापपाणी वदे रम्य वाणी । सदां सर्वदां गाइजे जो **पु**राणीं ॥
म्हणे गा विरा थोर आश्चर्य जालें । मोहोसागरीं ज्ञानतारूं बुडालें ॥ ९९ ॥
तयासारिखें आजि हें दीसताहे । प्रभू बोलतां वीर तात्काळ राहे ॥
करीं घेतलें शीघ्र **बी**भीषणाला । कृपाळू दिनांचा दळामाजि आला ॥ १०० ॥
म्हणे **राम** **बी**भीषणा बुद्धिवंता । रणीं **रावणा**लागीं देहांतवेथा ॥
तुम्ही शीघ्र आतां पुरामाजि जावें । समस्तांसि पाहावया आणवावें ॥ १०१ ॥
समर्था मनीं लागली सर्व चिंता । परी अंतरा जाणतो सौख्यदाता ॥
तयाची कथा ऐकतां दुःख नासे । चरित्रें वरीं अंतरीं **दास** तोषे ॥ १०२ ॥

---

४७. अंबरीं=आकाशांत. ४८. पाणी=हात. ४९ वोखटा=वाईट. ५० विंत्पतीचा=श्रीमंताचा.

प्रसंग दहावा.

तया रावणालागिं देहांत आलें । प्रधानासि बीभीषणें पाठविलें ॥
तुम्हीं शीघ्र अंतःपुरामाजि जावें । समस्तांसि तात्काळ घेऊन यावें ॥ १ ॥
प्रभू बोलतां वीर तैसे निघाले । पुढें शीघ्र अंतःपुरा माजि गेले ॥
समस्ता वधू मार्ग लक्षीत होत्या । उदासीन उद्विग्न चिंतातुरा त्या ॥ २ ॥
तंव देखिले ते अकस्मात डोळां । भयातुर त्या कंप सूटे चळाळा ॥
तयांमाजि मंदोदरी मुख्य नारी । तये सांगती हो निमाला सुरारी ॥ ३ ॥
प्रसंगीं तये थोर कल्लोळ जाला । दुखामाजि तो सौख्यसिंधू बुडाला ॥
भुमी लोळती रूदती एक वेळा । देहे व्यस्त हाणोनि घेती कपाळा ॥ ४ ॥
समस्तांजणींचे महा शब्द जाले । दुखाचे तया योग सर्वै मिळाले ॥
मुखें बोलती थोर कल्लोळ जाला । समस्तां सुखांचा अळंकार गेला ॥ ५ ॥
घुळी टाकिती ऊर हाणून घेती । धरेना असंभाव्य जाली रूदंती ॥
चिरें फाडिती ते अळंकार गेले । भुमी लोळतीं मोकळे केश जाले ॥ ६ ॥
पुढें सर्व राजांगना त्या निघाल्या । दशग्रीव नेयें रणामाजि आल्या ॥
रणीं कांत देखून आकांत केला । बहू पाप हो बोखटा काळ आला ॥ ७ ॥
अकस्मात तें सर्व सौभाग्य गेलें । समर्था प्रभू कां उदासीन केलें ॥
समस्तांसि शोकार्णवीं बूडवीलें । असंभाव्य हें दुःख टाकूनि आलें ॥ ८ ॥
म्हणे राम बीभीषणा जाय आतां । बहूतां परी तोषवावें समस्तां ॥
निमाल्यावरी वैर कां हो करावें । विवेकें चि मंदोदरी नीववावें ॥ ९ ॥
कृपासागरें वीर तो पाठवीला । अकस्मात राजांगनांमाजि आला ॥
प्रबोधें चि नानापरी तोष केला । समस्तीजणीं भूषना पाठवील्या ॥ १० ॥
पुन्हा मागुती वीर तात्काळ आला । म्हणे हो प्रभू पाठवीलें तयांला ॥
वदे मागुता राम बीभीषणाला । रणीं रावणू अग्नि द्या जा तयाला ॥ ११ ॥
पुढें ऊठला तो रणामाजि आला । हुताशीं तया रावणा वीधि केला ॥
समुद्रीं शुचिश्मंत होऊनि आला । नमस्कार केला तया राघवाला ॥ १२ ॥
वदे राम तैसा चि त्या बांधवातें । कपीनाथ सुग्रीव राजा तयातें ॥
तुम्हीं शीघ्र नैऋत्यनाथासि न्यावें । विधीयुक्त भद्रासनीं[५१] बैसवावें ॥ १३ ॥
महा वीर तीहीं नमस्कार केले । पुढें सव्य घालूनि तैसे निघाले ॥
सवें चालली ते असंभाव्य सेना । ऋषी देव ते रूढ जाले विमाना ॥ १४ ॥
बहूसाल वाद्यध्वनीघोष जाला । बळी गर्जती नाद गेला भुगोळा ॥
कपीनाथ सौमित्र ते राजभारें । दळें चालिलीं वानरांचीं अपारें ॥ १५ ॥

---

५१. भद्रासनीं=सिंहासनावर.

महादूत वेगीं पुढें पाठवींले । बळें शीघ लंकापुरीमाजि गेले ॥
त्वरें लाविलें काम पूर्वीच तीहीं । बहू वेग त्या राक्षसां वानरां ही ॥ १६ ॥
बहूसाल कामार[52] ते लक्ष कोटी । स्थळें सिद्ध होतां असंभाव्य दाटी ॥
प्रसंगीं तया तातडी फार जाली । पहाया सुखें लोकमांदी[53] मिळालीं ॥ १७ ॥
शिडया पायिंच्या उंच आकाशपंथें । असंभाव्य तें लागलें काम तेथें ॥
बहू जाणते वेग मोळ्या बळाचा । पुरीमाजि तो एक मेळा तयांचा ॥ १८ ॥
कपीच्या करें अल्पशी भग्न जाली । पुरी मागुती सर्व ही सिद्ध केली ॥
त्रिकूटाचळीं भव्य चत्वार द्वारें । विशाळें नभा सारिखीं थोर थोरें ॥ १९ ॥
दिसे रम्य लंकापुरी कांचनाची[54] । बरी पाहतां हांव[55] पूरे मनाची ॥
हुडे[56] कोट गेले नभामाजि उंची । जगीं धन्य निर्माण केली विरंची[57] ॥ २० ॥
पहाया गवाक्षें[58] लघू दीर्घ द्वारें । बहूसाल जाळंधरें[59] थोर थोरें ॥
असंभाव्य चर्या गिरी तो विलासे । वरी सर्व रेखाटिलें व्योम भासे ॥ २१ ॥
हुडे कोट दामोदरें थोर थोरें । सजे b बाहुडया[60] चौक नाना प्रकारें ॥
महा मंदिरें सुंदरे थोर थोरें । भुयेरें बरीं वीवरें तीं अपारें ॥ २२ ॥
बहू चित्रशाळा बहू होमशाळा । बहू सुंदरा धर्मशाळा विशाळा ॥
तके थोर वृंदावनें पार[61] ओटे । सभामंडपी देखतां सौख्य वाटे ॥ २३ ॥
बिदी[62] हाट बाजार माडया[c] दुकानें । मठ्या पर्णशाळा महा यागस्थानें ॥
वनें वाटिका जीवनें वोध जाती । झरे कालवे वाहती पाटजाती ॥ २४ ॥
ध्वजा गोपुरें शीखरें तीं अपारें । बहू देव देवालयें थोर थोरें ॥
तळीं कूप बावी जळें पूर्ण जालीं । बहूतां परींचीं स्थळें सिद्ध केलीं ॥ २५ ॥
बळी झाडिती लोटती सर्व शाळा । सडे शिंपिती घालिती रंगमाळा[63] ॥
सुगंधी बहू गुंफिल्या पुष्पमाळा । जळें निर्मळें बैसका त्या सुढाळा ॥ २६ ॥
सुवर्णाचिया रत्नमंडीत भिंती । हिरे पाच गोमेद ते ढाळ देती ॥
सडे शिंपिले कस्तुरी केशरानें । बहूसाल तीं रम्य यानें विमानें ॥ २७ ॥
ध्वजा त्या गुढ्या तोरणें ऊभवीलीं । पुरी सर्व शृंगारमंडीत केली ॥
पताका निशाणें वरी दिव्य छत्रें । बहू चामरें दिव्य मार्तंडपत्रें[64] ॥ २८ ॥
तया राजद्वारीं बहू दाटि जाली । सभामंडपीं मंडळी ते मिळाली ॥

---

५२. कामार=मजूरदार. ५३. लोकमांदी=लोकसमूह. ५४. कांचनाची=सोन्याची. ५५. हांव=इच्छा. ५६. हुडे=बुरूज. ५७. विरंची=ब्रह्मा. ५८. गवाक्षें=खिडक्या. ५९. जाळंधरें=जाळ्या. b बाहुडया—चावडया. ६०. पार=पिंपळ वड इत्यादिकांस सभोंवती जो वर्तुलाकर किंवा अष्टपैलू ओटा बांधतात तो. ६१. बिदी=गल्ली. c माडया—मंडया. ६२ रंगमाळा=रांगोळी. ६३ मार्तंड पत्रें=छत्र्या.

पुढें रावणानूज शृंगारवीला । विधियुक्त भद्रासनीं बैसवीला ॥ २९ ॥
धमामा नभीं दुंदुभीनाद नाला । सुरीं अंबरीं पुष्पवर्षाव केला ॥
रघूनायकें सेवका राज्य दीलें । सुरां सोडिलें थोर आनंदवीलें ॥ ३० ॥
असंभाव्य तो वाद्यकल्लोल जाला । निशाणावरी तो विरीं घाव केला ॥
महावीर संतोषले राज्य तोषें । बहूसाल ते गर्जती नामघोषें ॥ ३१ ॥
समस्तां जणांचें बहू पाप गेलें । सुरांचें महा शल्य निर्मूळ केलें ॥
यथासांग लंकापुरीते प्रसंगीं । विरीं वानरीं पाहिली लाग वेगीं ॥ ३२ ॥
पुढें सर्व ही वीर तैसे निघाले । रघूनायका भेटले स्वस्थ जाले ॥
समाचार ते सर्व ही सांगताती । जगन्नायका थोर आनंद चित्तीं ॥ ३३ ॥
म्हणे राम गा मारुती ये प्रसंगीं । अशोकावना जाय तूं लागवेगीं ॥
समाचार सांगे तये सुंदरीला । कपी वीर तो शीघ्र तैसा निघाला ॥ ३४ ॥
अशोकीं वसे जानकी शोक भारी । अकस्मात तेथें चि आला वनारी ॥
नमस्कार घालूनि तो बोलताहे । सुवेळे समस्तांस कल्याण आहे ॥ ३५ ॥
दशग्रीव संहारिला लंकवासी । प्रतापें दिलें राज्य बीभीषणासी ॥
प्रभूनें समाचार हा सांगवीला । तेणे जानकी थोर आनंद जाला ॥ ३६ ॥
स्तुती उत्तरें बोलली एकमेकां । सिता तोषली दूरी टाकून शंका ॥
म्हणे मारुती हा समाचार नेतों । पुढें जावया शीघ्र जाऊनि येतों ॥ ३७ ॥
नमस्कार केला तये जानकीसी । म्हणे रे कपी तूं चिरंजीव होसी ॥
त्वरें चालिला भेटला राघवाला । पुन्हा मागुती पाठवीलें तयाला ॥ ३८ ॥
म्हणे गा विरा सांग बीभीषणातें । वना जाऊनी आणिजे जानकीतें ॥
दिजे मंगळस्नान नाना प्रकारें । सुगंधें फुलेंले अळंकार चीरें ॥ ३९ ॥
महा वीर ते शीघ्र तैसे निघाले । पहाया सिता सर्व ही सिद्ध जाले ॥
बहूसाल वाद्यें दळेशीं निघाले । कपी लागवेगीं त्रिकूटासि गेले ॥ ४० ॥
सुवेळाचळामाजि तो रामराजा । पहाया तया चालिल्या देव फौजा ॥
मदोन्मत्त ऐरावतारूढ जाला । सुरांशी सुरेशू पुढें शीघ्र आला ॥ ४१ ॥
पुढें शीघ्र मेषारूढें पावकानें । करीं शुभ्र शक्ती तया ताम्रवर्णें ॥
बहू भूषणें देव तो अग्नि आला । सुखें चालिला राम पाहावयाला. ॥ ४२ ॥
पहा दंडपाणी महामेघ नैसा । तयालागि बैसावया थोर म्हैसा ॥
पती दक्षिणेचा तयारूढ जाला । सुखें चालिला राम पाहावयाला ॥ ४३ ॥
नरारूढ होऊनि नैऋत्यनाथें । त्वरें जाइजे धूम्रवर्णें समर्थें ॥

---

६३. शल्य=दुःखाचें कारण. ६५. वनारी=मारुती. ६६. मेष=मेंढा. ६७. म्हैसा=रेडा. ६८ दक्षिणेचा पति=यम.

(१=सिंहासनावर
२=छत्रचा.

करीं खेंड़ घेऊनिया सिद्ध जाला । सुखें चालिला **राम** पाहावयाला ॥ ४४ ॥
जळाधीश[70] नक्रीं[71] समारूढ जाला । करीं पाश तो शीघ्र घेऊनि आला ॥
सवें सागरांचा समूदाव आला । सुखें चालिला **राम** पाहावयाला ॥ ४५ ॥
निळा वर्ण तो **वायु** अंकूशपाणी । मृगारूढ[72] होऊनिया नीळवर्णी ॥
सुताच्या गुणें आवडीनें निघाला । सुखें चालिला **राम** पाहावयाला ॥ ४६ ॥
गदा घेउनी तो प्रभू उत्तरेचा[73] । हयारूढ तो शुभ्र वर्णू तयाचा ॥
महा सुंदरू तो **सुधा**रूप आला । सुखें चालिला **राम** पाहावला ॥ ४७ ॥
रूपें कर्दळीसूत तो **शु**ळपाणी । जये अंतरीं **रा**मरामेतिवाणी ॥
महादेव **नं**दीवरी **रू**ढ जाला । सुखें चालिला **राम** पाहावयाला ॥ ४८ ॥
गणेशीं **ग**णाधीश अंकूशपाणी । चतुर्भूज तो भव्य सिंदूरवर्णी ॥
महास्थूळ तो मूषकारूढ जाला । सुखें चालिला **राम** पाहावयाला ॥ ४९ ॥
सुरांचा गुरू अंगिरा दूसरा तो । प्रतापें **कु**बेरू धनाचा बळी तो ॥
रथारूढ होऊनि **भा**तंड[74] आला । सुखें चालिला **राम** पाहावयाला ॥ ५० ॥
विधी मुख्य हंसासनीं सृष्टिकर्ता । तयाचेनि उत्पती हा विश्वभर्ता ॥
ऋषी देव गंधर्व मेळा मिळाला । सुखें चालिले **राम** पाहावयाला ॥ ५१ ॥
गुणी नाचणी गायका स्वर्गवासी । अलोपें कळा कूशळा त्या विलासी ॥
दळें भूतळीं चालिले देव कोटी । बहूतांपरी चालिले **रा**मभेटी ॥ ५२ ॥
सदाशीव तो शीघ्र भेटीस आला । पदींचालि तो **रा**म सन्मूख आला ॥
प्रितीनें सखे भेटती एकमेकां । तया भेटतां सौख्य जालें अनेकां ॥ ५३ ॥
त्रिरंचीस आलिंगिलें **रा**घवानें । बहू सूख तें मानिलें **ब्र**म्हयानें ॥
पुढें भेटला **श**क्र सूखें निवाला । तया मानसीं थोर आनंद जाला ॥ ५४ ॥
ऋषी देव गंधर्व सर्वै मिळाले । पुढें **रा**मआलिंगनीं सिद्ध जाले ॥
समस्तांसि तो भेटला **रा**मचंद्र । मही लोटला सर्वसूखें समुद्र ॥ ५५ ॥
सभा बैसली सर्वही स्वस्थ जाली । कथा राहिली पाहिजे चालवीली ॥
रघूनायकें **मा**रूती पाठवीला । त्वरें शीघ्र **लं**कापुरी माजि गेला ॥ ५६ ॥
पुढें भेटला शीघ्र **वी**भीषणातें । बहूसाल सन्मानिलें मारूतातें ॥
तयालागिं उंचासनीं बैसविलें । म्हणे आजि हें भाग्य माझें उदेलें ॥ ५७ ॥
सखा वाटसी **रा**घवें धाडिलासी । बहूसाल तें सौख्य जालें मनासी ॥
प्रभूची मला काय आज्ञा करावी । शिरीं वंदितों मी करन्यास दावी ॥ ५८ ॥
पुढें **मा**रूतें मात ते जाणवीली । म्हणे **जा**नकी वैभवें आणवीली ॥

---

६१. खड्ग=तरवार. ७०. जळाधीश=वरुण. ७१. नक्र=मनर. ७२. मृग=हरण. ७३. उत्तरेचा पति=सोम. ७४. मार्तंड=सूर्य.

महावीर ते शीघ्र तैसे निघाले । दळेशीं अशोकावनामाजि गेले ॥ ५९ ॥
बहूसाल यानें गजा घोडियांचीं । सवें चालिलीं दिव्य सूखासनांचीं ॥
महावीर ते सर्व येऊनि मागें । त्वरें वीर ते चालिले लागवेगें ॥ ६० ॥
पुढें भेटते नाहले जानकीला । नमस्कार साष्टांग केला तियेला ॥
अनूवादिजे शीघ्र नैऋत्यनायें । तुम्हां न्यावया पाठवीलें समर्थें ॥ ६१ ॥
तरी जननी शीघ्र आतां उठावें । महा मंगलस्नान आधीं करावें ॥
अळंकार चीरें पुढें सिद्ध केलीं । सुगंधेल तेलें बहू आणवीलीं ॥ ६२ ॥
बहूसाल आनंद तो जानकीला । स्तुती उत्तरीं गौरवीलें तयाला ॥
म्हणे मारुती जननी मान दीजे । उदासीन बीभीषणाला न कीजे ॥ ६३ ॥
कपी बोलतां मान्य ते गोष्टि केली । सवें राक्षसी शीघ्र तैशी निघाली ॥
बहूसाल उष्णोदकें सिद्ध होतीं । बहू कूशळा राक्षसी माखितातीं ॥ ६४ ॥
स्तुती उत्तरीं माखिलें जानकीला । म्हणे आजिचा दीन हा धन्य जाला ॥
चिरें सुंदरें कंचुकी रत्नमाळा । सुगंधी बहू घातल्या पुष्पमाळा ॥ ६५ ॥
अळंकार भांगारजांबूनदाचे । महीमंडळींच्या नृपाळांस कैंचे ॥
तया मारुतें बैसका सिद्ध केली । जगज्जननी बैसली सिद्ध जाली ॥ ६६ ॥
पुढें ठेविलें पात्र सुधाफळांचें । शकूनार्थ द्यावें म्हणे रम्य वाचे ॥
दिलीं पंचकें दोनि दोघां जणाला । कपी मारुती आणि बीभीषणाला ॥ ६७ ॥
जिवाच्या सख्या राक्षसी जानकीच्या । बहू दीस होत्या वनीं संगतीच्या ॥
दिलीं पंचकें दोन दोघीं जणींना । महाशर्म नामें तये त्रीजटेला ॥ ६८ ॥
म्हणे जानकी लोभ आतां असावा । उदासीन वाटे बहूसाल जीवा ॥
समस्तां जणांतें फळें पाठविलीं । मुखें जानकीनें बहू स्तूति केली ॥ ६९ ॥
फळें सेविलीं आचमनें शुद्धि केली । पुढें शीबिकौं ते विरें आणवीली ॥
पताका चिरें सुंदरें दिव्य छत्रें । पुढें व्यजणे चामरें तेंवि चित्रें ॥ ७० ॥
दळें चालली दाटणी थोर जाली । सिता शीबिकेमाजि तैशी निघाली ॥
तुरें सुंदरें गंभिरें वाजताती । असंभाव्य वाद्यें ध्वनी गर्जताती ॥ ७१ ॥
महा सुंदरें रम्य दिव्यांबरें तें । वरी सर्व आच्छादिलें शीबिकेतें ॥
पुलस्ती कपी वीर सन्नीध जाती । पुढें वारिती वेत्र घेउनि हातीं ॥ ७२ ॥
अशोकावनींहूनि ते लागवेगें । बहूवीव सन्नीध येती प्रसंगें ॥
सवें चालिले लोक त्रीकूटवासी । पहाया अती आदरें जानकीसी ॥ ७३ ॥
समे बैसला देव कैलासवासी । गणाधीश तो ईश सर्वां गुणांसीं ॥

---

७५. भांगार=सोनें. ७६. जांबुनद=सोनें. ७७. सुधाफळें=अमृतफळें=आंबे. ७८ पंचकें=पांच फळांचा समुदाय. ७९. शिबिका=पालखी. ८०. पुलस्ती=पुलस्त्य पुत्र बिभीषण

विधी शक्रते सर्व गंधर्व आले । ऋषी देव तेतीस कोटी मिळाले ॥ ७४ ॥
मिळाले कपी रीस कोटयानुकोटी । सिता आणितां जाहली थोर दाटी ॥
शतांचीं शतें धांवती वेत्रपाणी । दळें वारिती गर्जती घोर वाणी ॥ ७५ ॥
पहाया सिता वीरमांदी मिळाली । प्रसंगीं तयें दाटणी थोर जाली ॥
बळें टाकिती एकमेकांसि मागें । कपी रीस ते धांवती लागवेगें ॥ ७६ ॥
झडा घालिती एकमेकां पुढारें । दिसेना घडीं सर्वसेना उभारे ॥
पुढें पाहया घालती मस्तकांते । महा वीर ते हाणिती वेत्रघातें ॥ ७७ ॥
कितीयेक आकाशपंथीं उडाले । कितीएक ते वृक्ष अग्रीं दडाले ॥
कितीयेक ते फीरती अंतराळीं । कितीएक ते घोष उल्हासकाळीं ॥ ७८ ॥
कपींचीं दळें चंचळें फार जालीं । महाभार देखोनि मागें पळालीं ॥
बळी गर्जती थोर घोषें फुराणें । वरी साधती अंतराळीं किराणें ॥ ७९ ॥
महाभार देखोनि माहा विरांचे । भ्रमों लागले भार गोळांगुळांचे ॥
दिसेना सिता आंत पोटीं सरेना । उतावीळ त्यां धीर पोटीं धरेना ॥ ८० ॥
कपी धांवती शीघ्र पाहावयाला । परी रीघ नाहीं पुढें जावयाला ॥
प्रसंगीं महा भार देखोनि दृष्टी । रघूराज तो बोलिला एक गोष्टी ॥ ८१ ॥
सिते कारणें वानरीं कष्ट केले । किती वेळ हे बाणघातें निमाले ॥
उतावीळ पोटीं पाहाया सितेला । दिसे स्पष्ट ऐसें करावें तियेला ॥ ८२ ॥
महोत्साव यात्रा तथा पर्वकाळीं । विवाहीं युद्धांतीं तथा अंतकाळीं ॥
गृहीं सासऱ्याचे तया जन्मकाचे । नव्हे नित्य ते संगती नोवऱ्याचे[d] ॥ ८३ ॥
पुढें धाडिलें शीघ्र त्या अंगदाला । म्हणे रे तया सांग बीभीषणाला ॥
म्हणावें बळें आपुले लोक वारा । पुढें शीघ्र येऊनियां दूरि सारा ॥ ८४ ॥
त्वरें धांवला राव श्रीकूटवासी । बहू वारिलें मारिलें राक्षसांसी ॥
पुढें काढिले पट्टे[2] कूळा सकूळा । दिसों लागली जानकी दिव्य बाळा ॥ ८५ ॥
समस्तीं सिता देखिली आदरेशीं । असंभाव्य सौंदर्य लावण्यराशी ॥
तये देखतां सर्व सूखें निवाले । कपी बोलती आजि निःपाप जालें ॥ ८६ ॥
सिता देखती जाहली रामचंद्रा । नमस्कार केला तसा चौं मेंद्रा ॥
तया राघवें पाहिलें जानकीला । पुढें भ्रूलता वक्र अव्हेर केला ॥ ८७ ॥
उदासीन ते जानकी लागिं केलें । सभामंडळीं सर्व बेरंग जालें ॥
सभेमाजि ते बोलती एकमेकां । सितेलागिं अव्हेरिलें राघवें कां ॥ ८८ ॥
अवस्था बहू लागली ते प्रसंगीं । बुडाले कपी वीर सर्वै विरंगीं ॥

---

८१. आर्त=आवड. d नव्हे नित्य ते संगती नोवऱ्याचे-नव्हे नित्य ते संगतीनें वराचे.
८२ पट्ट=पडदे

मुखें बोलती सर्व ही कोण वेळा । शिणे मारुती कंप जाला भुगोळा ॥ ८९ ॥
सभा बैसली त्या द्विजांब्राह्मणांची । असंभाव्य सौंदर्यता त्या सितेची ॥
कितेकीं मनामाजि संकेत केला । तिहीं अंतरीं कल्पिले दोष तीला ॥ ९० ॥
रघूनाथ हा हेत जाणे मनींचा । सदा सर्वदा साक्ष सर्वा जनांचा ॥
जिवांतील जाणे तया चोरवेना । महा पातकी पाप त्यांचें सरेना ॥ ९१ ॥
म्हणोनी प्रसंगें उदासीन केलें । जनीं कल्पिलें सर्व ही व्यर्थ गेलें ॥
म्हणे राम तो जानकीलागीं जावें । स्वइच्छासुखें त्वां दिगंतीं फिरावें ॥ ९२ ॥
प्रसंगीं तये शब्दकाठिण्य रामें । मुखें बोलिजे अर्थभेदें विरामें ॥
अधोमूख सीता विलोकी भुमीतें । मही भीजती जाहली अश्रुपातें ॥ ९३ ॥
म्हणे न्याय अन्याय सर्वै बुडाला । दिसे आज कल्पतरू वांझ जाला ॥
नसे अल्प अन्याय ब्रह्मांड केला । वृथा दंड हा कोण धर्मै मिळाला ॥ ९४ ॥
मनीं अल्प हे कल्पना कां करावी । म्हणे कल्पिली बुद्धि पोटीं धरावी ॥
बहूसाल बोलोनियां काय आतां । महासौख्य तें पावकें भस्म होतां ॥ ९५ ॥
म्हणे जानकी त्या रिसां वानरांसी । बहूसाल ते कष्ट जाले तुम्हांसी ॥
परी मागुती एक जीवीं धरावें । बहूसाल त्या पावका चेतवावें ॥ ९६ ॥
पुढें शीघ्र स्वाणोनियां कुंड केलें । असंभाव्य त्या पावका चेतवीलें ॥
शिखा धांवती ऊर्ध्व आकाशपंथें । पिडा जाहली खेचरां भूचरांतें ॥ ९७ ॥
विरंची हरादीक देवां समस्तां । मनामाजि ते थोर जाली अवस्था ॥
मुखें बोलती सर्व ही कार्य जालें । परी मागुती काय हें विघ्न आलें ॥ ९८ ॥
स्वभावें चि हा वन्हि जाळीत आहे । तयामाजि हे जानकी केंवि राहे ॥
धडाडीत ज्वाळा पुढें पाहवेना । तया अंतरें ही उभें राहवेना ॥ ९९ ॥
मनामाजि पूजा यथासांग केली । पुढें जानकी पावकामाजि गेली ॥
तये स्पर्शतां पावकू शुद्ध जाला । निवाला प्रसंगीं तये शांत जाला ॥ १०० ॥
तयामाजि ते जानकी शोभताहे । समस्तीं सभा लोक त्रैलोक्य पाहे ॥
पुटीं घालिजे पूतळी कांचनाची । तयेहूनि ते दिव्य काया सितेची ॥ १०१ ॥
अळंकार चीरें बहू पुष्पमाळा । सुगंधें तनू चर्चली दिव्य वाळा ॥
जगज्जननी शीघ्र बाहेर आली । सभे देखतां दिव्य सीता निघाली ॥ १०२ ॥
महावीर ते गर्जले नामघोषें । कपीवीर ते तोषले सर्व तोषें ॥
सुरीं अंबरीं पुष्पवर्षाव केला । नभीं दुंदुभीं नाद कल्लोळ जाला ॥ १०३ ॥
सिता मुख्य ते पावकामाजि होती । वृथा रावणें चोरिली हे वदंती[८४] ॥
रमा सागरांतूनि नेली हरीनें । तयाचे परी जानकी राघवानें ॥ १०४ ॥

---

८३. शिखा=ज्वाळा. ८४. वदंती=वार्ता.

पंतविट्ठलकृतं

सुश्लोकलाघवम् .

अलंकृतिपरिष्कृतः सुरसभावने पंडितः ।
प्रनष्टखरदूषणः प्रथितचारुवृत्तस्थितः ॥
प्रमोदयति यः सतः सुगुणतः स्वकश्लोकतः ।
प्रभू रविकुलाग्रणीः कविवरेण्यवद्राजते ॥ १ ॥
पद्मोल्लासकरं द्विजेश्वरभृतं गोपालकं सद्गुणैः ।
संसेव्यं हरिसादरं मधुपरोत्कंठं गिरीशाश्रितम् ॥
भक्त्या नौमि निरंतरं मुरहरं लंबोदरं शंकरं ।
देवं तिग्मकरं हरप्रियतरं तेजो जगत्सुंदरम् ॥ २ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीरामचंद्रचरणाभ्यां नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ पूर्णकामं गुणग्रामं विश्रामं कामविद्विषः ॥ कामाभिरामं श्रीरामं मेघश्यामं नमाम्यहं ॥१॥ अलंकृतीति । अलंकारभूषितोऽलंकारशास्त्रे निष्णातश्च । देवसमाजरक्षणे सुष्ठु शृंगारादिरसविभावने च । खरदूषणं प्रखरदूषणं रलयोः सावर्ण्यात्खलकृतदूषणं वा तन्नामानौ राक्षसौ च । वृत्तं चरित्रं शार्दूलविक्रीडितादि च । गुणो दयादाक्षिण्यादिः कांत्यादिश्च कामलक्षणे प्रसिद्धः प्रसादादिश्च । श्लोकः कीर्तिः पद्यं च ॥ १ ॥

नमस्क्रियारूपमाह द्वाभ्याम् । पद्मेति । (वि०) लक्ष्मीविनोदकरं । (ग०) बिंदुजालकाविर्भावशुद्धं । पद्मकं बिंदुजालकमित्यमरः । पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूह इति मेदिनी । (शं०) पद्माख्यासनसंश्लेषकरं । (सू०) कमलविकासिकिरणम् । (दे०) कमलवच्छोभमानहस्तं । द्विजेति । (वि०) गरुडपोषकम् । (ग०) महादन्तधारिणम् । (शं०) चंद्रचूडं । (सू०)चंद्रपोषकम् । स हि सूर्यप्रकाशेन वर्धते । ब्राह्मणरक्षकं वा । (दे०) सुरयसमाधिनामकक्षत्रवैश्यरक्षकम् । (वि०)गौर्धेनुः ।(ग०) सरस्वती । (शं) नंदी । (सू०) किरणश्च तत्पालकम् । (दे०) गोपः कृष्णस्तच्छक्षितः । कृष्णवर्णस्तादृशो यद्वा गा जलं पाति स मेघस्तद्वद्वा अलका यस्य । सद्गुणैरिति । (वि०) सात्वतगणाः । (ग०) प्रमोदादयश्च । गणानांत्वेति मंत्रालिंगात् । (शं०) प्रमयादयश्च । (सू०) वेदगणाश्च त्रयीमयत्वादुषित्वादिश्य सन्मार्गमित्यादौ सच्छब्दस्य वेदपरत्वदर्शनात् । (दे०) देवतागणाश्च ब्रह्मादिभिः स्त्रीरूपाणि कृत्वा सेवितत्वात् । ब्राह्मी हंससमारूढेत्यादि चंडीस्तवे प्रसिद्धं । हरीति (वि०) हली बलभद्रस्तत्र सादर । रलयोरैक्यात् । (ग०) हरयः हरिद्वर्णा ये शाद्वास्तृणानि दूर्वा इति

महेशार्धेंदुलसित बिंदुभूतामरापग ॥
शक्त्याश्लिष्टतनो शांत जगद्बीजाय ते नमः ॥ ३ ॥
अवनप्रवणो नित्यं कृतकुंज़ररंजनः ॥
करोतु कुशलं कोऽपि हरिर्वः खलदुःसहः ॥ ४ ॥
सुविचित्रबाणरचनं सुजनाः सुश्लोकलाघवं श्रयत ॥
स्पष्टं नृणां प्रतिष्ठा द्रष्टा नूनं यतो जनस्थाने ॥ ५ ॥
न त्याज्यं सहजं सदोषमपि हे कौंतेय कर्म स्वकं ।
प्रारंभः सकलः सदोष इति हि श्रीवासुदेवो जगौ ॥
तत्काव्यप्रतिभा यतश्च सहजा नो कृत्रिमातो बुधा-
स्त्यक्त्वा दोषभयं सुदूरतरतो युक्तोऽभवद्विट्ठलः ॥ ६ ॥

यावत्ता लाति गृह्णाति तं । शादो जंबालशष्पयोरित्यमरः। सशायो रलयोश्चैक्यं । (शं०) हरौ विष्णौ सादरं । (सू०) हरिभिरश्वैर्यः सादो गतिः षद्लृगत्यादौतां लाति । (दे०) हरिणा सिंहेन यः सादो गतिस्तां लाति तत् । मध्विति (वि०) मधुनामा यः परः शत्रुस्तमुद्रतकंठं करोति तं । (ग०) मधुनि ये परा भृंगास्तेषामुत्कंठा यस्मिन् मदोदकसंभृतत्वात् । (शं०)मधुपा भृंगा रा मेघाश्च तद्वदुत्कृष्टः कंठो यस्य तं नीलकंठमित्यर्थः । रा स्वर्णे जलदे धन इति हैमः । (दे०) मधु मद्यं पलं मांसं च तयोरुत्कंठा यस्य तत् । गिरीति (वि०) गिरीशो गोवर्धनः । (ग०) शिवः । (शं०) कैलासः । (सू०) उदयाचल. । (दे०) हिमाचलः शिवो वा । तेजो देव्याख्यं ॥ २ ॥

महेशेति । अर्धेंदुरर्धचंद्रो नादश्च । बिंदुः पृषदनुस्वारश्च । शक्तिर्गौरी कला च । बीजाक्षरस्य बिंदुनादकलाशांताख्या अवयवास्तंत्रे प्रसिद्धाः । शांतत्वं तु महेशेति पदं दर्शयति । अर्थतस्तु नित्यसमाधिनिष्ठतयास्त्येव ॥ ३ ॥

आशीरूपं तृतीयमाह । अवनेति । वनप्रवणाद्वज्रघातकान्नखरदुर्धरात् प्रसिद्धात्सिंहादस्य वैलक्षण्यं ज्ञेयं ॥ ४ ॥

ग्रंथस्य प्रयोजनमाह । सुविचित्रेति । बाणरचना शरप्रयोगः शब्दविन्यासश्च । सुश्लोकलाघवं पुण्यश्लोकं रामभद्रमेतन्नामानं ग्रंथं च । प्रतिष्ठाऽवस्थानं सम्मानश्च जनस्थानं खरालयं नासिकेति प्रसिद्धं सभा च । राघवयोगेन जनस्थाने नृणां प्रतिष्ठा द्रष्टाऽतस्तदपेक्षकैस्तदाश्रयणं कार्यमितिभावः ॥ ५ ॥

ननु काव्यस्य सर्वथा निर्दोषत्वेन रचयितुमशक्यत्वात् सदोषस्य च कुत्सावदत्वात्तत्र कथं प्रवृत्तिरित्यत आह । न त्याज्यमिति । प्रतिभा स्वाभाविकीया शक्तिः । कृत्रिमाऽभियानिर्वृत्ता । यतो हि सहजं कर्म कौंतेय सदोषमपि न त्यजेत् ॥ सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृता इति गीतायां ॥ ६ ॥

अज्ञानादथवा प्रमादवशतः काव्यं सदोषं भवे-
त्तस्मिन्नास्पदमित्युपक्रममिमं कुर्यां न वै तर्ह्यहम् ॥
कर्तुं हैहयराजपुंगवमिवाप्येतत्सदोषं पुन-
र्निर्दोषं न धृतव्रताः कविकुलोत्तंसा भवंतो यदि ॥ ७ ॥
पंतो यद्यहमेष माधवमिलन्मूर्धन्यमध्यास्थितो ।
दोषस्तर्हि न चाश्रयिष्यदणुरप्येतं प्रबंधं नवम् ॥
तस्माद्वेदपुराणशास्त्रनिपुणाः सभ्या भवंतः स्वयं ।
प्रायश्चित्तमिह प्रयच्छत ततो दोषः कुतः स्थास्यति ॥ ८ ॥
नूनं निसर्गतः कविरूढमलप्रशमने हि सरसानाम् ॥
प्रतिकूलतापि न भवेदनर्थकृत्कतकवत्कदाचिदपि ॥ ९ ॥

किंच दोषोत्सारकाभावे तत्प्रवृत्तौ बाधकं नान्यमेत्याह । अज्ञानादिति । सदोषं दोषसहितं भुजसहितं च । निर्दोषं दोषरहितं भुजरहितं च । कविर्भार्गवः कवयिता च । सदोषं कार्तवीर्यं निर्दोषं कर्तुं भार्गव इव भवंतः कविकुलश्रेष्ठा यद्यत्र तत्काव्यं तथा कर्तुं न स्युश्चेदप्रवृत्तिः स्यादिति भावः ॥ ७ ॥

दोषोत्सारणमार्गं दर्शयति । पंत इति । यद्यहं पंतो भगवन्निष्ठवरेण्यजनमध्ये गणनीयोऽभविष्यं तर्हीमं प्रबंधं दोषोऽणुरपि नाश्रयिष्यद्भगवन्निष्ठानां हि कृतिं न केऽपि दूषयंति तत्पुण्यप्रभावात् । नह्ययं तादृशः । अथवा 'इंमाधवाय पुष्ण्यै नमः' इति केशवादिन्यासे दर्शनान्माधवस्य इकारवाचकत्वं तंत्रे प्रसिद्धं । तं मिलन् यो मूर्धन्यमध्यो डकारः । ऋटुरषाणां मूर्धेति टवर्गस्य मूर्धन्यत्वात् । तथा च डकारे कारसंयोगे डिरिति जातं तमास्थितोऽधिष्ठितः पंतः पंडितो भवति । पंडितकृतिषु दोषदर्शनेऽपि तेषां विद्वत्तया न केऽपि तं पश्यंति । ते तु महांतः कदाप्यन्यथा न करिष्यंतीति विश्वस्ताः । अहं सोऽपि न एवं च मय्युभयविधत्वाभावान्मत्कृतप्रबंधे दोषः संभवेदेव । परं त्वयं संभावितदोषः श्रीमत्पर्षदमागतस्तदन्न सर्वज्ञैः प्रायश्चित्तं नियोज्यं । दत्ते च तस्मिन्संभावितोऽपि दोषो नावतिष्ठेतेति भावः । यथात्रैवभवच्छब्दयोगे प्रयच्छेतेति मध्यमपुरुषप्रयोगोऽनुपपन्न इति दोषः । तत्र श्रीमद्भिर्भवंतोति भवंतः समर्था इति व्युत्पत्त्या प्रायश्चित्तं दत्तं चेच्छुद्धामिदं पद्यं भवति ॥ ८ ॥

ननु प्रायश्चित्तदानमानुकूल्य एव संभवेदिति चेत्तत्राह नूनमिति । कवौ रूढो मलो दोषः के जले विरूढो मलः कलुषता च । सरसानां सोत्साहानां सशक्तिविशेषाणां च । स्वभावतः कवितादोषमपहर्तुं सरसस्य जनस्य जलकलुषतामपहर्तुं शक्तस्य कतकस्य च प्रतिकूलतापि स्वेष्टहान्यै न भवति यत्सरसकतकशब्दौ प्रतिलोमतः पठितावपि तमेवार्थमभिदधात इति ॥ ९ ॥

किं काव्याद्रिरमेयमत्र हि कथंचिद्दोषसंभावना-
न्न ह्येतत्तु निरूपणीयमबुधस्याग्रे विविच्य क्वचित् ॥
किंत्वेतस्य सतोऽसतोऽपि च पुनः पात्रं स्मृताः सूरयो ।
दोषावस्थितये तु किं कथय रे कल्पेत सूर्यागमः ॥ १० ॥
विविधार्थवशा कविता वेश्येव विभात्यतश्च तां प्रति यः ॥
भूषाकरणसमर्थो दोषासंगं स एव विदधातु ॥ ११ ॥
इतिहासपुराणागमविचक्षणा दूषणस्य बलिनोऽपि ॥
सुश्लोकलाघवस्य श्लोके किल नामशेषतैव स्यात् ॥ १२ ॥
मूर्ध्न्यंजलिं विरचयन्मुहुरर्थयेऽहं ।
सुश्लोकलाघवमहो शृणुतानसूयम् ॥
जायेत चेतसि ततः सुमहाप्रसादः ।
स्यादेव वागविषयः सहजप्रमोदः ॥ १३ ॥
सुश्लोकलाघवश्लोकं विचित्रानंददायकम् ॥
सकलाः स्पृहयंत्येव हरिदासा विशेषतः ॥ १४ ॥

किं च महतां समागम एव दोषनिबर्हणायेत्याह । किं काव्यादिति । दोषावस्थिति-र्दोषस्यावस्थानं रात्रेश्चावस्थानं । सूरीणां पंडितानामागमः समागमः सूर्योदयश्च । सद्वाऽसद्वा काव्यं सूरिभ्य एव दर्शनीयं न मूर्खेभ्यः । तत्र सूर्यागमो दोषावस्थितये कदापि न दृश्यत इति भावः । सूर्यागमश्चेद्दोषाभावो दोषावस्थानं चेत्सूर्यागम एव नेति मन्यामह इति ॥ १० ॥

किच दोषासंजनमपि भूषाकरणसमर्थेनैव कार्यं नान्येनेत्याह । विविधेति । विवि-धार्थो नानाद्रव्याणि विविधार्थोद्भावनं च । भूषाकरणमंगप्रत्यंगेषु भूषणार्पणं सम्यगु-ल्लासनं च । दोषासंगं रात्रौ रत्युत्सवं दोषासंजनं च । एवं च भूषाकर्तुर्दोषोद्भावनं भूषणपर्यवसाय्येवेति भावः ॥ ११ ॥

दोषाभासेऽपि श्रीगद्भिर्विचारितेऽत्र दोषसद्भावो नस्यादेवेति सदृष्टांतमाह । इति-हासेति । दूषणस्य दोषस्य राक्षसविशेषस्य च । यथा रामचरिते पूर्वं दूषणस्य भास-मानत्वेऽप्यंते नामशेषतेवास्ते तथात्रेति भावः । अस्य ग्रंथस्य भगवद्गुणवर्णन प्रधानतया 'तद्वाग्विसर्गो जनताघविप्लवो यस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि । नामान्य नन्तस्य यशोऽकितानी' त्यादि भागवतोक्तेर्दृश्यमानस्यापि दोषस्यागणनीयत्वात् ॥ १२ ॥

यद्यप्येवं तथापि विद्वत्प्रणतिरेव सर्वार्थसाधनीत्याह मूर्ध्नीति । सत्कीर्तिं राममेनं ग्रंथं च । । प्रमाद· नैर्मल्यं चमत्कारश्च निर्वचनीयानंदः प्रमोदो मोक्षश्च ॥ १३ ॥

यत्सुश्लोकलाघवश्लोको निर्दोषोऽतः फलितमाह । सुश्लोकेति । सकलाः कलासहिताः सर्वे च । हरिदासा गोस्वामिनः भगवद्भिष्ठाश्च ॥ १४ ॥

सुश्लोकलाघवश्लोकः प्रस्तुतो जनसंसदि ॥
न कस्मै रोचतां नूनमेकां खरचमूं विना ॥ १५ ॥
यदेवनिभृतं सत्यं तन्नित्यं वस्तु कीर्त्यते ॥
नास्त्येव या विचारेण सा मायेत्यभिधीयते ॥ १६ ॥
श्रीगुरोः करुणापांगपीयूषपिठरो हि यः ॥
न तमःसंभवा बाधा तस्य स्यादतिदुस्सहा ॥ १७ ॥
परमपदविजित्यै नैव सद्वंशभूति-
र्मतिरपि न वयो वा सद्गुरुः किंत्विहैकः ॥
इति कथयितुमीशः संसदस्तंभमध्या-
द्गुरु गुरु गुरु शब्दं व्याहरन्नाविरासीत् ॥ १८ ॥
नगघटितं चलघटितं जडोपरचितं च तत्कलोपचितम् ॥
मिथ्या सकल जगादिदं सत्यं किं तु प्रतिष्ठितं ब्रह्म ॥ १९ ॥

सुश्लोकेति । खरो राक्षसविशेषः रलयोः सावर्ण्यात् खलश्च गर्दभप्रायश्च ॥ १५ ॥ वेदांताधिकारिणां साधनचतुष्टयसम्पन्नत्वाच्चतुष्टये च नित्यानित्यवस्तुविवेकस्य मुख्यत्वात्तमेव दर्शयति । यदेवेति । यन्निभृतमत्यंतं देशतः कालतश्चेति यावत् सत्यं सतान्वयि तन्नित्यं ब्रह्मविकारेण भृतं युक्तं त्यकारेण सहितं सत्यं च नित्यमित्येव प्रतीयमानापि विचारेण या नास्ति सा माया तदनित्यं । मा शब्दो निषेधवाची मा नास्ति या सा माया विचारो विवेकः यद्वा विचारो विष्णुस्तदुपासनया ॥ १६ ॥

जगदाकारेण प्रतीयमानाज्ञानाभावस्य विचाराधीनत्वात्तस्य च गुरुकृपासाध्यत्वात्तमेव स्तौति । धीगुरोरिति । श्रीगुरोर्देशिकस्य बृहस्पतेश्च । तमोऽज्ञानं राहुश्च । गुरोरानुकूल्ये यथा राहुर्बाधितुं नेष्टे तथा देशिककृपायां सत्यामज्ञानं ॥ १७ ॥

इदं च साक्षाद्धरिरेवाहेत्याह । परमेति । गुरुगुरुगुरु इति सिंहस्य मंद्रशब्दानुकरणं न हि प्रह्लादस्याभिजनता न च मतिर्न च वयस्तथापि गर्भे नारदेनानुगृहीत इति तदर्थे ममैतादृग्रूपभावत्वं संप्रतिपन्नं तस्माद्गुरोरन्यन्मत्प्राप्तये साधनं नास्तीति हर्षव्याकुलतया तादृशशब्दं व्याहरन् नृसिंह आविरभूदिति ॥ १८ ॥

सद्गुरूपदिशति अध्यारोपापवादन्यायेनेत्याह । नगघटितमिति । हे सौम्य इदं दृश्यमानं सकलजगत् किंचिन्नगैः स्थावरैर्घटितं किंचिच्चलैर्जंगमैर्घटितं स्थावरजंगमात्मकमस्ति । एतत्सर्वं जडोपरचितं विद्धि । जडेनाज्ञानेनोपरचितं ननुजडेन केवलेनोपरचनं कथं स्यादिति चेत् तत्कलोपचितं तस्य ब्रह्मणो या कला ईक्षणरूपा शक्तिस्तयोपचितं समृद्धं एवमध्यारोपमुक्त्वापवादमाह । इदं सकलजगत् मिथ्यासत्यत्वेन ब्रह्मैवावशिष्यते रज्जुविवर्तस्य सर्पस्य रज्जुमात्रत्ववत् । शब्दतोऽपीदं निरूपयितुं शक्यते । यथा सकलजगत् नगघटितं गकारेण च घटितं न भवति गकारो गतः । अवशिष्टं

मायाब्रह्मसमागमादुदितवानेष प्रपंचो मृषे-
त्येवं सत्यपि सत्यतामुपदिशंत्येकेऽस्यतान् (तत्) किं ब्रुवे ॥
आदौ ब्रह्म नपुंसकं सुविदितं जायास्य माया वशा ।
किं ताभ्यामुदितस्य तस्य जगतः सत्यत्वगंधोऽप्यहो ॥ २० ॥
वंध्यायास्तनयः सुगंधिसिकतातैलैः समभ्यज्य च ।
स्नात्वा मांगलिकैः कुरंगसलिलैर्धृत्वा खपुष्पस्रजम् ॥
कर्तुं वांछति गार्दभेन विधिना षंढस्य पुत्र्या सहो-
द्वाहं तत्र च दक्षिणा चल सखे पारेपरार्धं मिलेत् ॥ २१ ॥
शैलाधीशधरः कुमारस्तोषितः सत्याऽन्वितोऽब्जांकितो ।
गंगाभूतियुतो विनायकहितश्चक्षुःश्रवो भूषितः ॥
इत्थं नाम मनागपि प्रथयते नोमाधवो माधवा-
द्वेदं यश्च विभाति सोंऽतिमगुणस्थानोत्थितो नान्यथा ॥ २२ ॥

सकलजत् पुनश्च लघटितं चकारान्नेत्यनुकृष्यते लकारघटितं न भवति । लकारो गतः । अवशिष्टं सकजत् पुनर्नडोपरचितं जकारस्य लोपस्तेन रचितं यस्मिन् डलयोरैक्यात्जकारो गतः । अवशिष्टं सकत् पुनस्तत्कलोपचितं यदवशिष्टं तत् कस्य लोपस्तेन चितं युक्तं ककारो गतः । अवशिष्टं सत् ब्रह्म जगत आदावंते च तदेवावशिष्यते । एतदेतस्य स्वरूपचर्ययैव ज्ञायत इति ध्येयं ॥

एवं मिथ्यारूपस्यास्य प्रपंचस्य सत्यतामुपदिशतः कांश्चिद्विदुष उपालभते । मायेति । सुविदितं सर्वैः सर्वत्रज्ञातं तत्प्रति जगदुत्पादने तस्य माया स्त्री वशा वंध्या वशीभूता च नपुंसकाद्वंध्यायाबहून्यपत्यानि जातानीत्युक्ते यो नाम प्रमाता दृढं विश्वसेत् सोऽत्र विश्वसेदिति ॥ २० ॥

एतत्प्रपंचार्थमेव तज्जातीयं पद्यं निबध्नाति । वंध्यायास्तनय इति । कस्यचिद्दक्षिणार्थिनो याचकस्यान्यं तादृशं प्रति उक्तिरियं परार्धस्य । पार इति पारेपरार्धं संख्या तु परार्धपर्यंता तदूर्ध्वं संख्याभावात् ॥ २१ ॥

एवमद्वैतसिद्धौ यत्पुनर्द्वैतं भासते तन्मायागुणकृतं नान्यथेत्यत्र निदर्शनमाह । शैलेति । कैलासे धरतेऽवतिष्ठते तथोक्तः । धृङ् अवस्थाने । गोवर्धनधरश्च । कुमारेण स्वामिना तुष्टः कुर्भूदेवी मारो मदनश्च ताभ्यां तुष्टः । सत्या पार्वत्या सत्यया सत्यभामयान्वित एकं पदं अब्जेन चंद्रेण शंखेन पद्मेन च । भूतिर्भस्म संपच्च । विनायको गणेशः वीनां पक्षिणां नायको गरुडश्च । सर्पभूषणः शेषशायी च । एवमुमाधवः शिवो माधवाद्वेदं न प्रथयते । यश्च भासते सोऽतिमो गुणस्तमोगुणस्तस्य स्थानं स्थितिस्तत्कृतोऽयं न पारमार्थिकः । शब्दतोऽपि अदेङ् गुणइति अकार एकार ओकारश्चेति वर्णत्रयं गुणशब्दाभिधेयं तत्रांत्यो गुणः कः ओकारस्तस्य स्थानं किं उकारः स्थानेऽ-

वित्तार्थं यतसे भृशं यदनिशं शंसार्थमप्यात्मनो ।
व्यर्थं तन्मम मित्र तत्र भवतो नात्यंतिकं स्यात्सुखम् ॥
गुर्वाराधनतत्परेण मनसा कुर्वात्मशं साधनं ।
किं तस्मिन्नुपलभ्यते न हि धनं नो वात्मनः शंसनम् ॥ २३ ॥
तद्वित्तं त्वसुखं जनस्य नियतं यत्प्रार्थ्यते कुप्रभो-
र्वित्तः सत्तम वित्तचित्तजमदोन्मत्तेन चित्तेन यः ॥
कृत्योऽहं कथमस्मि कोऽहमिति तत्कुर्वात्मनः सर्वदा ।
सद्युक्त्या बहुशोधनं न बहुशस्तत्रापि किंस्विद्धनम् ॥ २४ ॥
मिलेद्यदयुतं धनं तदधनं धनं यद्युवै ।
मिलेत नियुतं धनं निधनमेव तज्जायते ॥
तथा धनपरार्धकं निखिलभावहीनात्मकं ।
तदक्षरपदांतरे स्थितमरे धनं सर्वथा ॥ २५ ॥

तरतमइति उकार ओष्ठ्यत्वात्तादृशस्य ओकारस्य स्थानं भवति । एवं चायमुमाधवः स माधव इत्युकारकृतो भेदो नान्यथा ॥ २२ ॥

निरतिशयात्मसुखसाधनं विहायापातरमणीयसुखसाधनद्रव्यार्जनं न कार्यमित्याशयेनाह वित्तार्थमिति । लोके हि केचिद्द्रव्यमेवार्जयंति परे अर्जितद्रव्यत्यागेन कीर्तिं तदुभयमपि नात्यंतिकसुखकारणं आत्यंतिक सुखसाधनेनैव मनोजयो वासनाक्षयो हरिभक्तिरूपेण तन्निरतिशयानंदलक्षणं सुखं तु प्राप्नुयादेव । किं च यदर्थं त्वं यतसे तदुभयमपि तत्रानुषंगिकं नास्तीति न किं तूपलभ्यत एव यथा त्मशंसाधनं आत्मनः शं सुखं तस्य साधनं अस्मिन् पदे आत्मशंसा धनं च वर्तत एवेति ॥ २३ ॥

तद्वित्तमिति ।हे सत्तम यत् कुप्रभो भूपतेर्वित्तं याच्यते तज्जनस्यासुखं सुखकारकं न भवति । यद्वा असूनां प्राणानां खं जनस्य हेतुरितिशेषः । यतः स कुप्रभुः कुत्सितप्रभुः तदेव विशदयति यो धनमदेन मदोन्मत्तेन मनसा वित्तः ख्यात स्तस्मादात्मविषयकविचारमेव कुरु तेन परमसुखं स्यात् । किं च यदर्थं त्वं यतसे तद्धनमपि तत्रानुषंगिकं नास्तीति न आत्मनः बहुशोधनमित्यत्र बहुशः धनं वर्तत एवेति ॥ २४ ॥

किं च यदपि मेलितं धनं न धनं भवति । धनं तु ब्रह्मपद एव स्थितमित्याह । ।मिलेदिति । अयुतं दशसहस्रं धनं न धनं यस्य कस्यापि सकाशेऽस्त्येवेति अकारेण युतं युक्तं धनं अधनमेव नियुतं लक्षं तत्तु अर्जनरक्षणादिना मरणरूपमेव यन्निकारेण युतं धनं निधनमेव तत् तथा धनपरार्धं धनस्य परार्धं परमसंख्यावधिसंख्यं परार्धपर्यंता हि संख्या ज्योतिःशास्त्रेप्रसिद्धा एवं सर्हि किमपि नास्ति धनशब्दस्य

आत्मनो बंधने हेतुं चित्तं क्षिणु हि यत्नतः ॥
चित्तस्य तस्य क्षयतः केवला चित्प्रकाशते ॥ २६ ॥
सत्यां विरक्तौ विपिनेऽपि वासे सत्यप्यथ ब्रह्मभवोपदेशे ॥
निवृत्तिसिद्धिः परमा समाधावेवेत्युवाचेह मृकंडुसूनुः ॥ २७ ॥
अये मनोमत्तमतंगजोऽयमितस्ततश्चंक्रमणो रजोभिः ॥
क्रीडन्सदा पिप्पलभोगतुष्टस्तच्छांतये त्वं हरिमाश्रयस्व ॥ २८ ॥
मर्यादा न च यस्य यो मृतमयो यस्मिंच्छुचिर्नीचगैः ।
संतप्यो न च वाडवः किल जलैर्न स्वातिवर्षेऽपि वा ॥
मुक्ता नित्यममंदरागमथनादुच्चैःश्रवा वा हरि-
र्नो लभ्यस्तदयं भवो हि नितरां वारां निधेर्दुस्तरः ॥ २९ ॥

धः पूर्वार्धं न परार्धं यश्च नकारः सोऽभावएवधनं तु अक्षरपदांतरे ब्रह्मपदे विष्णुपदे या 'अक्षरंब्रह्म परमं सदसत्क्षरमक्षर' मित्युक्ते दृश्यते । नित्यं अक्षराणि अकारमारभ्य क्षकारपर्यंतानि तत्र ये पदे पकारदकाररूपे तन्मध्ये धनेतिसर्वदा स्थितामिति यया तयदधनपफबभमेति अक्षरशब्दो हि स्वरे रूढः स्वरव्यंजनरूपेऽपि प्रत्युज्यते यथा 'मकारतृतीयाक्षरो भवतीति, श्रुति । 'मंत्रराजः षडक्षरः' इत्यादि स्मृतिश्च पद इत्यत्र क्रमोऽविवक्षितः अतो न धनार्थं यत्नं कुर्यात्किंतु ब्रह्मविद्भवेत् ब्रह्मनिष्ठं प्रति तु धनमेव स्वयं प्रार्थयते ममांगीकारः कार्य इति स तु तत्प्रति न कटाक्षलेशमात्रेणापि संभावयतीति पूर्णधनत्वादिति तात्पर्यं ॥ २५ ॥

'एक एव मनोज्ञ यो जितः सर्वार्थासिद्धिद इति' वासिष्ठोक्तिर्मनोजयमंतरेणात्मप्राप्तेरभावात्तत्क्षयमाह आत्मनइति । चित्तस्य तस्य क्षये चित् स्वयमेव प्रकाशते यथा चित्तसंबंधिनस्तकारस्य क्षये लोपेऽर्याच्चिदित्येवावशिष्यते ॥ २६ ॥

चित्तजयस्य निरोधसमाधिरेवोपाय इत्याह । सत्यामिति । वैराग्ये वनवासे ब्रह्मणः शिवस्य चोपदेशेऽपि समाधावेव निवृत्तिसिद्धिः । चित्तस्य विषयोन्मुखतापरिहारेणात्माभिमुखीभावः यथा सुरथस्य राज्ञः समाधेर्नाम वैश्यस्य च समाने वैराग्ये विपिनवासे ब्रह्मभवस्य सुमेधोपरपर्यायस्य वसिष्ठस्योपदेशे समानेपि निवृत्तिसिद्धिः आत्माभिमुखीभावः समाधावेव नान्यत्रेति सप्तशत्याख्यदेवीचरिते स्पष्टं ॥ २७ ॥

सुगमोपायमाह अय इति । रजः रजोगुणः धूलिश्च । पिप्पलं विषयसुखं तस्य यो भोगः तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्यात्र तथा स्वीकारात् । पिप्पलस्याश्वत्थस्य योभोगः भक्षणं स हि गजाय रोचते । पिप्पलः कुंजराशन इति । हरिं सिंहं च प्राणस्पंदनिरोधात्सत्संगाद्वासनात्यागाद्धरिचरणभक्तियोगान्मनः स्वेवगं जहाति शनैरित्यान्चार्योक्तेः ॥ २८ ॥

सर्वानर्थभूतस्य संसारस्य निवृत्तिरेव परमपुरुषार्थ इति निवर्त्यस्य तस्य स्वरूपमाह

विहीनः स्नेहलेशेन निर्दशश्च निरंजनः ॥
अध्यात्मज्ञानदीपोऽयं तमो हंत्यचलप्रभः ॥ ३० ॥
कर्मसाक्षितिरोभावे दोषावाप्तिरुदीर्यते ॥
आविर्भावे पुनस्तस्य सर्वतः सुदिनं भवेत् ॥ ३१ ॥
इतरभजनघनरसतः फलनिष्पत्तिर्न संभवेदिति न ॥
मुक्ताः परंतु मन्ये स्वातिघनरसं विना न जायेरन् ॥ ३२ ॥
संसारिणामिहामृतलाभोऽमृतमध्यवर्तिनामपि न ॥
मीनानामिव तत्राप्रत्यङ्मुखतैव जायते विघ्नः ॥ ३३ ॥
स्त्रीत्वं न पुंस्त्वं न नपुंसकत्वं न वा विभक्तिर्वचनं न यत्र ॥
तस्याव्ययस्य प्रतिलब्धयेऽत्र स्वस्थानमेवोपदिशंति संतः ॥ ३४ ॥

मर्यादेति । मर्यादा कूलभूमिरवधिश्च अमृतमयः उदकमयः मृतमयश्च मृतेन जननमपि लक्ष्यते । शुचिर्वाडवः वाडवानलः शुद्धो विप्रश्च नीचैर्गर्जलैः निम्नप्रवणैरुदकैः नीचानुसारिभिर्जडैः डलयोरैक्यात् स्वातिवर्षः स्वातिनक्षत्रवृष्टिः स्वस्य द्रव्यस्यातिवृष्टिः प्राप्तिश्च । मुक्ता मौक्तिकानि जीवन्मुक्ताश्च । अमंदस्तीव्रो रागः प्रीति स्तेनमथनमनलसतया व्यवहारः । मंदरसंज्ञकोऽगः शैलस्तेन मथनं निलोडनंच । उच्चैःश्रवानाम हरिश्चः महायशा भगवांश्च ॥ २९ ॥

तन्निवृत्तिसाधनमात्मज्ञानमेवेत्याह विहीन इति स्नेहः प्रेमा तैलं च दशा वयोवस्थावर्त्तिश्च । अंजनं विषयसंबंधः कज्जलं च । तमः संसारकारणमूलाज्ञानमंधकारश्च । अचलप्रभोऽव्याहतप्रभः वातादिना चलप्रभश्च । प्रसिद्धदीपादयं विलक्षणस्वभावः॥३०॥

आत्मज्ञानाभावे यत्कृतं तद्बंधायेत्याह कर्मसाक्षी आत्मा सूर्यश्च । दोषावाप्तिर्दोषस्य प्राप्तिः राज्यवाप्तिश्च । सुदिनं पुण्यं सुष्टुदिवसश्च ॥ ३१ ॥

आत्मभिन्नतयेतरदेवतोपासने स्वर्गादिफलं भवति न तु मोक्ष इत्याह । इतरेति । इतरेषां देवानां भजने यः घनः आर्द्रः रसः प्रेमा इतरो यो भजनः नक्षत्रजनः स्वात्यतिरिक्तो मृगादिस्तस्य घनरसः उदकवर्षं च । फलनिष्पत्तिः स्वर्गादिफलप्राप्तिः धान्यसंवृद्धिश्च । मुक्ता जीवन्मुक्ताः मौक्तिकानि च । स्वातिघनरसः आत्मत्वेन देवभजन विषयको यो घनरसः आसक्तिः स्वातिनक्षत्रोदकं च ॥ ३२ ॥

ननु ब्रह्मगः सर्वात्मकत्वेन तत्रस्थानाम स्माकं तल्लाभः कुतो नास्तीत्यत्राह । संसारिणामिति । अमृतलाभः वस्तुलाभः जललाभश्च । अमृतं ब्रह्म तत्रस्थानां जलांतर्वर्तिनां च प्रत्यगभिन्नात्मप्रवणताभावः प्रत्यगुत्प्लवनाभावश्च ॥ ३३ ॥

निर्धर्मक य वस्तुनः स्वात्मन्येवान्वेषणं कार्यमित्युपदिशंतीत्याह । स्त्रीत्वमिति । विभक्तिः परिच्छेदः प्रथमादिसप्तम्यंता च । वचनमुक्तिः एकद्विबहुत्वोपाधिकं च । अव्ययस्य अविनाशिनः परमात्मनः अंतरा मुहुस् इत्यादिरूपस्य च । स्वस्थानं

अचलः किल संसारो नृणां परम दुःखदः ॥
तत्र स्वरूपसंधानं मन्येऽहं सुखसाधम् ॥ ३५ ॥
संसारसागरस्तेषु दोषाकरसमुद्भवः ॥
तच्छोषकारकं ब्रह्मतेज एकं विराजयते ॥ ३६ ॥
दोषोद्रेकभवे प्रभूतलमसि व्याप्ते द्विजानां व्रजो ।
मूढो नष्टसुदृक् समीपगमपि स्थाणुं परं स्वाश्रयम् ॥
द्रष्टुं न क्षमते चरंति परितः किंचात्मघोषद्विष-
स्तत्रानंतपदोदयः सुखयिता स्यात्कर्मसाक्षी विभुः ॥ ३७ ॥
आत्माराम इहैक एव तनुते पुंसां परां निर्वृतिं ।
संसारातपतापतप्तवपुषामत्यंतदुस्थात्मनाम् ॥
पूर्णाखंडरसेन बिभ्रति भृशं सर्वागमाः सद्रुचिं ।
यत्रामी शुकनीलकंठकपिराड्हंसा रमंतेऽनिशम् ॥ ३८ ॥

आत्मरूपस्थानं स्वरित्यव्ययस्थानं स्वरादिगणश्च । स्वरादि निपातमव्ययमिति पाणिनि स्मरणात् । स्त्रीत्वादि शून्यमव्ययं यथा स्वरादिगणे लभ्यते तथा परमात्मवस्तु आत्मन्येव लभ्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवं निवर्त्य संसारं निवर्तकं चात्मज्ञानं पृथक्त्वेन निरूप्य समुच्चयेन निरूपयति पंचभिः । अचलइति । अचलः व्यवहारेण नित्यः पर्वतश्च । स्वरूपस्य संधानमनुसंधानं सर्वानुस्यूतत्वेन स्वरोर्वज्रस्योपासनं च ॥ ३५ ॥

संसारसागरइति । दोषाकरस्य दोषराशेश्चंद्रस्य च । तस्य संसारस्य शोषं क्षयं करोति तादृशं ब्रह्मरूपं तेज एवैकं तं सागरं शोषयति तच्छोषं करके कुंभ भवं कारकं ब्रह्मतेजो द्विजरूपं तेजः आगस्त्याख्यमेवैकं ॥ ३६ ॥

दोषोद्रेकभव इति । दोषोद्रेकः बंधककर्मोद्रेकः तन्मूले भवे कीदृशे प्रभूततमसि बहुलाज्ञाने राज्युद्रेकसंभवे गाढांधकारे च । द्विजानां विप्राणां पक्षिणां च । नष्टसुदृज्ञानः नष्टनेत्रशक्तिश्च । द्रष्टुं ज्ञातुं वीक्षितुं च । स्थाणुं शिवं परमात्मानं वृक्षं च । आत्मानं घोषयंतीत्यात्मघोषाः वेदांतिनस्तेषां द्विषः शत्रवो नास्तिकाः आत्मघोषाः काकास्तेषां द्विषो घूकाश्च । ते हि रात्रौ प्रवृत्तदृशः अनंतो विष्णुस्तस्य पदं चरणं तस्मादुदयो यस्य । भगवदुपासनवशाल्लब्ध । इत्यर्थः अनंतमाकाशस्तद्रूपं यत्पदं तत्रोदयो यस्य । कर्मसाक्षी परमात्मा सूर्यश्च ॥ ३७ ॥

आत्माराम इति । आत्मैव आराम उद्यानं पूर्णाखंडरसेन हेतुना अनवच्छिन्नजलसमृद्ध्या हेतुना च आगमाः शास्त्राणि अगमा वृक्षाश्च । सद्रुचिमुत्तमप्रीतिप्रतिपादनविषये सम्यक् शोभाविशेषं च । शुको योगींद्रः कीरश्च । नीलकंठो भगवान् शिवः मयूरश्च । कपिराट् हनुमान् कपिश्रेष्ठश्च । हंसाः परमहंसाः पक्षिविशेषाश्च ॥ ३८ ॥

यो वै पंचमहाभूतविवर्तपरिबाधितः ॥
तस्य ब्रह्मविचारोऽयं साक्षात्पंचाक्षरी मतः ॥ ३९ ॥
न योगे नैव करणे मूलाधिष्ठानमिष्यते ॥
मूलाधिष्ठानसंप्राप्तिर्भजने सहजा नृणाम् ॥ ४० ॥
बालाः स्थूलाक्षरोपास्तिप्रतिकूला भवंति चेत् ॥
सूक्ष्माक्षरं न लेखार्हस्थिति तत्करगं भवेत् ॥ ४१ ॥
यदि न हरेः सारथ्यं गुरोर्नरोऽधिगतशास्त्रविद्योऽपि ॥
जायेत कलिभयमहाभारतरणदक्षिणः कथंकारम् ॥ ४२ ॥
सत्तारकः स्याद्भजनेन युक्तो नृणां समृद्धः किल सत्पथोऽपि ॥
साहाय्यकं चेन्न शतह्रदाया घनाघनः किं जलदानदक्षः ॥ ४३ ॥
हरिपरिचरणं वृषानुबद्धं विहितं क्षेत्रविशुद्धयेऽथ तत्र ॥
घनसुभगमहोदयामृतार्द्रं प्रभवति सत्प्रहितं स्वलब्धिबीजम् ॥ ४४ ॥

यो वै इति । पंचाक्षरी भूताद्युपद्रवनिवर्तकः पंचाक्षरमंत्रोपासकः पंचपरिमिताक्षरवांश्च । पंचमहाभूतानि आकाशादीनि सएव निवर्तः मिथ्याभासः पंचानां महतां भूतानां पिशाचानां विवर्तः अभिग्रहः ब्रह्मविचार इति पंचाक्षराणि ॥ ३९ ॥

उक्तात्मज्ञानं भगवद्भक्त्यैकलभ्यमित्याह । न योग इति । योगे अष्टांगे विष्कंभादिषु च । करणे ज्योतिष्टोमादि क्रियायां बवादिषु च । मूलभूतमधिष्ठानं परमात्मा मूलनक्षत्रस्थितिश्च । भजने भक्तौ नक्षत्रजने च ॥ ४० ॥

बाला इति । बाला अज्ञाः शिशवश्च । स्थूलाक्षरं व्यक्तिमापन्नं सगुणं ब्रह्मरामकृष्णशिवादि महांत्यक्षराणि अआ इत्यादीनि च । सूक्ष्माक्षरं परमसूक्ष्मवस्तुभूतं ब्रह्म अन्यत्प्रसिद्धं । लेखेषु देवेष्वेव शुद्धसात्विकत्वात् अर्हा योग्या स्थितिर्यस्य लेखेषु पत्रादिलेखेषु च । न हि पत्रादिव्यवहारः स्थूलाक्षरैर्भवति ॥ ४१ ॥

यदि न हरेरिति । सारथ्यं सूतत्वं च । गुरुः सद्गुरुर्द्रोणश्च नरो मनुजः पार्थश्च । शास्त्रविद्या तत्त्वमस्यादि वाक्यजनितज्ञानं शस्त्रसंबंधिनी विद्या च कलियुगोद्भवमहाभारस्य तरणे उत्तरणे दक्षिणः कलिः कलहस्तेन भवो यस्य तस्मिन् महाभारतानां रणे युद्धे च ॥ ४२ ॥

सत्तारक इति । सत्पथो धर्ममार्गः नक्षत्रपथः आकाशश्च । यो हि भजनयुक्तः स एव तारकः उत्तमतारकाविशिष्टश्च । भजनं भक्तिः नक्षत्रजनश्च । शतह्रदा विद्युत् साचानेक ह्रदविशिष्टेति जलवृष्टिहेतुः ॥ ४३ ॥

हरीति । हरेर्भगवतः हलेर्महतो लांगलस्य च । रलयोरैक्यात् । परिचरणं भजनं परितः प्रवर्तनं च वृषेण स्वधर्मेण बलीवर्देन च क्षेत्रस्य शरीरस्य केदारस्य च घनवत्सुभगं महः कांतिर्यस्य हरेर्दयामृतार्द्रं घनस्य य सुष्ठुभेषु नक्षत्रेषु मृगादिषु

न शास्त्रव्यासंगान्न च विवरणान्नानुकरणा-
न्न संकल्पान्नैवाध्यवसितिविधानादपि मुहुः ॥
नृणा साक्षात्प्रादुर्भवति सुरतानंदविभवो ।
विना रामासंगाद्विविधकरणव्यूहसुभगात् ॥ ४५ ॥
खगासने भव्यगुणेंतरेण वरं शरं रीतिधरं नियोज्य ॥
उपासनस्यातिबलेन सौम्य त्वं सूक्ष्मलक्ष्यं प्रति विध्य शीघ्रम् ॥४६॥
शंकरे भक्तिमान् स्याच्चेच्छं करे तस्य निश्चितम् ॥
या तनावात्मबुद्धिस्तु यातना सा सनातनी ॥ ४७ ॥
बव्हर्भकं महाभगमपि कांताभरसमन्वितं भवनम् ॥
भवति सदाभरणस्थलमपि भावस्थितिविवर्जितं तु वनम् ॥ ४८ ॥
मुमुक्षवः संपरिशीलयं तु जनाः सनादच्युतसद्गुणांस्तान् ॥
यतो हि मुक्ता अपि तैर्विमुक्ताः सद्यो विभक्ताः पतिता भवंति ॥४९॥

महोदयस्तस्माद्यदमृतं [जलं] तेनार्द्रे साद्रिः प्रहितमुपदिष्टं सत् सम्यगुप्तंच आत्मला-
भस्य बीजं ज्ञानं स्वस्य द्रव्यस्य लाभो यस्मात्तद्बीजं च ॥ ४४ ॥

न शास्त्रेति । सुरतानंदः स्वस्मिन् यो देवताभावस्तत्प्रयुक्तो य आनंदः रतिसुखं च । रामे आसंगोदृढासक्तिः स्त्रीसंगश्च । करणानि श्रवणकीर्तनादीनि चुंबनाश्लेषादीनि धेनुकादीन्यासनानि वा ॥ ४५ ॥

खगासनइति । भव्यगुणे उत्तमगुणे उत्तममौर्वीके च । खगासने गरुडासने शरास-
नेच । अंतरेण मध्ये रीतिधरं ' री ' इत्याकारकं वर्णं धरति तत् शरं शरीरं पित्तल-
रेखाभूषितं बाणं च । उभयत्राप्यंतरेण रीतिधरं स्वनिष्ठसौष्ठवधरं च । उपासनस्य
उपास्त्याः शराभ्यासस्य च । सूक्ष्मं लक्ष्यं परमात्मवस्तु अणुशरव्यं च ॥ ४६ ॥

शंकर इति । शं सुखं तनौ आत्मबुद्धिर्देहेऽहं भावः ॥ ४७ ॥

भक्तिहीनं सर्वं न शोभत इत्याह बह्वर्भकामिति । शिशुभिरलंकृतं महैश्वर्यं स्त्रीसमृद्ध-
मुत्तमाभरणं तत्तत्स्थाने एतादृशमपि भवनं गृहं भावस्थित्या भक्त्या हीनं चेद्वनमेव
भवति भस्य भवर्णस्य अवस्थानेन हीनं भवनं वनमेवावातिष्ठते उक्तसर्वविशे-
षणेषु भकारवर्जनेनार्थः । बव्हर्काख्यवृक्षयुक्तं यद्वा बहुरर्कप्रतापो यत्र छायाभावात् ।
महापर्वतप्रायं दुर्गमवर्त्मयुक्तं सदारणार्हस्थलं यद्वा दारणस्थलसहितं वनं तदप्येतादृशं
न तु रमणीयं ॥ ४८ ॥

भक्तिं विना मुक्ताअपि नैव शोभंत इत्याह मुमुक्षवइति अच्युतस्य सद्गुणान्मुक्ताः
जीवन्मुक्ताः मौक्तिकानिच तैरच्युतसद्गुणैः अत्रुटितसाधुदोरकैर्विभक्ताः पृथग्भूता
ज्ञानरक्षकाभावात् पतिताः पातित्ययुक्तागलिताश्च येन्येऽरविंदाक्षवियुक्तमानिन

श्रीरामपादांबुजसेवकेभ्यः कथार्चनध्यानपरायणेभ्यः ॥
सांतानिकामोदकषायितेभ्यो रोचेत किं रेऽमृतसंपदेभ्यः ॥ ५० ॥
न पूजनं नो भजनं च यत्र न बंदिभावो न च मूर्तिवीक्षा ॥
फलं च किं तादृशवस्तुनः स्यादतोऽपवर्गत्वममुष्य लोके ॥ ५१ ॥
आदिमा भक्तिरित्येतत् सर्वसज्जनसंमतम् ॥
यद्यनाशोचिता सैव मुक्तिर्भवति निश्चितम् ॥ ५२ ॥
मातंगोऽपि प्रापमुक्तिं दुरापां भक्त्या पद्म पद्मनाभे समर्प्य ॥
तद्विप्राद्याः शुद्धजन्मान एव नैवेष्यंते शार्ङ्गिणः प्रीणनाय ॥ ५३ ॥
यत्तु भगवदपराधस्थितमपि जघन्यकर्मनिरतत्वात् ॥
पुरुषोत्तमे भवेच्चेदृढभावं दृश्यतेऽस्य तिरश्चत्वम् ॥ ५४ ॥
मा राजकृपा मा रामा मा कुमार सुखगरिमा ॥
माराज मा स्वमहिमा पदपद्माराधनेऽस्तु ते प्रेमा ॥ ५५ ॥

स्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः । आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतंत्यधोऽनादृत युष्मदंघ्रयइति भागवते ॥ ४९ ॥

भक्तास्तु मुक्तिं न स्पृहयंतीत्याह श्रीरामेति । रामभक्ता हि ब्रह्मलोकोपरितनान् सांतानिकाख्यलोकान् गच्छंति तत्रत्यानंदेन कषायितेभ्यः अमृतसंपन्मोक्षसंपन्नरोचते संतानिकातसक्षीरोपरितनो मंडः सायइति लोके तदामोदकषायितेभ्यः अमृतं दुग्धं न रोचत इति युक्तमेव ॥ ५० ॥

ते वदंति च न पूजनमिति पूजनं फलं बंदिभावो भजनं मूर्तिवीक्षा च यत्र नास्तीति कृत्वा तादृशस्य अपवर्गत्वं लोके पवर्गरहितत्वं चेति ॥ ५१ ॥

अहैतुकी भक्तिर्मुक्तिरेवेत्याह आदिमेति आदिमा श्रेष्ठा आदौ वर्णे भकारे मकारो यस्यां सा अनाशोचिता आशया । उचिता समवेता तादृशी न भवति सा उचसमवाये अकारस्य नाशो यस्यां तत्र उना उकारेण चिता एवं भक्तिरित्यत्र भस्य मादेशे तदुत्तराकारस्य लोपे तत्र उकारनिवेशे मुक्तिर्भवतीति ॥ ५२ ॥

भक्तिर्जातिश्रेष्ठ्यं नापेक्षत इत्याह मातंगइति मातंगो गजः अंत्यजविशेषश्च ॥५३॥

तथा गुणवतामप्यपेक्ष्यत इत्याह यत्विति । भगवत्प्रोक्तकारित्वाभावान्नीचकर्मणि रतत्वेन भगवदपराधसितं प्राणिजातं यदृच्छया भगवति दृढभावं चेत्तस्याधोगति र्नास्ति यद्भगवद्योनिमद्वस्तु जघन्यकर्मणि मैथुने निरतत्वेनापरस्याधोभागेस्थितामप्युत्तमपुरुषे दृढभावं चेत्तस्योर्ध्वंगतिर्भवति पुरुषायिते विपरीतरते प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अतः कविस्तामेव भगवंतमभ्यर्थयते माराजेति । राजकृपा राः द्रव्यं रामा स्त्री कुमारसुखं स्वमाहात्म्यं च माभूत् हे मारान रमानाथ ॥ ५५ ॥

उदारांस्त्वदृते नान्यान् प्रपश्याम्ययि पार्वति ॥
श्रीरामभक्तिमाणिक्यमदेयमपि देहि मे ५६ ॥
भामे भा मे कथंकारं कामे का मे गतिर्भवेत् ॥
रामे रा मे परा भक्तिर्यामे यामे भजाम्यतः ॥ ५७ ॥
श्रांतोऽसि चेत् संसृतितीव्रतापतः सीतान्वितं मारुतपोतसेवितम् ॥
पलाशसंघातसमृद्धविक्रमं रामं धृताकारमुपेहि सत्वरम् ॥ ५८ ॥
यातायातैः सुबहुभिः श्रांतोऽसि यदि हे सखे ॥
एकं कुरु घनच्छायं सीतारामपदं भज ॥ ५९ ॥
विषयोपहितोऽचलस्थितिः सतमस्कः कनकांगनाप्रियः ॥
भव उग्र इहापि राघवस्मरणाच्छांतिमुपैति निर्भराम् ॥ ६० ॥
असौ भवभुजंगश्चेच्छ्राधतेऽति भयंकरः ॥
रामं नरेंद्रं भजत विनतानंदनं द्रुतम् ॥ ६१ ॥

उदारानिति त्वमेव उदाराः उः शंभुस्तस्य दाराः कुटुंबिन्युदारादानशूराश्च ॥५६॥ भामइति । भामे क्रोधेऽगीकृते मे भा शोभा कथं स्यात् । कामेऽगीकृते मे गतिः का स्यात् रामे परा भक्तिर्मे राः द्रव्यं अतः प्रतियामे राममेव भजामि ॥ ५७ ॥

यतो ज्ञानं भक्त्येकलभ्यं सा च भगवद्विषयिणीति संसारनिवृत्त्यर्थं सएवाश्रयणीय-इत्याह । श्रांतोऽसीति । भवदुःसहतापतः सम्यग्यः सृतिसंबंधी तीव्रतापस्ततश्च । पंथानः पदवी सृतिरित्यमरः । सीतयान्वितं शीतेनान्वितंच सशयेरैक्यात् वायुसुतेन हनुमता सेवितं मंदमारुतेन च पलाशिनो राक्षसास्तेषां सम्यग्घातो नाशस्तत्र समृद्धो विक्रमो यस्य पलाशिनो वृक्षास्तत् संघातः समूहस्तत्र वीनां पक्षिणां क्रमः पदन्यासो यत्र धृताकारं सगुणं रामं ब्रह्म रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयतइति श्रुतिः आकार-सहितं च राममारामं ॥ ५८ ॥

यातायातैरिति घनवच्छायाकांतिर्यस्य निबिडच्छायं च सीतायुक्तं रामचरणं शीतमारामपदं च यातायातं पुनरपि जननं पुनरपि मरणं गतागतं मार्गविषयं च ॥ ५९ ॥

विषयेति विषया उपहितायत्र विषेण यो यो मोहः स हितो गतो यस्मात् युपुरुपुलु-पु विमोहनेइति हिगताविति धात्वोरूपे ध्रुवास्थितिः कैलासवास्तव्यश्च साज्ञानः सतमोगुणश्च कनकमंगना च प्रिये यत्र कनकं धत्तूरो गौरी च प्रिये यस्य उग्रोऽ-पिभवः संसारः शिवश्च शांति निवृत्तिं परमानंदंच ॥ ६० ॥

असाविति नरेंद्रं राजानं विषवैद्यं च विनतानंदनं प्रणतानंददं गरुडं च वैनतेयत्वात् ॥ ६१ ॥

शुचिसान्निध्ययोगेन ह्रदि रामोपगूहनात् ॥
कर्मसाक्षिसमालोकाद्भवं हेमंतवज्जयेत् ॥ ६२ ॥
अंधं तमश्छेदयि बाधते त्वां सरोजनेत्रं जगदेकसूत्रम् ॥
सुधाचरित्रं परमं पवित्रं कुरुष्व मित्रं वसुदेवपुत्रम् ॥ ६३ ॥
कृच्छ्रदविषयोपहितो भवो महापन्नगोऽतिभीषयति ॥
तद्भयशमनाय विना जिष्णुपविक्रममहं न कलयेऽन्यम् ॥ ६४ ॥
कुजन्मिप्रायेयं मदकरकलिव्यातिविषमा ।
कुदारव्यासंगप्रतिहतसुगोत्राऽतिभयदा ॥
द्विजिव्हैराकीर्णा व्यथयति महावंचकवती ।
प्रपंचारण्यानी भज भज सखे तन्नरहरिम् ॥ ६५ ॥
भ्रमयति भवचित्तं चेद्भज नरसूतशेखरं कृष्णम् ॥
सद्रोरसेन सहसितमनुत्रुटिकं सर्वथा त्यज स्नेहम् ॥ ६६ ॥
पतितानां संसारांधतमसकूपे विनष्टदृष्टीनाम् ॥
महता विहिता महिता सुहिता स्यादच्युतावतारकथा ॥ ६७ ॥

शुचीति शुचिः साधुरग्निश्च रामोपगूहनंरामध्यानं स्त्रीणामाश्लेषश्च आत्मनो दर्शनं सूर्यातपसेवा च ॥ ६२ ॥

अंधंतमइति । अज्ञानं अंधकारश्च मित्रं सखायं सूर्यं च ॥ ६३ ॥

कृच्छ्रदविषेयेति दुःखविषयसहितः कृच्छ्रप्रदेशसहितः कृच्छ्रदोयोविषेण योपः विमोहः युपुत्रिमोहने तस्य हितं आधानं यस्मात् महापन्नगः सर्पः महापत्पर्वतो वा निष्णुः अर्जुनः तं पाति स हरिः तस्य विक्रमः अवतारलीला जिष्णुपो हरिस्तस्य विः पक्षी गरुडस्तस्य क्रमः पदन्यासः जिष्णुरिंद्रस्तस्य पविर्वज्रस्तस्य क्रमः क्षेपश्च ॥ ६४ ॥

कुजन्मीति । कुत्सितप्राणिबहुला वृक्षप्राया च मदकरो यः कलिस्तस्य व्याख्या विषमामदकलाः ये करिणस्तेषां च रलयोरैक्यात् कुत्सितस्त्रीव्यभिचारेण दूषित-कुला कुं दारयंति ते कुदाराः सूकरास्तद्व्यासंगेन उत्कीर्णभूमिः द्विजिव्हाः खलाः सर्पाश्च महावंचकाः प्रतारका जंबुकाश्च नरहरिं नरसिंहं 'अटव्यांनारसिंहश्चेति वचनात् ॥ ६५ ॥

भ्रमयतीति । नरः अर्जुनस्तस्य यः सूतशेखरः सारथिश्रेष्ठस्तं कृष्णं हे नर कृष्ण वर्णतः सूतशेखरं नाम रसायनं च सद्रोरसः साधूनां वाग्रसः दुग्धं च घृतं वा हसितेनस्मितेन सहितं स शर्करं च अनुत्रुटिकं त्रुटिः सूक्ष्मकालमानं प्रति तत् अनुगतसूक्ष्मैलाबीजं च स्नेहं गृहदारादिषु प्रेमाणं तैलं च ॥ ६६ ॥

पतितानामिति । नष्टज्ञानानां नष्टेक्षणानां च अच्युतावतारकथा भगवत्कीर्तनं अभ्रष्टसोपानमार्गवार्ता च ॥ ६७ ॥

पतितानां संसारांधतमसकूपे विनष्टदृष्टीनाम् ॥
एकं महदुपदिष्टं कष्टहरं चक्रिणो हि गुणभजनम् ॥ ६८ ॥
संसारे वर्तमानस्य नानादुष्कृतकारिणः ॥
यदि ते नरकाद्भीतिः कृष्णमेकं समाश्रय ॥ ६९ ॥
भवसागरं तरीतुं वांछसि चेत् सौम्य कुरु मदीयवचः ॥
यत्नांतरं विहाय प्रत्नं भज तारकेशकुलरत्नम् ॥ ७० ॥
द्वाविह दृष्टौ शरणीकर्तुं संसृतितरंगिणीतरणे ॥
उडुपकुलपतिः कृष्णः श्रीरामस्तरणिकुलपतिश्चान्यः ॥ ७१ ॥
जातो जलप्रसंगाद्विस्मारयति भ्रमोऽयमात्मानम् ॥
शुभमधुनार्द्ररसेन च सुरसंसेव्यं भजस्व चंडीशम् ॥ ७२ ॥
समसितरुचिराज्योपेतमरे नरकेसरिणं संसेवेथाः ॥
अमृताभिमुखः स्याः किं कुर्याद्दुःसहतापभवज्वर एषः ॥ ७३ ॥
व्यथयति बहुदोषभवोपताप एषोऽभ्रकायकृष्णाय ॥
स्पृहय सुखोदर्कायानेकसुरसभावनैः प्रसिद्धाय ॥ ७४ ॥

पतितानामिति । महद्भिः सद्भिर्बलवद्भिश्च चक्रिणो भगवतोऽरघट्टस्य च गुणानां भजनं सेवनं गुणस्य स्थूलरज्जोश्च ॥ ६८ ॥

संसार इति । कृष्णो हि नरकस्य असुरविशेषस्य हंता ॥ ६९ ॥

भवसागरमिति । तारकाणामीशश्चंद्रस्तस्य कुले रत्नमिव श्रेष्ठं कृष्णं तारयंति ते तारकाः कर्णधारास्तत्कुलश्रेष्ठं च ॥ ७० ॥

द्वाविहेति । उडुपश्चंद्रः चर्मावनद्धवंशविदलनिर्मितं तरणसाधनं टोकरेति प्रसिद्धं च तरणिः सूर्यः नौकेति च ॥ ७१ ॥

जात इति । जलस्य जडस्य अविद्याया उदकस्य च भ्रमो भ्रांतिः शुभं अधुना उत्तममधुना च आर्द्ररसेन सांद्रप्रेम्णा आर्द्रकस्य रसेन च सुरैः संसेव्यं सुरसं सेव्यं च चंडीशं महादेवं राजचंडीश्वराख्यरसायनं च ॥ ७२ ॥

समसितेति । सम्यक् याः असिताः श्यामलाः रुचयः तासां राज्या पंक्त्या उपेतं यद्वा समा तुल्या या सिता श्वेता रुचिस्तत्पंक्त्या यद्वा मया लक्ष्म्या सहितः समः सितरुचिः श्वेतद्युतिः राज्येन त्रिभुवनाधिपत्येन उपेतः सचासाविति विशेषणोभयपदकर्मधारयः तुल्यशर्करायुत सुंदरघृतनोपेतं च नरकेसरिणं नृसिंहं नृकेसर्याख्यं रसायनं च अमृताभिमुखः मोक्षाभिमुखः दुग्धपानाभिमुखश्च भवः नरूणः संसारश्च ॥ ७३ ॥

व्यथयतीति । अनेकदोषसंभवः । संसारसंबंधी तापः उल्बणवातपित्तादिदोषसंभवः उग्रतापः रोगः अभ्रवत् कृष्णः कायो यस्य तस्मै कृष्णाय अभ्रकाय रसा-

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह.

भुजतरुवनच्छायां येषां निषेव्य महौजसां
जलधिरसना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्षमापा विना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक ६. जुलई १८८३. अंक ७.

हें मासिक पुस्तक

पुणें येथें

ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत

छापिलें.

किंमत ८ आणे.

विक्रीस तयार.

खालीं लिहिलेलीं उपयुक्त व मनोरंजक पुस्तकें हीं आमच्या आफिसांत विक्रीस ठेविलीं आहेत. खालीं नमुद केल्याप्रमाणें पैसा पाठविला असतां लिहून आलेल्या पत्त्यावर रवाना करण्यांत येतील. पैसा रोख आल्याशिवाय पाठविलीं जाणार नाहींत.

काव्येतिहास संग्रहाचे व्यवस्थापक.

पुस्तकें	किंमत रू०	टपाल खर्च.
१ पेशव्यांची बखर	१८१२	८२
२ भाऊ साहेबांची बखर	१८८	८२
३ मुक्तेश्वरकृत वनपर्व	२	८२॥
४ वामनी प्रकरणें ४५	२	८२॥
५ विठ्ठलकृत बिरुहण चरित्र [सुटे कागद.]	८२	८॥
६ शिवछत्रपतीचें चरित्र	१	८२॥
७ साष्टीची बखर [सुटे कागद]	८४	८॥
८ ब्रह्मेंद्रस्वामीचें चरित्र [कित्ता]	८५	८१
९ विठ्ठलराव विंचुरकर यांची कारकीर्द	[,,]	८२ ८॥
१० संभाजी व राजाराम यांचीं चरित्रें.	[,,]	८१४ ८१॥
११ कालेयकुतूहल प्रहसन [संस्कृत]	[,,]	८५ ८१
१२ राजव्यवहारकोश	८७	८१
१३ पुष्पबाण विलास [मराठी]	८१॥	८८६
१४ अमरुशतक [मराठी]	८६	८८६
१५ परशुरामपंत भाऊंचें चरित्र	१	८१

विनंती.

मागील सालांबद्दल ज्यांकडे संग्रहाची बाकी उतरत असेल त्यांणीं कृपा करून ती चुकती करावी म्हणजे संग्रहाचे कामास हरकत येणार नाहीं. सुज्ञांस फार सुचविणें नलगे. चालू सालचे जुलई महिन्याचा अंक आज येऊन पोंचत आहे इकडेही कृपाकरून आमचे वर्गणीदार लक्ष देतील अशी विनंती आहे.

का० सं० व्यवस्थापक.

विषयक्रम.

बखरी.

पंतप्रधान यांची शकावली ३३–४०

पत्रें, यादि वगैरे ११७–१२४

मराठी कविता.

श्रीरामदासस्वामिकृत युद्धकांड ८१–९६

संस्कृत काव्यें.

श्रीशिवकाव्यम्- १३३–१४०

पंडितविठ्ठलकृतं-सुश्लोकलाघवम् १७ २४

मुजुमदारी चिंतामण दीक्षितास सांगितली होती. ती पुन्हा त्यांस दत्त नारो निळकंठ देऊन नजर घेऊन मुजुमदारी बहाल केली. कलम.

१ शके १७०३ सन ११९१. श्रीमंत वाडयांत घोडीं फेरून बाळाजी जनार्दन आल्यावर कचेरी होऊन लोकांचे मुजरे घेऊन लोकांशीं बोलून ओळख घरूं लागले. चिंतो विठ्ठल किल्यावर मृत पावले. गणेश विश्वनाथ बेहेरे खानदेशांत पाठविले. महादजी शिंदे हिंदुस्थानांत. तुकोजी होळकर देशीं आहेत. बजाबा पुरंदरे मृतपावले त्यांस दत्त दिला. दुसऱ्यानें इंग्रज आला. नाना फडणीस व हरी बल्लाळ कोंकणांत उतरले. बेहेरे पोहोंचले. इंग्रज गेला. कलम.

१ शके १७०४ सन ११९२. श्रीमंतांचें लग्न. बाळाभाऊ यांची बहीण नवरी निश्चय करून नानाफडणीस यांनीं मोठा समारंभ करून पुण्यांत वाडयांत लग्न केलें. गणेशपंत बेहेरे, मोगलांचे मदतीस निर्मळास दौशेंत[20] बेबदल जाहला होता त्याचे पारिपत्यास, फौज सुद्धां पाठविले. दादासाहेब सुरतेस इंग्रजा जवळ. शिंदे हिंदुस्थानांत. कलम.

१ शके १७०५ सन ११९३. श्रीमंत व कारभारी नाना फडणीस व हरी बल्लाळ पुण्याचे मुक्कामीं आहेत. दादासाहेब व स्त्री सौभाग्यवती आनंदी बाई व दत्तपुत्र अमृतराव व दुसरे पुत्र बाजीरावांसहित इंग्रजा जवळ निघोन सुरतेहून गंगातीरास कचेश्वरीं आले. तेथील बंदोबस्त करून मार्गशीर्ष वद्य ३ येस काळ झालाँ[21]. तेव्हां आणंदी बाई गरोदर होतीं त्यांस चैत्र शुद्ध ९मीस पुत्र चिमाजी आप्पा झाले. कलम.

१ शके १७०६ सन ११९४. चैत्र-मासीं नाना फडणीस व हरी बल्लाळ सरकारी कारखाने बरोबर घेऊन फौजेसहित येदगिरीस गेले. तेथें नबाब निजाम अल्लीखान बाहादूर यांच्या भेटी झाल्या. ज्येष्ठ अखेरीस पुण्यास दाखल. तुकोजी होळकर बरोबर होते. महादजी शिंदे हिंदुस्थानांत. भाऊसाहेब यांची स्त्री पार्वती बाई यांचा काळ झाला. व जनार्दनबाबाची[22] स्त्री सगुणा बाईचा काळ झाला. कलम.

१ शके १७०७ सन ११९५. खासास्वारी नाना फडणीस व हरी बल्लाळ सुद्धां गंगापुरास जाऊन आले. मोरो बापूजी फर्डेके[23] कार्शास गेले. कार्तीक वद्य ४थीस. श्रीमंत बाजीराव व चिमाजी आप्पा व अमृतराव व मातोश्री

---

२०. धौशा, धोशा नांवाचा जहागीरदार.

२१ दादांचा काळ झाला तेव्हां बाईनें इतकी खबरदारा केली म्हणून सांगतात कीं, कांहीं महिने पर्यंत पुण्यास ती खबरही पोंचली नाहीं !

२२. हे कोण ?

आणंदी बाई कचेश्वरीं आहेत. त्यांचे जवळ गोविंदपंत गडबोले आहेत. विसाजीपंत आठवले यांनीं तेथिल पाहणी करून धोंडोपंतांनीं कैद करून किल्यावर* पाठविलें. कलम.

१ शके १७०८ सन ११९६. श्रीमंत पुण्यांत बाळाजी जनार्दन कारभारास. हरी बल्लाळ करनाटकांत छावणीस होते ते अखेरीस पुण्यास आले. कलम.

१ शके १७०९ सन ११९७. हरी बल्लाळ गंगापुरीस[२३] जाऊन आले. शिंदे हिंदुस्थानांत. नाना फडणीस पुण्यांत. होळकर देशीं. कलम.

१ शके १७१० सन ११९८. श्रीमंत व नाना व हरी बल्लाळ पुणें मुक्कामीं. होळकर देशीं आहेत. इंग्रज जागा मागूं लागले. त्यांस जागा दिली नाहीं. वकील म्हणून राहिले. त्यांस जागा मुळा मुठा-संगमीं चिमटयांत दिली. तेथें सैदानीचा दरगा होता. इंग्रजांची वस्ती ते दिवसापासून झाली. शिंदे हिंदुस्थानांत. कलम.

१ शके १७११ सन ११९९. खासा व नाना फडणीस पुण्यांत. श्रीमंतांची स्त्री सौभाग्यवती रमाबाईस रजोदर्शन झालें. गर्भाधान केलें. लोकांनीं नजरा केल्या. आश्विनमासीं रामशास्त्री बावा न्यायाधीशांचा काळ झाला. श्रीमंतांची स्वारी सिंहस्था करितां नासिक त्रिंबकेश्वरीं जाऊन आली. बरोबर नाना फडणीस गेले होते. बाजीराव, चिमाजी आप्पा व अमृतराव कचेश्वरीं. कारभारास गोविंदपंत गडबोले. शिंदे हिंदुस्थानांत. तुकोजी होळकर हिंदुस्थानांत रवाना केले. अल्ली बहादर यांस सरदारी देऊन हिंदुस्थानांत रवाना केले. कलम.

१ शके १७१२ सन १२००. खासा श्रीमंत वाडयांत. कारभारी नाना फडणीस. इंग्रजांसीं व टिपू सुलतान यांशीं विरुद्ध झालें. त्याजवर इंग्रज चालून जावया करितां श्रीमंतांशीं राजकारण करून कुमक मागितली. श्रीमंतांनीं परशराम रामचंद्र यांस वस्त्रें देऊन पट्टणावर इंग्रजांचे मदतीस रवाना केलें. इंग्रज मोठे सामानानें पट्टणावर गेले. कार्तिक मासीं हरी बल्लाळ, हुनुरात व नागपुरकर भोंसले व हुजूरचे कारखाने बरोबर घेऊन स्वारीस निघोन निजाम-अल्लीखान यांस भेटून पट्टणावर गेले. नबाबाची फौज इंग्रजाचे मदतीस गेली. शिंदे, होळकर, अल्ली बहादर हिंदुस्थानांत. बाजीराव साहेब व चिमाजी आप्पा व अमृतराव साहेब मातोश्री सुद्धां कचेश्वरीं तेथील बंदोबस्तास गोविंदराव गडबोले व आप्पाजीराम सहस्रबुद्धे व केसोपंत वगैरे फौज पागा सुद्धां आहे. कलम.

---

* याचा अर्थ स्पष्ट होत नाही. कैद कोणास केलें ?

२३. गंगापुरास भी० गोपिकाबाई साहेब होतीं.

१ शके १७१३ सन १२०१. खासे श्रीमंत, बराबर नाना, फौजे सुद्धां स्वारी निघोन वाईस कृष्णातीरास कन्यागतीं गेली. तेथून साताऱ्यास जाऊन राज दर्शन घेतलें. वस्त्र घेऊन स्वामींचा निरोप झाला. पुण्यास आले. हरी बल्लाळ व परशराम रामचंद्र व नबाबाची फौज व इंग्रज यांशीं लढाई करून छावणीस राहिले. घाशीराम कोतवाल कन्हूना ब्राह्मण होता त्यानें एकवीस ब्राह्मण लिदीचे खोलींत लीद पसरून हाल करून कोंडून मारिले. हा बोभाट श्रीमंतांस कळला. ब्राह्मणांचा आग्रह धरून त्याचे पांच पाट काढून, शेंदूर घालून, उंटावर बसवून शहरांत फिरवून गारपिरावर नेऊन मारिला. भाद्रपद वद्य प्रतिपदा. त्यानें गारपिरापुढें भवानीपेठ सुमारें तलावाचा बाग केला होता.* शिंदे व होळकर व अल्ली बहादूर हिंदुस्थानांत. दादासाहेब यांची मंडळी कचेश्वरीं. कलम.

१ शके १७१४ सन १२०२. खासे श्रीमंत अठरा वर्षांचे उमरीचे झाले. श्री [स्त्री?] रमाबाई थत्ते यांची कन्या माघ वद्य ४ थीस शांत झाली. महादजी शिंदे हिंदुस्थानांतून मोठे फौजेनिशीं तोफखाना व कंपू चाळीस हजार जमात घेऊन पातशाही वस्त्रें व नालखी बरोबर घेऊन श्रीमंतांस मरताब पातशाही घेऊन पुण्यास ज्येष्ठमासीं आले. हरी बल्लाळ व परशराम रामचंद्र व नबाबाची फौज व इंग्रज व भोंसले पट्टणावर छावणी करोन टिपूसुलतान यांशीं लढाई करून शिकस्त केला. हरी बल्लाळ यांनीं सल्ला करून, तीन कोट रुपयांची दौलत करार खंडणी करून, नबाब, इंग्रज व श्रीमंत मिळून तीन वांटे करून, एक हिस्सा वांटणी श्रीमंतांस घेऊन, हरी बल्लाळ कूच दरकूच करून, शिंदे देशीं आले हें ऐकून पुण्यास दाखल झाले. हरी बल्लाळ यांच्या व शिंदे यांच्या भेटी होऊन फर्मांगें[२४] बहुत डेरे उभे करून पातशाही वस्त्रें श्रीमंतीं घेतलीं. मर्ताब पारसनिसांनीं वाचिला. नंतर नालखींत बसोन माहीमर्ताब[२५] सुद्धां श्रीमंत वाड्यांत आषाढ शुद्ध २या २ प्रहरा नंतर दाखल झाले. माघ-मासीं स्त्रीचा काल झाला म्हणोन दुसरें लग्न फाल्गुन-मासीं केलें. दुष्काळ एक पायलीची धारण[२६] झाली. माणसें मेलीं. निजाम अल्लीखान भागानगराहून निघोन बेदरास येऊन छावणी केली. होळकर व अल्ली बहादर हिंदुस्थानांत आहेत. रघुनाथ बानीराव यांचे पुत्र मातोश्रीसुद्धां आनंदवल्लीस जाण्यास विचार

---

* हा तलाव अद्यापि प्रसिद्ध आहे.

२४. 'फर्मान राजपत्रकम्' रा० व्य० को०.

२५. माहीमतांब-एक मत्स्य, दोन मुखवटे, दोन अफ्तागीर, वगैरे राजचिन्हें हीं स्वारीचे वेळीं हत्तीवर न्यावयाचीं. "माहीदारस्तु मकरध्वजो" रा० व्य० को०.

२६. असा दुष्काळ पुढें सन इ० १८०३।४ या सालींही पडला होता. त्याचें वर्णन "माधव ग्रंथ" यांत दिलें आहे

करितात म्हणोन ऐकिलें. महादजी शिंदे यांनीं शिमग्याचा गुलाल गल्लोगल्लीं हत्तीवर बसोन श्रीमंतांवर रास खेळले. गुलाल फार उधळला. रस्त्यानें गुलाल लोकांनीं बहुत जमा केला. श्रीमंतांस आनंद होऊन खुषमर्जी होऊन शिंदे यास बहुत बक्षिस दिलें.[२७] कलम.

१ शके १७१५ सन १२०३. खासे श्रीमंत वाडयांत. कारभारी नाना फडणीस. अमृतराव साहेब व बाजीराव व चिमाजी आप्पा व मातोश्री आनंदीबाई कचेश्वरीं होते. ते आनंदवल्लीस गेले. आनंदीबाईचा काळ झाला. फाल्गुन वद्य ११. सार्थक चांगलें केलें. कारभारास गोविंदपंत गडबोले. महादजी शिंदे वानवडीवर राहिले. स्वारी शिकारीस श्रीमंतास बराबर नेऊन करीत होते. नंतर माहादजी शिंदे यांचा माघ शुद्ध १३ बुधवारीं वाखा झाला. श्रीमंत परामृषार्स[२८] जाऊन आले. नंतर काळ झाला. त्यास पुत्र नाहीं. दौलतराव शिंदे भावांचा[२९] नातू होता. ते तुळजापुरास गेले होते. आवा चिटणीस वगैरे कारभारी यांनीं फौजेचा बंदोबस्त करून सार्थक केलें. वानवडीचे वोढयावर छत्री बांधावयास काम लाविलें. दौलतराव तुळजापुराहून तिसरे दिवशीं दाखल झाले. क्रिया त्यांनीं केली. माहादजी बावा मृत्युपावल्यावर सरदारींचीं वस्त्रें दौलतराव यास देऊन पातशाही नालखी बाहाल केली. अल्ली बहादर हिंदुस्थानांत आहेत. शिंदे व होळकर उभयतांत व्यत्यय आला. हिंदुस्थानांत लढाई झाली. होळकर शिकस्त झाला. ही खबर श्रीमंतांस आली. कलम.

१ शके १७१६ सन १२०४. खासे श्रीमंत वाडयांत. कारभारी नाना व हरी बल्लाळ यांचे शरीरास समाधान नाहीं सबब सिद्धटेकीं गेले. तेथें श्रीगणपती सांनिद्ध ज्येष्ठ वद्य ७ देहविसर्जन झालें. पुत्र दाजीबा व बाबा व माधवराव जवळ होते. त्यांनीं सार्थक केलें. तुकोजी होळकर हिंदुस्थानांत जाऊन फौज सुद्धां आणविले. निजाम अल्लीखा बाहादुर बेदरीं छावणीस राहिले होते ते मोठी फौज घेऊन मशरील मुलूक कारभारी सुद्धां घेऊन चालून आले. तेव्हां श्रीमंतीं डेरे गारपिरावर उभे करून मुहूर्तानें बाळाजी जनार्दन दाखल जहाले. नंतर मागाहून खासा श्रीमंत मुहूर्त पाहून डेऱ्यास गेले. दौलतराव शिंदे व तुकोजी होळकर व भोंसले नागपूरकर व बाबा फडके हुजुरात लोक घेऊन स्वारीस लाख फौज नमा करून नागतळ्यावर गेले. तेथें शिंद्याकडील जिउबादा-

---

२७. या रंग समारंभाचें व वरील माहीमरातब देण्याच्या समारंभाचें वर्णन "पेशव्यांच्या बखरींत" सविस्तर आहे. पृ० १६१ ते १७१ पहा

२८. या वेळीं माधवरावास फार दुःख झालें असें सांगतात.

२९. पेशव्यांची बखर पृ० ५३ येथें दिलेली वंशावळ पहा.

दा हिंदुस्थानांतून मोठे फौनेनिशीं तोफखाना व कंपू फिरंगी घेऊन तीस हजारानिशीं शिंद्यास येऊन भेटले. लढाईची कयाईत श्रीमंतांस दाखविली. तों फाल्गुन शुद्ध ६ स नबाब निजाम अल्लीखां तोफखाना फौज सुद्धां मोहोरीचा घांट उतरून आला. श्रीमंतांच्या फौजा होळकर, शिंदे व हुजुरात खांशी पुढें होती. गांठ पडली. तों निजाम अल्लीखां शिकस्त करून खरडयावर घालविला. बुणगें बहुत लुटलें. खरडयांत कोंडल्यावर सरकारच्या फौना त्या भोंवत्या राहिल्या. जिउबादादा शिंद्यांकडील त्यांनीं तोफांचें कडें घालून वेढा घातला. शेरभर पाणी रुपयाचें जाहलें. तेव्हां मशारील मुलखास पाठवून भाऊसाहेबीं जहागीर घेतली होती त्यापैकीं पुन्हां माघारी दौलताबाद किल्ल्यासुद्धां देऊन, मशारील मुलुक श्रीमंतांच्या हवालीं करून, सल्ला करून आपण कूच करून भागानगरास गेले. श्रीमंत स्वारीस गेले त्या वेळेस दादासाहेबांची मंडळी आनंदवल्लीस होती ती जुनरास आणून ठेविली. अल्ली बहादर हिंदुस्थानांत. कलम.

१ शके १७१७ सन १२०५. श्रीमंत यांनीं निजाम अल्लीखां शिकस्त झाल्यावर दौलतराव शिंदे यांस जामगांवास जावयास निरोप दिला. शिंद्याकडील जिऊबादादा व बाळोबा पागनीस वगैरे पुण्यास आले. मशारील मुलुक आणिला त्यास बंगल्याचे बागेंत ठेविलें. होळकर आले. वैशाखमासीं वाडयांत स्वारी दाखल जाली. कारभारी नानाफडणीस. वैशाख वद्य ३० सेस आप्पा शास्त्री समर्थ ब्राम्हण होते त्यांनीं कोणास न सांगतां नदीपलीकडे जाऊन सिद्धेश्वराचे देवालयास सन्यासग्रहण घेतलें. आणि गेले. अल्ली बाहादर हिंदुस्थानांत आहेत. श्रीमंत वाडयांत. जुनरास अमृतराव व बाबा[३१] साहेब व आप्पासाहेबाजवळ कारभारी गोविंदपंत गडबोले. श्रीमंत माधवराव नारायण पंत प्रधान जैस या हून स्वारीहून आल्यावर रमण्यांत जाऊन घोडीं फेरूं लागले व हत्तीच्या वगैरे लढाया लावूं लागले व भाले बोथाटया खेळून हरणामागें शिकारीस जात होते. स्वस्तिक्षेम राज्य चाललें. कारभारी नाना यांनीं नवी पेंठ वसवून तिचें नांव हैणमंत[३२] पेंठ ठेविलें. विजयादशमीस मोठा उत्साह करून आल्यानंतर आश्विन शुद्ध १२ स नाचीं दिवाणखान्यांत असतां अकस्मात मेघडंबरी बंगल्याचे पायरीवरून कारंज्याचे नळीवरून खालीं पडले. मांडीस जखम लागून मांडी मोडली. तेव्हां बाळाजी जनार्दन धांवून आले. तबबिदार बलावून जखमा बांधिल्या. परंतु जखम मोठी. हैराण बहुत जहाले. कोजागरीच्या दिवशीं प्रकृत सावध अ-

३०. नरायणरावाचा काळ झाल्यावर हा मुलुख निजामाकडे परत गेला होता. मागें पृ० २८ पहा.

३१. बाबा साहेब=बाजीराव.

३२ हिचें 'हणमत पेंठ' हें नांव न चालतां हल्लीं 'नानाची पेंठ' असेंच हिला म्हणतात.

मनां कारभारी यांस बोलावून म्हणों लागले कीं आपले शरीराचा भरंवसा नाहीं. दादासाहेबाचे पुत्र जुन्नरीं आहेत त्यांस आणावें. तों सायंकाळीं आश्विन शुद्ध १४ स अवतार समाप्त झाला. नानाफडणीस यांणीं सर्व वाडयांतील बंदोबस्त करून, शहराची नाकेबंदी करून, संपूर्ण मुत्सद्दी व सरदार सुद्धां ओंकारेश्वराजवळ गेले तेथें सार्थक झालें.[३३] श्रीमंतांचा काळ आरसेमहालांत झाला. आश्विन वद्य १२ शी पासून विद्यमान बाळाजी जनार्दन लागून कारभार चालला. शिक्का श्रीमंतांचा चालत होता. दत्तपुत्र घ्यावयाकरितां मूल पाहूं लागले तों दौलतराव शिंदे यांजकडील बाळोबा पागनीस व जिऊबा दादा यांचें बोलणें पडलें कीं, दत्त न करितां दादासाहेब यांचे पुत्र जुन्नरीं आहेत त्यांतील एक आणावा. नंतर बाळोबा व जिऊबादादा निघोन जामगांवास गेले. दौलतराव शिंदे फौज सुद्धां निघोन हिंदुस्थानांत चालले. जिऊबा दादांची भेट जामगांवीं झाली. नंतर त्यांस ताप येऊन एका दिवसांत जामगांवीं काळ झाला. शिंदे गंगातीरास गेले. मोठी फौज जमा करून जुन्नरास जाणार ही बातमी आली. नंतर बाळाजी जनार्दन यांणीं परशराम रामचंद्र पटवर्धन यांस माघ शुद्ध ५ मीस जुन्नरास पाठविलें कीं तिघांतून एकास घेऊन यावें. त्याबरून अमृतराव यांस तेथें ठेवून बाजीराव व चिमाजी आप्पा यांस छ. १५ सावानीं जुन्नरा हून घेऊन दापोडीजवळ माघ वद्यपक्षीं आले. तेथें बाळाजी जनार्दन यांची भेट झाली. १८ दिवस नित्य जात होते. तों फाल्गुन शुद्ध प्रतिपदेस पुणतांबें येथून कूच करून मोठे फौजेनिशीं पुण्यास शिंदे येतात म्हणोन ऐकिलें. त्यावरून बाळाजी जनार्दन यांणीं श्रीमंतांचा निरोप मागून फाल्गूनी १५ मेस निघोन किल्ले पुरंदरीं गेले. तेथून दुसरे दिवशीं निघोन गेले. दौलतराव शिंदे व बाळोबा पागनीस कारभारी येऊन श्रीमंतांस फाल्गुन शुद्ध १२ स भेटले. श्रीमंतांजवळ परशराम रामचंद्र होते. भेटी जहाल्या. त्या वेळेस दवलतराव शिंदे यांस श्रीमंतांनीं आपले गळ्यांतील मोत्यांची कंठी दिली. भेटी झाल्यावर उभयतां श्रीमंत व परशराम रामचंद्र यांस फाल्गुन वद्य पंचमीस शिंद्यानीं वाडयांत नेलें. श्रीमंत बाजीराव साहेब मसनदीचे गादीस वंदन करून वर बसले. लोकांस आपले हातानें विडे दिल. नजरा करावयास लोक लागले, त्यांस मना केलें. दोन दिवस वाडयांत राहून निशाण व श्रीमंत माधवराव साहेब यांची शिक्केकटार घेऊन फाल्गुन वद्य ७स गारपिरावर डेऱ्यास दाखल झाले. नंतर कूच करून परशराम

---

३३ नारायणराव याचे सार्थक लकडी-पुलापाशीं झालें असें वर गेलें आहे. त्या कालापासून तों माधवरावाचे मरणापर्यंत जो काल गेला त्यांत 'ओंकारेश्वरा' जवळच्या जागेंत हा संस्कार होऊ लागला. किंवा माधवरावाचाच हा संस्कार येथील प्रथमचा होय ?

रामचंद्र व शिंदे व होळकर व हुजुरात व बाबा फडके घेऊन थेऊरावर जाऊन मुक्काम केला. बाळाजी जनार्दन साताऱ्यास राहिले. साताऱ्याहून कामकाज त्यांचे विद्यमानें चालत आहे. आश्विन शुद्ध १५ तागाईत फाल्गुन १५ पावेतों पांच महिने कारभार केला. नंतर परशराम रामचंद्र कारभार करूं लागले. माधवराव नारायण प्रधान यांची स्त्री यशोदाबाई वाडयांत आहे. त्यांस रजोदर्शन जालें नाहीं. पहिली थत्ते यांची कन्या त्यांस रजोदर्शन होऊन पेशजींच काळ लाहाला होता.

कलम.

येणें प्रमाणें इस्तकबील बाळाजी विश्वनाथ तागाईत श्रीमंत माधवराव नारायण पंत प्रधान पावेतों पेशवाई केली.[३४] त्यांत शाहूराजे शुक्ल संवत्सरीं शांत झाले. तेथपर्यंत बाळाजी बाजीराव प्रधान यांनीं सेवकत्वें करून चालून पराक्रमानें मुलुक कबीज करून पुण्याची वस्ती वाढाविली. नंतर श्रीमंत माधवराव नारायण यान पावेतों.[३५] * * *

[दुसऱ्या बखरींत आणखी कांहीं वर्षांची हकीकत आहे ती.]

१ सन सीत तिसैन[३६]. श्रीमंत खासा पुण्यांत असतां आश्वीन मासीं पौर्णिमेस काळ झाला. बाजीराव व चिमाजी आप्पा आनंदवल्लीहून जुन्नरास आणिले होते ते माघमासीं परशुराम रामचंद्र यांनीं जाऊन उभयतांस पुण्यास आणिलें. वैशाख मासीं वद्य पंचमीस आप्पास वस्त्रें झालीं. शिंदे होळकर पुण्यांत.

१ सन सीततिसैन छ ८ जिलकाद. आप्पास वस्त्रें झालीं. बाजीराव थेवरास होते, ते पुण्यास शिंदे यांचे फौजेंत भाद्रपद मास पर्यंत होते. नंतर गंगेस स्वारी गेली.

१ सन सबा तिसैन[३६]. आश्वीनमासीं वद्य १२ द्वादशी परशराम रामचंद्र आप्पासाहेब यांस घेऊन जुन्नरास गेले; मागाहून हुजरातीच्या फौजा जाऊन पुण्यास आणिले, उपरांत बाजीराव यांच्या भेटी झाल्या.

१ बाजीराव रघुनाथ.

१ सन सब्बा तिसैन. गु॥ जुन्नराहून माघमासीं पुण्यास आणिले. उपरांत स्वारी बाहेर निघून थेऊरीचे मुक्कामीं होती. वैशाखमासीं शिंदे यांच्या फौजेंत जाऊन पुण्यास आले. भाद्रपदमासीं हिंदुस्थानांत जावया करितां गंगे पर्यंत स्वारी गेली. नंतर पुण्यांत परशुराम रामचंद्र कारभार करित होते ते आप्पास

---

३४. या लिहिण्यावरून सवाई माधवराव निवर्तल्यावर लागलीच ही हकीगत लिहिली गेली असें होतें.

३५. पुढील अक्षरें फाटत गेलीं आहेत तथापि पेशव्यांच्या बखरीत शेवटील परिच्छेदांत लिहिल्याप्रमाणेंच येथेंही लिहिलेलें असावें असें अनुमान होतें.

३६. सन १६ (+ मयां व अलफ= ११००).

३७. सन ३७.

घेऊन पळाले म्हणून स्वारी गंगेहून परतली. पुण्यानजीक येऊन आप्पासाहेब यांच्या भेटी झाल्या. मार्गशीर्ष शुद्ध पंचमीस वस्त्रें झालीं. लग्न तिसरें झालें. बाळाजी जनार्दन महाडाहून आले. ते व श्रीमंत पुण्यास आले.

१ सन सम्मान तिसैंतीन. खासा * * * पट्टी केली. पौषमासीं शुद्ध त्रयोदशीस बाळाजी जनार्दन यास शिंदे यानीं भटक केली; दोन महिन्या नंतर नगरास पाठविले. फाल्गुन मासीं अमृतराव स्वारीस म्हणून निघाले. मार्गे आप्पासाहेब याचें व दौलतराव यांचें लग्न झालें. सर्जेराव घाडगे यांची सोयरीक केली व उपरांत शिंदे याच्या बायकांनी बाहेर काढिल्या. त्यांस नारायणराव बक्षी व पठाण मिळाले.

१ सन तिस्सां. अमृतराव पुण्यांत आले. बाळाजी जनार्दन नगराहून शिंदे यांनीं आणिले. व आबाजी चिटणीस. शिंद्याच्या बायकांनीं फार उपद्रव केला. चैत्रमासीं वाडयांत अमृतरायाच्या मुलाची मुंज झाली. शिंदे यांनीं बाळोबास नगराहून आणिलें आणि बायांच्या समजुतीस पाठविलें. परशराम रामचंद्र अव्वलीस मोकळे होऊन फौजे सुद्धां करनाटकांत गेले.

सन मय्या तैंतीन. खासा स्वारी व अमृतराव व आप्पासाहेब व बाळाजी जनार्दन सुद्धां पुण्यांत. भाऊ कर्नाटकांत. आबा, बाळोबा बायांच्या समजुतीस पाठविले, शिंदे यांणीं.

१ इंग्रजानीं टिप्पुसुलतान याचें स्थान बुडवून श्रीरंगपट्टण घेतलें. यशवंत राव, होळकर यांचे लेकवळे, यानें हिंदुस्थानांत फौज धरून शिंदे यांचीं ठाणीं उठविलीं. पठाण व कंपू यांनीं दक्षिणेंत लोकांस फार उपद्रव केला.

१ राजश्री बाळाजी जनार्दन यांचा काळ फालगुन वद्य ४ गुरुवार शके १७२१ सिद्धार्थीनाम संवत्सरे.

१ सन इहिदे आषर मय्यीं * * * बाजीरावसाहेब यांस पुत्र बामनराव झाला आश्विन वद्य ५ बुधवारीं दंड घटका रात्रीस, शके १७३२ प्रमोदनाम संवत्सरे. जन्मनाम.

१ सन सब्बा आषर मय्या तैंतीन श्रीमंत बाबासाहेब यांस पुत्र भाद्रपद वद्य ४ भोमवारीं एकोणतीस घटका रात्रीस. जन्मनाम. शके १७३८.

समाप्त.

---

३८. सन १८.

३९. महादजी शिंदे यांच्या कुटुंबाचें व दौलतरायाचें पडेना. तेव्हां बायांनीं बाहेर निघून दंगा आरंभिला. पे० ब० पृ० २१२ पहा.

४०. सन तिस्सां तिसैन=१९

४१. मयातैन (व अलफ)=१२००.

४२. स० इहिदे अशर मयातैन व अलफ=१२११.

४३. सबां अशर मयातैन व अलफ=१२१७.

लिहिलीं आहेत तर नरसिंगराव घाटगे यांचा अमल दखल करून घ्यावा. फिरून बोभाट येऊं न द्यावा. यांचे भाऊबंद यांशीं कटकट करतील तर त्यांस ताकीद लिहून करावी. हें काम सरकार किफायतीचें व मनुष्य बहुत चांगला ऐसें समजून केलें आहे. तर दरम्यान तुम्हांकडून घालमेल न व्हावी. तालुकियास स्वराज्याचा उपसर्ग बहुत लागून प्रगणा खराब जाहला. याजकरितां स्वराज्याकडील बंदोबस्त चांगला करून द्यावा. तैसेंच करमळियाकडील ही कांहीं उपद्रव न द्यावा. म्हणून राजश्री शामराव व चंडीदासपंत यांस ताकीद करावी. मशारनिलेपासून करारनामा लेहून घेतला त्याची नक्कल पहावयास पाठविली आहे. हें काम जवा म नु द [मर्द ?] बाळा बहादर [?] सोयराजीपंत यांच्या आमच्या विचारें जाहालें असे. यांत घालमेल न व्हावी. लिहिल्याप्रमाणें कामाचा बंदोबस्त करून द्यावा. रा। छ १७ सव्वाल हे विनंती. सन ११९४.

[१३९] ॥ श्री ॥

राजश्री सखारामपंत गोसावी यांसि—

छ अखंडित लक्ष्मी अळंकृत राजमान्य स्नेही जानोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा दंडवत विनंती उपरि येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत असलें पाहिजे विशेष—आम्हांकडील प्रांत करवळीत येथील देशमुखीचे कामावरि पागा पाठविली. त्यास आम्हांकडील ठाणेदार व पागा निंबगांवीं वोस गांवांत जागा विच्छिन्न केली. तेथें बसोन आहेत. ऐसें असतां भगवंतराव राम याचे लोक नित्य उठोन हर्षामर्शानिमित्य भोंवते उभे राहोन काजिया करितात. आम्हांकडील पागेचें कुरण कापून नेतात. गांवकुसाचा गढीचा आसरा नाहीं. ऐसें जाणोन उपद्रव करितात. याजकरितां भगवंतराव राम यासि उपसर्ग न करीत ऐसे ताकीदपत्र देववावें. दुसरें, नगरकर किल्लेदार देशमुखीचे रुसुमास खलेल करितात. वतनदारीच्या शेर्‍यां व आंब्याचीं झाडें, मौजे मेहकरीस पागेचें कुरण आहे तें चालू देत नाहीं. यास्तव किल्लेदारास ताकीदपत्र आपले सरकारचें दिलें असतां दुसरे पत्राचा उर्जूर करितात. त्यास ताकीद देवून वतनबाब मुरळीत चाले तें करावें. राजश्री महारराव निंबाळकर व रामराव निंबाळकर व शिंद्यांकडील मामलेदारही रुसुमास खलेल करितात त्यास ही ताकीदपत्रें देववावें कीं, त्यांचेही तालुकियांतील रुसुम अविच्छिन्न पावते करावे. निंबगां-

---

६५. रुसुम=जमिनीच्या उत्पन्नांतील देशमुख देशपांडे यांचा विभाग.

६६. शेरी=१. मणीं दोन शेर याप्रमाणें एकंदर उत्पन्नावर कमावीसदाराचा हक्क २. शेरी जमीन म्हणजे गांवसिवेच्या बाहेर असणारी बागाईत जमीन.

६७. उजूर=सबब, बयाद.

वचें गांवकुसूं व गढी विच्छिन्न केली आहे त्याचे मरामतीची परवानगी नगरच्या किल्लेदारास द्यावी कीं, भगवंत गोपाळ गुमस्ते देशमुख गढी घालतील ते घालूं देणें. ऐसें पत्र द्यावें. रा॥ छ २४ माहे जमादिलावल बहुत काय लिहिणें हे विनंती. मोर्तबसुद

[१४०] ॥ श्री ॥

पै॥ छ ३ रविलोबल सब्बा श्रावण गोहदचा मुक्काम--

तीर्थरूप राजश्री दादासाहेब स्वामीचे सेवेशीं. अपत्ये माधवराव साष्टांग नमस्कार विनंती येथील कुशळ ता॥ छ १७ मोहरम पर्यंत वडिलांचे आशिर्वादें करून यथास्थित असे विशेष. वडिलांचें पत्र आलें त्यांत आज्ञा कीं, बराणपूरची मामलत रा॥ नारो कृष्ण याजकडेच करार राखणें. इजारियानीं दुसरियास न देणें. दुसऱ्यास दिल्यानीं शहर खराब करतील. नारो कृष्ण बरा आहे. याचें चालवणें. म्हणोन आज्ञा. त्यास नारो कृष्णाचें वर्तमान राजश्री चिंतो विठ्ठल व आबाजी महादेव यांस ठावकें आहें. नारो कृष्णाची मामलत दूर न करितां त्याचाच कारकून त्रिंबक नारायण यास कमावीस सांगितली. सरसुभेदारी त्याची त्याजकडेसच करार राखिली. त्यांस हुजूर यावयाविशीं पत्र पाठविलें असतां न आले. मनस्वी भाषण केलें. जासूद उठोन आले. तदोत्तर खिजमतगार पाठविले. पत्र सादर केलें त्याजशीं मनमाने तें बोलले. खिजमतगारांनीं पांघरूणें[६८] जोंळिलीं तथापि हुजूर न आले. त्यावर गाडदी दाहा पांच पाठविले. येणें म्हणोन लिहिलें असतां त्यांस शहरांत न घेतलें. बदलोन गोष्ट सांगितली. यास्तव रा॥ मलबा पानसी याजबराबर स्वार हशम देऊन आणावयास पाठविले. कैद वडिलांची. अमर्यादा नसावी. सेवकलोकीं मर्यादेनें वर्तावें हे शिक्षा. पण आज्ञा वडिलांचीच आहे. व प्रस्तुत काळीं राजश्री गोपाळराव गणेश यांणीं बदलोन गोष्ट सांगितली. तोच अन्वय नारो कृष्ण यांणीं चित्तांत आणून बेबदल गोष्ट सांगितली आणि आटीनें भाट सदर्हूप्रमाणें पडत पडत आली. येरवीं नारो कृष्ण याजवर आणिक सारखा प्रकार व्हावा ऐसा अर्थ नाहीं. जालें वर्तमान दोन तीन पत्रीं सेवेशीं लिहून पाठविलेंच आहे. व हल्लींही जाला प्रकार विनंती पत्रीं लिहिला असे. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

[१४१] ॥ श्री ॥

राजश्री त्रिंबकराव मामा स्वामीचे सेवेशीं--

विनंति उपरि आपण पत्र पाठविलें तें प्रविष्ट जहालें. आह्मीं येथें येऊन

---

६८. पांघरुणें जाळणें–पत्राचा जबाब मिळण्या करितां धरणें घेण्याचा हा एक प्रकार होता असें दिसतें.

पिरेपट्टणास चौफेर मोर्चे बसविले. तेव्हां दुसरे दिवशीं किल्लेकरी कौलास येऊन कौल मागूं लागले. त्याजवरून त्यांस कौल देऊन बाहेर काढिलें. आणि छ. २५ जिल्हेजीं किल्यावर सरकारचें निशाण चढलें. ठाण्यांतील पांच हत्ती व पंधरा घोडीं पाडाव आलीं व कोडग [?] वाल्याकडे रा। आप्पाजी गोविंद रवाना केले आहेत. त्याचाही मजकूर कसा तो एका दो रोजांत कळेल ह्मणोन लिहिलें तें कळलें. ऐशास आपण जाऊन किल्यास मोर्चे देऊन किल्ला जोरबजोर घेतला. व ठाण्यांतील पांच हत्ती व पंधरा घोडीं पाडाव आलीं. हे मोठी गोष्ट जाहाली. या दर्दें करून दुसरीं ठाणीं अवसान धरणार नाहींत. राजश्री आप्पाजी राम छ २५ जिल्हेजीं मंगळवारीं येथें येऊन दाखल जाहाले. त्यांचे बोलण्याचा अर्थ सविस्तर दुसरे दिवशीं हैदरखानाकडील सांणडीस्वार व राजश्री राव § सेनापती याजकडील दोघे स्वार यांबराबर लेहून पाठविलें आहे. त्याजवरून सविस्तर कळेल. रा। तुळाजी पवार व कुडचीकर व बांडे पा। गी र पा डी र येथें होते त्यास शत्रूचा जोरा तिकडे फार जाहाला. यांची पाळय राखोन दगा करावा असें त्याचे चितांत होतें. परंतु तुळाजी पवार व व कुडचीकर व बांडे मोठे निकडीनें शत्रूवर आपला दाब राखून सांभाळून आले. बांडे तो होसकोटचास राहिले. तुळाजी पवार व कुडचीकर लष्करांत येऊन दाखल जहाले. रात्रंदिवस मेहनत फार. याजकरितां त्यांचे घोडयांत कांहीं ताकत राहिली नाहीं. रवाना छ. २७ माहे जिल्हेज. बहुत काय लिहिणें कृपा लोभ असों दिल्हा पाहिजे हे विनंती.

[१४२] ॥ श्री ॥

पै॥ छ. १७ मोहरम ज्येष्ठ सन सबा मु॥ ग्वालेर.

तीर्थरूप राजश्री दादासाहेब वडिलांचे सेवेशीं—

अपत्यें माधवराव साष्टांग नमस्कार विनंती येथील कुशळ ता॥ छ. २५ जिल्हेज पर्यंत वडिलांचे आशीर्वादें करून यथास्थित असें विशेष–शहर बरानपूर येथील अमलांत मामलेदारांनीं कमपेश केली याचा अर्थ अवगत जाला तें वृत्त वडिलांचे सेवेशीं विनंती केली. स्वामीनीं आज्ञा केली कीं, शहरास कमावीसदार पाठऊन तहकिकात करावी. म्हणोन रा। त्रिंबक नारायण यांस कमावीस सांगितली. सरसुभेदारी राजश्री नारो कृष्ण यांजकडे आहे तैशी त्यांजकडे करार ठेविली. ऐसें असतां नारो कृष्ण यांस पत्र सादर केलें कीं, त्रिंबक नारायण याजकडे अम्मल सुरळीत देणें. तें त्यांनीं न मानितां जाबसाल केले. त्याजवरि खिजमतगाराबराबर पत्र सादर केलें. त्याशींही मनस्वी भाषण केलें. तदोत्तर-

§ सेनापति–मुरारराव घोरपडे असावे.

ही पत्रें माणसें पाठविलीं त्यांस शहरांत घेतलें नाहीं. बेबदल गोष्टी अमर्यादेच्या सांगितल्या. माणसें फिरोन आलीं. रा। गोपाळराव गणेश यानीं बदमामलीची गोष्ट सांगितली, त्याचप्रमाणें नारो कृष्णासही उमेद जाली. एवंच हाच मार्ग पडतो. यांत खावंदगिरीचा बोज काय ? यास्तव अशा गोष्टीस पारपत्य असावेंच. काम थोडें. दरगुदर* करावी तर शहर बेबदल जहालें हें लौकिकांत. तेव्हां खावंदगिरीस उचीत तें जालेंच पाहिजे. हें सविस्तर वर्तमान वडिलांस कळावें यास्तव लिहिलें. सेवेशीं श्रुत होय. हे विज्ञापना.

[१४३] ॥ श्री] पै॥ छ ३० जिलकाद.

सेवेशीं महादाजी बल्लाळ व हरी बल्लाळ कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ता॥ छ २६ जिलकाद मु॥ नजीक कपिला संगम कृष्णा उत्तर तीर स्वामींचे कृपावलोकनें करून वर्तमान यथास्थित असे विशेष. स्वामींनीं सांडणीस्वाराबरोबर व जासुदा वो। पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. सरकारचे कागदपत्र प्रविष्ट केले. उत्तरें घेऊन पाठवितों. इकडील वर्तमान तर राजश्री मुरारराव सावनूरकर यांस निरोप जाला. छावणीस राजश्री गोपाळराव रहाणार त्यास निश्चय नाहीं. श्रीमंत कृष्णा उतरोन उत्तर तीरास आले. फौजेचे नालबंदीचें काम चालीस लागलें. दोनी स्वाऱ्या मिळोन नालबंदीचा ऐवज ठरेल त्यापैकीं निमे तूर्त द्यावा. त्याचे भरतीस सात आठ लक्ष पाहिजेत. याजकरितां ऐवजाचे तरतुदीविशीं श्रीमंतांनीं आपणास पत्र लिहिलें आहे. आतां इकडे कांहीं गुंता नाहीं. दरमजल येणार. आज आठ कोसाचें कूच आहे. राम तीर्थावरून, म्हसवडावरून येणार. पाऊस पडों लागला. एक मुहूर्त ज्येष्ट शुद्ध त्रयोदशी, दुसरा वद्य चतुर्दशी पर्यंत इतकियांत येऊन पोंचणार. वरकड नवल विशेष वर्तमान तर वंकापुरचा किल्ला खालीं करून घ्यावयास राजश्री राजेबहादर गेले होते. छ १९ जिलकादीं किल्ला हस्तगत जाला. आंत कांहीं जकीरा दारूगोळी तोफ नाहीं. दाणा मात्र होता तो विकत घेतला. किल्यांत शंकराजी राम टेविले आहेत. याउपरी गोपाळराव यांस देतील अथवा सरकारांतून वंदोबस्त करितील. दोनी प्रकार घाटतात. कळलें पाहिजे. स्वामींचे चरण दृष्टीस पडत तो सुदिन असे. बहुत काय लिहिणें कृपा केली पाहिजे हे विज्ञापना.

[१४४] ॥ श्री ॥

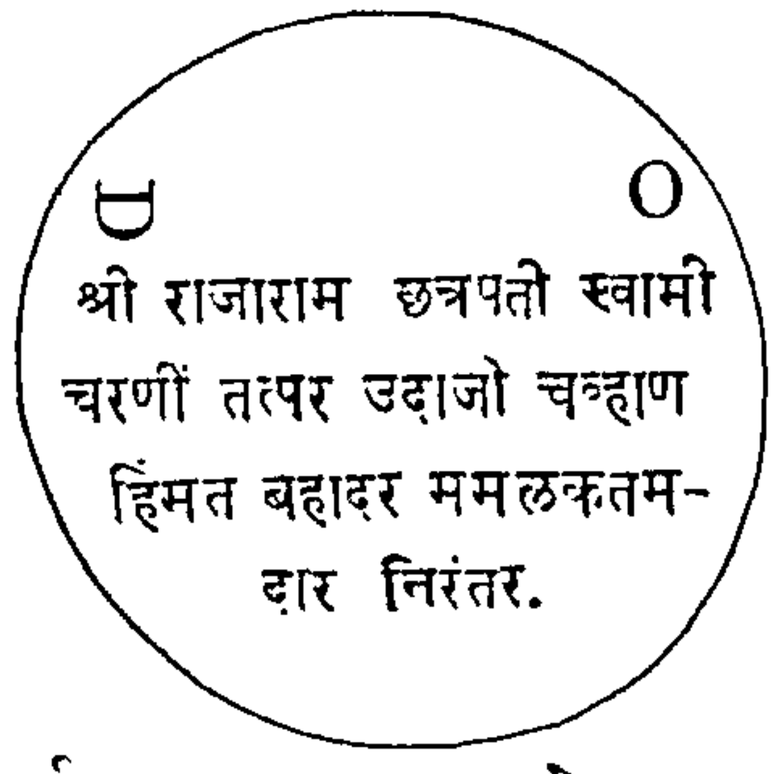
राजेश्री पंत प्रधान गोसावी यांसि—

छ सकळ गुणाळंकरण अखंडित लक्ष्मी आळंकृत राजमान्य—राजे॥ उदा-

---

* दरगुदर=कानाडोळा, क्षमा या अर्थी वर पत्र १२६ पहा. हें पत्र स० इ० १७६८ सालीं लिहिलें.

जी चव्हाण हिम्मत बहादर ममलकत मदार दंडवत विनंती येथील कुशळ जाणून स्वकीय कुशळलेखन करीत असलें पाहिजे. विशेष—आपण पत्र पाठविलें पावलें. लेखनाभिप्राय कळोन समाधान जालें. सातारियाकडील वर्तमान लिहिलें त्याजवरून साकल्य कळलें. सांप्रत आपण कोठें आहां? विचार मनसुबा काय? आपण चित्तांत काय आणिलें आहे तें ल्याहावें. पुढेंही कितेक विचार करणें आहेत. तर राजश्री लिंगो आमाजी यास पाठऊन द्यावें. विचार सुचेल तो मशारनिले समागमें सांगोन पाठवावा. जाणोन लिहिलें. ऐशास आपण आह्मांस निरोप दिल्हा ते वेळेस सांगितलें कीं, श्रावणमासीं मनसुब्याची रीत व फौज ठेवावयाचा विचार तुम्हांस सांगों तों पावेतों दोन दिवस मनसुबा राखून राहणें. असें बोलोन निरोप देऊन लावून दिल्हें. त्याजवरून आम्ही आथणीस आलों. ज्येष्ठ मासीं चिरंजीवांचें लग्न केलें. वरकड या मुलकांतील जागां जागां कागदीं पत्रीं व नानाप्रकारचे फितूर पत्रीं काय ल्याहावे. सर्व अर्थ आपणास विदीत. मसलतीचा विचार, आपणा शिवाय आमची मसलत नाहीं.



या फितुरांत आजपावेतों आह्मी मनसुब्याचा जीव मात्र रक्षून आहों. इकडील कितेक अर्थ सांगणें तो सांगोन राजश्री लिंगोपंत रवाना केले आहेत, ते आपणां संन्निध येऊन सविस्तर विनंती करतील. तो अर्थ चित्तारूढ करून प्रत्युत्तर समर्पक पाठविलें पाहिजे. प्रस्तुत या श्रावणमासीं आम्ही कूच करून झेंडे डेरे बाहेर देऊन निघालों आहों. सर्वभार आपणावर आहे. आपणाखेरीज दुसरा विचार जाणत नाहीं. हे मनोमन साक्ष असे. पुनरुक्त पत्रीं विशदें ल्याहावें हा अर्थ नाहीं. तपशील अर्थ मशारनिले निवेदन करतील त्याजवरून श्रुत होईल. आपलें उत्तर येईल तदनुरूप वर्तणूक होईल. विशेष काय लिहिणें, कृपा वर्धमानकरावी हे विनंती.

मोतंब सूद.

[१४५] ॥ श्री ॥

श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामींचे सेवेशीं—

पो। भवानी शंकर हैबतराव कृतानेक नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशळ जाणोन स्वकीय कुशळ लेखन करित असलें पाहिजे. विशेष—आपण पत्र पा। तें पावलें. प्रांत वांई येथें ब्राम्हण ज्ञातींत कोणी कन्येचे रु।। घेऊन विवाह करूं नये, जो कन्येचा ऐवज घेईल त्याजपासून दुप्पट व जो देईल त्यानें कन्येचे

बापास रु॥ दिल्हे असतील तितके, व मध्यस्ती करून पैका घेईल तो ऐवज त्याजपासून सरकारांत घेतला जाईल. या प्रमाणें ब्राह्मण ज्ञातीस व जमीदार व धर्माधिकारी व उपाध्ये व जोशी व पा॥ कुळकर्णी यांस निक्षून ताकीद करावी. ताकीद केली असतां आज्ञे प्रमाणें बर्तणूक न करीत त्यांजपासोन सदर्हू प्रमाणें ऐवज घेऊन कांहीं खर्चाची बाब न लावितां हिशेबीं जमा करावी, म्हणोन लिहिलें. ऐशास प्रांत **वांई** येथील गांव बहुत करून दुमाले आहेत. तेथें आमचा रोखा पत्र चालत नाहीं. वसुली गांव व **वांई** क्षेत्र व देशमुख व देशपांडये वगैरे सरकारचे पत्राअन्वयें आणवून ताकीद करवितों. कळलें पाहिजे. बहुतकाय लिहिणें लोभ असों दिल्हा पाहिजे हे विनंती.

[१४६] ॥ श्री ॥ पै॥ छ ५ मोहरम.

सेवेशीं **नारा**यण **भास्कर** साष्टांग दंडवत विज्ञापना ऐसिजे **गोंवेकर फिरंगी** याकडे **राजपुरी**तून पेगाम लागल्याचा मजकूर निराळे विनंतीपत्रीं लिहिला आहे याजवरून सेवेशीं निवेदन होईल. **फिरंगी** यंदा **पूर्तकाली**[६१] हून जाहाजें आल्यानंतर वळवळ करितां राहात नाहीं. या गोष्टीस स्वामींच्या प्रतापाचा दबाव असिल्यानें उत्तम आहे. दबाव हाच कीं, वरकड टोपीकर वगैरे यांस **राजपुरी**चे मसलतीमुळें पत्रें सादर जालीं असतील त्या प्रमाणें **गोंवेकर**ांसही पत्र सादर व्हावें कीं, **जंजिरे दंडा** राजपुरी याजवर सरकारची मसलत आहे, तरि तुम्हीं आपलीं जाहाजें संजुता करून सामान सरंजाम सुद्धां तयार होऊन जलमार्गें येऊन सामील होणें. कदाचित **राजपुरी**वाले तुम्हांस लाभ लोभ दाखवून आपले कुमकेस बोलावतील व तुम्ही ममतेस गुंतोन त्यांचें साहित्य कराल तरि आधीं तुमचें पारपत्य होईल. **राजपुरी**वाल्यांस तंबी करून **जंजीरा** सरकारांत घेणें हें तों जरूर आहे. त्या प्रों॥ थोडक्याच दिवसांत सिद्धीस जाईल. परंतु तुम्ही तु र द रा ज पाहोन वर्तणूक करणें. म्हणोन पत्र व त्यांतच मजकूर ल्याहावयाचा सेवकास सुचला लिहिला जातो जे. **तुळाजी आंगरे** याजवर सरकारची मसलत पेशजी जाहाली होती तेसमयीं तुम्हीं त्याची कुमक उपराळा करावयाची कबुलात करून आडीच लक्ष रुपये आंगऱ्याकडून तुम्हीं नेले आहेत. त्यास **आंगऱ्या**चा मुलुख व कोट किल्ले दरोबस्त सरकारांत घेतले. मालीयत व खजाना जेथें जेथें त्यांचा सांपडला तो सरकारांत आणिला. तुम्हीं त्याजकडून रुपये नेले आहेत ते सरकारचे आहेत. तरि सदरहू ऐवज पाठऊन देणें म्हणोन पेशजीं तुम्हांस लि-

६१. पूर्तकाल=पोर्तुगाल. पूर्तकाली कागद पोथी लिहिण्यास घेत असत ते पोर्तुगालाहून इकडे येत असत. अद्यापीही या कागदावर पोथी लिहिण्याचा प्रघात आहे.

हिलें असतां अद्यापवर पाठवीत नाहीं. हे गोष्ट कार्यास येणार नाहीं. हल्लीं देखत पत्र सदरहू रुपये सेवकाचे पदरीं घालून हुजूर पाठविणें. तैसेंच सोंधेकरांचा मुलुख आहे तो सरकारचें स्वराज्य आहे ऐसें असतां कूर्मगड व सदाशिवगड हे दोन्ही किल्ले तुम्हीं घेऊन ठाणीं ठेविलीं आहेत म्हणोन कळलें. तरि हरदू किल्यांवरील तुम्हीं आपलीं ठाणीं उठऊन, किल्ले खालीं करून, सेवकांचे स्नाधीन करणें व यांची पावती घेऊन हुजूर पाठवणें. आणि तुम्ही भाद्रपद शुद्ध चतुर्थी होतां आपलें सामान सुद्धां येऊन राजपुरी जवळ सरकारच्या फौजांस सामील होणें. येणें प्रों तुम्हीं केल्यास तुमचे संस्थानचें व तुमचें कल्याण आहे न केल्यास तुम्हास नतीजा[70] पोंचेल. स्पष्ट समजोन वर्तणूक करणें म्हणोन पत्र व गोवर्नदोर[71] राजा व सकटतार दिवाण यांस वस्त्रें सावांक [ला ?] दस्तुर येऊन सेवकास आज्ञा जालिया गोमांतकास जाईन. हे गोष्ट जालियानें फिरंगी दबाव खाऊन आपले ठिकाणीं रहातील. वळवळ करूं शकणार नाहीं. महाराजांचे ध्यानास आलिया येणें प्रों पत्रें वस्त्रें पाठवावयाची आज्ञा करणार स्वामी समर्थ आहेत व येथून सेवकाची खानगी उत्तम प्रकारें करून द्यावयाविशीं जिवुबा सबनीस यांस आज्ञा असावी. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

[१४७] ॥ श्री ॥ पै॥ छ ५ मोहरम.

सेवेशीं नारायण भास्कर साष्टांग दंडवत विज्ञापना. गोंवेकर फिरंगी यांकडील बातमीचा मजकुर तरि राजपुरीहून ज्येष्ठ अखेर माशीं गलबतावरून वकील येऊन नेहमी गोंव्यास येऊन राहिला आहे. त्याजकडून गलबत राजपुरीस जाऊन मागती सांप्रत आलें. जंजिऱ्यावर मसलत श्रीमंतांची जाली आहे, जंजीरा घेणार, त्यास या समयास तुम्हीं आपली कुमक उपराळा जळमार्गें करावा, सामान सरंजाम आपणास पोहोंचवावा, आपली शरम या वख्तीं तुम्हीं राखावी. तैसेंच मर्दनगडास तुमचा मुख्य राजा मारला गेला असतां तुम्ही आजि पावेतों कांहीं प्रतिकार करून दाखविलें नाहीं, तरि मर्दनगडचा सूड घ्यावा, येविषयीं दू मु त व जे कारितात. परंतु आजवर फिरंगी याजवळ जमात किंवा लढाईचा पोख्ता सरंजाम नाहीं. दरसाल जहाज एक येतें. व तीन वर्षांनीं चार पांच गॅल्यां[72] व मोठी जाहाजें तीरकती सु ब रां चीं यावीं त्यास हें तिसरें साल आहे. यंदा भाद्रपदमाशीं गणेश चतुर्थी माजी पांच जहाजें घेऊन नवा राजा येणार. ती जाहाजें पूर्तकालाहून आल्या उपरांतीक आधीं मर्दनगड-

---

७०. नतीजा ? शिक्षा, उपद्रव ?
७१ गोवरनदोर=गवरनर.
७२. गल्यां=गाली म्हणून इंग्रजी नांव आहे ज्यास असें पोर्तुगीज लोकांचें तारू.

चे गळीं पडावें, हा त्यांचा मनसबा आहे. बादँनँ शामलांचा यांचा करार मदार होऊन वर्तमान आढळेल तें सेवेशीं लेहून पाठवीन. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना. *

[१४८] ॥ श्री ॥ पै॥ छ ५ मोहरम.

सेवेशीं **ना**रायण **भा**स्कर साष्टांग दंडवत विज्ञापना. **सां**वतांचा व **गों**वेकर **फि**रंगी यांचा हर्षामर्ष गतवर्षा पासून लागला आहे. त्यास **गो**मांतकचे खाडी आलीकडील मुलुक यांणीं घेऊन सारे मुलकाची जप्ती केली. रहातां तीन ठाणीं राहिलीं. येक **हलर्ण**, दुसरी **डि**चोली, तिसरें **ते**रेखोल या तीन ठाण्यांत **फि**रंगी यांचे लोक आहेत. ठाण्या बाहेर नाक्या नाक्यावर चौक्या यांच्या बसल्या आहेत. सामान बाहेरून जाऊं पावत नाहीं. दोन तीन जुंजें यांचीं त्यांची जालीं. त्यांत **फि**रंगी यांचें सामान बहुत, बराँच दारू गोळीची मोठी मार. तथापी एक दोन वेळां यांचा जोरा होऊन **फि**रंगी मोडून माघारे घातले. वीस बावीस **फि**रंगी यांजकडे सांपडला. त्यांस आणून कैदेंत ठेविले आहेत. सांप्रत **फि**रंगी याजकडून बोली चाली लागली आहे. त्याजकरितां **बा**डीस **फि**रंगी होते त्यापैकीं एक दोघे **गों**व्यास गेले आहेत. परस्पर यांचा त्यांचा तहरह व्हावा, ठाणीं यांचे स्वाधीन करावीं, पुढें यांणीं **बा**रदेशांत न उतरावें, **फि**रंगी याणीं खाडी आलीकडे उपसर्ग न द्यावा, असा कारभार त्यांचा घाटत आहे. होतां होईल तें सेवेशीं लेहून पाठवीन. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

[१४९] ॥ श्री ॥

साहेबांचे सेवेशीं आज्ञांकित **व**याजी नाईक, विज्ञापना, मेस्तर **ए**लफिनइष्टेन वकील दिम्मत **इं**ग्रज **क**लकत्तेकर यांजकडील दिनचर्येची बातमी.

१. छ १० मोहरमचें वर्तमान. मशारनिले प्रातःकाळीं **दा**भोडी पावेतों जाऊन सहल करून आले. अनुमिया **हैं**दराबादकर **ना**रायणजी डांकवाले यांशीं बोलून गेले. **मुं**बई व **हैं**दराबाद व **श्रीरं**गपट्टण व **ब**ऱ्हाणपुरचीं पत्रें डांके बराबर आलीं. जाब रा॥ जाले. रिकाड कोशलदार व कर्णेल ग्रांट **मुं**बईहून बंगल्यास आले. सात मुक्काम केले होते. **बे**हँरीस येऊन, देऊळ

---

७३. 'बाद्दन' हे कोण ?

* हा लिहिणारा नारायण भास्कर कोण?

७४. 'बराच'=म्हणजे काय ? मोडीत 'बेशच' असेंही होईल.

७५. बेहेरगांव=येथें एक कोरींव लेणें आहे हें बौद्धांच्या वेळचें आहे. मध्यें टोलेजग दिवाणखाना आहे. त्याचे शिरोभागीं मोठा स्तूप असून त्यावर एक मोठें छत्र आहे. ह्यास धर्म राजाचा डेरा असें म्हणतात. दिवाणखान्याचे खांब मोठे उंच असून समोरासमोरील प्रत्येक दोन खांबांवर एक अशा अर्धलंब वर्तुलाकार मोठ्या लांकडी कमानी शोभे करितां दिल्या आहेत.

(पु० चा०)

पुढें जानकी रामअंकीं विराजे । रमा आदिनारायणा जेंवि साजे ॥
असंभाव्य तो वाद्यकल्लोळ गाजे । कपीवाहिनी माजि आनंद माजे ॥ १०५ ॥
जनाच्या मना कारणें धीर केला कृपेचा कृपासागरा पूर आला ॥
कृपादृष्टिनें पाहिलें जानकीला । पुढें शीघ्र आलिंगिलें त्या सितेला ॥ १०६ ॥
म्हणे दास हे श्लोक रामायणाचे । जरी अल्प सोपे चि नाना गुणांचे ॥
कितीएक पाल्हाळ टाकोनि मागें । कथा चालिली ते पुढें लागवेगें ॥ १०७ ॥

अकरावा प्रसंग प्रारंभ.

प्रतापें दिनेशूं तपाचा हुताशू । विरांमाजि ईशू सुरांचा सुरेशूं ॥
मुनींचा महेशू महादेव धीर्शूं । सदांचा उदासू वनारण्यवासू ॥ १ ॥
पिनाकी शुळी बोलिजे रुद्रवाणी । जटाभार पंचाननू शूळपाणी ॥
हरू शैलजावल्लभू भक्तपाळू । धराधार मृत्युंजयो तो कृपाळू ॥ २ ॥
महादेव शंभू गिरीजाविलासी । सुवर्णाचळामाजि कैलासवासी ॥
विराजे रूपें गौर कर्पूर जैसा । दिसे धाम ढौळा सदाशीव तैसा ॥ ३ ॥
विषें कंठ काळा दिसे चंद्र मौळीं । फणीधारकू वन्हि साजे कपाळीं ॥
असंभाव्य भोळा गळां रुंडमाळा । पहा मस्तकीं वोघ जाती खळाळा ॥ ४ ॥
वसे भस्म अंगीं प्रभू वीतरागी । उदासीन तो सर्व सामर्थ्य त्यागी ॥
विधी शक्र हे सर्व ध्याती जयाला । महादेव तो वर्णितो राघवाला ॥ ५ ॥
म्हणे धन्य रामा विरा पूर्णकामा । असंभाव्य सीमा कळेना महीमा ।
महा थोर अद्भूत सामर्थ्य केलें । प्रतापें चि ब्रह्मादिकां सोडवीलें ॥ ६ ॥
तया रावणालागीं प्रसन्न आम्हीं । विरंचीवरें मातला पापकर्मी ॥
ऋषी देव माझे बहू कष्टवीले । समर्था तुवां सर्व ही सोडवीले ॥ ७ ॥
अखंडीत घेतों तुझें नाम वाणी । पुजा अंतराम्यानें कोदंडपाणी ॥
बहू काळ होतें बहू आर्त पोटीं । प्रसंगें चि ये जाहली थोर भेटी ॥ ८ ॥
अकस्मात हा भेटिचा लाभ जाला । मनामाजि अद्भूत आनंद जाला ॥
सुरांकारणें संकटीं पावलासी । मनोभावना राहिली तूजपाशीं ॥ ९ ॥
भविष्योत्तरें बोलिलीं वाल्मिकानें । पहातों चरित्रें तुझीं आवडीनें ॥
विषें पोळला प्राण माझा निवाला । निजध्यास तो लागला पार्वतीला ॥ १० ॥

---

८५. दिनेश=सूर्य. ८६. हुताश=अग्नि. ८७. सुरेश= इंद्र. ८८. धीश=बुद्धीचा स्वामी. ८९. पंचानन=पंचमुखी. ९०. शैलजावल्लभ=पार्वतीपति शिव. ९१. फणीधारकू=सर्प धारण करणारा. ९२. रुंडमाळा=मुंडक्यांच्या माळा. ९३. वीतरागी=वैराग्ययुक्त.

समस्तां मनीं लागला ध्यास रामा । तुझें रूप ध्यातों सदां योगधामा ॥
बहूसाल हें बोलणें काय देवा । अखंडीत हा लोभ आतां असावा ॥ ११ ॥
प्रती उत्तरें राम बोले महेशा । उदाराधिशा सुंदरा देवधीशा ॥
समर्था प्रभू लोकपाळा नृपाळा । लिळे जाळिशी पाळिशी या भुगोळा ॥ १२ ॥
तुझा योग होतां चि आनंद जाला । पुढें देखतां प्राण माझा निवाला ॥
दयासागरा सर्व सांभाळ केला । सुखानंद हेलावला तृप्त जाला ॥ १३ ॥
पुढें बोलता जाहाला तो त्रिरंची । म्हणे आजि हे धन्य वेळा सुखाची ॥
तुझा योग होतां घडी अमृताची । बहू स्तूति केली रघूनायकाची ॥ १४ ॥
किती बंधनें पावलों पूर्व पापें । बहू दीस ओसंडिलेe मायबापें ॥
बहू कष्ट केलेसि देवाधिदेवा । कृपाळूपणें शीघ्र केला कुडावा ॥ १५ ॥
तुम्हां वेगळे सर्व ही दीन झाले । त्रिकूटाचळीं बंदि शाळे मिळाले ॥
दिनासारिखे जाहले दैन्यवाणे । प्रभू आमुचें दुःख तें कोण जाणे ॥ १६ ॥
बहू कष्टविलें तया रावणानें । घडीनेंघडी त्रासिलें दुर्जनानें ॥
गमे हानि येतां मनामाजि चिंता । समस्तांस कोणी नसे सोडवीता ॥ १७ ॥
बहू वोखटी वेळ येऊन गेली । कृपासागरा धावणी शीघ्र केली ॥
सुतालागीं झेंपावला व्याघ्र तैसा । जगज्जन्मका तूं समस्तांस तैसा ॥ १८ ॥
स्तुती उत्तरें बाळकू काय जाणें । बरें वोखटें सर्व कांहीं च नेणें ॥
मुलें खेळतां मायबापास चिंता । तयाचे परी बोलताहे त्रिधाता ॥ १९ ॥
बहू स्तूति केली तया ब्रह्मयानें । कृपाळूपणें वारिलें राघवानें ॥
प्रसंगें त्रिधीचें समाधान केलें । मनीं दुःख मागील तें सर्व गेलें ॥ २० ॥
पुढें बोलता जाहला वज्रपाणी । सदा सर्वदा गाइजे जोf पुराणीं ॥
तया सूकृताचा बरा काळ आला । प्रभू रामचंद्रा तुझा योग झाला ॥ २१ ॥
बहूतां परी राघवा ऐकलासी । पुरी पूरली लोचनांची असोसी ॥
पुढें पाहतां देखतां रूप तूझें । जगन्नायका धन्य हें भाग्य माझें ॥ २२ ॥
उणे कोटि कंदर्प हें रूप साजे । सदा सर्वदा योगि ध्यानीं विराजे ॥
मुनी शोधिती भक्त कोट्यानुकोटी । बहू साधनें ही नव्हे शीघ्र भेटी ॥ २३ ॥
कितीएक योगी उदासीन जाले । गिरी कंदरीं तूज शोधीत गेले ॥
तयां अंतरीं भेटसी अल्प कांहीं । जनीं आमुच्या सूकृता पार नाहीं ॥ २४ ॥
म्हणे इंद्र तो स्वामि देवाधिदेवा । जनीं सेवका आपुलासा म्हणावा ॥
घडेना मला भक्तिभावार्थ नाहीं । प्रभू सांगिजे जी मुखें कार्य कांहीं ॥ २५ ॥
म्हणे राम गा वज्रपाणी प्रसंगें । रथू मातळी धाडिला लागवेगें ॥

---

e बहुदीस ओसंडिलें माय बापें–बहुदीस हो शीणलों मायबापें. f गाइजे जो–देव ऐकों.
१४ कंदर्प=मदन.

तुवां कार्य तें सर्व पूर्वी च केलें । रथारूढ होऊनियां येश आलें ॥ २६ ॥
पुन्हा मागुतें एक आतां करावें । निमाले कपी ऋक्ष त्या ऊठवावें ॥
सुधामेघ पाडूनियां लागवेगीं । महा वीर ते ऊठवीं ये प्रसंगीं ॥ २७ ॥
मुखें बोलता जाहला चक्रपाणी । तेणें थोर संतोषला वज्रपाणी ॥
प्रसंगीं तये थोर आनंद जाला । नमस्कार केला रघूनायकाला ॥ ॥ २८ ॥
जळेशास आज्ञापिलें ते चि काळीं । महा मेघ ते चालिले अंतराळीं ॥
असंभाव्य ते जाहली मेघवृष्टी । तिणें भीजली सर्व ते प्रेतसृष्टी ॥ २९ ॥
कपी रीस ते सर्व आले निमाले । नमस्कारिला राम सैन्यीं मिळाले ॥
कळेना कळा कोण या राघवाची । मनीं कल्पितां हांव पूरे मनाची g ॥ ३० ॥
निमाले कपी पावले दिव्य देहो । मिळाला रिसां वानरांचा समूहो ॥
सुवेळाचळामाजि ते भार आले । क्षमारूप तैसे चि सर्वे मिळाले ॥ ३१ ॥
मिळाले बहू देव कोट्यानुकोटी । असंभाव्य दोहों दळामाजि दाटी ॥
मुखें बोलती देव त्या राघवाला । स्तुती उत्तरीं तोषवीती दयाळा ॥ ३२ ॥
प्रसंगें चि आज्ञा समस्तांस द्यावी । पुन्हा मागुती सर्व चिंता असावी ॥
तुम्हीं हो अयोध्यापुरीमाजि जावें । विलासें बहू राज्य सूखें करावें ॥ ३३ ॥
प्रती उत्तरीं राम बोले समस्तां । म्हणे हो बरें जाइजे शीघ्र आतां ॥
समस्तीं तुम्हीं भूवनामाजि जावें । विलासें बहू राज्य सूखें करावें ॥ ३४ ॥
मुखें बोलतां राम ते देव तोषें । करीं पीटती टाळिका नामघोषें ॥
नमस्कार केला रघूनायकाला । समस्तां मनीं थोर आनंद जाला ॥ ३५ ॥
रवी पावकें येम नैऋत्यनाथें । जळाढ्यें धनाढ्यें रघूनायकातें ॥
गुरु अंगिरा देव गंधर्व ते ही । बहू बोलते जाहले सर्व कांहीं ॥ ३६ ॥
ऋषी देव गंधर्व सर्वे मिळाले । स्तुतीउत्तरीं बोलते शीघ्र जाले ॥
समस्तांसि सन्मानिलें राघवानें । गुणां किन्नरादीक गाती पुराणें ॥ ३७ ॥
निरोपें चि त्या चालिल्या देवकोडी । पुढें शीघ्र बीभीषणू हात जोडी ॥
समर्था मला थोर आतां करावें । घडी एक लंकापुरीमाजि जावें ॥ ३८ ॥
धरावें मनामाजि देवाधिदेवें । जनीं सेवकालागिं कांही घडावें ॥
करावें समर्थें जिणें श्लाघ्य माझें । घडावें महद्भाग्य हें दास्य तूझें ॥ ३९ ॥
प्रती उत्तरीं राम बोले तयासी । म्हणे धन्य बीभीषणा गूणराशी ॥
प्रसंगें सखा बंधु तूं जोडलासी । पुरेना तुझे संगतीची असोसी ॥ ४० ॥
प्रितीच्या सुखा लागिं कैसें वदावें । गुणाच्या गुणाला किती आठवावें ॥

---

१५. सुधामेघ=अमृताचे ढग. १६. जळेश=वरुण. g मनीं कल्पितां हांव पूरे मनाची—न चाले पुढें बुद्धि ब्रम्हादिकांची. १७. जळाढ्य=वरुण. १८ धनाढ्य=कुबेर. १९ श्लाघ्य=धन्य.

बहूसाल तूं राखिला स्नेहवाद । जनामाजि तूं धन्य साधू अगाधू ॥ ४१ ॥
स्नेहाळा तुंवा आनि ऐसें करावें । पुरीमाजि त्वां सुग्रिवालागिं न्यावें ॥
विलासें बहूतां परी सूख द्यावें । कपी ऋक्ष घेऊनि वेगें उठावें ॥ ४२ ॥
सखा सुग्रिवा सारिखा कोण आहे । मनामाजि बीभीषणा तूं च पाहें ॥
जिवेंशीं सखा आमुचा साह्य जाला । असंभाव्य हा वीरमेळा मिळाला ॥ ४३ ॥
जनीं मैत्रिकी राखिली सुग्रिवानें । बहूसाल हा कष्टला जीव प्राणें ॥
स्वयें देखिलें सांगणें काय तुम्हां । कपी पूजितां पावलें सर्व आम्हां ॥ ४४ ॥
पुढें शीघ्र बीभीषणें ते चि काळीं । अती आदरें ठेविलें वाक्य भाळीं ॥
करीं घेतलें प्रीतिनें सुग्रिवाला । म्हणे आजिचा काळ हा धन्य जाला ॥ ४५ ॥
समर्था गुणें तूं सखा जोडलासी । तुझा योग हा पार नाहीं सुखासी ॥
कपी ऋक्ष घेऊनि तैसा निघाला । पुढें शीघ्र लंकापुरीमाजि गेला ॥ ४६ ॥
जळें निर्मळें सर्व अभ्यंग केलें । अळंकार चीरें कपी तोषवीले ॥
बहूतां परीचीं सुगंधें फुलेलें । समस्तांसि नाना रसें तृप्त केलें ॥ ४७ ॥
रिसां वानरांला पुजा सांग जाली । बहूसाल बीभीषणें स्तूति केली ॥
महावीर विश्रांति पावून तेथें । निघाले पुढें सर्व ही राम जेथें ॥ ४८ ॥
सुगंधी बहू घातल्या पुष्पमाळा । [1]अनीळें सुखें वास नेला भुगोळा ॥
प्रभूला नमस्कार साष्टांग केले । मिळाले कपी ऋक्ष सूखें निवाले ॥ ४९ ॥
सभेमाजि आली बहूसाल शोभा । पुढें राहिला हात जोडोनि ऊभा ॥
प्रसंगीं तयें राम बीभीषणाला । सुधाउत्तरीं[1] बोलता शीघ्र जाला ॥ ५० ॥
म्हणे गा विरा त्वां पुरीमाजि जावें । ध्रुवाचे परी राज्य तेथें करावें ॥
शशी सूर्य तारागणें अंतराळीं । असावें सुखें भोगिजे सर्व काळीं ॥ ५१ ॥
पुढें बोलिजे शीघ्र नैऋत्यनाथें । म्हणे वासना पूरवावी समर्थें ॥
प्रभू बोलतां चित्त माझें न राहे । पहावी अयोध्यापुरी वासना हे ॥ ५२ ॥
पुरीमाजि भद्रासनीं तूं नृपाळा । महोत्साह उत्साह पाहेन डोळां ॥
उदारा प्रभू सौख्य पाहेन संगें । निरोपें चि मी शीघ्र येईन मागें ॥ ५३ ॥
सवें घेतलें वीर बीभीषणाला । रघूराज तो वानरेंशी निघाला ॥
असंभाव्य तो वाद्यकल्लोळ जाला । पुढें सिद्ध केलें महा पुष्पकाला[2] ॥ ५४ ॥
नसे तूळणा रत्नमंडीत यैाना[3] । महीतुल्य त्या आणवीलें विमाना ॥
तयारूढ तो जाहला राम वेगीं । कपी वीर ते आपुलाल्या विभागीं ॥ ५५ ॥
विमानावरी रामराजा विराजे । वरी बैसले ते कपी रीस राजे ॥

---

१००. अनीळ=वारा. १. सुधाउत्तरीं=गोड शब्दांनीं. २. पुष्पक=रावणाचें विमान. ३. यान=वाहन.

सुमित्रासुतू बैसला सैन्य भागीं । जगन्मात सीता तया वामभागीं ॥ ५६ ॥
विमानावरी वाजती घंटमाळा । खडे घोष हेलावती मुक्तमाळा ॥
समुद्रोदकीं पूर्ण तारूं च जैसें । नभामाजि तें चालिलें भव्य तैसें ॥ ५७ ॥
पुढें चालतां चालतां लागवेगीं । सितेलागिं ते राम सांगे प्रसंगीं ॥
रणामंडळीं आट राक्षसकूळा । त्रिकूटाचळू दाखवीली सुवेळा ॥ ॥ ५८ ॥
असंभाव्य पैलाणिला सेतु जेथें । स्वयें वास दर्भासनीं योग तेथें ॥
स्त्रिया रत्नमंडीत नानाविलासी । समुद्रातिरीं भेटला तोयराशी ॥ ५९ ॥
बळें आगळा वीर वाळी निमाला । दिलें राज्य तेथें कपी सुग्रिवाला ॥
अकस्मात जाली हनूमंत भेटी । तटाकें नद्या दाखवी वीर जेठी ॥ ६० ॥
जटायू पुढें पावला स्वर्गलोकीं । जनस्थान हें रम्य गोदातटाकीं ॥
पुढें चालतां राम राजाधिराजें । तया राहवीलें ऋषी भारद्वाजें ॥ ६१ ॥
कपींचीं दळें भूतळीं दाटि जाली । तया भारद्वाजें बहू स्तुति केली ॥
पुढें धाडिलें मारुतीलागिं देवें । म्हणें गा विरा भ्रातया भेटवावें ॥ ६२ ॥
प्रभू बोलतां वीर तैसा निघाला । तया गूहकानें नमस्कार केला ॥
स्तुती बोलतां तो समाचार सांगे । नंदीग्राम तो पावला लागवेगें ॥ ६३ ॥
कपी देखिला भव्य रामानुजानें । नमस्कार केला तया बांधवानें ॥
कपी भेटला बैसला स्वस्थ जाला । समाचार साकल्य सांगे तयाला ॥ ६४ ॥
म्हणे मारुती बांधवाच्या वियोगें । पळें भासती तीं किती काळयूगें ॥
महद्भाग्य आलासि येणें प्रसंगीं । रघूनाथ तो भेटवीं लागवेगीं ॥ ६५ ॥
उदासीन तो बंधु त्या राघवाचा । वदे मारुतीलागीं कारूण्यवाचा ॥
बहू कष्टलों काळ गेला दुखाचा । कधीं राम भेटेल सिंधू सुखाचा ॥ ६६ ॥
वृथा संपदा राज्य हें काय कीजे । उदासीन या राघवाला नमीजे ॥
पदें भोगिजे ते मदें बाधिजे तें । दिसेंदीस आयुष्य हें व्यर्थ जातें ॥ ६७ ॥
कितीएक ते भाग्य भोगून गेले । पुन्हा मागुती मृत्युपंथें निमाले ॥
कितीएक साधू उदासीन जाले । महीमंडळीं लोक सूखें निवाले ॥ ६८ ॥
भले जाणती संपदा दुःखदाती । स्वहीतापरा त्रास होतो नियंती ॥
हरादीक ते तापसी या च लागीं । सदां सर्वदां फीरती वीतरागी ॥ ६९ ॥
म्हणोनी मला राघवें वीण कांहीं । सदां सर्वदां वैभवें चाड नाहीं ॥

---

४. सव्य=या शब्दाचा अर्थ " डावा " असा मूळचा आहे. परंतु लोक " उजवा " असा चुकीनें समजतात. याप्रमाणेंच परोक्ष व अपरोक्ष यांचाही अर्थ लोक विपरीत समजतात. ५. वामभागीं=डावेकडे. ६. मुक्तमाळा=मोत्यांचे हार. ७. पालाणीला=खोगिरासारखा घातला. ८. तोयराशी=समुद्र. ९. जनस्थान=नाशिक शहर.

मला भेटवीं **राम** आत्मा जगाचा । वदे **मारु**तीलागिं तो दीन वाचा ॥ ७० ॥
म्हणे **मारु**ती धन्य गा धन्य साधू । महाशक्ति वीरक्ति बोधें अगाधू ॥
नव्हे साधनें भेटि ब्रह्मांदिकाला । तुम्हांलागिं भेटीस तो **राम** आला ॥ ७१ ॥
नमस्कार केला तया **मारु**तीनें । रजें डौरलें भाळ माहा विरानें ॥
प्रिती लागली अंतरीं ते ढळेना । म्हणे धन्य गा धन्य लीळा कळेना ॥ ७२ ॥
तया देखतां चित्त सूखें निवालें । मनामाजि तें थोर आश्चर्य केलें ॥
म्हणे वीर अद्भूत वैराग्य कैसें । महद्भाग्य हें मानिले तृण जैसें ॥ ७३ ॥
पुढें वीर **रामा**नुजें काय केलें । पुरीमाजि **शत्रू**घना पाठविलें ॥
समस्तां **व**सिष्ठांदिकां जाणविलें । असंभाव्य तें सैन्य पालाणवीलें[10] ॥ ७४ ॥
म्हणे वीर तो **राम** येईल आतां । सुखी जाहली मुख्य माता समस्तां ॥
प्रसंगें तये थोर आनंद जाला । पुरीमाजि तो लोक सर्वै मिळाला ॥ ७५ ॥
पुढें शीघ्र पालाणिले दिव्य घोडे । महीमंडळीं त्यांस नाहींत जोडे ॥
असंभाव्य तीं हींसती दिव्य घोडीं । उफाळें तयां धांवतां भूमि थोडी ॥ ७६ ॥
मुठाळी[12] झुली पाखरा मुक्तमाळा । बहू रत्नमंडीत भासे उफाळा ॥
अळंकार भांगार मंडीत केले । बहूभार शृंगारिले सिद्ध जाले ॥ ७७ ॥
गिरीसारिखीं चंड बाडें अपारें । बहू मातलीं कुंजरें थोरथोरें ॥
पताका झुली रम्य दिव्यांबरांच्या । बहू रंग लावण्य नाना परीच्या ॥ ७८ ॥
महा मस्त ते हस्ति भारें निघाले । त्वरें चालतां भव्य सर्वांग डोले ॥
भुमी हाणतां अंदु[13] वाजे खणाणा । बळें वाजती चंड घंटा घणाणा ॥ ८० ॥
तयारूढ ते वीर कीतीक जाले । घडाडीत सेना असंभाव्य चाले ॥
शिबीका बहूमाल सूखासनातें । पताका निशाणें फडाडीत वातें ॥ ८० ॥
महावीर **शत्रू**घनू लागवेगीं । **सु**मंतू प्रधानू तया पृष्ठभागीं ॥
बहू वाद्य तो घोष गेला दिगंता । **ऋ**षीराज **वा**सिष्ठ त्या मुख्य माता ॥ ८१ ॥
पदीं चालिला मुख्य तो योगि बंधू । सवें घेतला **मारु**ती वीर्यसिंधू ॥
महा वीर दोघे पुढें शीघ्र आले । असंभाव्य ते भार मागें उदेले ॥ ८२ ॥
पुढें **राम** तेथूनि वेगीं निघाला । महा **पु**ष्पकारूढ होऊनि आला ॥
त्वरें पावतां पावतां **नं**दिग्रामा । कपी वीर तो दाखवी शीघ्र व्योमा ॥ ८३ ॥
असंभाव्य तें तेज हेलावताहे । म्हणे गा कपी काय हें येत आहे ॥
तया सांगतो मारुती **राम** आला । नभामाजि तो **पु**ष्पकारूढ जाला ॥ ८४ ॥

---

१०. पालाणवीलें=बोलविलें ११. पालाणिले=खोगीर चढविले (सं. पल्याण=खोगीर). १२. मुठाळी=बैल इत्यादिकांवर जें हलक्या प्रतीचें खोगिर घालतात त्याला मूठ किंवा मुठाळी म्हणतात. १३. अंदु=हत्तीच्या पायांतली बेडी.

पुढें रामभ्राता नमस्कार घाली । सुखाची असंभाव्य ते वेळ आली ॥
तया देखतां सौख्य अद्भूत जालें । वरी पाहतां यान सांन्निद्ध आलें ॥ ८५ ॥
पुढें देखिला भव्य तो रामयोगी । असंभाव्य सेना तया पृष्ठभागीं ॥
त्वरें चालतां धांवतो रामभ्राता । नव्हे धीर त्या भेटिचा काळ येतां ॥ ८६ ॥
बहू रम्य लावण्य कामावतारी[१३] । महा वीर दोघे रूपें योगधारी ॥
तया देखतां रोमें[१५] अंगीं थरारी । सुखें पाहतां सर्व सेना थरारी ॥ ८७ ॥
रूपें सारिखे वीर दोघे मिळाले । सुखाचे बहू कंप रोमांच आले ॥
पदीं ठेविला मस्तकू वांधवानें । तया ऊठवीलें त्वरें राघवानें ॥ ८८ ॥
स्पुरद्रूप आलिंगनीं वीर गात्रीं । जळें लोटलीं रम्य राजीवनेत्रीं[१६] ॥
तयां रामरामानुजां भेटि जाली । प्रसंगीं तये सृष्टि सूखें निवाली ॥ ८९ ॥
सुमित्रासुता भेटला वीतरागी[१७] । नमस्कारिली जानकी ते प्रसंगीं ॥
खुणा दावितां रामराजाधिराजें । कपीनाथ आलिंगिला योगिराजें ॥ ९० ॥
पुढें भेटिचा लाभ नैऋत्यनाथा । पदीं ठेविला शीघ्र येऊनि माथा ॥
तयालागिं रामानुजें ऊठविलें । समस्तां विरां राघवें भेटवीलें ॥ ९१ ॥
प्रिती भेटला अंगदा जांबुवंतां । प्रसंगें कपी थोर थोरां समस्तां ॥
स्तुतीउत्तरीं बोलती एकमेकां । स्नेहे लागला सौख्य जालें अनेकां ॥ ९२ ॥
प्रितीनें तया गूहका भक्तराजा । कृपाळूपणें भेटला रामराजा ॥
नमस्कार केला समस्तां विरांला । तयां अंतरीं थोर आनंद जाला ॥ ९३ ॥
पुढें सर्व ही पुष्पकारूढ जाले । दळेंशीं महा वीर तैसे निघाले ॥
अयोध्यापुरी देखतां सौख्य जालें । प्रसंगें रघूनायकें दाखवीलें ॥ ९४ ॥
रूढीच्या[१८] मनासारिखें वर्ततांहे[१९] । महीमंडळीं यान येऊनि राहे ॥
भुमी ऊतरे रामबंधू सितेशीं । कपीनाथ सुग्रीव बीभीषणेंशीं ॥ ९५ ॥
कपी रीस ते भार कोट्यानुकोटी । दिसेना भुमी जाहली थोर दाटी ॥
समर्थें विमानासि त्या पाठवीलें । कुबेरासि भेटावया शीघ्र गेलें ॥ ९६ ॥
असंभाव्य तो वाद्यकल्लोळ जाला ॥ कपी पाहती भार अद्भूत आला ॥
रनें व्योम आच्छादिलें सर्व कांहीं । विरां कुंजरां घोडियां मीति[२०] नाहीं ॥ ९७ ॥
कपी सर्व चाकाटले[२१] पाहताती ॥ गिरीचे परी भार अद्भूत येती ॥
कपी भार ते देखिले राजभारें । पाहाया दळें लोटलीं तीं अपारें ॥ ९८ ॥

---

१३. कामावतारी=इच्छामात्रें करून अवतार घेणारा. १५ रोम=लोम=केश=आंगावरील रोमांच (कांटा). १६. राजीवनेत्रीं=कमळा सारख्या डोळ्यांत. १७. वीतरागी=भरत. १८. रुढाच्या=बसणाऱ्याच्या. १९. वर्ततांहे=चालताहे. २०. मीति=गणती. २१. चाकाटले=चक्कीत झाले.

खुणा दाविती एकमेकांस तेथें । मुखें बोलती राहिला राम येथें ॥
महा वीर ते मुख्य धांवोनि गेले । कपीभार त्यांमाजि वेगीं मिळाले ॥ ९९ ॥
रघूनायकालागिं शत्रूघनानें । नमस्कार केला तया मंत्रियानें ॥
उभा वर्ग ते भेटले राघवाला । तया मानसीं थोर आनंद जाला ॥ १०० ॥
सुमित्रासुता आणि त्या जानकीला । महा वीर तीहीं नमस्कार केला ॥
प्रसंगीं समस्तां सिते भेटि जाली । सुखाची नदी अंतरामाजि आली ॥ १०१ ॥
सुमंतू समर्था म्हणे पैल पाहें । ऋषी जन्ननी मंडळी येत आहे ॥
तयें सांगतां राम तो सिद्ध जाला । पदीं चालतां तो पुढें शीघ्र गेला ॥ १०२ ॥
पुढें देखिला तो ऋषी ब्रह्मनिष्ठ । कुळा रक्षिता तो कुळामाजि श्रेष्ठ ॥
रघूनाथ तेथें नमस्कार घाली । स्तुती उत्तरें आदरें भेटि जाली ॥ १०३ ॥
प्रसंगें नमस्कारिली मुख्य माता । बहू सौख्य जालें तयां भेटि होतां ॥
समस्तां जगीला नमस्कार केले । तया देखतां प्राण त्यांचे निवाले ॥ १०४ ॥
समस्तांस तो भेटला राम जैसा । यथासांग तो वीर सौमित्र तैसा ॥
नमस्कार घाली बहू स्तूति केली । तया देखतां मंडळी ते निवाली ॥ १०५ ॥
सितासुंदरीनें नमस्कार केले । असंभाव्य ते लोक तेथें मिळाले ॥
स्तुती उत्तरें एकमेकांस जालीं । प्रसंगीं तये अंतरें तीं निवालीं ॥ १०६ ॥
समस्तां समस्तां जगा भेटि जाली । पहाया सुखें लोकमांदी मिळाली ॥
पुरीमाजि तो थोर आनंद जाला । मुखें बोलती हो सुखें राम आला ॥ १०७ ॥
सुखें पाहतां मुख्यमाता मिळाल्या । सवें सुंदरा त्या असंभाव्य आल्या ॥
वधूंची बहू दाटणी थोर जाली । सिता सुंदरी शीघ्र तेथें मिळाली ॥ १०८ ॥
नमस्कारिले नम्र होऊनि श्रेष्ठां । प्रसंगें चि भेटी वरिष्ठां वरिष्ठां ॥
धडाडां नभीं वाजती चंड भेरी । बहू वारितां जाहली दाटि थोरी ॥ १०९ ।
महा वैभवाची कथा राघवाची । जुनी सौख्यदाती च ब्रह्मांदिकांची ॥
पुढें राम उपासकें रामदासें । पुरी वर्णिली रम्य नाना विलासें ॥ ११० ॥

बारावा प्रसंग प्रारंभ.

पुढें चालिली ते असंभाव्य सेना । रजें मातलें व्योम पूढें दिसेना ॥
कितीएक ते भार सन्मूख आले । समर्थास तीहीं नमस्कार केले ॥ १ ॥
दळें राहिलीं दूरि वेष्टीत पाळा । कपीचक्र येकीकडे चंड मेळा ॥
तया मध्यभागीं ऋषी बंधु माता । महा वीर ते मुख्य चत्वारि कांता ॥ २ ॥
उभा राहिला राम तो राजभारें । गृहें निर्मिलीं अंबरांचीं अपारें ॥

---

२२. अबरांचीं गृहें=तंबू.

सभामंडपीं धर्मशाळा विशाळा । गृहें रम्य अंतर्गृहें चित्रशाळा ॥ ३ ॥
बहूसाल दिव्यांबरें थोरयोरें । सुचित्रें विचित्रें अमोल्यें अपारें ॥
कितीएक त्या लाविल्या स्तंभवोळी । प्रभा रत्नमंडीत तेजें झळाळी ॥ ४ ॥
बहू रत्नमाळा बहू मुक्तमाळा । बहू लागले घोंस नक्षत्रमाळा ॥
कितीएक जाळीवरी अंतराळीं । कितीएक मुक्तें निराळीं निराळीं ॥ ५ ॥
सुढाळा किळ्ळा मंडपीं ढाळ देती । विशाळा स्थळामाजि त्या दिव्य ज्योती ॥
सुवर्णासनें दिव्य नाना परीचीं । कितीएक सिंहासनें कुंसरीचीं ॥ ६ ॥
बहू ते फुलारे बहूतां परीचे । वरी घोस हेलावती माणकांचे ॥
निळे पाच गोमेद इत्यादिकांचे । बहू रंग नाना परी कांचनाचे ॥ ७ ॥
नभामाजि त्या दिव्य नक्षत्रमाळा । तयाचे परी शोभती मुक्तमाळा ॥
विराजे तया मंडपा मध्यभागीं । ऋषी राम माता सखे बंधुवर्गीं ॥ ८ ॥
असंभाव्य ते संपदा वैभवाची । मुखें सर्व बोलावया शक्ति कैंची ॥
वरी पाहतां उंच आकाशपंथें । असंभाव्य तें भव्य लावण्य तेथें ॥ ९ ॥
समूदाय तो बैसला स्वस्थ जाला । वधूमेळ अंतर्गृहामाजि गेला ॥
ऋषी राम माता सखे बंधुवर्गीं । स्नेहे उत्तरें बोलिजे ते प्रसंगीं ॥ १० ॥
कितीएक तो काळ गेला वियोगें । असंभाव्य ते सौख्य संयोगयोगें ॥
सरेना मुखें बोलतां मोह माया । निवाली मुखें पाहतां सर्व काया ॥ ११ ॥
कपीनाथ बीभीषणाला भुपाळें । रहाया गृहें दीधलीं तीं विशाळें ॥
तयांमाजि ते सर्व ही स्वस्थ जाले । समर्थें बहू सोहळे दाखवीले ॥ १२ ॥
पुढें मंगलस्नान तेणें चि काळें । बहूसाल[h] ते चालिले एक वेळे ॥
कितीएक ते हाटकाचे तटाकीं । जळें ठेविलीं सेवकें ग्रामलोकीं ॥ १३ ॥
असंभाव्य ती सिद्ध केलीं फुलेलें । बहूतां परींचीं सुगंधेल तेलें ॥
किती चौकिया चौक गंगाळ पात्रें । विशाळें पवित्रें सुचित्रें विचित्रें ॥ १४ ॥
सुगंधें रसें चोखण्या कालवील्या । यथासांग सामग्रिया सिद्ध केल्या ॥
बहू आर्त पोटीं उभा भर्त बंधू । करी प्रार्थना राम कारुण्यसिंधू ॥ १५ ॥
प्रभू बोलता जाहला शीघ्र काळें । किजे मंगळस्नान या लोकपाळें ॥
अयोध्यापुरीमाजि त्या सर्व लोकां । विरें सर्व संकेत केला अनेकां ॥ १६ ॥
समस्तांसि तात्काळ अभ्यंग जालें । महा लोक ते सर्व सूखें निवाले ॥
कितीएक सामग्रिया सिद्ध केल्या । कपीनाथ बीभीषणा पाठवील्या ॥ १७ ॥
पुन्हा राम बोले वरिष्ठां वरिष्ठां । किजे मंगळस्नान हो सर्व श्रेष्ठा ॥

---

२३. अंतर्गृहें=जनानखाने. २४. किळ्ळा=चुका, खिळे. २५. कुसरीचीं=करामतीचीं. २६. कपीनाथ=सुग्रीव. h बहूसाल=बहूदास २७ हाटक=सोनें.

पुढें नम्रनी लागीं देवाधिदेवें । म्हणे मंगळस्नान तुम्हीं करावें ॥ १८ ॥
समस्तीं यथासांग अभ्यंग केलें । पुन्हा देव तो भ्रातयालागीं बोले ॥
सखे बोलती स्वामि देवाधिदेवा । तुम्हीं सांग अभ्यंग आधीं करावा ॥ १९ ॥
बहूतां परी प्रार्थिलें बांधवासी । कितीएक ते सिद्ध जाले विलासी ॥
उभी मंडळी कूशळां नाँपितांची । तिहीं मांडिली सांग सेवा प्रभूची ॥ २० ॥
समश्रू[२९] क्रमें जाहली त्या प्रसंगीं । नखें काढिलीं नीळरंगी तरंगी ॥
जटाजूट ते मोकळे केश केले । स्नेहे[३०] घालितां दिव्य चक्षू निवाले ॥ २१ ॥
पुढें दर्पणीं[३१] पाहिलें रूप रामें । प्रसंगीं तये कोटि कंपर्दधामें[३२] ॥
कळा बाणली भव्य लावण्य गात्रीं । असंभाव्य सौंदर्य राजीव नेत्रीं ॥ २२ ॥
जळें पादप्रक्षालना सिद्ध जालीं । पदीं लागतां स्वर्गगंगा निवाली ॥
पदांगुष्ठ भागीरथी ओघ आला । जनें मज्जनें लोक निर्दोष केला ॥ २३ ॥
पुढें तीर्थ वंदूनि बंधूननानें । निवाले पवित्रोदकें तीर्थपानें ॥
बहू लाविलें लोचना आवडीनें । मनीं मानिलें सौख्य या बांधवानें ॥ २४ ॥
बहूसाल आयुष्य हो कल्पकोडी । घडावी सदां सर्वदां भक्तिजोडी ॥
सुगंधें फुलेलें चबाबीत मायां । महा मस्तकीं मार्दिती लोकनाथा ॥ २५ ॥
बहू मर्दना सांग नाना परीची । लिळे काढिली ते मळी निर्मळाची ॥
जळें निर्मळें घालिती उष्ण धारा । मुखें बोलती तोय आणीक सारा ॥ २६ ॥
शिरीं घालिती तोय नेटें घळाळां । नद्या वाहती उष्ण वेगें खळाळां ॥
सुगंधें चि दोहीं तिरीं पंक नाला । असंभाव्य तो भृंग तेथें मिळाला ॥ २७ ॥
यथासांग अभ्यंग केलें भुपाळें । पुढें रम्य दिव्यांबरें शीघ्र काळें ॥
महा तेज पुंजाळ तें लागवेगीं । विरें वल्कलें त्यागिलीं ते प्रसंगीं ॥ २८ ॥
प्रसंगीं तये रत्नमंडीत मानें । पुढें पादुका ठेविल्या बांधवानें ॥
वसिष्ठासि रामें नमस्कार केला । महा वीर तो बैसला स्वस्थ जाला ॥ २९ ॥
बहू कस्तुरी केशरें ते चि कालीं । ऋषी राम चीलेपवी गंध भाळीं ॥
बहू भूषणें रत्नमंडीत रामें । अमूल्यें सुखें घेतलीं पूर्णकामें ॥ ३० ॥
उटी घेतली घातल्या पुष्पमाळा । बहूतां परीच्या बहू रत्नमाळा ॥
महा मस्तकीं हेम मुगूट साजे । असंभाव्य तो तेज-कल्लोळ माजे ॥ ३१ ॥
वरी कीरटी कुंडलें वैजयंती । अलंकार नाना परी ढाळ देती ॥
चिरें सुंदरें घातला भव्य धौंटा । कटीं किंकिणी नागरा क्षुद्र घंटा ॥ ३२ ॥

---

२८. नापित=न्हावी. २९. समश्रु=स्मश्रु=हजामत. ३०. स्नेह=तेल. ३१. दर्पण=आरसा. ३२. कंदर्पधाम=मदनतेज. * वीतभर रुंद व पांच हात लांब असा जाळ्यासारखा वस्त्राचा पट्टा. हा कमरपट्यासारखा हनवटीखालून कान झाकत अशा रीतीनें पागोट्यावर बांधितात.

वरीं कंकणें मुद्रिका चापपाणी । ब्रिदें घातलीं अंदु[33] वांकी झणाणी ॥
महीमंडळीं सर्व ही एक जालें । रघुनायका भव्य लावण्य आलें ॥ ३३ ॥
पहातां नसे तूळणा ही तुळाया । विराज बहू भूषणें दिव्य काया ॥
ऋषीराज बंधू सखे आणि माता । सुखें पाहती राम हा सौख्यदाता ॥ ३४ ॥
प्रितीनें मुखें बोलता राम जाला । म्हणे स्नान कीजे तया बांधवाला ॥
स्नेहे उत्तरें बोलतां शीघ्र तैसें । किजे मंगळस्नान नाना विलासें ॥ ३५ ॥
जटाजूट ते मोकळे सर्व केले । मळें त्यागिले भव्य सुस्नात जाले ॥
सुगंधें उटी घेतली पुष्पमाळा । अलंकार दिव्यांबरें रत्नमाळा ॥ ३६ ॥
प्रसंगें समस्तांसि अभ्यंग जालें । सभोंते सखे आप्त सर्वै मिळाले ॥
अळंकार दिव्यांबरें दिव्य माता । सुखें राघवा पाहती त्या समस्ता ॥ ३७ ॥
फळें खाद्य नैवेद्य नाना परीचे । फळाहार ते आगिले कूसरीचे ॥
बहूतां परीचे बहू उंच मेवे[34] । म्हणे राम सर्वांस ते पाठवावे ॥ ३८ ॥
समस्तांसि ऊदंड ते पाठवीले । फळें सेवितां लोक संतुष्ट जाले ॥
स्वइच्छा स्वयें सेविलें अल्प कांहीं । जनीं सेवितां तूळणा त्यांसि नाहीं ॥ ३९ ॥
जळें निर्मळें आचमनें शुद्ध केलीं । समस्तांसि पानें बहू पाठवीलीं ॥
विडे घेतले सर्व ही स्वस्थ जाले । असंभाव्य ते पाक ही सिद्ध जाले ॥ ४० ॥
पुढें मंडळी सेवकांची मिळाली । विशाळें स्थळें सर्व ही सिद्ध केलीं ॥
बहू चित्रशाळा बहू होमशाळा । सडे शिंपिले घातल्या रंगमाळा ॥ ४१ ॥
बहू रत्नमंडीत मोठीं अचाटें । दुकांठीं बहू मांडिलीं दिव्य ताटें ॥
कितीएक तीं बत्तिसां वाटियांचीं । कितीएक विस्तीर्ण नाना परींचीं ॥ ४२ ॥
असंभाव्य तीं रम्य चित्रें विचित्रें । बहूतां परींचीं बहू तोयपात्रें ॥
बहू आसनें दिव्य नाना परीचीं । असंभाव्य तीं घातलीं कूसरीचीं ॥ ४३ ॥
बहूवर्ण दिव्यांबरें पट्टकूळें । बहूरंग नाना परीचीं दुकूळें[35] ॥
असंभाव्य तीं सोवळीं सिद्ध केलीं । कितीएक दिव्यांबरें आणवीलीं ॥ ४४ ॥
पुढें भोजना सर्व ही सिद्ध जाले । कितीएक ते लक्षकोटी मिळाले ॥
मिळाली ऋषीमंडळी ब्राह्मणांची । बहू भव्य मार्तंड जैसे विरंची ॥ ४५ ॥
वयें धाकुटे थोर कोट्यानुकोटी । स्थळें रुंधिलीं जाहली थोर दाटी ॥
बहूसाल संतोषले थोर तोषें । असंभाव्य ते गर्जती नामघोषें ॥ ४६ ॥
बहूसाल गंधाक्षता पुष्पमाळा । बरीं धोत्रपात्रें दिल्या रत्नमाळा ॥
चिरें सुंदरें रम्य यज्ञोपवीतें । धनें चंदनें दीधलीं ब्राह्मणांतें ॥ ४७ ॥

---

३३. अंदु=तोडे. ३४. मेवे=फलफळावळ. ३५. दुकुलें=वस्त्रें.

पुढें वाढिते जाहले शीघ्र काळीं । बहू दाटल्या त्या असंभाव्य वोळी ॥
महा मंडपीं बैसला रामराजा । ऋषी मुख्य बंधू सखे आप्त वोजा ॥ ४८ ॥
पुढें रत्न झाऱ्या बहू साल चंबू । सुवासी तयांमाजि संपूर्ण अंबू ॥
स्थळें सर्व ही सिद्ध पूर्वीच केलीं । असंभाव्य अन्नें बहू आणवीलीं ॥ ४९ ॥
कपीनाथ सुग्रीव बीभीषणाला । बहू धाडिलीं दिव्य अन्नें तयांला ॥
रसें पूर्ण त्या कावडी लक्ष कोटी । पथामाजि नेतां असंभाव्य दाटी ॥ ५० ॥
पुढें वाढिते जाहले पात्रधारी । असंभाव्य ते चालिले एकहारी ॥
रुची रायतीं लोणचीं रम्य वोळी । बहू स्वाद शाखावळी शीघ्र काळीं ॥ ५१ ॥
बहू वाढिला ओदनू तो सुवासें । वरान्नें क्षिरी शर्करा पंच भक्षें ॥
कितीएक आणीक नानापरीचीं । बहू वाढिलीं भिन्नभिन्नां रुचींचीं ॥ ५२ ॥
सुगंधें तुपें वाढिती ते खळाळां । पयें घालिती थोर नेटें घळाळां ॥
पुढें दिव्य नाना रसें पूर्ण पात्रें । सभा शोभली भव्य राजीवनेत्रें ॥ ५३ ॥
बहूसाल संतोष नाना सुवासें । ऋषी मंडळी गर्जती नामघोषें ॥
पुढें सर्व भोगारिती सावकाशें । सुखें जेविती सर्व नाना विलासें ॥ ५४ ॥
गिरीसारिखा ओदनू शुभ्र वर्णें । बहू भक्षिलीं भक्ष संपूर्ण पूर्णें ॥
कथा मागुती सांगती एकमेकां । असंभाव्य ते तृप्ति जाली अनेकां ॥ ५५ ॥
कढी वर्पिती आवडीनें फरारां । ऋषी जेविती देंकरीती डरारां ॥
पुरे हो पुरे अन्न ऊदंड झालें । बहू भोजनें कंठमर्याद आलें ॥ ५६ ॥
पुढें शीघ्र दध्योदनें लागवेगीं । पुन्हा वाढिते जाहले ते प्रसंगीं ॥
ऋषी राम बंधू सखे सर्व मासा । मुखें बोलती सर्व ही तृप्ति भातां ॥ ५७ ॥
सुवासें रुचींचीं असंभाव्य तकें । कदां ही कधीं नेणिजे स्वाद शकें ॥
सुखें सेविती जेविती लोक इच्छा । यथासांग संपूर्ण जालें स्वइच्छा ॥ ५८ ॥
यथासांग तीं भोजनें सर्व जालीं । खळाळें वरी आचमनें शुद्ध केलीं ॥
सुपारी विडे दीधले कर्पुराचे । बहू चूर्ण ते शुद्ध मुक्ताफळाचे ॥ ५९ ॥
सुवासी चतुर्भाग मागून घेती । सुखी जाहल्या सर्व ही वेदमूर्ती ॥
बहूसाल मंत्राक्षता मंत्रघोषें । मुखें बोलती सर्व ही विप्र तोषें ॥ ६० ॥
कपी रीस ते सर्वही तृप्त नाले । बहू भक्षिलें अन्न सुखें निवाले ॥
गिरीसारिखीं राहिलीं सर्व अन्नें । विडे ध्यावया धाडिलीं त्यांसि पानें ॥ ६१ ॥
यथासांग सर्वस्व संतृप्ति नाली । सभामंडपीं मंडळी ते मिळाली ॥

---

३६. अंबू=पाणी. ३७. ओदन=भात. ३८. वरान्न=वरण. ३९ ओगारिती=वाढिती. ४०. दध्योदन=दहींभात. ४१. मुक्ताफळाचें चूर्ण=मोत्यांचा चुना. ४२. सुवासी चतुर्भाग=सुवासीक कात (गोळ्या).

पुढें ब्राह्मणीं मांडिली धर्मचर्चा । मुखें बोलती धन्य दीनू सुवाचा ॥ ६२ ॥
पुढें दीन तो चालिला अस्तमाना । नमायासि आली असंभाव्य सेना ॥
कितीएक तीं दीवटयांचीं भपाटें । सभामंडपीं चाललीं दाट यातें ॥ ६३ ॥
प्रसंगीं तये वाद्यकल्लोळ जाला । दुरस्ता बहू लोक सुखें मिळाला ॥
विराजे सभेमाजि तो रामराजा । पुढें चालिल्या त्या कळावंत-फौजा ॥ ६४ ॥
झणाणीत वीणे मनोरम्य नादें । दणाणीत मुदंग गंभीर शब्दें ॥
अलापें कळा दाविंती रागमाळा । सुरें सुस्वरें माजली रंगवेळा ॥ ६५ ॥
बहू ताळ कल्लोळ वाजे खणाणां । विणे वाजती तंतुनादें झणाणा ॥
बहू गीत संगीत तें कूसरीचीं । भले जाणती ते घडी अमृताची ॥ ६६ ॥
असंभाव्य तो नृत्यकल्लोळ जाला । सुखें पाहतां शुद्धि नाहीं जनांला ॥
गुणी रातले मातले गायनानें । तदाकार ते वस्ति केली मनानें ॥ ६७ ॥
अळंकार चीरें पुढें टीग केले । कळावंत ते सर्व संतुष्ट जाले ॥
विसर्जी सभा तो पुढें रामराजा । निरोपें चि गेल्या बहू लोकफौजा ॥ ६८ ॥
समस्तीं घडी एक विश्रांति केली । अकस्मात प्राभात ते प्राप्त जाली ॥
पुढें सारिते जाहले नित्य नेमें । महा वीर ते आपुलाल्या स्वधर्में ॥६९ ॥
सभे बैसिने स्वामि देवाधिदेवें । म्हणे भाजि वेगीं अयोध्येसि जावें ॥
पुरी सर्व शृंगारमंडित केली । असंभाव्य ते सर्व सेना निघाली ॥ ७० ॥
महीमंडळीं मुख्य आधी पुराणीं । मुखें बोलिने ते रवीवंशखाणी ॥
अयोध्यापुरी धन्य हा पुण्यराशी । किती राहिले तापसी तीर्थवासी ॥ ७१ ॥
मुनी संत योगी सदा वीतरागी । उदासीन साधू पराचे विभागीं ॥
ऋषीमंडळी सात्विकां सज्जनांची । महा योगि व्युत्पन्न विद्वज्जनांची ॥ ७२ ॥
कितीएक ते मंडळी प्रेमळांची । कितीएक ते ब्राह्मणां सूशिळांची ॥
मनस्वी किती ते यती ब्रह्मचारी । बहूतां परीचे बहू वेषधारी ॥ ७३ ॥
सदां सर्वदां योग ध्यानस्थ जाले । कितीएक ते काळ घेऊनि गेले ॥
भुयारें मठ्या त्या बहूतां परीच्या । नदीचे तिरीं पर्णशाला मठाच्या ॥ ७४ ॥
प्रभू देव हा सर्व ब्रह्मादिकांचा । जया वर्णितां शीणल्या वेदवाचा ॥
स्वयें वास जेथें जगन्नायकाचा । महीमा वदे कोण त्या हो स्थळाचा ॥ ७५ ॥
कितीएक ते राहिले भक्त ज्ञानी । कृपाळू बहू मुख्य नामाभिधानी ॥
बहू सूकृती सूर्य जैसे तपाचे । सदा धर्मचर्चा अखंडीत वाचे ॥ ७६ ॥
नदी चालिली भव्य ते पूर्णतोया । नत्रालागिं आधार आली उपाया ॥
शिवाल्यें बहू बांधिलीं थोरथोरें । ध्वजा देउळें शीखरें तीं अपारें ॥ ७७ ॥

---

६३. कळावंत फौजा=कळावंतणींचें ताफे.

तडागें जळें निर्मळें कूप बावी । सदां सर्वदां राहिजे मानुभावीं* ॥
स्थळें निर्मळें निर्मिलीं पावनानें । कितीएक कल्पत्तरूंचीं उद्यानें ॥ ७८ ॥
कितीएक त्या लागल्या वृक्षजाती । वनें वाटिका जीवनें पुष्पजाती ॥
अयोध्यापुरी रम्य लावण्य नांवें । महा रम्य विस्तीर्ण ते वीस [४४]गांवें ॥ ७९ ॥
गृहें बांधिलीं तीं असंभाव्य उंची । कितीएक तीं पंच सप्त [४५]खेणाचीं ॥
सजे चौक दामोदरें थोरथोरें । विशाळें विचित्रें गवाक्षें अपारें ॥ ८० ॥
विदी हाट बाजार चौवार कुंचे । असंभाव्य ते भव्य नाना परीचे ॥
कितीएक तीं सारखीं दीसताती । महा धूर्त ते ही बळें भ्रांत होती ॥ ८१ ॥
गृहें गोपुरांचा बहू दाट खेटा । हुडे माडिया ऊपरा त्या अचाटा ॥
महद्भाग्य श्रीमंत ते लोक तेथें । सदा सर्वदा दाटणी थोर पंथें ॥ ८२ ॥
पुरीमाजिचे लोक आरोग्य भारी । मुलें लेंकरें थोरले आणि नारी ॥
करंटें तयांमाजि कोणीच नाहीं । नसे द्वेष ना मत्सरू सर्व कांहीं ॥ ८३ ॥
सदानंद उद्वेग नाहीं जनाला । नव्हे वृद्ध ना मृत्यु नाहीं तयांला ॥
कुरूपी महामूर्ख तेथें असेना । सुखाचें जिणें दैन्यवाणें दिसेना ॥ ८४ ॥
पुरीमाजि ते सर्व ही लोक कैसे । सुवर्णाचळीं नांदती देव जैसे ॥
प्रतापी बळाचे सदां सत्य वाचे । पुरीमाजि लावण्य देहें जनांचे ॥ ८५ ॥
बहू नीतिन्यायें विवेकें उपायें । कदा ही तया बाधिजे ना अपायें ॥
बहूतां धनांचे उदारा मनांचे । विशेषा गुणांचे गुणी सज्जनांचे ॥ ८६ ॥
पुरीमाजि त्या सर्व चातुर्य मोठें । कदां ही मनीं नावडे त्यासि खोटें ॥
विलासें वसे राम आणीक विद्या । कळा सर्व साधारणा सर्व साध्या ॥ ८७ ॥
अळंकार दिव्यांबरें सर्व लोकां । सदां प्रीतिनें बोलती एकमेकां ॥
महा वैभवाचे बहू सूकृताचे । पुरीमाजि ते लोक नानागुणांचे ॥ ८८ ॥
पुरीमाजि ते दाटणी मंदिरांची । रिकामी भुमी ते रहायासि कैची ॥
तया मध्यभागीं असंभाव्य तेथें । महा भूवनें उंच आकाश पंथें ॥ ८९ ॥
गृहें गोपुरें निर्मिलीं कांचनाचीं । बहूसाल विश्रांतिदातीं मनाचीं ॥
महारत्नमंडीत तीं थोरथोरें । किती धाकटीं भव्य मोठीं अपारें ॥ ९० ॥
भुमी बांधल्या पांच बंदी विशाळा । मनोरम्य त्या रेखिल्या चित्रशाळा ॥
कितीएक दारें लघू थोरथोरें । स्थळें दिव्य तीं पाहतां सौख्यकारें ॥ ९१ ॥
किती अन्न शाळा किती वस्त्रशाळा । कितीएक विस्तीर्ण त्या होमशाळा ॥
किती नाट्यशाळा बहू रत्नशाळा । कितीएक त्या धर्मशाळा विशाळा ॥ ९२ ॥

---

* मानुभावीं=महानुभावीं=थोर मनाच्या पुरुषांनीं. ४४. वीस गांवें=वीस योजनें. ४५. सप्त खणांची=सात मजली.

गृहें रम्य अंतर्गृहें हाटकाचीं । बहू हांसल्या पूतळ्या नाटकांची ॥
भुयारें घरें वीवरें गुप्त द्वारें । स्थळें भव्य बैसावया थोरथोरें ॥ ९३ ॥
सभामंडपीं ते असंभाव्य शोभा । बहू शोभतो हेमकल्होळ गाभा ॥
फुलारे बहू लाविले माणिकांचे । कितीएक ते घोंस मुक्ताफळांचे ॥ ९४ ॥
मही-मंडळीं तेज पुंजाळ जालें । असंभाव्य तें सर्व लावण्य आलें ॥
विशाळा स्थळां निर्मिल्या भव्य भिंती । निळे पाच गोमेद ते ढाळ देती ॥ ९५ ॥
बहू रत्न पुंजाळले ज्वाळ जैसे । असंभाव्य हारी उभे स्तंभ जैसे ॥
विशाळें स्थळें निर्मिलीं जाड कैशीं । सुवर्णाचळामाजि विस्तीर्ण जैशीं ॥ ९६ ॥
विचित्रा कळा कूसरी लेखनाच्या । बहू रत्नमंडीत त्या कांचनाच्या ॥
सभामंडपीं फांकल्या रत्नकीळा । दिसे रंग तेथें निराळ्या निराळा ॥ ९७ ॥
कितीएक तीं फांकलीं दिव्य किर्णें । बहूतां परींचीं बहू रंग वर्णें ॥
कितीएक हेलावती हेमपर्णें । कितीएक घंटावळी त्या सुवर्णे ॥ ९८ ॥
स्थळें शोभती रम्य बैसावयाचीं । बहूसाल तीं भिन्नभिन्नां परींचीं ॥
कितीएक तीं रत्नमंडीत यानें । कितीएक सिंहासनें तीं विमानें ॥ ९९ ॥
बहू बैसका दिव्य रम्यांबरांच्या । विचित्रा बहूरंग नाना परीच्या ॥
वरी लोंबती घोंस मुक्ताफळांचे । कितीएक मुक्तावळी जाळियांचे ॥ १०० ॥
कितीएक रत्नावळी रम्य कैशा । कितीएक मुक्तावळी शुक्र जैशा ॥
प्रभेचे बहू घोंस हेलावताती । बहूतां परीच्या बहू रत्नजाती ॥ १०१ ॥
स्थळें निर्मिलीं रम्य विस्तीर्ण नाना । कितीएक बैसावया सर्व सेना ॥
कितीएक विस्तीर्ण राजांगणें तें । भुमी पाचबंदी महा रम्य तेथें ॥ १०२ ॥
हुडे कोठ माड्या सजे मोठमोठे । उभे राहिले भव्य ब्रह्मांड वाटे ॥
असंभाव्य चर्या लघु पंथ हारी । नभा भासवी रूप नाना विकारी ॥ १०३ ॥
झरोके कितीयेक त्या गुप्त वाटा । किती ऊंपऱ्या अंतराळीं अचाटा ॥
कितीएक त्या भक्ति संख्यारसाच्या । कितीएक त्या उंच तेरा खणांच्या ॥ १०४ ॥
वरी रत्नकळ्सांचिया रम्य वोळी । रवीकीर्ण तैशा कळा अंतराळीं ॥
वरी लागल्या सर्व नक्षत्रमाळा । मनीं भासती फांकती दिव्य कीळा ॥ १०५ ॥
रवीवंशिचे स्वर्ग विख्यात राजे । तयांच्या प्रतापें विधीगोळ गाजे ॥
करी कोण संख्या तया वैभवाची । उणी वर्णितां बुद्धि ब्रह्मादिकांची ॥ १०६ ॥
किती कोण लेखा मला मानवाला । मतीमंद मी काय वर्णू तयाला ॥
म्हणे दास त्या अल्पशा भक्तिभावें । प्रभू बोबडया उत्तरीं तोषवावें ॥ १०७ ॥

---

४६. राजांगणा=मुख्य अगण; दुसरीं उदाहरणें, राजविद्या, राजगुह्य, रायआंवळी. ४७. झरोके=खिडक्या. ४८. उपऱ्या=माडघा.

तेरावा प्रसंग प्रारंभ.

पुरी वर्णिली हो यथासांग येथें । परी पाहतां दीसतें अल्प तेथें ॥
मनीं संशयो श्रोतयां प्राप्त जाला । प्रतीउत्तरें काय दिल्हीं तयांला ॥ १ ॥
अयोध्यापुरी स्वर्गलोकासि गेली । पुढें वोस होतां चि ते भग्न जाली ॥
असेना जना राहणें वस्ति जेथें । खडे माणिकें कोण ठेवील तेथें ॥ २ ॥
पुरें पट्टणें वोस होतीं कितेकें । पुढें पाहतां दीसती सर्व टेकें ॥
युगें लोटतां ही वसे अल्प कांहीं । असंभाव्य हें तूं विचारूनि पाहीं ॥ ३ ॥
असो तूटला संशयो श्रोतयांचा । पुढें राहिला वेग जातां कथेचा ॥
अयोध्यापुरा चालिले वीर जेठी । निघाले स्वयें भार कोट्यानुकोटी ॥ ४ ॥
ऋषी राम ते चालिले नीज भारें । दळें चालिलीं दृष्टभागीं अपारें ॥
शिबीका पुढें चालती दिव्य हारी । सखे लोक बंधू मधें रौंवणारी ॥ ५ ॥
पुढें दाटले भार महारथांचे । दळीं घोष जाले गजां घोडियांचे ॥
गिरीतुल्य सेना रिसांवानरांची । बहू दाटि राक्षस लंकापतीची ॥ ६ ॥
पुरी पावतां रुंधल्या सर्व वाटा । असंभाव्य तो माहला दाट खेटा ॥
शतांचीं शतें धांवती वेत्रधारी । दळें मानलीं कोण कोणास वारी ॥ ७ ॥
कितीएक ग्रामस्थ मध्यें चि गेले । कितीएक ते चूकले भ्रांत जाले ॥
अयोध्यापुरीमाजि ऊभीं अचाटें । गृहें गोपुरें पाहतीं दाट थाटें ॥ ८ ॥
करीं रत्नताटें कितीएक हारी । असंभाव्य त्या चालिल्या दिव्य नारी ॥
बहूसाल नीराजनें लक्ष कोटी । पुरींतूनि येतां पुढें थोर दाटी ॥ ९ ॥
रूपें राजसा सुंदरा त्या प्रतीनें । रघूनाथ ओंवाळिती आवडीनें ॥
मनामाजि ते लागलीसे अवस्था । सुखें पाहती येकपत्नीव्रतस्था ॥ १० ॥
करीती बहू सुंदरा अक्षवाणें । कितीएक ओंवाळिती निंबलोणें ॥
असंभाव्य थोवे तया नायकांचे । मुखें गर्जती भाट वेतोंळ वाचे ॥ ११ ॥
पताका निशाणें बहूरंग वर्णें । महातेजपुंजाळ मार्तंडपर्णें ॥
वरी दाटलीं तीं असंभाव्य छत्रें । भ्रमों लागलीं दिव्य छत्रें विचित्रें ॥ १२ ॥
पहा हो पहा पैल तो राम आला । असंभाव्य हा वीर मेळा मिळाला ॥
दिसेना पुढें पाहतां गर्द जाला । समस्तीं करें ताळिकाघोष केला ॥ १३ ॥
पुढें सर्व ही भूवनामाजि गेले । महावीर ते बैसले स्वस्थ जाले ॥
पुरीमाजि आनंद सर्वांस जाला । उभे राहिले भाग्य हें राम आला ॥ १४ ॥

---

११. रावणारी=राम. ५०. वेत्रधारी=छडीदार, चोपदार ५१. थोवे=थवे. ५२. वेताळ=स्तुतिपाठक (सं. वैतालिक). ५३ मार्तंड पर्णें=छत्र्या.

द्वाभिर्युते पंक्तिमिताभिरीशः परीक्षकैर्दातृवरैर्युताभिः ॥
शिष्टद्विजेभ्यो रमणप्रदेशे ददौ धनं वीक्ष्य गुणान्स तेषाम् ॥२१॥
परीक्षकान्वैदिकशास्त्रिणश्च विद्यानुरूपं प्रददौ द्विजेभ्यः ॥
स्वयं च दाता दमितारिसंघो धनं द्विजाधीपभुवि व्यत्राप्सीर्त् ॥
यामाष्टकत्रिकमखण्डमथ द्विजाग्र्य-
भूमावुवाप धनधान्यमसौ स्वधुर्यैः ॥
एतद् व्रतं नरवरः प्रतिहायनं य-
च्चक्रे तदेव तनुजा अपि चक्रिरे ते ॥ २२ ॥
एवं स लक्षप्रमितद्विजेभ्यो धनं ददौ दीनजनप्रपालः ॥
युधिष्ठिरो वाजिमखेषुदात्तत्रिष्वेव दातास्य तु पुत्रपौत्राः ॥ २३ ॥
ये सूत्रमात्रधरविप्रजनास्तु तेभ्यः
पञ्च स्ववेदनिरताश्च पुराणविज्ञा : ॥

द्वाभिरिति । ईशः सः शिष्टाः अवशिष्टा ये द्विजास्तेभ्यः तेषां गुणान् परीक्ष्य पंक्त्या दशाभिर्मिताभिः परीक्षकैः पंडितैः दातृवरैश्च युताभिः द्वाभिर्युते रमणाख्यप्रदेशे धनं वित्तं ददौ ॥ २१ ॥

यामेति । असौ द्विजाग्र्या एव भूमिस्तस्यां । यद्वा द्विजा एव अग्रभूमिः श्रेष्ठभूमिस्तस्यां धनं वित्तं तदेव धान्यं बीजं यामानां प्रहराणां यत् अष्टकं तस्य यत्त्रिकं चतुर्विंशतिप्रहरान् दीनदोग्त्रानिति यावत् । अखंडं अविच्छिन्नं स्वस्य धुरं वहंति ते धुर्याः मंत्रिणस्तैः करणीभूतैः अन्यत्र धुर्यैर्बलीवर्दैः उवाप वपति स्म । नरवरः सः यत् एतत् व्रतं प्रतिहायनं प्रत्यब्दं । हायनोऽस्त्री शरत्समा इत्यमरः । चक्रे तदेव तनुजाः बल्लालादयः पुत्राः पौत्रा अपि चक्रिरे कृतवंतः ॥ २२ ॥

एवमिति । दीनजनप्रपालः सः एवं लक्षमितद्विजेभ्यः धनं ददौ । इदं दानं युधिष्ठिरापेक्षयातिरिक्तमित्याह । दाता युधिष्ठिरः त्रिष्वेव वाजिमखेषु तत् धन मात् अस्य तु पुत्रपौत्राः अपि अदुः अतः युधिष्ठिरापेक्षयाप्याधिक्यमस्य नस्येति भा ॥ २३ ॥

अथ दा व्यवस्थामाह । ये सूत्रमात्रेति । ये सूत्रमात्रं यज्ञोपवीतमात्रं तस्य धराः

---

१० 'अथावशिष्टा बहवो द्विजेंद्राः सहस्रशस्तान्रमणाख्यभूमिम् । नीत्वा स तत्रापि च दिक्प्रसख्यद्वारेषु दातृन्विनियोज्यभिन्नान् ॥' पा० भे०. १८. अधिकोऽय श्लोकः क्वचित् ।

११ 'यामाष्टकत्रिकमखंडमयं द्विजेभ्यो द्वारेष्वहोदृशसुनत्रिगणैः सुशिष्टैः । मुद्राः परीक्ष्य-चपरीक्षितविप्रसंघेप्रत्यब्दमेषवितितारनतत्समोन्यः' ॥ पा० भे०. २०. 'एवं ददौलक्षमितद्विजेभ्यः किंचिद्विहीनेभ्यउदारधीः स. । प्रत्यब्दमेवं व्रतमाचचार स्वर्गेऽपिकीर्तिं व्यतनोद्विजेन्द्रः' ॥ पा० भे०.

आयुर्विदो गणिततत्त्वविदोऽपि ये ये
दिक्पञ्चकं रमणके प्रददौ प्रधानः ॥ २४ ॥
नार्यो नराः सुवसनाः सकला नगर्या
निर्गत्य रत्नमयभूषणभूषिताश्च ॥
हृष्टाः प्रपुष्टवरवाहनरूढदेहा
द्रष्टुं ययुः प्रतिदिनं रमणप्रदेशम् ॥ २५ ॥
या पर्वती नगरवासिजनैरुपेता
मण्युत्तमामलविभूषणभूषिताभिः ॥
ताभिः स्तनंधयसुतासुतसेविताभि-
र्नारीभिरेणशिशुदृग्भिरुशत्तमाभिः ॥ २६ ॥
मातङ्गकुम्भविगलन्मदवारिगन्ध-
लुब्धालिगुञ्जितयुतायुतवाजिशब्दैः ॥
पर्यन्तभूभवविशालरसालताल-
शालालिकोकिलकलध्वनिभासुरा या ॥ २७ ॥

ब्राह्मणचिह्नधराः न तु विद्वांस इत्यर्थः तेभ्यः पंचमुद्राः । ये स्ववेदनिरताः शाखा-पाठकाः ये पुराणविज्ञाः पौराणिकाः ये आयुर्विदो वैद्याः ये गाणिततत्त्वविदः दैवज्ञाः तेभ्यः रमणके देशे दिशां पंचकं पंचाशन्मुद्राः ददौ ॥ २४ ॥

अथ पर्वतीं वर्णयन् रमणप्रदेशमेकेनवर्णयति । नार्य इति । प्रपुष्टानि अत एव वराणि वाहनानि आश्वादीनि तानि रूढाः देहाः एषां ते तथोक्ताः हृष्टाः सुवसनाः सुवस्त्राः रत्नमयानि यानि भूषणानि तैः भूषिताः सकलाः संपूर्णाः नराः नार्यश्च नगर्याः निर्गत्य प्रतिदिनं रमणप्रदेशं द्रष्टुं ययुः ॥ २५ ॥

अथ नवभिः श्लोकैः पर्वतीं वर्णयति । येति । नगरवासिजनैः उपेता युक्ता । मणिभिः हीरकादिभिः उत्तमानि श्रेष्ठानि अत एव अमलानि यानि भूषणानि तैः भूषिताभिः । स्तनंधयाः स्तनपानाः याः सुताः कन्यकाः सुताः पुत्राश्चैतैः सेविताभिः । आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियांत्वमी । आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः सममित्यमरः । यद्वा स्तनंधयाः ये सुतासुताः कन्यापुत्राः तैः सेविताभिः । यद्वा स्तनंधयाः सुताः यासां ताः स्तनंधयसुताः कन्यकाः स्नुषाः वा ताभिः सुतैश्च सेविताभिः । यद्वा स्तनंधयसुतानां कन्यकानां स्नुषाणां वा सुतैः पुत्रैः सेविताभिः । नारीभिः प्रौढाभिरित्यर्थः उपेता युक्ता । उशत्तमाभिः कमनीयाभिः एण-शिशुदृग्भिः मुग्धाभिरित्यर्थः उपेता या सा निखिलां हरिविश्वमूर्तिं जिगायेति नवमश्लोकेनान्वयः ॥ २६ ॥

मातंगेति । मातंगानां गजानां कुंभाः गंडस्थलानि तेभ्यः विगलत् यत् मदवारि

या सर्वतः परिसरित्तटिनीजलौघ-
वीचीशतोद्वतसमीरणसेव्यमाना ॥
अभ्रंलिहैरुपरि देवगृहैरुपेता
मूर्धस्फुरत्कनककुम्भरुचा विचित्रैः ॥ २८ ॥
वामीरथद्विरदमानवयानजुष्टा
तुष्टान्तरद्विजसमूहविघोषघुष्टा ॥
योषापदाधिगतनूपुरशब्दरम्या
नम्याखिलैः स्थविरबालकसंघगम्या ॥ २९ ॥
पीनोन्नतातुलकुचस्थलरत्नमुक्ता-
मालावलिप्रचुरभाभिरुदारवाग्भिः ॥
वाराङ्गनाभिरभितोऽभिविराजमाना
हैमांबराभिरुपयाततडित्प्रभाभिः ॥ ३० ॥

तस्य यो गंधस्तस्मिन् लुब्धाः ये अलयः तेषां यद्भुंजितं तेन युता युताः एकत्र-स्थिताः ये वाजिनः अश्वास्तेषां शब्दैः उपलक्षितेतिशेषः । यद्वा अयुतसंख्यानां वाजिनां शब्दैः उपलक्षितेतिशेषः । पर्यंतभूः प्रांतभूः तस्यां भवाः विशालाः विस्तीर्णाः ये आम्राः ताला: शालाश्च तेषां या आलिः पंक्तिः तत्र ये कोकिलाः तेषां कलध्वनिः तेन भासुरा शोभमाना । यद्वा पर्यंतभूभवविशालरसालतालशालेषु ये अलयः भ्रमराः कोकिलाश्च तेषां कलध्वनिः तेन भासुरा । यद्वा अलीनां भ्रमराणां कोकिल इव ध्वनिः अलिकोकिलध्वनिः तेन भासुरा या ॥ २७ ॥

येति । सर्वतः आसमंतात् परिसरंती या तटिनी नदी तस्याः यज्जलं तस्य य ओघः पूरः तस्य या वीचयस्तरंगाः । भंगस्तरंगऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिरथो र्मिषु इत्यमरः । तेषां शतानि तेभ्यः उद्वतो यः समीरणः वायु तेन सेव्यमाना उपरि ऊर्ध्वप्रदेशे अभ्रंलिहैः मूर्ध्नि स्फुरत्कनककुंभानां सुवर्णकलशानां रूचा कांत्या विचित्रैः देवगृहैः प्रासादैः उपेता या युक्ता ॥ २८ ॥

वामीति । वाम्यः वडवाः । बालः किशोरो वाम्यश्वा वाडवा वाडवं गणे इत्यमरः । रथाः प्रसिद्धाः द्विरदाः गजाः मानवयानानि शिबिकाः तैः जुष्टा सेविता । तुष्टांतराः तुष्टचित्ताः । यथेष्टधनलाभादितिभावः । ये द्विजास्तेषां समूहाः तेषां विशिष्टो यो घोषः वेदघोषः तेन घुष्टा घोषयुक्ता । योषाणां स्त्रीणां यानि पदानि चरणाः तेषु अधिगतानि यानि नूपुराणि तेषां शब्देन रम्या रमणीया । अखिलैः जनैः नम्या देवालययुक्तत्वादितिभावः । स्थविराः वृद्धाः बालकास्तेषां संघेन गम्या एतेन सुप्रवेशत्वं सूचितं ॥ २९ ॥

पीनेति । पीनौ पुष्टौ उन्नतौ उच्चौ अत एव अतुलौ अनुपमौ यौ कुचौ तयोः स्थलं

या मण्डलाधिपतिराजनियुक्तविप्र-
संघैः समाश्रिततमा नटनर्तकैश्च ॥
सूतैश्च मागधजनैरपि बन्दिसंघै-
र्व्यापारनिष्ठवणिजां पटवेश्मभिश्च ॥ ३१ ॥
मालूरपूगचयदाडिमजांबवाद्यै
रंभाफलैः पनसचूतभवैः फलैश्च ॥
वैदूर्यमारकतहीरमुखैश्च रत्नै-
र्मुक्ताफलैरपि च हट्टनिवेशितैर्या ॥ ३२ ॥
देवा उपर्यपि तदा सुरयानसंस्था
यद्विप्रसंघकुतुकं प्रविलोकयन्तः ॥
तस्थुर्बलाहकसमूहतिरोहितास्ते
नेदं महेन्द्रवसताविति भाषमाणाः ॥ ३३ ॥

उरःस्थलं तत्र याः रत्नानां हीरकादीनां मुक्तानां च मालाः माल्यानि तासां आवलिः पंक्तिः तया प्रचुरा भा कांतिर्यासां ताभिः उदारा वाक् यासां ताभिः हैमानि हेममयानि अंबराणि वस्त्राणि यासां ताभिः अत एव उपयाताः प्राप्ताः या-स्तडितस्ता इव प्रभाः प्रकृष्टभायुक्ताः ताभिः वारांगनाभिः वेश्याभिः अभितः परितः विराजमाना शोभमाना ॥ ३० ॥

येति । मंडलानां ये अधिपतयो राजानः तैः नियुक्ताः ये विप्राः उभयवेतनास्तेषां संघैः समाश्रिततमा । एतेन सार्वभौमपदावाप्तिः सूचिता । नटैः नर्तकैश्च समाश्रित-तमा । सूतैः पौराणिकैः मागधजनैः बंदिसंघैश्च समाश्रिततमा व्यापारनिष्ठवणिजां पटवेश्मभिश्च समाश्रिततमा या ॥ ३१ ॥

मालूरेति । मालूराणि नारिकेलानि बिल्वानि वा । मालूरः श्रीफले बिल्वे इति विश्वः । पूगानि क्रमुकाणि तेषां चयः दाडिमानि प्रसिद्धानि जांबवानि जंबुफलानि आद्यानि येषां तानि तैः फलैः पनसाः चूताश्च तेभ्यः भवैः फलैश्च युक्तेति शेषः । वैदूर्याणि विदूरात्पर्वताद्भवंति तानि वैदूर्याणि । विदुराञ् इति ञ्प्रत्ययः । मारकतानि हीराश्च मुखं मुख्याः येषां तैः रत्नैः हट्टे आपणे निवेशितैः मुक्ताफलैश्च युक्ता या ॥ ३२ ॥

देवा इति । तदा दक्षिणाप्रदानसमये सुरयानेषु विमानेषु संतिष्ठंति ते सुरयान-संस्थाः । बलाहकानां समूहे तिरोहिताः अंतर्हिताः इदं कृत्यं महेंद्रवसतौ अमरावत्यां न इति भाषमाणाः देवा अपि यत् विप्रसंघकुतुकं यस्याः पर्वत्याः विप्रास्तेषां संघस्य कुतुकं कौतुकं विलोकयंतः संतः उपरि ऊर्ध्वप्रदेशे तस्थुः स्थितवंतः ३३ ॥

नागा नगेन्द्रपदभूविवरोपयाताः
पातालतो मधुरगानविलुब्धचित्ताः ॥
यद्रम्यकौतुकविलोकनजातहर्षाः
शीर्षाणि रत्नविमलान्यधुवन्नितान्तम् ॥ ३४ ॥
सा पर्वती द्रुहिणनिर्मितवस्तुजात-
युक्ता जिगाय निखिलां हरिविश्वमूर्तिम् ॥
या कौरवेशभवने निखिलैर्नृपालै-
र्दृष्टार्जुनेन च तथा समराङ्गणे ताम् ॥ ३५ ॥
यन्त्रेषु गर्जत्सु च दीपिकासु सहस्रशो दीप्ततरासु मार्गे ॥
श्रितेषु चान्नेषु नरेषु मार्गं पश्यत्सु विप्रा नगरीं ययुस्ते ॥ ३६ ॥
राजा तु वृत्तमखिलं द्विजवक्त्रतस्त-
च्छ्रुत्वातिहर्षभरनिर्वृतमानसोऽभूत् ॥
तस्मिन्नुपागतवति प्रशशंस तं च
प्रत्यब्दमस्य कुरु वृद्धिमिति ह्यवादीत् ॥ ३७ ॥

नागा इति । पातालादिति पातालतः नगेंद्रः पर्वती तस्य पदं चरणः तस्य संबंधिनी भूः । यद्वा नगेंद्रस्य पदं स्थानं तस्य संबंधिनी भूः भूमिः तस्याः विवराणि तेभ्यः उपयाताः आगताः मधुरगाने विलुब्धं चित्तं येषां ते तथोक्ताः यस्याः पर्वत्याः रम्यं यत्कौतुकं तस्य विलोकनेन जातः हर्षो येषां ते तथोक्ताः । रत्नैः मणिभिः विमलानि शीर्षाणि नितांतं अधुवन् अकंपयन् ॥ ३४ ॥

सेति । द्रुहिणः ब्रह्मा । ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठ इत्यमरः । तेन निर्मितं यद्वस्तुजातं वस्तुजातिः । जातं जात्यौषजन्मसु इत्यमरः । तेन युक्ता सा पर्वती या कौरवेशभवने धृतराष्ट्रगृहे निखिलैः नृपालैः तथा तेन प्रकारेण अर्जुनेन समरांगणे दृष्टां तां हरेः विष्णोः या विश्वमूर्तिः विश्वरूपं तां जिगाय ॥ ३५ ॥

अथ संख्यायां ब्राह्मणानां नगरप्रवेशप्रकारमाह यन्त्रेष्विति । विप्राः ब्राह्मणाः यंत्रेषु तोफासु दारुसंसर्गादिनिभावः । गर्जत्सु । दारुलक्षणं । तोफालक्षणं च मूले एव स्फुटीभविष्यति । सहस्रशः दीपिकासु मार्गे नगरप्रवेशमार्गे दीप्ततरासु सतीषु । अन्नेषु श्रितेषु पाचितेषु मार्गभोजनार्थं विप्राणामितिभावः पश्यत्सु सत्सु तां नगरीं ययौ ॥ ३६ ॥

राजेति । राजा शाहुः । तत् वृत्तं दक्षिणाप्रदानरूपं तस्मिन् वाजिराजे उपागत वति सप्तारं प्राप्ते सति शेषं स्पष्टं ॥ ३७ ॥

धनिकस्य गृहे समर्पितं धनमन्यत्र यथा प्रलभ्यते ॥
द्विजपाणितले तथार्पितं धनमन्यत्र नरैरवाप्यते ॥ ३८ ॥
नानाविधानि वसनानि महाधनानि
हैमानि भूषणवराणि च मौक्तिकानि ॥
रत्नानि ताम्रमयपात्रसमूहमेके
याता निजान् जनपदान्मुदिताः प्रगृह्य ॥ ३९ ॥
कोंकणस्था द्विजाः केचित्समागत्येति तं जगुः ॥
त्वयि नाथे ब्राह्मणानां पीडायुक्ता द्विजप्रभो ॥ ४० ॥
अनूपदुर्गं यन्नाम्ना वसयीत्यभिविश्रुतम् ॥
तत्संस्था म्लेच्छसंघाता बाधन्तेऽस्मान्प्रधानप ॥ ४१ ॥
द्विजातीनां वचः श्रुत्वा कनीयांसं सहोदरम् ॥
चिमाजिसंज्ञं प्रोवाच गच्छ म्लेच्छान्निवारय ॥ ४२ ॥
स बाढमिति तद्वाक्यमाददे शिरसा नमन् ॥
विप्रा अपि निजान्गेहानाययुः स्वस्थमानसाः॥ ४३ ॥
अयुते द्वे पदातीनां गृहीत्वा युद्धदुर्मदः ॥
पञ्चाशच्चापि यन्त्राणि पाश्चात्यजलधिं ययौ ॥ ४४ ॥
स सागरस्य तीरे हि समाश्रितयमास्थितः ॥
म्लेच्छानां नाशने युक्तिं नैवापश्येद्[21] द्विजाधिपः ॥ ४५ ॥
अत्र युद्धं कथं कार्यं ते समुद्रे वयं भुवि ॥
मद्वीर्यस्य परीक्षार्थं ज्यायसेदं नियोजितम् ॥ ४६ ॥

वृद्धैर्हेतुमाह धनिकस्येति । अन्यत्र ग्रामांतरे अन्यत्र अन्यजन्मनि ॥ ३८ ॥

अथ विप्राणां स्वस्वदेशप्रयाणमाह नानेति । एके मुदिताः हृष्टाः संतः निजान् जनपदान् देशान् याताः गताः ॥ ३९ ॥

अथ वाजिराजस्य भ्रातुः कनीयसः चिमाजीतिप्रसिद्धस्य प्रतापं वर्णयति कोंकणस्था इत्यादिभिः षोडशैः । कोंकणस्था इति । तं वाजिराजं इति जगुः ऊचुः । इति किं त्वयि नाथे पालके सति ब्राह्मणानां पीडा युक्ता किं इति काकुः । अथवा अयुक्तेति च्छेदः ॥ ४० ॥

अनूपेति । अनूपदुर्गं । जलप्रायमनूपंस्यादित्यमरः ॥ ४१. ॥ ४२–४७ ॥

एवं मनसि विचार्य समुद्रं स्तौति त्रिभिः । हे समुद्रेति । हे समुद्र हे भगवन् हे दयानिधे हे विप्रभक्त । यद्वा विप्रभक्तो यो हरिः विष्णुः तस्य कामिनी पत्नी लक्ष्मीः तस्याः पिता जनकः । हे नदीपते । ब्राह्मणानां योर्यः प्रयोजनं । अर्थोभिदेय

---

२१ ‘ ०त्येदमूचिरे ’ पा० भे०. २२. ‘ ०वापश्यतकाचन ’ पा० भे०.

कृतकार्यो भवेयं चेत्प्रवेक्ष्यामि निजां पुरीम् ॥
नो चेत्प्राणान्प्रधक्ष्यामि समराग्नौ निर्जानहम्[23] ॥ ४७ ॥
हे समुद्र भगवन्दयानिधे विप्रभक्तहरिकामिनीपितः ॥
ब्राह्मणार्थकरणोद्यताय मे देहि मार्गमधुना नदीपते ॥ ४८ ॥
कामिनीजनकवत्समं निजं स्वान्तमद्य कुरु मा पयोनिधे ॥
शीतपर्वतसुतप्रगूहनात्त्वां शरण्यमिति मन्महे वयम् ॥ ४९ ॥
शीतपर्वतसुतप्रगोपनं शालकत्वमनुसृत्य तत्कृतम् ॥
रक्षितासि यदि मामकीर्तितस्त्वं शरण्य इति तर्हि वक्ष्यसे ॥ ५० ॥
एवमस्य वचनं निशम्य सद्वारिधिः शरणयातकामदः ॥
स्वप्न एत्य निजगाद हे द्विज श्वस्त्वयारिवसतिः प्रगृह्यताम् ॥ ५१ ॥
ततः समागत्य चिमाजिनामा सैन्येन सार्धं प्रणनाम वार्धिम् ॥
मार्गं ददौ तस्य विकृष्य वारि प्रमादिषु म्लेच्छगणेषु तूर्णम् ॥ ५२ ॥
युद्धं महत्तत्र बभूव सार्द्धं यामद्वयं तस्य च तैः प्रवीरैः ॥
हत्वा स तान्म्लेच्छगणान्समस्तान्पुरं विवेशापभयो द्विजेन्द्रः ॥ ५३ ॥
संस्थाप्य तत्र द्विजवर्यमेकं सुरक्षकं वीरवरैः समेतम् ॥
नौकाभिरुत्तीर्य स विप्रवर्यः पुण्याभिधां स्वां नगरीं जगाम ॥ ५४ ॥

रैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु इत्यमरः । तस्य करणं आचरणं तत्र उद्यताय मे मह्यं अनेनात्यंतावश्यं मत्कार्यं कर्तव्यमिति सूचितं । अधुना मार्गं देहि ॥ ४८ ॥

कामिनीति । हे पयोनिधे कामिनीनां पत्नीनां नदीनां ये जनकाः पर्वतास्तैस्तुल्यं तद्वत् पाषाणतुल्यं कठोरमित्यर्थः । स्वांतं हृदयं मा कुरु न कर्तव्यमित्यर्थः । यद्यपि माङि लुङिति सर्वलकारापवादेन लुङा भाव्यं तथापि निषेधार्थो माशब्दोप्यस्तीति न दोषः । शीतेति । वयं शीतपर्वतो हिमालयः तस्य सुतः मैनाकस्तस्य प्रगूहनात् गोपनात् त्वां शरणे साधुः शरण्यः तं शरण्यं मन्महे जानीमः ॥ ४९ ॥

शरण्यत्वं प्रतिपादितं तत्तावन्न संभवतीत्याह शीतेति । शीतपर्वतो हिमालयः तस्य सुतस्य प्रगोपनं रक्षणं शालकत्वं श्वशुरत्वं अनुसृत्य कृतं यदि मां अकीर्तितः सकाशात् रक्षितासि तर्हि मयेति शेषः । शरण्य इति वक्ष्यसे । वचपरिभाषणे इत्यस्मात् कर्मणिलृट् ॥ ५० ॥

एवमिति स्पष्टार्थमेतत् ॥ ५१–५४ ॥

कुप्यमिति । कुप्यं ताम्रादि अकुप्यं हेमरूप्यादि । स्यात् कोशश्च हिरण्यं च

---

२३. ' ०णाःपरित्यक्ष्याइतिनिश्चित्यतस्थिवान् ' पा० भे०.

कुप्यं तथाकुप्यमपि प्रभूतं धनं ततस्त्यं यदवापि तेन ॥
सर्वं स राज्ञे गजवाजिना च निवेदयामास[24] गुणालयाय ॥ ५५ ॥
वाजिराजस्य पुत्रौ द्वौ बभूवतुरिंदमौ ॥
ज्येष्ठो बल्लालनामाभूत् कनीयान्राघवाभिधः ॥ ५६ ॥
कनीयसस्तुतनयैः[25] सदाशिव इति स्मृतः ॥
स तु वीरः कलावस्मिन् जामदग्नच इवाभवत् ॥ ५७ ॥
एवं प्रजाः पालयति वाजिराजे समाययौ[26] ॥
कलिना प्रेरिता काचिद्यवनी वारकामिनी ॥ ५८ ॥
मस्तानीति समाख्याता तरुणी कोकिलस्वरा ॥
वाजिराजं समभ्येत्य ननर्त च तथा जगौ ॥ ५९ ॥
तस्या गीतेन नृत्येन रूपेण च विमोहितः ॥
कंचित्कालं तया साकं रेमे वीरवराग्रणीः[27] ॥
तस्याः पुत्रः समजनि प्रतापनयशीलभाक् ॥
नाम्ना समशरः ख्यातस्तस्मादल्ली तथाभवत् ॥ ६० ॥
यवनीसंगमात्तस्य तपः सुस्राव संचितम् ॥
कलिस्त्वतीव हृष्टः सन्ननर्त च तथा जगौ[28] ॥
राज्ञाज्ञप्तो वाजिराजः कौबेरीं हरितं ययौ ॥
मल्लारिणारिणा युक्तः सेनाधीशेन दुर्हृदार्मे ॥ ६१ ॥

हेमरूप्ये कृताकृते । ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यमित्यमरः । ततः आगतं ततस्त्यं । अव्ययात् त्यप् । अवापि प्राप्तं । कर्मणि लुङि चिणः परस्य लुक् ॥ ५५ ॥

अथ तयोः संततिवर्णनपूर्वकं इतिहासांतरमाह । वाजिराजस्येति ॥ ५६ ॥
अथ वेश्यायां जातं वंशमाहत्रिभिः । एवमित्यादिभिः ॥ ५८ ॥

राज्ञेति । राज्ञा शाहुना आज्ञप्तः वाजिराजः दुर्हृदां दुर्जनानां अरिणा मल्लारिणा मल्लारिनाम्ना सेनाधीशेनयुक्तः सन् कुबेरस्य इयं कौबेरी तां कौबेरीं उत्तरां । तस्ये दमित्यणिङीप् । हरितं दिशं । दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्चताइत्यमरः । ययौ जगाम ॥ ६१ ॥

---

२४. ' ०वाजिनौभिः संप्रेषयामास ' पा० भे०. २५. ' चिमाजि संज्ञस्यसुतः ' पा० भे० २६. ' अधिकोय श्लोकः क्वचित् ' २७. ' अधिकोयं श्लोकः क्वचित् ' २८. ' समाययौ वाजिराजः प्रस्थितोऽथोत्तरांदिशम् ' । मल्लारिरितिविख्यातं सेनान्यं सेनयान्वितम् ॥ ' पा० भे०.

संसाररोगो यदि बाधते त्वां गदारिहस्तः करुणार्द्रचित्तः ॥
सौकर्यतो यस्य रसोद्धृतिस्तं याह्योषधीशान्वयरत्नमेकम् ॥ ७५ ॥
सुवर्णमालिनीं कृष्णामधुना भज चेद्भवः ॥
जीर्णज्वरो बाधते त्वां पिंडिकोद्वेष्टनादिभिः ॥ ७६ ॥
उन्मत्तेऽतिविशृंखलं विहरति ब्रह्मांडभांडोदरे ।
नृणां धैर्यविलोपके कलियुगे स्वच्छंदसंचारिणि ॥
विध्वस्ता हि महागमा द्विजकुलं सुव्याकुलं संकुलं ।
प्रायेणैव रजस्तमोऽप्युपगतं पंथा हतो नैगमः ॥ ७७ ॥
दूरेणापगतो वृषो बहुमदामोदः पुनः पुष्कलं ।
संक्रांतो मधुपा भ्रमंति निभृतं दृष्टाश्च पुष्टत्विषः ॥
रूढाश्चंचलदृष्टयोऽधिविटपं नानादरैर्भीरवो ।
नूनं को नु हरिं विनाऽस्य जगतः स्याद्रक्षणे दक्षिणः ॥ ७८ ॥
कलिमलिनमतेर्नरस्य नैव स्वपदप्राप्तिपरोऽपरोऽस्त्युपायः ॥
हरिगुणपरिशीलनात्तदेत्तन्निषधेंद्रो निपुणं विचारणीयः ॥ ७९ ॥

यनाय सुखकरः उदर्कः उत्तरफलं यस्य अनेकवारकृतसुरसमूहरक्षणैः प्रख्याताय अनेके ये सुरसाः ओषधिरसास्तेषां भावनैर्भावनाभिः प्रसिद्धाय । संपन्नाय दत्तसहस्रपुटायत्यर्थः ॥ ७४ ॥

संसारेति । गदा अरि चक्रं हस्ते यस्य तं गदारिः औषधं च यस्य यत्कर्तृकं रसोद्धरणं भूम्युद्धरणं सौकर्येण सूकरभावेन तद्रूपावतारेण पारदोद्धरणं च सुकरत्वेन ओषधीशश्चंद्रः वैद्यश्च ॥ ७५ ॥

सुवर्णेति । सुवर्णमालाभूषितां रसायनविशेषं च कृष्णां कृष्णवर्णां अधुना कृष्णामधुना पिप्पली क्षौद्रेण च पिंडिकान्नापिंडः उद्वेष्टनं वस्त्रं पिंडिकयोः नंघापश्चाद्भागयोः उद्वेष्टनं उद्वेलनं तच्च जीर्णज्वरं द्योतयति ॥ ७६ ॥

उन्मत्तेति । धैर्यं ज्ञानं धीरता च कलियुगं प्रसिद्धं करिद्वंद्वं च रलयोरैक्यात् महागमाः महाशास्त्राणि महावृक्षाश्च द्विजकुलं विप्रकुलं पक्षिकुलं च रजः गुणः धूलिश्च तमः गुणः अंधकारश्च नैगमः वैदिकः वणिग्जनसंबंधी च ॥ ७७ ॥

दूरेणेति वृषः धर्मः बलीवर्दश्च मदो गर्वः आमोदस्तोषः मदस्य दानोदकस्य गंधश्च मधुपा भृंगा मद्यपाश्च विटपे वृक्षशाखायां जारश्रेष्ठे च नाना आदरैः भयैश्च भीरवः स्त्रियो भयशीलाश्च हरिं भगवंतं सिंहं च ॥ ७८ ॥

कलीति नरस्य नलस्य च स्वपदं स्वरूपं स्वराज्यं च हरिगुणपरिशीलनं भगवद्गुणचर्चा अश्वरज्जुधारणं च नलस्य राज्ञा हि ऋतुपर्णरानस्य सारथ्यांगीकारेण स्वराज्यप्राप्तिरभूदिति ॥ ७९ ॥

कलिप्रदुष्टोऽक्षवशंगतश्चेद्भ्रष्टात्मसाम्राज्यपदो नरः स्यात् ॥
स्वकं पदं प्रापयितुं पुनस्तं मन्येऽनवद्या हरिहृद्यविद्या ॥ ८० ॥
द्विर्जेंद्रत्रासाढ्यः किल बहलदोषोपचयकृत् ।
स्फुरज्जाड्योल्लासो गुरुसुदिनचर्याक्षयकरः ॥
कलिः शीतर्तुश्च व्यथयति भृशं चेत्स्वनयने ।
निमील्य स्वच्छंदं हृदयधृतरामः स्वपिहि रे ॥ ८१ ॥
उर्यत्र सिद्धः सततं गुणोदयो सिद्धो रलोपः स्वरगौरवप्रदः ॥
तत्रैव नूनं रघुनाथमंदिरे मनोरथः सिद्धिमियादसंशयम् ॥ ८२ ॥

कलिप्रदुष्ट इति कलिनाप्रदुष्ट इति समानमुभयत्र अक्षवशं इंद्रियवशं पाशवशं च स्वरूपानंदच्युतिः साम्राज्यच्युतिश्च नरः नलश्च पदं स्वरूपं राज्यं च हरेर्भगवतः हृद्या प्रिया या विद्या अध्यात्माख्या अश्वहृदयविद्या च । नलः किल कलिना ग्रस्तः पुष्करेण भ्रात्रा द्यूतार्थमाहूतः सन् तेन सह द्यूतं कृतवान् तत्र तेन राज्यादि सर्वं जित्वा विवासितः स ऋतुपर्णराजगृहउवास तेन चाश्वहृदयविद्याहेतुना सारथ्ये नियोजितस्तेन कारणेन पुनःस्वपदप्राप्तिरिति भारतकथासूचनं ॥ ८०॥

द्विर्जेंद्रेति द्विर्जेंद्राणां त्रासो येषां तादृशाआद्याः धनिका यस्मिन् चंद्राद्यस्त्रासस्तेनाद्यो युक्तोऽतिशीतकरत्वात् बहलदोषाणां वृद्धिकृत् बहलो दोषोपचयः रात्रिवृद्धिस्तां करोति जाड्यं मौर्ख्यमालस्यं च गुर्वी या सुदिनचर्या पुण्याचरणं दिवसचर्या च हेमंते हि रात्रिमानं वर्धते दिनमानं हीयते हृदये धृतः रामो येन रामा स्त्री च ॥ ८१ ॥

ऐहिकामुष्मिकं सर्वमपि भगवदाश्रयेणैव सिध्यतीत्यतउत्तरं वर्णयति उरिति उः रुद्रः तदवतारत्वाद्धनुमान् हशिचेत्युत्वं च सिद्धः सर्वदा कार्यकरणे उद्यतः रोरीति लोपदृष्ट्या सिद्धश्च सच गुणोदयः गुणैरुत्कृष्टः गुणत्वेनोदयो यस्य ओकारो भावितेति यावत् असिद्धोऽविद्यमानः हशिचेति दृष्ट्या च रलोपोऽग्निलोपः राममंदिरे सतीावियोगेऽपि अश्वमेधादेर्जातत्वात् अग्निसद्भावः रोरीति लोपश्च सच स्वर्गे अगौरवप्रदस्तुच्छत्वापादकः स्वरस्याचो गौरवं दीर्घत्वं ददाति । मनोरथशब्द प्रक्रियायां तु मनसूरथ इति स्थिते ससजुषोरुरिति सकारस्य रेफो मनर्रथ इति तत्र रोरीतिरेफलोपो हशिचेत्युत्वं च प्राप्तं विप्रतिषेधे परं कार्यमिति परत्वाल्लोपे प्राप्तेऽपि पूर्वत्रासिद्धमिति तस्यासिद्धत्वात् हशिचेत्युत्वे मनउरथ इति ततआद्गुणइति गुणे मनोरथइत्यस्य सिद्धिर्जायते एवं च मनोरथसिद्धौ उः सिद्धो रलोपोऽसिद्धश्चापेक्षितः तदत्रोभयमस्तीति राममंदिरएव मनोरथसिद्धिर्नान्यत्रेति ॥ ८२ ॥

कस्माद्दुर्गतिविव्हलो भवसि रे श्रीरामचंद्रप्रभुः ।
सर्वोदारगुरुस्तदीयजनतासंगेन संगम्यताम् ॥
भूत्वा प्रव्हतनुः स्तवैरभिनवैः स्तुत्वा निबद्धांजलि-
र्भक्त्याचारफलं निवेदय ततः पूर्णः स्वलाभो भवेत् ॥ ८३ ॥

अजरामरता यस्य पुंसो वृत्तिर्निरंतरम् ॥
अजराऽमरता तस्यावश्यं पाणितले स्थिता ॥ ८४ ॥

भुक्तिर्द्रव्यनिबंधनाऽस्य जगतो बोधैकलभ्या पुन-
र्मुक्तिस्तद्द्वयसिद्धयेऽत्र शरणं को नाम लोकत्रये ॥
एवं वेदपुराणशास्त्रनिचयानालोड्य संपश्यतां ।
दृष्टिं गच्छति राम एव भगवान्नान्यो वदान्यः क्वचित् ॥ ८५ ॥

सूर्यश्चंडकरः स्वयं हि जगतां संतापको नंदन-
स्त्वस्यैको जगदंतकस्तदनुजो मंदो जगत्पीडकः ॥
एवं सत्यपि मित्रतामुपगतः सर्वत्र यद्वास्करः ।
सोऽयं तस्य कुलेऽवतारमहिमा श्रीरामचंद्रप्रभोः ॥ ८६ ॥

सूर्यः स्थावरजंगमात्मजगतामात्मेत्यृषिः संजगौ ।
मंत्राणां च स एव दैवतामिति प्राह प्रसिद्धं स्मृतिः ॥
ध्यायत्यर्चति यन्नमस्यति यजत्येनं द्विजानां गणः ।
सोऽयं तस्य कुलेऽवतारमहिमा श्रीरामचंद्रप्रभोः ॥ ८७ ॥
भास्वानेष जडस्वरूपमपि मां तेजोमयं यो व्यधात् ।
तत्तस्मै प्रतिदेयमेवमनिशं युक्तोऽप्यशक्तः स्वयम् ॥

कस्मादिति दुर्गतिरधोगतिर्दारिद्र्यं च उदारः सरलः दाता च तदीयजनता साधवः राजपुरुषाश्च आचारस्य कर्मणः फलं चारफलं राजादनफलानि च स्वलाभः आत्मलाभो द्रव्यलाभश्च ॥ ८३ ॥

अजरामरेति पूर्वार्धे अजश्चासौ रामश्च तत्र रता उत्तरार्धे अजरामरता जरामरणशून्यता ॥ ८४ ॥

भुक्तिरिति रामः राः द्रव्यं मः बोधः मनअत्रबोधन इत्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यत इति डः एवं च रामइत्यत्र भुक्तिमुक्तिसाधनमुभयमपि लभ्यते ॥ ८५ ॥

श्रीरामसंबंधवंतं सर्वे जनाः सत्कुर्वंतीत्याह सूर्यइति मित्रतां सूर्यतां सख्यं च॥८६॥

सूर्यइति 'सूर्यआत्मा जगतस्तस्थुषश्चे' त्यृषिश्रुतिः 'एकैव वा महानात्मा देवता ससूर्य' इत्याचक्षत इति स्मृतिरूपा सर्वानुक्रमणी यतः सर्वमंत्राणां सूर्यो देवता तस्मात्तत्तन्मंत्रैः क्रियमाणं कर्म सूर्यविषयकमेवेति ॥ ८७ ॥

भास्वानेष इति जडस्वरूपमुदकमयं मंडलं डलयोरैक्यात् जडस्वरूपे चोदकमय-

लग्नो भिक्षुकशेखरः समभवद्रामस्य पृष्ठं ततो-
ब्रह्मण्यः स चकार भास्करकुलं सर्वप्रकाशोज्वलम् ॥ ८८ ॥
वृत्तिं पुनः कामपि कल्पयेथाः श्रीमानुदारस्त्वमसः श्रितोऽसि ॥
मयार्जितं वृत्तिशतं हरंतं भग्नंलमेतं किमिव ब्रवीमि ॥ ८९ ॥
विस्मयं वितनोत्येतद्विषमाक्षविचेष्टितम् ॥
अप्यंधकारिणा येन नृणां चक्षुः प्रकाशते ॥ ९० ॥
नीलांगो मकराभकुंडलधरः खर्वश्च यः कच्छपो ।
दंताः कुंदविलासिनः करयुगे यस्याब्जशंखौ पुनः ॥
आस्ते यस्य विशालवक्षसि महापद्माधिवासोऽनिशं ।
लोका आशु मुकुंदमाश्रयत तं चेत्पूर्णवित्तेच्छवः ॥ ९१ ॥
यो वै धृतः श्रीहरिणा निजे करे स्पर्शः स एवेति विनिश्चयो मम ॥
स्वस्पर्शमात्रेण हि लोहलं ध्रुवं चकार शंखोऽपि सुवर्णसंभृतम् ॥ ९२ ॥
अहो धनार्थं प्रधनं विधाय सुखेन वीरा निधनं भजंते ॥
तत्ताहगप्यत्र धनं विहाय धीराः सुखं श्रीपतिमाश्रयन्ते ॥ ९३ ॥

मंडले संक्राताः किल सूर्यरश्मयश्चंद्रइत्याचक्षते प्रतिदेयं प्रत्युपकर्तव्यं द्विजशेखरश्चंद्रः पाठांतरे भिक्षुकः शिवस्तस्य शेखरोऽवतंसः भिक्षुकश्रेष्ठश्च ब्राह्मणश्च रामचंद्रइत्यत्र रामस्य पृष्ठं सर्वदालग्नश्चंद्रो दृश्यते ॥ ८८ ॥

वृत्तिं पुनरिति वृत्तिं जीवनोपायं क्षेत्रारामादि मनोवृत्तयश्च व्याजनिंदेयं ॥ ८९ ॥

विस्मयमिति विषमाक्षः शिवः चक्षुर्नेत्रं ज्ञानं च अंधकस्य दैत्यविशेषस्य अरिणा अंधंकरोत्येवं शीलेन च ॥ ९० ॥

नीलांग इति महापद्मश्च पद्मश्च शंखो मकरकच्छपौ । मुकुंद कुंद नीलाश्च खर्वश्च निधयो नवेति भगवतो नवनिध्यात्मकत्वात् तमेव आश्रयत हेपूर्णवित्तेच्छवः पूर्णज्ञानेच्छवश्च खर्वो वामनः विदः भावो वित्ता ॥ ९१ ॥

यो वै धृत इति स्पर्शाख्यो मणिः यत्स्पर्शेन लोहं स्वर्णं संपद्यते लोहलं अस्फुटवाचं बालत्वात् ध्रुवं उत्तानपादपुत्रं लोहसंग्राहकं च लोहं लातीति व्युत्पत्तेः सुवर्णाः शोभनाक्षराणि सुवर्णं कांचनं च ध्रुवः किल सपत्नमात्रावहेलितः स्वजननीकथनाद्भगवंतं प्रसादयितुं वनं निर्जगाम तत्र च श्रीनारदेन संबोधितः सन् मधुवने तपोऽध्यातिष्ठत् । अथानुग्रहीतुमग्रतः श्रीभगवंतमालोक्याद्वितीयोऽयं पुरुषइति कृत्वा तं स्तोतुमियेष परं वाक्पाटवाभावान्नाशक्नोत् । तद्भगवता विज्ञाय श्रुतिमयपांचजन्येन गल्लदेशे स्पृष्टस्तत्प्रभावादधिगतवाक्शक्तिर्भगवंतं रमणीयैः स्तवैस्तुष्टावेति दिक् ॥ ९२ ॥

अहो इति प्रधनं युद्धं निधनं मरणं धीराः विवेकिनः ॥ ९३ ॥

यं सद्योऽनुजिघृक्षुरस्य हरति द्रव्यं तदेतत्प्रभोः ।
किं श्लाघ्यं ननु मादकं तदिति चेत्स्यादद्दुर्बलोऽनुग्रहः ॥
मैवं युक्ततमैव तस्य तदसद्वित्तापहारक्रिया ॥
सद्वित्तार्पणमेष वत्सलतया कर्ता यतः श्रीपतिः ॥ ९४ ॥
नापुत्रस्य गतिर्भवेति ससुतः स्यादित्थमुक्तश्रुतेः ॥
को नामात्र ननो न सत्यमिति तद् ब्रूयात्परं वच्म्यहम् ॥
यो गोविंदपरः ससद्गतिधरः सोऽयं सुताख्यश्च य-
ल्लोके सद्गतिभाक् सनंदन इति ब्रह्मात्मजो गीयते ॥ ९५ ॥
तेजोनिधिर्यद्यपि कर्मसाक्षी तथापि सूर्यान्वयकांतयोगम् ॥
विना कथंस्वित्प्रभवेद्वदस्व सत्पाकतासिद्धिममुष्य कर्तुम् ॥ ९६ ॥
यद्यप्यपकारधियं कुरुते परमेश्वरे तथाप्येषः ॥
सत्वं नैव विमुंचति केवललयभुक् सहि श्रीशः ॥ ९७ ॥
मानरहितः स्वकार्ये पटुश्चतुर्दशजगत्प्रथितगोत्रः ॥
मकरालयांतवासी प्रियभक्ताश्चित्तपावनो भगवान् ॥ ९८ ॥

यं सद्य इति सद्वित्तार्पणं उत्तमद्रव्यार्पणं ब्रह्मविद्भावार्पणं च ॥ ९४ ॥

नापुत्रस्येति सनंदनः एतन्नाम नंदनेन पुत्रेण सहितश्च यो हि जातमात्रएव प्रव्रजितः यस्योपनयनमपि नास्ति ॥ ९५ ॥

सर्वगस्य सर्वात्मनोऽपि ब्रह्मणो भक्तकार्यकारित्वं सगुणद्वारेत्याह तेज इति तेजसांनिधिः प्रकाशोयमश्च कर्मसाक्षी ब्रह्म सूर्यश्च सूर्यान्वयकांतः सूर्यवंशकमनीयो रामः सूर्यसंबद्धकांतः सूर्यकांतश्च सत्पाकता पाकः पवित्रः 'तं पाकेन मनसे' त्यादौ दर्शनात् उत्तमपवित्रता साधुः पाकः पचनं यस्य तस्य भावस्तत्ता उत्तमपाकइत्यर्थः वदस्वेत्यात्मनेपदं भासनार्थे भासमानो वदेत्यर्थः ॥ ९६ ॥

तादृशस्य परमकृपालोर्भगवतः प्रातिकूल्येन चिंतनमपि न स्वार्थंविहंतीत्याह यद्यपीति अपकारो विरोधस्तद्युक्ताबुद्धिः पकाररहितोऽयमिति धीश्च परमेश्वरे अपकारबुद्धौ प्रयुक्तायामपि रमेश्वरोऽवतिष्ठते यश्च रमेश्वरः स परमेश्वरादपरो नेति ॥ ९७ ॥

भगवतो हि भक्ताः प्रियाभवंतीत्याह मानेति मानं प्रमाणं तेन रहितोऽप्रमेयइत्यर्थः यद्वा मा च नरश्च पार्थश्च ताभ्यां हितः अभिमानरहितश्च स्वेषां स्वीयानां भक्तानां कार्यसंपादने पटुः स्वस्यात्मनः कार्यसंपादने पटुश्च चतुर्दशसु जगत्सु भुवनेषु प्रसिद्धं गोत्रं नाम यस्य चतुर्दशसंख्याकानि जगत्प्रख्यातानि गोत्राणि यस्य समुद्रस्य अंते मध्ये वास्तव्यः 'विद्यांते गुरुमर्थेने' त्यत्रांतशब्दस्य मध्यपरत्वदर्श-

यः पुष्पवद्दृग्भृतपांडुबालो बल्यंचितांगो नवनीरदश्रीः ॥
हरिः पुराणोऽयमिह श्रुतिश्च भक्तप्रियस्तत्कथिकाप्रियोऽपि ॥९९॥
हर्यप्रियः सर्वजनाप्रियः स्याद्धरिप्रियः सर्वजनप्रियः स्यात् ॥
इति स्म जाने हयमारमेकं पश्यन् पदार्थं चणकं द्वितीयम् ॥ १०० ॥
सद्वंशजातः सगुणस्तु नम्रो यश्चापि शक्तौ बहुमार्गणेभ्यः ॥
ददाति लक्षं तमहं न मुंचे कोदंडमित्थं कथयन् बिभर्ति ॥१०१॥
जलजं जलस्थमपि जलसंबंधविहीनमधिगतामोदम् ॥
भ्रमरहितं वस्तु करे कलय इति निदर्शयन्बिभर्त्यब्जम् ॥ १०२ ॥
चरंति रथवत् क्षितौ ननु हरीच्छया ये जना
निधाय निखिलं चिरं तदुपरि स्वभारं परम् ॥
करेण कलयामि तच्चरणमेतमर्थं जनान्
प्रदर्शयितुमच्युतः कलयतीव चक्रं करे ॥ १०३ ॥

नात् समुद्रस्यांते प्रांते च प्रियाः भक्ताः अस्य प्रियं भक्तं ओदनं यस्य चित्तं पावयति शोधयतीति चित्तपावन इति ब्राह्मणजातिविशेषश्च ॥ ९८ ॥

यः पुष्पति पुष्पवंतौ सूर्याचंद्रमसौ दृशौ यस्य एकयोक्त्या पुष्पवंतौ दिवाकर-निशाकरावित्यमरः पुष्पं नेत्ररोगविशेषः तद्युक्तदृक् भृताः पोषिताः पांडुबालाः पांडवा येन भृतपांडुरकेशश्च बलिना तन्नामकदैत्येश्वरेणांचितं पूजितं अंगं यस्य बलिभिः शिथिलचर्मभिरंचितं अंगं यस्य च नवनीरदवत् श्रीः शरीरकांतिर्यस्य नवं निर्गता रवश्रीर्दंतशोभा यस्य निरिति रेफस्य रोरीति लोपे ढ्रलोपइति दीर्घः भक्तप्रियः ओदनप्रियस्य कथैव कथिका गुणकीर्तनं प्रियं यस्य कथिका तक्रकृतव्यंजनविशेषः प्रिया यस्य च अतिवृद्धस्य हि कथिकाभक्तमंतरेण निर्वाहायोगात् तत्तत्प्रियत्वं योग्यमिति ॥ ९९ ॥

हरीति हयमारः करवीरमूलं सर्वाप्रियं उपविषत्वात् यश्च हयमारः सहर्यप्रिय एव हरिरश्वश्रवणको हि हरेरश्वस्य प्रियः यश्च हरिप्रियः सहरिप्रियएव अतः सर्वप्रियः ॥१००॥

धर्मनिष्ठं ब्रह्मनिष्ठं सन्निष्ठं च नाहमुपेक्षइत्याह त्रिभिः सद्वंशइति सद्वंशः उत्तम-कुलं वेणुश्च सगुणः मैत्र्यादिगुणयुक्तः समौर्वीकश्च नम्रोऽनुद्धतः कुंडलितश्च यश्चा-पि शक्तौ सत्यां मार्गणेभ्यो याचकेभ्यो लक्षं तत्संख्याकं धनं ददाति यश्चापि धानु-ष्कस्तस्य शक्तौ पाटवे सति मार्गणेभ्यो लक्षं शरव्यं ददाति च ॥ १०१ ॥

जलजमिति डलयो रैक्यात् जडं मायोदकं च अधिगतामोदं आमोदोहर्षो गंधो यस्य च भ्रमेण रहितं भ्रमरेभ्यो हितं च ॥ १०२ ॥

चरंतीति हरिर्भगवान् अश्वश्च निजं भारं स्वहितादिविषयं स्वोपस्करूपं च

विष्णुपदं बहुतारकमित्युच्चैर्यद्वदंति सर्वजनाः ॥
तदिदं न मृषामन्ये परं त्वपेक्षा स्थिता प्रदोषस्य ॥ १०४ ॥
बहुतारकता विष्णुपदेऽस्त्येव न संशयः ॥
किंत्वंजसा सा बहुलदोषोद्रेके हि दृश्यते ॥ १०५ ॥
दोषाकरो भवतु विष्णुपदानुगामी
सद्वृत्ततां स कलयेत्किल पंचदश्या ॥
पाश्चात्यषोडशकलाक्षयतो विदेह-
भावं व्रजेदिह निदर्शनमेष चंद्रः ॥ १०६ ॥
भवचरणे चेतश्चेत् क्रियेत जायेत तर्हि भवतरणम् ॥
कामरणमकाकारं यर्हि भजेत्तर्हि रे भजेन्मरणम् ॥ १०७ ॥

तच्चरणं पादं रथचरणं चक्रं च ये मदेकपरास्तेषां दास्यमपि करोमि किमुतान्यदितिभावः ॥ १०३ ॥

ननु भगवानुक्तगुणकानामेवांगीकारं करोति नास्माकं पापाशयानामिति नाश क्यमित्याह विष्णुपदामिति विष्णुपदं भगवच्चरणमाकाशं च बहु यथा तथा तारकं बहुतारकाविशिष्टं च प्रदोषस्य रजनीमुखस्य प्रकृष्टदोषस्य च पातक्यपेक्षया हि तस्य तारकत्वं नान्यथेति तदंगीकारेणैव स्वमाहात्म्याभिवृद्धिरिति ॥ १०४ ॥

बहुतारकतेति पदद्वयं व्याख्यातं बहुला ये दोषास्तेषामुद्रेकः बहुलः कृष्ण-पक्षस्तस्य दोषारात्रिस्तस्याउद्रेकश्च यथा हि कृष्णपक्षे बह्व्यो दृश्यंते तारकास्तथा न शुद्धे तद्वदिति ॥ १०५ ॥

दोषाकर इति दोषाकरः पातकी चंद्रश्च विष्णुपदं हरिचरणमाकाशं च सद्वृत्ततां पूर्णज्ञानतां पूर्णमंडलतां च पंचदश्या तन्नामकाध्यात्मविद्याग्रंथेन पूर्णिमया च षोडशकलाः इंद्रियदशकं प्राणपंचकं मनश्चेति लिंगशरीरं अन्यत्र प्रसिद्धाः विदेहभावो देहमुक्तिरदर्शनं च पातक्यपि हरिभक्तौ प्रवृत्ते तत्प्रसादेन कंचनगुरु-मुपलभ्य तत्सकाशाद्वेदांतश्रवणेन ज्ञातब्रह्मात्मैक्यो निश्चयेन लिंगदेहभंगपूर्वकं मुक्तो भवतीति तात्पर्यं 'न तस्य प्राणाउत्क्रामंति अत्रैव समवलीयंते विमुक्तश्च विमुच्यत' इत्यादि श्रुतेः ॥ १०६ ॥

भवचरण इति अकं पापे च दुःखेति विश्वः अकः पापः आकारो यस्य [तं] पापरूपमित्यर्थः कामरणं वेश्यासुरतोत्सवं मरणं संसारः मृत्युश्च भवचरण इति शब्द चे चकारे तस्तकारः कृतश्चेद्भवतरणं भवति तथा कामरणशब्दः अकाकारः काकारेण रहितश्चेत् मरणमिति जायत इति ॥ १०७ ॥

स्याल्लिंगभंगो बहुवाररामासंगेन कामाभिहतस्य पुंसः ॥
लिंगस्य भंगे हि विदेहभावो भवेदिति स्पष्टतरं ब्रवीमि ॥ १०८ ॥
सुखस्य लिंगं वदनोज्ज्वलत्वं तत्सर्वदा सौम्य समीहसे चेत् ॥
निःसंगमंगीकुरु शर्वदास्योज्ज्वलत्वमेकं किल निर्व्यलीकम् ॥ १०९ ॥
तत्रश्रवणं ॥ भो भक्तिमार्गनिरताः श्रवणं कुरुतानिशम् ॥
भजनस्य हि संपूर्तिः श्रवणेन विना कुतः ॥ ११० ॥
स्पृहयते यदि माधवलब्धये भवतु तच्छ्रवणप्रवणो जनः ॥
श्रवणधिष्ण्यगतो भगवानिति प्रथयति श्रुतिरेव सनातनी ॥ १११ ॥
श्रवणानुसरणमेव श्रीरामं स्पृहयतां सतामेकम् ॥
श्रवणाभावं रचयन् रामविरहमन्वभूद्दशरथोऽपि ॥ ११२ ॥
यो नवीनोपनीतानां विना श्रवणकर्मणा ॥
श्रुतिग्रहः साविफलः शिष्टैश्चापि विगर्हितः ॥ ११३ ॥

स्याल्लिंग इति कामोऽभिहतो यस्य निष्कामस्येत्यर्थः बहुवारं बहुकालं रामेण आसंगः आसक्तिस्तेन लिंगदेहस्य सप्तदशकलात्मकस्य भंगो नाशः तस्मिन् सति विदेहकैवल्यं मोक्षः स्यात् कामेनाभिहतस्य ताडितस्य बहुयो या वाररामा वेश्यास्तत्संगेन लिंगभंगः उपदंशेन तस्मिन् सति विदेहभावो मरणं जायेतेति ॥ १०८ ॥

सुखस्येति शर्वस्य शिवस्य दास्ये उज्ज्वलत्वं निष्कपटत्वं यच्छर्वदास्योज्ज्वलत्वं तच्छब्दयोरभेदात्सर्वदास्योज्ज्वलत्वं सर्वदाऽऽस्यस्य मुखस्योज्ज्वलत्वं ॥ १०९ ॥

अथ सामान्येनोक्तां भक्तिं श्रवणकीर्तनादिविशेषाकारेण वर्णयति तत्र तावदादौ श्रवणमाह भो इति श्रवणेन तन्नामकभक्त्या नक्षत्रविशेषेण च भजनस्य कीर्तनादेः नक्षत्रलक्षणजनस्य अश्विन्यादिसप्तविंशतिराशिरूपस्य च ॥ ११० ॥

स्पृहयत इति श्रवणाधिष्ण्यं श्रवणभक्तेः पदं तन्नक्षत्रं च श्रवणस्य हि विष्णुदेवकत्वं तथा च श्रुतिः 'त्रेधा विष्णुरुरुगाय' इत्यादि ॥ १११ ॥

श्रवणेति श्रवणं तन्नामभक्तिः श्रवणाख्यो वैश्यमुनिश्च यत्र हते तत्पित्रा दशरथं प्रति शापो दत्तः किमिति त्वमप्येवं पुत्रविरहवान् भवेति 'श्रवणमुनिपितुः प्रायः शापकाल' मिति हनुमन्नाटके ॥ ११२ ॥

यइति यथा नूतनब्रह्मचारिणां श्रवणनक्षत्रे कर्तव्येनोपाकरणाख्यसंस्कारेण विनाकृतं वेदग्रहणं विफलं शिष्टासंमतं च तथा विर्गरूडस्तस्येनो विष्णुस्तेनोपसमीपं नीतास्ते न भवंति ते नवीनोपनीताः संसारिणस्तेषां सच्छास्त्रश्रवणं विना कृतं कर्णग्रहणं विफलं शिष्टासंमतं च 'ब्रिलेब्रतोरुक्रमविक्रमान्ये न शृण्वतः कर्णपुटे नरस्ये'ति भागवतोक्तेः ॥ ११३ ॥

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह.

भुजतरुवनच्छायां येषां निषेव्य महौजसां
जलधिरसना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्षमापा विना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक ६. · आगस्ट १८८३. अंक ८.

हें मासिक पुस्तक

पुणें येथें

ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत

छापिलें.

किंमत ८ आणे.

महाड--तारीख २४ जून सन १८८३.

वि० वि०. * * संभाजीराजे यांचे चरित्र या पुस्तकाचें पृष्ठ ४ याजवर सोमाजी नाईक यानला 'येकनाकी' वरून लोटून दिला असें असून त्या ठिकाणाचा शोध लावण्याबद्दल आपण टीप २३ यांत सूचना केली आहे. त्याप्रमाणें सर्व रायगडभर आम्ही या नांवाचे ठिकाणाचा तलास केला, पण कांहीं उपयोग झाला नाहीं. गडावर कडेलोट करण्याची एक जागा आहे तिला 'टकमक' असें म्हणतात. हें ठिकाण असें विलक्षण आहे कीं, पर्वताचें एक टोंक नीट समोर पुढें गेलें असून त्या खालीं अपरंपार कडा तुटलेला आहे. या टोंकावर वारा फार असतो व नुसतें त्या जागीं जाणें सुद्धां फार दुर्घट आहे. या जागेशिवाय कडेलोटाची दुसरी जागा नाहीं. तेव्हां आपण लिहिलेली 'येकनाकी' कोणती या विचारांत आम्ही बरेच दिवस होतों. तों आज एक कल्पना आमचे मनांत आली आहे ती ही कीं, आपण ज्या पुस्तकावरून बखर छापिली तें पुस्तक मोडी लिपींत लिहिलेलें असेल हें उघड आहे. तेव्हां मोडींत 'येकनाकीवरून' अशीं अक्षरें असतील. या ठिकाणीं. 'टकमकीवरून' असें वाचावयाचें, ते आपण वर्णसादृश्यावरून 'येकनाकीवरून' असें वाचलें मोडी लिपींत अशी चूक होण्याचा पुष्कळ संभव आहे. * * * कळावें वृद्धि असावी हे विज्ञापना.

आपला अनोळखी मित्र.

अंताजी रामचंद्र हरडीकर.

* * * वरील कल्पना अगदीं बरोबर आहे. आम्हीं मूळ मोडी प्रत पाहिली, त्यांत 'टकमकी' वरून असेंच आतां स्पष्ट दिसतें. टकमक आम्हांस पूर्वी परिचित असतें तर छापण्यांत चूक झाली नसती. मित्रांनीं शोध करून आम्हांस खरी गोष्ट कळविण्याची तसदी घेतली त्यांचे आभार आहेत. बखरी मोडींत असल्यामुळें व त्यांतील सर्व आम्हांस माहिती नसल्यामुळें अशा चुक्या होण्याचा फार संभव आहे हें जाणूं प्रथम अंकीं (१८७८) आम्हीं आमच्या वाचकांस त्या दुरुस्त करण्याबि प्रार्थना केली. रा० हरडीकर यांजप्रमाणें जर इतर वाचक थोडीशी तसदी घेण्ट मेहेरबानी करतील तर अशा सर्व चुक्या व संशयस्थलें दूर होतील.

का० सं० प्रकाशक.

पाँच.

सन १८७८ ते १८८२ पैकीं.

श्री० बाळासाहेब भुसकुटे ...	२७८३८३	रा० रा० ल० वि० जोशी... ...	४८६
रा० ब० ना० भा० दांडेकर ...	१३८२	रा० ब० मा० गो० रानडे ...	४
रा० रा० जो० दा० उद्धवजी ...	१०		

सन १८८३ व १८८४ पैकीं.

श्री० बाळासाहेब भुसकुटे	४८६	रा० रा० से० ने० ला० जळगांव.	४८६
श्री० रा० गो० वि० कारभारी धार.	४८६	,, ,, मडीवाळा मल्लापा ...	४८६
श्री० रा० पंत प्र० साहेब औंद...	५८६	,, ,, से० ने० ला० शेवगांव.	४८६
रा० ब० ना० भा० दांडेकर ...	४८६	,, ,, वि० बा० आडबे ...	४८६
रा० सा० ब० रा० सहस्रबुद्धे ...	४८६	,, ,, ह० मा० पंडित... ...	४८६
,, ,, के० बा० बाळ	४८६	,, ,, ना० बा० मराठे... ...	४८६
,, ,, आर. रघुनाथराव ...	५८८	,, ,, ना० वि० जोशी ...	८६
,, ,, वि० ना० फाटक ...	८८१२	,, ,, ज० वि० म्हाडदळकर.	४८६
रा० रा० वे० अ[illegible] ...डेकर...	४८६	,, ,, से० वाचनालय महाड.	३८६
,, ,, [illegible]यंबरी...	४८६	,, ,, ना० वि० अभ्यंकर ...	४८६
[illegible] पां० वासुदेव ...	५८८	,, ,, चिं० ना० थिटे ...	४८६
,, वा०-वि० लेले... ...	४	,, ,, ग० वा० पारखी ...	४८६

विषयक्रम.

अखरी.

पत्रें, यादि वगैरे १२५–१३६

थोरल शाहू महाराजांच्या चरित्राचे मुखपत्र.

पंत प्रधान यांच्या शाकावलीचें मुखपत्र.

मराठी कविता.

श्रीरामदासस्वामिकृत युद्धकांड—किष्किंधाकांड ९७–११२

संस्कृत काव्यें.

श्रीशिवकाव्यम्- १४१–१४८

पंतविठ्ठलकृतं-सुश्लोकलाघवम् २५–३२

वगैरे जागा पाहून, कारल्यास मुक्काम करून, मागती मुंबईस गेले. सरकारचा जासूद व माारनिले कडील खिजमतगार तरतुदी करितां माारनिलेनीं पाठविले होते ते माघारे आले.

१. छ ११ मोहरमचें वर्तमान. बापूजी गणेश गोखले यांस माारनिलेनीं पत्र लिहून, थैली तयार करून रवाना करावयास त्यांजकडील सखोपंत टेंभे यांस बोलावून आणोन त्यांचे हवालीं केली. सखोपंतांनीं एक घटका बोलणें करून गेले. बापूजी गोपाळ साने येऊन कप्तान कलोस यांशीं बोलून गेले. करवीरकरां कडील कारकून मेस्त्र रसल यांशीं बोलून गेले. प्रभाकरपंत जोशी मोधीशीं[७६] बोलून गेले. आंगरे यांजकडील बापूभट सोमण मेस्त्र रॅसल यांशीं बोलून गेले. गंगाधर शास्त्री यांणीं जामुदा बराबर लखोटा पाठविला तो मुंबईचे डांकेवर रवाना करावयास माारानेले जवळ पावता करून गेला. मुंबईचे डांकेवर व हैदराबाद व श्रीरंगपट्टण व बऱ्हाणपूरचीं पत्रें आलीं. जाब रा।। जाले.

(मागील पृष्ठावरुन.)

खांबावरील पुतळे–व इतर ठिकाणचेही–जोडपीं जोडपीं आहेत. दिवाणखान्याच्या बाहेरील आंगास दोहींकडे दोन जोडपीं नृत्य करीत आहेत असें दिसतें. हीं इंग्रजी बाल मध्यें जोडपीं नाचतात त्या प्रमाणें दिसतात. एकंदर सर्व पुतळ्यांचा पैराव बैरागी बैरागिणी यां सारिखा दिसतो–पुतळे नग्न नाहींत. या दिवाणखान्याच्या दोन्ही बाजूस दोन मजली कोरलेल्या गुहा आहेत त्यांत विद्यार्थी राहात असत असें अनुमान होतें. प्रत्येक खोलींत एक माणूस निजण्या पुरता ओटा व तितकीच रिकामी जागा अशी सोय आहे. या स्थलांस हल्लीं आब्राडे म्हणतात. कारण या खोल्यांच्या तोंडीं सर्व साधारण अशी जागा आहे तींत आलीकडील लोक नालिम करतात. दिवाणखान्याच्या तोंडीं एकवीरा भवानीचें स्थान आहे व पाण्याचीं टांकीं आहेत.

७६. मोधी–हा जातीचा पारशी असून इंग्रजाच्या पदरीं असे. कर्नल क्लोन् पुण्यास रेसिडेंट असतां राजे रघुवाडयाच्या भेटी तो खुसरूजी मोदी याच्या मार्फत घेत असे. तेव्हांच सदाशिवराव भाऊ माणकेश्वर हे बाजीरावाकडून रेसिडेंटाकडे वकील होते व बयाजी नाईक हुजऱ्या हा बाजीरावाचा हेर होता. या तिघांचा एक विचार होऊन, त्यांनीं मोठमोठालीं कामें करून, पुष्कळ पैसा मिळविला. मोदीच्या हातीं इंग्रजी सूत्र आहे अशी बाजीरावाची समजूत पडल्यावरून तो त्याशीं फार स्नेहानें वागूं लागला व रेसिडेंटाच्या अनुमतानें त्याजकडे धारवाडची सरसुभेदारी सांगितली. हा सर्व कारभार एल्फिन्स्टन साहेब रेसिडेंटाचे कामावर येईपर्यंत नीट चालला होता. परंतु तो रेसिडेंट झाल्यावर त्याची ओळख मराठे सरदारांशीं असल्यामुळें मोदी फिका पडूं लागला व घरील त्रिकुटांत भांडाभांडी सुरू झाली. पुढें एल्फिन्स्टन साहेबास संशय येऊन त्यानें मोदीस इंग्रज व पेशवे यांतून एकाची नौकरी सोडण्यास सांगितलें. त्यावरून त्यानें सरसुभेदारी सोडिली. नंतर विशेष वहिम आल्यावरून त्यास पेनशन देऊन घरीं बसविण्याचा प्रसंग आला, तेव्हां मोदी अकस्मात् विषप्रयोगानें मरण पावला. (१८१४) मोदीचो बाग पुण्यास प्रसिद्ध आहे. मराठ्यांच्या सर्व इतिहासांत पारशी एवढाच आढळतो.

७७. मिस्तर रसेल–हा कर्नल क्लोज् गेल्यापासून तों एल्फिन्स्टन येई पर्यंत रेसिडेंटाचें काम पाहात होता.

दोन रोजां वर्तमान निवेदन जालें पाहिजे. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

[१५०] ॥ श्री ॥

साहेब साहेबांचे सेवेशीं आज्ञांकित ब्रँयाजी नाईक विज्ञापना, मेस्त्र इलफिनइस्टोन वकील दिम्मत इंग्रज कलकत्तेकर यांनकडील दिनचर्येची बातमी--

१. छ ७ मोहरमचें वर्तमान. मशारनिले प्रातःकाळीं दापोडी पावेतों जाऊन सहल करून आले. गोपाळराव खंडेराव रास्ते यांजकडील कारकून व बापूजी गोपाळ साने मा।र निलेशीं वेगळाले बोलून गेले. करवीरकर यांजकडील कारकून मेस्त्र रसल यांशीं बोलून गेले. प्रभाकर पंत जोशी मोघीशीं बोलून गेले. मुंबई व हैदराबाद व श्रीरंगपट्टण व बऱ्हाणपूरचीं पत्रें डांके बरोबर आलीं. जाब रा।। नाले.

१. छ ८ मोहरमचें वर्तमान. करवीरकरांकडील वासुदेवभट गुरूजी व तीन असामी कारकून ऐसे येऊन मा।।निलेशीं बोलणें करून गेले. गंगाधर शास्त्री व बापू मैराळ मा।। निलेशीं दोन घटका बोलणें करून सायंकाळीं गेले. चिंतामणराव पटवर्धन व मिरजकर व तासगांवकर व कुरुंदवाडकर यांस मा।। निलेनीं पत्र लिहून चार थैल्या तयार करून त्यांजकडील कारकून बोलावून आणोन चौघांचे हवालीं चार थैल्या रवाना करावयास केल्या. त्या घेऊन चौघांनीं कपताम कलोस यांशीं बोलणें करून गेले. बापूजी गोपाळ साने मशार निलेशीं व मोधी यांशीं बोलून गेले. मुंबई, हैदराबाद व श्रीरंगपट्टण व बऱ्हाणपूरचीं पत्रें डांके बरोबर आलीं. जाब रवाना केले. गारपीरचे लष्करांतील शिपाई व गंगाधर शास्त्री यांजकडील माणसें मोहरमची फकीरी मागावयास आले. सबब मशारनिलेनीं लष्करवाले यांस रूपये दहा व शास्त्री यांजकडील माणसांस पांच एकूण पंधरा रूपये दिल्हे.

१. छ ९ मोहरमचें वर्तमान. निपाणीकर यांस मारनिलेनीं पत्र लिहून थैली करून रवाना करावयास बापूजी गोपाळ साने यांचे हवालीं केली. ती घेऊन साने गेले. मशारनिले व कप्तान कलोस व मेस्त्र रसल व कप्तान

---

७८. बयाजी नाईक–हा एक हुजऱ्या असून हेराचें काम त्याजकडे होतें.

७९. बापू साने–मोदीच्या वतीनें धारवाड सरसुभ्याचें काम पहात असे. मोदी मरण पावल्यानंतर त्यानें केलेल्या दुर्वर्तना बद्दल बापूस जाब विचारूं लागले व कैदही त्यास केलें. पुढें त्रिंबकजीच्या विलक्षण शिक्षेच्या धाकानें तो कैदेंतच मरण पावला.

८०. गंगाधरशास्त्री पटवर्धन व बापू मैराळ हे बडोद्याहून पेशवे व गायकवाड यांचा मागोल बाकीचा लढा पडला होता तो तोडण्याकरितां इंग्रजांच्या बाहेदारीवर पुण्यास आले होते. पैकीं गंगाधरशास्त्री हे पूर्वी फडके यांच्या पदरीं होते. मैराळ हे हल्लींच्या बडोदकर मैराळांचे पूर्वज असावे.

पाटेंजर व दु स रे व जी [खुसरूजी ?] मोधी ऐसे चार घटका दिवस राहतां राजश्री सदाशिवपंत भाऊ यांजकडे नाना फडणीसांचे वाड्यांत येऊन भाऊंशीं बोलणें केलें. श्रीमंत महाराज साहेबाचे सेवेशीं मशारनिलेनीं पत्र बापू साने यांचे हातें लिहून थैली करून बराबर आणली ती भाऊंचे हवालीं करून दोन घटका रात्रीं गेले. मोधी मागें राहून एक घटका बोलून गेले. आनंदराव मल्हार व धोंडो मल्हार बोलण्यांत होते. कप्तान फोर्ट दोन वेळां येऊन मशारनिलेशीं बोलणें करून, खाना खाऊन, दोन प्रहर रात्रीं गेले. आंगरे यांजकडील कारकून प्रातःकाळीं मशारनिलेशीं बोलून गेले. मुंबई, हैदराबाद व श्रीरंगपट्टण व ब्रह्मणपूरचीं पत्रें डांके बरोबर आलीं. जाब रा॥ जाले. भिकाऱ्यांस चार रूपयांचा खुर्दा मशारनिलेनीं खैरात केला–

३

तीन रोजां वर्तमान निवेदन जालें पाहिजे सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

[१९१] ॥ श्री ॥

सेवेशीं धोंडो गोविंद गोडबोले कृतानेक साष्टांगनमस्कार विज्ञापना ता॥ माघ वद्य ५ तृतीयप्रहर पावेतों सुखरूप असों विशेष–राजश्री पंतप्रतिनिधी व चंदन-वंदनकर व सातारकर यांस निक्षून ताकीद झाली प॥. वारंवार तेंच लिहितोस हें काय! अेसें कदाचित् म [नां] त येईल. त्यास स्वामींची स्वारी त्या प्रांतीं जाऊन माझा अम्मल सुरळीत चालण्याविशीं ताकीद होणें यांत मला भूषण बहुत आहे. स्वामींचे साहाजिक भाषण परंतु सेवकास महाभूषण याजकरितां वारंवार विनंती लिहितों. हेंही स्वामींचे ध्यानांत आहेच. रास्ते यांस आरब दूर करण्याविशीं ताकीद जाहली म्हणोन कळलें. फार संतोष जाहला. क्षेत्राचा उपद्रव गेला. राघोपंत सफरे म्हणून कोणी कऱ्हाडे गृहस्थ पूर्वी बाबूराव केशव यांचे पदरचे त्यांनीं सालगुदस्त बंडांत पुण्यास येऊन सातहजार रूपये भरून कऱ्हाडची मामलेदारी केली. तेव्हां ते दोषी याजकरितां मशारानिलेस धरून वैराटगडास आटकेंत ठेविले आहेत याविशीं रा॥ चिंतोपंत देशमुखांस माहीत

---

८१. सदाशिवपंत भाऊ–माणकेश्वर–टेंभुर्णीचे कुळकर्णी. पूर्वी हरदासाचा धंदा करीत. पुढें गोविंदराव पिंगळे यांचे मार्फत हैदराबादेस होते. पे० ब० पृ० २१९ टी० २५ व पृष्ठ २२९ टी० ५० पहा.

८२. कॉप्तन् फोर्ड–हा मराठी फौज मोडून इंग्रजी पलटण बाजीराव साहेबानीं तयार केली होती त्यांजवरील मुख्य. याला च पेशव्यांचे बखरींत 'पोट' साहेब म्हटलें आहे. पे० ब० पृष्ठ २३१ पहा.

८३. वरील दोन पत्रांवरून इंग्रजांची व्यापकता व महत्त्व हीं या वेळीं किती होतीं हें समजेल.

८४. बाजीरावींत मामलती मक्त्यानें देत असत.

पुर्तेपणें आहे व सेवेशीं विनंतीही केली आहे. त्यास त्यांचा चार रूपये खंड ठरावयाचा तो दरम्यान वे।। रा।। वैजनाय भैंट मामांचें बोलणें पडेल व पडतें त्यांत भाव यांस उगेंच कैद केलें, दोष नाहीं, याजकरितां त्यांस सोडून द्यावें याप्रमाणें झालें. त्यास मी आक्षेप घेतला. सरकारचे अपराधी अटकाविले आहेत. त्यास परवानगी सरकारची. ते पक्षीं परवानगी शिवाय सोडतां येत नाहींत. तेव्हां इकडे निरूपाय जाणोन वेदमूर्ती रा। मामा सरकारांत विनंती करून मंशारनिलेस सोडवावयाचा उद्योग करतील व चालला आहे. सरकारांतून ते गृहस्थ सुटल्यास सरकारचे चार रूपये मात्र येणार नाहींत. परंतु बोलणें बोलतील ते मात्र मध्येंच रूपये खातील. आणि अपराध पक्का याजकरितां त्यास मुक्तेची परमाणगी नच व्हावी. कदाचित् सरकारचा खंड देऊन सुटत असिल्यास मग नीटच आहे. माझा ज्वर परिहारला. पंधरा दिवशीं पूर्ववत शक्ति येईल सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

[१५२] ॥ श्री ॥

पुरा। राजश्री बाबा स्वामींचे सेवेशीं. विनंती ऐसीजे. इकडील राजक्रांतीचें वर्तमान तरि जलचरांचीं[86] पळटणें बंगाल्यांतील व चिनापट्टन लगायेत गुजराथ वगैरे या प्रांतीचे दरोबस्त जमाव पलटनें सुमारी पाऊणशें केला. क स र याचा कौसल ठहरून बादबरसाद आधीन अखेर तयारी करून हिंदुस्थान प्रांतीं आपल्या मुकाबिल्यास येतात यांत संदेह नाहीं. जंगी सरंजाम तयार करण्याकरितां या प्रांतींचे महालानिहाय मिळोन येथें साहुकारापासून पन्नास लक्ष रूपये घेतले. वराता सावकार मा।रांस कलकत्याकडे लाऊन दिल्या. पोक्त सरंजाम लेश करविला आहे. याप्रमाणें तांब्रांचे[87] अधिकारी यांनीं मसलतीचे घाट बांधून स्वार सरंजाम सुद्धां येत आहेत. तरि आपण श्रीमंत महाराजांस राज्यक्रांतीचे भाव सुचवून तयारींत असावें. दुसरें येथून हो ाडि या नें मा व र घाट येथील मुक्कामा पावतों माणसांची डाक रवाना जाहली आहे. हालकरे चारशें व कारकून इंग्रेजांनीं नेमून पाठविला आहे. आज पंधरा रोज जाहाले. बेटांत आपल्याकडील गृहस्थ आहे त्यांनीं तथ्य वृत्त सांगितलें त्यावरून सुचना लिहिण्यांत आली आहे. कारण कीं, सर्वांस आधार तेथील. येथील उमेद तिळमात्र नाहीं. आतां छद्म [छनद?] करितां परंतु सिद्धीस जाणार नाहीं.

[१५३] ॥ श्री ॥

श्रीमंत राजश्री आबासाहेब साहेबांचे सेवेशीं—विनंती सेवक मल्हार चिंता-

---

८५. पे० ब० पृष्ठ २१४ पहा.
८६. जलचर=इंग्रज.
८७. तांब्र=इंग्रज.
८८. हे आबासाहेब कोण ?

मण बोधनी अकबरनीस कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना छ २५ माहे रमजान पावेतों आपले कृपें करून सरकार कामावर हजर असों विशेष. ता। वांफगांव येथील आकबार येणेंप्रमाणें श्रुत व्हावी. कलमें.

१ हुजुरींहून नारायणराव हालकारे सरकार आज्ञेवरून श्रीजेजुरीलिंगाचे * नवस फेडावयाकरितां आश्वीन शुद्ध ७ पुणें मुक्कामीं येऊन राजश्री बाबाजी बाजीराव मामलेदार तालुके मा। हे नारायण राव बरोबर जेजोरीस जाऊन तेथें श्रीचा गोंधळ व कुळधर्म व ब्राह्मण भोजन उत्तम प्रकारचें करून देवाची पूजा अर्चा वस्त्रप्रावर्णासह उत्तम प्रकारें केली. व सर्व आश्रित व पाध्ये वाघे मुरळी यांचा सन्मान करून बहुत चांगला समारंभ केला. आसमंतात जेजुरीचे मोठा लौकीक जाहला. या कृत्यास बारा चौदा दिवस कमावीसदार तेथें होते. नंतर नारायणराव श्रीपंढरपुरास गेले व बाबाजी पुण्यास सरकार कामावर हजर आहेत.

५. ता। वांफगांव देहे नव येथील इकडील रिवाजाप्रमाणें गांवकरी यानीं कमावीसदार यांजकडे पीक पाणीचे आर्ज्या केल्या आहेत कीं आमची पहाणी पिकाची करून नजरेस आणावें, त्यावरून का।दार यानीं कोठें कोठें कारकून पाठविले आहेत व आणखी पाठविण्याची योजना आहे. कलम.

१. नवगांवीं शेंकून पोत्याच्या चिठ्ठया केल्या आहेत. नवगांव मिळोन शें सवाशें रूपयांचा आकार होईलसा दिसतो. कलम.

१. कां।। आले. येथील पाटील कुळकर्णी यांचा व रयतेचा तंटा त्रिंबकराव रामचंद्र यांचे अमलापासून वाढला दिसतो. रयतीस फूस देणार का। मा।रच्या दोन तीन असाम्या येक गोपाळराव बारेकर व एक आनंदराव शेटे

---

८९. वांफगांव ता० खेड-हा गांव पूर्वी होळकर यांचा. परंतु त्याचा मोबदला होऊन हल्लीं खालसा आहे. येथें होळकरांचा तटबंदी वाडा गांवकुसू वगैरे आहे. गांव नदी व ओढा यांच्या चिमटयांत आहे. होळकरांचा वाडा मोडला आहे तथापी एक दिवाणखाना दुमजली शाबूत आहे. व त्यांत खालीं विष्णूची गरुडारूढ मूर्ती स्थापिली आहे. दुसरी एक गंडकी शिळेची लक्ष्मीनारायणाची मूर्ती आहे ती सवालाख रुपये खंडणी बद्दल होळकरांनीं राजस्थानांतून आणिली असें सांगतात.

* मल्हारी व म्हाळसा यांचीं दोन लिंगें असून खेरीज मूर्तीही असतात. मल्हारी हा महादेवाचा अवतार.

९०. जेजुरीस पेशव्यांचें जुनें तळें व तेथील पाणी बागेस मेण्याकरितां केलेला खजिना व मळ, होळकरांचें तळें, जेजुरीनाथाचें तटबंदी देऊळ, आंतील सुवर्णाच्या व रुप्याच्या मूर्ती, व मल्हारराव होळकर यांचें देऊळ व आंतील त्यांची व त्यांच्या स्त्रियांच्या संगमरवरी पाषाणाच्या मूर्ती या गोष्टी पहाण्या जोगत्या आहेत. येथें मार्गशीर्ष, माघ व चैत्र या महिन्यांत यात्रा भरते.

९१. शकुन पोतें (याच्या चिठ्ठया)— 'शकुन पोतें' ही एकाप्रकारची पट्टी असावी.

९२. कमाविसदार.

व एक नारायण पा। भुजबळ हे त्रिवर्ग आणीक एक दोन असे मिळोन असे रयतेस बिछडून कुभांड गांवांत मोठें मांडलें आहे. रात्रंदिवस कचेरी दरबार साहेब लोकांपर्यंत अर्ज्या रयतीकडून देऊन पुढें बोलण्यास आपण होऊन तकरार कुभांड करीत आहेत. पाटील कुळकर्णी यांजकडे विशेष दोष आहे असें नाहीं. परंतु कुळकर्णी यानें लिहूं नये, गांवांत पाटलानीं कामांत येऊं नये, असे नाना प्रकारचे तकरारी करून मोठा बखेडा मांडला आहे. अशा खट-ल्यानें का।।दार यास रात्रंदिवस मोठी दगदग पडून वसुलाशींही हरकत गु।। ही अखेरसालपर्यंत केली असें दिसोन आलें. यंदाही तसाच प्रकार दिसण्यांत येतो. याविशीं साहेबांकडे यादबिद देऊन बंदोबस्त करण्याचे तजविजींत अक्षयी आहेत. परंतु बारेकर वगैरे तीन असाम्या यांचा बंदोबस्त इंग्रज सरकारांतून अगर आपले सरकारांतून जाल्या वांचून गांवचा बखेडा मोडत नाहीं असें दिसतें ही मोठी जिकीर आहे. कलम.

सदर्हू कलमें लिहिल्याप्रमाणें मनन होऊन उत्तरास आज्ञा जाहली पाहिजे. कळावें सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

[१५४] ॥ श्री ॥

श्रीमंत राजश्री भाऊ स्वामींचे सेवेशीं—

विनंती सेवक लक्ष्मण बल्लाळ साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील कुशळ ता। छ २६ र।। वल मुक्काम वीरगांव पें।। आकोलें यथास्थित असे. विज्ञापना पें।। दिंडोरीकडे बातमीस स्वार पाठविले होते. ब र।। फत्तेसिंग काळे याजकडे जामूद पाठविले होते. दोहोंकडून तहकीक वर्तमान आलें कीं, जयराम मोरेश्वर सुटले. खांसा कामास आला. येविशीं फत्तेसिंग काळे यानीं मजला पत्र लिहिलें त्याची नक्कल सेवेशीं पाठविली असे. त्याजवरून सेवेशीं विदित होईल. मातुश्री उमाबाईकडील वर्तमान तरि नाशिकावरि आहेत. परंतु गंगा-तीरीं मौजे निफाड पें।। चांदवड येथें मीर महमद बाकर नाशिकचा अमीन हनार बाराशें फौज सुद्धां अकस्मात् सेनापतीचें कूच होऊन पुढें जाणार. येका दो दिवशीं जातील. सेवेशीं कळावें म्हणून लिहिलें असे. बहुत काय लिहिणें ह विज्ञापना.

[१५५] ॥ श्री ॥

र।। विसाजी देवराव गोा याशीं—

सुरूसन सलास आशर मयातैन व अलफ शेखचांद शिलेदार यास सरका-रांतून बक्षीस रुपये ५०० पांचशें पाठविले असत. तरि त्यास देऊन पावती घेऊन हुजूर पाठवून देणें. जाणिजे. छ २१ जा।वल असलपत्र बाळाजीपंत

कारकून नि।। त्रिंबकजी डेंगळे यांजकडे देऊन डाकेबरोबर लष्करांत रवाना केलें. छ २३ जा।।वल सु।। सलास अशर मयातैन मु।। नाशिक.

[१५६] ॥ श्री ॥ पै।। छ २० जा।।वल सीत.

राजश्री अमृतराव स्वामींचे सेवेशीं–

विनंती उपरि तुम्ही छ ६ जा।।वलचें पत्र पाठविलें तें पावलें. मालीट इंग्रज आज श्रीमंतांचे दर्शनास आला होता. अगोदर त्यांनीं कचेरीस यावें. नंतर श्रीमंतांनीं यावें असा बेत करून भेठ जाली. मालिटास मात्र भेटले. नजराणा केला. त्याची याद पाठविली आहे. मालीट पर्वतीचे रमण्यांतच राहिला आहे. बायका वगैरे वाड्यांत राहिले म्हणोन लिहिलें तें कळलें. त्यास बेत अगोदर त्यांनीं यावें, नंतर श्रीमंतांनीं यावें, असा करून भेट करविली. उत्तम केलें. नजराण्याची यादी पाहिली. पुण्यांतील नेमणुकेचे फौजेस रोजमरा वाटावयाचें लिहिलें त्यास एक दुमाही व दोन आठवडे द्यावे र।। छ १४ जा।।वल हे विनंती.

[१५७] ॥ श्री ॥

पै।। छ १८ मोहरम सन खम्मस अशर

साहेब साहेबांचे सेवेशीं. आज्ञांकित बयाजी नाईक विज्ञापना. मेस्त्र इलफिस्टन वकील दिम्मत इंग्रज कलकत्तेकर यांजकडील दिनचर्येची बातमी–

१. छ १ मोहरमचें वर्तमान–मशारनिले प्रातःकाळीं गणेशखिंडी पावेतो नाऊन सहल करून आले. गोपाळ खंडेराव रास्ते यांजकडील कारकून प्रातःकाळीं मशारनिलेशीं बोलून गेले. जिऊबाई भानूकडील कारकून मेस्त्र रसल याशीं बोलून गेले. गंगाधर शास्त्री यांजकडील नासूद एक लखोटा घेऊन आला. तो मुंबईचे डांकेवर रवाना करावयास मशारनिले जवळ पावता करून गेला. मुंबई व हैदराबाद व श्रीरंगपट्टण व ब्रह्माणपूरचीं पत्रें डांकेबरोबर आलीं. जाब र।। जाले.

१. छ २ मोहरमचें वर्तमान–मशारनिले व कपतान कलोस वगैरे पांच असामी प्रातःकाळीं गारपीरचे लष्करांत नाऊन तेथून घोरपडी पावेतों सहल करून आले. खुसरवजी मोधी येऊन मशारनिलेशीं दोन घटका बोलणें केलें. कप्तान कलोस व मेस्त्र रसल व बापूजी गोपाळ साने बोलण्यांत होते. नंतर निघोन आदितराम साहुकार यांचे येथे जाऊन घरास गेले. करवीरकारांकडील कारकून मशारनिलेशीं बोलून गेले. गंगाधर शास्त्री यांजकडील आगशीकीरस्ताई मेस्त्र रसल याशीं बोलून गेला. पांडोबा नाईक पिपडी करवीरकरांकडील पत्र घेऊन आले. ती थैली मशारनिलेस पावती करून दोन घटका

बोलून गेले. जीऊबाई भानू कडील कारकून व प्रभाकरपंत जोशी मोधीशीं बोलून गेले. मुंबई व हैदराबाद व श्रीरंगपट्टण व बऱ्हाणपूरचीं पत्रें डांके बरोबर आलीं. जाब रा॥ जाले. शीरूरनजीक लष्करचे छावणीचे गीर्दन-वाईस पेंढारी येऊन उपद्रव केला. म्हणोन छावणींतील टोपकारांकडून डांके बरोबर बारा घटका रात्रीं मशारनिलेस पत्र आलें. एक टोपकर व दहा शिपाई छावणीनजीक जखमी जाले. अशी बातमी आहे. हैदराबादचे डांकेस इंग्रजाकडील जासूद आहेत त्यांस मौजे चिंचोली येथील टप्यावरील जासूद डांकेचीं पत्रें घेऊन येत होता, त्याची पेंढाऱ्यांची गांठ पडून पेंढाऱ्यांनीं भाला मारिला. जासूद जखमी झाला. म्हणोन मशारनिले कडे बातमी आली. कप्तान फोट मुंबईस गेले होते ते घोर घाटावर खंडाळ्याचे मुक्कामीं आले, म्हणोन दापोडीचे छावणींत बातमी आली. त्याजवरून छावणींतील टोपकारांनीं लौकर येण्याविशीं पत्र पाठवून डांक बसावयास घोडे रवाना केले.

२

दोन रोजां वर्तमान निवेदन जालें पाहिजे. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

[१५८] ॥ श्री ॥

राजश्री बाळाजी जनार्दन स्वामी गोसावी–

विनंती उपरि सालमजकुरीं स्वारी पुण्यांत असतां कोण कोणते महालांच्या रसदा करार जाहाल्या, व स्वारी निघाल्यावर कोणते महाल विल्हेस लागले, त्या पैकीं तूर्त यावयाचा ऐवज कीती व मुदतीचा ऐवज कीती त्यापैकीं पोतां ऐवज जमा कीती जाहला व बाकी काय तें लिहून पाठवणें व पोत्यास ऐवज येऊन बाकी ऐवज तूर्तचा व मुदतीचा राहिला तो झाडून पोत्यास जमा करणें व ज्या महालांच्या रसदा घेणें असतील तेही महाल विल्हेस लाऊन ऐवज घेणें. लिहिले प्रमाणें आधीं करणें. रा॥ छ ५ रा॥वर. सारांश ऐवज रसदेचा पोत्यास जमा करणें. मुदतीचा ऐवज रसदेपैकीं किती त्यास या ऐवजापैकीं पोत्यास आणिल्यास व्याज किती पडतें हें सविस्तर लिहून पेंा॥. रा॥ छ ४. बहुत काय लिहिणें हे विनंती.

[१५९] ॥ श्री ॥

अखंडित लक्षुमी अळंकृत राजमान्य राजश्री जिवाजी रघुनाथ गोसावी यांसि–

सेवक माधवराव नारायण प्रधान नमस्कार सु॥ समान सबैन मया व अलफ. राजश्री बाबूराव केशव मजमदार पेंा॥ सिंदखेड यांणीं हुजूर विदित केलें कीं, रा॥ मल्हारराव रामकृष्ण याजकडे पेंा॥ मा॥ची मामलत सन खमसांत होती. त्या वेळच्या आमच्या वेतनाचे वगैरे व्याज सुद्धां रुपये ४५० साडेचारशें येणें आहेत

ते मागतों. परंतु देत नाहीं. त्यास हल्लीं सरकारांतून मल्हारराव रामकृष्ण यांस रद्द कर्जाच्या ऐवजीं वरात बाबती नांदेड येथें दिल्ही आहे. त्यापैकीं देवावे म्हणून त्याजवरून हें पत्र तुम्हांस सादर केलें असे. तरि मशारनिलेचा वेतना-बाबत वगैरे बाकी असेल तो वाजवीचे रुईनें वजा करून सदहू ऐवज पै॥ घेणें. ऐवज मशारनिलेस देणें. जाणिजे. छ १ जिलकाद आज्ञाप्रमाण. लेखनसीमा.

[१६०] ॥ श्री ॥

पै॥ छ १७ माहे रमजान सन १२०० .

राजश्रियाविराजीत राजमान्य राजश्री गोविंदरावजी स्वामींचे सेवेशीं–

पोष्य बळवतराव भवानीशंकर कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंती उपरि येथील कुशळ तागाईत छ १ माहे रमजान मुक्काम हुमनाबाद जाणोन स्वकीय कुशळ लिहीत जावें विशेष. श्रीमंत महाराज यजमान साहेबीं राजश्री तात्या यांजकडे फौज सुद्धां रवाना केलें तेव्हां आज्ञा हेच कीं, तात्यांची व हजरतीची भेट होणार त्या पूर्वी तात्यांजवळ जाऊन पोंहचावें. त्यांचे विचारें नबाब बंदेगान अल्लीची भेट व्हावी. त्यास लोकांचे स म जो त्या स [समजुतीस ?] चार दिवस अधीक वाशीमाबर लागले. यांत तात्यांची व हजरतीची भेट होऊन मसलहत प्रकरणीं बोलणें होऊन तात्या यांची स्वारी पुढें कृष्णा उत्तरून गेली. त्यास त्वरेनें तात्यांजवळ जाऊन पोहचण्यास मार्ग हुमनाबादेचा नीट जाणून येथपर्यंत येणें जाहाले. त्यास नीट मार्गें येतां हजरतीची स्वारी मध्यंतरी आहे. पृथक भेटीचें तो प्रयोजन नाहींच. इकडील बाजेकरी [?] व या दौलतीची कळकळ तात्यांस व आपणांस आहेच. तात्या यांचे व हजरतीचे भेटीचे प्रसंगीं इकडील मतलब उगविलेच असतील. प्रत्येक आम्हांस काय बोलावयाचें आहे. त्यांस मार्ग जवळून तेव्हां परस्पर जाणें हें चांगलें. किंवा वीस पंचवीस कोशीं असतांना एक दिवस राहून सरासरी भेट घेऊन जावें. जैशी येविशीं करीन[?] सल्लाह असेल त्याप्रमाणें सूचना व्हावी. हा मार्ग सोडून जावें तरि दिवसगत लागेल. वासना तो तात्यांजवळ सत्वर जावें हेच. व यजमानाची आज्ञा याचप्रमाणें. सर्वात्मना यजमानांचा विश्वास आपले ठायीं तेव्हां उचित प्रकार जो असेल तोच आपण लिहीतील. येविशींची विनंती तात्या यांस लिहिली आहे. या उपरि जाण्यास दिवस बहुत थोडके राहिले. पत्राचीं उत्तरें सत्वर यावींत. त्याप्रमाणें येथून घडण्यांत येईल. बहुत काय लिहिणें लोभाची वृद्धि कीजे हे विनंती[९३].

---

९३. पत्रें अक ५० ते ५२ तीन व ६० पासून तों या पत्रापर्यंत सर्व पत्रें रा० रा० दत्तो विनायक खाडिलकर यांजकडून आ-
(पु० चा०.)

[१६१] ॥ श्री ॥

पु॥ राजश्री मल्हारजी होळकर व राजश्री जयाजी शिंदे गोसावी यांसि—

आशीरवाद उपरि. नासरजंगास हिदायतमोहीदीखानाकडे पठाणांनीं भेदून नासरजंगास मारलें. हिदायतमोहीदीखान औरंगाबादेकडे येऊं लागला. तेव्हां आम्हीं जप्ती केली. औरंगाबादेजवळून रुपये घेतले. याजमुळें मोंगलानें विषम मानिलें. तेव्हां तुम्ही जयनगरापाशीं होतेसं. तेव्हां वारंवार पत्रें पाठविलीं कीं, गाजुदीखान इकडे येतील तर उत्तम. तुम्हींही यावें. सा सुभे दक्षिण सोडवावी. अथवा गाजुदीखानास आणावें. त्यास स्थापावें. त्यापासून एखादा तरी निदान सुभा घ्यावा. कर्ज वारून घ्या [वें.] येणेंप्रमाणें करावें. तेव्हां तुम्ही न आलेसं. वजीराचे कामावर गुतत चाललेसं. आम्ही खामखा आणावें तर तुम्ही कामास चाललेस. श्री इच्छेनें हिदायतमोहिदीखान व पठाण भांडून हिदायत-मोहिदीखान मेला. आम्ही जवळ गेलों. परंतु मागें बापू * भिंवराव मोडले. याजमुळें शाह पडला. व आम्हांजवळ फौज थोडी. सोबत्याचा भरंवसा नाहीं. उन्हाळा दिवस. जानोजी निंबाळकर तेव्हां केवळ रामदासपंताचे लेकं! त्यांनीं थोडया बहुतावर आम्हांस समजाऊन त्याजवर उपकार करून मजकूर विल्हे लाविला. आम्हांस गाईकवाडास जरब देणें जरूर यास्तव आम्ही दरमजल सातारियाकडे आलों. तुम्हीं वजिराचे कामावर मोठी मेहनत, मोठें जोखींव, केलें. प्रांतही सुटला. परंतु मनसब्याचा जंवां बसवून कांहीं पठाणास देऊन, कांहीं आपण घेऊन, रंग भरून माळव्यांत यावें, ते गोष्ट तेथील मुरवतीमुळें न जाहाली. एकदेशी मनसबा जहाला. आम्हीं गायकवाडाचें पारपत्य केलें. तुम्हांस नाना

(मागील पृ०.)

म्हांस मिळालीं. हीं बहुतेक अस्सल होतीं. खाडिलकर यानीं पाठविलेल्या पत्रांपैकी आणखी कांहींच्या नकला आम्हांपाशीं आहेत, पण तीं इतिहासाच्या कामास विशेष उपयोगी पडतील असें वाटत नाहीं. छापिलेल्या पत्रांपैकीं बहुतेक शिक्के मोर्तब झालेलीं अशीं होतीं. कांहींवर तर खुद्द खाशांचीं हस्ताक्षरें होतीं. एकंदर ह्या पत्रांपासून इतिहासजिज्ञासूंस पुष्कळ माहिती होईल यांत संशय नाहीं. सबब रा० खाडिलकर यांचे आम्हां महाराष्ट्र जनांवर मोठे उपकार झाले हें सांगणें रास्त आहे. अस्सल पत्रें त्यांजकडे परत केलीं.

९४. हिदायत मोहिद्दिन=मुजफरजंग.

९५. 'होतेस' असाच द्वितीयपुरुषीं अनेक वचनीं प्रयोग ह्या पत्रांत बरेच जागीं केलेला आहे.

९६. वर टीप ९५ पहा.

९७. वजीराचें काम-अयोध्येचा सफदरजंग याजला रोहिले लोकांचा सूड उगवावयाचा होता तें काम.

९८. खामखा=जरूरीनें, कसेंही करून.

* हे बापूजी भींवराव कोण ?

९९. निंबाळकर फितूर झाल्यावरून त्यांस असें म्हटलें आहे.

१००. जवा वसवून=ठाकठीक करून.

प्रकारें लोकांनीं दर्शविलें कीं, यांनीं बेइमानी, दगाबाजी केली. परंतु ईश्वर साक्ष आहे. मोठे मोठे मराठे, मोठे कारभारी, यांनीं त्याचें घर बुडविलें. नाहक चढीं लौविलें. आम्हांशीं कबूल करून मागती चौथे दिवशीं फिरविलें यामुळें बंदीखाने, गड सर्वही प्राप्त त्याचे कर्मानुरूप प्राप्त झालें. असो, एतद्विषयीं विस्तार कशास ? परंतु औंईसाहेबाशीं विरुद्ध वाढलें. आईसाहेबांचे मतें सर्व प्रकारें आम्हांस मोडावें, रामदासपंताचे पुतण्यांस पेशवाई द्यावी, त्यांनीं आम्हांस बुडवावें, दाभाडे यांणीं त्यास मिळावें, प्रतिनिधीनीं त्यांस मिळावें, रघोजीबाबांनीं त्यांस मिळावें, ऐसा पूर्ण भाव. पावसाळां हीं राजकारणें परस्परें शफथपूर्वक घाटलीं. परंतु आईसाहेबांस गडावर एके दिवसाचें खाव-यास नाहींसें जाहलें, याजमुळें बाह्यात्कारें मात्र आम्हांशीं सलूख करून खालीं उतरलीं. आम्हीं विचार केला कीं, केवळ विरुद्धाचा लौकिक आहे तो वारावा. मनांत कांहीं तरी त्यांचे असो. जशी आमची क्रिया असेल तसें फळ आम्हांस होईल. जशीं तीं चालतील तसे आम्ही चालूं. ऐसा सिद्धांत करून सलूख केला. प्रतिनिधीस प्रतिनिधी करार केली. परंतु आंत सर्वांचे मनसबे घांटून तयार जाले. आम्ही पंचवीस लक्ष कर्ज मात्र नवें करून फौज नवी पंधरा व जुनी चाळीसें येणेंप्रमाणें ठेविली. त्या उपर रामदासपंत आले. प्रथम आमची फौज जमा झाली नव्हती. छापा घातला. दुसरें जुंझ उत्तम झालें. त्याजवर

---

१. ताराबाईंच्या कारस्थानांत गायकवाड सामील झाले म्हणून त्यांस पेशव्यांनीं विश्वासघात करून कैद केलें, हा जो आरोप पेशव्यांवर आहे त्याचें निराकरण येथें त्यांनीं केलें आहे.

२. नाहक चढीं लाविलें=(आमच्या विरुद्ध आचरणाची) फुकट भर दिली.

३. कबूल काय केलें होतें व फिरले कसे हें येथें स्पष्ट लिहिलें नाहीं. दुसरे कोठेंही ही गोष्ट लिहिलेली आढळत नाहीं. तथापि गायकवाडानें कांहीं धरसोड केल्यावरून त्यास कैद करणें प्राप्त झालें असा ह्या पत्राचा आशय स्पष्ट दिसतो. ग्रां० ड० ह्याजबद्दल कांहीं लिहीत नाहींत तेव्हां त्यांस ही गोष्ट माहीत नव्हती असें दिसतें.

४. आई साहेब=ताराबाई.

५. ह्या वरून ताराबाई व दुसरी मंडळी मिळून बाळाजी बाजीरावास पदच्युत करण्याचें कारस्थान उभें केलें व त्यांत हैदराबादकरांचा दिवाण जो रामदासपंत आसही सामील केलें होतें असें दिसतें. रामदासपंत (राजा रघुनाथराव) ह्यांनीं ताराबाईकडे बोलणें लाविलें होतें व त्याचें पत्र गोविंदराव चिटणीस यांचे हातीं पडलें यावरून ही गुप्त मसलत पेशव्यांस कळली, इतकेंच ग्रां० ड० लिहितात. पत्रांत आशय काय तें लिहीत नाहींत. पंताच्या पुतण्यास पेशवाई देण्याच्या बेताबद्दलही ते कांहीं बोलत नाहींत.

६. दाभाडे, गायकवाड, भोसले, प्रतिनिधी हे सर्व पेशव्यांच्या घराण्याचें वाईट पहाणारेच होते.

७. येथें ' हजार ' ह्या शब्दाचा अध्याहार समजावयाचा.

८. या वेळीं बुसी फराशीस याची पलटणें रामदासपंताबरोबर होतीं.

सलाबत[1] बसली. इत्यादिक [मजकूर] जगविख्यात व इकडील पत्रावरून तुम्हांस अवगत होत गेले. वारंवार लिहिलें कीं, " लक्षा प्रकारें यावें. वजिराची अब्रू राखिली[10] व आमची गमावली हें कामाचें नाहीं. तुम्ही दौलतेचे स्तंभ[11], राज्यांत खेळ फार झाले आहेत, खामखा यावें. जे मेहनत तुम्ही वजिराचे कामासाठीं केली ते मेहनत येथें येऊन जलदीनें कर्तेस[12] तर बहुत लाभ होता. परंतु तेथें कामामुळें व इरेमुळें[13] शह पडला. तुमचें येणें, दोन महिने वाट पाहिली, न जहालें. शेवटीं जानबा[14], सैद लष्करखान केवळ बजीद[15] जहाले कीं, खामखा सलूख करावा. तेव्हां सलूख केला. त्रिंबक[16] एका महिन्यानें द्यावा ऐसें कबूल केलें. कां कीं, तुम्हांस पत्रें गेलीं आहेत, तुम्ही यालच, तुम्ही आलियावर जें तुमचे विचारें होईल तें करावें. व गुजराथचें काम अगदीं बुडतें, खर्चास अगदीं नाहीं, मोंगलांची[17] आग भारी, सरदार कोणी मनापासून अगदीं मेहनत न करीत, एक चिरंजीव उभयतांनीं मात्र खटपट करावी. ऐसे अनेक प्रकार घरांवू[18] जाणून सलूख केला. परंतु अंतर शुद्ध नाहीं. आम्हांजवळून रघोजी बाबा मोंगलाकडे गेले. मोंगलांनीं त्यांस जाहागीर करार करून क्रिया घेऊन आपलेसे केलें. बाबूजी नाईक यांचें कर्नाटक काढून आम्हीं घेतलें. [ते] याजमुळें दुःखी. लटकें फटकें बोलून आशेस लावून दोन वर्षें आम्हीं वोढिलें. परंतु ते या उपर जाणार. आईसाहेबांजवळून कर्नाटक करून घेणार. रामदास पंताजवळून नाल बंदीस रुपये घेऊन तिकडे जाणार. ते हे एकत्र होणार. प्रतिनिधी

---

१. सलावत=जरब, पगडा.

१०. रोहिल्यांस मोडून सफदरजंग याचे हेतु सिद्धीस नेले व त्याचा आब राखिला त्यास उद्देशून हें लिहिणें आहे.

११. शिंदे होळकर पेशव्यांच्या उपयोगी कसे पडत व पेशवे त्यांस कसें जाणत हें यावरून स्पष्ट होईल. " दौलतेचे स्तंभ " हा गौरव योग्य असून सेवकांचे बहु स्फुरविणारा होता यांत संशय नाहीं.

१२. 'करतेत' असावें. वरटीप १५ पहा.

१३. ईर=ईर्ष्या, काम करून देऊं असें वचन.

१४. जानबा निंबाळकर. सरलष्करखान हा औरंगाबादचा सुभा हा बाळाजी रावास व गाजूद्दीखानास प्रथम पासून अनुकूळ होता.

१५. बजिद होणें=आग्रह करणें, गळीं पडणें.

१६. त्रिंबक येथील किल्लापेशव्यानीं घेतला होता तो परत नबाबास द्यावा.

१७. खुसी मोंगलाकडे होता. त्याचा तोफखाना फार जबर असल्यामुळें थोडया फौजेनें ठिकाव लागेना. हें एक कारण. हीं तह करण्याचीं कारणें लक्षांत ठेवण्याजोगीं आहेत.

१८. उभयतां चिरंजीव म्हणजे दादा व भाऊ हे असावे.

१९. घराऊ=घरगुती, स्वपक्षाकडील, आपल्या राज्यांतील.

२०. बापूजी नाईक बारामतीकर यांजकडे कर्नाटकचा सुभा होता तो त्यांजकडून शाहूनें काढून सदाशिवराव भाऊ यांस दिला होता. यावरून नाईक हे पेशव्यांचे नातेवाईक असूनही त्यांच्या वाइटावरच होते.

मल्हार रामराव चिटणीस विरचित

थोरले शाहू महाराज यांचें चरित्र.

हें

अनेक प्रतींवरून शुद्ध करून अर्थनिर्णायक व अवांतर
माहितीच्या विपुल टीपांसह

काशिनाथ नारायण साने, बी. ए. (डेक्कन कॉलेज)

यांणीं

प्रकाशित केलें.

उद्धृता यवनाः सर्वे राज्यं च ब्रह्मसात्कृतम्.।
चित्तं सुनिहितं साम्बे किं कर्तव्यमतःपरम् ॥

शके १८०९.

श्री.

महाराष्ट्राच्या भाषेचा व इतिहासाचा आस्थापूर्वक

अभ्यास करूं इच्छिणाऱ्या सज्जनांस

हा ग्रंथ

परमप्रेमपूर्वक अर्पण करितों.

ग्रंथ-प्रकाशक.

श्रीमंत पंत प्रधान यांची शकावली.

हो

अर्थनिर्णायक व अवांतर माहितीच्या विपुल टीपांसह

काशिनाथ नारायण साने, बी. ए. (डेक्कन कालेज)

यांणीं

प्रकाशित केली.

श्रीरामासि भजावें भक्तें म्यां जेंवि तेंवि संतांतें ।
राजासि उपासावें तैसेंचि जनें **प्रधान** पंतांतें ॥

मोरोपंत.

शके १८०५.

श्री.

महाराष्ट्राच्या भाषेचा व इतिहासाचा आस्थापूर्वक

अभ्यास करूं इच्छिणाऱ्या सज्जनांस

हा ग्रंथ

परमप्रेमपूर्वक अर्पण करितों.

ग्रंथ-प्रकाशक.

ऋषी सांगती हे बरी शुद्ध वेळा । त्वरें बैस भैंद्रासनीं तूं नृपाळा ॥
समस्तांसि आनंद राज्याभिषेकें । ऋषी अक्षता टाकिती मंत्रघोषें ॥ १५ ॥
विधीयुक्त भद्रासनीं रामराजा । यथायोग्य संपादिली सांग पूजा ॥
कितीएक पुष्पांजळी वाहताती । सानंद आनंद सूखें पहाती ॥ १६ ॥
असंभाव्य नाना परी दान केलें । बहूतां परी याचकां तोषवीलें ॥
गिरीचे परी शर्करा ढीग-केले । कितेकीं समस्तांसि ते पाठवीले ॥ १७ ॥
नभीं दाटलीं मेघडंब्रें अपारें । कितीएक तीं चामरें थोरथोरें ॥
असंभाव्य हेलावती jरत्नपुच्छें । बहू डोलती उन्मतें शक्र[k] तुच्छें ॥ १८ ॥
सुचित्रें विचित्रें रवीतेजपत्रें । असंभाव्य तीं दाटलीं भव्य छत्रें ॥
विशाळा पताका सतेजें निशाणें । वरी सर्व आच्छादिलें व्योम तेणें ॥ १९ ॥
असंभाव्य ते दाटली भीमसेना । प्रसंगें विरीं घाव केला निशाणा ॥
महादिव्य सिंहासनीं रामराजा । पहाया भ्रमों लागल्या वीर फौजा ॥ २० ॥
वरी रामराजें गुढी ऊभवीली । गजेबे* सुखें लोकमांदी मिळाली ॥
झडा घालिती राम पाहावयाला । समस्तां मनीं थोर आनंद जाला ॥ २१ ॥
पुरीमाजि तीं वैभवाचीं अचाटें । दुताँळीं तिताँळीं उभीं लोक-थाटें ॥
खुणा दाविती सांगती येकमेकां । बहूवीध तो राम वेधी अनेकां ॥ २२ ॥
दमामे धमामे दडाडां धडाडां । बहू वाजती चंड भेरी भडाडां ॥
तुतारे नगारे बहू शंख शृंगें । किती चौघडे ढोल कर्णे बुरंगें ॥ २३ ॥
तुरें गंभिरें तीं बहू गर्जताती । कितीएक पांवे मुखीं घोष वाती ॥
नफेऱ्या बहू दुंदुभी घोष जाला । असंभाव्य तो वाद्यमेळा मिळाला ॥ २४ ॥
कितीएक ते चौघडे वाजताती । कितीएक ते बागडे नाचताती ॥
कितीएक ते मागुते मेळ आले । कितीएक ते वेषधारी मिळाले ॥ २५ ॥
कितीएक थोंबे कळावंत गाती । हरीदास ते कीर्तनीं गर्जताती ॥
कितेकी गुणी नाँचणी नृत्यरंगें । अलापें कळा रागरंगे तरंगें ॥ २६ ॥
कितीएक वाखाणिती भाट ब्रीदें । कितीयेक ते छंद नाना विनोदें ॥
दिंडीगान तें मांडिलें वासुदेवीं । बहू कीनऱ्या लाधले लोक जीवीं ॥ २७ ॥
कितीएक ते भैरवाचे मिळाले । कमाचे कितीयेक घेऊनि आले ॥
कितीएक ते नाचताती धबाबां । सुखें डोलती वाजवीती खबाबां ॥ २८ ॥
कितीएक ते गारुडी नाचताती । गळे फूगले घागऱ्या लोळ घेती ॥
कितीएक ते लोक नाना गुणांचे । ब्रिदें अंकुशें लाविले भार कुंचे ॥ २९ ॥

---

५४. भद्रासन=सिंहासन. j रत्नपुच्छें–मत्स्य पुच्छें k शक्र–शुक्र ५५. * गजेबे=गजबजे. दुताळी=दुमजल्यावर. ५६. तिताळी=तिमजल्यावर. ५७. नाचणी=नाचणाऱ्या स्त्रिया.

कितीएक ते भोंवती भेद नाना । भ्रमों लागले पाय भूमी स्थिरेना ॥
कितीएक ते टीपऱ्या खेळताती । मिळाले समेळे बहू वाजताती ॥ ३० ॥
घनें सुस्वरें नाद कल्होळ जाला । बहूतां परीचा बहू लोक आला ॥
महद्भूत ते मांजली रंग-वेळा । दणाणी मही नाद गेला भुगोळा ॥ ३१ ॥
निशी प्राप्त जाली असंभाव्य दाटी । बहू दीवटया लक्ष कोटयानुकोटी ॥
कितीएक ते उंच नेले उमाळे । नळे जाळितां घोष तैसे उफाळे ॥ ३२ ॥
सरारां फुलें धांवती अंतराळीं । कडाडीत घोषें निराळीं निराळीं ॥
भुरारां हर्वीया कितीएक वेळां । बळें पाहती उर्ध्व नक्षत्रमाळा ॥ ३३ ॥
बहू औषधें दिव्य नाना परीचीं । कितीएक तेजाळ तीं कूसरीचीं ॥
घडीनें घडी तेजपुंजाळ होती । उजेडें चि ते लोक लोकां पहाती ॥ ३४ ॥
पुढें ऊठिला **राम** तो ते प्रसंगीं । प्रभू चालिला भूवनामाजि वेगीं ॥
समस्तांसि आरोगणा सांग केली । विडे कर्पुरे घेतले तृप्ति जाली ॥ ३५ ॥
गृहें दीधलीं रम्य दिव्यांबरांचीं । दळें स्वस्थ जालीं रिसांवांनरांचीं ॥
कपी वीर राक्षेस सूखें निघाले । सुषुप्तीचियें[५९] भूवनामाजि गेले ॥ ३६ ॥
सुवर्णाचिया मंचकीं मृदु शय्या । वरी सूमनें सेज त्या देवराया ॥
सभामंडपीं ते निशी अर्ध गेली । प्रभूनें यथासांग विश्रांति केली ॥ ३७ ॥
निजेले ऋषी राव तो बंधु माता । यथायोग्य विश्रांति जाली समस्तां ॥
कितीएक त्या वीरफौजा समस्ती । असंभाव्य तो वाद्यकल्होळ वस्ती ॥ ३८ ॥
प्रभातींचि ऊठोनियां नित्य नेमें । किजे स्नानसंध्यादिकें सांग कर्में ॥
किती एक दानें कितीकां परींचीं । धनें कांचनें भव्य नाना परींचीं ॥ ३९ ॥
अळंकार मुक्ताफळें मुक्तमाळा । कितीएक दिव्यांबरें रत्नमाळा ॥
कितीएक धोत्रें कितीएक पात्रें । दिलीं ब्राह्मणा दान राजीवनेत्रें ॥ ४० ॥
कितीएक कोटयावधी गोधनांचीं । कितीएक लक्षावधी कुंजरांचीं ॥
वळाचे बहू अश्व ते पारखीले । धनेशीं द्विजा ब्राह्मणां दान केले ॥ ४१ ॥
ऋषी बांधवीं सारिलीं स्नानदानें । यथायोग्य उंचासनें स्थान मानें ॥
सभेमाजि तो बैसला **राम** राजा । निघाल्या कपी रीस राक्षेस फौजा ॥ ४२ ॥
कपीनाथ तो **अंगदु जांबुवंतू** । **कुमूदू गजू वीनतू** वीर्यवंतू ॥
महावीर **लंकापती मारुती** तो । **सुमूखू द्विवीदू** कपी **केसरी** तो ॥ ४३ ॥
प्रमाथी गवायू निळू हेमकूटू । **सुषेणू नळू मैंद** मोठा अचाटू ॥
कपी **क्रोधनू ऋषभू** आणि **शर्भू** । **गवाक्षू दधीमूख स्वेदू शराभू** ॥ ४४ ॥
कपी रीस राक्षेस कोटयानुकोटी । असंभाव्य ते चालिले **रामभेटी** ॥

---

५८. हवाया=चंद्रजोती. ५९. सुषुप्ति—झोंप.

समस्तीं प्रभूला नमस्कार केले । पुढें सर्व ही हात जोडूनि ठेले ॥ ४५ ॥
समस्तीं विरीं रामगूणागराला । बहू प्रार्थिलें त्या दयासागराला ॥
समस्तांसि देवें निरोपासि द्यावें । म्हणे राम तो शीघ्र जेऊनि जावें ॥ ४६ ॥
नमस्कार केले तया विश्ववंद्या । पुढें शीघ्र संपादिली स्नानसंध्या ॥
असंभाव्य तीं दिव्य अन्नें सुवासें । बहू पंगती घातल्या सावकाशें ॥ ४७ ॥
ऋषी राम ते सर्व ही बंधुवर्गीं । कितीयेक ते बैसले आप्तवर्गीं ॥
प्रभा फांकली दिव्य रत्नीं अनर्घीं । कपी रीस ते बैसले जेंवि स्वर्गीं ॥ ४८ ॥
हरी[६०] ऋक्ष[६१] राक्षस सर्वे मिळाले । असंभाव्य ते भोजना लागीं आले ॥
बहू पाकनिष्पत्ति नानापरीची । पक्कान्नें रसाळें कळाकूसरीचीं ॥ ४९ ॥
जगज्जननी जानकी वाढिताहे । सुवासें महासौख्य तें होत आहे ॥
यथासांग संपूर्ण तें अन्न जालें । पुढें शीघ्र तें शर्करा आज्य आलें ॥ ५० ॥
पयादीक नाना रसें पूर्ण पात्रें । त्वरें घेतले ग्रास राजीवनेत्रें ॥
समस्तांसि आज्ञापिलें देवधीशें । कपी सर्व ही गर्जती नामघोषें ॥ ५१ ॥
तयां जेवितां जेवितां भक्ष्य जालें । पुन्हा मागुती खाद्य ऊदंड आलें ॥
घृतें वाढितां वाढितां वोघ गेले । असंभाव्य नाना परी तृप्त केले ॥ ५२ ॥
अपेक्षी तया मागती सर्व शाका । कितीएक ते आणवीती कथीकां[६२] ॥
क्षिरी लोणचीं रायतीं भात भक्षें । खुणा दाविती मागती एक लक्षें ॥ ५३ ॥
जळें शीतळें सर्व ही सेविताती । पुन्हा मागुते वीर ते जेविताती ॥
समस्तांसि तीं सांग संपूर्ण जालीं । पुढें शीघ्र दध्योदनें आणवीलीं ॥ ५४ ॥
बहू जेवितां जेवितां येक मध्यें । प्रतापें मुखें बोलती श्लोक गद्यें ॥
मनीं भासती अर्थ नाना परीचे । मुखें रामनामें महद् घोष वाचे ॥ ५५ ॥
समस्तांसि तें सर्व संपूर्ण जालें । महातृप्तिनें लोक सूखें निवाले ॥
वरी आचमनें शुद्ध केलीं खळाळां । कितीएक ते तोय घेती घळाळां ॥ ५६ ॥
सभामंडपीं सर्व ही स्वस्थ जाले । सुगंधी विडे शीघ्र ते आणवीले ॥
समस्तांसि संपूर्ण गंधें सुवासें । कपी पूजिले सर्व नाना विलासें ॥ ५७ ॥
समस्तीं विडे घेतले पीत पर्णें[६३] । सुपारी बरी कर्पुरू मुक्तचूर्णें[६४] ॥
बहू वेळे[६५] लौंगा सुवासें खदीरें[६६] । किती जाति[६७] कंकोळ नाना प्रकारें ॥ ५८ ॥
अळंकार चीरें बहू सिद्ध केलीं । असंभाव्य दिव्यांबरें आणवीलीं ॥
बहू भूषणांचे बहू ढीग केले । जगज्जननकें ते कपी गौरवीले ॥ ५९ ॥

---

६०. हरी=वानर. ६१. ऋक्ष=आस्वल. ६२. कथिका=कढी. ६३. पीत पर्णें=पिकलेली विड्याची पानें. ६४. मुक्त चूर्ण=मोत्याचा चुना. ६५. वेळ=वेलदोडे (स०. एला०.). ६६. खदीर=कात. ६७. जाति=जायफळ.

तुरे लाविले घातल्या पुष्पमाळा । कितीएक त्या रत्नमाळा सुढाळा ॥
करीं कंकणें मुद्रिकीं लेववील्या । यथासांग सर्वांस संपूर्ण केल्या ॥ ६० ॥
सभामंडपीं फांकल्या रत्नकाळा । समस्तांसि ते जाहली सौख्यवेळा ॥
कितीयेक सांगीतल्या गुप्त गोष्टी । महावीर आनंदले सर्व पोटीं ॥ ६१ ॥
स्तुतीउत्तरीं सर्व लावण्यखाणी । मुखें बोलिला राम कारुण्यवाणी ॥
तुम्हीं कष्ट केले जिवीं सर्व भावें । तुम्हांलागिं म्यां काय उत्तीर्ण व्हावें ॥ ६२ ॥
कपी सुग्रिवा अंगदा जांबुवंता । गजा मारुता आणि नैऋत्यनाथा ॥
समस्तांसि सन्मानिलें रामचंद्रें । सुधाउत्तरीं तोषवीलें नरेंद्रें ॥ ६३ ॥
मुखें बोलिजे वैद्यराजासि देवें । कपी तूज ऊचीत म्यां काय द्यावें ॥
वरू दीधला रामचंद्रें उचीती । तुझ्या दर्शनें लोक आरोग्य होती ॥ ६४ ॥
समस्तां कडे पाहिलें राघवानें । तयां सर्व रोमांच आले फुराणें ॥
नमस्कारिलें स्वामि देवाधिदेवा । म्हणे राम तो लोभ आतां असावा ॥ ६५ ॥
असंभाव्य केली स्तुती राघवाची । वदों लागली मंडळी प्रेमळांची ॥
कपी बोलती सर्व कारुण्य वाचा । स्तुती ऐकतो राम सिंधू सुखाचा ॥ ६६ ॥
गिरी कंदरा माजि आह्मीं असावें । नरां देखतां वानरीं शीघ्र जावें ॥
समर्थें सवे लाविली मर्कटांला । महा सूकृतें पार नाहीं सुखाला ॥ ६७ ॥
प्रभू बोलणें चालणें काय जाणें । बरें वोखटें सर्व कांहींच नेणें ॥
बहूतां परी चालवीलें दयाळें । तुम्हां योग्य हे आमुचें तोंड काळें ॥ ६८ ॥
कृपाळूपणें राघवें थोर केलें । बरें वोखटें सर्व साहून नेलें ॥
बहू देखिलें सौख्य नाना परीचें । प्रभूच्या पदालागिं हें प्राप्त कैचें ॥ ६९ ॥
सभाग्याचिया संगतीनें असावें । बहूतां परीचें बहू सौख्य द्यावें ॥
तया सारिखें सर्व आम्हांसि जालें । महा वैभवें चित्त सूखें निवालें ॥ ७० ॥
नव्हे भेटि नाना परी योगयागें । नव्हे भेटि नाना परी भोग त्यागें ॥
नव्हे भेटि ब्रह्मादिकां शीघ्र काळें । त्रिकूटाचळीं दाखवीलें भुपाळें ॥ ७१ ॥
कपी रीस ते बोलती दैन्यवाणें । कृपासागरू जीवींचा भाव जाणें ॥
तयांच्या शिरीं देव तो शीणताहे । बहूतां परी राम संबोखिताहे ॥ ७२ ॥
सवे लागली राघवाची सुटेना । प्रिती गुंतली तोडितां ही तुटेना ॥
बहू दीस गेले सुखाचेनि योगें । अकस्मात तें दुःख जालें वियोगें ॥ ७३ ॥
प्रभू संगतीची सवे दृढ केली । अकस्मात कां सर्व छेदूनि नेली ॥
तयां बोलता जाहला रावणारी । तुम्हां भेटि देईन कृष्णावतारीं ॥ ७४ ॥

---

६८. मुद्रिका=आंगठ्या. ६९. उत्तीर्ण=उतराई. ७०. वैद्यराज=सुषेण नामक वैद्य. ७१. सवे=सवय.

दयाळासि तींहीं नमस्कार केले । प्रभू सव्य घालूनि तैसे निघाले ॥
समस्तीं समस्तांसि वंदूनि वेगीं । पुढें नीघते जहाले ते प्रसंगीं ॥ ७५ ॥
मने वीकले भक्तपाळें भुपाळें । मनामाजि ते खंति केली दयाळें ॥
जनीं सेवकांलागिं देखोनि ऊर्णे । बहू कष्ट घेऊनियां सौख्य देणें ॥ ७६ ॥
मनीं भावना भक्तलोकासि जैशी । तया सारिखी देवरायासि तैशी ॥
जनीं सेवकां कारणें जन्म घेणें । महद्भाग्य सांडोनिया नीच होणें ॥ ७७ ॥
पडे सांकडें सर्वदां सेवकांचें । दिनानाथ हें ब्रीद विख्यात साचें ॥
मनामाजि ते जैशिजैशी अपेक्षा । करीना कदा राम त्याची उपेक्षा ॥ ७८ ॥
असंभाव्य अन्याय तो आठवीना । बहू चूकतां देव कांहीं शिणेना ॥
तया मानसीं लागली प्रेम माया । करी सेवकांलागिं नाना उपाया ॥ ७९ ॥
सदा सर्वदा देव हा साभिमानी । कृपा भाकितां शीघ्र पावे निदानीं ॥
तया अंतरीं थोर लाहान नाहीं । परी पाविजे दृढ भावार्थ कांहीं ॥ ८० ॥
नया अंतरीं भाव होईल जैसा । तयालागिं तो देव पावेल तैसा ॥
यदर्थीं कदां संशयो ही असेना । अभावें तरी देव तो पालटेना ॥ ८१ ॥
किती एक अन्याय कोटयानुकोटी । भ्रमें होय नामापरी बुद्धि खोटी ॥
परी पहातां लोभ त्याचा सरेना । कृपासागरू तो कदां वोसरेना ॥ ८२ ॥
कृपाळूपणें देव राजादि राजें । शिरीं वाहिजे सर्व ही भक्तबोझें ॥
जनीं दास देखोनियां दैन्यवाणा । मनामाजि वोसावतो देवराणा ॥ ८३ ॥
बहूसाल हें बोलणें काय कीती । स्वयें जाणिजे ज्या असे स्वप्रचीती ॥
अयोध्यापुरीमाजि तो रामराजा । कृपाळू सुखे राहिला भक्तकाजा ॥ ८४ ॥
कपी रीस गेले स्थळें जेथजेथें । प्रिती मारुती राहिला राम तेथें ॥
रघूनाथ सीता तया बंधुवर्गीं । उभें राहिजे सेवकें पूर्वभागीं ॥ ८५ ॥
समस्तांसि पूजूनि नाना विलासें । नमस्कारिले सर्व दासानुदासें ॥
उदासीन श्रोतीं कदां ही न कीजे । बहू भेद भाषा क्षमा सर्व कीजे ॥ ८६ ॥
मनामाजि उपासना रामध्यानीं । जनीं दासतो नीववी ब्रह्मज्ञानी ॥
अखंडीत त्या राघवाच्या प्रतापें । विवेकें विचारें समाधान सोपें ॥ ८७ ॥
पदीं लागतां निर्गुणी भक्त जाले । बहू संगनीसंग होऊनि गेले ॥
विवेकें बरें पहातां ध्येय ध्याता । विचारे बरें शोधितां ज्ञेय ज्ञाता ॥ ८८ ॥
विवंचूनि तो साधकू साध्य जाला । असंभाव्य तो ब्रह्मबोधें बुडाला ॥
पुसावें कळेना तरी सज्जनाला । धरूनी त्यजावें विदेही पणाला ॥ ८९ ॥
असे हें जनीं प्राप्त तेणें धरावें । अनिर्वाच्य तें वाच्य कैसें वदावें ॥
सदां नित्य नीरूपणीं वीवरावें । नुरावें परी कीर्तिरूपे उरावें ॥ ९० ॥

असो जाणत्याला कळे सर्व कांहीं । जनीं नेणता त्यासि कांहींच नाहीं ॥
नसे ज्ञान त्या सर्व ही व्यर्थ गेलें । जळो पंच भौक्तीक हें काय जालें ॥ ९१ ॥
असो ही कथा बोलिली राघवाची । जनीं सर्वदा ऐकती धन्य त्यांची ॥
सुखें ऐकतां ते महा दोष जाती । दुखें नाशती लोक ते धन्य होती ॥ ९२ ॥
चरित्रें बरीं उत्तमें राघवाचीं । असंभाव्य विस्तारलीं पावनाचीं ॥
कितीएक ते पाहती कोटि होती । जनीं एक एकाक्षरें दोष जाती ॥ ९३ ॥
शतांचीं शतें पूर्ण आरंभ संधीं । कळाया कथा हेतु संकेत सिद्धि ॥
पुढें बोलिले तें बरें वीवरावें । बुजायास हें गद्य पोटीं धरावें ॥ ९४ ॥
मुळारंभ ते स्तूति नाना परीची । गिरी वर्णिला जाहली सागराची ॥
पहीले शतीं भेटि बीभीषणाची । पुढें शेवटीं शेज दर्भासनाची ॥ ९५ ॥
द्वितीयीं शतीं राम क्रोधासि आला । कथेलागिं तेथूनि आरंभ झाला ॥
बळें सिंधु पालाणिला शूक गेला । अपेक्षा मनीं शृंग पहावयाला ॥ ९६ ॥
तृतियीं शतीं शृंग पाहों निघाले । रिपूलागिं तो शिष्ट जावूनि बोले ।
बहू वीर राक्षेस युद्धीं निमाले । कपी सर्वही नागपाशीं निजेले ॥ ९७ ॥
रणें दाखवीलीं तये जानकीला । तये वीरशीं तो* प्रहस्तू निमाला ॥
प्रसंगें चि मंदोदरी नीति सांगे । निघाला दशग्रीव तो लागवेगें ॥ ९८ ॥
चतुर्थीं शतीं युद्ध त्या रावणानें । रघूनायकें सोडिला जीवदानें ॥
पुढें कुंभकर्णासि संहार केला । समूदाय तो कूमरांचा निमाला ॥ ९९ ॥
कितीएक ते वीर माहोदरेशीं । प्रतापें रणामाजि ते प्रेतराशी ॥
पुढें इंद्रजीतें कपी भग्न केले । महावीर ते बाणजाळीं निमाले ॥ १०० ॥
शता पंचमा लागिं आरंभ जाला । कपी वीर द्रोणाचळालागिं गेला ॥
महावीर ते ऊठले स्वस्थजाले । त्रिकूटाचळू सर्व जाळूं निघाले ॥ १०१ ॥
कपी क्षोभले काळ युद्धा निघाले । कितीएक राक्षेस युद्धीं निमाले ॥
नभींहूनि तो रावणी[७२] वीर आला । समस्तांसि भेदूनिया शीघ्र गेला ॥ १०२ ॥
सहावे शतीं रावणू दुःख सांगे । त्रिकूटाचळीं रावणी[७२] लागवेगें ॥
पुन्हा इंद्रजीतू रणामाजि आला । विरीं वानरीं होम तो भग्न केला ॥ १०३ ॥
शतीं सातवे त्या विरें इंद्रजीतें । असंभाव्य केलीं रणामाजि प्रेतें ॥
सुमित्रासुतें मारिला बाणघातें । यथासांग तो वन्हि सूलोचनेतें ॥ १०४ ॥
शतीं आठवे वीर घायाळ जाले । कितीएक राक्षेस युद्धीं निमाले ॥
सुमित्रासुता रावणें घात केला । गिरी द्रोण आणूनियां स्वस्थ जाला ॥ १०५ ॥
नवामाजि रामासि सौमित्र सांगे । बळें भंगिला होम तो लागवेगें ॥

---

* 'तृतीयें विरेशीं' पा० भे०. ७२. रावणी—इंद्रजित.

रघूनायकें घोर संग्राम केला । रणामाजि तो मुख्य शत्रू निमाला ॥ १०६ ॥
दहावे शतीं शोक अंतःपुराचा । प्रसंगें महोत्साव बीभीषणाचा ॥
रघूनायकें जानकी आणवीली । समस्तां सुरां राघवा भेटि जाली ॥ १०७ ॥
शतीं ऐक एकादशीं राघवाची । असंभाव्य ते स्तूति ब्रह्मादिकांची ॥
महापुष्पकारूढ होऊनि गेले । पुढें भ्रातया भेटले स्वस्थ जाले ॥ १०८ ॥
पुढें द्वादशीं मंदिरें त्या विरांचीं । यथायोग्य मानें समस्तां जणांची ॥
पुजा भोजनें सांग सर्वांसि जालीं । पुरी वर्णितां मानसें तीं निवालीं ॥ १०९ ॥
शतीं अष्टपंचीं[७३] पुरीमाजि गेले । रघूराज भद्रासनीं बैसवीले ॥
महोत्साव उत्साव नाना परीचा । समूदाय तो बोळवीला कपींचा ॥ ११० ॥
करी राज्य तो राम नाना विलासी । जनामाजि ऊपासना रामदासी ॥
यथासांग तेरा शतें श्लोक जाले । गुणी ऐकतां सर्व सूखें निवाले* ॥ १११ ॥

॥ इति श्री रामदासकृत श्लोकबद्ध युद्धकांड संपूर्ण ॥

---

७३. अष्टपंची शतीं=तेराव्या शतकांत.

* १ बालकांड, २ अयोध्याकांड, ३ अरण्यकांड, ४ किष्किंधाकांड, ५ सुंदरकांड, ६ युद्धकांड, ७ व उत्तरकांड ह्या सप्तकांडांतिल आम्हांस मिळालेल्या तीन कांडांपैकीं दोन कांडें आज संपलीं. राहिलेल्या किष्किंधाकांडास प्रारंभ १०५ पृष्ठावर करूं. सर्व रामायण स्वामींनीं रचिलें असावें असें महिपतीच्या पुढील लेखावरून दिसतें--

गुरू-गीता आणि पंचकरण । मनाचे श्लोक संपूर्ण ॥
श्लोकबद्ध रामायण । रायें लिहून घेतलें ॥ ५८ ॥
संतविजय--अ० १४वा.

ह्यास्तव आमच्या शोधक मित्रांहीं बाकीचीं चार कांडें मिळवून आमच्याकडे पाठविण्याची तसदी घ्यावी म्हणजे स्वामींची आणखी सेवा आमचे हातून होईल. महिपतीच्या पुढील लेखावरून स्वामींनीं हनुमंतरामायणही प्राकृतांत केलें होतें असें वाटतें:--

हनुमंताचें काव्य जाण । केलें नाटक रामायण ॥
तें सकळ मुखोद्गत पुराण । मारूती आपण गातसे ॥ ९७ ॥
मारूती-मुखींचें चरित्र नित्य । तें रामदास श्रवण करीत ॥
त्याचे श्लोक करूनि प्राकृत । कीर्तनीं गात निज प्रेमें ॥ ९९ ॥
संतविजय--अध्याय २रा

ह्या मतास बळकटी येण्याचें असें कारण आहे कीं, जीं कांडें आम्हीं प्रसिद्ध

केलीं अहेत तीं वाल्मिकीमुनीच्या आधारें लिहिलीं आहेत असा उल्लेख आलेला लक्ष्यपूर्वक वाचणाराच्या ध्यानीं असेलच. उदाहरणार्थ युद्धकांडाचा प्रसंग ६ श्लोक १०६ व किष्किंधा कांडाचा पांचवा श्लोक पहा. ह्या खेरीज ज्या रामदासी ग्रंथांची नांवें आम्हांस कळलीं आहेत व जे अद्याप छापले नाहींत त्यांचीं नांवें एथें देतों म्हणजे शोधकांस शोध करण्यास बरें पडेल:—

१ अंतर्भाव (ओवीबद्ध) आत्माराम (कित्ता) ३ एकवीस समासी (कित्ता) ४ गोसावी. (कित्ता) ५ जुनाट पुरूष. (कित्ता). ६ पंचसमासी. ७ सगुण-ध्यान. ८ सप्तसमासी. महिपतीसारखे भाविक चरित्रकार चरित्रनायकांच्या कालाचा फारसा निर्देश करीत नाहींत तरी प्रसंगविशेषीं तेही ती माहिती देतात असें पुढील लेखावरून दिसतें:—

शके सोळाशें तीन निश्चिती । संवत्सरासी नाम दुर्मति ॥
समर्थ तनू त्यागूनि प्रीति । समरस होती श्रीरामीं ॥ ९५ ॥
माघवद्य नवमीस । निर्गुण झाले रामदास ॥ ११४ ॥

संतविजय–अध्याय २५वा.

श्रीरामदासकृत

किष्किंधा*कांड प्रारंभ.

गणेशा इशा हा परेशा उदारा । सुरेशा नरेशा सदा सौख्यकारा ॥
मनीं चिंतितां कामना पूरताती । असे सत्य नेमस्त माझी प्रचीती ॥ १ ॥
नमो शारदा सर्व-संगीत-मूर्ति । महा-हंस-लीला कळा सर्व कर्ती ॥
जयाला दया देतसे स्फूर्ति फूटे । बहू घोर संसारिचें मूळ तूटे ॥ २ ॥
नमो साधुसंतां महंतां महंतां । सदा निश्चयो वीतरागी स्वतंता ॥
भवीं बूडतां दीन तात्काळ काढी । तया वर्णवेना मला बुद्धि थोडी ॥ ३ ॥
अनिर्वाच्य वाचेसि कैसें वदावें । अतर्क्यासि तर्कें कसें आकळावें ॥
अवीनाश कोंदाटलें सर्व ठायीं । मुढा ज्ञान होतां चि त्या स्वामिपायीं ॥ ४ ॥
नमो रामराया कथा-रंग-राया । बहू वर्णितां स्फूर्ति दे देवराया ॥
मुनी-काव्य हें भव्य-शोकापहारी । हरा मानसीं ध्यास हा सौख्यकारी ॥ ५ ॥
चरित्रें रघूनाथजीचीं अपारें । मनोरम्य विस्तारलीं सौख्यकारें ॥
तयामाजि तूं येक येकाक्षरासी । वदें पार नाहीं तया सूकृतासी ॥ ६ ॥
नगंनाथ हा राम कैवल्य-दाता । घडे वीघडे सर्व याचोच सत्ता ॥
जनाचे मनीं हीत तें हेतु जाणें । परी वर्तवीतो भवीं थोर मानें ॥ ७ ॥
रघूनाथ लक्ष्मण भाणि सीता । वनीं वास तीघांस निःशेष होता ॥
पुढें जानकी चोरिली रावणानें । बहू शोक केला रघूनायकानें ॥ ८ ॥
वनीं राम-लक्ष्मण हिंडताती । सिता रावणें चोरिली धुंडिताती ॥
अकस्मात तेव्हां सुचे राघवासी । विचारूं झणे आदरें सुग्रिवासी ॥ ९ ॥
ऋषीमूख माहागिरी पैल पाहे । कपीराज नीळांगि तेथें चि आहे ॥
कदाचीत त्या पूस आसेल ठावें । सुमित्रा तयालागिं वार्तू पुसावें ॥ १९ ॥
चलावें समर्था झणे ब्रह्मचारी । महावीर जाताति ते पंथहारी ॥
बहू झाड-खंडें प्रचंडें उदंडें । अखंडें अखंडें ची बंडें उदंडें ॥ ११ ॥
बहू घोर झाडी तयामाजि आले । त्वरें सर्व लंघूनि पंपेसि गेले ॥
तरू सुंदरू रम्य छाया बसाया । झणे शेषें यातें चि या देवराया ॥ १२ ॥

---

* किष्किंधा जेथें होती तेथें हल्लीं अनागोंदी शहर आहे. हें तुंगभद्रेच्या काठीं आहे. १. प्रचीती (स. प्रतीती)=अनुभव. २. वीतरागी=सोडिला आहे संसार ज्यांनीं असे. ३. अनिर्वाच्य=अवर्णनीय. ४ मुनीकाव्य=वाल्मिकी मुनीनें रचिलेलें रामायण. ५ कैवल्य=मोक्ष. ६. ऋषीमूख=हें एका पर्वताचें नांव. याचें शुद्ध संस्कृत रूप ऋष्यमूक असें आहे. ७. वार्तू=वातमी. ८. पंपा=एका सरोवराचें नांव. ९. शेष=शेषाचा अवतार लक्ष्मण.

सुकूमार पायीं कदाही न चाले । बहू हिंडतां हिंडतां कष्ट जाले ॥
अशा कारणें राम पंथीं निजेले । अकस्मात ते सुग्रिवें देखियेले ॥ १३ ॥
रूपें योगधारी मना सौख्यकारी । महावीर हा कोण कामा-धिकारी ॥
मनीं वाटतें वाळिनें धाडिंले हे । भयाभीत होऊनि चक्कीत पाहे ॥ १४ ॥
हनूमंत बोले तया सुग्रिवासी । नव्हे हो तसे साक्ष येते मनासी ॥
कळेना लिळा दीसती सौख्यवासी । असें वाटतें साह्य आले तुह्मांसी ॥ १५ ॥
तैं सुग्रीव बोले तरी जाय आतां । मनांतील घेऊनियां बुद्धि आतां ॥
तया धाडिलें राम सौमित्र जेथें । स्वयें चालिला शीघ्र तो दूरि पंथें ॥ १६ ॥
हनूमंत दूरूनि येऊनि पाहे । सुमित्रासुतू सिद्ध तो बैसला हे ॥
रघूराय मांडीवरी सौख्यकारी । पुढें बोलता जाहला तो वनारी ॥ १७ ॥
रूपें योग-मूर्ति धनुर्बाण हातीं । वयें बाळ-लीला फिरा कां दिगंतीं ॥
पुढें कोठ पर्यंत नाणें तुह्मांसी । अहां कोण ऐसें वदा निश्चयेशीं ॥ १८ ॥
कपी कोण तूं पूससी कासयारे । मला सांग साकल्य तूं सर्व सारें ॥
प्रसंगीं फणी बोलतो तो स्वभावें । प्रिती मारूती जाणवी सर्व भावें ॥ १९ ॥
प्रभू अंजनी माय या बा कपीची । पिता तत्वता वायु माझा तसाची ॥
पुसाया तुम्हां सुग्रिवें पाठवीलें । समर्थाप्रती सर्व म्यां जाणवीलें ॥ २० ॥
प्रतीउत्तरें बोलता शेष जाला । कपी ऐक रे सांगतों सर्व तूला ॥
जनीं सूर्य-वंशीं नृपाधीक राने । बहू कीर्तिचा घोष अद्भूत गाजे ॥ २१ ॥
तयावंशिचे दोन हे बंधु पाहें । रघूनाथ लक्षूमणू नांव आहे ॥
पिता धाडिता जाहला त्यां वनासी । निघालों जनीं पंथि या सौख्यरासी ॥ २२ ।
सदा सर्वदा संतसेवा घडावी । अखंडीत वृत्ती पदीं या जडावी ॥
सवें चालिलों आवडी राम जातां । जगन्माय ही जानकी विश्वमाता ॥ २३ ॥
वनीं वास तीघांस कितेक काळीं । सिता रावणें चोरिली भूमिबाळी ॥
तये कारणें धुंडितों लागवेगें । किती फीरतों शुद्धि कोठें न लागे ॥ २४ ॥
महावीर तुम्हीं धनुर्बाणधारी । करूं दीधली रावणा केंवि चोरी ॥
तया लागिं तो शेष साकल्य बोले । न चाले चि येऊनि कापट्य केलें ॥ २५ ।
सुवर्णाचिया त्या मृगालागि तेणें । चरायासि तैं धाडिलें रावणानें ॥
जगन्माय ती बोलली राघवासी । दिजे कंचुकी स्वामिनें आपणांसी ॥ २६ ॥
उठे शीघ्र धांवे मृगाच्याच पाठी । शरें मारि त्या राम कंदर्प-कोटी ॥
अकस्मात जाला ध्वनी घोष तेथें । मला धाडि श्री जानकी त्याच पंथें ॥ २७ ॥

---

१०. कामा-धिकारी=मदनाला धिःकार करणारा म्हणजे अति रूपवान्. ११. वनारी=मारुती. १२. फणी=लक्ष्मण. १३. शुद्धि=शोध.

महाथोर गुंफा तये माजि सीता । त्वरें भोंवतीं घातली रेघ जातां ॥
पुढें रावणें याचकी वेष केला । तिथें भीक मागावया शीघ्र आला ॥ २८ ॥
न चाले चि कांहीं पुढें नाववेना । तया जानकीतें कदा नेववेना ॥
करूणास्वरें उत्तरें फार बोले । दयें घालितां भीक तत्काळ नेलें ॥ २९ ॥
मृगा मारिलें राघवें बाण-घातें । गृहा मानि येतां न देखे सितेतें ॥
जरी भेटता रावणू पापरूपी । नसे प्राप्ति ब्रह्मांदिकां गोष्टि सोपी ॥ ३० ॥
महा विक्रमू राघवाचा कळेना । रणामाजि हो ठाण ज्याचें चळेना ॥
पुरूषार्थ सांगीतला सर्व कांहीं । वदे मागुती देखिलें त्यासि नाहीं ॥ ३१ ॥
जयें सर्व क्षेत्रास निर्धूत केलें । धरत्रीवरी नांव तें ही न चाले ॥
तया भार्गवा राघवें जिंकियेलें । कळेना तुला नेणसी तूं कपी रे ॥ ३२ ॥
हनूमंत वीचारितो अंतरेसीं । वयें बाळ-लीला वदे विक्रमासी ॥
तरी यावरी वृक्ष घालूनि पाहूं । असें भाउनी झेलिला ऊर्ध्व वाहू ॥ ३३ ॥
बहू थोर झाडें झुबाडें चि खोडें । कपी मोडता जाहला तैं कडाडें ॥
अकस्मात टाकी रघूनाथ जेथें । शरें शीघ्र वारी सुमित्रू तयांते ॥ ३४ ॥
कपी मागुता मागुता थोरथोरें । बळें वृक्ष घेऊनियां भूभुकारें ॥
वरी टाकितां शेष वारी तयांतें । विचारी मनीं काय कीजे अशातें ॥ ३५ ॥
रघूनायकाला बहू झोंप आली । कपी मागुता मागुता वृक्ष घाली ॥
नया हालतां बोळतां चालतां ही । करी प्रेत्न नाना न चाले चि कांहीं ॥ ३६ ॥
खुंगावी दटावी तयातें उठावी । पुढें मागुता वृक्ष पुन्हा उठावी ॥
धबाबां बहूसाल पाषाण टाकी । वरीच्यावरी वीर बाणें चि झोंकी ॥ ३७ ॥
बहू वृक्षपाषाण नाना परीचे । कडे टाकिले मोठमोठे गिरीचे ॥
परी अल्प रामावरी येउं देना । महावीर हा शेष लक्षीं चुकेना ॥ ३८ ॥
बहू वारितां वारितां ढीग जाले । गिरीचेपरी दूर होऊनि ठेले ॥
मनामाजि चक्रीत जाला वनारी । पुरावा करी तीतुका ही निवारी ॥ ३९ ॥
बहू घोष वीशेष कित्येक केले । कडाडां तरू मोडिले चूर केले ॥
न चाले कपीचें नसे वृक्ष माथां । नसे तूळणा तूळितां त्या समर्थां ॥ ४० ॥
बहूसाल म्यां मानसीं गर्व केला । भला वीर सौमित्र तो देखियेला ॥
पहा एक तो धाकुटा वीर्य-सिंधू । प्रभू राम निद्रिस्त हा दीन-बंधू ॥ ४१ ॥
कपी ही उगा बैसला स्थीर राहे । महा वीर लक्ष्मणू त्यासि पाहे ॥
दिनोद्धारणें सांग विश्रांति केली । प्रसंगीं उठाया तया वेळ आली ॥ ४२ ॥
रघूनायका लागिं जागर्ति जाली । कपी-वृक्ष-माथ्यावरी दृष्टि गेली ॥

---

१२. क्षत्रास=क्षत्रियांना १५. लक्ष=निशाण. १६. दिनोद्धारणें=रामानें.

सुवर्णें कसी कांस वीराजताहे । सुमित्रा म्हणे राम आश्चर्य पाहें ॥ ४३ ॥
हनूमंत ऐकूनि विस्मीत ठेला । वदे अंजनी तो ।चि हा स्वामि आला ॥
मनामाजि वीचारिलें आदरेशीं । नमस्कार सांष्टांग केला प्रभूसी ॥ ४४ ॥
पदीं मस्तकू ठेविला शीघ्र भावें । वरू दीधलां स्वामि-देवाधिदेवें ॥
कृपाळूपणें राम बोले तयासी । कपी वज्रदेही चिरंजीव होसी ॥ ४५ ॥
महा मस्तकीं हस्त सीतापतीचा । जयाच्या वरा यत्न नाहीं विधीचा ॥
शशी सूर्य तारा-गणू सृष्टि आहे । चिरंजीव केलें सदा वज्रदेहें ॥ ४६ ॥
कपी-मानसीं सूख ऊदंड जालें । दया-सागरें राघवें थोर केलें ॥
बहूसाल आनंदला राम तोषें । कपी लाधला भाव त्याचा विशेषें ॥ ४७ ॥
पुढें मारुती स्तुति ऊदंड बोले । म्हणे धन्य कीं भाग्य हें दीन आलें ॥
परी हीन जे दीन त्यां उद्धरीलें । रघूनायका ब्रीद साचार केलें ॥ ४८ ॥
दयाळा तुझीये दयेवीण कांहीं । महायत्न केले तुझी भेट नाहीं ॥
परी स्वप्नसें भासतें या मनाला । नसे पुण्य कीं सौख्य जालें दिनाला ॥ ४९ ॥
प्रभू अंजनीला पुसे लागवेगें । पुढें अंजनी सर्व ही खूण सांगे ॥
तुझी कास जाणेल तो स्वामि तूझा । तयारंभि ऊतावळा प्राण माझा ॥ ५० ॥
गिरी-शीखरें थोरयोरें अपारें । वनें भूवनें पावनें सौख्यकारें ॥
बहू हिंडलों धुंडिलें वोळखाया । परी दीससी तूं न गा देवराया ॥ ५१ ॥
बहू आवडी तांतडी लोचनाला । वदें कार्य कांहीं कळेना जनाला ॥
अवस्था मनीं आसतां प्राप्ति नाहीं । न वाटे समर्था प्रभू गोड कांहीं ॥ ५२ ॥
अकस्मात ते मात कित्येक काळीं । प्रभू राम आला ऋषी राज-मेळीं ॥
अहल्या पदीं दिव्य होऊनि गेली । समर्था बहू कीर्ति विख्यात जाली ॥ ५३ ॥
अहा सत्य हें वाटलें सौख्य जीवा । उभा राहुं पाहें अतां पूर्व ठेवा ॥
परी अंतरीं धीर केला धरेना । बहूसाल वीयोग पापी सरेना ॥ ५४ ॥
पहाया समर्था बहू यत्न केला । नव्हे साध्यता सर्व ही व्यर्थ गेला ॥
अतां पूर आला कृपेचा दयाळा । तरी प्राण हा सर्व ही तृप्त झाला ॥ ५५ ॥
यथार्थें चि वाक्या वदे तो वनारी । कृपा- उत्तरें सौख्य दे रावणारी ॥
बहू गोड वाणी समाधान केलें । प्रसंगीं कपीला सुधा-पान* झालें ॥ ५६ ॥
पुढें शेष-पायांवरी शीघ्र माथा । त्वरें ठेवितां ऊठवी राम-भ्राता ॥
बहूतां परी उत्तरें गौरवीला । कपी-मानसीं हर्ष ऊदंड जाला ॥ ५७ ॥
पुढें राघवालागिं सौमित्र सांगे । कपी-सुग्रिवाचा गिरी पैल शृंगें ॥
तयें धाडिलें यासि शुद्धीस आहे । पुसाया तया लागिं तो राम बाहे ॥ ५८ ॥

---

१७. सुवर्ण=भरजरी पीतांबर. * 'क्षुधापान' पा० भे०.

कसा गा कपी तो कपी-राज कोठें । कसा शीघ्र आम्हांसि येऊनि भेटे ॥
सिता ठाउकी कीं तया लागिं नाहीं । प्रतीउत्तरू बोलतो भीम-देही ॥ ५९ ॥
हनूमंत बोले पुसावें तयाला । श्रुता ती मला नाहिं वार्ता दयाळा ॥
परी वर्तमानासि तो दीनबंधू । म्हणे काय रे काय रे सौख्य-सिंधू ॥ ६० ॥
महाभीम बोले रघूनायकासी । करा सौख्य तें आदरें सुग्रिवासी ॥
करी सर्व ही साह्यता तो स्वभावें । परी साह्य आधीं तयाचें करावें ॥ ६१ ॥
त्वरें जाय घेऊनि ये त्यासि आतां । भयाभीत होऊं नको सोडिं चिंता ॥
म्हणावें तुझें ऊसणें सर्व घेतों । पुढें राज्य कांता तुझी तूज देतों ॥ ६२ ॥
उडाला कपी साक्षपें भीम-रूपी । त्वरें सुग्रिवा सर्व वार्ता समर्पी ॥
बरा काळ आला तुझा भोग गेला । भलें सांगतों भेट त्या राघवाला ॥ ६३ ॥
महावीर हे धीर मोठे प्रतापी । रणीं भीडतां दीसती काळरूपी ॥
तयाचे पुढें बाळि तो काय कीती । तुला साह्य होती पहावी प्रचीती ॥ ६४ ॥
महा विक्रमू सांगसी थोर त्यांचा । नसे अल्प ही लेश तो दूरिताचा ॥
तरी त्यांसि येथें चि घेऊनि यावें । मनांतील दीसेल सर्व स्वभावें ॥ ६५ ॥
पुन्हा अंजनी-सूत येऊनि पाहे । रघूनाथ लक्ष्मणू बैसलाहे ॥
समर्था दिना लागिं ह्या थोर कीने । उदासीन त्या सुग्रिवाला न कीजे ॥ ६६ ॥
दयाळू म्हणे गा बरें जाउं आतां । त्वरें चालिला त्या गृहाच्यानि पंथा ॥
हनूमंत नाऊनि साकल्य सांगे । त्वरें बाहिरी येतसे लागवेगें ॥ ६७ ॥
अलंकार भांगार[18] त्या जानकीचा । बहू रम्य लावण्य नाना परीचा ॥
दशग्रीव लंकेसि नेते प्रसंगीं । जगन्माउली भूषणें सर्व त्यागी ॥ ६८ ॥
अकस्मात ते सुग्रिवा प्राप्त झाले । गृहामाजि पेटींत घालूनि ठेले ॥
प्रसंगीं रघूनाथ-भेटी निघाले । अलंकार घेऊनि सन्मूख आले ॥ ६९ ॥
अती आदरे भेटला राघवासी । नमस्कार साष्टांग केला प्रभूसी ॥
कृपाळूपणें राघवें ऊठवीला । सुमित्रा-सुतेंही बहू गौरवीला ॥ ७० ॥
पुढें बैसले सर्व ही स्वस्थ झाले । अती आदरें राम मंजूळ बोले ॥
तुला आणि बाळीस वीरोध जाला । कशा कारणें काय अन्याय केला ॥ ७१ ॥
कृपाळूपणें ऐक तूं रामराजा । कपीराज बोले यथार्थेंचि बोजा ॥
बहू राक्षसू थोर मायावि आला । तयें बाळिशीं थोर संग्राम केला ॥ ७२ ॥
बहू झुंजतां झुंजतां तो पळाला । महा एक गूहे मध्यें शीघ्र गेला ॥
तया पाठिशीं धांवला शीघ्र बाळी । मला ठेविलें रक्षणा तेंचि काळीं ॥ ७३ ॥
पुढें युद्ध दोघांसि ऊदंड झालें । बहू रक्त तें मांस बाहेर आलें ॥

---

१८. भांगार=सोनें (हा कानडी भाषेंत शब्द प्रसिद्ध आहे)

प्रसंगीं तये घोष अद्भुत जाला । मला भासलें इंद्र-सूंतू निमाला ॥ ७४ ॥
तया ऊपरी कर्म म्यां सांग केलें । पुरी माजि सर्वांस हें जाणवीलें ॥
प्रधानीं समस्तीं मला राय केला । पुढें येक संवत्सरें वाळि आला ॥ ७५ ॥
तयें देखिलें राज्यधारी प्रसंगें । बहू क्षोभला धांवला लागवेगें ॥
मला शीघ्र ताडिन्नलें थोर हातें । पळालों त्वरें चालवेना जिवितें ॥ ७६ ॥
कृपाळूपणें पूसिलें राघवानें । तुला ये स्थळीं सोडिलें कां तयानें ॥
रवी-सूंत साकल्य सांगे प्रभूला । वरी ना च रे तो ऋषी-शाप जाला ॥ ७७ ॥
ऋषी कोण तो कां तयें शापियेलें । कपीसुग्रिवातें रघूराज बोले ॥
प्रसंगीं कथा मूळपासूनि सांगें । दिनानाथ साकल्य पूसे प्रसंगें ॥ ७८ ॥
महा स्थूळ अद्भूत राक्षेस होता । बहू थोर म्हैसा सदा रूप-धर्ता ॥
तया दुंदुभी नाम तें देव-राया । नसे तूळितां दूसरा त्या तुळाया ॥ ७९ ॥
अती मातला गर्व पोटीं न साहे ! समुद्रासि जाऊनि युद्धासि बाहे ॥
भयें भूलला सिंधु बाहेर आला । बहू रत्न देऊनि संतोषवीला ॥ ८० ॥
म्हणों लागला सागरू पैल पाहें । महाचंड युद्धासि तो थोर आहे ॥
तुं पाहीं बहू मानसीं गर्व केला । तेथें लौकरी जाय झुंजेल तूला ॥ ८१ ॥
पुढें दुंदुभी पर्वतालागीं सांगे । महा थोर पाषाण लोटीत वेगें ॥
गिरी ही तया लीन होऊनि आला । बहू स्तूति बोलोनि आनंदवीला ॥ ८२ ॥
महापर्वतू राक्षसा लागीं सांगे । बळी वाळि प्रख्यात हो पैल वागे ॥
समक्षा तुझी तो चि तो पूरवीता । तेथें जाय तूं जाय गा शीघ्र आतां ॥ ८३ ॥
पुढें वीर किंष्किध-पूरास आला । समाचार वीरीत जाला कपीला ॥
रणा दारूणां माजि दोघे बळाचे । महा प्रौढ युद्धू तये दुंदुभीचें ॥ ८४ ॥
बळें भांडतां भांडतां थोर म्हैसा । तया लाथ मारी कपी काळ जैसा ॥
पदें हाणतां देह तो चूर जाला । अकस्मात ऊडोनि येथें चि आला ॥ ८५ ॥
तपस्वी मुनी वैसला ध्यानकर्ता । तदां येक नेमें चि सामर्थ्य धर्ता ॥
तयें देखिला पर्वतू रक्तमेदा । मैतंगू मनीं पावला थोर खेदा ॥ ८६ ॥
असा तो कसा कोण तो मातलाहे । तया लागीं हा शाप माझा चि आहे ॥
ऋषी-पर्वतीं येत वेळे तयाला । क्षयो प्राप्त होईल नेमस्त त्याला ॥ ८७ ॥
म्हणोनी समर्था तया येववेना । किती जाहलें ची तरी मारवेना ॥
कृपाळूपणें साह्य माझें करावें । दयासागरा दीन तें उद्धरावें ॥ ८८ ॥
निराधार आधार काहीं च नाहीं । बहू गांजलों पीडलों थोर कांहीं ॥
नये बोलतां काय सांगूनि कोणा । वदों काय मूखें अती दैन्यवाणा ॥ ८९ ॥

---

११. इंद्रसूत=वाळी. २०. रविसुत=सुग्रीव. २१. मतंगू=मातंगऋषि.

जया सांगणें तो तया भीत आहे । महा क्रूर कोणी च तो ही न राहे ॥
प्रसंगें मला जोडले पाय तूझे । + + + + + + + ॥ ९०* ॥
तुझा पार आपार कोणा कळेना । कसा मीं स्तवूं बुद्धि माझी वळेना ॥
तरी सर्व जाणूनियां अंतरींचें । मनीं चिंतिलें पूरवावें दिनाचें ॥ ९१ ॥
दया-सागरें राघवें धीर दीला । परी सर्वथा धीर येना कपीला ॥
कपीचें महा थोर सामर्थ्य आहे । तयाचे पुढें काळ ऊभा न राहे ॥ ९२ ॥
तया दुंदुभीचें मढें पैल पाहें । समर्था गिरीतुल्य तें दीसताहे ॥
असें झोंकि किष्किंधेहुनी च लाते । दुजा कोण द्याया तया साम्यतेतें ॥ ९३ ॥
दिसे कोटि-कंदर्प-लावण्य साजे । पुढें देखतां सौख्य ऊदंड माजे ॥
जुना घोर कर्कोट[२२] तो वाळि आहे । तयालागीं जिंकावया कोण आहे ॥ ९४ ॥
पुढें राघवें दुंदुभीच्या मढयाला । पदें ताडिलें धाडिलें सागराला ॥
तये जाहलें सौख्य तें सुग्रिवासीं । वदे आदरें मागुतें या प्रभूसी ॥ ९५ ॥
तधीं रक्त मांसें बहू स्थूळ होतें । अतां सूक्ष्मता प्राप्त झाली तयातें ॥
अशानें कदा वाळि तो जिंकवेना । समर्था प्रभू मानसीं धीर येना ॥ ९६ ॥
प्रभू ताड हे सप्त वीतंड आहें । तया येक बाणेंचि भेदूनि पाहें ॥
जरी भेदिले छेदिले ते प्रसंगीं । समर्था तरी वाळिसी जिंकिसी कीं ॥ ९७ ॥
पुढें ते कडी बीकडी ताड आहे । रघूनाथ लक्ष्मणा लागिं बाहे ॥
पदें वाम अंगुष्ट तो रेटियेला । तेणें सप्त मेळा बरा नीट जाला ॥ ९८ ॥
पुढें राघवें शीघ्र चंद्रार्ध-बाणें । बळें छेदिला ताड मांडूनि ठाणें ॥
गिरी-शृंग भेदूनि पृथ्वींत गेला । पुरे धांव पूरूनि भौंता निघाला ॥ ९९ ॥
रवी-सूत आनंदला हो मनाला । अतीं निश्चयो वाटला त्या कपीला ॥
कृपाळूपणें राम बोले तयासी । अतां जायगा झुंज तूं त्या कपीशीं ॥ १०० ॥
पुढें वीर सुग्रीव युद्धासि गेला । कडाडीत तो ज्येष्ठ बाहेर आला ॥
तुला काय कोठूनि सामर्थ्य आलें । परी पावसी मृत्यु वाईट केलें ॥ १०१ ॥
अतां साह्य बोले विरें थाप मारी । तयालागीं सुग्रीव नेटें धिकारी ॥
गिरी थोरला टाकिला वाळिमाथां । तयें मारिला शीघ्र हाणूनि लाता ॥ १०२ ॥
पुढें पाडिला भूतळीं सुग्रिवासी । कठोरें करें ताडिलें बांधवासी ॥
रवीसूत खालीं वरी वाळि आहे । रघूराज दूरूनि लक्षीत आहे ॥ १०३ ॥
कळेना रिपू कोण त्याला वधावें । दिसे सारिखा सारिखा त्यासि भावें ॥
रघूनंदनें धीर केला प्रसंगीं । विरू सुग्रिवू तो पळे लागवेगीं ॥ १०४ ॥
वदे राघवालागिं हें काय केलें । दयासागरें कां मला मोकलीलें ॥

---

* ' प्रभो पूरवावें तुवां कोड माझें ' । २२. कर्कोट=सर्प.

तुम्हांलागीं सांगीतलें सर्व होतें । तुम्हां देखतां ताडिलें मुष्टिघातें ॥ १०५ ॥
वदे रामराजा विरा ऐक वोजा । कळेना चि तो कोण शत्रू चि तूझा ॥
अकस्मात तूला चि लागेल जेव्हां । न चाले पुढें सर्वथा यत्न तेव्हां ॥ १०६ ॥
तया कारणें धीर ऊदंड केला । रघूनायकें हार त्या लागिं दीला ॥
गळां हार त्याला कपी खूण जाली । कपी जाय गा मागुता धांव घाली ॥ १०७ ॥
बहूतां परी धाडिलें सुग्रिवासी । गिरीशृंग घेऊनि धांवे त्वरेशीं ॥
उठे शक्रसूतू तयालागीं तारा[२३] । न जावें म्हणे येत नाहीं विचारा ॥ १०८ ॥
प्रितीपात्र हा अंगदू सांगताहे । कपीलागिं तो जाहला राम साहे ॥
समर्था तरी कासया लागिं जावें । असें जालिया येश नाहीं स्वभावें ॥ १०९ ॥
रघूनाथ हा थोर माहाप्रतापी । अनाथासिं देखूनि कृपा समर्पी ॥
तयाशीं कदां झुंजतां पूरवेना । पुढें देखतां धीर पोटीं धरेना ॥ ११० ॥
न माने तया सांगतां गर्व केला । बहूसाल वाळीस तो क्रोध आला ॥
म्हणे ऐकतों रे दशग्रीव आला । तयें चोरिलें कीं प्रिये जानकीला ॥ १११ ॥
वधू कारणें सुग्रिवा मेळवीतो । तयाचे शरें आमुचा प्राण जातो ॥
असें हें घडों पाहतें ते चि काळीं । गिरीशृंग ते राहती अंतराळीं ॥ ११२ ॥
अशी तूं कशी सांगसी या भयाला । कसा कोण मी दीसतों वाळि तूला ॥
बळें पालथें या भुगोळास घालीं । करें पोकळीमाजि ब्रह्मांड झेलीं ॥ ११३ ॥
निघाला बळी दीधली हाक मोठी । दिशा दिग्गजां जाहली थोर आटी ॥
महा पुच्छ ऊभारिलें सव्य बाहो । बहूसाल कोपिन्नला तप्त देहो ॥ ११४ ॥
अकस्मात तो वाळि सुग्रीव ताडी । बहू कोपला थोर पोटीं कडाडी ॥
गळां हार तो मार वेगीं चुकावी । तया शेष देखोनि माथा तुकावी ॥ ११५ ॥
बहू कोपला तापला थोर तापा । पुन्हा मागुता ताडिला वज्रथापा ॥
तळीं घातलें शीघ्र त्या सुग्रीवासी । रघूराज दूरूनि लक्षी तयासी ॥ ११६ ॥
पुढें सज्जिलें चाप चंद्रार्धबाणें । भलें लक्षिलें वक्ष तें वज्रठाणें ॥
तया वाळिला मूर्छना थोर आली । निचेष्टीत भूमीवरी आंग घाली ॥ ११७ ॥
बहूसाल त्या सुग्रिवें शोक केला । सुकूमार कूमार तो शीघ्र आला ॥
पुढें शीघ्र वार्ता पुरी माजि गेली । अकस्मात तारा भुमी अंग घाली ॥ ११८ ॥
नव्हे धीर डोळा बहू नीर लोटे । पिटी भाल हो आजि कल्पांत वाटे ॥
त्वरें धांव नारायणा मासि पाहें । महावीर तो वाळि मुर्छीत आहे ॥ ११९ ॥
समर्था मला कासया मोकलीलें । बहू सूख मागील तें आठवीलें ॥
अहारे अहा असें काय झालें । कसें पूर्व संचीत टाकूनि आलें ॥ १२० ॥

---

२३. तारा=वाळीच्या स्त्रीचें नांव.

अग्रतः प्रेषितस्तेन शूरो होलकराभिधः ॥
उदग्दिग्राजराजानं राजीरजयदाशु सः[२९] ६२ ॥
प्राप्य तीरं चलन्नीरं रेवाया द्विजराडसौ ॥
ज्वरातुरः सन् शत्रूणां कालः कालवशं ययौ[३०] ॥ ६३ ॥
षाणिषड्रसनिशाकरोन्मिते शालिवाहनशके प्रधानपः
नर्मदामधिवसन्तनुं जहौ दीनविप्रजनपालनक्षमः ॥ *
राणुः स्थाणुपदाब्जपूजनपरः कश्चित्कुशाग्राग्रधी-
र्बालः पंकजभूपदोद्भवजनुर्धर्मं निजं चिन्तयन् ॥
आगत्य द्विजराजबाजिसचिवं भक्त्या सिषेवे सदा
राजाधीश्वरशाहुबाहुजकृपापात्रं सुगोत्रं प्रभुम्[३१] ॥ ६४ ॥
प्रधानाधिपती रात्रावेकदागान्नृपगृहान् ॥
उपानहौ प्रगृह्यास्य बहिस्तस्थौ स बालकः ॥ ६५ ॥

अग्रतइति तेन वाजिराजेन अग्रतः अग्रे प्रेषितः शूरः होलकराभिधः होलकरोपनामा सः मल्लारिः उदीचा चासौदिक् च उदग्दिक् । पुंवत्कर्मधारयेत्यादिना पुंवद्भावः । उदग्दिशि राजराजाः राजाधीशाः । राजाहः सखिभ्यष्टच् । तेषां राजीः पंक्तीः आशु शीघ्रं अजयत् ॥ ६२ ॥

प्राप्येति । शत्रोः कालः सः स्वयं चलत् चंचलं नीरं यस्मिन् तच्चलन्नीरं रेवायाः नर्मदायाः तीरं प्राप्य ज्वरेण आतुरः अभिभूतः सन् कंचित् कालं वसन् कालवशं मरणं ययौ प्राप्तः ॥ ६३ ॥

अथ सिंहावलोकनेन तस्यैव सेनाधिपतेश्चरित्रं तद्वंशचरित्रं चाह यावत्समाप्ति । राणुरिति । स्थाणोः शिवस्य । स्थाणू रुद्र उमापतिरित्यमरः । पदाब्जं तस्य पूजनं तत्र परः आसक्तः । कुशस्य अग्रं कुशाग्रं अतिसूक्ष्मेत्यर्थः । कुशाग्राग्रमिवधीर्यस्य सः । पंकजभूर्ब्रह्मा तस्य पदं चरणः तदुद्भवः शूद्रः । पद्भ्यां शूद्रो अजायतेति श्रुतेः । तस्माज्जनुर्जननं यस्य तथोक्तः काश्चिद्राणुर्नाम बालः निजं धर्मं विप्रसेवारूपं चिंतयन् सन् । राज्ञां अधीश्वरः शाहुः तत्संज्ञो यः बाहुजः क्षत्रियः तस्य कृपायाः पात्रं । गां पृथ्वीं त्रायतेऽसौ गोत्रः । शोभनश्चासौ गोत्रश्च सुगोत्रः तं । यद्वा अपत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रमिति पाणिनिसंकेतितं पौत्रप्रभृति अपत्यं शोभनं

---

२९. 'अग्रतः प्रेषयामासस्वंहोलकरसंज्ञितम् । उदीचं सदिशं गत्वातत्रत्यानजयत्परान्' ॥ पा० भे०. ३०. 'स्वय रेवातटं प्राप्य ज्वरेणातीवपीडितः । तत्रैवन्यवसत्कंचित्काल कालवशंगतः' । पा० भे० ३१. 'राणोज्योतिसुतः कश्चिच्छूद्रजातिसमुद्भवः । विप्रसेवापरो धर्मं शूद्रस्येति द्विजोत्तमान् ॥ श्रुत्वाशिषंचेतत्पादौ वृत्तिं चास्माद्विचिंतयन् । नयेनविनयेनापि शमेनच समन्वितः । पा० भे०. * अधिकोऽयश्लोकः क्वचित्

उरोधृतसुपादुकं दृढतरं शयानं चिरं
विलोक्य सचिवाधिपः समुपहर्तुमेते यदा ॥
शशाक न तदा शिशुर्बलवता समुत्थापितो
निधाय पुर एव ते स्वयमपि प्रभोस्तस्थिवाँन् ॥ ६६ ॥
तदाप्रभृति बालेऽस्मिन्नस्य प्रीतिरवर्धत
गुणिन्येव गुणज्ञानां पक्षपातो न पामरे ॥ ६७ ॥
शौर्यौदार्यसमायुक्तं तं दासं विनयान्वितं
उदीचीं प्रेषयामास ससैन्यं राजकार्यकृत् ॥
सिंदेनामधरो ज्योतिःपादद्वन्द्वनिषेवकः ॥
उदीचीं स दिशं जित्वा सर्वं राज्ञे करं ददौ ॥ ६८ ॥
राणुर्वीरो दारितारातिराशिर्दाता दीनप्राणिरक्षाप्रवीणः ॥
वीणावाद्यारञ्जितस्वान्तवृत्तिर्वृत्तिं वृत्त्याहीनविप्रेभ्यकार्षीत् ॥६९॥

गोत्रं यस्येति सुगोत्रः तं प्रभुं निग्रहानुग्रहसमर्थं । द्विजराजो यः वाजिनामा सचिवः प्रधानः तं आगत्य सिषेवे सेवितवान् ॥ ६४ ॥

प्रधानेति । प्रधानानां अधिपतिः वाजिराजः एकदा एकस्मिन् दिवसे रात्रौ नृपस्य शाहोः गृहान् प्रासादं अगात् । सः बालकः अस्य वाजिराजस्य उपनह्येते ते उपानहौ पादत्राणे । उपपूर्वात् नहबंधने अस्मात्क्विप् दीर्घश्च । प्रगृह्य बहिः तस्थौ ॥ ६५ ॥

उरइति । सचिवानां अधिपः वाजिराजः दृढतरं यथा स्यात् तथा उरसि धृते सुपादुके येन तं उरोधृतसुपादुकं चिरं शयानं बालं विलोक्य ते पादुके समुपहर्तुं यदा न शशाक तदा बलवता बलिष्ठेन अन्येनेत्यर्थः । समुत्थापितः अतिप्रयासेन मन्याधः करं दत्वा उत्थापित इत्यर्थः । सः शिशुः ते पादुके प्रभोः पुर एव नत्वन्यत्र निधाय स्वयमपि पुरः तस्थिवान् अतिष्ठत् ॥ ६६–६७ ॥

दक्षिणस्यां करवीरसमीपे स्थिता कुलदेवता ज्योतिः ॥ ६८ ॥

राणुरिति । दारिताः अरातीनां शत्रूणां राशयोयेन स दारितारातिराशिः दाता दीनाः ये प्राणिनः तेषां रक्षायां रक्षणे प्रवीणश्चतुरः वीणारूपं यद्वाद्यं तेन आसमंताद्रंजिता स्वांतस्य मनसः वृत्तिः येन तथोक्तः एतेन गानकलाभिज्ञ इतिदर्शितं ।

---

३२. उरोधृतपदत्राणः शिश्येनिद्राविमोहितः । प्रधानस्तादृशं दृष्ट्वा हस्तात्ते हर्तुमुद्यतः । नैवाशक्नोद्यदानंतु यत्नेनोत्थापयच्छिशुम् । उत्थितः स प्रधानस्य स्थापयामास ते पुरः ॥" पा० भे०. ३३. अधिकोयं श्लोकः क्वचित् । ३४. शिदे इत्यभिधायुक्तो वीरवर्यः स शूद्रराट्' पा० भे०. ३५. 'मारिता' पा० भे०.

जित्वा सर्वामुत्तरां तारितस्वः स्वीयाचारैश्चारदृग्दीर्घदर्शी
कीर्तिं भूमौ राजसिंहस्य तस्य तन्वन्नासीदुत्तरस्यां स तस्याम् ॥ ७० ॥
तस्माज्जज्ञे माधवो वीरवर्यो योऽसौ सर्वं भूतलं निर्जिगाय ॥
म्लेच्छान्हूणान्बर्बरान्दुर्विनीतान्हत्वा राज्यं कण्टकोनं चकार ॥ ७१ ॥
कामादीनामान्तराणां रिपूणां शास्ता हन्ता बाह्यशत्रुव्रजस्य ॥
स्वीयैः स्वच्छैर्यः प्रतापैर्विरेजे भूमावस्यां राजकीर्तिं वितन्वन् ॥ ७२ ॥
तस्मिन्वंशे तादृशो नैव जज्ञे कश्चिन्नैवं जायते वा कदापि
स्नानं पानं जान्हवीवारिणो यो नित्यं चक्रे दूरदेशस्थितोऽपि[३६] ॥
यदीयपाणिस्थितखड्गधारां मन्येऽतुलां कल्पलतां यतः सा ॥
मर्त्यानमर्त्यान्विदधाति शत्रून्कुप्येतरच्चापि धनं प्रसूते ॥ ७३ ॥
नारिभिः परनारीभिः पृष्टं स्पृष्टमुरःस्थलम् ॥
अदर्शि गोपवनिताप्रियभक्तस्य यस्य च ॥ ७४ ॥
यदीयकरगा खड्गधारा भागीरथी ध्रुवम् ॥
पापा अपि परे यस्याः स्पर्शनाद्यान्ति दिव्यताम् ॥ ७५ ॥

राणुर्नाम वीरः वृत्या उपजीविकया हीनेषु विप्रेषु वृत्तिं उपजीविकां अकार्षीत् कृतवान् ॥ ६९ ॥

जित्वेति । स्वीयैः स्वकीयैः आचारैः आचरणैः कर्मभिरिति यावत् । तारिताः स्वे स्वकीयाः येन तथोक्तः चारा एव दृक् यस्य । दीर्घं पश्यतीति दीर्घदर्शी सः राणुर्नाम वीरः तस्य शाहोः तस्यां उत्तरस्यां कीर्तिं तन्वन् विस्तारयन् सन् आसीत् ॥ ७० ॥

अथ तदीयं वंशं तद्वंश्यानां चरितं चासमाप्तिराह । तस्मादिति । तस्मात् राणुनाम्नः माधवः जज्ञे । कंटकैः शत्रुभिः ऊनं कंटकोनं चकार कृतवान् ॥ ७१ ॥

कामादीनामिति । अंतरे शरीरे भवाः आंतराः तेषां कामादीनां शास्ता । बहिर्भवाः बाह्याः ये शत्रवः तेषां व्रजस्य हंता । शेषं सुगमं ॥ ७२ ॥

अथ माधवमेववर्णयति यदीयेत्यादिभिः षड्भिः । यदीयेति । अहमितिशेषः अतुलां अनुपमां यदीयपाणिस्थितखड्गधारां कल्पलतां मन्ये यतः सा मर्त्यान् शत्रून् अमर्त्यान् देवान् विदधाति । कुप्येतरच्चापिधनं प्रसूते सः माधवः वीरराट् जयतीति षष्ठेनान्वयः ॥ ७३ ॥

नारिभिरिति । अरिभिः गोपवनिताप्रियः श्रीकृष्णः तस्य भक्तस्य यस्य भूपतेः पृष्ठं नादर्शि न दृष्टं । परेषां अन्येषां नारीभिः उरस्थलं न स्पृष्टं ॥ ७४ ॥

यदीयेति । यस्या यं यदीयः यदीयश्चासौ करश्च यदीयकरः यदीयकरं गच्छतीति

---

३६. अधिकोयं श्लोकः क्वचित् ।

यस्मिंस्तुरङ्गमधिरोहति देवराजः
प्रस्थापयत्यखिलयानवराणि सद्यः ॥
दिव्याङ्गना अपि विभूषणभूषिताश्च
माल्यानि कल्पतरुजानि महाधनानि ॥ ७६ ॥
यस्मिन्खड्गकरे तुरङ्गमगतेऽसंख्याश्वबाहैर्युते
स्वस्थानं प्रविहाय निर्गतवति प्रद्योतनः कंपते ॥
शत्रूणां निचयः स्वमण्डलयुतः शेषोऽपि पातालके
राजाधीश्वरवन्द्यवन्दितपदद्वंद्वे द्विजस्वस्तरौ ॥ ७७ ॥
युद्धे योऽर्जुनवद्रिपौ रविजवद्दाने तु गन्धर्ववद्-
वित्ते यक्षकुलेशवज्जनकवद्दीने नये धर्मवत् ॥
पत्न्यां चापि गिरीशवद्वितरणे यः कर्णवत्काव्यवद्
बुद्धौ भूपवरार्चितो विजयते श्रीमाधवो वीरराट् ॥ ७८ ॥

यदीयकरगा खड्गधारा भागिरथी ध्रुवं मन्ये । यतः पापाअपि पापवंतोपि परे शत्रवः यस्याः स्पर्शनात् दिवि भवाः दिव्याः दिव्यानां भावः दिव्यता तां देवत्वं यांति गच्छंति ॥ ७५ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् माधवे तुरंगं अधिरोहति सति देवराजः इंद्रः अखिलानि यानि यानवराणि विमानानि तानि विभूषणैः विभूषिताः दिव्यांगनाः अप्सरसः महाधनानि माल्यानि पुष्पाणि सद्यः तत्कालं प्रस्थापयति । अयं पलायमानं दीनं शरणागतं च न हंति समरे अग्रतः युध्यमानमेव हंति तस्मादिंद्र एतेन हतानां वीराणामानयनार्थं विमानादीनि प्रेषयतीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

यस्मिन्निति । राजाधीश्वराणां वंद्याः तैः वंदितं पादपद्मं यस्य तस्मिन् द्विजानां स्वस्तरौ कल्पवृक्षे असंख्याश्वबाहैर्युते खड्गकरे तुरंगमगते यस्मिन् स्वस्थानं स्वाश्रितदेशं प्रविहाय प्रस्थितवति सति प्रद्योतनः सूर्यः । प्रद्योतनो दिनमणिरित्यमरः । कंपते स्वमंडलभयादितिभावः । स्वमंडलयुतः शत्रूणां निचयः कंपते । कोशसैन्यादिराहित्यादितिभावः । पातालमेव पातालकं तस्मिन् पातालके । स्वार्थेकः । शेषोपि कंपते । असंख्यातसैन्यभारादिति भावः ॥ ७७ ॥

युद्धे इति यः युद्धे अर्जुनेन तुल्यं अर्जुनवत् । तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वति प्रत्ययः । एवमग्रेपि । रिपौ रविजेन तुल्यं रविजवत् यमवत् गानेतु । गंधर्ववत् वित्ते यक्षकुलेशवत् कुबेरवत् दीने जनकवत् नयेधर्मवत् पत्न्यांचापि गिरीशवत् सांबवत् वितरणे दाने कर्णवत् यः बुद्धौ काव्यवत् शुक्रवत् भूपवरैः अर्चितः सः श्रीमाधवः वीरराट् जयति ॥ ७८-७९ ॥

गुणेषु लुब्धाः सकलाः कलास्तं सिषेविरे दास्यमुपेत्य भूपम्
संपत्तिरेनं युवतीव भेजे रुष्टा विपच्छत्रुगृहे जगाम ॥ ७९ ॥
तत्सूनुर्हरिनन्दनेन सदृशः शीलेन धर्म्येण यो
धर्मं भूपवरं जिगाय यशसा यः पूरयामास गाम् ॥
यः शत्रुव्रजकक्षमक्षतयशा युद्धेऽदहद्भूपराट्
श्रीमान्दौलतनामभाग्विजयते राजाधिराजः सुधीः ॥ ८० ॥
तन्मंत्री शशिवंशभूषणमणिः श्रीकृष्णपादार्चन-
प्राप्तश्रीः श्रिततापवारणचयप्रध्वंससिंहः सुधीः ॥
विद्वद्धर्यमनोगतार्थरचनासंपूर्तिकल्पद्रुमो
दीनांधादिदयापरो विजयते शिष्टाग्रणीर्धार्मिकः ॥
कीर्त्या येन महीतलं कवलितं भृत्याऽखिलं भूतलं
दानेनाखिलविप्रमंडलमथो शत्रुः प्रतापानलैः॥
देहः पुण्यचयेन बुद्धिसचिवो ज्ञानेन चालिंगितः
सोयं दौलतराजमंत्रिमहितः शिष्टाग्रणीराजते ॥
वाचं कल्पलतां मन्ये यदीयां यन्मुखोद्गता ॥
स्वर्णराशीन् रूप्यराशीन् रत्नराशीन्फलत्यलम् ॥
सहस्रशो द्विजा यस्य गेहे पायससंयुतान् ॥
लड्डुकान् मण्डकान्नित्यं भुजते तुष्टमानसाः ॥*
सोऽयं यन्त्रवराढ्यनिर्जितरिपुव्रातो व्रती घोटकि-
व्राजापूरितभूतलोऽखिलमहीदेवालिकल्पद्रुमः ॥
दीनान्धव्रजपालनोऽहितमहाखड्गोऽवनीपालको-
ष्णीषोद्वर्तिसुमाल्यराञ्जितपदो वर्वर्ति सर्वोपरि ॥ ८१ ॥

तदिति । हरेः इंद्रस्य यः नंदनः पुत्रः अर्जुनः तेन सदृशः । यद्वा हरेः सूर्यस्य नंदनेन कर्णेन सदृशः । यद्वा हरेः विष्णोः नंदनेन मदनेन सदृशः । यद्वा हरेः इंद्रस्य नंदनेन जयंतेन सदृशः । यद्वा हरेः वायोः नंदनेन भीमेन हनुमता वा सदृशः । यद्वा हरेः चंद्रस्य नंदनेन बुधेन सदृशः । यद्वा हरेः यमस्य नंदनेन धर्मेण सदृशः । यद्वा हरेः इंद्रस्य नंदनेन वालिना सदृशः । यद्वा हरेः सूर्यस्य नंदनेन सुग्रीवेण सदृशः धर्मादनपेतं धर्म्यं तेन धर्म्येण शीलेन । धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते इति यत्प्रत्ययः। कक्षं तृणं । गां पृथिवीं । गौर्भूमिरचलानंतेत्यमरः । अर्कमर्कटमंडूकविष्णु-वासववायवः । तुरंगासिंहशीतांशुयमाश्च हरयो दश । शेषं स्पष्टं ॥ ८० ॥

सोयमिति । यंत्रवराणि तोफाः घोटकिनो अश्वारोहः । माल्यानि मालाः । वर्वर्ति ।

---

* चत्वारः श्लोकाअधिकाहमेकचित्

कन्या चाप्यखिला बलोत्तमतमा बालाभिधा राजते
विद्रत्कल्पलता सुशीलमहिताऽहल्यां विजिग्ये कृतैः ॥
कार्यैर्या यवनान्रिपून्निजमतिप्रौढ्याजयत्साधुना
ह्यास्ते गालवदुर्गमत्र निकषा भ्रातापि तत्रैव सः ॥ ८२ ॥
स्वाहाग्नेर्महिषी यथा सुरपतेः पत्नी शची वा गुरो-
स्तारा वा जनकात्मजा रघुपतेः कृष्णस्य वा रुक्मिणी ॥
शंभोः शैलसुताथवाखिलगुरोर्विष्णोः पयोधेः सुता ॥
श्रीमद्दौलतनामराजमहिषी सा बायजाख्या तथा ॥ ८३ ॥
हिन्दुः सिन्धुसुताप्रियांघ्रिकमलद्वन्द्वार्चनावापित-
श्रीः संपद्वरमानिताखिलमहीदेवो नृपेन्द्राधिपः ॥
उद्यद्दण्डनिपातपातितसुदुर्वृत्तव्रजो वीरपो
भ्रातास्या अपि राजते जनिमतां मान्यो वदान्याग्रणीः ॥ ८४ ॥
कर्णं सत्वर्णं तरुमप्यनल्पं कल्पं न मन्येऽर्थिजनार्थितं यौ ॥
अयच्छतां यच्छति यद्द्विजेभ्यो यो याचितं याचितमप्यनल्पम् ॥८५॥
नलरामयुधिष्ठिराः पुरा त्रियुगीवाडवकामपूरकाः ॥
इह दानपतेरभावतो द्विजदैन्ये सति यः समुद्यतः ॥ ८६ ॥
अयं कल्पद्रुमः सा हि कल्पवल्ली मता मम ॥
उभावपि सुपुत्राढ्यौ फलतो द्विजहेतवे ॥ ८७ ॥
विश्वं ब्रह्मतया सर्वं पश्यन्तावपि लोकवत् ॥
व्यवहारदशायां यौ क्रीडतां तौ सुतैः सह ॥ ८८ ॥
इति श्री शिवकाव्ये पुरुषोत्तमविरचिते दशमश्चमत्कारः

वृत्तं तदीयं स निशम्य राजा बल्लालसंज्ञं सुतमस्य वीरम् ॥
आनीय तातादधिकं गुणौघैश्चक्रे प्रधानं महितं हितं तम् ॥ १ ॥
यङ्लुङन्तमिदंलटो रूपं ॥ ८९ ॥
अभितः परितः इत्यादिनानिकषायोगे द्वितीया ॥ ८२-८८ ॥
॥ इति श्रीशिवकाव्यव्याख्यायां स्वयंकृतायां दशमश्चमत्कारः ॥

वृत्तमिति । सः राजा शाहुः तस्य इदं तदीयं बाजिराज-संबंधि वृत्तं परलोकगमनरूपं निशम्य श्रुत्वा अस्य बाजिराजस्य सुतं वीरं गुणौघैः तातात् अधिकं अतएव महितं पूजितं हितं हितकर्तारं तं बल्लालसंज्ञं आनीय प्रधानं चक्रे । मुख्यप्रधानाधिकारं दत्तवानित्यर्थः ॥ १ ॥

बल्लालनामा ललितैर्वचोभिर्दमेन शांत्या विनयेन भूपम् ॥
अतोषयद्दीनजनप्रपालं भूपालसंघार्चितपादपीठम् ॥ २ ॥
पितृव्यपुत्रेण सदाशिवेन वीराग्रगण्येन समन्वितः सन् ॥
चकार सर्वं नृपकार्यजातं राजापि चिंतारहितो बभूव ॥ ३ ॥
राजाधिराजोऽपि गुणान् समीक्ष्य प्रधानवर्यस्य सतां मतस्य ॥
मेने मनस्येवमयं मदीयं राज्यं स्वतातादधिकं हि रक्षेत् ॥ ४ ॥
प्रधानपोऽसौ निखिलाः प्रजाः स्वा अपालयद्राजनिदेशकारी ॥
वैरी न चासीदिह कश्चनास्य क्षोणीतले राजविबंधिनस्य ॥ ५ ॥
द्विजातयस्तस्य गुणज्ञसां तामाकर्ण्य विद्याभ्यसने प्रवृत्ताः ॥
भटा अपि प्रोद्भटशस्त्रशिक्षाः कलाधराश्चापि कलाः प्रपेठुः ॥ ६ ॥
राजा प्रजारंजनकृत्प्रधाने मुख्ये समाधाय स राज्यभारम् ॥
तस्मिन् गताधिर्हरपादपद्मसमर्चने सादरतां दधार ॥ ७ ॥
सप्तारतः पुण्यपुरीमुपेत्य प्रासादवर्ये विहिते स्वपित्रा ॥
महेंद्रधिष्ण्ये मघवानिव स्वाः प्रजा अवन् विप्रपतिः स रेमे ॥ ८ ॥
तस्मिन् प्रधाने सति भारतेऽस्मिन् प्रजा अमन्यंत भुवं दिवं ताः ॥
प्रधाननाथं तु बिडौजसं तं भूपं रमावल्लभभागभाजम् ॥ ९ ॥
पुण्याभिधेया नगरी विधेया ऽमरावतीवेति जगाद यत्तत् ॥
कृत्वा गते स्वः पितरि ह्ययं तु ततोधिकां तां विदधे पुरीं स्वाम् ॥ १० ॥

बल्लालेति । दमेन बाह्येंद्रियनिग्रहेण शांत्या अंतरिंद्रियनिग्रहेण ललितैः मनोहरैः वचोभिः भूपं अतोषयत् ॥ २ ॥

पितृव्येति । पितृव्यस्य चिमाजीनाम्नः पुत्रेण ॥ ३ ॥ राजेति ॥ ४।५।६ ॥

राजेति । गतः आधिर्मानसी व्यथा यस्मात् स गताधिः । पुंस्याधिर्मानसी व्यथेत्यमरः ॥ ७ ॥

सप्तारतइति मघवानिव इंद्रइव रेमे अवन् रक्षन् सन् ॥ ८ ॥

तस्मिन्निति । ताः प्रजाः तद्देशीयाः लोकाः अस्मिन् भारते खंडे तस्मिन् बल्लाले प्रधाने सति भुवं दिवं अमन्यंत । प्रधाननाथं तु बिडौजसं इंद्रं अमन्यंत । तं शाहुं रमावल्लभभागभाजं विष्ण्वंशभाजं अमन्यंत ॥ ९ ॥

पुण्याभिधेति । इयं पुण्याभिधा नगरी अमरावती विधेया कर्तव्या इति यत् जगाद तत् कृत्वा पितरि बाजिराजे स्वः स्वर्गं । स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालया इत्यमरः । गते सति अयं बल्लालः तां स्वां पुरीं ततः अमरावत्याः अधिकां विदधे चकार ॥ १० ॥

---

१. ' ०जानदम० ' पा० भे० ।

हृष्टाः पुष्टा रत्नहाराभिमृष्टा दृष्टा लोकैः कौतुकाल्लोकशिष्टाः ॥
यांत्यायांति प्रत्यहं राजगेहाद्यस्यां कार्ये सन्नियुक्ता नृयानैः ॥ ११ ॥
दरिद्रशब्दार्थभवानुभूतिं यस्यां वसन् कोऽपि जनो न लेभे ॥
हेमादिरूपं प्रतिपद्य लक्ष्मीर्गृहे गृहे क्रीडति यन्नितांतम् ॥ १२ ॥
रसालैस्तमालैस्तथा नारिकेलैः सुरंभाकुलैः पूगपोतैश्च युक्ताः ॥
अपश्यन् यदुद्यानमाला विशाला नरा दृष्टिमंतस्त एवेति मन्ये ॥ १३ ॥
निश्येव चंद्रः कुमुदौघमेव विकासयत्येष मुखाब्जजातम् ॥
यदीयनारीवदनेंदवस्तु नक्तं दिवं[२] पश्य विकासयंति ॥ १४ ॥
द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं वा लभते यत्र धनं वणिक् च मूल्यात् ॥
कृतविद्यमहीसुरः सुवर्णं प्रतिवर्षं लभते यथेष्टमेव ॥ १५ ॥

अथ ततोधिकां तां विदधे पुरीं स्वामित्युक्तं तदेव आधिक्यं सप्तदशभिः श्लोकैराह हृष्टा इत्यादिभिः । हृष्टाः नित्यं धनलाभादिति भावः । अतएव पुष्टाः । रत्नानां हारैः अभिमृष्टाः युक्ताः । अतएव लोकैः कौतुकाद्दृष्टाः स्वस्य तथाभूतत्वाभावादितिभावः । लोकेषु जनेषु शिष्टाः उत्तमाः राजाश्रितत्वादितिभावः । कार्ये राजकार्ये सन्नियुक्ताः नराः यस्यां नगर्यां राजगेहान् नृयानैः शिबिकाभिः प्रत्यहं दिने दिने यांति गच्छंति आयांति आगच्छंति ॥ ११ ॥

दरिद्रेति । दरिद्रशब्दस्य योर्थः तस्मात् भवा या अनुभूतिः तां दारिद्र्यमित्यर्थः । शेषं स्पष्टं ॥ १२ ॥

रसालैरिति । ये नराः रसालैः आम्रैः तथा तमालैः नारिकेलैः शोभनैः रंभाणां कदलीनां कुलैः पूगानां क्रमुकाणां पोतैः बालैश्च युक्ताः विशालाः विस्तीर्णा, यस्याः उद्यानानि यदुद्यानानि यदुद्यानानां मालाः पंक्तीः अपश्यन् त एव दृष्टिमंतः इत्यहं मन्ये । तेषामेव दृष्टेः साफल्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

निश्येवेति । एषः चंद्रः निश्येव न तु दिवेति भावः कुमुदानां कैरवाणां ओघं संघमेव न त्वन्यसरोजसंघमितिभावः । विकासयति । यस्याः इमाः यदीयाः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । एवमग्रेपि । यदीयाश्च ता नार्यश्च यदीयनार्यः यदीयनारीणां वदनानि त एव इदं वस्तु नक्तं दिवं रात्रंदिवं । अचतुरेत्यादिना निपातनात् साधुत्वं । मुखाब्जानां जातं जातिस्तां । जातं जात्योवजन्मसु इत्यमरः । विकासयंति पश्य ॥ १४ ॥

द्विगुणमिति । किंच यत्र यस्यां नगर्यां वणिक् मूल्यात् धनात् द्वौ गुणौ आवृत्ती यस्येति द्विगुणं वा अथवा त्रिगुणं वा चतुर्गुणं प्रारब्धानुरूपमित्यर्थः । धनं लभते न तु कदाचिदपि मूल्यान्न्यूनमिति भावः । कृतविद्यः महीसुरः ब्राह्मणः वर्षे वर्षे इति

---

२ 'दिवानिशं' 'रात्र दिव' इति वा पाठः ।

अग्रो मुकुंदस्य सखे दिगंतारूढं तथासि त्वमपि अग्रो मे ॥
सख्यं तवानेन भवेत्तु मुख्यं गुणेन नाम्ना पयसोरिवेह ॥ ११४ ॥

धत्से यत्किल कुण्डलं वससि यच्चांगेषु नेत्रांकतो ।
यच्चैकांततया खलान् समुदितान् संसेवसे कौरवान् ॥
तत्कर्ण प्रतिभासि कर्ण इव मे नाम्ना गुणैः सर्वथा ।
तद्राधाप्रियसाधको भव नरस्तोत्रप्रबधांस्त्यज ॥ ११५ ॥
या किन्नरोपज्ञमनेकरागा समूर्च्छना या स्वरभावयुक्ता ॥
तां गीतिकां कर्ण विहाय दूरं शृणु त्वमेताः पुरुषोत्तमस्य ॥११६॥
युक्तं विरक्तः खलु विश्वदेवश्रुतोत्तरागर्भभवः परीक्षित् ॥
ददर्श विष्णोः श्रवणं तदादौ प्रत्यग्दृशिस्थो भजनस्य मध्ये ॥११७॥

भगवद्यशः श्रवणमात्रं कुरु ततस्तुभ्यं तद्विनान्यत् किमपि न रोचतेति कविः स्वकर्णमभ्यर्थयते श्रवण इति यथा पयः पयइति नाम्ना माधुर्यादिगुणेन च दुग्धजलयोर्मुख्यं सख्यं तथा हे श्रव कर्ण तवापि मुकुंदश्रवश्च स्यात् यशोऽपि दिगंतारूढं त्वयि दिशः देवतात्वेन अंतः रूढः यस्मिन् तथोक्तं रोरीति लोपेढ़ेति दीर्घः ॥ ११४ ॥

धत्स इति कुंडलं कर्णवेष्टनं तदेव सहजं च अंगेषु प्रतीकेषु देशविशेषेषु च नेत्रांकतः नयनसमीपे नेत्रं नायकस्तस्यांकं चिन्हं तेन प्रभुत्वेनेत्यर्थः खमाकाशं लांति गृह्णंति तथोक्तास्तद्गुणत्वादुद्धताश्च समुदितानुच्चारितान् उदयं गतांश्च कौरवान् सुयोधनादीन् कौ पृथिव्यां रवान् शब्दान् राधाप्रियः कृष्णो राधायाएतन्नाम्न्याः कैवर्तकुटुंबिन्याः इष्टं च तया हि कर्णः पालितोऽभूत् नरो मनुजोऽर्जुनश्च ॥११५॥

कदाचिदापातरमणीयत्वेन प्रवर्तिष्यसे तत्राह येति । किन्नराः देवगायकविशेषास्ते उपज्ञा आद्यज्ञानं यस्याः स्त्रीलिंगविशेषणत्वेऽपि उपज्ञोपक्रममिति नपुंसकत्वं अनेके रागाः भैरवरामकल्यादयो यस्यां मूर्च्छना एकविंशतिः सप्तस्वराणां प्रत्येकं ग्रामत्रयं स्वराः षड्जादयः सप्त तेषां सत्ता यस्यां भगवद्गीतास्तु पुरुषोत्तमोपज्ञं वैराग्यापादिकाः मोहविध्वंसिन्यश्च स्वर्गप्राप्तिकाश्च किन्नरो देवगायकः कुत्सितनरश्च रागो विषयप्रीतिः रामकल्यादिश्च मूर्च्छना मोहः एकविंशतिश्च स्वरित्यव्ययं स्वर्गवाचि तदभावः षड्जादिसत्तांचेति ॥ ११६ ॥

यत्परीक्षिद्धरिगुणश्रवणमेव चकार तद्युक्तमित्याह युक्तमिति । विश्वस्य देवो नाथो हरिस्तेन श्रितो यः उत्तराया गर्भस्तत्र भवः 'अश्वत्थाम्ना प्रयुक्तं ब्रह्मास्त्रं भगवान् गदापाणिर्गर्भस्थः सन् निवार्य परीक्षिद्रक्षणं कृतवानिति' भागवते प्रत्यग्दृशि स्वरूपज्ञाने स्थितः भजनस्य मध्ये विष्णोः श्रवणमेव ददर्शेति युक्तं विश्वैः देवैः श्रिता देवतात्वेन सा उत्तरा उत्तराषाढा तत्रस्थः प्रत्यक् पराचीना या दृक्

अथकीर्तनं ॥ स्त्रीचिंतापि मनोभवं वितनुते तत्सान्निधिः किंपुन-
स्तस्मिन् सत्यपि नित्यदा नु जपति श्रीरामरामेति यः ॥
साधोस्तस्य महेश्वरस्य न पुरः स्थातुं समर्थः स्मरो ।
नूनं दर्शयितुं जनानिति भवोऽभूदर्धनारीनटः ॥ ११८ ॥
सत्त्वप्रधानानि जगाद यास्को नामानि गीतासु तु वासुदेवः ॥
सत्त्वं सुखे संजयतीत्यवोचन्नामैव तस्मान्महते सुखाय ॥ ११९ ॥
भो मानवा नाम वदध्वमुच्चैस्ततो भवेज्ज्ञानमतीव शुद्धम् ॥
सुप्रत्ययोस्मादविशेषतः स्यादिति प्रतिज्ञां कुरुते ह्यनंतः ॥ १२० ॥
मंथानं स्वधियं विधाय भगवान्नाम्नायरत्नाकरं ।
निर्मथ्यासकृदुज्जहार गिरिशो रामेति रत्नोत्तमम् ॥
तद्यस्याधिगलं विराजति महाभागाय दिव्यात्मने ॥
तस्मै धन्यतमाय न स्पृहयतां किं मुक्तिपण्यांगना ॥ १२१ ॥
श्रीरामनाम्नः कथनेन मर्त्यो हृष्टोपि भिन्नात्मकतां विहाय ॥
ऐक्यं समेतीति वितर्कयेऽहं यन्ना कुजन्माऽजनि नाकुनन्मा ॥ १२२ ॥

दृष्टिस्तत्र तिष्ठति तथा भूतश्च विष्णुदेवताकं श्रवणमेव भजनस्य नक्षत्रजनस्य मध्ये पश्यति प्रथमोपनत्वात् अश्विन्यादिनक्षत्राणि हि शुंशुमारचक्रे स्थितानि प्रागच्छंति ॥ ११७ ॥

अथ कीर्तनं । तत्र नाम्नः प्राधान्यात्तदेवस्तुवन्नादौ नाम कामं जयतीत्याह स्त्रीति साधोः सतो महेश्वरस्य महासमर्थस्य शिवस्य च यथा मम स्त्रियमर्धांगे वहतो-ऽपि नामजपप्रभावात्स्मरोऽग्रतः स्थातुं न शक्तोऽभूदेवं नाम संकीर्तयितुरपीति दर्शयन् ॥ ११८ ॥

सत्वप्रधानानीति 'भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानी'ति यास्को नाम ऋषिर्नैरुक्तआह यतो नाम सत्त्वप्रधानं सत्त्वं च सुखकारणं तस्मान्नामैव सुखाय कल्पत इति ॥ ११९ ॥

नाम ज्ञानप्रापकमित्याह भोइति वदध्वं भासमाना ब्रूते भासमानोपसंभाषेत्यात्मनेपदं सुप्रत्ययः सम्यक् ज्ञानमविशेषतः स्त्रीशूद्राणामपीत्यर्थः न केवलं ब्राह्मणानामेवेत्यनंतः शेषावतारः पतंजलिरेकवचनमुत्सर्गतः करिष्यामीति नाम्नः प्रातिपादिकमात्रात्सुप्रत्य-येकवचनं विधत्तइति ॥ १२० ॥

नाम्नामुक्तिर्भवतीत्याह मंथानमिति मंथानं मंथनदंडं दिव्यात्मने दिव्यदेहाय धन्य तमाय धनहेतुर्धन्यस्तदतिशयवते च ॥ १२१ ॥

श्रीरामेति भिन्नात्मकतां द्वैतं भिन्नपदतां च ऐक्यमद्वैतमेकपदतां च ना नरः

बहिष्कृतः स विज्ञेयो यो हि गोत्रपराङ्मुखः ॥
धर्मोऽप्यस्य न संसिध्येत्कैवल्यं तु कुतस्तराम् ॥ १२३ ॥
बहुदोषभवोपतापशांतिं तनुतेऽतर्विकृतिं परामकुर्वत् ॥
कलयेऽहमये जगत्त्रयेऽस्मिन्परमं नामरसायनं तदेकम् ॥ १२४ ॥
यो घातुकोऽप्यघोऽपि स्यात्कृष्णकंठो यदृच्छया ॥
निर्भिद्य मूर्धसीमानं स तत्सायुज्यमाप्नुयात् ॥ १२५ ॥
अंग श्रीराममातः सदमृतरसो नामनामा स्तनोऽयम् ॥
स्तन्यस्तेऽस्यानवद्यः कम इह परमं विस्मयं नस्तनोति ॥
बालानेवाद्विजान् यो जनयति न सुखं केवलं सेवमानान् ॥
यत्प्रौढान्सद्विजानप्यतितरलयते सद्रसेनातितृप्तान् ॥ १२६ ॥
श्रीरामनाममाधुर्यस्वादसंभृतचेतसाम् ॥
मृद्वीकारसरूपं तु भाति तुच्छतमं भुवि ॥ १२७ ॥

कुत्सितजन्मा नाकुर्वन्मीकं तस्माउज्जन्म यस्य स वाल्मीकिरित्यर्थः ना कुजन्मेति याद्विन्नात्मतया स्थितं तन्नाकुजन्मेत्येकपदमभूत् ॥ १२२ ॥

नामपराङ्मुखं निंदति बहिरिति गोत्रं नाम ज्ञातयश्च ॥ १२३ ॥

बहुदोषेति बहुदोषविशिष्टसंसारनन्यउपतापः संतापो बहवः प्रबला ये दोषावातादयस्तेभ्य उत्पन्नो य उपतापो रोगः विकृतिमसद्ग्रहं स्वधर्मत्यागादिकं रोगांतरं च नाम रसायनं आमरसायनं न भवति तच्च आमं रसायनं सेवितमुद्दिष्टरोगं वारयेद्वा नवेति संशयएव परं रोगांतरमवश्यमुत्पादयेदिति तादृगिदं न भवति ॥ १२४ ॥

योघातुकइति घातुकः हिंस्रः अघः पाप्यपि यदृच्छया कृष्ण कृष्ण कृष्ण इति उद्घोषयेद्ब्रह्मरंध्रभेदपुरःसरं कृष्णसायुज्यमाप्नुयात् यथा कृष्णं निघांसुरघासुरः कृष्णकंठत्वेन मूर्धानं भित्त्वा तत्सारूप्यं गतः 'अघासुरः सर्परूपः कृष्णनिघांसया मुखं व्यादाय वने स्थितः गोपाश्शिशुषु गह्वरधियांतः प्रविष्टेष्वपि कृष्णं प्रतीक्षमाणोऽभूत् भगवता तज्ज्ञात्वा तत्कंठं प्रविश्य शरीरं वर्धयित्वा तत्कंठनालरोधः कृतः अथ प्राणरोधे जायमाने मूर्धानं भित्त्वा तत्सायुज्यमापेति' भागवते ॥ १२५ ॥

नामेदृशं सदप्यतिमधुरमित्याहांगेति अंगेति संबोधने अमृतरसो दुग्धरसो मोक्षरसश्च हृद्यो वक्षसि भवः प्रियश्च क्रमः परिपाटी बालान् शिशूनज्ञानिनश्च अद्विजान् दंतरहितान् शूद्रादींश्च सद्रसोऽन्नरसो ब्रह्मरसश्च । सद्विजान् दंतसहितानुत्तमद्विजान्नारदादींश्च ॥ १२६ ॥

श्रीरामेति मृद्वीका द्राक्षा तस्या यो रसस्तस्य रूपं तुच्छं भासते यतस्तत् मृदोवीकारो विकारस्तत्स्वरूपं 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति' पाक्षिको दीर्घः परिहारवत् ॥ १२७ ॥

श्रीरामनाममाधुर्यस्वादसंभृतचेतसाम् ॥
शर्करां वा सुधां वापि परार्थत्वेन मन्वते ॥ १२८ ॥
मन्ये वेदरसालजं फलमिदं रामेति नामेशितु-
र्व्यूढं गूढरसं तु तत्प्रथमतस्तत्रानुतापे सति ॥
रागोस्मिञ्छनकैरुदेत्यथ महामोदोद्गमानुद्गिरं-
श्चोक्षे चोषितमात्र एव सहसा श्चोतत्यतः सद्रसः ॥ १२९ ॥
न द्विषंति ग्रहाश्चंद्रमेप दोषाकरोऽपि सन् ॥
माहात्म्यमेतच्छ्रीरामनामसंसर्गसंभवम् ॥ १३० ॥
चंद्रो वै परदारधर्षणरतो नक्षत्रमार्गास्थितो ॥
नित्यं क्षीणतनुः कलंककलुषो दोषाकरोंऽतर्जडः ॥
ईदृक् सन्नपि यच्च राजपदवीमारूढवान्सांप्रतम् ॥
सोयंऽरामपदप्रसंगमाहिमा लोके समुज्जृंभते ॥ १३१ ॥

श्रीरामेति शर्करां सितां सुधाममृतं परार्थत्वेनान्यवाचकत्वेन मन्यते ननु प्रसिद्ध शर्करामृतवाचकत्वेन शर्कराचूर्णं दृषत् सुधा चूर्णं ॥ १२८ ॥

ननु नामैतादृङ् मधुरं चेदनुभवारूढं कुतो न जायते नहि माधुर्याभिज्ञः काश्चिद्गुडशर्करादिकं परित्यज्य तत्कार्यकारित्वेन नामान्यनुसंकीर्तयतीति चेत्तत्राह मन्यइति ईशितुः परमात्मनो रामेति नाम वेदाम्रवृक्षस्य व्यूढं विशालं फलमस्ति तत्प्रथमतस्तु गूढमाधूर्यं तत्रानुतापे वैराग्ये ऊष्मणि च सति रागस्तद्विषयप्रेमा तन्निष्ठो रक्तिमा च महामोदः परमामोदो गंधश्च चोक्षे सम्यक् पक्के सद्रसो ब्रह्मरसः श्चोतति क्षरति यथाम्रफलमादावम्लेव तस्य च पाकसमये ऊष्मापेक्षाऽन्यथादार्ढ्य-मावहत् न सम्यक् पचेत ततस्तत्र आमोदमुद्गिरन् रक्तिमोदेति ततो वृक्षादवचित्य चोषितमात्र एव रसं मुंचति तद्वदिदमर्पाति एतेन परिपाकपर्यंतं वेदोदितकर्मसाहि-त्येनैव कीर्तनं जातेपरिपाके न कर्मण्यासंग इति सूच्यते 'तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता । सत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायत' इति शुकोक्तेः ॥ १२९ ॥

नाम्नः साक्षात्संकीर्तनं महाफलमिति किं वाच्यं यदेतस्य यत्र क्वापि संसर्गोऽपि महाफलइत्याह नद्विषंतीति दुराचारपीडका अपि ग्रहा न चंद्रं द्विषंति 'विधोर्नो रिपुरिति' ज्योतिषात् रामचंद्रइति पदे चंद्रस्य रामसंसर्गो जातइति ॥ १३० ॥

चंद्रइति न सुशीलो न च क्षात्रशाली नापि बलिष्ठः नैव कीर्तिमान् न पुण्य-शीलो न च बुद्धिमान् तथाऽपि राजभावमापन्नः परदारास्तारा नक्षत्रमार्गआकाशं क्षत्रमार्गाभावश्च कलंकोऽकः गर्हाच अंतर्जडो मंदोऽतर्जलश्च जलमयमंडलत्वात् राजा भूपश्चंद्रश्च ॥ १३१ ॥

जातः सन् कुटिलत्वमेव भजते संसेवते वारुणीं ॥
शुभ्रांघ्रिर्गुरुदारधर्षणकरो ब्रह्मघ्नसंसर्गभाक् ॥
ईदृक् सन्नपि यद्द्विजेंद्रपदवीमारूढवान्सांप्रतं ॥
सोऽयं रामपदप्रसंगमाहिमा लोके समुज्जृंभते ॥ १३२ ॥
जातः सन्कुटिलत्वमेव भजते संसेवते वारुणीं ॥
शुभ्रांघ्रिर्गुरुदारधर्षणकरो ब्रह्मघ्नसंसर्गभाक् ॥
युक्तं तत्क्षयजर्जरो हिमवपुर्यत्त्वेष जैवातृकः ॥
सोऽयं रामपदप्रसंगमाहिमा लोके समुज्जृंभते ॥ ३३ ॥
विश्वस्यास्य पृथक् पृथग्रह इह स्यान्निग्रहानुग्रहे-
ष्वेकैकेऽपि समग्रकर्मणि पुनः सर्वानुकूल्ये सति ॥
प्रायेणैव महाजनः स्पृहयते चंद्रानुकूल्याय यत् ॥
सोऽयं रामपदप्रसंगमाहिमा लोके समुज्जृंभते ॥ १३४ ॥
चंद्रोऽयं क्षयजर्जरः किल तथाप्यादित्यभौमादयः
प्राणिभ्यः सदसत्फलं स्वगतिभिर्दातुं समग्रग्रहाः ॥
सर्वाधारतया श्रयंति यदमी नूनं तदीयं बलं ॥
सोऽयं रामपदप्रसंगमाहिमा लोके समुज्जृंभते ॥ १३५ ॥
द्राक्षादीनि फलानि संति मधुराण्येवेति नैवान्यथा ॥
किन्त्वेको भृशमाम्र एव भवति प्रेयान्नृणां सर्वतः ॥
आत्तस्य त्वमुना कथंचिदपि मद्रामेति सर्वात्मनो ॥
नाम्नो वर्णचतुष्टयस्य महिमा सोऽयं समुज्जृंभते ॥ १३६ ॥

जातः सन्निति वारुणीं प्रतीचीं दिशं सुरां च शुभ्रांघ्रिः किरणः श्वेतदूषित-पादश्च ब्रह्मघ्नः शिवः 'तेन हि चतुराननस्य पंचमशिरश्छेदः कृतइति' पुराणादौ चंद्रचूडत्वात् संसर्गः अन्यत्र प्रसिद्धं द्विजेंद्रश्चंद्रः ब्राह्मणश्रेष्ठश्च ॥ १३२ ॥

जातः सन्निति जैवातृक आयुष्माश्चंद्रश्च हिमकरो यस्य हस्तपादाद्यवयवाः शीतला जाताएतावान् क्षय्यासन्नमरण इत्यर्थः एतच्चोक्तदोषफलं युक्तं तथाऽपि जैवातृकः ॥ १३३ ॥

विश्वस्यास्येति सर्वेऽत्र सर्वेषां ग्रहाणामानुकुल्येऽपि चंद्रानुकूल्यमपेक्षंते प्रायेणेति 'शुक्ले चंद्रबलं प्रोक्तं कृष्णे तारबलं स्मृत'मित्यभिप्रायेण ॥ १३४ ॥

चंद्रोयमिति चंद्रस्य बहुदौर्बल्येऽपि सर्वेग्रहाः प्राणिभ्यः साध्यसाधुफलदानेऽस्यैव बलमपेक्षंते तद्रामनामवैभवप्रसंगजं 'अमृतकिरणरश्मेर्वीर्यमादाय सर्वे ददति हि फलमेते प्राणिनां साध्वसाध्विति' श्रीपतिः ॥ १३५ ॥

रामेत्यानुपूर्व्याः संसर्गे महाफलमिति किं वक्तव्यं यदानुपूर्वीभंगेनापि यथा कथं-

चापः पुष्पमयो मधुव्रतमयी मौर्वी मिता मार्गणा ॥
हीनांगः स्वयमप्यसौ जयति यन्मारो जगत्सर्वशः ॥
आत्तस्य त्वमुना कथंचिदपि यद्रामेति सर्वात्मनो ॥
नाम्नो वर्णचतुष्टयस्य महिमा सोऽयं समुज्जृंभते ॥ १३७ ॥
अत्यंतं चपला रमा प्रकृतितोऽन्यद्या जलध्यात्मभू-
रेवं सत्यपि यद्धरेर्भगवतो द्वेधापि त्वद्याऽभवत् ॥
आत्तस्य त्वमुया कथंचिदपि यद्रामेति सर्वात्मनो ॥
नाम्नो वर्णचतुष्टयस्य महिमा सोऽयं समुज्जृंभते ॥ १३८ ॥
पापा ये तु निरक्षराः परद्दढासक्त्यैव रामेत्यदः ॥
संसर्गाद्दधति स्थितिं सुनियतं लेखेषु सर्वोपरि ॥
रेफात्मन्युत नापवर्गभवने वर्णे जघन्ये फलम् ॥
यस्माद्दृश्यत एतदत्र निखिलं रामेति संसर्गजम् ॥ १३९ ॥
परं पदमिदं जगद्भमयति स्वसंकीर्तना-
दनंतखरदूषणप्रतिहतिं विधत्तेतराम् ॥

चिद्वर्णग्रहणे फलमित्याह । द्राक्षेति । राम इत्यत्र रेफ आकारो मकारोऽकार इति वर्णचतुष्टयं तदाम्रेण गृहीतं यथा वाल्मीकिना मरेति तथा आकारो मकारो रेफोऽकार इति ॥ १३६ ॥

चापइति । मार इत्यत्रापि म् आ र् अ इति वर्णचतुष्टयं ॥ १३७ ॥

अत्यंतामिति । रमा इत्यत्रापि र् अ म् आ इति वर्णचतुष्टयं द्वेधाऽभ्यंतरे बाह्ये च ॥ १३८ ॥

पापाइति । पापा अपि रामेति नामसंसर्गमात्रेण लेखेषु देवेषु सर्वोपरि स्थितिं दधति परमेते निरक्षराअपेक्षिताः यत्तेषां दृढासक्तिर्भवति अधीतवतां तु वितर्कीकुलतया दृढासक्त्यभावाद्यद्रेफात्मनि रेफरूपे कुत्सितात्मनि च नापवर्गभवने अपवर्गो भवनं यस्य स न भवत्यपवर्गभवनः स न भवति नापवर्गभवनः पवर्गीय इत्यर्थः । जघन्ये चरमे वर्णे मकारे मोक्षयोग्यो न भवति तादृशे नीचवर्णे च रामेति समुदितसंसर्गस्य फलं दृश्यते यल्लेखेषु लेखनेषु सर्ववर्णोपरि रेफमकारौ स्थितिं कुरुतः परमेतौ निरक्षरौ स्वररहितौ चेद्यथा भर्गः संज्ञा न तु सरसः समर इत्यादौ कस्मात्साक्षरत्वात् अक्षरं तत्कर्मकत्वादभ्ययनं अकारादिस्वरजातं च परे ब्रह्मणि दृढासक्तिः परवर्णेषु च लेखो देवो लेखनं च रेफो रवर्णः कुत्सितश्च नापवर्गभवनः पवर्गस्थो मोक्षानर्हश्च । जघन्योऽत्यो नीचश्च वर्णोऽक्षरं ब्राह्मणादिश्च ॥ १३९ ॥

किंबहुना नामेदं रामादप्यधिकमित्याह । परमिति । रामेणत्वेकाऽयोध्यैव परं पदं नीता खरो दूषणश्चैकैक एव हतो विश्वामित्रमखश्चैकएव विदितोऽपघाता-

मखानत्रासि सर्वतोऽप्यविदितोपघातादतो ॥
निकाममपि रामतो जयति नाम तस्योत्तमम् ॥ १४० ॥
सृजाति नाम सुशीलवरं जनं रघुपतिस्तु कुशीलवरंजनम् ॥
अहमतः कथयामि गुणाधिकं रघुपतेरपि नाम तदीयकम् ॥ १४१ ॥
महेशो रामाख्यं परममृतं वेदजलधेः ॥
समुद्धृत्य प्रेम्णा स्फटिकनिभकंठे निहितवान् ॥
जनः कश्चित्पश्येन्मलिनतरदृष्ट्येति भगवान् ॥
धृताशंकः पंकैर्मृगमदभवैः किं स्थगयति ॥ १४२ ॥
मित्रक्षेत्रकलत्रपुत्रसदनद्रव्याणि दिव्यप्रभं ॥
कूर्चं भव्यशिखोपवीतमपि यद् ब्राह्मण्यसंपादकम् ॥
हृत्वाप्यस्य तदंबरं बत बलादादिश्य भिक्षाटनम् ॥
दंडं चापि पुनः स्मरेदिति महावाक्यं श्रुतेर्गोचरम् ॥ १४३ ॥
रातन्मत्त्वमसि द्वयोर्युतिरिति प्रोक्तं रहस्ये महा-
वाक्यं तत्सुलभं नृणां कथमपि स्याद्भुक्तिमुक्तिप्रदम् ॥
यच्चैतत्स्पृहयन्विमुक्तिमति यल् लोकांश्रया मारुति-
र्भोगाः संतु तवाखिलाइति बलात्सानंदमुक्त्याहृतः ॥ १४४ ॥

द्रक्षितः । नाम्ना तु त्रिभुवनं परं पदं नीयते । अनेकानि खरदूषणानि हन्यंते । 'यस्यस्मृत्येत्यादिना ' विदिताविदिताच्चोपघाताद्विदिते प्रतिपदोक्ते प्रायश्चित्ते कृतेऽपि तदीयवैगुण्यापनोदार्थं अविदितत्वर्थादेतदेवेति मखमात्रं रक्ष्यते ॥ १४० ॥

सृजतीति । नाम सुशीलेषु वरं श्रेष्ठं जनं करोति । रामस्तु कुशीलवयोः पुत्रयो रंजनं लालनं करोतीत्यर्थांतरं (रामावतारयोगेन रघुवंशस्य सूर्यवंशस्य भूषणं भवतीति) ॥ १४१ ॥

अत एव भगवान् महेश्वरः परमोत्कृष्टामिति कृत्वा नाम साधु रक्षतीत्याह । महेश इति स्पष्टं ॥ १४२ ॥

' आद्यो रा तत्पदस्यार्थे मकारस्त्वंपदार्थवान् । तयोः संयोजनमसीत्यर्थे तत्व-विदो विदुः' । ' तत्त्वमस्यादिवाक्यं तु केवलं मुक्तिदं मतं । भुक्तिमुक्तिप्रदं चैतत् तस्मादप्यतिरिच्यत ' इति रहस्योपनिषदं मनसि निधायाह मित्रक्षेत्रेति कूर्चं श्मश्रु मित्रादि सर्वं हृत्वा भिक्षाटनमादिश्य त्यक्तं पुनः स्मरेदिति दंडं निर्दिश्य तत्त्वमसिवाक्यं श्रुतिगोचरं भवति दंडो वैणवोऽपराधशिक्षार्थं क्रियमाणश्च ॥ १४३ ॥

रातन्मेति । राकारस्त्वत्पदार्थो मकारस्त्वंपदार्थस्तयोर्योगोऽसिपदार्थः एतन्महा-वाक्यं सर्वेषामाचांडालं सुलभं तत्तु ब्राह्मणानामेव नेतरेषां तत्त्वैकांते गुरुशिष्यैक-समधिगम्यमिदं तु वाद्यघोषपुरःसरं सर्वत्र विराजते । तत्तु सर्वं त्यक्त्वा श्राव्यं इदं

अनंताकारमप्येतदनंताकारमेवहि ॥
वैपरीत्यं गतमपि नार्थहानिर्मनागपि ॥ १४५ ॥
अपि ललितसुगुणवेणिः सालंकाराऽपि या सुवर्णाऽपि ॥
रघुतिलकविहीना चेद्राणी रमणीव नैव कल्याणी ॥ १४६ ॥
भावप्रधानमस्याख्यातं यत्प्रत्ययः परः प्रकृतेः ॥
तं भज शेषगिरिस्थितमच्युतमिह शाब्दिकं वचःशुद्धये ॥ १४७॥
नो जातः प्रकृतेः परः क्वचिदपि प्राप्नोति यत्प्रत्ययो ॥
लोपं नैव विकल्पते किल यदादेशः प्रवृत्तः क्वचित् ॥

तु सर्वं त्यक्तवतो बलाद्भुक्तिमर्पयति । भगवता रामेण वरं वृण्वत्युक्ते 'त्वन्नाम स्मरतो राम न तृप्यति मनोमम । अतस्त्वन्नाम सततं स्मरन्स्थास्यामि भूतल' इति हनुमता सर्वत्र विरज्य नामन्येवार्थिते जगज्जनन्या जानक्या 'तमाह जानकी प्रीता यत्रकुत्रापि मारुते । स्थितं त्वामनुयास्यंति भोगाः सर्वे ममाज्ञये' त्यादृतः यश्च सीतादेव्याऽऽदृतः स आनंदमुक्त्या जीवन्मुक्त्यैवादृतो विद्यामयत्वात् ॥ १४४ ॥

अनंताकारेति । एतद्रामेतिनाम अंते योऽकारस्तेन रहितमपि राम इति बीजं भवति तच्चानंताकारं 'यथैव वटबीजस्थः प्राकृतश्च महाद्रुमः । तथैव रामबीजस्थं जगदेतच्चराचरमिति ' श्रुतेः विपरीते कृते मरेति जातं चेदपि व्यतिहारः संपद्यते सोऽहमहंस इतिवद्व्यतिहारोविशिंषतीति ब्रह्मसूत्रात् अतएव वाल्मीकेस्तत्फलदमभूत् ॥ १४५ ॥

मोक्षपदवीं प्रस्थितवतां पुरःस्थिता भगवद्गुणरहिता वाणी न कल्याणी 'नतद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् । तद्वायसंतीर्थमुशंति मानसा न यत्र हंसाविरमंत्युशिक्षयेति ' शुकोक्तेरित्याह । अपीति यथा ललितमुक्तदामग्रथितवेणिः अलंकृतोत्तमांगकांतिरपि रमणी लघुना तिलकेन विहीना यथा ग्रामांतरं प्रस्थितानां न कल्याणी पुरतः स्थिता तथोत्तमप्रसादादिकाव्यगुणानां प्रवाहो यस्या मुपमाद्यलंकारवती वर्णरचनाऽपि मधुरा यस्यां तादृश्यपि वाणी रघुतिलकेन रामेण हीनाचेन्न कल्याणी ॥ १४६ ॥

ननु वाक्शुद्धिर्वैय्याकरणोपासनमंतरेण न घटत इति किं हरेरुपासनेनेति चेन्न हरेर्वैय्याकरणरूपत्वादित्याह । भावप्रधानमिति । यस्य आख्यातं कीर्तनं भावप्रधानं भक्तिप्रधानं आख्यातं तिङंतंच भावप्रधानं देवदत्तोगच्छतीत्यत्र देवदत्तकर्तृकं गमनमिति बोधः । न तु तार्किकवत् गमनानुकूलव्यापारवान् देवदत्तइति यस्य प्रत्ययः प्रतीतिः प्रकृतेर्बुद्ध्यादिभ्यः परो यो बुद्धेः परतस्तुस' इति प्रत्ययः सुप्तिङादिः प्रकृतेर्नामधात्वादिभ्यः परः प्रत्ययः परश्चेति सूत्रात् शेषगिरिर्वेंकटाचलः शेषावतारस्यपतंजलेर्गिरिवाचि उत्तरोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् ॥ १४७ ॥

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह.

भुजतरुवनच्छायां येषां निषेव्य महौजसां
जलधिरसना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्षमापा विना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक ६. सप्टंबर १८८३. अंक ९.

हें मासिक पुस्तक

पुणें येथें

ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत

छापिलें.

किमत ८ आणे.

सन १८८२ पैकीं.

श्री० रा० गो० ना० रिसबुड ...	४	रा० रा० ना० बा० गोडबोले ...	१३८२
रा० ब० नी० ज० कीर्तने	४	,, ,, स० म० ताटके	४
रा० रा० रु० ब० गोडबोले ...	२८६	,, ,, ज० मो० पिंगळे	२८६

सन १८८३ पैकीं.

श्री० रा० पंत अमात्य साहेब संस्थान बावडा	५८८	रा० रा० ना० बा० गोडबोले ...	८११
रा० ब० नी० ज० कीर्तने	२	,, ,, से० ने० ला० मुरुड ...	२८६
,, ,, आ० स० बर्वे	२८६	,, ,, प० बा० गोडबोले	२८६
,, ,, रा० वि० पुणेकर	३८६	,, ,, स० पां० घोटसकर	२८६
,, ,, ग० रु० भाटवडेकर ...	३८६	,, ,, ज० म० गुर्जर	२८६
,, ,, ना० ब० जोगळेकर ...	५८८	,, ,, से० ने० ला० एरंडोल...	२८६
रा० सा० ये० मो० केळकर ...	२८६	,, ,, ज० मो० पिंगळे	२८६
,, ,, वि० ना० मंडलीक... ..	२	,, ,, बा० ना० शिंदे	२८६
रा० रा० रु० ब० गोडबोले... ...	२८६	,, ,, त्रि० गं० खांडेकर	२८६
		,, ,, से० ने० ला० इंदूर ...	२८६

"वि० वि०. आपला सन १८८३ चा आठवा अंक वाचीत असतां 'पत्रें व यादींचे' सदरांत पान १२९ येथें "शकून पोत्याबद्दल" टीप ९१ मध्यें ही एक प्रकारची पट्टी असावी असें लिहिलें आहे. परंतु याचा प्रकार माझे पाहण्यांत असलेला आपणास कळवितों. दसऱ्याचे दिवशीं कमाविसदार (मामलेदार) शमीपूजन करून परतले म्हणजे कचेरींत येऊन सरकारी गादीजवळ बसून जमीदार अथवा ज्यांचेकडे गांवची वहिवाट असेल त्यांजकडून एक रूपयापासून अधिक कितीही असोत शकुनार्थ सरकार पोत्यास जमा करून घ्यावे, आणि हे रूपये एकंदर गांवचे जमाबंदींत मजुरा द्यावे, अशी वहिवाट अजूनही राजधानींत कोठें कोठें आहे. तेव्हां पुरातन वहिवाटही गांवचा वसूल म्हणजे पोतें, त्याच्या प्रारंभास सदर शकून* हें नांव आहे. लोभ असावा हे विनंती.

ग्वालहेर, ता० १ आगस्ट सन १८८३."

लक्ष्मण रघुनाथ महाजन उंडनगांवकर.

* दसऱ्याचा मुहूर्त.

** वरील माहिती दिल्याबद्दल आम्ही रा० रा० उंडणगांवकर यांचे आभारी आहो.

विषयक्रम.

बखरी.

नागपूरकर भोंसल्यांची बखर..... ४१–४८

पत्रें, यादि वगैरे १३७–१४४

मराठी कविता.

श्रीरामदासस्वामिकृत—किष्किंधाकांड–भीमरूपिस्तोत्रें..११३–१२०

मोरोपंतकृत—गंगावकिली–उपसंहार–अनुक्रमणिका ..२३७–२४२

संस्कृत काव्यें.

श्रीशिवकाव्यम्- १४९–१५६

पंतविठ्ठलकृतं-सुश्लोकलाघवम् ३३–४०

कान्होजी भोसले यांजला समागमें घेतलें व राणोजी भोसले याजला सरकारची सनद संताजी भोंसले दिल्लींत कामास आल्यावर त्रेचाळीस माहलांची करून दिली होती व सेनासाहेबाकडून सत्तावीस महाल सेनासुभापैकीं राणोजी भोंसले यांजकडे ठेविले. त्रेचाळीस महालांपैकीं काली भीत मलाड हे सरकार हंडिया प्रांत खानदेश येथील राणोजी भोंसले यांचे नावें करून दिले होते त्यांसहित त्याजला देऊन गोंडवण प्रांतीं येण्याचा निश्चय केला; आणि सरकारची आज्ञा घेऊन निघोन आले.

नंतर रघोजी भोंसले सेनासाहेबसुभा यांनीं फौजेची तयारी करून फसली सन ११५५ सालीं बंगाल्यांत जाण्याचा निश्चय केला. सात्याहून येते वेळेस राजेश्रींनीं प्रसन्न होऊन सरदेशमुखीचे बाबदीची व मोकाशाची गोंडवणझाडी तहत कटक याची माफी करून दिली. तेथून नागपूर व देवगड प्रांतीं येऊन राहिले, तरी बुऱ्हाणशाह व अकबरशाह यांचा अपसांत खिसा होऊन अकबरशाह निघोन बराडांत असफजहाकडे गेले होते तेथें सेनासाहेबांनीं त्याचे बबर्चीखानेवाल्यास इषारा करून खाण्यांत जहर घालून दगा करविला, याजमुळें तो दगा होऊन मृत्यु पावला, सबब त्याजपैकीं हिस्सा होता तो रघोजीबोवांस संतोषांनीं बुऱ्हाणशा राजे यांनीं संवत् १७९९चे सालीं दिला.

व बंगाल्यांत स्वारी [करण्यासाठीं] सन ११५३चे सालीं भाँस्कर राम यांची रवानगी करून दिली. समागमें तीस हजार फौज दिली. त्यांनीं जाऊन रतनपूर प्रांत छत्तीसगड चालते स्वारींनीं लढाई करून किल्ला घेतला. लोक फार जायां जख्मी झाले. रघुनाथसिंग राजे यांजला स्थापित केलें. त्यांनीं आपले तर्फेनीं कल्याणगीर गोसाई त्या कामीं ठेविले. नंतर बंगाल्यांत भास्करपंत गेले तिकडे उपद्रव भारी देऊन प्रांत लुटून टाकिला. मुलूख ताराण करून माघारे नागपुरास आले त्या उपरी रघोजीबोवा साहेबांनीं तयारी करून निघाले. समागमें भास्करराम, व गिरमाजी खंडेराव, नरोजी जाचक, रघोजी करांडे मोहनसिंग सरकारचे लेंकवळे, मीर हबिब नावें सरदार मकसुदाबाद प्रांताचा आला होता तो, व तमाम मऱ्हाठे मंडळी आदीकरून बरोबर घेतले. थोडेसे जमावानिशीं तुलजो राम याजला गोंडवणचे बंदोबस्तास ठेविलें आणि आपण ही बरोबर चंद्रपुराकडे गेले.

गणेशराव ठाकूर पासवान खिजमतगार कारभारी होते त्यांनीं प्राचीन दिवाण

---

८९. अन्न तयार करणारा.

९०. लेखांक २ पृ० १ ओळ ३।४ पहा. भास्करपत कोल्हटकर हे ब्राह्मण वीरमालेंतील एक तेजस्वी व प्रतापशाली मणि होत.

तिमाजी सखदेव दूर करून महादेव वैद्य केले. ते कांहीं एक दिवस तेथें कारभार करीत होते. त्यांजवर दंगा भारी करून पठान मिळोन त्यांचे घरावर चालून गेले. हें पासवान यांनीं पाहून महादेव वैद्य झरपटींत गेले. तेथें मारले गेले. असा अविवेकी कारभार पाहून तिमाजी सखदेव बाबासाहेबाकडे मिळोन बाबासाहेबांनीं त्यांजवर प्रेम करून फितुराचे पोटीं किल्ला चंद्रपूरचा घेतला. निळकंठराव राजे, चांद्याचे, बाबासाहेबांस येऊन भेटले. तह करून देवगडवाल्याप्रमाणें घरोबा राहून बालेकिल्ल्यांत महालांत ठेविलें. लाल दरवाजा बालेकिल्ल्याचा त्याजवर अवरंगाबादकर, नबाब असफजाचे बक्षरचीखान्यावर दरोगे, त्यांशीं फितुर बाबासाहेबीं करून अकबरशाहा देवगडकर राजे नबाबाकडे गेले होते त्यांचे खान्यांत जहर घालून मारलें. हें कर्म दरोगे यानें नबाबास समजल्या वरून तेथून दरोगा निघून इकडे आले. त्यांस बाबासाहेबीं भांदक जाहागीर दिलें. चंद्रपुरापासून १२ कोसांवर आहे. बारा हजारांचा परगणा झुटी सनद करून दिली. वंशपरंपरेनें चालेल असें करून देऊन चंद्रपूरची किल्लेदारी दिली. लालदरवाज्यावर बालेकिल्ल्यावर ठेविले. शिवाजी केशव दाळकुटे यांस ४ हजार फौजेनिशीं किल्ला शहर पन्ह्यांत घुटाळे तळ्यावर छावणी करून होते. असा बंदोबस्त राहून बाबा साहेब निघोन बंगाल्याकडे गेले. रतनपुरीं मोहनसिंग भोंसले यांजला स्थापित केलें आणि आपण पुढें जाऊन भास्करपंत यांजला बंगाल्याचे सरहद्दींत मेदिनीपुरावर ठेवून आपण मकसुदाबादीं जाऊन मोठा उपद्रव [करून] मुलखाची तसनमी करून जगतशेटाची कोठी लुटली व अल्लाबिर्दीखान मोहबतजंग यांस तीन क्रोड रुपये मागितले. त्या प्रसंगीं नबाब अल्लाबिर्दीखान मोहबतसिंग याजला दुसरेकडील शह होता सबब कार्य होऊन, यांशीं वकिलाचे हातीं जादीकडील दिवस घेतले. पुढें त्याची मुसकिलीची मसलत आटोपली.

यानंतर नबाब अल्लावर्दीखान मोहबतजंग यांनीं आपले जागीं मसलत केली कीं, " हिंदुस्थानांतून बाळाजी बाजीराव पेशवे, संवत् १८०० सालीं गढे मंडळ्याचे सुमारें येऊन लढाई करून मंडळ्यांत ठाणें बसवून पुढें गयेचे सुमारें आले आहेत, त्यांशीं संधान करून आपण पारपत्य यांचें करावें." याचे अगोदरच बाबा साहेबांनीं जागोजागीं खंडण्या घेत गयेस जाऊन अंमल नऊ दिवस केला. गयावर्जनही केलें. नंतर अल्लाबिर्दिखान मोहबतजंग यांचें संधान, पंतप्रधानाकडे गेल्यावरून, पंतप्रधान यांनीं भोंसले सेनासाहेब यांस

---

१. ही गोष्ट शके १६६४ सन ११५२ सालीं झाली असें दिसतें. ' पंतप्रधान यांची शकावली ' पृष्ठ ८ पहा.

खर्चास मागितलें त्याजवरून उभयतांचे चित्तांत विकल्प येऊन लढाई परस्पर फौजेशीं झाली. बंगाली फसली सन् ११५७ सालीं सेनासाहेबांची शिकस्ती होऊन, तसेच सारे फौजेसहित साताऱ्यास गेले आणि मेदिनीपुरावर भास्करपंत होते त्यांजला पत्रें पाठविलीं त्यावरून पंतप्रधान [?] नागपुरास आले. मार्गांतून बाळाजीपंत पेशवे काशीकडून बुंदेलखंडांतून येऊन साताऱ्यास पोंहोचले. तें वर्तमान राजश्रीस समजण्यांत आलें कीं, सेनासाहेबांचा यांनीं बहुत खराबा केला. त्याजवरून राजेश्रीची मर्जी यांजवर गेली. आमचे आप्त, थोर माणसाचे मुलखांत जाण्यास लढाई करण्यास कारण काय ? ह्मणोन पेशवे यांला नऊ महिने खराब केले. आणि भोंसले सेनासाहेब यांजला बहुमान वस्त्रें देऊन, आज्ञा दिली कीं, "आपल्या मुलखांत जाऊन बंदोबस्त राखावा." असे आज्ञेप्रमाणें सेनासाहेब आपले मुलखांत आले आणि भास्करपंत यांची रवानगी बाबा साहेबांनीं पुन्हा बंगाल्यांत केली. पटण्या प्रांतीं पोंहचून फार गर्दी यांणीं केली. मुलखांत उपद्रव फार भारी होऊं लागला. हें नबाब अल्लाबिर्दीखान मोहबतजंग यांनीं मनास आणून भास्करपंतास भेटीचा पैगम केला. आणि भेटीचा योग घडविला. दोन्ही फौजेचे दरम्यान डेरे देऊन भेट करविली. तेथें भास्करपंत यांला थोर थोर सरदारांसहित यावें ह्मणून बोलाविलें, याजवरून हेही गेले. तेनावे[12] कापून डेरे पाडून दिले. दग्याचे पोटीं भास्करपंत सरदारांस[13]हित बुडविले[14].

सन ११५८ फसली. फौज लुटून टाकिली हें वर्तमान सेनासाहेबांस समजल्या वरून नबाब अल्लाबर्दीखान यांचें पारपत्य करणें जरूर यास्तव तयारी करून बंगाल्याकडे स्वारी निघाली. ते समयीं बाराभाटीच्या किल्ल्यांत व कटकचे

---

१२. तंबूच्या दोऱ्या.

१३. या सरदारांचीं नांवें पांचव्या कलमांतरीत ह्मणजे (ड) बखरींत दिलीं आहेत तीं:—

१. भास्करपंत २ आलिकरवाल ३ यशवंतराव गुजर ४ नीलकंठराव मोहिते ५ दाजीबा भोंसले ६ बाबूजी महाडीक ७ शहामहदखां ८ मनाजी भोंसले ९ नारायण भोंसले १०. संभाजी भोंसले ११. कृष्णराव निबाळकर १२. बापूजी कदम १३. श्रीपतराव मेहेकर १४. व्यंकटकराव भाऊ १५ दाजीबा पाठणकर १६. बळवंतराव शिर्के १७. गोविन्दराव शेलूकर १८. सटवाजी जाधव १९. शिवाजी जामदार २०. सुभानजीराव २१. नाना बक्षी. २२ जोतिबा कारभारी. या गोष्टीच्या संबंधानें (अ) बखरींत पुढील लेख आहे:—"फौजेची जबरी पाहून भास्करपताशीं स्नेहभावाचा संदर्भ लावून, इनाम देऊन, भेटीचा पैगाम करून [जाफर्तीचे बहाण्यानें] फौजेचे दर्म्यान डेरे देऊन, त्या डेऱ्यांत दग्यानें लोक बसवून पंतास भेटीस आणिलें. डेऱ्याचे तनावे कापून डेरे खालीं लोटून मारिलें. ते वेळेस पंताकडील मोठमोठीं माणसें कामास आलीं."

१४. लेखांक २ पृष्ठ १०—११ यांत भास्करपंताविषयीं बराच मजकूर आहे

सुभ्याचे काम, याजवर नवाब अल्लावर्दीखान मोहबतजंग याजकडून, दुलुभराम होते. त्याशीं संदर्प करून तह करण्याकरितां बोलावूं पाठविलें. त्याजवरून दुल्लभराम भेटीस आले. त्यांजला यांनीं कैद केलें आणि अबदुल अज्जी किल्लेदार याजवर कोसीसें[१५] फार केला. याजवरून त्यांनीं आपले तलबेचा[१६] ऐवज घेऊन किल्ला खालीं करून स्वाधीन करून दिला. आपण निघोन गेला. दुल्लभराम कैदेंत होता, त्याजला सावकारांनीं तीन लक्ष रुपये देऊन कैदेंतून सोडविलें.

सन ११५८ फसलीचे सालीं छावणी विरभोजें[१७] नामें जागा सहश्रावाचे मकसुदाबादेचे दरम्यान होती, तेथें छावणी केली; तेथून बादबरसात निघोन सहश्रावचाले पठाण सामील करून घेतले. ते कटवा नामें जागा आहे तेथें मिरजाफरखान नामें अल्लावर्दीखानाकडून सरदार होता त्यांशीं लढाई होऊन रघोजी भोंसले यांची शिकस्ती झाली. तेव्हां मीरहबीब नामें सरदार सेनासाहेबांपाशीं होता. त्यानें सल्ला दिली कीं, पुन्हा सांवर घरून मकसुदाबादेवर जाऊन त्याजवर फौजेचा समेट करून दुसरे मार्गानें मकसुदाबादेस गेले. त्यांचे पिछ्यावर अल्लावर्दीखान मोहबतजंग याजकडून फौजा जाऊन लढाई झाली. इतक्यांत वर्तमान आलें कीं, रघुनाथसिंग नामें दिवाण गोंडराजाकडील बदलून आहे व गोंडाचा उपद्रव देवगड प्रांतीं ज्यास्त झाला.[१८]" याजवरून माघारें आले. ते वेळेस कटकेचे सरहद्दीवर जमाव व सरदार येऊन किल्ला नरहोजी जाचक याचे स्वाधीन केला. त्या मुलखीं शिव भट साठे ठेवून आले. गोंडाच्या पारिपत्यास फौजा पाठविल्या, आणि आपण जातीनें माघारे येऊन रघुनाथसिंगाचें पारिपत्य करून, पाँटनसांवंगीचे मुक्कामीं गोंडाचें पारिपत्य करून गोंडास पेवांत घालून जाळून मारलें आणि चंद्रपुराकडे गेले. कारण चंद्रपुरीं फंद जाहला. चंद्रपूरकर राजाचे शिपायी गोंड व खंडाईत मिळोन बडवाई करामाळे तळें इकडील मजबूद होते व पठाण पुऱ्याकडील पठाण असा १० हजारांचा जमाव करून किल्याचे लालदरवाज्यावर आले. हे किल्लेदार यांणीं लढाई करून तिरंदाजी फार केली. शंभर दीडशें माणसें मारिलीं. जमाव जारी, तेव्हां किल्लेदारास धरून हस्तगत केला. मग शिवाजीपंतावर आले. शिवाजीपंत रामनवमीची कथा करीत होते. तंवही [धांस] आली तसेंच बिनहाल घोडे मैदानाचे, दरवाज्यानें बाहेर पळाले त्यादिवसापासून

१५. कोशीस=पक्षपात. रा० व्य० कोश श्लोक २६५.

१६. तलब=आकर्षपत्र. रा० व्य० को० श्लोक २६६.

१७. हें स्थळ बिरभूवन असेल. लेखांक २ पृष्ठ १ पहा.

१८ लेखांक २ पृष्ठ १० टीप ३० पहा.

शिवाजी टाळकुटे [यांस] "बोडखे" नांव पडलें. गोंडांनीं ठाणें घेऊन नीलकंठशाहा बळकावून होते. मग बाबासाहेब साताऱ्याहून तसेंच चंद्रपुरावर जाऊन तिमाजी सखदेव बाहेरच होते यांचे विद्यमानें किल्ला घेतला. नीलकंठशाह राजा काढून बल्लाळपुरास पाठविला. बल्लाळपूर राजास दिलें. निळकंठशाहा तेथें येऊन खंडाईत बडवाईक [?] कांहीं नागपुरास चाकर ठेवून आणिले ते उमरेड दरवाज्यावर जागा दिली. बाहेर केशवराव बडवाईक त्याचे भाऊ उमाजी बडवाईक कांहीं एक दिवस तेथें राहिलें. कृष्णाजी नारायण सुभा चंदपुरीं स्थापिला. कऱ्हाडे ब्राम्हण साताऱ्याचे राहणार त्यांचे स्वाधीनही किल्ल्याचा बंदोबस्त ठेवून सेनासाहेब नागपुरास आले.

जानोजी भोंसले यां समागमे सन ११५८चे सालीं तुंळजो राम देऊन फौजेसुद्धां बंगाल्यांत रवाना केलें. तशांत अल्लावर्दीखान मोहबतजंग यांनीं मिरजाफरखान याजला बिदा केलें आणि सांगितलें कीं "कटकांत ठाणें रघोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा यांचें आहे. व कटक हें सरहद्दीवर त्यांजकडील जमीयत आहे त्यास जमीयतीचें पारिपत्य करावें. ठाणें घ्यावें." त्याजवरून त्यांनीं येऊन लढाई फौजेशीं घेतली. इतक्यांत मिरजाफरखान याजला समजलें कीं, रघोजी भोंसले याचे चिरंजीव जानोजी भोंसले व मीरहबीब नामें सरदार याशिवाय ब्राह्मण कऱ्हाडे सरदार जमीयतीनिशीं भारी जमाव आला आहे. असें ऐकून मीरजाफरखान ठाळा देऊन, बरद्वानाचे मार्गानें निघून गेला; ते समयीं जानोजी भोंसले जमावासहित जाऊन पोंहोचले. त्यांनीं पहिलीं ठाणीं कायम होतीं त्यांचा बंदोबस्त करून, पुढें मकसुदाबाद प्रांतीं उपद्रव केला. तिकडील लोक बहुत बेजार झाले. हमेषा उपद्रव बारगीर लोकांचा होऊं लागला, म्हणून अल्लावर्दीखान मोहबतजंग याजकडे रयत लोकांची फिर्याद बहुत गेली. याजवरून अल्लावर्दीखान यांनीं ऐकून रघोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा यांकडे वकील पाठविला. त्यांनीं बाबा साहेबांस नागपुरांत भेटून खंडणीचा वगैरे विचार बोलण्यांत आणिला. तेव्हां सेनासाहेबांनीं उत्तर केले जे, "जेव्हां क्रोड रुपये खर्चास देऊन बहुत फौजा पाठविल्या तेव्हां तुम्ही खंडणीचा ऐवज देणार, त्यांतही दगाबाजी करणार, तुमचा विश्वास काय? भास्करपंताचा तुमचा मोबदला घेणें जरूर आहे." वकीलानें उत्तर केलें कीं, "झालें तें समर्थ: भास्करपंताचा निराळा मुलूख तोडून देतों तेथें तुमचें स्वस्थान आहे त्या मोबदला मुलखाशीं आमचाही मुलुख लागून आहे. अशी मातबर जागा पातशाही आहे." असें

---

९९ हे रघोजी बरोबर आले. पृष्ठ ३१ पहा.

१००. रघोजी बरोबर आलेल्या सरदारांपैकीं एक. पृष्ठ ३४ पहा.

नाना प्रकारें समजावून कटक प्रांत वेढासा देऊन तह ठरविला. शिवाय दोन वर्षांची खंडणी राहिली ती २५ लक्ष नगदी द्यावे याप्रमाणें सिद्धांत झाला. तेव्हां नबाब अल्लावर्दीखान मोहबतजंग याचे पत्राचें उत्तर लिहिण्यास, फारशी-नवीस बाबासाहेबाचा मुनशी चिटकोपंत खुबमत लिहिणार यास बोलावून, जाब तयार करविले.

ते वकीलाचे विचारास मसुदा न आला तेव्हां भाऊसिंगलाला ब्रह्मणशाहाचे बक्षी बहुत हुशार मातबर त्यांजला बाबासाहेबांनीं बोलाविलें. आज्ञा केली, कीं "तुमच्या येथें कोणी फारशीनवीस असल्यास आणवावे;" त्यांनीं विनंती केली, कीं, "आमचे ज्ञातींत कोणी नाहीं. परंतु राजेसाहेबांचे पदरीं एक ब्राह्मण अळजपुराकडील कोणी एक दिवस आम्हांजवळ होता तो आमचे पाहण्यांत आहे. लिहिण्यांत चांगला आहे. आम्हांपासोन राजेसाहेबांनीं फारशी पढविण्यास नेला आहे. त्याचा १० रुपेय दरमहा करारानें ठेविला आहे." त्याजवरून बाबासाहेबांनीं राजाकडेस निरोप सांगून पाठविला कीं, "तुम्हांजवळ फारशीनवीस ब्राह्मण आहे त्याजला इकडेस पाठवून द्यावें" तेव्हां भवानीपंत मुनशी यास पाठविलें. त्यानें बाबासाहेबांचे मर्जीनुरूप मसुदे लिहिले. तेव्हां वकीलाकडे तसेच मसुदे देऊन पाठविले. ते पाहून वकील खूष झाला. दोन हजार रुपेय बक्षीस पंतमशारनिल्हे यांस दिले. तेथून सेनासाहेबांनीं सुद्धां आपले तर्फेनें २०० रुपये बक्षीस दिले. तसेच पंत निघून राजे ब्रह्मणशाहापाशीं आले यांणींही शंभर रुपये यांस इनाम दिले. बाबासाहेबांस राजे याणीं सांगून पाठविलें "पसंत असल्यास ठेवून घ्यावे." असा मजकूर समजण्यांत आला तेव्हां साहेबीं सांगून पाठविलें कीं, "माणूस काबील आहे, तुमचे मर्जीस असल्यास बहुत चांगलें आहे." आपले नेव्हांपासून ठेविले ते दिवसापासून राजाकडील निरोप बाबासाहेबाकडे आणीत जावा, व उत्तरें नेत जावीं, असे कांहीं एक दिवस जानोजीबोवापर्यंत चाललें.

तिकडेस बंगाल्यांत पत्रें अल्लावर्दी मोहबतमंग याजकडे गेलीं. तह पक्का ठरला. जानोजी भोंसले यांजला लिहून पाठविलें कीं, नबाब अल्लावर्दीखान मोहबतजंग याजला पत्रें लिहिलीं आहेत. त्याप्रमाणें बंदोबस्त करावा. त्याप्रमाणें जानोजीबोवांनीं तिकडील बंदोबस्त ठेविला. हें ऐकून बोवासाहेब फार संतोषी झाले, आणि सातार्‍यास राजदर्शनास गेले. राजश्रींची कृपा बाबासाहेबांवर फार विशेष झाली.

यांचे जाण्याचे पूर्वी बाबासाहेबांचे चिरंजीव मुधोजी भोंसले देउरांत होते. तेथून सातार्‍याम राजश्रींकडे येणें झालें. गोविंदराव चिटणवीस यांजकडेस

ही तसेच राजे फत्तेसिंग भोंसले यांजपाशीं बहिवाट व राजश्रींचे धाकटे राणीचे चुलत बहिणीचे लेंक त्याजला त्यांणीं राजश्रीही लोभ विशेष करून होते. त्या प्रसंगीं गोविंदराव चिटणवीस यांचे विद्यमानें विचार ठरला व गांवांतही झालें कीं, राजश्री दत्तक साळीचे* लेकास घेतात. ते समयीं आईसाहेबांनीं ऐकून राजश्रीस आज्ञा केली कीं, तुम्ही मूल दत्तक हा घेतां. त्याणीं विनंती केली जे, वंशांत कोणी नाहीं. आपले आप्ताचा मूल चांगला आहे म्हणोन हा विचार ठरविला आहे. राजश्रींचें उत्तर असें ऐकून आईसाहेबांस राग आला आणि बोलल्या, जे तुम्हांस भवानीचा वर आहे तो लटका कसा होईल ? तुमचा प्रत्यक्ष वंश असतां हा दत्तक कशास पाहिजे." राजश्रीनीं ऐकिलें होतें कीं, आई साहेबांनीं नातु लपवून ठेविला खोटा नाहीं तो खरा आहे.—मग राजश्रींनीं दत्तक घेणें राहविलें. तेव्हां मुधोजी भोंसले वय लहान, परंतु शाहणें फार, जिवास खिन्नता फार केली. बोवासाहेबांची अनास्था, त्यांत सर्व मुत्सद्दी यांचे येथें जाणें येणें, त्याचा रप्त ठेविला असतां बंदोबस्त प्रतिनीधी याणीं, मुधोजी बोवाचें समाधान करून कांहीं स्वारांनिशीं पालखी वगैरे बहुमानांनीं ठेविले. नंतर कांहींएक दिवस होते. तेथें धाकटे राणीपाशीं काशी राम लक्ष्मण प्रभु फडणविशीचे कामावर खास देवडीवर होते. राणीसाहेब मुधोजीबोवांची मावशी, यामुळें काशीबाचा स्नेह फार, वोळखही फार होती. पेशजी त्यांचे चुलत बंधु नरसिंगराव भवानी प्रभु याजला रघोजी बोवानीं सेनासाहेबांचें पद प्राप्त झाल्यावर घरपागा स्वार शंभर व एकांडे स्वार दोनशें त्याप्रमाणें घेऊन आले होते. तशांत बावासाहेब राजश्रींचे दर्शनास गेले. मर्जीचा संतोष होऊन माघारे आज्ञा घेऊन येते समयीं मल्हारजी होळकर यांनीं बावासाहेबांस निषेध केला कीं, तुमचा पुत्र ब्राह्मणाचे घरी राहणें हा काय शाहणपणा ? मूल वय किती, सर्व गोष्टींची तुम्हीं अडचण केली असतां, येथेंही योग्यतेनें आहे. परंतु तुम्हांस उचित नव्हे दैवानीं राजेश्री वोटींत घेणार होते. आईसाहेबांचे मर्जीस्तव राहिलें. आतां आपले लौकिकाकडे पाहून जें करणें तें करावें. असे नानाप्रकारचे बोध करून यांचे रवानगीचे समयीं मुधोजी भोंसले यांजला समागमें घेऊन निरोपाचे वेळेस विनंती राजश्रींस केली कीं, बाकाबाई नामें कन्या आहे तिचें लग्न व

---

१. ताराबाई.

२. शाहूचें.

३. या दत्तक प्रकरणाची हकीकत 'थोरले शाहू महाराज यांचे चरित्रांत' पृष्ठ १६–१० पाहिलीं असतां समजेल

४. काशीराव याचे दोन मुलगे व्यंकटराव काशी आणि लक्ष्मणराव काशी हे पुढें इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत. 'श्रीमंत नारायणराव पेशवे' या नाटकांत यांच्या कृतीचें आविष्करण कसें केलें आहे तें वाचकांनीं पहावें.

* साळी=मेहुणी.

मुधोजी भोंसले यांचें लग्न करणें आहे. त्यांचे सोयरीकीचा बंदोबस्त पाहणें आहे. अर्ज बोलून निरोपास घेऊन देउरास आले. मागाहून राजश्रींनीं केदारजी मोहिते यांचा पुत्र मानसिंग मोहिते वर चांगला आहे. याजकरितां सेनासाहेबांकडे त्रिंबकराव कान्होजी प्रभू भालेराव, पेशजी भालेराईंत त्याकाळीं त्याचे वडील, सरकारच्या उपयोगीं पडले होते यावरून यांजवर लोभ करून त्यांची रवानगी केली. ते बाबासाहेबांजवळ येऊन राजश्रींचे आज्ञेप्रमाणें बोलून सोयरीकीचा निश्चय करून सेनासाहबांनीं राजश्रीकडे रवाना केले. ते पोंहचून तेथून केदारजी मोहिते व पुत्र मानसिंग मोहिते आज्ञेप्रमाणें घेऊन आले. सेनासाहेबांची भेट होऊन बाकाबाईचे लग्न देउरास झालें. पुढें त्याचा बंदाबस्त सरदारीचा त्रिंबकराव यांचे हातें घेऊन, चार स्वाऱ्यांचा कारभार त्रिंबकराव यांस सांगितला. व त्रिंबकराव याचे जातीचा बंदोबस्त राजश्रींचे आज्ञे प्रमाणें करून दिला. आणि बरोबर कुटुंबासुद्धां व मानसिंग मोहिते यांजला घेऊन नागपुरास आले. त्रिंबकराव कान्होजी यांचें कुटुंब बोरगांवीं त्यराडांत ठेविलें. सेनासाहेब मुधोजीबोवा यांजला समागमें आणिले होते त्याजसमागमें दहा हजार होन देऊन शिवाजी केशव यांचे जिमे कारभार, व दिनकर त्रिनायक व शिवाजी त्रिनायक व नरसिंगराव भवानी परभु यांचे पथक तैनात दिलें. ते सिकाकोल, राजमंद्रि, विज्यानगर, वस्तरचे मुलकांतून रवाना केले. बारा वर्षांचें वय मुधोजीबोवाचें, ते समयीं [होतें.] महिपतराव दिनकर आपले तीर्थरूपासमागमें बरोबर चाकरीस होते. वाटेंत स्वारी शिकार करीत मुधोजी बाबांचा लोभ घोडे फेरण्याचा शोक मुधोजीबोवास लोभ फार होता. महिपतराव यांस भालेबोयाटी खेळणें असा प्रकार. त्या प्रांतीं जाऊन खंडणी विज्यानगर येथपर्यंत घेऊन द्रव्यही मिळविलें. तिकडील हवा घोड्यांस वाईट याजकरितां फौजेंतील घोडीं फार जायां झालीं. म्हणोन लवकर फिरले. ते नागपुरास आले. बाबासाहेबांची मर्जी फार खुष झाली. भरंवसा नोहता. परंतु चांगली केली. नंतर छत्तीसगडास रवानगी मुधोजीबाबाची केली. सन ११६० चे अव्वल सालीं वर्षभर तिकडे राहून बंदोबस्त करून माघारे आले.

जानोजी बोवाही बंगाल्यांतून साल मजकुरीं आले. भेटी झाल्या. सं. भाजी शिर्के समागमे होते. जानोजी बोवांनीं आपले घराची चाल टाकून शिर्क्याचे तऱ्हेचें पागोटें बांधावें व समले सोडावे. याजमुळें बाबासाहेबांची मर्जी फार खपा झाली. त्यासमयीं ते मग शिर्के यांजवरही रागास भरले कीं, मुलास खराब केलें. असें झालें. या पूर्वी पासून जानोजी बाबावर व साबाजी

५. समला=पागोटयाचें टोंक.

ही वाढले. गोविंदरायाचा[21] सरंजाम घेतला. वरकडही किरकोळ कामें केलीं. शेरे[22] जहाले. त्यांचीं हीं राजकारणें कीं, नाईक आम्ही एकत्र होतों. कर्नाटकास येतों. रामदासपंतांनीं आणखी फिरंगी[23] गाडदी ठेवावे. खांमखां[24] आम्हांवर मनसबा[25] मागती करावा. बाह्यात्कारें सलूख कांहीं दिवस दाखवावा व मागें जानवा आमचे मित्रें[26] पुणियांत तीन महिने येऊन बसले. नित्य आम्हांस म्हणत कीं, " मोंगलाजवळ तुम्हीं नवी जागीर मात्र न मागावी. म्हणजे आम्ही त्यांची तुमची पूर्ण निखल [स] ता करून देतों. " लहान सहान[27] आम्हांस लिहीत कीं, " हें सर्व लटकें. हे एकाएकीं येऊन तुमचीं घरें जाळतात. " आम्हांस वाटे कीं, " लोक-आफवेवर काय आहे ? व जानबा आमचे मित्र आहेत, सहसा आम्हांस फसवणार नाहींत. " शेवटीं जें जहालें तें दृष्टीस पडलें. बहुत लोक म्हणतात कीं रामदास पंतानें जानबा याच कामासाठीं पाठविले कीं, तुम्हीं स्नेह मानून गाफील रहावें. जानबा तो दाखवितात कीं, त्यानें लबाडी केली. असो. याचा अंत ईश्वर जाणें. एकदा मात्र तुम्हांस लिहिलें होतें कीं, याउपर गाजुदीखानाचें येणें कामाचें नाहीं. यांचा आमचा स्नेह होत आहे. परंतु बिघाड जहाल्यापासून निरंतर हेंच लिहितों कीं, " खामखा गाजुदीखानास आणावें. वजीराचा लेक सुभा[28] करून आणिला तर मागें कुंचेदे[29] दिल्लींत करितीलं[30]. व येथें मोंगल, मराठे भेटणार[31] नाहींत. गाजुदीखान आलिया सहल[32] पडेल. मोंगल व मराठे मातबर सर्व बराणपुरावर येऊन भेटतील. एक फिरंगी गाडदी नवी फौज मात्र राहील[33]. पठाण[34] कर्नाटकांत बलावले आहेत. महमद अल्लीखानें[35] त्रिचनापल्लीस बलाविला आहे. सर्व गाजुदीखानास अनुकूळ पडतील. दुसरें, तुम्ही तिकडून, गाजुदीखान दहा पंधरा [हजार,] आम्ही हिकडून, येणेंप्रमाणें मनसबा उभा राहातांच सर्व कामें होऊन जा.

---

२१. गोविंदराव चित्रणीस असावे. हे पेशव्याच्या पक्षांत होते.

२२. शेर=समर्थ, जबरदस्त.

२३. येथें फिरंगी म्हणजे फ्रेंच.

२४. खामखां=कसेंही करून, सर्व यत्न करून.

२५. मनसबा=स्वारी, हल्ला.

२६. 'मित्र' ही व्याजोक्ति आहे. मित्र म्हणविणारे पण खरे शत्रु.

२७. लहानसहान सरदार, जाहागिरदार

२८. वजीराचा लेक सुजा जहाला.

२९ कुचेदे=खटपटी, कारस्थानें.

३०. गाजुदीखान यांस आणिल्यास पाठीमागें ते दिल्लीस कारस्थान करतील, असा भाव.

३१. वजिराचा पुत्र सुजा यास दक्षिणचा सुभा करून आणिल्यास त्यास हकडील मुसलमान अगर मराठे अनुकूळ होणार नाहींत, असा भाव.

३२. सहल=सोपें, सोईचें.

३३. फ्रेंच व दुसरी नवी फौज.

३४. पठाण—हे कर्नोळ, कडपा व तानवनूर येथील नबाब असावे.

३५. महमदअल्ली हा अर्काटचा नबाब.

तीळ. सारांश रामदासपंतानें अब्रू घेतली ही एकदा हरतजवींज करून त्यास पुर्ती जरब[36] देणें घडल्यावांचून तुह्मांस कैलासवासी[37] यांणीं वाढविलें, व तुह्मी इराण तुराण पावेतो लौकिक केला, तो सर्व व्यर्थ ! आम्ही ही रा-यांचे[37] वंशीं व्यर्थ जन्म घेतला[37]. या उपरि तुम्हीं खांमखा त्यांसी[37] आणावें अथवा त्यांनीं दसरा करून मागून यावें. तुम्हीं खामखा देशास यावें. शपथपूर्वक हा मनसबा करावा तरच उत्तम आहे. मागें यावें यावें हें लिहित गेलों. न आलां. आतां त्याचा पुढील रंग जाणून सर्व विस्तारें लिहिलें आहे. याउपर याल यांत संशय नाहीं. या पत्राचें उत्तर यथार्थ सत्वर पाठवणें. गुजराथचे कामास फौज गेली. श्रीकृपेनें काम होत चाललें. जेव्हां म्हटलें तेव्हां जवळ आहे. या उपर गाजुद्दीखानास पूर्ण भरंवसा देऊन वजिराशीं लगाम राखून शेवटीं न तोडितां दक्षणचे कामास उपयोगीं पडत तें करून यावें. सर्वस्व वेंचून एकदा रामदासपंत मोडांवा[38]. ते आम्हांवर मनसबा करितात यांत संशय नाहीं. तुम्हीं हल्लीं लिहिल्याप्रमाणें केलिया सहनच ते हतप्रभ होऊन मोठें यश तुम्हांस येतें. या उपर तुम्ही न आलिया मनसब्यास वाईट, मनास वाईट, यास्तव मनसबा सिद्ध करून यावें. कदाचित् गाजुद्दीखान नामर्द, फौज न ठेवी, बा-हेर न निघे, तर दुसरा कोणी पंधरा हजारांचा धनी आणावा. निदानीं तुम्हीं यावें. येथेंही फौज फार आहे. रामदासपंतास तुम्ही आम्ही एकत्र नहाल्यास अडचण[42] नाहीं. रघोजी बावाही येतील. लाभही उत्तम होईल. हें सर्व मनन करून उत्तर सत्वर पाठवावें. येथेंही तरतू[द] करीत आहों. ऐवजाची मात्र मोठी वोढ आहे. तुम्हीं आलिया सर्व वारेल. सांप्रत नवें वर्तमान कीं, त्रिं-बकें[43] आम्ही न दिला यासाठीं रामदासपंत औरंगाबादेस येणार. मग किल्लाही कदाचित् देणें पडेल. जागिरीचा जाबसाल त्याकडूनही अद्याप जहाला नाहीं. मोठा लबाड दगावाज आहे. सारांश एकदा त्यास जरब द्यावी तरच सर्व सार्थक आहे. छ २१ जमादिलावल. लेखनसीमा. पौ छ ३० जमादिलावल[44].

---

३६. जरबदेणें=खोड मोडणें.

३७. कैलासवासी बाजीराव बल्लाळ.

३८ यावरून आपणास जो तह करावा लागला त्यानें व मराठेशाहींत रामदासपंत जो ढवळाढवळ करीत होता तिनें बाळाजी रावांस फारच संताप आला होता असें दिसतें.

३९. गाजुद्दीखानास.

४०. सफदरजंगाशी स्नेहभाव ठेवून.

४१ पेशवे फारच हरेस पडले होतें. वर टीप ३८ पहा.

४२. रामदासपंतास मोडण्यास कठीण नाहीं असा भाव.

४३ कबूल केलें (वर पहा) पण दे-ण्यास उशीर लाविला असा भाव ?

४४. हें पत्र मोठ्या कारस्थानाचें आहे. पेशव्यांवर अनेक संकटें उत्पन्न झालीं असतां त्यांतून साम दाम दंड भेद यांणीं ते त्यांतून कसे पार पडले वगैरे गोष्टी या

(पुढें चालू.)

[१६२] श्री.

राजश्री जयाजी शिंदे गोसावी यांसि

छ अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्नेहो बाळाजी बाजीराव प्रधान आशिर्वाद उपरि येथील कुशल जाणोन स्वकीय लिहित असिलें पाहिजे. विशेष. तुम्हीं जयनगहून निघालियावर एक पत्र आलें त्या आलीकडे पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं. तुमची व नवाब बंजीर[45] यांची भेटी जाली, यमुना पार होऊन कादरगंजा जवळ दहा हजार पठाण[46] सरदार सुद्धां बुडविला, तेही वर्तमान परभारेंच येऊन पोचलें. तदोत्तर अहमदखा पठाण बंगस प्रयागास म्हासरा[47] करून होता तो उठऊन फरोखाबादेस येऊन लढाईस नमुंद[48] जाहाला. त्याची तुमची लढाई सुरू जाहली. अहमदखा बंगशानीं फरोकाबाद सोडून गंगातीरास बेहंडा[49] अडचण जागा पाहून आरांबा[50] रचून त्याची तुमची नित्य लढाई होऊं लागली. तथापि वर्तमान लिहिलें नाहीं. याजवरून अपूर्वता, आश्चर्य वाटलें. प्रस्तुत राजश्री दामोदर महादेव यांचें पत्र छ ७ जमादिलावरचें छ ५ रजबीं येऊन पावलें कीं, "अहमदखा बंगस बाहादूरखां रोहिल्यास शरण जाऊन त्यास दहा बारा हजार स्वार व प्यादे यांजसीं कुमकेस आणिलें. सरदारांची फौज व जाटाची[53] फौज व नवाब वजीराची फौज गंगापार होऊन छ ३ जमादिलाखरीं लढाई जाली. बाहादुरखां रोहिला बुडविला. हजारों घोडीं घेतलीं. हत्ती पाडाव[54] केले. हें वर्तमान बंगसानीं ऐकून घाबरा जाला. दुसरे दिवशीं पळून गंगापार गेला. लष्कराच्या लोकांनीं घोडीं पाडाव फार आणलीं. तोफखाना पाडाव केला." म्हणोन लिहिलें तें श्रवण होऊन संतोषा-

---

(मागील पृ०.)

वरून चांगल्या लक्षांत येतील. गाजुद्दीखानाच्या मसलतीचा हेतु हा होता कीं, दक्षणचा सुभा आपले कब्जांत राहवा, किंबहुना पुढें मागें सर्व दक्षण आपले अमलांत यावी

हें व पुढील ४ मिळून पांच पत्रें रा० रा० काशिनाथ कृष्ण लेले हदुरकर यांनीं आम्हांस दिलीं. हीं सर्व असल आहेत. वरील पत्रांतील शेवटचा वराच मजकूर खुद्द खाशांच्या हातचा आहे. आम्ही नकला घेऊन असल पत्रें लेले यांजकडे परत केलीं.

४५. नबाब वजीर=अयोध्येचा नबाब सफदरजंग.

४६. प्रथम अफगाणिस्थानांतून जे मुसुलमान आले त्यांस पठाण म्हणण्याचा प्रघात आहे.

४७. म्हासरा म्हणजे ? आसरा तर नव्हे ?

४८. नमूद=सज्ज, उद्युक्त.

४९. बेहड=नाल्याच्या प्रवाहामुळें झालेली खोल भेग.

५०. आरावा=तोफखाना.

५१. हे कोण ?

५२. शिंदे होळकरांची.

५३. सुरजमल्ल जाट.

५४. पाडाव केले=धरिले.

च्या कोटी[५५] जाहल्या. शाबास तुमच्या हिमतीची व दिलेरी-रुस्तुमीची[५६] ! व शाबास लोकांचा ! आमच्या दक्षिणच्या फौजांनीं यमुना गंगा पार होऊन रोहिले पठाणांसीं युद्ध करून आपण फत्ते पावावें हें कर्म लहान सामान्य न जालें ! तुम्ही एकनिष्ठ, कृतकर्मे सेवक. या दौलतीचे स्तंब आहां !! जें चित्तावर धरितां तें घडून येतात. पहिलीं यशावह कर्मे संपादिलींत ततोधिक हें यश संपादिलेंत. या यशास जोडाच नाहीं ! परंतु केल्या मनसुबियाचा अर्थ किमपि लिहीत नाहीं ऐसें नसावें. सर्वदा आपलें कुशल वृत्त लिहित जाणें. तेणें करून संतोष होत जाईल. मोठाँ मनसबा कठीण होता. नानाप्रकारचीं येथें वर्तमानें उठतात. तुमचें पत्र तो येत नाहीं. याजमुळें चित्त चिंतेत होतें. इरान *तुरान पावेतो लौकीक जाला कीं, बजीर मोडला, पळाँला असतां फिरोन फत्तेच्या मसनदीवर बसविला. याजहून यश कोणतें अधिक आहे ? या उपरि तेथील रंग भरून, स्वकार्य साधून, आपलें मुलुखांत येणें योग्य आहे. छ ७ रजब बहुत काय लिहिणें[५७]. लेखनसीमा.

[१६३] ॥ श्री ॥

राजश्री साँबाजी सिंदे गोसावी यांसि.

छ अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्नेहांकित बाळाजी बाजीराव प्रधान आशिर्वाद सु॥ इसने खमसन मया व अल्फ तुम्हांकडून पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं ऐसं नसावें. सर्वदां आपले कुशल वृत्त लिहीत जावें. यंदां सरदारांनीं मोठा अवघड मनसुबा करून, यमुना भागीरथी पार होऊन, पठाण रोहिल्याशीं गाठ घालून, युद्धप्रसंग करून पन्नास साठ हजार फौज बुडविली. तुम्हीं सर्व लोकांनीं जिवाचा तमा न धरितां साहेब-कामावरीच दृष्टि देऊन शत्रु शासनाक्रांत केलात. तुमचा निष्ठा दृढोत्तर, तद्योगें यश रामेश्वर इरान *तुरान

---

५५. संतोषाच्या कोटी=अति आनंद.

५६ दिलेरी-रुस्तुमेची=धारिष्टाची व पराक्रमाची.

५७ येथपासून खुद्द शाहांच्या हातचें अक्षर आहे.

५८. सफदरजंगास पठाण लोकांनी पदच्युत केलें होतें, त्यास पुनः बजोरी दिली.

५९. हें पत्र वाचून हल्लींच्या हतवीर्य लोकांसही क्षणभर स्फुरण येईल. तेव्हां ज्यांणीं असे पराक्रम केले त्या लोकांस हा स्वामिगौरव अमृताहूनही गोड लागून त्यांचें शरीर दुणावलें असेल यांत संशय नाहीं !

६०. साबाजी शिंदे हे राणूजीचे कोण हें समजत नाहीं. भाऊसाहेबांच्या बखरीत साबाजी शिंदे यांस दादासाहेबानीं लाहोर येथें ठेविलें होतें असें आहे. भा० सा० ब० पृष्ट ५१ व ५७ पहा. तेच साबाजी हे असावे. हे हल्लीं जयाजी शिंद्यांच्या लष्करांत होते असें दिसतें.

६१. शिंदे होळकर.

६२. साहेब काम=स्वामिकार्य 'स्वामी साहेब इंरितः' रा० व्य० को०

* 'दुराण' असेंही होईल.

पर्यंत प्रफुल्लित जालें. शाबास सरदारांची! व शाबास[६३] तुम्हां लोकांची आहे!! दुसऱ्यांस हें यश फार दुर्लभ असे. इकडील वृत्त राजेश्री जयाजी शिंदे यांस लिहिलें आहे. त्याजवरून कळेल. अतःपर माघारें यावें. रवाना छ २६ रज्जब बहुत काय लिहिणें. लेखन सीमा.

[१६४] ॥ श्री ॥

राजश्रियाविराजीत राममान्य राजश्री आपाराव स्वामींचे सेवेशीं.

पो। बाळाजी जनार्दन सां। नमस्कार विनंती उपरि येथील कुशळ जाणून स्वकीय कुशळ लिहीत जावें. विशेष. तुम्हीं छ १४ सवाल छ २१।२४ व छ २९ जिलकादचीं पत्रें पाठविलीं ते पावलीं. तह प्रकर्णीं रानश्री पाटील बाबाचें व इंद्रसेनाचें बोलणें जालें त्यांतील मजकूर कलमबंदी लिहून पाठविला तो सविस्तर कळला. पाटील बावांनीं लिहिल्याप्रमाणें तहनामा व डौल[६६] शिक्यानशीं लीकर आलें पो।। येविशींचा मजकूर लिहिला तो कळला. त्यास येविशींचे मजकुराचीं पत्रें पाटील बावाचीं ही तीन चार रवानग्यांचीं आलीं. त्यांत लिहिलें कीं, " श्रीमंत दादासाहेबांस इंग्रजांनीं स्वाधिन करावें असें पक्कें करून घेतलें आहे व येथून कलमांची याद पाठविली होती त्यांपैकीं कांहीं कलमें बोलून करारांत आणिलीं आहेत. परंतु पूर्वी पारशी नक्कल तहनाम्याची येथें पाठविली, त्याप्रमाणें शिक्का करून तहनामा पाठवावा; व एक डौल शिक्का करून पो।, शिक्याचा तहनामा इंद्रसेनास *दाखवून. येणें करून त्यास इतबार पुरेल व जावयाची जलदी करणार नाहीं. हा तहनामा आम्ही आपल्या जवळ ठेवूं, त्यास देणार नाहीं. दादासाहेबांचें कलम वगैरे कलमें ठरावांत आलीं, त्याप्रमाणें डौलांत भरून त्याप्रमाणें इंद्रसेनाकडून कलम त्याचा तहनामा आणवून मग हा देऊं." असें लिहिलें. आणि मुदतीचीं पत्रें पाठविलीं. त्यावरून तहनामा शिक्यानशीं व डौल पो। आहे. परंतु दादासाहेब यांस अगोदर स्वाधीन करून घ्यावें. मग किल्ले मुलुख सरकारचा सरकारांत घ्यावा. तरच तह करावा. याप्रमाणें होत नसल्यास करूं नये म्हणून राजश्री पाटील बावाचे पत्रीं लिहिलें आहे व नारो शिवदेव यांस ही विस्तारें करून लिहिलें आहे. त्याजवरून तुम्हांस सविस्तर कळेल. तुम्हीही पाटील बावाशीं

---

६३ येथें बाजूवर पेशव्यांचा शिक्का आहे.

६४. पाटील बावा=महादजी शिंदे.

६५. इंद्रसेन—हा इंग्रजांचा वकील किंवा दुभाष्या. हा जातीचा कोण तें स्पष्ट कळत नाहीं. नरी बगाली बाबू असावा असें अनुमान होतें.

६६. डौल=सही, शिक्का करून पाठविलेला कोरा कागद. आधर तहाचीं कलमें लिहून इंग्रजांचे तो स्वाधीन करावयाचा होता.

* म्ह० दाखवूं.

बोलून अमलांत आणावें. इंग्रजांचे तहाचें काम फार नाजूक व मोठें आहे. कोठें कसे पेंच बसतात व पुढें बसतील हें सविस्तर अर्थ मशारनिलेचे पत्रीं लिहिलें आहेत. सारांश दादासाहेब स्वाधिन होत असेल तरच [त] ह करावा व हैदरखानाचे कलमाचा पर्याय लिहिला आहे. हीं दोन कलमें, वरकड साधेल तेथवर, याप्रमाणें जहालें तरच करावें. नाहीं तर करूं नये. मग श्रीमंतांचें दैव आहे. रवाना छ १५ मोहरम बहुत काय लिहिणें लोभ असों दिजे हे विनंती. पौष शुद्ध ९ रविवार. मुक्काम बिलोटी [बलोटी, बमेटी?]

[१६५] ॥ श्री ॥

राजेश्री आपाजीराव स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती उपरि तुम्हीं छ ११ जमादिलाखरचें पत्र पाठविलें तें पावलें. धुंळपानीं इंग्रजाचे तरांडियांसि[71] लढाई देऊन धरून नेलीं त्याविशीं इंद्रसेनास मुंबईकरानें वर्तमान लिहून पाठविलें. त्यानें राजश्री पाटीलबावास सांगोन पाठविलें. त्यावरून पाटीलबावांनीं स्वामींस पत्र लिहिलें आहे. व पांडुरंग रघुनाथ यांणींही सविस्तर लिहिलें आहे. त्यास कराराप्रमाणें गोष्टी अमलांत याव्या. धुळपास ताकिद होऊन तरांडीं माघारीं देवावीं म्हणून विस्तारें करून लिहिलें तें सविस्तर कळलें. त्यास धुळपानीं तरांडीं वरील सरदार व लोकसुद्धां दस्त[72] केलीं ते तह जाला त्यापक्षीं सोडून द्यावयाचीं. त्यांत मुंबैकराचें पत्रही आलें. त्यावरून तेव्हांच धुळपास लिहून सोडून दिल्हीं. राजश्री पाटीलबावांस उत्तर लिहिलें आहे. रवाना छ १५ रज्जब हे विनंती.

[१६६] ॥ श्री ॥

राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री अंबाजीपंत[73] स्वामी गोसावी यांसि

सेवक बाजीराव साष्टांग नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशळ तागाईत ज्येष्ठ कृष्ण सप्तमी गुरुवार पर्यंत यथास्थित जाणून स्वकीय लिहिणें. विशेष—तुमचीं

---

६७. येथपासून खुद्द नानांचें अक्षर आहे.

६८ हैदरअल्ली म्हैसूरचा.

६९. सालभ्याचा तह महादजीचे मार्फत इंग्रजांशीं झाला (१७८२) त्या संबंधाचें हें पत्र आहे. वरील आपाराव कोण तें समजत नाहीं.

७०. आनंदराव धुळप देवगडकर याजकडे पेशव्यांचे आरमाराचा भाग होता. धुळपांनीं इंग्रजांच्या तारवांशीं रत्नागिरीच्या सुमारास लढाई करून त्यांचा पुष्कळ नाश केला. या धुळपावरील एक पवाडा 'विविधज्ञानविस्तार' या पुस्तकांत छापिला आहे.

७१. तरांडीं=तारवें

७२. दस्तकेलीं=जिकून घेतलीं.

७३. अंबाजीपंत पुरंदरे सासवडकर. यांस प्रां० ह० आबाजी असें ह्मणतात ती चुकी होय.

दोन तीन पत्रें व बाळाचें[७४] पत्र व राजश्री स्वामींचीं[७५] पत्रें ऐशीं कांहीं काळीं परवां ऐशीं पावलीं. त्यांत सारांश कीं, " छावणी केली उत्तम केलें. खर्चास व लोक राजश्री स्वामी पुरवितात. प्रतिनिधीस व सरलष्कर, कृष्णाजी दाभाडे रवाना केले. महाडास येतीलच[७६]. उदाजी चव्हाणाकडील कारकुनास सांगोन दोन हजार प्यादे आणविले आहेत तेही येतील. संभूसिंग चव्हाण यासही बोलाविलें आहे. तेही आलियावर रवाना होतील. सचिवासही निरोप दिल्हा." म्हणून सविस्तर लिहिल्याप्रमाणें कळलें. परंतु येथील मनसबा ऐसा आहे. शेखजी[७७] आम्हांस भेटले. खो क री ची वाट मात्र त्यांणीं दाखवून दिल्ही. काम करितां इतकेंच केलें. येथें येतांच दुसरे दिवशीं त्यास बोलावून हत्ती, वस्त्रें देत होतों. खर्चाची रदबदल करूं लागले. तेव्हां बोली करून तूर्त दहा हजार रुपये त्याचे पदरीं घातले. बहुमानासाठीं बहुतसा आग्रह केला. परंतु ते करून घेईनात. लोक कोणी त्याजवळ राहिले नाहींत. सारे उठ-उठोन आपापले कबिले[७८] काढावयास गेले. तेव्हां गड सुटले नव्हते. आतां गड सुटले. सारे कबिले मुलखांतच मागती राहिले. लोकांस मागती बोलावूं पाठविलें आहे. येतील तेव्हां खरें. पहिले लोक कोणी शें दोनशें भेटले त्यांस अटक करून ठेवावें तरि कौल दिल्हा कार्य होतें[७९] कौलाचेंच होतें यास्तव त्यास अटकही करितां नये. यास्तव निरोप दिल्हा. आंतील राजकारण होतें ते तो पहिलेच दिवशीं वारले. आतां प्रस्तुत कांहीं शेखजीच्यानें कार्य होत नाहीं. बरेंही वाटत नाहीं. चार महिने येथें राहिल्या उपरि मग त्यांच्यानें तरतूद होईल ते करतील. खर्चास मागतील तसें देणें लागेल. गड घेतले त्यापैकीं अवचितगड त्याचे हवाली कबिले ठेवावयास करावा असे झालें. तोही त्याचे हवाली केला. न करावा तरि बेदील होतो. करावा तरि ईतंबारही पुरेना. परंतु करणें प्राप्त झाला. केला. या जातीचे त्याचें वर्तमान आहे. खानजादा थोरला मेला. त्याचा लेक बाहेर होता तो आम्हांजवळ आहे. आणि लहान भाऊ त्याचे सहाजण आहेत. हाही मूल शहाणाच आहे. आंत सिद्दीसमूल व सिद्दीअंबर अ फ ला नी ऐसे आहेत. बाराशें माणूस किलियावर आहे. पहिले थोडके होते. आलीकडे अंजनवेली व *उंदेरीहून मदत त्यास आली. एकूण भरती झाली

---

७४. बाळा=बाजी बाजीराव.

७५. स्वामी=शाहू.

७६ हें पत्र हबशी याच्या मसलतीच्या सबधाचें आहे.

७७. शेखजी--हा जंजिऱ्यांतील एक फितुरी.

७८. कबिले=कुटुंबें.

७९. येथें अक्षर गेलें आहे.

८०. इतबार=विश्वास.

८१. शिद्दीच्या मुलांपैकीं वडील.

* उंदेरी कीं खांदेरी तें स्पष्ट नाहीं. तरी पुढील संदर्भावरून उंदेरीच असावें.

आहे. अंजनवेलही मजबूतच आहे. उंदेरीही मजबूतच आहे. चारी जंजिरे[२] त्याचे बरे खबरदार मुसलमानच आहेत. अंजनवेलीस कांहीं मराठे असतील. त्यांकडे विजयगड, गोवळचा कोट दोन आहेतच. तिसरा मंडणगडही त्यानें बळाविला आहे. रायगडावर तीन चारशें माणूस मुसलमान आहेत. चार पांचशें मराठे आहेत. गड न [?] बळाविला आहे. जुंजतात. कांहीं पैगामही वरील लागला म्हणून गेले आहेत. ते लिहितात सत्य मिथ्या तही कैं क तह किंवा नाहीं कळलें नाहीं. वर्तमान येईल तें लिहून पाठवून. ऐसें वर्तमान आहे. सविस्तर कळावें म्हणून लिहिलें असे. लोभ असो दिजे हे विनंती. छ २२ जिल्हेज शनवारें.

[१६७] ॥ श्री ॥

स्वस्तिश्री राज्याभिषेक शके ५३ प्लवंग संवत्सरे चैत्र शुद्ध प्रतिपदा रविवासरे क्षत्रियकुलावतंस श्री राजा शाहू छत्रपति स्वामी यांणीं* राजश्री अंबाजी त्र्यंबक यांसि आज्ञा केली ऐसीजे. मनसुर्ब्यांचा अर्थ सविस्तर राजश्री बाजीराव पंडित प्रधान यांस लिहिला आहे त्यावरून कळेल. तरि तुम्हीं पंडित मशारनिल्हेस चार गोष्टी विचाराच्या सांगोन अमित्रांचे पिछावरि * * [८७]* कूच त फितूर तुटे तो अर्थ करणें. तुम्हीं स्वामींजवळ बोलोन गेलां काय, करितां काय, हा विचार कळत नाहीं. राजश्री प्रधानाचे व राजश्री सेनापतीचे चित्तीं विचार काय आहे हा तरी शोध घेऊन लेहून पाठवणें. त्यावरून स्वामी निश्चिती मानितील. गुज काढावयाचा विचार चित्तांत येत नसेल तरि इलाज काय? वारंवार ल्याहावयाची सीमा झाली. परंतु कार्यभागाचा विचार दिसत नाहीं. या उपरि तरि गुज काढावें. फितूर तुटावा ऐसें चित्तांत असेल तरि पत्रदर्शनीं फौजेनिशीं अमित्राचे पिछावर येऊन त्याची वाताहात करणें[८८]. वर्हुते काय लिहिन.

---

८२. जंजीरा. जजीरा=पाण्यांतील किल्ला.

८३. तहकीक?= तथ्य, खरें वर्तमान

८४. हें सर्व पत्र बाजीराव बल्लाळ यांच्या हातचें आहे. अक्षर चांगलें वळणदार नाहीं. हें पत्र व पुढील कांहीं आम्हांस श्री० रा० नाना साहेब पुरंदरे सासवडकर यांणीं दिलीं या बद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहों.

*येथें कोरी जागा आहे

८५ हा 'मनसुबा' कोणता ?

८६. अमित्र=शत्रु, गनीम.

८७ येथें कोरी जागा आहे.

८८. वरील सेनापतीच्या उल्लेखावरून हा त्यांचा फितूर निजामुल्मुल्क यांजकडे झालेला असावा असें दिसतें. तो फितूर नाहींसा करण्यास निजामावरच हल्ला करावा असा शाहूचे लिहिण्याचा भाव दिसतो.

८९. येथून खुद महाराजांचें अक्षर.

शिराखालिं घालोनिया वाम जानू । म्हणे गूण तूझे किती काय वर्णूं ॥
बळी तूं बळाचा दुजा स्वामि कैचा । वदे विक्रमू सत्य नो सत्यवाचा ॥ १२१ ॥
तरी अंगदें सूचना सर्व केली । यथार्थे तरी मीं बहू जाणवीली ॥
रघूनाथ विख्यात पुरूषार्थ ज्याचा । मरीचीसि तो घाय वारा जयाचा ॥ १२२ ॥
सुबाहू रणीं पाडिला एक बाणें । अधीं ताटिका मारिली घोर त्राणें ॥
शिवें चाप दीलें तया भार्गवाला । बळें भग्न केलें महा दर्प ज्याला ॥ १२३ ॥
असा राम जो साह्य त्या सुग्रिवासी । बळें ताड छेदूनि छेदी गिरीसी ॥
कशी वेळ आली अशा वाळिला हे । इया ऊपरी काळ तो क्षीण आहे ॥ १२४ ॥
किती बोलिल्या कांहिं केल्या न राहे । वदे मागुता मागुता घोर आहे ॥
तुजलागिं त्या राघवें मुक्त केलें । परी भाग्य सौभाग्य माझेंचि गेलें ॥ १२५ ॥
बहू ताप संताप ऊदंड केला । रघूराज तो सन्मुखी देखियेला ॥
प्रभूशीं तशी बोलती शीघ्र जाली । असंभाव्य ते स्तूति ऊदंड केली ॥ १२६ ॥
दिनोद्धारणा कारणा भक्त-पाळा । रघूनायका दीन-कारूण्य-लीळा ॥
तुझें नाम विश्राम लोकत्रयासी । निजध्यास विश्वास मोठा शिवासी ॥ १२७ ॥
नव्हे न्याय अन्याय दीसूनि आला । कसा साह्य जालासि त्या सुग्रिवाला ॥
तया रावणालागिं बांधोनि घाली । तशा वाळिशीं मैत्रिकी कां न केली ॥ १२८ ॥
अयोध्येसि तो भरतू राज्यकारी । सिता रावणें चोरिली दिव्य नारी ॥
तुझा शत्रु जो सोडिले कां तयाला । कपी वाळिनें काय अन्याय केला ॥ १२९ ॥
पुढें वाळिची मूर्छना शांत जाली । रवी-सूत ऊभा वरी दृष्टि गेली ॥
बहुतां परी सुग्रिवा हीत सांगे । झळंबे मनीं लोभ तेणें प्रसंगें ॥ १३० ॥
जगंनाथ हा राम कारूण्य-सिंधू । कृपाळूपणें भेटला दीनबंधू ॥
महासूकृतें जोडले पाय तूझे । बहूतां परी आदरें साह्य कीजे ॥ १३१ ॥
कपी सर्व घेऊनि जा त्रीकुटासी । रघूनाथ मारील त्या रावणासी ॥
सिते विश्वमातेसि आणूनि देईं । तयाऊपरी तूं पुरीमाजि जाईं ॥ १३२ ॥
पुढें सर्वदां सख्य त्याशीं करावें । कदां ही अणूमात्र रीती नसावें ॥
तुला थोर आधार हा जाण भावें । पुरीमाजि त्वां राज्य सूखें करावें ॥ १३३ ॥
महा थोर हें राज्य किष्किंधपूरी । असावें बहू विक्रमें नामधारी ॥
परी पाहतां सर्व ही तूज आहे । परी युक्तिनें बुद्धिनें नीति राहे ॥ १३४ ॥
अरे पैद ते मंत्रिया अंगदाला । जसा मी तसा तूं चि आहेसि त्याला ॥
किती सांगणें तूं भला दक्ष आहे । बरी कीर्ति जे ते चि ते ऊरताहे ॥ १३५ ॥
अती मीरवूं मी तुला काय कीं तें । असे मृत्यु त्याची तुवां पाळिजेतें ॥
प्रवृत्तीजनामाजि हे गोष्ट आहे । परी सांगतों जीव माझा न राहे ॥ १३६ ॥

पुढें अंगदा देखतां कंठ दाटे । बहूसाल नेत्रोदकें पूर लोटे ॥
प्रसंगीं महा मोह आला कपीसी । रुदे बोलतां अंगदा कूमरासी ॥ १३७ ॥
अरे अंगदा अंतरीं फार होतें । मज देखतां राज्य देईन तूतें ॥
परी कल्पिलें हें कदा ही घडेना । विधीसूत्र निर्माण हें लोटवेना ॥ १३८ ॥
बहूतां परी बोलिलों सुग्रिवासी । मशीं साम्य रे मानिं तूं आदरेंशीं ॥
महा सूकृतें जोडली रामसेवा । अखंडीत हा भाव पायीं असावा ॥ १३९ ॥
बहू शीकवीलें तया अंगदाला । पुढें लक्षिता जाहला राघवाला ॥
म्हणे धन्य हें भाग्य ती भेटि जाली । करूणा स्वरें स्तूति उदंड केली ॥ १४० ॥
किती साधनें साधिती योगधारी । गिरीकंदरीं उग्रता पूर्णहारी ॥
तयालागीं तूं किंचिती भेट देसी । नसे तूळणा आमुच्या सूकृतासी ॥ १४१ ॥
महा पातकी घातकी थोर बाला । किती ब्रह्महत्या वदे कोण त्याला ॥
असंख्यात नामें तया भेटलासी । नसे तूळणा आमुच्या सूकृतासी ॥ १४२ ॥
अहल्या शिळा कष्टली त्या वनांतीं । सदा सर्वदा तूज चिंतीत होती ॥
बहूतां दिना दीन तूं उद्धरीसी । नसे तूळणा आमुच्या सूकृतासी ॥ १४३ ॥
वनामाजि भिल्ली महा भक्त होती । अखंडीत ते मानसीं पाय चिंती ॥
उचिष्टें तरी सेविसी त्या फळांसी । नसे तूळणा आमुच्या सूकृतासी ॥ १४४ ॥
कळेना लिला राहिले वेद चारी । बहू शीणला वर्णितां सृष्टिधारी[24] ॥
अकस्मात पायींच घाऊनि येसी । नसे तूळणा आमुच्या सूकृतासी ॥ १४५ ॥
नसे अल्प ही स्वल्प ही पुण्य कांहीं । बहू चंड ऊदंड पाखंड देहीं ॥
महा सूख अद्भूत बालीस देसी । नसे तूळणा आमुच्या सूकृतासी ॥ १४६ ॥
तुझें नाम हें [चीं] महा पुण्य भासे । तुझे दर्शनें हेतु तो सर्व नासे ॥
करें बाण या हृदयीं स्पर्शलासी । नसे तूळणा आमुच्या सूकृतासी ॥ १४७ ॥
परी अल्प ही होय देहासि वेथा । कृपासागरा सोडवावें समर्था ॥
तुझा बाण निर्वाण जाला न सोडी । दयाळा तुझा तूं चि येऊनि काढीं ॥ १४८ ॥
प्रसंगें वदे वालि हा दैन्यवाणा । कृपाळूपणें ऊठिला रामराणा ॥
उरीं पाय देऊनियां बाण काढी । मुखीं रामनामें चि तो प्राण सोडी ॥ १४९ ॥
सुरांचा नभीं सर्व मेळा मिळाला । बहू तोष तो पुष्पवर्षाव केला ॥
अनंदें बहू गर्जना रामनामें । बळें वाजली टाळिलें विघ्न रामें ॥ १५० ॥
पुढें सर्व गंधर्व तेथें मिळाले । अकस्मात स्वर्गांगना[25]नृत्य केलें ॥
मनोरम्य आरंभिलें गायनासी । अलापें चि तो रोध सिंधू[26]जळासी ॥ १५१ ॥

---

२४ सृष्टिधारी=शेष. २५. स्वर्गांगना=अप्सरा. २६. सिंधुजळासी रोध आला=समुद्राचें पाणी (गाणें सुस्वर ऐकून) स्तब्ध झालें.

दमामे बहू रंगसंगीतरंगें । फणी तो भ्रमें ऊर्ध्व धांवे प्रसंगें ॥
स्वरांच्या स्वयें क्रोधल्या देवकोटी । झणी जाणते त्या कळे स्वर्गलोटी ॥ १५१ ॥
पुढें नारदादीक कीतेंक आले । समस्ता मनें सूख ऊदंड जालें ॥
कथाभाग तो पाहिजे चालवीला । प्रसंगें तया वाळिला मृत्यु आला ॥ १५२ ॥
अती लोळ कल्लोळ कोल्हाळ जाला । महाशब्द नानापरी घोष जाला ॥
बहू दुःख जालें तया सुग्रिवाला । कृपाळूपणें राम बोले तयाला ॥ १५४ ॥
उभा राम निष्काम लावण्यखाणी । मुनी देव गंधर्व गाती पुराणीं ॥
धनुष्यासि टेंकोनियां वाम बाहे । कृपाळूपणें सुग्रिवालागिं बाहे ॥ १५५ ॥
विचारें अविचार कां प्राप्त जाला । उजेडासि अंधार जिंकोनि आला ॥
महाज्ञानिया तो भवीं बूडवीला । असें दीसतें भासतें या मनाला ॥ १५६ ॥
सुबुद्धा तुवां शीघ्र आतां उठावें । विधीयुक्त तें कर्म सर्वें करावें ॥
बहू शोक केल्या पुढें काय आहे । जनीं जाणता तूं विचारूनि पाहें ॥ १५७ ॥
असंभाव्य दुःखानळें प्राण फूटे । प्रभू बोलतां वीर तात्काळ ऊठे ॥
रविप्रीयॉच्या बोलिले हृदयासी । विधीयुक्त आरंभिलें या विधीसी ॥ १५८ ॥
महा पाप त्या नाम घेतां न राहे । असा राम विश्राम दृष्टीस पाहे ॥
दहेवेशघातासि संपादियेलें । यथासांग जें कर्म तें सांग केलें ॥ १५९ ॥
पुढें राम भेटी कपीराज गेले । उभे हात जोडूनि ऊदीत ठेले ॥
रघूनायकें सुग्रिवा बैसवीलें । प्रधानाप्रती आदरें वाक्य बोले ॥ १६० ॥
तुम्हीं सर्व तात्काळ पूरीसि जावें । कपीलागिं भद्रासनीं बैसवावें ॥
प्रधानीं तिहीं राम आज्ञे प्रमाणें । महावीर सुग्रीव नेला स्फुराणें ॥ १६१ ॥
समस्तीं विधियुक्त तो पट्टे दीला । कपीराज भद्रासनीं बैसवीला ॥
रघूनाथनामें चि निर्घोष केला । निशाणीं बहू वाद्य कल्लोळ नाला ॥ १६२ ॥
कपी अंगदा लागिं प्राधान्य दीलें । समस्तां मनीं सूख ऊदंड जालें ॥
पुरी सर्व शृंगारमंडीत केली । रघूनाथनामें गुढी ऊभवीली ॥ १६३ ॥
प्रधानासि घेऊनि ये राम भेटी । त्वरें चालिला जाहली थोर दाटी ॥
पुढें राम संनीध येऊनि ऊभा । वदे राम लक्षूनि कंदर्पगाभा ॥ १६४ ॥
समर्था तुवां दीन उद्धार केले । तेयेंची प्रमाणें कृतकृत्य जाले ॥
मनीं वाटतें हें जरी भक्ति भावें । दयाळा यथायुक्ति तूला पुजावें ॥ १६५ ॥
अनूपम्य तो राम मंजूळ वाणी । कृपाळूपणें बोलिला चापपाणी ॥
व्रतस्थी अम्हीं पट्टणातें न यावें । सदा दंडकारण्यवासी फिरावें ॥ १६६ ॥

---

२७. फणी=शेष. २८. भद्रासन=सिंहासन. २९. पट्ट=मुकुट. कंदर्पगाभा=मदनाचा पुतळा. ३१. चापपाणी=धनुष्य आहे हातीं ज्याच्या असा. ३२. पट्टण=शहर

कपींद्रा तुवां शीघ्र पूरीस जावें । चतुर्मास पर्यंत सूखीं क्रमावें ॥
अह्मी या ऋषीपर्वतीं निश्चयेशीं । प्रज्यन्यासि जातां चि यावें त्वरेशीं ॥ १६७ ॥
रघूनायका सव्य घेऊनि वेगीं । नमस्कार साष्टांग केला प्रसंगीं ॥
कपीराज गेला निरोपें पुरीसी । रघूराज सौमित्र आरण्यवासी ॥ १६८ ॥
बहू सूख जालें तया सुग्रिवासी । पुरी आणि तारा दिली आपणासी ॥
प्रभू थोर सामर्थ्य याचें कळेना । श्रुती भांडती त्यां कदां आकळेना ॥ १६९ ॥
चतुर्मास गेल्या कपी रीस येती । शिळासेतु बांधोनि लंकेस जाती ॥
दशग्रीव मारूनि तेतीस कोडी । रघूराज हा आदरें देव सोडी ॥ १७० ॥
दिनानाथ हा दीन चिंता पहातो । जनीं भक्तिभावार्थ हा ही पहा तो ॥
मनीं दृढता भक्ति केली जयानें । स्वयें घेतले जन्म सर्वोत्तमानें ॥ १७१ ॥
दहा ही बरे वेशी[33] सर्वोत्तमाचे । पहील्या प्रसंगींच शंखासुराचे ॥
दुजा कूर्मरूपें धरी भारधारी । तिजा ही तसा दाढ देऊनि वारी ॥ १७२ ॥
चतुर्था मधें भक्त प्रल्हाद पाहे । धरी खूजटू पंचमा माजि देहे ॥
पुढें साहव्या माजि क्षत्री च नाहीं । दिले राज्य विप्रासि सर्वत्र कांहीं ॥ १७३ ॥
बळें सप्तमामाजि तो देव सोडी । पुढें अष्टमा कंस झाडूनि पाडी ॥
प्रसंगीं असे बौद्ध मौनावतारी । कलंकी मलेंच्छासि होतां चि मारी ॥ १७४ ॥
दहा सार अवतार सर्वोत्तमाचे । तयांमाजि दोनी च प्रसिद्ध साचे ॥
क्रिडा आठव्यामाजि गोपाळपाळीं । रघूराज हा वानरीं रीसमेळीं ॥ १७५ ॥
असे भिन्न नामें परी भक्त त्याचा । चिरंजीव हा दास विख्यात ज्याचा ॥
कळेना मला अल्प ही बुद्धि नाहीं । दयाळा कृपाळा कृपादृष्टि पाहीं ॥ १७६ ॥
बहूसाल विस्तारली कीर्ति तूझी । कळेना वळे आकळे वाणि माझी ॥
परी राहवेना चि मी दीन तूझें । किजे हो क्षमा अल्प अन्याय माझे ॥ १७७ ॥
किती पीडिलें वाळिनें सुग्रिवासी । बहूतां परी राज्य दीलें तयासी ॥
कृपाळूपणें पावला राम तेथें । दीलें राज्य कांता तयाची तयातें ॥ १७८ ॥
अशी हे कथा ऐकतां सर्व भावें । तयाला रघूनाथ तात्काळ पावे ॥
पुढें ही कदा दुःख होणार नाहीं । सदा छंद आनंद ऊदंड देहीं ॥ १७९ ॥
बहू पापतापासि हें नाम वारी । हरामानसीं गूज जें सौख्यकारी ॥
म्हणोनी कथा राघवाची करावी । सदा सर्वदा सृष्टि सूखीं भरावी ॥ १८० ॥
सदा सर्वदा येकयेका चि श्लोकीं । अरे ऐकतां होइजे धन्य लोकीं ॥
नसे हो नसे जन्ममाळा तयाला । पुढें संतसंगें चि तो मुक्त जाला ॥ १८१ ॥

॥ इति श्रीरामदासकृत किष्किंधाकांड समाप्त ॥

---

३३ वेश=अवतार.

श्रीरामदासकृत

भीमरूपि-स्तोत्रें.

१.

भीमरूपी महारुद्रा । वज्रहनुमान मारुती ॥
वनारी अंजनी-सूता । रामदूता प्रभंजना ॥ १ ॥
महाबली प्राणदाता । सकळां ऊठवी बळें ॥
सौख्यकारी शोक-हर्ता । धूर्त वैष्णव गायका ॥ २ ॥
दिनानाथा हरीरूपा । सुंदरा जगदंतरा ॥
पाताल-देवता-हंता । भव्य-शेंदूर-लेपना ॥ ३ ॥

---

१. रामदासस्वामींनीं एकंदर बारा मारुती स्थापिले असें पुढील लेखांत महिपती ह्मणतो:—

समर्थें आपुल्या हातें निश्चिती । बारा हनुमंत स्थापिले असती ॥
पहिला टाकळीस असे मारुती । तो मागें संतीं ऐकिला ॥ २२ ॥

संतविजय अ० १६

मागिले अध्यायीं निरूपण । अकरा हनुमंत समर्थांनें ॥
आपुल्या हातें मूर्ति करून । केलें स्थापन तयांचें ॥ ७ ॥
त्यांचीं स्थानें कोणकोणतीं । तीं मागें श्रवण केलीं संतीं ॥
विसर पडला असेल चित्तीं । तरी सांगतों पुढती ऐका ॥ ८ ॥
मासिकासन्निध टाकळीस । मूर्ति स्थापिली रामदासें ॥
तें पहिलें चरित्र अति सुरस । ऐकिलें सावकास सज्जनीं ॥ ९ ॥
या विरहित कृष्णा-तीरीं निश्चिती । समर्थें स्थापिले अकरा मारुती ॥
चांफळ-खोऱ्यांत दोन मूर्ति । जागृत असती देदीप्यमान ॥ १० ॥
सिंगणपुरासि एक जाण । तिसरें मसुरेंत अधिष्ठान ॥
शहापुरांत चवथा हनुमान । आणि उमरजेंत स्थान पांचवें ॥ ११ ॥
साहावा मारुती निश्चित । स्थापिला बत्तीसशिराळ्यांत ॥
सातवी मूर्ति जरंडयांत । आणि टेंभीस म्हणत आठवा ॥ १२ ॥
नववा गांवडोंगरांत । सेथें नववा मारुती असत ॥
दहावें स्थान ऊर्णबाहु ह्मणत । चरित्र अद्भुत तयाचें ॥ १३ ॥
हीं दहा स्थानें ऐशा रीति । परी चांफळ खोऱ्यांत दोन मूर्ति ॥
यास्तव हे अकरा मारुती । संप्रदायी जाणती सकळ ॥ १४ ॥

संतविजय अ० १७वा.

या मारुतींस उद्देशून च हीं स्तोत्रें रचिलीं असावीं असें दिसतें. २. वमारी=रावणाचें अशोकवन मोडणारा. ३. प्रभंजन=वायु (वायुपुत्र). ४. हरी=वानर.

लोकनाथा जगंनाथा । प्राण-नाथा पुरातना ॥
पुण्यवंता पुण्यशीला । पावना परतोषका ॥ ४ ॥
ध्वजांगें उचली बाहो । आवेशें लोटला पुढें ॥
कालाग्नी कालरुद्राग्नी । देखतां कांपती भयें ॥ ५ ॥
ब्रह्मांडें माईल नेणों । आवळे दंत-पंगतीं ॥
नेत्राग्नी चालिल्या ज्वाळा । भ्रुकूटी ताटिल्या बळें ॥ ६ ॥
पुच्छ तें मुरडिलें माथां । किरीटी-कुंडलें वरी ॥
सुवर्ण-घटि कासोटी । घंटा किंकिणि नागंरा ॥ ७ ॥
ठकारे पर्वता ऐसा । नेटका सडपातळू ॥
चपलांग पाहतां मोठें । महाविद्युल्लते परी ॥ ८ ॥
कोटिच्या कोटि उड्डाणें । झेंपावे उत्तरेकडे ॥
मंद्राद्री सारिखा द्रोणू । क्रोधें उत्पाटिला बळें ॥ ९ ॥
आणिला मागुती नेला । आला गेला मनोगती ॥
मनासी टाकिलें मागें । गतीशीं तुळणा नसे ॥ १० ॥
अणूपासूनि ब्रह्मांडा । एवढा होत जातसे ॥
ब्रह्मांडाभोंवते वेढे । वज्रपुछ घालवूं सके ॥ ११ ॥
तयाशीं तुळणा कोठें । मेरू-मंदार धाकुटे ॥
तयाशीं तुळणा कैशी । ब्रह्मांडीं पाहतां नसे ॥ १२ ॥
आरक्त देखिलें डोळां । गिळीलें सूर्य-मंडळा ॥
वाढतां वाढतां वाढे । भेदिलें शून्य-मंडळा ॥ १३ ॥
भूत-प्रेत-समन्धादी । रोगव्याधी समस्त ही ॥
नासती तुटती चिंता । आनंदें भीमदर्शनें ॥ १४ ॥
हे धरा पंधरा-श्लोकी । लाभली शोभली भली ॥
दृढ देहो निसंदेहो । संख्या चंद्रकळा गुणें ॥ १५ ॥
रामदासी अग्रगणू । कपिकूळासि मंडणू ॥
रामरूपें अंतरात्मा । दर्शनें दोष नासती ॥ १६ ॥
इति श्री भीमरूपि स्तोत्र संपूर्ण ॥ १ ॥

२.

जनीं ते अंजनी माता । जन्मली ईश्वरीतनू ॥
तनूमनू तो पवनू । एक ची पाहतां दिसे ॥ १ ॥
त्रैलोक्यीं पाहतां बाळें । ऐसें तो पाहतां नसे ॥

---

५. नागरा=सुंदर. ६. शून्यमंडळ=आकाशमंडल.

अतूल तुलना नाहीं । मारुती वात-नंदनू ॥ २ ॥
चळे तें चंचळे नटे । बाळ मोवाळ साजिरें ॥
चळवळी चळताहे । बाळ लोवाळ गोजिरें ॥ ३ ॥
हात कीं पाय कीं सांगों । नखें बोटें परोपरी ॥
दृष्टिचें देखणें मोठें । लांगूळ लळ्लळीतसे ॥ ४ ॥
खडीखाडी दडे तैसा । पीळ पेंच परोपरी ॥
उड्डाण पाहतां मोठें । झेंपावे रवि-मंडळा ॥ ५ ॥
बाळानें गिळिला बाळू । स्वभावें खेळतां पहा ॥
आरक्त पीत वाटोळें । देखिलें धरणीवरी ॥ ६ ॥
पूर्वेसि देखतां तेथें । उडालें पावलें बळें ॥
पाहिलें देखिलें हातीं । गोळिलें जाळिलें बहू ॥ ७ ॥
थुंकोनी टाकितां तेथें । युद्ध जालें परोपरी ॥
उपरी ताडिला तेणें । एक नाम चि पावला ॥ ८ ॥
हा गिरी तो गिरी पाहे । गुप्त राहे तरूवरी ॥
मागुता प्रगटे धांवे । झेंपावे गगनोदरीं ॥ ९ ॥
पळ ही राहिना कोठें । बळें ची घालितो झडा ॥
कडाडां मोडती झाडें । वाडवाडे उलंडती ॥ १० ॥
पवना सारिखा धांवे । वावरे विवरे बहू ॥
अपूर्व बाळ-लीला हे । रामदास्य करी पुढें ॥ ११ ॥
इति श्रीभीमरूपिस्तोत्र संपूर्ण ॥ २ ॥

३.

कोपला रुद्र जे काळीं । ते काळीं पाहवे चि ना ॥
बोलणें चालणें कैचें । ब्रह्म-कल्पांत मांडला ॥ १ ॥
ब्रह्मांडाहून जो मोठा । स्थूळ उंच भयानकू ॥
पुच्छ तें मुरडिलें माथां । पाऊलें शून्य-मंडळा ॥ २ ॥
त्याहून उंच वज्राचा । सव्य बाहो उभारिला ॥
त्या पुढें दुसरा कैचा । अद्भूत तुळणा नसे ॥ ३ ॥
मार्तंड-मंडळा ऐसे । दोन्ही पिंगाक्ष तापिले ॥
कर्करा घर्डिल्या दाढा । उभे रोमांच ऊठिले ॥ ४ ॥
अद्भूत गर्जना केली । मेघ ची वोळले भुमी ॥
तुटले गिरिचे गाभे । फुटले सिंधु आटले ॥ ५ ॥

---

७. लांगूल=शेंपूट. ८. मार्तंड=सूर्य. ९. सिंधु=समुद्र.

अद्भूत वेश आवेशें । कोपला रण-कर्कशू ॥
धर्म-संस्थापनेसाठीं । दास तो ऊठिला बळें ॥ ६ ॥
इति श्री भीमरूपी-स्तोत्र संपूर्ण ॥ ३ ॥

४.

अंजनी-सुत प्रचंड । वज्रपुच्छ कालदंड ॥
शक्ति पाहतां वितंड । दैत्य मारिले उदंड ॥ १ ॥
धगधगी तसी कळा । वितंड शक्ति चंचळा ॥
चळचळीतसे लिळा । प्रचंड भीम आगळा ॥ २ ॥
उदंड वाढला असे । विराट धाकुटा दिसे ॥
त्यजून सूर्य-मंडळा । नभांत भीम आगळा ॥ ३ ॥
लुलीत बाळकी लिळा । गिळोनि सूर्य-मंडळा ॥
बहूत पोळतां क्षणीं । थुंकिला तो ततक्षणीं ॥ ४ ॥
धगधगीत बूबुळा । प्रत्यक्ष सूर्य-मंडळा ॥
कराळ काळ मूख तो । रिपूकुळासि दुःख तो ॥ ५ ॥
रूपें कपी अचाट हा । सुवर्ण कट्ट कासतो ॥
फिरे उदास दास तो । × × × ॥ ६ ॥
झळक झळक दामिनी । वितंड काळ-कामिनी ॥
तयापरी झळाझळी । लुलित रोमजावळी ॥ ७ ॥
समस्त-प्राण-नाथ रे । करी जना सनाथ रे ॥
अतूळ तूळणा नसे । अतूळशक्ति वीलसे ॥ ८ ॥
रूपें रसाळ बाळकू । समस्त-चित्त-चाळकू ॥
कपी परंतु ईश्वरू । विशेष लाधला वरू ॥ ९ ॥
स्वरूद्र क्षोभल्यावरी । तयासि कोण सांवरी ॥
गुणागळा परोपरी । सतेजरूप ईश्वरी ॥ १० ॥
समर्थ दास हा भला । कपी-कुळांत शोभला ॥
सुरारि-काळ क्षोभला । त्रिकूट जिंकिला भला ॥ ११ ॥
इति श्री भीमरूपी स्तोत्र संपूर्ण ॥ ४ ॥

५.

हनुमंता रामदूता । वायुपुत्रा महाबला ॥
ब्रह्मचारी कपी-नाथा । विश्वंभरा जगत्पते ॥ १ ॥
दानवारी कामांतका । शोकहारी दया-निधे ॥
महारुद्रा मुख्य प्राणा । मूळमूर्ती पुरातना ॥ २ ॥

अंजळि दास तुज पुढें हा तव माहात्म्य जाणता रचितो ॥ ४३ ॥
गंगे देवि दुणाखे भव्यगुणा खेदनाशका तीरा ॥
पावोत तुझ्या नीरा सेवुत जें प्रिय शिवा महाधीरा ॥ ४४ ॥
बहिरोबा दादा हे गातात सदुक्ति रामदासाच्या ॥
गंगे तुजहुनि न उण्या त्या स्वाश्रितसर्वकामदा साच्या ॥ ४५ ॥
साधु महादेवतनय राघोबा रामदास जनदास ॥
तव ओघास विलोकुनि नाचो जैसा मयूर वनदास ॥ ४६ ॥
गंगे दारिद्र्य श्रम देतें गोपाळनायका यावें ॥
अघ नाशीं स्वस्मरणें हें वाक्य नव्हे चि नायकायाचें ॥ ४७ ॥
गंगे भुजंगनायक काय करिल यासि तूं चि आण कसी ॥
श्रीविष्णुपदी प्रभु तूं मज तुजला घालवेल आण कसी ॥ ४८ ॥
कृष्णद्विज करंदीकर याची निष्ठा सदाशिवीं मोटी ॥
याचा उद्धार किती गंगे तारिसि असे सदा कोटी ॥ ४९ ॥
गंगे बहु काय वदों बहु कष्टी दीन देवबा होतो ॥
त्यातें समीप सत्वर दीनांचा बंधु देव बाहो तो ॥ ५० ॥
जो बाबुराय कृष्ण श्रीगंगे बहु गरीब हा याला ॥
भेटुनि कृतकृत्य करीं तव कीर्ति च बहु बरी बहायाला ॥ ५१ ॥
गंगे दोष हरावा त्वां राघोपंत कोतवाल जो ॥
भवजलधि गिळिसि तुज जळकण गिळितां कां न तो तवा लाजो ॥५२॥
गंगे तव भव्य तटीं पावो आचार्य आवजी वास ॥
त्वत्पुण्यदृष्टि होतां येतो द्यायास औंव जीवास ॥ ५३ ॥
दहनें कोण प्रतिभँट ऐसें म्हणतां म्हणेल ओ घाँस ॥
परि अघनगँ लक्ष तुझ्या ऐकाया हि न शकेल ओघास ॥ ५४ ॥
द्युनदि जिभेतें म्हणतो उपकार सुपुण्य परि सये राहें ॥
वद गंगा गंगा कीं अधिक स्वदुरुक्तिपरिस येरा हे ॥ ५५ ॥
प्राकृतजन संकोच हि न शकें वारावयासि रसना मीं ॥
बहु नाहीं काय तुझ्या गंगे तारावयासि रस नामीं ॥ ५६ ॥
रसना साध्वी मान्या संकोच असाधु या उडीव सये ॥
मम यजमानजना म्हण मत्तीरीं जो असे कुडी वस ये ॥ ५७ ॥
श्रीभागीरथि यावें धांवत संतानतें तम रसाचें ॥
पान स्नान घडो तव तीर्थाचें हरियशासमरसाचें ॥ ५८ ॥

---

८१ वनद=ढग. ८२ आव=हिमत. ८३ भट=योद्धा. ८४ घास=गवत. ८५ नग=डोंगर.

गंगे तूंचि भवार्णवमग्नांचे पूर्ण करिसि काम [८६]तरी ॥
तो चिमणाजी पाठक पाठ करू तव सहस्रनाम तरी ॥ ५९ ॥
बारामती पुरीचा तव वेंकटराय देशमुख दास ॥
पात्र करीं गंगे जें तव दर्शन या चि परम सुखदास ॥ ६० ॥
देशमुख श्रीबाबूराय प्रिय शूर मान्य मायाजी ॥
तत्पुत्रांतें गति मति देती देईल न भ्रमा या जी ॥ ६१ ॥
बारामतिस्थ जे त्यां पाळीं तूं सर्व देशपांड्यांतें ॥
जगदंबे जंतूंतें जपसि तसी पक्षिणी न आंड्यांतें ॥ ६२ ॥
अमरनादि देशपांड्या बापू हा पूत तोयँ[८७] तव सेवू ॥
स्नाता ची अन्यत्र क्षण ही स्वर्ग त्यजूनि न वसे वूँ[८८] ॥ ६३ ॥
मुक्त करावे गंगे त्वां जे बारामतींत कुलकरणी ॥
पतितोद्धृति हे पाडी द्युनादि तुझी बहु बुधांसि भुल करणी ॥ ६४ ॥
बारामतीपुरीचे जे पाटिल चौगुले तदघ भंगे ॥
रंगे स्वस्मरणीं तरि तच्चित्त सदां असें करीं गंगे ॥ ६५ ॥
तव तीर्थीं स्नान करूनि गंगे पितरांसि उद्धरू चिमाजी ॥
लोक ह्मणोत कसें तरि तुज तों वाटेल शुद्ध रुचि माजी ॥ ६६ ॥
शिंपी मैराळ ढबू हे साधू स्वर्प्रसूसि[८९] घेवूत ॥
येवूत श्रीगंगे वत्स तसे तव पयांसि[९०] सेवूत ॥ ६७ ॥
श्रीगंगे त्वां द्यावें दर्शन जो हेंदरा सुभाना त्या ॥
हें उचित होय माता तूं प्राणी बाळ या शुभा नात्या ॥ ६८ ॥
जो राम कृष्ण ऐसें देवि पहाटे म्हणे सदा सांजे ॥
तो साधु शिपा हो तव चरण उपेक्षिति [कदा] न दासां जे ॥ ६९ ॥
गंगे तूं कल्पलता देसी पुरुषार्थ न करितां वाँणी[९१] ॥
वाँणी व्यय कां न करूं तारीं सिदराम आदि ते वाणी[९२] ॥ ७० ॥
गंगे त्वां तारावे कुंभार सुतार परिट लोहार ॥
जोहार म्हणायाचा जो प्रभुचा होय देवि तो हार ॥ ७१ ॥
गंगे सद्गति सर्वां हैबतरायादि बाबराला हो ॥
खळ होसोत मज भले म्हणातिल घेतोसि बा बरा लाहो ॥ ७२ ॥
बारामतींत वसती जे तारावे चि देवि तेलि हि ते ॥
जड जरि हेयं[९३] पुराणीं तरि कां हरि कीर्ति सेविते लिहिते ॥ ७३ ॥

---

८६ तरी=होडी. ८७ तोय=पाणी. ८८ वू=डोक्यांत होणारी ऊ. ८९ प्रसू=आई. ९० पय=पाणी, दूध. ९१ वाणी=कमताई. ९२ वाणी=शब्द. ९३ हेय=त्याज्य.

उद्धरिले सगरसुत ब्रह्मद्वेषी सहस्र जे साठ ॥
पाठ अघाची पुरविसि हे विद्या देवि तुज बरी पाठ ॥ ७४ ॥
काय महत्त्व कवीरीं हरिभक्ति न दे सुरापगे यवनीं ॥
त्वत्सेवनें [हि] पावो स्थिति शक्राच्या सुराप गेयें वनीं ॥ ७५ ॥
तुज भेटोनि निवावे गंगे शेटे महाजन हि सारे ॥
दीनांसि तूं चि म्हणसी शक्राधिक भजुनियां मज दिसा रे ॥ ७६ ॥
आर्यैप्रार्थित पुरतें आश्रय करितां चि कल्पवल्लीला ॥
तव यश काय वदावें देवि तुझ्या शेषतल्पवल्लीला ॥ ७७ ॥
मद्गुरुपुत्र सदाशिव यज्ञेश्वर यांसि भेट दे यश तें ॥
जें शुचि निवाविसि गंगे तूं चि स्वजना अदेय देय शतें ॥ ७८ ॥
वरशील सहाध्यायी साधु सदाशिव तयासि तूं गंगे ॥
दर्शन दे द्रवसिल तरि विघ्न न करितील सर्वथा दंगे ॥ ७९ ॥
श्रीविठ्ठलभजनाचा बहु काशीनाथ साधु या लाहो ॥
श्रीगंगे प्राप्त तुला इतरा तव पाथसा धुयाला हो ॥ ८० ॥
गंगे देवि त्रिठोबा दादा श्रीविष्णुभक्त शिवशील ॥
एतद्गीत हरियशश्रवणें काशीसमेत निवशील ॥ ८१ ॥
याचा परम प्रेमळ नंदन मैराळ तो तथापि कसा ॥
येतो जो पंढरपूर चूर्तवनीं करितसे कथा पिकसी ॥ ८२ ॥
हरिजनसंग तुज रुचे गंगे सादर अशांसि पाचार ॥
साचार कथारस घे प्रौंढ्यें स्वाश्रितजना हि हा चार ॥ ८३ ॥
तीर्थपद श्रीविठ्ठलमूर्ति स्थापूनि आदरें भजतो ॥
श्रीगंगे गोसावी गोविंद गमेल दूर कां मज तो ॥ ८४ ॥
जो अमरसिंह जाधव या धवल प्राज्य यश जसें मातें ॥
तोक हि लोकहितावह दे जें शिवभक्तिच्या रसें मातें ॥ ८५ ॥
गंगेसंदर्शन दे श्रीविष्णुस्वामिभक्त नानातें ॥
जग तोक माय तूं हें पूर्ण करू मनोरथासि या नातें ॥ ८६ ॥
यावे प्रभु प्रतापा करूनि पुढें तुज नमावया फडके ॥
गंगे तव तेजें तों विघ्नांचें उर कठोरही तडके ॥ ८७ ॥

---

१४ सुराप=मद्यपी. १५ गेय=वर्णनीय. १६ शेषतल्पवल्लीला=शेष. + तल्प–वत् + लीला=शेषावर निजणाऱ्या विष्णूसारखी लीला म्ह० क्रीडा. १७ शिव-शील=कल्याणकारक आहे स्वभाव ज्याचा. १८ चूत=आंब्याचें झाड. १९ पिक=कोकिल. १०० प्राज्य=पुष्कळ.

व्हावे कृतार्थ गंगे यावे पूजावया तुला रास्ते ॥
हा स्तेनांसि म्हणविते पाठिव निजदूत परचमूशास्ते ॥ ८८ ॥
यावे द्युनदि खळांतें श्रीमाधवराय पेशवे दमुनी ॥
व्हावे श्रीरामजयें हृष्ट जसे सर्व देश वेद मुनी ॥ ८९ ॥
देवि अहल्याबाई यावी भेटावयासि सत्वर ती ॥
तूं पुण्यकीर्ति हे ही गंगे दोघी जणी हि सत्वरती ॥ ९० ॥
सद्गति जडांसि गंगे संपत्ति क्षेत्रवासि विप्रकुळा ॥
तुजला कीर्ति मिळेल प्रीति हरिहरांस ही न जीस तुळा ॥ ९१ ॥
भगवति भगवद्भक्त श्रीधर-हृदयांत न व्यथा राहो ॥
ब्रह्मकुटुंबशतभरण भवऋणभर हरुनि भव्य थारा हो ॥ ९२ ॥
द्यावी सद्गति गंगे त्वां माझ्या अग्रजासि जो भावें ॥
तुज भेटे स्त्रीपुत्र त्यागुनि जेथें अवश्य लोभावें ॥ ९३ ॥
देवि मम पितृव्याचे सुत सुतरी कष्टपात्र रक्षावे ॥
लक्षावे मात्र तुझ्या दृष्टीनें सर्व दोष भक्षावे ॥ ९४ ॥
गंगाधर नारायण मन्मातुळपुत्र जे तदानयनें ॥
गंगे कुळ तारावें निववावीं तापलीं सदा नयनें ॥ ९५ ॥
मद्बंधूचे माझे तारावे श्वशुर मेहुणे साडू ॥
धाडू चित्त तुजकडे गंगे न च मोह मज्जना नाडू ॥ ९६ ॥
मम बाळमित्र सर्व हि गंगे तूं अच्युतप्रमुख तारीं ॥
वारीं संसारभ्रम सारीं प्राचीन पातकें सारीं ॥ ९७ ॥
बाबूराय तव सुत चि न शकें तत्प्रेमवर्णना तुंडें ॥
कुरवाळीं तदपत्यें भरुत यशें साधुकर्ण नातुंडें ॥ ९८ ॥
श्रीगंगे उरले ही वांचीव क्षुधित जीव सत्रप ते ॥
म्हणति असें जेउनि जे स्वजना नाभी न होनि सत्रप ते ॥ ९९ ॥
देवि तव पयें प्रमुदित बहु सुरभीतनुभवा परि समोर ॥
हा स्वजनाच्या मागें या तुझिया अनुभवापरिस मोर ॥ १०० ॥
तुज ऐकविलि मयूरें सर्वजनहितोदया स्तवनवाणी ॥
हे द्यावया अहेस प्रभु करिसिल देवि यास्तव न वाणी ॥ १०१ ॥
जी पांडुरंगरायें दिधली या सुयश दे वकीलीला ॥

---

१ स्तेन=चोर. २ चमू=फौज. ३ अग्रज=वडील भाऊ. ४ पितृव्य=चुलता. ५ मातुल=मामा. ६ मज्जन=मत् + जन=माझे जन. ७ सत्रप ते=अन्नछत्र घालणारे. ८ सत्रप=सलज्ज.

ऐकोत तुझ्या हि सुखें श्रीगौरी अदिति देवकी लीला ॥ १०२ ॥

॥ श्लोक ॥ त्वां दीन गंगे अति धन्य केला । ध्यातां तुज श्रीपतिकन्यकेला ॥
तूं जेंवि दीनासि अप्रीम हातें । लोकीं न देणार असी महातें ॥ १०३ ॥
तारिले अघ निवारूनि गंगे । सर्व दास मज पावन तातें ॥
दाखवूं चरित कीर्ति करावी । सर्वदा समज पाव नतातें ॥ १०४ ॥
केली तुवां ख्याति महानर्दानें । कीं मानिला स्वर्ग लहान दीनें ॥
शंभुत्व विष्णुत्व हि अर्पितीस । ज्ञानामृतें जंतुसि तर्पितीस ॥ १०५ ॥
कळाविद्या जाणे स्तुति करि रसें तो कवि नवी
तदन्य प्रेमें जो प्रिय तुज जसें तोक विनवी ॥
स्तवें भंगे गंगे दुरित समजे हा तव दया
न भी ऐसें चित्तीं तरि नुचलितां हात वद या ॥ १०६ ॥

॥ आर्या ॥ जो सज्जनरंजन सुत दादा मागांत पावला मरण ॥
स्मरण धरूनि करावें गंगे त्वां तद्भवव्यथा-हरण ॥ १०७ ॥

॥ दोहा ॥ काढीं जो नतजनमनीं दुःसह तो भवकील ॥
द्युनदि मयूरयशोधनीं हा कृतलोभ वकील ॥ १०८ ॥

॥ आर्या ॥ गुरु माझे श्रीराम श्रीमत्केशव गणेश हरि चवघे ॥
यांचा प्रसाद वदला गंगामृत पी यथेष्ट बरि चव घे ॥ १०९ ॥

॥ इति श्रीरामनंदनमयूरविरचित श्रीगंगावकीली संपूर्ण ॥

उपसंहार.

आज पर्यंत आलीं मोरोपंतकृत ५४ सुरस प्रकरणें छापिलीं. सदर ग्रंथ सुमारें तीन हजार आला आहे. हीं सर्व प्रकरण फारच मनोरंजक आहेत हें वाचकांचे लक्षांत येऊन चुकलें असेलच. सदर ५४ प्रकरणांत "विष्णुपद-वकीली" व "गंगा-वकीली" हीं ऐतिहासिक दृष्टीनें पाहतां फारच महत्वाचीं होत. सदर दोहोंत पंतांनीं आपले विषयीं कांहीं गोष्टींचा उल्लेख केलेला आढळतो. त्यांचा भाऊ आबाजोपत होता व भावजय सगुणाबाई होती असें विष्णुपद वकीलीच्या ६८व्या आर्येवरून स्पष्ट होतें. त्यांची स्त्री रमाबाई इनें काशीस जाण्याविषयीं प्रथम प्रेरणा केली असें त्याच प्रकरणाच्या ६९व्या आर्येवरून दिसतें. त्यांचे यजमान बाबूराय जोशी यांस कृष्णराय, पांडुरगराय, व नीळकंठराय असे तीन पुत्र होते असें गंगावकीलीच्या आर्या ७,८,९ आणि विष्णुपद-वकीलीच्या आर्या १३,१४,१५ यावरून दिसून येतें. सदर तिघांच्या आया ताई व आबई होत्या असें गंगावकीलीच्या १०व्या आर्येंत सांगितलें आहे. यावरून बाबूराय यांस दोन बायका होत्या असें वाटतें. सदर प्रकरणाच्या ९व्या आर्येंत बाबूराय यावद्दल

चुकोनें आबूराय असें पडलें आहे. पंतांच्या बाळमित्रांत एक अच्युत नांवाचा मित्र होता असें गंगावकीलोच्या १७व्या आर्यंत आहे गंगाधरपंत पराडकर यानें पंतांस काशीस जाण्याच्या कामीं मदत केल्याचा उल्लेख विष्णुपदवकीलीच्या १०व्या आर्यंत आहे. ज्या ‡ अमरसिंग जाधवानें पंतांस काशीस नेलें त्याचा उल्लेख गंगावकीलीची आर्या ८५ व विष्णुपदवकीलीचो आर्या १ ह्यांत आहे. त्यांचे चवथे गुरु ह्यांचा उल्लेख गंगावकीलीच्या १०१व्या आर्यंत आहे. काशीस जातांना वाटेंत दादा या नांवाचा पुरुष मृत झाला असें त्याच प्रकरणाच्या १०७ व्या आर्यंत लिहिलें आहे. त्याच प्रकराणाच्या प्रकरणाच्या १३व्या आर्यंत वडील भावाचा, १४व्या आर्यंत चुलत भावांचा, १५ आर्यंत मामेभाऊ गंगाधर व नारायण यांचा उल्लेख आढळतो. बारामती-कर जोशी यांचे मुख्य कारभारी दाजीबा होते असें त्या प्रकरणाच्या १४व्या आर्यवरून होतें. विष्णुपदवकीलीच्या ६७व्या आर्यंत सांगितलेली आका ही बाबूरावाची बहीण असावीसें वाटतें. आपलें निवासस्थान जी बारामती तिचा निर्देश गंगावकीलीच्या आर्या ६०, ६२, ६३, व ७३ ह्यांत पंतांनीं केला आहे. त्यांचे गुरुपुत्र सदाशिव आणि यज्ञेश्वर ह्या नांवाचे होते व त्यांतून सदाशिव हा त्यांचा सहाध्यायी होता असें त्याच प्रकरणाची आर्या ७८ व ७१ ह्यांवरून दिसून येतें. पेशव्यांच्या पदरचे सरदार फडके व रास्ते ह्यांचा उल्लेख आर्या ८७ व ८८ ह्यांत व अहल्याबाई होळकरणीचा आर्या ९० ह्यांत आहे. खुद्द सवाई माधवराव पेशवे ह्यांस विजय प्राप्त व्हावा अशी प्रार्थना आर्या ८९ ह्यांत केली आहे. ८६व्या आर्यंतील नाना हे नाना फडणीस असावेसें वाटतें. २७व्या प्रकरणांत वामन, तुळसीदास, चांगदेव, व निवृत्ति ह्यांचें वर्णन पंतांनीं केलें आहे. शके १६८४*त झालेल्या भक्तविजय ग्रंथाचा कर्ता जो ताहाराबादकर महिपति त्याची स्तुति १८व्या प्रकरणांत आहे. तिच्या १व्या आर्यवरून महिपतीचा पुत्र विठ्ठल या नांवाचा होता असें दिसतें. १६व्या प्रकरणांत भगवद्गीतेचा भाष्यकार शंकराचार्य व टीकाकार मधुसूदन ह्यांचा उल्लेख ७व्या आर्यंत असून प्राकृत टीकाकार ज्ञानेश्वर व वामन ह्यांचा उल्लेख त्या प्रकरणांत आहे. या आर्यवर आम्ही पूर्वी दिलेली टीप चुकली आहे. ज्ञानेश्वरीची थोरवी त्या प्रकरणाची आर्या १–१० ह्यांत वर्णिली आहे. आठव्या प्रकरणांत पैठणकर एकनाथ स्वामींचें रसाळवर्णन आहे. सारांश हीं ५३ प्रकरणें फार मनोरंजक असून ह्यांत बरीच उपयुक्त माहितीही आहे. पंतांचें चरित्र ह्या ग्रंथारंभीं दिलें आहे त्यांत त्यांच्या गोत्राचा उल्लेख आला नाहीं म्हणून तत्संबंधीं आर्या एथें दाखल करून हा अल्पलेख आटपतों:—

वा पाव जामदग्न्या ! रामा ! तूं शत्रु मृगकुळीं हरिसा ।
मज तव गोत्रोत्पन्ना पीडिति कामादि नित्य हे अरि सा ॥ १२ ॥

महद्विज्ञापना.

समाप्त.

---

‡ धनाजी जाधवाचे नातु. यांचे वंशज श्री० शंभुसिंग जाधव माळेगांवकर हे पुणें हायस्कुलांत इंग्रजी अभ्यास करीत आहेत.

* शके सोळाशें चवऱ्यायशी । चित्रभानुनामसंवत्सरासी ॥
वैशाख वद्य द्वादशीसी । ग्रंथ सिद्धीसी पावला ॥ २१५ ॥
प्रवरे पासूनि दक्षिणेस । ताहाराबाद गांव पांच कोस ॥
भक्तविजय अति सुरस । झाला असे ते ठायीं ॥ २१६ ॥ अ० ५७.

भक्तविजय.

मोरोपंती प्रकरणांची अनुक्रमणिका.

अनुक्रमांक.	प्रकरणाचें नांव.	पृष्ठ.	ग्रंथसंख्या .	वृत्त.
१.	मोरोपंताचें चरित्र.	१.		
२.	पूर्णमंत्र भागवत.	१६.	१०९.	आर्या.
३.	गोपी गोडवा.	२५.	६९.	,,
४.	मारुति स्तुति.	३०.	४०.	अनुष्टुभ्.
५.	दुर्वासभिक्षा.	३३.	२३६.	ओव्या.
६.	भृगुचरित्र.	४५.	४७.	श्लोक.
७.	दशावतार.	५०.	१०.	आर्या.
८.	श्रीनाथ चरित्र.	५१.	२६.	,,
९.	दुर्गास्तव.	५३.	४१.	,,
१०.	ध्रुवचरित्र.	५६.	१०७.	साक्या.
११.	प्रश्नोत्तर रत्नमाला.	६३.	७१.	आर्या.
१२.	राजापुरस्थ गंगा प्रतिनिधि.	६९.	२६.	,,
१३.	सन्मनोरथराजि.	७१.	७१.	,,
१४.	श्रीविट्ठलप्रणिधि	७६.	४१.	,,
१५.	श्री काशीस्तुति	७९.	२६.	,,
१६.	भगवद्गीतास्तुति	८१.	१५.	,,
१७.	साधुस्तव.	८३.	८.	,,
१८.	महिपति स्तुति.	८३.	१३.	,,
१९.	सत्संगस्तव.	८५.	६०.	,,
२०.	मुरलीपंचक.	८९.	५.	,,
२१.	नामसुधाचषक,	९०.	१२६.	,,
२२.	रामरीति.	९१.	१०३.	,,
२३.	विष्णुपदवकीली.	१०७.	१००.	,,
२४.	भस्मासुराख्यान.	११४.	४२.	श्लोक.
२५.	साधुरीति.	१२०.	५०.	आर्या.
२६.	पदें.	१२३.	३.	पदें.
२७.	वामनादि कीर्तन	१२४.	४.	अनुष्टुभ्.
२८.	श्रीकृष्णा माहात्म्य.	१२५.	११०.	अनेक वृत्तें.
२९.	पदें.	१४०.	३.	पद.
३०.	विट्ठल स्तोत्र.	१४१.	१२.	श्लोक.
३१.	गोपीगोडव्याच्या शेवटचीं पदें.	१४२.	२.	पदें.
३२.	राधाकृष्ण संवाद.	१४३.	४७.	आर्या.
३३.	रामप्रार्थना.	१४६.	४०.	अनुष्टुभ्.
३४.	हरिहरस्तव.	१४९.	११.	आर्या.

३५.	पद.	१५०.	२.	पदें.
३६.	दत्तदयोदय.	१५०.	१०२.	आर्या.
३७.	पद.	१५७.	१.	पद.
३८.	दत्तात्रेयाची आरती.	१५८.	१.	आरती.
३९.	पतिव्रता कीर्तन.	१५८.	५१.	आर्या.
४०.	पुंडरीक प्रार्थना.	१६०.	३७.	अनुष्टुभ्.
४१.	विठ्ठलविज्ञापना.	१६३.	६७.	,,
४२.	प्रार्थना.	१६८.	१०.	,,
४३.	मुक्तांजलि अथवा गुरुस्तुति.	१६८.	११०.	आर्या.
४४.	सवष्या.	१७६.	६.	सवष्या.
४५.	अवतारमाला.	१७७.	३१०.	आर्या.
४६.	गंगास्तव.	२०१.	३७.	श्लोक.
४७.	आरती.	२०६.	१.	आरती.
४८.	विठ्ठलपदपद्मस्तुति.	२०६.	६.	आर्या.
४९.	बालमंत्ररामायण.	२०६.	२७३.	,,
५०.	त्रिस्थळी यात्रा.	२२६.	१५.	,,
५१.	श्रीगुरुस्तुति.	२२७.	११.	,,
५२.	द्विचत्वारिंशद्दिंडगयात्रा.	२२८.	४३.	,,
५३.	साधुसत्कार.	२३१.	३५.	,,
५४.	गंगावकीलो.	२३२.	१०१.	,,
५५.	उपसंहार.	२४१.		

एकूण २१८१.

रमणी रमणीव या सुवासा रमणानंदविधायिनींदुवक्त्रा ॥
अतिरम्यपयोधरा धरायामुदितेवामरभूभुवं विजेतुम् ॥ १६ ॥
वज्रित्रस्ताः शैलसंघा विशंकं वासस्थानं निर्भयं नाध्यगच्छन् ॥
वासोराशिव्याजतो यां समेत्य हट्टे हट्टे संवसंतीति मन्ये ॥ १७ ॥
विनिमयं वितनोति यदापणे रजतकांचनकैः सततं जनः ॥
व्यवहृतिस्तु न कुप्यमयी तथा कदशनं वसनं मलिनं न च ॥ १८ ॥
गृहैः कलत्रैः शिशुभिः पुरस्ताज्जलैः सदन्नैर्वसनैश्च पश्चात् ॥
आकर्षितं पांथमनस्तु यत्र चक्रे निजं लक्षणमेव सत्यम् ॥ १९ ॥

प्रतिवर्षं सुवर्णं इष्टं अनतिक्रम्य इति यथेष्टमेव लभते ॥ १५ ॥

रमणीति । रमयति सा रमणी । शोभनो वासो यस्यां सा सुवासा । अन्यत्र शोभनो वासो वसतिः यस्याः सा । यद्वा सांतमिदं शोभनानि वासांसि वस्त्राणि यस्यां सा सुवासा । अन्यत्र शोभनं वासो वस्त्रं यस्याः सा सुवासाः । रमंते ते रमणाः विलासिनः तेषां आनंदं विदधातीति रमणानंदविधायिनी । अन्यत्र रमणस्य भर्तुः आनंदं अन्यत् समानं । ताच्छील्येणिनिः नांतत्वात्ङीप् । इंदुरिव चक्रं पुरद्वारं यस्याः सा अन्यत्र इंदुरिव वक्त्रं मुखं यस्याः सा इंदुवक्त्रा । धरतीति धरा । पचाद्यच् । अति रम्यं यत्पयः उदकं तस्य धरा धत्री । अतिरम्यौ पयोधरौ यस्याः सा अतिरम्यपयोधरा या नगरी रमणीव सुंदरीव अमराणां भूः स्वर्लोकः तस्याः भवतीति अमरभूभूः अमरावती तां अन्यत्र अमरभूभुवं अप्सरसं विजेतुमिव उदिता । उत्प्रेक्षोपमाश्लेषाणांसंसृष्टिः ॥ १६ ॥

वज्रीति । वज्री इंद्रः तस्मात् त्रस्ताः भीताः । सुत्रामागोत्रभिद्वज्रीत्यमरः । शैलानां पर्वतानां संघाः निर्भयं निःशंकं वासस्य स्थानं नाध्यगच्छन् न प्रापुः । अतः यां नगरीं समेत्य वाससां राशयस्तेषां व्याजः मिषं तस्मात् इति वासोराशि-व्याजतः हट्टे हट्टे आपणे आपणे संवसंतीति मन्ये । यस्यां वाससां राशयः पर्वत-समानाः हट्टे हट्टे संतीत्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ १७ ॥

विनिमयमिति । जनः यस्याः आपणे रजतकांचनकैः विनिमयं क्रयविक्रयं सततं करोति । कुप्यमयी ताम्रादिमयी व्यवहृतिः नास्ति । तथा कुत्सितं अशनं कदशनं मलिनं वसनं च न नास्ति ॥ १८ ॥

गृहैरिति । यत्र यस्यां नगर्यां स्वकीयैः गृहै कलत्रैः । कलत्रं गेहिनी गृहमिति धनंजयः । शिशुभिः बालैश्च पुरस्तात् अग्रे आकर्षितं । यत्र यस्यां नगर्यां जलैः सदन्नैः वसनैश्च पश्चात् आकर्षितं पांथमनस्तु निजमेव लक्षणं ' संकल्पविकल्पात्मकं

---

३. ' ०वामरराट्पुरीव० ' पा० भे०.

विलोक्य बुद्ध्या विकलीकृतं तत् क्लीबैरपि क्लीबतरं तु यत्र ॥
वर्षास्विहैवावसतिर्विधेया सिद्धांतमेवं निजमेव नीतम् ॥ २० ॥
ऋणत्रयं भूमितले प्रसिद्धं तथा चतुर्थं व्यवहारजन्यम् ॥
ऋणत्रयाच्चैव नरोऽविमुक्तस्तुरीयकं यत्र तु नैव दृष्टम् ॥ २१ ॥
भक्तं सुगंधि युवतीं सुगुणां तनूजं
वश्यं सुसूक्ष्मवसनं दधि माहिषं च ॥
हैयंगवीनमपि शंभुरता लभंते
लोको निदर्शनमदोविषये यदीयः ॥ २२ ॥
प्रासादशैलशिखरोपगृहाधिरूढा ।
बालाः शरत्सकलचंद्रजिदाननाब्जाः ॥

मन ' इति लक्षणं सत्यं चक्रे । गृहगमनस्यात्यावश्यकत्वात् एतन्नगरीवासस्याप्यत्यावश्यकत्वान्निश्चयं नाधिजगामेत्यर्थः ॥ १९ ॥

विलोक्येति । यत्र यस्यां नगर्यां बुद्ध्याक्लीबैरपि गृहादिभिः । यद्यपि शिशुशब्दस्य न नपुंसकत्वं तथापि छत्रिन्यायेन तत्राप्यारोपितं । विकलीकृतं अतिशयेन क्लीबमिति क्लीबतरं पांथमनः विलोक्य वर्षासु इहैव अस्यामेव नगर्यां आवसतिः विधेया इति निजं सिद्धांतमेव नीतं । निश्चयात्मिका बुद्धिरिति लक्षणमस्या ज्ञेयं । एतेन स्वगृहाद्यपेक्षया अत्रत्यजलादीनामाधिक्यं दर्शितं ॥ २० ॥

ऋणत्रयमिति । ऋणानां त्रयं ऋणत्रयं देवऋणं ऋषिऋणं पितृऋणमितित्रिविधं ऋणं भूमितले प्रसिद्धं तथा व्यवहारजन्यं चतुर्थं प्रसिद्धं यत्र ऋणत्रयात् अविमुक्तः नरः न नास्ति । सर्वोपि ऋणत्रययुक्त एवासीदिति भावः । तुरीयकं चतुर्थं व्यवहारजन्यं । चतुरश्चयतावाद्याक्षरलोपश्चेति छप्रत्ययांताच्चतुःशब्दात् स्वार्थेकः । यत्रैव दृष्टं । यत्र सर्वेपि यज्ञकर्तारः वेदपाठकाः पुत्रवंतः धनवंतश्चासन्नितिभावः ॥ २१ ॥

भक्तमिति । शंभौरताः शंभुरताः शिवभक्ताः शोभनः गंधो यस्येति सुगंधि । गंधस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्य इति इत्वं । भक्तं ओदनं । भिस्सास्त्रीभक्तमंधोन्नमोदनोस्त्रीसदीदिरित्यमरः । सुगुणां युवतीं तनूजं वशंगतः वश्यः तं वश्यं स्वाधीनं वशंगत इति यत् । सुसूक्ष्मं च तद्वसनं च सुसूक्ष्मवसनं माहिष्याः इदं माहिषं । तस्येदमित्यण् । दधिह्यस्तनगोदोहोद्भवं हैयंगवीनं घृतं नवं । हैयंगवीनं संज्ञायामिति निपातनात् साधुत्वं । लभंते अमीषां विषये अदो विषये यस्याः अयं यदीयः । वृद्धाच्छइति छप्रत्ययः । लोकः निदर्शनं दृष्टान्तः । शाल्यन्नमनवं नवं घृतं मुद्गसूपमय माहिषं दधि । सूक्ष्मवस्त्रमबला च कोमला को लभेत शिवपूजनं विनेति श्लोकोक्तफलभाजः सर्वेपि यत्र शिवभक्ताः संतीतिभावः ॥ २२ ॥

प्रासादेति । शरदि यः सकलः पूर्णः चंद्रः शरत्सकलचंद्रः शरत्सकलचंद्रं

दिव्यांगना इव विभांति सदैव यत्र ।
पीनोन्नतातुलकुचास्तडिदंबराढ्याः ॥ २३ ॥
अधिकं सुखदा पुरी सुराणामिति यज्ञान् मनुजा विधाय जग्मुः ॥
नहि तत्र सुखं तथेति मत्वा भानिपातस्य मिषेण यां व्रजन्ति ॥ २४ ॥
जलाशयानां मिषतः पयोधिः शुद्धो हि यस्यां प्रतिरथ्यमास्ते ॥
क्रमेण मां वाडवनामवह्निर्जक्षेदितीवापभयो विलीनः ॥ २५ ॥
दुग्धादीनां सिंधवो यत्र लीना भीता नूनं वाडवाद्वेषु सर्वे ॥
सायं प्रातः प्रत्यहं दुग्धदोहा यद्यप्येताः सर्वदा यत्क्षरन्ति ॥ २६ ॥
तस्यां वसन्नभसि मास्यखिलद्विजेभ्यो ।
दत्वा पितुः समधिकं स तु दक्षिणां ताम् ॥
सप्तारके नृपतिसन्निहितः प्रजानां ।
कार्याणि शास्त्रमनुसृत्य चकार धीरः ॥ २७ ॥

जयतीति शरत्सकलचंद्रजित् शरत्सकलचंद्रजित् आननाब्जं । यासां ताः शरत्सकलचंद्रजिदाननाब्जाः । पीनौउन्नतौ अतुलौ कुचौ यासां ताः तथोक्ताः तडिदिव अंबरं वस्त्रं तेन आढ्याः युक्ताः । प्रासादा एव शैलाः पर्वताः तेषां शिखराणि ऊर्ध्वप्रदेशाः तेषु यानि उपगृहाणि सौधानि तानि अधिरूढाः बालाः दिविभवाः दिव्याः दिव्याश्च ता अंगनाश्च दिव्यांगनाः ता इव सर्वकालं यत्र यस्यां नगर्यां विभांति शोभंते । सर्वांगनापेक्षया सौंदर्यात् सौवर्णवसनत्वात् उच्चगृहाधिरूढत्वाच्च देवांगना इव विभांतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अधिकमिति । मनुजाः सुराणां पुरी अमरावती अधिकं पुण्यनगर्यपेक्षया अधिकं सुखदा इति हेतोः यज्ञान् विधाय तामितिशेषः । जग्मुः अनंतरं तत्र अमरावत्यां तथा पुण्यपुरीसदृशं सुखं न इति मत्वा भानां ताराणां मिषेण पातः पतनं तस्य मिषेण यां नगरीं व्रजंति गच्छंति ॥ २४ ॥

जलाशयानामिति । वाडवह्निः वडवानलः क्रमेण प्रथमं क्षाराब्धिग्रासे प्रवृत्तः अनंतरमिक्षुरसोदं ग्रसेदिति क्रमेणांतिमं मांग्रसेत् इतीव यस्यां विलीनः शुद्धः पयोधिः शुद्धोदकसमुद्रः अपभयः सन् जलाशयानां मिषतः व्याजात् रथ्यायां रथ्यायामिति प्रतिरथ्यं आस्ते । यथार्थेऽव्ययीभावः ॥ २५ ॥

दुग्धादीनामिति । दुग्धादीनां क्षीरादीनां सिंधवः समुद्राः वाडवाद्वह्नेर्भीताः संतः यत्र यस्यां वर्तमानासु गोषु लीनाः अंतर्हिताः नूनं । यत् यस्माद्धेतोः एताः गवः सायं संध्याकाले प्रातः प्रातःकाले अहनि अहनीति प्रत्यहं दुग्धः निष्काशितः दोहः क्षीरं यासां ताः दुग्धदोहाः यद्यपि तथापि सर्वदा सर्वकालं क्षरंति स्तनद्वारा स्रवंति ॥२६ ॥

---

४. ' ०भाः ' पा० भे० ।

दाता नृपालगणमूर्धजमौलिमाला-
संघोद्गलत्प्रचुरगंधरजः समृध्द्या ॥
संरंजितामलपदो जयति प्रकामं ।
श्रीशाहुनाम नृपतिर्भुवि कल्पवृक्षः ॥ २८ ॥
यस्मिन् शासति भारतं द्विजवरा यज्ञक्रियातत्परा ।
राजानो जितवैरिणो निजमहीलोकान् मुदा बिभ्रति ॥
वाणिज्याप्तसमस्तभोगनिचया वैश्यास्तदन्ये सुखं ।
क्रीडन्ति स्वपुरेषु नित्यमुदिता देवः सदा वर्षति ॥ २९ ॥
दानप्रदातृजनसंस्तवनप्रसंगे विद्वत्सदस्युपमितिः स बभूव कर्णः ॥
तावन्न यावदुदियाय नरेंद्रवंद्यपादारविंदयुगलो भुवि शाहुराजः ॥३०॥

तस्यामिति । तस्यां नगर्यां वसन् वीरः बल्लालः नभसि मासे श्रावणे मासे अखिलद्विजेभ्यः पितुः बाजिराजात् समधिकं यथास्यातथा तां प्रसिद्धां दक्षिणां दत्ता अनंतरं सप्तारके नृपतिसन्निहितः शाहुसमीपस्थः सन् शास्त्रं नीतिशास्त्रं अनुसृत्य प्रजानां लोकानां कार्यं चकार । दातेति । नॄन् पालयंति ते नृपालाः राजानः तेषां गणाः संघास्तेषां मूर्धजाः मूर्धस्थिताः ये मौलाः मुकुटाः तेषु याः मालाः माल्यानि तेषां संघः समुहः तस्मात् उद्गलत् यत्प्रचुरगंधं रजः परागः तस्य समृद्धिः वृद्धिः तया संरंजिते अमले निर्दोषे पदे चरणौ यस्य तथोक्तः भुवि कल्पवृक्षः श्रीयुक्तः शाहुनामनृपतिः प्रकामं अत्यंतं जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ २८॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् भारतं भरतखंडं शासति सति । द्विजवराः ब्राह्मणाः यज्ञक्रियायां तत्पराः आसन्नितिशेषः । जितवैरिणः राजानः क्षत्रियाः निजा या मही पृथ्वी तत्संबंधिनो लोकान् मुदा हर्षेण बिभ्रति पुष्णंति वैश्याः वाणिज्याप्त-समस्तभोगनिचयाः आसन् । तदन्ये शूद्रादयः नित्यमुदिताः संतः स्वपुरेषु आसन् स्वस्ववृत्या सर्वेपि हृष्टा आसन्नित्यर्थः । देवः पर्जन्यः सदा सर्वकालं वर्षति ववर्ष । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेतिवर्तमाने लट् ॥ २९ ॥

दानेति । सः कर्णः विदुषां सदः विद्वत्सदः तस्मिन् विद्वत्सदसि । स्त्रीनपुं-सकयोः सद इत्यमरः । दानप्रदातारः ये जनास्तेषां संस्तवनं तस्य प्रसंगः तस्मिन् उपमितिः उपमानं तावद्बभूव यावत् नरेंद्रवंद्यपादारविंदयुगलः शाहुराजः भुवि न उदियाय नोदितः ॥ ३० ॥

---

५. श्रीशंभुभूपतनयः शिवनामभूपः' 'द्विजकल्पवृक्षः' इति च पा० भे० । ६. 'ंभूतलं' पा० भे० । ७. 'कालेहरिर्वर्षति' पा० भे० । ८. 'ंशिवनाममूपः' पा० भे० ।

दधाति पादं न गदोऽपि यस्य राज्ये रिपुभ्योऽभिभवः कुंतो नु ॥
वर्षंति मेघा नितरां स्वकाले चोराभिभूतेस्तु कुंतोऽत्र वार्ता ॥ ३१ ॥
स शाहुराजो जयति प्रकामं सुदक्षिणो दक्षिणदिक्पतिर्यम् ॥
संप्राप्य विप्रा निजमर्थितार्थं सद्यो लभन्तेऽलिपतकल्पवृक्षम् ॥ ३२ ॥
वार्ध्यब्जनाकबलिसद्मसु कामिनीनां ।
बिंबाधरेऽमृतमयं स्वरुचिप्रपञ्चः ॥
मन्ये तृणेषु तदमुष्य यतो द्विषंतो ।
धृत्वा मुखे मृतिभयं समरे त्यजन्ति ॥ ३३ ॥
तस्मिन्नृपे पालयति प्रजास्ताः कालोऽतियातः सुमहाननेन ॥
तुल्यं करिष्यंति न केऽपि चक्रू राज्यं कलौ दारितवैरिणेह ॥ ३४ ॥
तपःप्रभावं प्रसमीक्ष्य तस्य कलिः स्वकृत्ये न बभूव शक्तः ॥
अपत्यवीतत्वमलं विधाय नृपे प्रहृष्टः स बभूव नीचः ॥ ३५ ॥
सिंहासनारोहणवर्षतो यः सैकं नृपो विंशतिवर्षयुग्मम् ॥
चकार राज्यं जितशत्रुवर्गः सुराधिपाराधनलब्धकीर्तिः ॥ ३६ ॥

दधातीति स्पष्टार्थमेतत् ॥ ३१ ॥

स इति । सुतरां दक्षिणः कुशलः सुदक्षिणः ॥ ३२ ॥

वार्ध्यब्जेति । वार्धिः समुद्रः अब्जश्चंद्रः । नाकः स्वर्गः । बलिसद्म पातालं कामिनीनां युवतीनां बिंबमिव अधरः तस्मिन् अमृतं अयं स्वरुचेः प्रपंचः विस्तारः । तत् अमृतं तृणेषु अस्तीत्यहं मन्ये । यत् यस्माद्धेतोः अस्य द्विषंतः मुखे धृत्वा समरे संग्रामे मृतिभयं मरणभयं त्यजंति ॥ ३३ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् नृपे ताः प्रजाः पालयति सति महान् कालः अतियातः अतिक्रांतः । अस्मिन् कलौ अनेन तुल्यं केपि राजानः राज्यं न चक्रुः अग्रे केपि न करिष्यंति । किं भूतेन दारिताः वैरिणो येन तथोक्तेन । ॥ ३४ ॥

तप इति । कलिः तस्य राज्ञः तपसः प्रभावं सामर्थ्यं प्रसमीक्ष्य स्वस्य कृत्ये शक्तः समर्थः न बभूव । नीचः सः कलिः नृपे अपत्येन वीतः रहितः तस्य भावः तत्त्वं विधाय अलं अत्यंतं प्रहृष्टः बभूव । यद्वा अपत्यवीतत्वमेव मलः तं विधाय ॥ ३५ ॥

सिंहासनेति । एकेन सहितं सैकं विंशतिवर्षाणां युग्मं विंशतिवर्षयुग्मं एकचत्वारिंशद्वर्षाणीत्यर्थः । शेषं स्पष्टं ॥ ३६ ॥

---

९. ' ०कुतःस्यात् ' पा० भे० । १०. ' ०कुतोहि० ' पा० भे० । ११. ' ०रणे रिपुभयं० ' पा० भे० ।

कलौ नृपाणां परमायुरत्र त्रिंशत्समास्तत्र तु राज्यभोगः ॥
पुण्यस्य राज्ञो द्विदशप्रसंख्यसमाप्रमाणोऽयमनल्पभोगः ॥ ३७ ॥
स सप्तषष्टिप्रमितायुरासीद्धर्ता रिपूणां स्वजनस्य भर्ता ॥
कर्ता क्रतूनां द्विजवर्यधुर्यैरार्यासमाराधनलब्धसंपत् ॥ ३८ ॥
वार्ध्यं गतं देहमवेक्ष्य राजा सर्वान् समाहूय स मंत्रिमुख्यान् ॥
अपृच्छदेकैकमिदं वदाद्य तुरंगसादिप्रवराः कियन्तः ॥ ३९ ॥
सहस्रयुग्मं त्रिसहस्रमेकश्चत्वारि पंचाष्टसहस्रसंख्याः ॥
तुरंगवाहा इति ते यदोचुर्बल्लालनामानमिदं जगाद ॥ ४० ॥
त्वद्वाजिवाहाः कति चात्र संति पुण्याभिधे चापि पुरे कियन्तः ॥
सत्यं वदेत्थं नृपतेर्वचस्तच्छ्रुत्वाऽब्रवीत्सन्नतिपूर्वमेषः ॥ ४१ ॥
संत्यत्र चत्वार्ययुतानि वाजिचरप्रवीरा हि तथैव तत्र ॥
पुण्याभिधे निर्जितवैरिवर्गा मत्तातितातोपगमा महान्तः ॥ ४२ ॥
संग्रामवार्ताश्रवणप्रहर्षा य आहवे देहमिमं तृणाल्पम् ॥
मन्यंत एते धनमानभूषावस्त्रार्चिताः कुंतमुखायुधाढ्याः ॥ ४३ ॥

कलाविति । अत्र अस्मिन् कलौ नृपाणां परं उत्कृष्टं आयुः । यद्वा परमं च तत् आयुश्च परमायुः त्रिंशत् समाः वर्षाणि तत्र वर्षेषु मध्ये पुण्यस्य राज्ञः द्व्यधिकाः दश द्विदश द्विदशप्रसंख्या यासां ताः द्विदशप्रसंख्याः द्विदशप्रसंख्याश्च ताः समाश्च द्विदशप्रसंख्यसमाः द्विदशप्रसंख्यसमाः प्रमाणं यस्य स द्विदशप्रसंख्य-समाप्रमाणः राज्यभोगः । अयं तु अनल्पः भोगो राज्यभोगः यस्य स अनल्प-राज्यभोगः आसीत् ॥ ३७ ॥

स इति । द्विजवर्येषु धुर्याः श्रेष्ठाः तैः तद्द्वारेत्यर्थः क्रतूनां यज्ञानां कर्ता । कृत्-कर्मणोः कृतीति षष्ठी ॥ ३८ ॥

वार्ध्यमिति । सः राजा देहं वार्ध्यं वृद्धत्वं गतं अवेक्ष्य सर्वान् मन्त्रिमुख्यान् समाहूय तुरंगसादिप्रवराः अश्वारोहश्रेष्ठाः कियंतः संतीदं वद इति एकैकं अपृच्छत् ॥ ३९ ॥

सहस्रेति स्पष्टं ॥ ४० ॥ त्वदिति ॥ ४१ ॥

श्रुत्वाब्रवीत्संनतिपूर्वमेष इत्युक्तं तदेवाह संत्यत्रेति द्वाभ्यां । चत्वारि अयुतानि चत्वारिंशत्सहस्राणि । मत्तात,तातोपगता इत्यनेन परंपरागताः नत्वाधुनिका इति दर्शितं ॥ ४२ ॥

संग्रामेति । आहवे युद्धे । अभ्याघातसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवा इत्यमरः ॥ ४३ ॥

निशम्य वाक्यं नरपोऽतितुष्टस्तदैव राज्यं निजमस्य हस्ते ॥
प्रत्यर्पयामास स वाजिदंतिकोशादिभिः संयुतमत्युदारः ॥ ४४ ॥
पितामहेन प्रपितामहेन स्वयं च तातेन सदार्जितं यत् ॥
प्रधानसात्तत्सलकं चकार सुपात्रनिक्षेपनिराकुलात्मा ॥ ४५ ॥
सर्वान् समभ्यर्च्य धनेन वस्त्रैरंतःपुरस्थान्नगरस्थितांश्च ॥
आबालवृद्धं स जगाद राजा प्रधानवर्यो ह्यविताधुना वः ॥ ४६ ॥
ततो नृपः क्रोशयुगे स्थितां तां कृष्णां समभ्येत्य नदीमदीनः ॥
पत्नीसहायः प्रतिपूज्य चक्रे स्तुतिं सुराधीश्वरदेहजायाः ॥ ४७ ॥
कृष्णे कृष्णतनूद्भवे भगवति ब्राह्मी लिपिः पापिनो ।
नायं यास्यति नाकमित्यवितथा भालस्थिता याभवत् ॥
तां मिथ्या न करोषि वारिणि निजे स्नातं दिवं यन्नय-
स्येनं तत्तव वर्णने भुवि नरो नैवास्ति कश्चिद्विभुः[12] ॥ ४८ ॥

निशम्येति । निशम्य श्रुत्वा अत्युदारः स शाहुः ॥ ४४ ॥ पितामहेनेति । प्रधानाधीनं प्रधानसात् ॥ ४५ ॥

सर्वानिति । वः युष्मान् अविता रक्षिष्यति । यद्वा वः युष्माकं अविता रक्षकः अस्तीतिशेषः ॥ ४६ ॥

तत इति । पत्नी सहायो यस्य सः पत्नीसहायः । अनेन पत्न्या सहगमनं कृतमिति सूचितं । सुराधीश्वरो विष्णुः तस्य देहः तस्माज्जाता तस्याः । कृष्णा कृष्णतनुः साक्षादिति कार्तिकमाहात्म्यं ॥ ४७ ॥

स्तुतिं चक्रे इत्युक्तं तामेवाह कृष्णे इत्याद्यष्टाभिः पद्यैः । कृष्णे इति । कृष्णो विष्णुः । विष्णुर्नारायणः कृष्ण इत्यमरः । तस्य तनुः शरीरं तस्मादुद्भवा तत्संबुद्धौ हे कृष्णतनूद्भवे । अत्र पाद्मे कार्तिकमाहात्म्ये कृष्णादिनद्युत्पत्तिप्रकारोलिखितः सोत्रानुसंधेयः । हे भगवति कृष्णे । अयं पापी नाकं न यास्यति स्वर्गं न गमिष्यति । नाकः स्वर्गांतरिक्षयोरिति विश्वः । इतिं या पापमस्यास्तीति पापी तस्य पापिनः । अत इति ठनाविति इनिः । भालस्थिता ब्राह्मी ब्रह्मण इयं ब्राह्मी । तस्येदमित्यण् । न वितथा अवितथा सत्या लिपिः अभवत् आसीत् तां मिथ्या न करोषि निजे वारिणि स्नातं एनं पापिनं । अन्चादेशे एनादेशः । दिवं स्वर्गं नयसि तत्तस्मात् कारणात् तव वर्णने भुवि कश्चित् नरः विभुः समर्थः नास्ति । ब्रह्मलिपेः संरक्षणं स्वर्गं प्रति नयनं च विरोधस्तस्माद्विरोधाभासालंकारः । परिहारस्तु ना अयमितिच्छेदः । नृशब्दस्य प्रथमा अयं ना नरः नाकं स्वर्गं यास्यति इति ॥ ४८ ॥

---

१२ ' ०प्रभुः ' पा० भे० ।

मातः पापचया मया हि[13] विहिता निःशंकमंकस्थितम् ।
बालं कालमुखान्न मोचयसि चेत्क्लेशापहाख्यां[14] त्यज ॥
भानुर्भाति न वा क्षमा न सहते चंद्रो न चंदत्यथो ।
वायुर्वाति न वेति कुत्रचिदियं वाणी श्रुता किं वद ॥ ४९ ॥
आधारात्तव देवि पातकततिस्त्रैलोक्यमातः कृता ।
कीनाशप्रभवं भयं न गणितं लोकापवादादपि ॥
देवेंद्रैरभिवंदिते भगवति त्वन्नाथमंबाधुना ।
कालश्चेद्ग्रसिता व्रजेत्तव लयं कीर्तिः पुरा संचिता ॥ ५० ॥
दैत्यद्विट्पदसंभवांगुलिनखाग्रोद्भूतभागीरथी-
पाथस्तुंगतरंगसंगतमरुत्स्पर्शक्षणे निर्मलाः ॥
जायंते मनुजा व्रजंति च दिवं त्वं यत्स्वयं श्रीहरिः
साक्षान्मृत्युभयाद्विमोचयसि चेन्नाश्चर्यमेतत्तव[15] ॥ ५१ ॥

मातरिति । हे मातः मया तु पापचयाः पापसंघाः निःशंकं विहिताः त्वदाश्रयादिति भावः अंके उत्संगे स्थितं बालं मां कालस्य यमस्य मुखात् न मोचयसि चेत्क्लेशान् अपहंतीति क्लेशापहा क्लेशापहा चासौ आख्या क्लेशापहाख्या तां त्यज मुंच । अपेच क्लेशतमसोरिति डः । न तु तव रक्षणे मम शक्तिर्नास्ति क्लेशापहाख्यां त्यक्ष्यामीति चेदाह । भातीति भानुः नभाति न प्रकाशते । क्षमते सा क्षमा पृथ्वी न सहते न क्षमते । चंदतीति चंद्रः न चंदति नाह्लादयति वातीति वायुः न वाति न वहति । इति वाणी कुत्रचित् श्रुता किं वद । इदं यथा कदापि न भवति तथा क्लेशापहाख्यात्यागोपि न तस्मान्मद्रक्षणमेव तव युक्तमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

आधारादिति । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यं । चतुर्वर्णादित्वात्स्वार्थेष्यञ् । त्रैलोक्यस्य माता त्रैलोक्यमाता तत्संबुद्धौ हे त्रैलोक्यमातः हे देवि मया तव आधारात् पातकानां ततिः कृता कीनाशो यमः । कृतांते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु इत्यमरः । तस्मात्प्रभवं भयं न गणितं लोकापवादादपि भयं न गणितं देवेंद्रैः अभिवंदिते हे भगवति हे अंब त्वं नाथो यस्य तं मां कालः ग्रसिता चेत्पुरा संचिता ते कीर्तिः लयं व्रजेत् गच्छेत् ॥ ५० ॥

दैत्येति । दितेः कश्यपपत्न्याः अपत्यानि दैत्याः । दित्यदित्यादित्येत्यादिना ण्यः तान् द्वेष्टीति दैत्यद्विट् वामनः तस्य पदं वामचरणः तस्मात्संभवा या अंगुलिः अंगुष्ठः तस्य नखं तस्य अग्रं तस्मात् उद्भूता या भागीरथी तस्याः यत्पायः उदकं तस्य तुंगाः उच्चाः ये तरंगास्तैः संगतो यो मरुत् वायुस्तस्य यःस्पर्शक्षणः

---

१३. ' ०तु० 'पा० भे० । १४. ' ०पापाप० ' पा० भे० । १५ ' ०यत् ' पा० भे० ।

कुक्ष्या यस्य गुणो न बाधित इति श्रीरामचंद्रप्रभुः ॥
सद्वैय्याकरणाद्विशिष्यत इति त्वं वाक् तमेवाश्रय ॥ १४८ ॥
त्वदधिपतिरयं सदाश्रयाशः स परं सर्वजनाश्रयप्रदोऽस्ति ॥
जनयति बहुतापमंतिकस्थः स पुनर्विष्णुरनेकतापहंता ॥ १४९ ॥
शोभंते न कलाकलापकुशलाः कांता हि कांतं विना
तद्वाणि स्पृहणीयसद्गुणगणं श्रीनायकं संश्रय ॥
नन्वस्ति ज्वलनः पतिर्म इति दुस्तर्कं वृथा मा कृथा
यत्स्वप्नेऽप्यविवाहिते न रमणे मुख्या रमन्ते स्त्रियः ॥ १५० ॥

किं च भगवान् श्रीरामो वैय्याकरणादपि विशिष्यत इति स एवाश्रयणीय इत्याह । नो जात इति । हरेः प्रत्ययः सकृज्जातो न लुप्यते 'इयं ज्ञानकला त्वंतः सकृज्जाताऽभिवर्धते' इति वासिष्ठोक्तेस्तु राजन् सु इत्यत्र प्रकृतेः परो जातोऽपि सुरूपोऽपि प्रत्ययो लुप्यते । हल्ङ्यादि सूत्रात् । किं च यस्य हरेरादेशः क्वचिन्नविकल्पते 'भीषास्माद्वातः पवत' इत्यादि श्रुतेः अस्य तु हर एहि हरयेहीति लोपः शाकल्यस्येति लोपरूप आदेशो विकल्पते यस्य भगवतो वृद्धिः परकीयगुणं न बबाधे । किं तु परगुणरसिकैवाभूत् । यद्वा यस्य वृद्धिः परिस्फूर्तिस्तथा तथा गुणस्य मैत्र्यादिकस्यापि वृद्धिरेव न बबाध इत्यस्य तु वृद्धिरेचीति (वृद्धिरादृणइतिगुणं बाधते गंगौघ इत्यादौ) ॥ १४८ ॥

हे वाणि यद्येवं न मन्यसे किमि 'त्यग्निर्मे वाचि श्रित' इत्यादि श्रुतेरुत्पन्नेवाह्मग्निनाधिष्ठितेति कथमन्यं भजेयेति चेन्मैवं तदाश्रयो न स्वार्थहेतुरित्याह । त्वदधीति आश्रयाशः आश्रयस्याशा यस्येति स्वातंत्र्याभावः आश्रयं अश्नातीति च हरिस्तु सर्वाश्रयप्रदः अग्निस्तापं जनयति हरिस्त्वनेकतापहा नानात्वहंता च ॥ १४९ ॥

तस्मात्सुखहेतुर्गुणवान् श्रीमानेवाश्रयणीय इत्याह शोभंत इति अग्निः पतिरस्तीति दुस्तर्कं मा कृथाः यत् सर्वस्त्रीसाधारणमिदं तथा च श्रुतिः 'सोमः प्रथमो विविदे गंधर्वो विविद उत्तरः । तृतीयो अग्निस्ते पतिस्तुरीयस्ते मनुष्य इति' एवंचाग्निः पतिरिति कृत्वा न काभिरपि तुरीयो वृतः । अपि तु म्रियत एव तस्मात्त्वं तुरीयं मनुष्यजं त्वृणु स च श्रीकृष्ण एव नान्यः । यद्यग्निना तव विवाहोऽभविष्यत्तर्हीदं वक्तुं सांप्रतमभविष्यत् स त्वविवाहितोऽस्ति । अविना मेषेण वाहितश्च कृष्णस्तु विवाहितोऽस्ति परं त्वं मुग्धत्वान्न जानीषे । विना गरुडेन वाहितस्तस्माद्विवाहितं स्वतःसिद्धकांतं ककारांतत्वाच्छ्रीनायकं परित्यज्याविवाहिते रमणं मुख्यानां स्त्रीणां दूषणायेत्याह न स्वभेति । मुखे भवा मुख्या ॥ १५० ॥

अंगेषु मुख्या द्विजमध्यसंस्था बाणानुसंधानपराऽसि नित्यम् ॥
अंधास्थिरप्रेमरसा रसज्ञे नरस्तुतिं तत्त्यज कर्णवत्त्वम् ॥ १५१ ॥
जिव्हे सर्वरसज्ञतां त्वयि गतां ज्ञात्वा समंतात् स्थिता
आसन् श्रीरघुनाथसद्गुणकथालाभार्थमेते द्विजाः ॥
तद्वार्ताऽपि च न त्वयीति शिथिला रुष्टा किमेकैकशो
निष्क्रांता इव संभ्रमात्तदधुना रामेत्यपि त्वं वद ॥ १५२ ॥
युक्तं स्वपंजरचरो हरितत्त्वसेवी
लोके न च क्वचन गच्छति पक्षपातम् ॥
व्यक्ताक्षरं सुमधुरं निगदन् द्विजेंद्रो
राजेंद्रमभ्यरमयत्सुतरां शुकाख्यः ॥ १५३ ॥

एवं भगवत्स्तुतिं कर्तव्यां विधाय नरस्तुतेर्दूरतरोत्सारणं कार्यमिति साधयात । अंगेषु मुख्येति अंगेषु अवयवेषु मुखे भवाऽसि दंतमध्यवर्तिनी शब्दानुसंधानपरा अंधस्यन्ने स्थिरः प्रेमरसो यस्याः कर्णपक्षे अंगदेशेषु मुख्योऽधिपतिर्द्विजमध्ये विप्रमध्ये संस्था स्थितिर्यस्य याचकैर्वेष्टित इति यावत् । यद्वा द्विजाः क्षत्रियास्तत्र संस्था प्रतिष्ठा यस्य ननु कैवर्तकपुत्रस्य कथं क्षत्रियेषु संस्था यदयं बाणानुसंधानपरो महाधानुष्कः अंधे धृतराष्ट्रे स्थिरः प्रेमरसो यस्य तदीयसंततिहितनिरतः नरोऽर्जुनः प्राकृतननश्च ॥ १५१ ॥

जिव्ह इति मुखे भवो मुख्यो यो रसः उत्तमरसश्च । द्विजा दंता ब्राह्मणाश्च । अयं भावः रसज्ञमुखेन हि हरिगुणोल्लसनं परमरमणीयमिति तां त्वयि ज्ञात्वा भगवत्कथालाभार्थमेते द्विजास्त्वां परित आसन् त्वं न प्रौढेति कृत्वा तादृश्यां त्वयि पुनरागमिष्याम इत्येकदा निर्गतास्ततस्त्वां प्रौढां ज्ञात्वा पुनरागत्य स्थितास्त्वत्परितोषायापि त्वदलभ्या य इक्ष्वादीनां रसास्तानपि तुभ्यं दत्तवंतः । तथापि त्वयि रामकथावार्ताऽपि नास्तीति निर्विण्णा रुष्टाः संतो निर्गंतुमारब्धाः संति । अधुनाऽपि तर्हि अनभ्यस्तेन कीर्तनेनालं केवलं रामेत्यपि वदेति ॥ १५२ ॥

इदानीं श्रीशुकेन कीर्तनमेव परिशीलितमिति तदुक्तामित्याह । युक्तमिति स्वपंजरगतः स्वः आत्मा ब्रह्म स एव पंजरः स्वकीयपंजरश्च अन्यपंजरे स्थापितश्चेत्तत्रत्येनसहवासान्न सम्यक् ब्रवीतीति च हरेस्तत्त्वं हरितत्वं हरिद्वर्णत्वं च पक्षपातमाग्रहं पक्षैः पातं गमनं च व्यक्तं यदक्षरं ब्रह्म सगुणं रामकृष्णादि स्पष्टाक्षरं च यथास्यात्तथा शुकाख्यो योगींद्रः कीरश्च । द्विजेंद्रः पक्षिश्रेष्ठो द्विजश्रेष्ठश्च राजेंद्रं परीक्षितं राजश्रेष्ठं च ॥ १५३ ॥

तालिका हस्तगा चेत्स्यान्नामादेशपुरःसरम् ॥
सखे भवसि रे ब्रह्मकपाटोद्घाटनक्षमः ॥ १५४ ॥
संतो यद्रघुनाथसद्गुणगणव्याख्याप्रसंगांतरे
पिष्टातैरवधूलयंत्यविरलं भालस्थलं देहिनाम् ॥
तन्मन्ये परमेष्ठिसृष्टजननव्युत्थाननिःश्रेणिका
जाग्रद्दुर्लिपिमार्जनस्य सुजनाः कुर्वंत्यहो रूपकम् ॥ १५५ ॥
निद्रा हते प्रेयसि कुंभकर्णे वैधव्यदीक्षां व्यधितेत्यतः किम् ॥
श्रोतुं कथां याति तथा पुराणम् न ग्राम्यगीतं विबुधैर्विगीतम् ॥ १५६ ॥
अथस्मरणम् ॥ अच्युतपदं मनसि कुरु जनयेदच्युतपदं महानंदम् ॥
न हि क्षोद्रवाः समुप्ताः क्षेत्रे जनयन्ति साधुगोधूमान् ॥ १५७ ॥
चेतश्चंचल संचरस्यतितरां बद्धस्पृहं सत्फले
प्रायेणैव तिरस्करोषि सुमनस्संघान् खले चाणके ॥
धत्से प्रेम वलंबसे च विटपांस्तद्वानरोऽसीत्यतः
श्रीरामं करुणार्णवं भज परं गेहानुबंधं त्यज ॥ १५८ ॥

कीर्तनप्रसंगेन तालिकावादनं स्तौति । तालिकेति । तालिका प्रसिद्धा उद्घाटनयंत्रं च किल्लीति भाषायां । ' अस्योद्घाटनयंत्रं तु तास्यपि प्रतितास्यपीति'हैमः । नामादेशः नामसंकीर्तनं नाम्ना आदेशो निदेशः मुद्रितकपाटोद्घाटनेनांतस्थवस्तुदर्शनाय राज्ञानो द्वयीं गतिं आचरंति अमुकोऽयमागत एनं प्रति कपाटमुद्घाट्य अंतर्वस्तु दर्शितव्यामित्येवंरूपः संदेशः भृत्यद्वारा लेख्यद्वारा वा अन्या तालिकादानं एतद्द्वयमंतरेण मुद्रितकपाटोद्घाटनं न संभवति तद्वत् ॥ १५४ ॥

पिष्टातैर्भालोद्धूलनं वर्णयति । संत इति । पिष्टाताः सुगंधिचूर्णानि बुक्केति प्रसिद्धाः कीर्तनमध्ये यदेतदाचरंति तस्यायमभिप्रायः । वक्तृश्रोतृणां भाले ब्रह्मणा या जन्ममरणानां परंपरा लिखिता सा सर्वेषां कीर्तनजनितहरिप्रसादेन मार्जितैवेति रूपकं अनुकरणं ॥ १५५ ॥ निद्रेति स्पष्टं ॥ १५६ ॥

अथ स्मरणभक्तिमाह अच्युतमिति भगवत्पदं ब्रह्मपदं च ॥ १५७ ॥

स्मरणस्य मनोधर्मत्वात्प्रार्थयते । चेत इति । फले कर्मणां फले वृक्षफले च सुमनसः साधवः पुष्पाणि च खले दुर्वृत्ते अणके कुत्सिते प्रेमाणं धत्से चाणके चणकानामिदं तत्र खले प्रसिद्धे विटपान् वृक्षविस्तारान् नारश्रेष्ठांश्च वलंबसे अवाप्योरुपसर्गयोरित्यकारलोपः ॥ १५८ ॥

रे रे चित्त लयो ममामृतकरे स्यादित्यतो मा स्म गाः
स्वास्थ्यं यद्भवसिंधुतोपकुदयं रात्रिंचरोऽतर्जडः ॥
श्रीरामस्तु भवाब्धिशोषणकरो रात्रिंचरद्वेषणो
नित्यं चापलताधरोऽप्यमृतदस्तत्तत्र शीघ्रं विश ॥ १५९ ॥
चंचलस्य विलये तव चेतो योग्यतां वहति चापलताभृत् ॥
युज्यते कथमयं हिमरश्मिमंडलं जलमयं किल यस्य ॥ १६० ॥
मनोऽसि सांतं भज तर्ह्यनंतं क्षयालसं चंद्रमसं जहीहि ॥
स हि स्वयं सांत इति प्रशस्तं धत्ते सदाऽनंतपदावलंबम् ॥१६१॥
रे रे चित्त त्यज द्वैतं त्वमेकत्वं समाश्रय ॥
ततश्चासि चिदेव त्वं नात्र कार्या विचारणा ॥ १६२ ॥
अयि चित्त समुत्थापित्तवदभृशमुत्क्लेशयते भवो यदि ॥
समसितरुचिराज्यसंभृतं भज शीघ्रं सुखदं महागदम् ॥ १६३ ॥
अथ कथय कथं नु मत्तवन्मां भ्रमयासि पित्तमिवेह वित्तहेतोः ॥
रघुपतिपदपद्मचिंतया त्वं भव तूर्णं मम चित्त पूर्णवित्तम् ॥१६४॥

रे रे चित्तेति । 'पंचत्वोत्तरं मनसश्चंद्रमसि लयो भवतीति' श्रुतिसिद्धमर्थं मनसि कृत्वाह ममामृतकरे लयः स्यादिति किं तेन जन्ममरणनिस्तारो भवति नेत्याह भवः शिवः सिंधुः समुद्रः भवसिंधुश्च दोषाकरोऽतर्जड इति गते रात्रिंचरा राक्षसाः चापलता धनुर्वल्ली चांचल्यं च । चापलश्चपल इतिद्विरूपः । अमृतं मोक्षं ददाति चंद्रस्तु अमृतं करे कृत्वा प्रलोभयति न तु ददाति ॥ १५९ ॥

चंचलस्येति गतार्थः पूर्वश्लोकेन ॥ १६० ॥

सांतेन सांताश्रयणे कृते किं स्यादित्याह । मन इति । सांतमंतसहितं सकारांतं च । अनंतं नाशरहितं भगवंतं ननु ममाधिपतिश्चंद्रोऽस्तीति तं विहाय कथमन्यं भजामि चेत् मैवं तदाश्रयस्याकिंचित्करत्वात् । यतः स हि चंद्रमाः स्वयं सांत इति कृत्वाऽनंतपदं विष्णुपदमाकाशपदं च ॥ १६१ ॥

रे रे चित्तेति द्वंतं भेदं द्वयोस्तकारयोः समाहारो द्वितं तदेव द्वैतं द्वितकारात्मतां त्यज ततश्चि इत्युर्वरितं एकत्वमभेदं । एकः 'त्' यस्य एकत् तस्यभावः एकत्वं एकहल्रूपतकारं भज ततश्चिदिसि भवति ॥ १६२ ॥

अर्यांति । उत्क्लेशयते बाधते उपस्थितवमनमिव करोति सम्यक् असिता कृष्णा रुचिर्यस्य सचासौ राज्यसंभृतः राजभावापन्नस्तं समा न्यूनाधिकप्रमाणरहिता सिता शर्करा यस्मिंस्तच्च तद्रुचिराज्यं सद्यस्कघृतं तेन संभृतं च महागदं महती गदा यस्य तं कृष्णं शुंठीं च ॥ १६३ ॥

अथेति पूर्णं वित्तं द्रव्यं यस्य पूर्णवित्ता ब्रह्मसंपन्नता च ॥ १६४ ॥

पित्रा पितृव्येण च नामशेषतामापादितासीच्छ्रुतिरत्र विष्टपे ॥
अतः स्वधर्माचरणे धृतव्रतः प्रह्लाद एष स्मृतितत्परोऽभवत् ॥ १६५ ॥
अथ पादसेवनं ॥ प्राज्ञानुभूतो भविता यतः स्वप्रत्ययः स किम् ॥
प्रसादः श्रीमतः सिध्येत्पादाधारं विना दृढम् ॥ १६६ ॥
अपि प्रसंगवशतो यो वैकुंठपदं श्रितः ॥
शस्त्वा ब्रवीमि निःशंकं स वैकुंठपदं श्रितः ॥ १६७ ॥
न विष्णुपदसेवनं त्यजत मानवाः सर्वथा
नरस्य कृतकृत्यता भवति यद्द्विजाधीश्वरः ॥
सदाचरणतत्परोऽमृतकरोऽप्यमायां गत-
स्ततः परमधाम्न्यहो विशति कर्मसाक्षिण्यसौ ॥ १६८ ॥

अथ यत्प्रह्लादः स्मरणं प्राधान्येन चकार तदुक्तमित्याह पित्रेति पित्रा हिरण्यकशिपुना पितृव्येण हिरण्याक्षेण नामशेषतां लोपं श्रुतिः श्रवणं वेदश्च धर्मो भगवत्सेवारूपो जीवनिष्ठः नित्यनैमित्तिकरूपश्च स्मृतिः स्मरणं मन्वादिधर्मशास्त्रं च धर्मानुष्ठाने प्रत्यक्षश्रुत्यभावे स्मृतिरेव प्रमाणमावहतीति ॥ १६५ ॥

पादसेवनभक्तिमाह प्राज्ञ इति । यः प्राज्ञैर्ब्रह्मादिभिरनुभूतः स्वप्रत्ययः आत्मज्ञानं यतो भविता स श्रीमतो हरेः प्रसादः पादाधारं विना किं सिध्येत् तस्मात्सोऽपेक्षितः यथा प्रज्ञ एव प्राज्ञ इति प्राज्ञेनानुभूतः स्वप्रत्ययः स्वार्थप्रत्ययः अण् ' प्रज्ञादिभ्योऽण् इति ' सूत्रात् स यस्माद्भविता स आढ्यस्य प्रसादः नामप्रसादः प्रसादशब्दादाणि कृते प्रासादो भवति स दृढं पादाधारं विना न स्यात् तथा पादो नाम पाषाणादिभिः प्रासादतलभूमिगर्भे दार्ढ्यार्थं पूरणं ' पायाइति लोके ' ॥ १६६ ॥

अपीति । सकामतयाऽपि वैकुंठो विष्णुर्लोकविशेषश्च ॥ १६७ ॥

न विष्विति सर्वदा विष्णुपदसेवनं कुरुत तत्फलं नरस्य सर्वथा कृतकृत्यता तत्रायमेव दृष्टांतः यथा नरस्य पार्थस्य एवं सामान्यतः कृतकृत्यतामुक्त्वा विशेषाकारेणाह द्विजाधीश्वरः ब्राह्मणः सदाचरणतत्परः अमृत्तकरः अमृतं भक्तिर्मोक्षश्च करे यस्य जीवन्मुक्त इत्यर्थः । अत्र दृष्टांतोऽयमेव यथा द्विजाधीश्वरश्चंद्रः सदाचरणतत्परः विष्णुपदस्थितः आकाशस्थितः अमृतकरः सुधाकरः स च अमायां अमावास्यायां गतः परमधाम्नि कर्मसाक्षिणि सूर्ये विशति विदेहभावमाप्नोति तद्वत् । नन्वेतेन ' स्वधर्मे निधनं श्रेयइति ' साक्षाद्भगवता कर्तव्यत्वेन प्रतिपादितस्य स्वधर्मस्य त्याग आपद्येतेति चेन्न सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीये भगवच्चरणसेवने स्वधर्मस्यापि संपद्यमानत्वात् तथाहि यो द्विजः सदाचरणतत्परः सदाचरणे विहिताचरणे तत्परो नेति न तथा योऽमृतकरः स यज्ञशेषहस्तो नेति न तस्य श्रौतस्मार्तोभयमपि तत्रैव च संपद्यत इति । अथ द्विजाधीश्वरः क्षत्रियः येषामुप-

सर्वोपरि वरीवर्ति सदा रामपदाश्रयः ॥
गणिकासंगिनोऽप्यस्मिन्नातिमुक्ताः सहस्रशः ॥ १६९ ॥
विष्णोः सर्वविषयवानिवहात्पादपद्मे विशेषः
कश्चिद्वाचामविषय इति स्पष्टमेते न विद्मः ॥
लङ्घ्वा वक्षस्यपि पदामियं सर्वदा पद्मसद्मा
त्यक्तच्छद्मा सरसमनसा सेवते येन पद्मा ॥ १७० ॥
श्रीप्राणनाथमृदुसुंदरपादपद्म-
संवाहनोत्थसुखनिर्भरकृष्टचेताः ॥
श्रीस्तस्य किं क्षणवियोगजदाहभीता
हस्ते बिभर्ति किल तत्प्रतिमासरोजम् ॥ १७१ ॥

नयनं ते सर्वेऽपि द्विजा इति क्षत्रियवैश्ययोरपि द्विजत्वात् । चंद्रदृष्टांतसहितः प्राथमिकोऽर्थः पूर्ववत् तस्य 'धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यतेइति' धर्मसंपादनं तु यथा यः क्षत्रियः सदाचरणतत्परः सदा च रणे युद्धे तत्परो नेति न तथा योऽमृतकरः सः अमृताः जीवंतः कराः करभारा यस्य स नेति न अथ द्विजाधीश्वरो वैश्यः प्राथमिकोऽर्थः सदृष्टांतः पूर्ववत् तस्य 'कृषिवाणिज्यगोरक्ष्य मिति' धर्मसंपादनं तु यथा यो वैश्यः सदाचरणतत्परः सदा चरणे इतस्ततः संचरणे वाणिज्ये अथवा अंतर्भावितण्यर्थेन चारणे गवादीनां तत्परो नेति न तथा अमृतकरः दुग्धकरः अमृता जीवंती कला मूलधनवृद्धिः यस्य रलयोरैक्यात् 'कलास्यान्मूलरेवृद्धाविति' मेदिनी । अथ शूद्रः द्विजास्त्रिवर्ण्यमधीश्वरा यस्येति प्राथमिकार्थः पूर्ववत् 'परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजमिति' त्रैवर्णिक-चरणसेवनरूपधर्मसंपादनं यथा यः सदाचरणतत्परः स तादृशपरिचर्यावान् वर्तत एव मृतं याचितं अन्नादि करे यस्य अथवा ब्राह्मणभोजनस्यापि यज्ञत्वं 'त्रयः पाकयज्ञा हुता अग्नौ हूयमाना अग्नौ प्रहुता ब्राह्मणभोजने ब्रह्मणि हुता इति' सूत्रात् ततश्चामृतं द्विजभुक्तशेषं करे यस्येति ॥ १६८ ॥

सर्वेति 'यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् । योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि । सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽजसेति भागवतं सदा रामपदस्य आश्रयः सन् आरामः स एव पदं तस्य आश्रयः गणिकावेश्या यूथिका च अतीवमुक्ताः पुंश्चल्यश्च ॥ १६९ ॥

किंच लक्ष्म्या व्यवहारदर्शनेनापि भगवत्पदेऽस्ति कोऽप्यनिर्वचनीयो विशेषइति गम्यत इत्याह विष्णोरिति ॥ १७० ॥

श्रीति तस्य पादस्य प्रतिमाभूतं सरोजं कमलं ॥ १७१ ॥

वत्से विष्णुपदे सुखं समधिकं यद्भागगम्यं परो
लाभः किंच जगत्त्रयीमहितता तस्मात्तदेवाश्रय ॥
अंतःक्षीरनिधेर्मुहुर्मुहुरिति श्रीविष्णुपद्या रमा
कारुण्यात्किल शिक्षितेव चरणं नास्य क्षणं मुंचति ॥ १७२ ॥
विरक्ता मुक्ता अप्यनिशमनुरक्ता पदामिदं
भजंते तत्कोऽस्मिन्मधुरिमगुणो नास्मि कलये ॥
स संप्रत्यास्वाद्यो यदि तदुपहासोऽत्र तदजः
शिशुः सन्नंगुष्ठं रसयति जलेंऽतर्वटदले ॥ १७३ ॥
लब्ध्वा वक्षस्यपि पदमियं तीर्थपादस्य विष्णो-
र्वारंवारं चरणकमलं सेवते स्नेहसांद्रा ॥
कन्या धन्या सकलसरितां पत्युरत्युत्तमांगी
युक्तं स्त्रीणां भवति बहुशो मातृगेहं सुखाय ॥ १७४ ॥
नेत्रारुण्यं यदेतद्भवति ननु रुषो लिंगमाक्षिप्रसादः
स्नेहैः पादोपचारादिति सुरभिषजोऽधीतमंतः समुद्रम् ॥
मच्छीलाय प्रकुप्येन्न स खलु भगवान् सुस्थिरात्मेति मुग्धा ॥
स्निग्धा दुग्धाब्धिकन्या चरणसरसिजं सेवते सत्यनन्या ॥१७५॥

वत्स इति विष्णुपदी भागीरथी सा च समुद्रकांता ततश्च रमाया जननी यदा रमा समुद्रान्निर्गंतुमारब्धवती तदा या शिक्षिता किमिति विष्णुपदे सुखमधिकं किं च जगत्त्रयपूज्यत्वं च तदुभयं तत्रत्यया मयाऽनुभूतमतस्त्वं तदेवाश्रयेति तेन सा सर्वदा तन्निष्ठा भवतीति तात्पर्यं ॥ १७२ ॥

विरक्ता इति शिशुभावं विनांगुष्ठेरसिते जगत्युपहासः स्यादिति शिशुरभूत् शैशवमपि कृतकामिति संशयानः सर्वभूतापरमे यत्पुनर्जलमवशिष्टं तत्तु जडं ज्ञानशून्यं न किमपि ज्ञातुं समर्थं तत्रापि वटदले लीनः सन् महतामनुचिताचरणस्य परमदुष्करत्वादेतेनापि व्यवहारेण पूर्वोक्तोऽर्थः सुसाध्यएवेति ॥ १७३ ॥

प्रासंगिकतया लक्ष्मीकर्तृकपादसेवनमुत्प्रेक्षते द्वाभ्यां । लब्धेति । तीर्थं भागीरथी पादे यस्य सा तु समुद्रपुत्र्या लक्ष्म्या माता भवति ॥ १७४ ॥

नेत्रारुण्यमिति लक्ष्म्या समुद्रमथनात्पूर्वं धन्वंतरिणा सह एकत्रावस्थानात्सकाशाद्द्वयमधीतं किं तत् नेत्रारुण्यं क्रोधेनापि भवति नेत्रप्रसादस्तु स्नेहैर्घृतादिभिः पादोपचारेणेति ततश्च मम शीलं चंचलं भगवांस्तु स स्वस्मैकुपितस्तु नस्यादित्याशंक्या स्नेहसांद्रा सती मुहुः पादोपचारं कुरुते कृतेऽस्मिन्सर्वदाक्षिप्रसादः आरुण्यापगमेन आरुण्यं नास्ति चेत्कोपो नास्तीति मुग्धभावरमणीयं ॥ १७५ ॥

रामश्चिन्मयविग्रहोऽस्य जगति प्राप्तुं पदप्रख्यतां
भूत्वैवामृतवृत्ति संततमधोवक्त्रं सदप्यात्मनः ॥
आकल्पं नलिनं तपो यदि गुणाधानाय तीव्रं तपे-
ल्लोके यन्नालिनं तदेव नलिनं को वा विशेषो भवेत् ॥ १७६ ॥
तोये तामरसं तपः प्रभुपदं स्यामित्यताप्सीदधो-
वक्त्रीभूय ततस्तु तत्र समभूत्सश्रीकता केवलम् ॥
नैवांघ्रित्वमथो हताशमपि तच्चाद्यापि चंद्रोदये
सद्यः संभृतरामचंद्रचरणं पश्याधिना ताम्यति ॥ १७७ ॥
नलिनं मुख्यमावासं यद्यप्यास्ति तथाप्यहम् ॥
श्रीरामचरणौपम्ये मन्ये मलिनमेव तत् ॥ १७८ ॥
श्रीरामस्य नखेंदुनाऽस्मि विजितः स्वेंदुः पुनः सन्निति
क्षीणात्माथ निरेति तत्कुलगुरुं वक्तुं जडध्यात्मजः ॥
रामश्चंद्र इवेति तद्विषयितां नीतोऽसि शिष्टैः सखे ॥
तत्किं ग्लायसि याहि सांत्वित इति प्रायः शनैर्वर्धते ॥ १७९ ॥

पादसेवनप्रसंगात् पादस्य सौभाग्यमाह राम इति अमृतवृत्ति अयाचितवृत्ति अमृते जले वर्ततइत्यमृतवृत्ति आत्मनो गुणाधानाय अधोवक्त्रमपि सत् इति नामनामिनोरभेदाध्यवसायेन यथावस्थितत्वनलिनमधोवक्त्रत्वं चोच्यते । अधोवक्त्रमपिः नलिनमेव न तत्र कोऽपि विशेषः ॥ १७६ ॥

इति कस्यचिद्भगवज्जनस्य वचनमवधार्य तदसहमानमिव तदेव पुनः कर्तुं प्रवृत्तं तस्य कः परिणाम इत्याह तोये तामरसामिति । अधोवक्त्रमपि भूत्व तपस्तप्तवत् तःपुण्यवशेन श्रीसहितता प्राप्ता श्रिय आवासस्तत्रासीत् न पदभावः तामरसं अधोवक्त्रभावेन सरमता जाता या च सरमता सैव सश्रीकता रमया सहितस्य भावः सरमता ॥ १७७ ॥

ननु माभूत्पदसायुज्यं मुख्यलक्ष्यानिवासत्वात् पदे नलिनौपम्यं तर्हि स्यान्नेत्याह नलिनमिति मुख्या या माया आवासो यत्र मुख्ये आद्ये वर्णे मकारस्यावासो यत्र च आद्यो नकारस्तत्र मकारादेशे नलिनं मलिनं भवति ॥ १७८ ॥

श्रीरामस्येति । चंद्रः पंचदश्यां पूर्णकलः सन्नात्मानं सुभगं मन्यमानः श्रीराम-नखं जेतुं गतः गतमात्र एव तत्प्रभया हतप्रभोऽभूत् अथात्मन्यसूयां करोति । नखेत्यादि तदा हि क्षीणः कुलगुरुं सूर्यमेतत् पुत्रस्य दुर्वृत्ततां कथयितुं तद्धाम गतः सूर्येण तत्सर्वं ज्ञात्वा कोऽयमतिमूर्खशिशुः परमेतस्य कथमपि सांत्वनं तु कर्तव्यं खल्विति विचार्योक्तं रे आयुष्मन् अधुना रामचंद्र इति शिष्टा रामे त्वामुपमानं कल्पयंति उपमेयादुपमानं गुणाधिकमिति सर्वजनानं तत्कुतो ग्लायसि

जा हि रा त.

काव्येतिहास संग्रहाच्या मागील अंकांकरितां पुष्कळ मागणीं येतात. परंतु प्रती शिलक नसल्यामुळें पुस्तकें देतां येत नाहींत. याजकरितां **संग्रहाची** दुसरी आवृत्ति काढण्याचा आमचा विचार आहे. तेव्हां प्रथम पासून तों सन १८८२ सालच्या अखेरी पर्यंतचे सर्व अंक ज्यांस पाहिजे असतील त्यांणीं आम्हांस आपलें नांव आपल्या पत्त्यासह कळवावें. दर वर्षाची किंमत रुपये ३ प्रमाणें पांच वर्षांची एकंदर किंमत रुपये १५ पडेल. तीनशें वर्गणीदारांच्या सह्या आल्या बरोबर ही दुसरी आवृत्ति छापण्यास आरंभ करूं. आवृत्ति छापून तयार झाल्यावर ठपाल खर्च काय पडेल तो संग्रहाचे मळपृष्ठावर कळविला जाईल. कळावें. तारीख १२ सप्टंबर सन १८८३.

का० सं० व्य०.

विषयक्रम.

बखरी.

धाकटे रामराजे यांचें चरित्र १-८

पत्रें, यादि वगैरे १४५-१५२

मराठी कविता.

अनेक कवि--चिंतामणि विरचित सीतास्वयंवर-धुंडि-
कुमारमोरेश्वरकृत चंद्रावळी-आख्यान--आनंदतन-
यकृत कंदुकाख्यान १९१-२०६

संस्कृत काव्यें.

श्रीशिवकाव्यम्- १५७-१६०

पंतविठ्ठलकृतं-शुश्लोकलाघवम् ४१-५२

श्रीमंत छत्रपति धाकटे रामराजे यांचें प्रकरण.*

श्रीरामराजे यांचे कारकीर्दीतील जालें वर्तमान. रामराजे सातारियास वाड्यांत येऊन दाखल होणें, ते सुमुहूर्त करून व्हावे म्हणोन म्हसवें गांव सातारिया नजीक वेण्यातीरीं आहे, तेथें येऊन मुक्काम करून राहिले. या नंतर प्रधान पंत व सरदार व अष्टप्रधान होते तेही येऊन राहिले. त्यांस बोलावणीं पाठवून आणिलें. रघोजी भोंसले यांस पत्रें महाराज असतां फौज सुद्धां येण्याविशीं गेलीं, परंतु येऊन पावले नाहींत[2]. त्यांस जलद घेऊन यावें म्हणून जिवाजी खंडेराव यांचें कनिष्ठबंधु बहिरव खंडेराव रवाना केले जे, सत्वर घेऊन यावें. परंतु महाराज आहेत ते समयीं येऊन पावले नाहींत. नागपुराहून निघाले होते. सर्व अष्टप्रधान व सरदार व आईसाहेब[3] यांनीं विचार करून थोर ब्राह्मणांचे विचारें रामराजे यांस राज्याभिषेक करण्याचा मुहूर्त पौष शुद्ध अष्टमीचा निश्चय केला. येशवंतराव दाभाडे सेनापति यांस पत्रें [पाठविलीं. परंतु] ते बहुतच बेहोष आणि व्यसनी जाले, याजमुळें प्रसंगास यावे ते आले नाहींत. पौष शुद्ध अष्टमीस सहा घटका दिवसास [राजे] वाड्यांत आले. राज्याभिषेकास प्रारंभ करावा असें करून सर्व शहरांत गुड्या, तोरणें उभीं केलीं. रस्त्यांत सडे घालवून रांगोळ्या घालविल्या. घरोघरीं सुवासिनी आर्त्या घेऊन उभ्या केल्या. त्यांणीं लाह्या व अक्षता उधळाव्यासें सांगितलें. याप्रमाणें नगरची तरतूद करवून सर्व देवता नगरच्या यांच्या पूजा, वस्त्रें, अलंकार, साहित्य देऊन करविलें. वाड्यांत रांगोळ्या व मंडप जागे बहुत शोभायमान करविले. आणि राज्याभिषेकास साहित्य लागावयाचें तें सिद्ध केलें. समुद्रोदक, महानदीचें उदक, सर्व सिद्ध करविलें. मोठेमोठे ब्राह्मण पंडित, वैदिक बोलावून सभा करविली. नृत्य व गायन [जाणते] गुणी जन जमा करविले. मंगळवाद्यें सिद्ध केलीं. आणि सर्व अष्टप्रधान हत्ती, घोडे, फौज सहवर्तमान प्रातःकाळींच जाऊन म्हसवें येथून महाराजांची स्वारी निघाली. बाळाजीपंत प्रधान यांणीं राजे यांस अंबारींत बसवून खवाशांत आपण रूमाल उडवावयाचा हातीं घेऊन बसले.

---

* ह्या प्रकरणाच्या दोन प्रती आम्हांपाशीं आहेत—एक चिटणीस यांजकडील व दुसरी इंदूर येथील किबे यांजकडील. त्या दोन्ही प्रतींचें वर्णन मागें दिलें आहेच. आणखी प्रती मिळाल्यास त्यांची हकीगत मागाहून देऊं.

१. महाराज शाहू.

२. शाहूमहाजांचें चरित्र पृ० १०० पहा.

३. आईसाहेब=ताराबाई.

४. खवास, खवासखाना=अंबारीच्या पाठीमागें खिजमतगाराची जागा.

चंद्रसेन जाधवराव यांचे बंधु शंभुसिंग [हे] महाराजांचे लक्षांत राहिले, त्यांस हत्तीचे किलाब्यांत दुसरा रुमाल हातीं देऊन बसविलें. आणि शहाजानें, मंगळवाद्यें वाजवीत स्वारी निघाली. जिलीबे वगैरे बहुत तरतुदीनीं शहरांत आले. मार्गीं देवांस दक्षणा, विडे, नारळ देऊन राजवाड्यांत येऊन द्वारीं सुवासिनी पांणीं पुढें कुंभ, आर्त्या, निंबलोण केलें. ग्रह-प्रवेश करून देवदर्शन करवून सभेस बसले. नंतर महाराजांस मंगलस्नान करवून राज्याभिषेकविधीस व्रतबंधपूर्वक प्रारंभ करविला. शांति[१] होऊन सिंहासनारोहण मुहूर्त नेमिला [होता] त्याप्रमाणें ययाशास्त्र विधिपूर्वक केलें. शके १६७१ विकारी नाम संवत्सरे पौष शुद्ध अष्टमीस. नांव राजाराम ठेविलें. सर्व अष्टप्रधान यांस वस्त्रें ययापद्धति व दरखदार[२] व कारखानदार या सर्वांस दिल्हीं. आणि ब्राह्मणांस दक्षणा देकार ययायोग्य करावा तसा केला. याप्रमाणें राज्याभिषेक जालियानंतर सर्व मराठे सोयरे शिर्के व मोहिते व महाडीक व पालकर व जाधव जमा केले. त्यांत ज्यांनीं कल्पना[११] केल्या त्यांस गोविंदराव चिटणवीस यांजपासून खातरजमा करवून एक ताटांत जेवावें ऐसें केलें. आणि भोजनसमयीं शंभुसिंग जाधवराव वगैरे सर्वांनीं आईसाहेब यांस आधीं आपण घांस घ्यावा म्हणजे सर्व आह्मीं घेऊं, बोलले. तेव्हां "आमचे नातु खरे" म्हणून प्रथम ग्रास आईसाहेबीं, एक ग्रास राजांनीं, घेतल्यावरि सर्व मराठे यांनीं घेऊन भोजन जालें.

या नंतर रघोजी भोंसले सेनासाहेब-सुभा दहा बारा हजार फौजे निशीं येऊन पावले.‡ त्यांस महाराज व पंतप्रधान सामोरे म्हसव्यापुढें जाऊन पद्धतीप्रमाणें भेटी सन्मान नजरा झाल्या. त्यांस चौदर[१२] घालून वाड्यांत येते जाले. आणि डेरियांत उतरण्यास निरोप दिल्हा.

त्या नंतर महाराजांचीं लग्नें दोन, मोहिते यांची कन्या करून* मोठे

---

५. चंद्रराव व शंभुसिंग हे धनाजीचे पुत्र-चंद्रराव तर निजामाकडे जाऊन त्यांचे उमराव झाले. शंभुसिंग पुढें शाहुमहाराजांकडे रुजू झाल्यावरुन त्यांचा मानमरातब महाराजांनीं चांगला ठेविला. वरच्या प्रसंगीं सेनापती दाभाडे न आल्यामुळें त्यांचे जागीं शंभुसिंगाची योजना केलीसें दिसतें. या संभुसिंगाचे वंशज माळेगांवचे जाहगीरदार होत. हल्लींचे जहागीरदार यांचें नांव शंभुसिंगच असून ते पुणें हायस्कूल मध्यें विद्याभ्यास करीत आहेत.

६. किलाबा=हत्तीच्या गळ्यांत सुताच्या अगर रेशमाच्या दोरीचें पेंड महानाला आपले पाय आडकवितां यावे म्हणून घालतात तें.

७. शहाजानें, शहादाने, सैदानें=मोठे नगारे.

८. जिलीब=अघाडी.

९. विनायकशांति, पुरंदरशांति, इ०

१०. दरखदार=चिटणीस, खासनीस, कडणीस वगैरे वंशपरंपरेचे कामगार.

११. कल्पना=कुतर्क, संशय.

‡ यांपैकीं इ० पूर्वीच आले होते.

१२. 'चादरःस्यात् प्रावरणी' राजन्यवहारकोश. सुवर्णतंतुमय महावस्त्र.

* मूळांत जागा कोरी आहे.

समारंभें करून केलीं. अष्टप्रधान व सर्व सरदार जमा जाले. प्रधानपंत यांजकडील शिंदे, होळकर व पिलाजी जाधव पंचवीस हजार फौज व आपाजी सोमवंशी सरलष्कर पथके सरंजामी सुद्धां व रघोजी भोसले सेनासाहेब सुभा फौजेनिशीं व हुजुरात मानकरी ऐसे मराठे साठ हजार फौज जमा केली. नंतर प्रधानपंत व सर्व सरदार यांणीं विचार केला जे, महाराजांची स्वारी निघावी, कांहीं प्रथम स्वारीस फत्ते करून यावें, सर्व पदाधिकारी यांणीं नजरा द्याव्या, त्यांचे सन्मान करावे, कोणाचीं पदें ठेवणें व घालमेल करणें हें व्हावें, राज्य-कारभार कोणते पद्धतीप्रमाणें कसा चालावा, कैलासवासी महाराज यांनीं आज्ञा केली त्याप्रमाणें खासगी खर्च व तालुके करार करून त्यांजवर नेमणुका ठराव व्हावे, याप्रमाणें सर्वांच्या विचारें ठरलें. तों सदाशिव चिमणाजी यांची स्त्री वारली[13] म्हणून पुण्यास प्रधानपंत जाऊन त्यांचें लग्न करून येऊन विचार करावा ऐसें ठरविलें आणि निघोन गेले. त्या प्रसंगांत ताराबाईसाहेब यांचे मनांत आलें जे, " पूर्वी आपले पुत्र शिवाजी राजे होते ते अव्यवस्थित होते. त्यांचें नांव मात्र करून सर्व कारभार आपण केला. त्या अन्वयें हल्लीं आपणापाशीं राजे यांसि बसवून जें करणें तें [करून] आपण सर्व कारभार करावा. सर्वांनीं आपले आज्ञेंत चालावें." पंतप्रधान यांच्या विचारें " बायकोचा कारभार, व्यवस्था राहणार नाहीं. पूर्वी पासून कारभारी आहेत त्यांणीं महाराजांस माहीत करावें. राजेही प्रबुद्ध, तीस वर्षांचें वय आहे. करण्याचा धोरा[14] सर्वांचे विचारें कैलासवासी शाहू महाराज यांचे आज्ञेप्रमाणे करून कारभार चालवे. असें करून मोतबर[15] मनसबा अथवा वडीलपणें कानावरि घालणें तितके आईसाहेबांचे कानावरि घालून त्यांचे संमतें होणें तितकें घेऊन चालावें. हिंदुस्थान, कर्नाटक परराज्यांत[16] लौकिक बायकोचा कारभार [असा होईल तो] ठीक दिसणार नाहीं." ऐसा विकल्प पडला. तेव्हां आईसाहेबीं उदास वृत्ति धरिली. थोरले महाराज राजाराम सिंहगडावरि वारले. तेथें त्यांचा घुमट व पूजेचा बाण[17] ठेविला आहे. त्याचे वार्षिक उत्साह [निमित्त] नेमणूक आहे तो दिवस फाल्गुनमासांत[18] म्हणोन सिंहगडीं जाऊन तेथेंच राहिलीं.

तेव्हां पंतप्रधान यांणीं विचार केला जे, आईसाहेब यांची उदासवृत्ति जाली.

---

१३ हिचें नांव उमाबाई. पेशव्यांच्या बखरीतील 'पेशव्यांची वंशावळ' पहा

१४. धारा=शिरस्ता, पद्धति.

१५. मातबर मनसबा=थोर, महत्त्वाची मसलत, राजकारण.

१६ 'पर्यंत राज्यांत चिरणीस प्रत.

१७. हा बाण थोरले शिवाजी महाराज यांचा. हा चंद्रशेखर असून त्यांतून चंद्रोदया जलस्राव होतो म्हणून सांगतात. राजारामाचें चरित्र पृ० ६४।६५ पहा.

१८ फाल्गुन वद्य अष्टमी.

त्यांचें समाधान करून आणोन महाराजांचा व त्यांचा एक विचार करून चालावें. वखेडा नसांवा.[19] ऐसा विचार करून सिंहगडास बोलणार पाठविले. पुण्यास यावें, सर्व बोलणीं येथें ठरावीं, ऐसें केलें. त्याजवरून आईसाहेब पुण्यास आलीं. हें वृत्त महाराजांस कळलें. या नंतर पंतप्रधान यांणीं महाराजांस पत्रें लिहिलीं जे, " स्वारी पुण्यास येऊन मातुश्रींचे समाधान करून सातारियास जावें." ऐसें लिहिलें. महाराज, रघोजी भोंसले, सरलष्कर वगैरे फौजे सुद्धां पुणियास आले. प्रधान एक मजल पुढें जाऊन मोठे समारंभें घेऊन जाऊन मेजवान्या केल्या. रामचंद्र बावा शेणवी यांचे वाँड्यांत रहाण्यास जागा केली. कारभार होणें तो नित्य दरबारीं जाऊन कैंरावा.[20] याप्रमाणें केलें. त्या प्रसंगांत पंत-प्रधान यांणीं विनंती केली जे, " सिंहगड किल्ला आम्हांस नजीक, प्रसंगीं मुलें माणसें ठेवण्यास [उपयोगीं पडेल.] सचिवपंत निसबतीस आहे तो आम्हांकडे करून द्यावा." तेव्हां आईसाहेब यांचे विचारें द्यावा ऐसें जालें. महाराजांचें म्हणणें, मातबर किल्ला हुजूर आहे तसा असावा. परंतु आईसाहेबांचें समाधान करणें व प्रधान यांची मर्जी रक्षणें याजवरून द्यावा ऐसें जालें. सदाशिव चिमणाजी सचिव यांस ताकीद आली. कांहीं लोक प्रधानपंत यांणीं ठेविले. तेव्हां सचिवपंत किल्ला लढवूं लागले. तेव्हां सचिवपंत [यांस] मोबादला तुंग, तिकोनें[21] किल्ले व सावोत्रा मामला कांहीं त्यांजकडे होता व सवांठायींचा करून त्याजवर नेमणूक रसद[22] अधिक ठराव करून व कांहीं महाल व गांव लावून दिले; तेव्हां सिंहगड द्यावा ऐसें केलें. ते समयीं सचिव यांणीं सनदा सिंहगड स्वाधिन करण्याच्या द्याव्या ऐसें बोलले. नंतर तीन सनदा करून महाराजांनीं दिल्या. यावरून किल्ला प्रधानपंत यांजकडे दिल्हा.

यानंतर आईसाहेब यांचें समाधान करून सातारियास जावें, प्रतिनिधी कैद जाले [होते त्यांचीं] सोडिले, मंगळवेढें हीं ठाणीं त्यांजकडोन बंदेलोन राहिलीं तीं घ्यावीं ऐसें ठरोन, महाराजांची स्वारी सातारां जावी ऐसें ठरोन, स्वारी निघाली. यमाजीपंत सोडून आणिले होते ते निघोन सांगोलियास गेले. रघो

---

१९. यावरून महाराज पंत प्रधानांस अनुकूल होते असें होतें.

२०. रामचद्र बावा यांचा वाडा सातमजली (कसब्यांतील) गणपतीच्या मागें होता तो शके १६८१त जळाला पंत प्रधान यांची शकावली पृ० १३ व २५ पहा

२१ 'पंतप्रधानांनीं' असें समजावयाचें

२२. तुंग, तिकोना-हे किल्ले पवनमावळांत आहेत. तुंग किल्ला मोठा आहे. तिकोना खरोखरीच तिकोनी सुळक्यास तट बांधून केलेला आहे. हे दोन व लोहगड मिळून तीन किल्ल्यांच्या टप्यांत हें मावळ आहे. यांतून पवना नदी वाहते.

२१. रसद=करभार, खंडणी.

२२. शाहूचें चरित्र पृ० १०१।२ पहा.

२५. महाराजांच्या विरुद्ध बागे लागलीं, त्यांच्या स्वाधीन होईनात.

जी भोंसले व सरलष्कर व सरंजामी पथके व हुजुरात, मानकरी, पंत यांजकडील जयाजी शिंदे व मल्हारजी होळकर याप्रमाणें साठ हजार फौज बरोबर निघाली. आईसाहेब सातारियास आलीं. बाळाजीपंत नाना प्रधान हेही हिंदुस्थानांत स्वारी पाठविण्याचे विचारास पुण्यांत राहून, स्वारी बराबर सदाशिव चिमणाजी व रामचंद्रबाबा शेणवी शिंद्याचे कारभारी होते ते [दिले.] जयाजी शिंदे यांचे त्यांचे न बने यावरून [घरीं] राहिले [होते] ते शहाणे, कर्ते माणोस सदोबा भाऊ यांणीं आपणांपाशीं ठेविले होते. ते बरोबर दिल्हे. गोविंदराव चिटणवीस व येशवंतराव खासनीस वगैरे हुजूरचे कारभारी गेले. यांत प्रधान पुणियास राहिले. महाराज निघोन श्री जेजोरी, मोरेश्वर [येथील] देवदर्शन करून श्रीपंढरीस देवदर्शनास गेले. तेथोन सांगोल्यास गेले. तेथें आठ पंधरा दिवस भांडले. मोर्चे दिल्हे होते. तेव्हां यमाजी शिवदेव बाहेर येऊन भेटले. दादोबा प्रतिनिधी पुरंदरीं कैदेत होते ते सोडून आणावे ऐसें जालें. ते आणविले आणि ठाणें घेतलें. तें खासगीकडे व राणोजी मोहिते यांजकडे दिल्हें. मंगळवेढें प्रधान यांजकडील फौज जाऊन घेतलें तें त्यांजकडेस सांगितलें. शके १६७२ प्रमोदनाम संवत्सरे आश्विन मास सन इहिदे खमसेन मया व अलफ.

सांगोलें येथें सदाशिव चिमणाजी यांणीं राहून राज्यकारभार रामचंद्र बावा यांचे विचारें चालविलें[२६]. दाभाडे सेनापति नाकर्ते बेहोष जहाले. गुजराथ अमल नीट चालत नाहीं. त्यास हुजूर खासगीचा अमल आम्हांकडे सांगावा. त्यांचा पेशजींचा ठराव ऐवजाचा आहे त्याहून जाजती मक्ता आपण देतों म्हणोन ठराव करोन निमे गुजराथ प्रांताच्या सनदा महाराजांपासोन घेतल्या. कर्नाटकचा सुभा बाबूजी नाईक यांजकडे होता, तेथें पेंचांत कर्ज भारी जहालें, नीट अंमल येत नाहीं, तो मक्ता ठरावून जाजती रसद ठरावून सनदा द्याव्या, म्हणोन कर्नाटकचा सुभा सदाशिव चिमणाजी यांनीं आपणांकडे करून घेतला. रघोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा यांणीं वराड गोंडवणांत जावें [असें ठरलें.] तिकडे बखेडे पडले [होते.] त्यांचे बोलणें "बाबती वराड प्रांतच्या प्रतिनिधी यांजकडे होत्या त्यांचा ठराव करून आपणांकडे द्याव्या" ऐसें पडलें. त्यांच्या सनदा त्यांस देऊन सन्मान करून रवाना केलें. दाभाडे प्राचीन सरदार बोलाविले असतां न आले, व बहोष, परंतु निमे गुजराथ त्यांजकडे राखावी म्हणोन त्यांजकडे ठेवून सनदा पाठविल्या. गोविंदराव चिटणवीस कर्ते, माहीत-

---

२६. या वेळीं सदाशिवराव यांचें वय सुमारें १६।१७ वर्षांचें असावें | जन्म शक १६५५.

२७. शाहूचें चरित्र पृ० ८३–८५ पहा.

गार [होते] त्यांणीं महाराजांपाशीं राहून सर्व कारभार हुजूरचा करावा, तो प्रधानपंत यांचे अनुमतें करावा, [व] बापूजी खंडेराव मर्द माणूस यांणीं लोक सुद्धां नेहमी महाराजांपाशीं राहून माहीतगारी सांगणें वगैरे जवळ रहावें, [असें ठरविलें.] त्यांस पेशजी थोरले महाराजांनीं चार लक्षांचा सरंजाम नेमावा [ऐशी] आज्ञा केली [होती] त्याप्रमाणें पहिला होता तो राहून नवीन प्रतिनिधीकडील तालुके पैकीं कार्ले, दातेगंड, मोरगिरी वगैरे रामराव जिवाजी यांचे नांवें कांहीं व गोविंदराव यांचे नांवें व बापूजी खंडेराव यांचे नांवें सनदा करून निराळा निराळा [सरंजाम] नेमून दिल्हा. व खानदेश गंगातीरचे महालचे मोकासे पन्नास साठ हजारांचे करून दिल्हे. येशवंतराव पोतनीस खासनीस यांस चाळीस हजारांचा सरंजाम नेमून देऊन सनदा दिल्या. व खासगी कारभार अठरा कारखाने व पोतनिशीचा त्यांचा त्यांणीं करावा [असें ठरविलें.] देवराव लपेटे याजकडील हुजूर खासगीचें काम व तालुके त्यांचे त्यांजकडे करार केले. वरकड अष्ट प्रधान व सरदार, मामलेदार यांचे सरंजाम तालुके ज्याचे त्याजकडून नेमणुकी ऐवज सालाबाद पावतो त्याप्रमाणें हुजूर पावता करावा, याप्रमाणें करार केले. हुजूर खासगीचे कारखानदार लोक व शागिर्दपेशा[२९], जिलिबीचे लोक यांच्या तैनाता व नेमणुका ज्यास ज्याजती करणें व कमी तें पाहून, करून ज्याजकडे गांव जमिनी होत्या तेच त्यांजकडे करार करून दिल्हे. हुजूर खासगीचे खर्चास हुजूर मामले व दरोबस्त गांव महाल खासगीचे व पंतप्रधान यांजकडील दरमहा नेमणुका हिंदुस्थान, कर्नाटक व गुजराथ व कोंकण प्रांतींचे ठैराबाचे ऐवज, व दाभाडे यांजकडील निमे गुजराथ ठेविली त्याचे ठरावाचा ऐवज, सरलष्कर याजकडील व सचिव, पंत प्रतिनिधी यांजकडील नेमणुकी दरमहाचे ऐवज हुजुरून वराता करून आणवावे, याप्रमाणें ठरविलें. हुजूरचे किल्ले रायगड व प्रतापगड वगैरे यांच्या नेमणुका वगैरे आहे तसें चालावें. हवालदार व दरखदार, गडकरी वगैरे हुजूरून करार करणें तसे करावे, ऐसें केलें. हुजूर खासगीस ऐवज खासगीचे खर्चाकडे व किल्ले वगैरे ठेविले[३१]. —

नितपशील.

---

२८. 'दादोगड' इंदूर प्रत.

२९. शागिर्दपेशा=परिचारकजन. शागिर्द याचा मूळ अर्थ 'शिष्य' असा आहे. त्याजवरून शुश्रूषा करणारा, परिचारक, असा अर्थ झाला.

३०. यावरून पंतप्रधानाकेड हे चार सुभे व पुणें प्रांत इतका मुलुख होता असें होतें.

३१ ग्रां० ड० म्हणतात ही सर्व व्यवस्था पुणें येथें बाळाजी बाजीराव यांणीं केली. बखरीचा अभिप्राय सदाशिवराव यांणीं सांगोलें येथें हा सर्व कारभार केला. याजवरून असें दिसतें कीं सदाशिवराव व त्यांचे दिवाणजी रामचंद्र बाबा यांच्या मार्फत सर्व बोलणीं चालणीं सांगोल्यास

(पुढील पृष्ठावर.)

१ पंत प्रधान यांजकडील दरमहाचा ऐवज पेशजी पासून चालत होता तो व गुजराय निमे नवी सांगितली त्याजबद्दल मक्ता ठरला तो कर्नाटक सुद्धां बाबूजी नाईक सातलक्ष देत होते तो चढ, याप्रमाणें पावावे.

१ पंत प्रतिनिधी यांजकडोन दरमहा ऐवज नेमणुकी पेशजी पासून पावत आला त्याप्रमाणें द्यावा, ऐसें ठरविलें.

१ पंत सचिव यांजकडील हत्तीचा[33] वगैरे दरमहा पेशजी प्रमाणें.

१ सेनासाहेब सुभा यांजकडील पेशजीचे नेमणुके प्रमाणें ऐवज.

१ मानाजी आंगरे वजारतमाब यांजकडोन सतरा हजार रुपये ठरावांत कुलाबा तालुका याजवर यावा.

१ तुळाजी आंगरे सरखेल यांजकडोन पेशजी पासून येतो त्याप्रमाणें.

१ मंत्री यांजकडोन सरदेशमुखी वगैरे ऐवज पेशजी पासून चालत आल्याप्रमाणें यावा.

१ केशरकर याजकडे सरदेशमुखीचे वहिवाटीपै॥ ऐवज येणें तो.

१ बाजीराव यादव यांजकडे बाई, कराड वगैरे खालशांचे सुभाबाबद ऐवज.

१ कुसाजी भोंसले यांजकडे प्रांत शिरोळ वगैरे ऐवज ठरावाप्रमाणें.

१ रत्नाकर बिठ्ठल सुभा व्याघ्रगड वासोट्याचे वहिवाटीप्रमाणें ऐवज यावा.

१ शहर सातारा पेटा वगैरे ऐवज मामलेदार केले त्यांजकडील बाजी केशव रघुनाथ वाडा शनवार पेठ याचा मक्ता यावा.

१ बाशीम महाल वगैरे मामलती हुजूरच्या निसबत बिठोबा नाईक बाकडे यांजकडोन.

१ वाई सुभा व कराड सुभा हुजूर मामले यांचे मामलेदार यांजकडील ऐवज.

१ मेढे खोरें सुभा कृष्णाजीपंत यांजकडे ठराविला.

१ जावली सुभा व प्रतापगड महादाजीपंत पिंगळे.

१ पो॥ इंदापूर देशमुखी वतन सुद्धां मामला नागो मेघःशाम यांजकडे ठराविला.

१ सुभा रायगड येशवंतराव महादेव खासनीस यांजकडे ठरावाप्रमाणें.

१ कसबे तासगांव खंडोजी जगताप.

१ प्रांत मिरज शिवाजी डुबाळ[34] याजकडे किल्ला सुद्धां ठरावाप्रमाणें.

(मागील पृष्ठावरून.)

होऊन तेथेंच ठराव कायम झाले खरे, परंतु हें सर्व काम बाळाजी बाजीरावाच्या सांगण्याप्रमाणें त्यांणी केलें.

३२. 'सुभा' इं० प्र०

३३ महाराजांच्या फीलखान्याचा सर्व खर्च सचिव यांणी चालवावा अशी वहिवाट होती.

३४. डुबाळ यांजकडे शाहू महाराजांनीं हा किल्ला सांगितला. थोरले शाहू महाराजांचें चरित्र पृष्ठ ७३ पहा

१ किल्ले वसंतगड सुभा ठरावाप्रमाणें.
१ फत्तेसिंग भोंसले ठरावाप्रमाणें ऐवज.
१ पांडवगड सुभा ठरावाप्रमाणें.
१ कसबा रहिमतपूर सुभा बाळाजीपंत ठरावाप्रमाणें ऐवज.
१ कर्नाटक प्रांतचे संस्थानी यांजकडील खंडण्यांचा ऐवज.
१ संस्थान सोंधे येथील खंडणीचा ऐवज.
१ संस्थान गदग व लक्ष्मेश्वर.
१ गुजराथ प्रांतचे हुजूरचे महाल-
१ भडोज स म त देहेंज[35] बा. रे [?]
१ खंबाईत.

१ राजपिंपळें.
१ अंकलेश्वर स म त मांडवी शहर.
१ कसबे नवसरी.
१ घोगे सरकार सोरट स म त बंदर.

६

१ शिवाय खंडणीचे महाल मक्त्या खेरीज.
१ काटेटहाली. [कोट टहाळी ?]
१ काकरज.
१ प्रो। द्वारका.
१ झालेटहाली.
१ सरकार सोरट.
१ प्रो। कच्छभुज.

६

याप्रमाणें व किरकोळ गांव शेऱ्यांत[36] रमणे खासबागा वगैरे हुजूरचे व महाल ऐसा साठ सत्तर लक्षांचा ऐवज हुजूरचे खर्चाकडे चालावा. शिवाय दरखदार व कारखानदार व कारकून लोक हुजरे व सेवेचे लोक यांचे गांव जमीनी व नेमणुका वेतनें करार केले.

शके १६७१ शुक्लनाम संवत्सरे सन खमसेन मया व अलफ यांत पदें व कारखाने करार केले ते नजराणे घेऊनः—

१ बाळाजीपंत प्रधान.
१ श्रीनिवास गंगाधर प्रतिनिधी.
१ सोमवंशी यांचें सरलष्कर पद दूर करून निंबाजी नाईक निंबाळकर यांस दिल्हें.
१ हैबतराव केशरकर अजहत[37]सर देशमुख.

१ सेनापती व सेनाखासखेल त्रिंबकराव दाभाडे.
१ खंडेराव न्यायाधीश त्यांचे मुतालीक गोविंद मल्हार.
१ पंडितराव धोंडभट उपाध्ये.
१ नारोपंत बाकनीस.
१ रामराव जिवाजी चिटणीस.

३५. 'दहेजबारे' इं० प्र०
३६. शेऱ्या=गांवच्या कडेला असणाऱ्या जमीनी ?
३७. अजहत=मुख्त्यार, दुय्यम.

[१६८] ॥ श्री ॥

चिरंजीव राजश्री **नानें**[10] यांसि **बाळाजी बाजीराव प्रधान** आशिर्वाद उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहीत जाणें. विशेष. तुम्हीं पत्र छ २८ रविलाखरचें पाठविलें तें छ १२ जमादिलोवलीं सांडणीस्वाराहातीं येऊन पावलें. "**गा**ईकवाडाचे आपले फौजेचें युद्ध[11] छ २७ रबिलाखरीं झालें. गें ड्या [?] पावेतों मोडून तारान [ज?] केलें. त्याचे बुनगे तिजाई लुटून आणिले. उंटें, घोडीं, पालख्या घेतल्या" म्हणोन विस्तारें लिहिलें तें कळलें. लेखनार्थ-श्रवणें संतोष झाला. मोठी गोष्ट झाली. शाबास तुमची लोकांची! बरी केली! **गा**यकवाड **वे**णेवर राहिला, तुम्ही **कृ**ष्णेवर आहां, म्हणोन सांडणीस्वारांनीं सांगितलें. त्यास राजेश्री **मा**नाजी **पा**यगुडे व **ता**त्यांही तुम्हांजवळ येऊन पावलेच असतील. सारे एकदील होऊन **गा**यकवाडास जाऊं न देणें. जोर पोहोंचल्यास लुटून नेस्त नाबूत करणें. जों पर्यंत **गा**यकवाड [याचा] वारापाणी झाला नाहीं तों फौज न फोडणें. आमचा **मों**गलाचा सलूखा झाला. इकडील सर्व गुत्ते उरकले. आम्हीं मजल दरमजल येत आसों. आणि छ १२ जमादिलावलीं नि[13] जा कों ड्यावर मुक्काम झाला. जलदीनें येतों. **गा**यकवाड जाऊं न पावे तें करणें. युद्ध-प्रसंगीं राजेश्री **सो**नजी **भा**स्करें[14] व राजेश्री **बा**पूंजी बावा व सरकारचे हुजूरातचे लोक व राजहुजुरातच्या लोकांनीं शर्त केली, **बा**पूजी बावास तरवारीची जखम लागली, **ना**गोरें[15] यास गोळीची जखम लागली, म्हणोन [लिहिलें] तर ते थोर थोर मातबर लोक प्रसंगीं असतां कां चुकतील ? व पुढेंही सर्व प्रकारें त्यांचाच भरंवसा असे. तुम्हीं सर्वांचीं समाधानें करणें. मोडली[16] बाजी तुम्हीं सांवरली! जी गोष्ट तुमचे वडिलांचे वडिलांस योग्य तें

---

१०. **ना**ना पुरंदरे—यांस चिरंजीव लिहिण्याचें कारण असें कीं, **अं**बाजीपंत पुरंदरे व **बा**ळाजी **वि**श्वनाथ हे आपणास भाऊ भाऊ समजत व हाच घरोबा पेशव्यांनीं शेवटपर्यंत पुरंदऱ्यांशीं ठेविला होता. तेव्हां **ना**नाकडे धाकटे भावाचें नातें येत असावें. याचें नांव **त्रिं**बक **स**दाशिव.

११. हें युद्ध बाळाजी बाजीराव हैदराबादेकडे असतां **ता**राबाईनें जें राजकारण केलें त्या संबंधाचें होय. यावेळीं **ना**ना पुरंदरे व दुसरे सरदार यांणीं **पे**शव्यांची बाजू राखिली.

१२. तात्या कोण?

१३. 'मि' कीं 'जि'?

१४. 'भास्कर' आहे तेथें 'भापकर' असें असावें.

१५. हे **बा**पूजी **खं**डेराव चिटणीस असावे. रामराजाचें चरित्र पहा.

१६. नागोरा कीं जागोरा? हा कोण?

१७. यावरून आपले लोकांवर **पे**शव्यांचा इतबार कसा होता तें समजतें.

१८. येथपासून खुद्द खाशांचे हातचा लेख आहे.

१९. असा स्वामिगौरव झाल्यावर सेवक सेवेंत तत्पर कां नसेल?

तुम्हीं केलें! या उपर बहुत सावधतेनें जरब देणें. मळमळीत न करणें. आम्ही येऊन पोहोंचतों. छ १४ जमादिलावल. हे आशीर्वाद.

[१६९] ॥ श्री ॥

राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री अंबाजीपंत स्वामी गोसावी यांसि.

पोष्य बाजीराऊ बल्लाळ नमस्कार विनंती उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय लेखन करीत जाणें. विशेष–तुह्मांकडून एक दोन पत्रें आलीं व चिरंजीव राजश्री चिमाजी यांनीं लिहिलें त्यावरून सविस्तर अर्थ कळों आला. ऐसियासि मुलकाच्या बंदोबस्ताबद्दल फौज या प्रांतें ठेवावी लागते. त्यास कांहीं फौज आंगेजणी[100] केलिया खेरीज राहते असें नाहीं. यास्तव तुमच्या आगमनाचा मार्ग लक्षावा लागला. तरि जेक्षणीं तुह्मांस पत्र पावेल ते क्षणीं अविलंबें स्वार होऊन आलिया उत्तम आहेत. पूर्वी हीं पत्रें पाठविलीं आहेत. परंतु यावयास विलंबावर घातलें. या उपरि दिरंग लावावा ऐसें न करणें. त्वरेनें आलें पाहिजे. तुम्ही येथें आलियावरि येथील बंदोबस्त तुमचे स्वाधीन करून राजदर्शनास जावें लागतें. ज्यांनीं रहावें त्यांनीं आंगेजणी करून बाकी भरावी आणि लोक ठेवणें तें तुमचे विचारें ठेवावे लागतात. आह्मांकडे सरकार इजारा करून घेतलें. दरगांवीची बोली औरंगाबादेस गेलियावरि करून ध्यावेशी केली आहे. तेही होईल. सारांच प्रसंग इकडील अनुकूळ केला. परंतु तुमचे येण्यामुळें तटला आहे. तुम्ही आलियाविना कांहीं होत नाहीं. तरि लौकर लौकर येणें. आलियावरि तुह्मांस ठेऊन आम्ही हुजूर जाऊं[3]. कळलें पाहिजे. विनीं तुम्ही आल्या खेरीज एक राऊत राहत नाहीं. कौठीजी कडील कारभार तसाच बुडतो. सर्व प्रकारें आमचा घात न करणें. लौकर येणें. कीं पुढें तरी मामलियाची सांवरासांवर होईल. वारंवार लिहावें तर अडलेंसें दिसतें. परंतु न लिहितां उपाय नाहीं. लौकर येणें. तुमचे येणें झाल्या खेरीज आमचें येणें होतच नाहीं. लोभ असों दीजे हे विनंती.[6]

[१७०] ॥ श्री ॥

चिरंजीव राजमान्य राजश्री महीपतराव त्रिंबक यांसि बाळाजी बाजीराव प्रधान आशीर्वाद उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लेखन करणें.

---

१००. अंगेजणी=स्वतः हिमतीनें केलेलें कृत्य, साहस.

१. येथपासून लिहिणारानें भजकूर घाईनें लिहिला आहे.

२ इजारा=मक्ता.

३ जाऊन=जाऊं.

४. येथपासून शेवटपर्यंत खुद बाजीराव यांचें अक्षर आहे.

५. कंटोजी ? कदम ?

६. हें निकडीचें पत्र कोणत्या प्रसंगानें लिहिलें तें स्पष्ट कळत नाहीं. तथापि खानदेशांतून लिहिलें असावें.

विशेष. मोगलाशीं छ १५ जमादिलाँखर रविवार लढाई भारी होऊन दहा हत्तीवाले त्यांजकडील मारले. पार्डाव हत्ती दहा व चार पांच तोफा जाल्या. याप्रमाणें मातबर लढाई झाली. तुम्हांस कळावें म्हणून लिहिलें आहे. चिरंजीव राजश्री नानां सुखरूप आहेत कळावें. जाणिजे छ २० जमादिलाखर सुरूसन सितैन मय्या व अल्लैफ. बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद. पो। छ २४ जमादीलाखर.

[१७१] ॥ श्री ॥

चिरंजीव राजमान्य राजश्री बज्याबा यांसि प्रति सदाशिव चिमणाजी आशीर्वाद उपरी येथील कुशळ जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष—तुम्हांकडील पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं. तरि वरचेवर सविस्तर वर्तमान लिहीत जाणें. आम्ही मजल दरमजल नर्मदापार झालों. पुढें ही दरकूच जातैं असों. घोडयावर बसणें व लिहिणें, पढणें चांगलें करणें. तीर्थरूप बोलावतील तेव्हां पुण्यास जात जाणें. फार खेळत न जाणें. घरीं अवई मायेनें रागें भरणार नाहीं. लाडके व्हाल. तें कामाचें नाहीं. चांगलें लिहिणें, पढणें, घोडयावर बसणें करणें. छ. २ रमजान. हे आशिर्वाद. पो छ. २२ रमजान.

[१७२] ॥ श्री ॥

चिरंजीव नाना यांसि भाऊ. आशिर्वाद. सविस्तर तीर्थरूपांनीं लिहिलें आहे त्यावरून कळेल. सारांश तुम्हीं सारे जमा करून काम उत्तमच जाहालें. सलैब त वाढली. तरी बहुत विचारें हावभरी न होतां सर्व कामें करणें. आम्हींही दरमजल जसें वर्तमान येईल तसे फौज घेऊन पुढें येऊंन. रघोजी बाबास विचारें करून राखिलें पाहिजे. हया आणलियां त्याचें काम बुडतें. पेंचही आहेत म्हणून निरोप दिला. फत्तेसिंगाचे फौजेंत त्रिंबक हरी व दारखोजी पाटील

---

७. जमादिलाखर कीं जमादिलावल तें स्पष्ट होत नाहीं.

८. पाडाव=हल्लगत.

९. नाना पुरंदरे बरोबर होते असें दिसतें.

* सितैन मया व अल्लफ=११६०=इसवी सन १७५१.

१०. यावरून सोनपत पानपताच्या मोहिमेस जातांना हें पत्र लिहिलें असें होतें.

११. यावरून बजाबा पुरंदरे या वेळीं लहान असून त्यांचे शिक्षणावर पेशव्यांची नजर होती असें दिसतें. शिक्षण कोणत्या प्रकारचें होतें तेंही या पत्रावरून व्यक्त होतें.

१२. सलाबत=पगडा, दाब.

१३. हावभरी=दुर्धर आशेस भरलेला.

१४. येऊन=येऊं. हें पत्र १७५० सालीं गायकवाडाच्या मदतीनें व रामदासपंताच्या साहाय्यानें ताराबाईनें जें कारस्थान मांडलें होतें त्या वेळचें आहे.

१५. हया आणिलिया=त्रास दिल्यास.

१६. फत्तेसिंग भोसले.

१७. त्रिंबक हरी पटवर्धन.

सरदार ते आमचे बदल कदाचित राहिले तरि अक्कलकोटीं राहतील. फौज हर्यांच आहे. आठ कोस प्रमाणें दर मजल कडबे देशचा दाणा खात ताजे होत येतों. वरकड तपशील काय लिहावा ? हजार प्रकारें सारे एक होऊन, आपले फौजेचा गोंहा चांगला करून, आपण जरब न खातां जें होईल तें करणें. पायगुडे वगैरे फौजही सामील जाहलीच आहे. रवाना छ. १२ जमादिलावल. हे आशिर्वाद.*

[१७३] ॥ श्री ॥

चिरंजीव नाना यांसि भाऊ, आशिर्वाद सविस्तर मजकूर भेटी नंतर कळेल. वरकड तरतुदेचा मजकूर तीर्थरूपांनीं लिहिला आहे त्याप्रमाणें करणें. विशेष राजकारणांत असतील ते सविस्तर कोण कोणे प्रकारें व तुम्हांसीं ही दुसरे प्रकारें संदेहाचे लिहून पाठविणें त्याचा सुमार येथून केला पाहिजे तर सविस्तर लिहिणें. वरकड सातारां कजिया न पडावा. सर्व उत्तम. परंतु कालें करून प्राप्त जाहालें तें आपले इजेंती साठीं केलें पाहिजे. तुम्हीं बहुत सावधतेनें सर्व करावयाचा काल आहे. परंतु आलीकडे तुमचें सविस्तर पत्र येत नाहीं. उचित नाहीं. सर्व लिहून पाठविणें. आमची रवानगी पुढें तुम्हांकडे करणार याचाही विचार सर्व लिहिणें. सारांश इनाम देऊन रोजचेरोज येथें लवकर वर्तमान येई तें करणें. रवाना छ. २५ जमादिलावर. दादांस पांच सात रोज बरें वाटत नव्हतें. इकडील पाणियानें परसाकडेचें जाहलें होतें. आतां उतार पडून बरे जाहले. येथील फौज दरमजल येते ही खबर तेथें पावलियावर कोणें प्रकारें भाव होतात हें सर्व लिहिणें. वरकड हजार प्रकारें लवाडया करणार आमचे दरबारीं गृहस्थ आहेत. तें चुकत नाहीं. सर्वही ईश्वर क्षेम करून परस्परें पेंच तुटतील. असो. पतीं विशेष काय लिहावें ? हे आशिर्वाद.

[१७४] ॥ श्री ॥

चिरजीव राजमान्य राजश्री नाना यांसि प्रति सदाशिव चिमणाजी आशिर्वाद उपरि येथील कुशळ जाणोन स्वकीय कुशळ लिहिणें. विशेष. तीर्थरूपांकडून पत्रें आलीं त्याचा वगैरे कित्येक अर्थ लिहिणें तो तुम्हांस लिहिलाच आहे. त्याचीं उत्तरें अद्यापी कांहीं येत नाहीं तरि सर्व वर्तमान लिहिणें. कर्नाटकच्या मामलियाची राजेश्रींचीं पत्रें वगैरे कामें यमाजी शिवदेव व पाटणकर यांचीं करून पाठवावीं तीं अद्यापी येत नाहीं. व पैक्याचे गोपाळराव वगैरे

---

१८. हयाच=दुर्दशेतच.
१९. गाहा=एकीकरण, अथवा राहणें.
* वर पत्र १६८ पहा.
२०. तीर्थरूप=नानासाहेब पेशवे.
२१. 'प्रतिष्ठा दुर्जातिः स्मृता' रा० व्य० को०.

यांजकडील कोणाकडून काय येतो तो मजकूर सविस्तर लिहून पाठविणें. येथील विचार तर **मा च णु रा** हून कूच करून **भं**डार **क**वठें येथें आलों. येथें पांच सात मुक्काम होतील. पुढें होईल तें वर्तमान लिहिलें जाईल. मातोश्री आईसाहेब यांचा विचार काय? राजेश्री स्वामींची मर्जी कशी? वरकड सामादिकै[22] कोण कसे आहेत याचा अंतर बाह्यता मजकूर लिहिणें. तुम्हीं सविस्तर मजकूर **पु**ण्यास लिहित असाल तेथील भाव भक्ति कळत असेल ते लिहिणें. येथें **तीर्थ**रूपांनीं **ना**यकाची समजावीस काढावी, सरंजाम द्यावा, पुढें त्यांनीं **दा**भाडियाचा कारभार उरकायाजोगी फौज गेलीच आहे तें करून आम्हीं जातों. **ता**राबाईची गडबड राहिलियास **क**रनाटकांत पाय घालावा, **बा**बूजी नाईकानें भीकच मागावी हें बाबै[23]चे मनांत व **दा**भाडे याचाही निकाल [करणें त्याचे] हजार विचारच होतात या मुळें होत नाहीं. तुम्हीं त्या शहावरच दररोज राहणें. इकडे आम्हांसच मातबर गुता पडलियास तुमचे तिकडे जाणें कळतच आहे म्हणून लिहिलें होतें. **ना**ईकास तीन चार लाख **य**शवंतराव **प**वाराचा सरंजाम व कांहीं **गु**जरायेंत द्यावें अशी मर्जी आहे. आम्ही या प्रमाणेंच करावें असें लिहिलें आहे. **प**वार कांहीं कामाचे नाहींसे दिवसें दिवस रूप दाखवितात. **बा**बा **दा**भाडिया पासून पैका घ्यावयाचा मनसुबा करतात; आम्हांसही लिहितात. आम्हीं कामाचे नाहीं, न करावें असें लिहिलें आहे. करूं दिलें, आव पुरला, तर जवळील गुत्ता उरकून पुढें जातील. **ना**ईकाचे या प्रमाणें तीर्थरूपांचेच विचारेंच आहे. करतील. आम्हांस मग गुत्ता नाहीं. पैका मात्र पाहिजे. आठ नव लाख त्यांत **बा**बा तीन देतील वरकड तुम्हांस मी * * * येईल मजकूर लिहून पाठविणें. हे आशिर्वाद.

[१७५] श्री.

चिरंजीव राजश्री **ना**ना यांसि **बा**ळाजी **बा**जीराव **प्र**धान आशिर्वाद उपरि. तुमचे सविस्तर पत्रांचीं उत्तरें अलाहिदा लिहिलीं आहेत त्याजवरून सर्व कळेल. चिरंजीव **भा**ऊसाहेब आल्याखेरीज तुम्ही हरगीज[24] न व्हावें. त्या फौजेंत अवघा मदार[25] तुमचाच आहे. तुम्ही आल्यानें ठीक पडणार नाहीं. राजश्री **बा**पूजी **ना**इकास **अ**जमेर पावेतों **भा**ऊसाहेबांचे **ख**बरीसाठीं रवाना करणें ते फलाणे ठिकाणीं आहेत अशी खबर आल्यावर यांस पाठवावयाची काय मजा? यास्तव

---

२२. सामादिक=मसलतींत असणारे ?
२३. 'बाबा' कोण ? रामचंद्रबाबा ?
२४. हरगीज=सर्वथा ?
२५ मदार–विश्वास, भरंवसा.

अगोदरच यांस पाठवावें हें उत्तम. छ. २९ रेंजब हे आशिर्वाद. महिपतराव पांड्या यास पत्रदर्शनीं पाठविणें. हे आशिर्वाद[२७].

[१७६] ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ श्री श्री श्री श्री श्री ॥

महाराजाधिराज श्रीराजराजेश्वर गुणगुणालंकृत परमपवित्र श्री राजेसाहेब पंडित प्रधान श्रीमंत माधोराव साहेबजी जोग्य लिखितं–मुरली जोर्तेश रायके अनेक आशीर्वाद वाँचणें महाराजके गृह विचार करकै माघमास विषे पत्र भेजाथा सो महाराजने देषौं होगा. जानोजी घोसंले को ऐसे लिया जैसे सिव्हके आगे मृग. मैने विचार लिषौंया महाराजपर मालूम है या नाही हमारा लिषा जो कागद है उस्से अमानत् राषिएगा देषै लेना. जद् लडाई फते करा करोगे तद् देषै लेना. अब् और विचारांश लिया है बाडि बडी मुहीम और लडाईयाँ फते करोगे. जे तुमसे रूजू नही ते हाथ बांधके मिलेंगें. दुशमन भाग जावें, मारें जावें, पकडें जावें. जो मनसुबा बिगड गया होवे सो. श्रीमंतके हातसों सेंरै पातशाह वजीर चवकशी सों दोस्ती होवे. जशं तमाम शहरोंमे होवे. जो दुष्ट हैं सो दब् जावें. राजतेजकी वृद्धी होवे. जन्म पत्रकी नकल उतारकै भेज देवो. मूझे अपने इष्टकी शपथ है किसी कौं दिषावनेका नही. मैं तुह्मैं आसीर्वाद देता हों. छोटे *नानानें तुमारी कृपा हमपर कराई अब हं उमेदवार हैं हमपर मेहेरबानी करनी. हमारे नामपर जो षिजमत फरमावो तिसकी सनद कर भेजों. पातशाहका और उमरावोंका जबाब सवाल इस ब्राह्मण कौं फरमाया. मैं निहाल भया मेरी फरदपर दसषत स्व हस्ताक्षरोंसे कर भेजों. जो षातरजमा सौं षबर सार जबाब सवाल भेजा करौं. पै॥ छ १५ सदरसला.

[१७७] ॥ श्री ॥

चिरंजीव राजेश्री नाना यांसि माधवराव वल्लाळ प्रधान आशिर्वाद उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहित जाणें विशेष. तुम्हांस जाऊन बहुत दिवस जाहले खांसा स्वारी कार्तीक बहुळ पंचमीस डेरे दाखल जाहले आजि कूच होऊन येवतावर मुक्काम होईल. फौज जमा होत चालली परंतु

---

२६. येथपासून खुद खाशांचें अक्षर.

२७. हें पत्र पाणिपतची लढाई झाल्यावर लिहिलेंसें दिसतें.

२८. हे 'मुरली ज्योतशराज' कोण होते तें कळत नाहीं. तरी प्रयाग किंवा काशी येथील असावेंसें वाटतें.

२९. देषा=देखा.

३०. 'घोसले' बदल 'भोसले' असावें.

३१. लिषाथा=लिखाथा. पुढेंही 'ष' बदल 'ख' समजावा.

३२. म्ह० देख लेना.

३३ जश=यशकीर्ति.

* छोटे नाना=नाना पुरंदरे.

मुक्काम होत नाहीं. दरमजल कृष्णातीरास जातों. तुम्हीं मुक्काम होतील, सावकाश जाऊं, ह्मणोन चित्तांत आणाल. तर न आणितां सत्वरें येऊन स्वारीचे मुहूर्तें करून लष्करांत येऊन पोहचणें. विलंब न लावणें. चौकरीचे दिवसांत नेहमीं यात्रे समष्टीन रहाणें. पत्र पावतांच सत्वर येणें. रवाना चंद्र १९ जमादिलाखर बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

[१७८] ॥ श्री ॥

चिरंजीव राजश्री महिपतराव त्रिंबक यांसि माधवराव बल्लाळ प्रधान आशीर्वाद उपरि येथील कुशल जाणोन स्वकीय लिहित जाणें. विशेष–राजश्री स्वामींस किल्यावर नेऊन ठेवणें आणि तुम्हीं निघोन पुण्यास येणें. हे आशिरवाद रवाना छ १९ सवाल. हे आशिरवाद.

[१७९] ॥ श्री ॥

चिरंजीव राजमान्य राजश्री महिपतराव त्रिंबक यांसि माधवराव बल्लाळ प्रधान आशिर्वाद उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीये कुशल लिहीत जाणें. विशेष. तुम्ही विनंती पत्र पाठविलें तें प्रविष्ट झालें. राजश्रींस किल्यावर न्यावें त्यास ते किल्यावर जात नाहीं या अन्वयें राजश्रीचे जाबसाल कित्येक तपशीलवार लिहिले ते सविस्तर कळले. ऐशियास राजश्रींस आरोग्य झालेंच आहे. तरि हर तजवीज करून किल्यावर घेऊन जाणें. तुम्हीं आपला मजकूर हुजूर येण्याविषयीं लेखन केला त्यास तुम्हीं तूर्त न येणें. रवाना छ ६ जिलकाद बहुत काय लिहिणें हे आशिर्वाद.

[१८०] ॥ श्री ॥

चिरंजीव राजश्री नाना यांसि प्रती माधवराव बल्लाळ प्रधान आशिर्वाद उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीयें लिहिणें. विशेष. सरकारचा जामदारखाना पुरंधरीं पेशजी होता तो प्रस्तुत कोठें आहे, जिन्नस व दागिने काय काय आहेत, ते सर्व तुह्मांस ठाऊक आहेतच. हल्लीं तो जामदारखाना कोठें आहे तो लिहून पाठविणें. जामदारखानियांत दागिने व जिन्नस जो असेल त्यांची कुल याद लिहून पाठविणें. तुमचे समजाविशीचा प्रकार कसा झाला हें लिहिणें. तुम्ही याल कधीं हें कळलें नाहीं. तरि सत्वर लिहिणें. रवाना छ १४ साबान बहुत काय लिहिणें हे आशिर्वाद.

[१८१] ॥ श्री ॥

चिरंजीव राजश्री बज्याबा यांसि प्रती माधवराव बल्लाळ प्रधान आशिर्वाद

---

३४. यावरून माधवरावाची तडफ व शिपायगिरी कशी होती तें थोडेंसें समजेल.

३५. येथून खुद्द खाशांचें अक्षर.

३६. कुल्=सर्व, तपशीलवार.

उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीये लिहिणें. विशेष. तुम्हीं पत्र पाठविलें तें पावलें. राजश्रीस वर न्यावयाचा मजकूर लिहिला तो कळला. त्यास आमचें येणें तिकडे होईल असा निश्चय नाहीं. यास्तव पाहिलें लिहिलें आहे त्याप्रमाणें सत्वर करणें. कां कीं प्रस्तुत काळ खालीं राखावयाचा नाहीं. यास्तव लिहिल्याप्रमाणें करणें. वरकड चाकरी करून दाखवावी ह्मणून लिहिलें त्यास तुमच्या स्वरूपास हेंच योग्य आहे कीं आपल्या मातबरी सारखी चाकरी करून दाखवावी. यांतच सर्व आहे. कोणी ह्मणतात कीं चाकरी करतों हेंच मोठें काम आहे. असेही कित्येक आहेत. आपलें स्वरूप काय आणि सरकारची तैनात काय खातों हें मनांतच येऊं नये आणि जी चाकरी करतों हें फार मानून कित्येक आहेत. तुमची उमेद आहे याचप्रमाणें काम तुह्मांपासून घ्यावें हेंच मनांतून येथून ही आहे. समयानसार व प्रसंगानसार घडेल. तुमची मातबरी अशी आहे कीं सर्वांपेक्षां चाकरी अधिक करावी. यांतच स्वरूप आहे. बाबापासूनही असेंच आहे. पत्र फाडून टाकणें. दीक्षितासी बोलून निरोप दिल्हा आहे. येतील. तुम्हीं त्यांचें स्वरूप राखीत जाणें. बाहेर वांकडे न पडे तें करणें. अधिक उणें आढळेल तें निराळें पत्र पाठवीत जाणें. पत्र दुसऱ्यास नच कळावें. येथून माझ्या आंतर्चें[३७] जाईल तें अथवा तुमचें दोन्ही पत्रें नच कळावीं. महिनाभर राहणें. कन्यागताचें स्नान करून येणें. खाना छ ५ जिल्काद हे आशिर्वाद.

[१८२] श्री.

राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री त्रिंबक सदाशीव स्वामी गोसावी यांसि पोष्य नारायणराव बल्लाळ नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहिणें. विशेष. तुम्हांकडून पत्र येऊन शरीरप्रकृतीचें वर्तमान कळत नाहीं तर तुमची शरीरप्रकृति कशी आहे तें सविस्तर लिहून पाठविणें. तीर्थरूपांकडील वर्तमान तर जुंज होऊन दादासाहेबांची फौज लुटली. दादासाहेब किल्यावर गेले. एक दिवस मध्यें जाऊन दुसरे दिवशीं भेटी झाल्या. दादासाहेबांनीं तीर्थरूप रावसाहेबांचे स्वाधीन किल्ले, कोट, मुलूख वगैरे सर्व कारभार केला[३८]. हें सविस्तर वर्तमान राजश्री बजाबांनीं लिहिलेंच असेल. खाना छ ३० मोहरम गुरूवार संध्याकाळ बाकी दिवस प्रहर. बहुत काय लिहिणें हे विनंती. पौ. छ. १ माहे सफर.

[१८३] श्री.

राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री बजाबा स्वामी गोसावी यांसि पोष्य

---

३७. 'हातचें' या अर्थी.
३८ हें पत्र थोडपच्या किल्याजवळ दादांच्या फौजेचा मोड झाल्यावर लिहिलें आहे.

त्याला च हे सुत नृपा बाप असें मानिती दशरथा रे ॥ १४ ॥
नामें करूनि बापा सद्गुणसौजन्यधाम हा राम ॥
हा लक्ष्मण दोघेही शौर्यश्रीचे नृपा महाराम[16] ॥ १५ ॥
येणें चि पूर्ण केला मद्यज्ञ वधूनियां त्वनीक वनी ॥
याच्या च सतत रिझला भूपा वल्मीकभू[17] मुनी कवनीं ॥ १६ ॥
याच्या च मार्गणी[18] ती भूपा सत्कारि ताटका असुनीं[19] ॥
पावे सद्गति कीं ते पावति दुर्गति न देति जे असुनी ॥ १७ ॥
येणें सुबाहु वधिला हें तरि किति शौर्य रामरायाचें ॥
एतत्करें च सर्व हि राक्षसगण भूवरा मरायाचे ॥ १८ ॥
जे स्त्री होय शिला तें कौशल याच्या च बा पदरजाचें ॥
हा तो च नृपा धरितो घनननादाचा[20] हि बाप दर[21] ज्याचें ॥ १९ ॥
भूपवरा हे आले स्वयंवरमहोत्सवा पहायास ॥
न कळे बाल्यें दुष्कर कीं सुकर ज्याधिरोप[22] हा यास ॥ २० ॥
मग तो शौर्य श्रीधर अवडे रघुराज तेंवि जनकमना ॥
देश जसा ज्यांत स्त्री वररूपा राजते विजन[23] कमना[24] ॥ २१ ॥
बहुवार रघुवरा मग पाहे वर्णुनि मनांत ही अपणा ॥
निंदी जनक स्मरूनी अविचारकृतेशधनुर्भंगपणा[25] ॥ २२ ॥
मग आदरें बसविला सभेंत कौशिक सशिष्य सर्विगण ॥
तैं तींत शोभती ते रविशाशिसे भास्करान्वयाभरण[26] ॥ २३ ॥
गुरुसह सभेंत येउनि बसतां सूर्यान्वयावायहीरमणी[27] ॥
म्हणति मनीं भूप दुज्या लभ्य न रामाशिवाय ही रमणी ॥ २४ ॥
तैं येक सखी वर्णुनि गुण भूपां दाखवी धैर्यराजेतें[28] ॥
तें ऐकुनि तोषविती चित्ता क्षणमात्र विविध राजे ते ॥ २५ ॥
हा तूं पहा महा गे गुणशाली गुर्जरावनीप[29] कधीं ॥
न त्यजुन यास सीते विषय करी निर्जरावनीपकधी[30] ॥ २६ ॥
यद्दंडभयें परधनवस्त्रा न शिवोन वायु वावरतो ॥
जो नाथ अवंतीचा[31] रुचल तरी गे नवा युवा[32] वर तो ॥ २७ ॥

---

१६ महाराम=मोठे बाग. १७. वल्मीकभू=वाल्मिकी. १८. मार्गण=बाण. १९. असु=प्राण. २०. घननाद=मेघनाद (रावणाचा पुत्र) २१ दर=भीति. २२. ज्याधिरोप=धनुष्याला दोरी लावणें. २३. विजन=एकांत. २४. कमना=सुंदर.- २५. ईशधन्वभंगपण=शिवाचें धनुष्य मोडण्याचा पण. २६. अन्वय=कुळ, वंश. २७. अन्वयाय=वंश. २८. धराजा=सीता. २९. गुर्जरावनीप=गुजराथचा राजा. ३०. निर्जरावनीपकधी=इंद्राचें मन. ३१ अवंती=उज्जनी सभोंवतालचा मुलूख. ३२ युवा=तरणा.

हा शौर्यौदार्यश्रीसदन मदनसा कालिंगनवराजा ॥
सत्वर वर हा च दिसे सीते तुज योग्यसंग नवरा जा ॥ २८ ॥
हा तरि पहा सुलक्षणशौर्यनिधी नाथ वंगवसुधेचा ॥
हाच तुझा भोग करो एक जसा देवपुंगव सुधेचा ॥ २९ ॥
हा तैलंगमहीपति ज्याच्या राज्यांत विप्र ताकास ॥
प्राशुनि राखिति अमृतद सुरभीची जेंवि विप्रता कास ॥ ३० ॥
तो दाविलो पहा वर सारुनि भूपाल अंगदें शाला ॥
यातें वरुनि सीते शाश्वत तूं पाल अंगदेशाला ॥ ३१ ॥
तो निषधनाथ सीते जो झेलितसे महीप हारमणी ॥
याची हो तूं हा ची येक जगीं रिपुमहीपहा रमणी ॥ ३२ ॥
हा काश्मीरमहीपति ज्याची पिळदार परम ही पगडी ॥
वक्र तुला हा च दिसे योग्य सये विजितपरमहीप गडी ॥ ३३ ॥
किंचिद्वक्रितकंधर सखि तो च नरेंद्र मालवा वाहे ॥
मन्मन याजवळ तुझा व्हीनें मुखचंद्रमा लवावा हे ॥ ३४ ॥
केरलभूप पहा सखि बसलासे धरुनि तो कठार करीं ॥
जो बाल्यीं च रिपुगणा करिस जसा सिंहतोक ठार करी ॥ ३५ ॥
या परि नाना भूपां दावुनि मग ते रघूत्तमा दावी ॥
तैं सीतेचें किंचित् व्हीनें आंत चि मुखाब्ज मोदा वी ॥ ३६ ॥
किति मधुर पहा दिसतो सीते वीरासनस्थ हा राम ॥
धामनिधि श्यामतनु क्षाम नसे कामसा महाराम ॥ ३७ ॥
कुंडलमंडितगंड श्रीखंडक्षोदलिप्त भुजदंड ॥
चंडद्युतिकुलमंडन शोभवि यत्तनु अखंड कोदंड ॥ ३८ ॥
भूप त्वदर्थ सारे वहाति मनीं जरि वहोत देवाचें ॥
ध्यान परी मन्मानस याचें नि तुझें च होतदेवाचें ॥ ३९ ॥
सीता वदे मला ही रुचला राघव शरत्सुधाकर हा ॥
परि हे तातपणस्मृतिसवत वदे दाखऊन धाक रहा ॥ ४० ॥
अतिमधुरमृदुलतनु हा रघुनंदन वज्रसार हें चाप ॥
उचली कसा अज्ञा गे कां फसला घालुनी पणा बाप ॥ ४१ ॥

---

३३. वंगवसुधा=बंगाल प्रांत. ३४. देवपुंगव=देवश्रेष्ठ. ३५. सुरभी=गाय. ३६. अंगदें =बाहु भूषणें. ३७. शाल=शालजोडी. ३८. रिपुमहीपहा=शत्रुनाशक. ३९. विजितपरमहीप=जिंकिले आहेत शत्रुरूपी राजे ज्यानें. ४०. श्रीखंड क्षोदलिप्त=चंदनाची पूड ज्याला चोपडली आहे असा. ४१. चंडद्युतिकुलमंडन=सूर्यवंशभूषण. ४२. सुधाकर=चंद्र.

तों कथिलें घ्या हें शिवधनु सगुण हि भूपजन करा ज्यानें ॥
करिजेल तद्वधू ही सीता हें स्पष्ट जनकराजानें ॥ ४२ ॥
ऐकुनि तें वच पाहुन चंड हि कोदंड नृप विचारांत ॥
पडले किति किति म्हणती जाउं पळुन तरि असे दिन न रात ॥ ४३ ॥
किति वदति अह्मा बांधुनि सीतावरणोत्सवे न दाव्यानें ॥
अणिलें इथें हराया तेज कशाचा विवाह दाव्यानें ॥ ४४ ॥
थकले ज्यास अणाया अनेक हरत्यश्ववृषभ[४३]कासर हा ॥
तें धनु सज्य कराया नृप हो कसतां कशास कास रहा ॥ ४५ ॥
सीतामिष करुनि पुढें घालूं पाहे धनुष्यभंग गळां ॥
प्राण हराया कळला जनकाचा बेत हा अह्मां सगळा ॥ ४६ ॥
किति वदती सीतेस्तव काय म्हणुन हें धनू सजा उचला ॥
पडली न वोस पृथ्वी मिळल दुजी स्त्री पुरास जाउं चला ॥ ४७ ॥
तों रावण नाशीरस्थित वाद्यग्राम[४४] कडकडा गाजे ॥
तैं दचकले नृप तसे पशु हि न ते प्राप्त कडक डागा जे ॥ ४८ ॥
अभिमुख जावुनि मग त्या बैसविलें अणुनि यातु[४५]रायास ॥
सत्कारुनि हि नृप ह्मणे हार तसा लावुं या तुरा यास ॥ ४९ ॥
पडतां दृष्टि अकस्मात् दशवदनाचा विरूप काय महा ॥
पळती दडती मानुनि सीतेसह सर्व बायका यम हा ॥ ५० ॥
मग तद्गुरू वदे हा सीतार्थ अला स्वयें च दे यास ॥
जोड नृपा सख्य सुता कोणास तरी हवी च देयास ॥ ५१ ॥
परि जनकें सूचवितां मंत्रिमुखें ज्याधिरोप दशवदनें ॥
करुनि स्मय[४६]यें हि विस्मय केलीं प्रो फुल्लगल्ल दश वदनें ॥ ५२ ॥
बोले जनका न कसी मत्कीर्ति अली श्रुतींत सुरसा रे ॥
कीं घातले दशमुखें जिंकुनि कारागृहांत सुर सारे ॥ ५३ ॥
म्यां तो शैल उचचिला सेश्वर ही भूप जो नगा[४७]माजी ॥
मग या न कांबटावर शक्ति नृपा चढल काय गा माजी ॥ ५४ ॥
अणि सांगतों नृपा हें धनु गुरूचे शंभुचें जरी नसतें ॥
तरि म्यां मघां च उचलुनि मोडुन ही टाकिलें किं रे असतें ॥ ५५ ॥
मग नृप वदे हंसुनि तुज आली येथें च रावणा शंका ॥
गुर्वपमानाचि नगोद्धारिं न वदतोस काय निःशंका ॥ ५६ ॥

---

४३. कासर=रेडा, टोणगा. ४४. ग्राम=समूह. ४५. यातु=राक्षस. ४६. स्मय=हंसणें. ४७. नग=पर्वत.

मग रोषभरें रावण उचलूं धनुरुत्तमा जंवर धांवे ॥
तों विघ्नार्थ हराचे आरंभी स्त्रीसमाज वर धांवे ॥ ५७ ॥
लावुनि विंशति भुज ही कष्टें तेणें धनू उभें केलें ॥
परि गरिमेंगुणें[48] रावणबला न गणुनी अनल्प घे झोले ॥ ५८ ॥
तितक्यांत तो उचलिलें धनु द्या सीतेस म्यां च शर्वाचें[49] ॥
गर्वाचें सदन वदे तों होय म्लान तोंड सर्वांचें ॥ ५९ ॥
परि त्या झोल न साहे मग धनुसह भूतलीं अपटला जें ॥
दुःख न तें त्यास परी स्मितमुख भूंभृद्गणा[50] निघट लाजे ॥ ६० ॥
रावणगतितें पाहुनि सर्व नृपांच्या भरे उरीं धडकी ॥
रडकी होय मुखश्री म्हणति न गति आज हो दिसे घड की ॥ ६१ ॥
हृद्गत धनु मग काढुन सावध ही करुनि तोषवी राजा ॥
त्या अणि सचिवा सांगे उठिव अतां या अशेष वीरां जा ॥ ६२ ॥
मग तैं सचिवें कथितां नृप हो धनुला गुणास योजावें ॥
कथुनि निमित्या वदले न उठूं आम्ही तुम्हीं पुढें जावें ॥ ६३ ॥
ते नृपदशा विलोकुनि बोले मिथिलेश तप्त रागानें ॥
राहो धनु हें ऐका नृप हो सोडुनि तरी दरा गानें ॥ ६४ ॥
राहो गुणाधिरोपण परि एकहि भूप उचलुं ही न इला[52] ॥
शक्त धनुर्बल्लीला झालि कशी हंत वीरहीन इला[52] ॥ ६५ ॥
झाली निर्वीर धरा हें वच रामा न शल्यसें साहे ॥
राहे विमनस्क[53] क्षण आज्ञेच्छू मग गुरूकडे पाहे ॥ ६६ ॥
द्या आज्ञा या धनुतें उचलुन वोढुन गुणाहि चढवीन ॥
कढवीन हृदय रिपुचें न वद कुवच हें नृपाहि पढवीन ॥ ६७ ॥
हें जीर्ण धनुष्य किती न पुरल माझ्या बलास हेमगिरी[54] ॥
परि सानुकंप[55] द्यावा गुरुजी कर वरद हा मदीय शिरीं ॥ ६८ ॥
गुर्वाज्ञा मग घेउनि उचलाया चाप राम तो कास ॥
कसि तें होय मुनिजना मुदुर[56] तदधिक तदीय तोकासं[57] ॥ ६९ ॥
मग दडपितां पदाग्रें अग्रीं रामें उभेंच तें राहे ॥
धनु म्हणती मुनि भासे जाया मुनिचीच नीट हेरा हे ॥ ७० ॥

---

४८. गरिमगुण=मोठेपणा. ४९ शर्व=शिव. ५०. भूभृद्गण=राजसमूह. ५१ गुण=दोरी. ५२ इला=पृथ्वी. ५३ विमनस्क=दुःखी. ५४. हेमगिरी=मेरुपर्वत. ५५. सानुकंप=सकृप. ५६. मुदुर=आनंदातिशय. ५७. तोक=बालक.

वांकवि वैरिमुखासह कीर्तिसह हि त्या गुणास मग जोडी ॥
वोडी सीता चित्तासह भृगुंजाहंकृतीसहित मोडी ॥ ७१ ॥
होतां भंग धनूचा कडकड भीम ध्वनी जगीं पसरे ॥
घसरे रविरथ विसरे रामजपा जानकी वरूं हि सरे ॥ ७२ ॥
मिटले डोळे किटले कान जगाचे समुद्र हि अटले ॥
तुटलें नभ [?] तों फुटलें ब्रम्हांड भयें झरे नगा सुटले ॥ ७३ ॥
भ्याले दिग्गज बोले नभ मेले भीरू भूमितल डोले ॥
सोले अहिशिर न्हाले घर्मभरें लोकपति भया ल्याले ॥ ७४ ॥
विधि मातृहिंसकाच्या शिवलें तें बहुत हस्तराजीवीं ॥
शुध्यर्थ म्हणुनि वाटे रामकरीं करुनि दे त्वरा जीवा ॥ ७५ ॥
वधिले तद्योगें बहु नृप रामें करुनि जित्वराजीवा ॥
शुध्यर्थ म्हणुनि वाटे रामकरीं करुनि दे त्वरा जीवा ॥ ७६ ॥
जातां पण सिद्धिस तो नृप कौशल्यादि सर्व ज्या माता ॥
अणवि दशरथा ही कीं हो राघव शास्त्रपूर्व जामाता ॥ ७७ ॥
मग आनंदें जनक स्वसुतेचा सविधि हो विवाह करी ॥
तैं वाटलें समस्तां पडली साक्षाद्रमा विवाह-करीं ॥ ७८ ॥
जातां विवाह अटपुनि राम स्वपुरास होय हो अडवा ॥
कडवा बहु तो भार्गव नृपकुलजलधीस मूर्त जो वडवा ॥ ७९ ॥
तैं रामातें सूचवि लक्ष्मण ते कार्तवीर्यबाहु तरू ॥
झाले यत्परशुदर्वी दशशत ही त्वरित जेंवि बा हुत रू ॥ ८० ॥
वधितां जेंवि हरीनें पति कांपति बहु करेणुं कापोत ॥
तेंवि नृपस्त्री म्हणुनी झाला जो एक रेणुकापोत ॥ ८१ ॥
जेणें रुधिरक्षालित केलि करुनि भूमिभृद्गण कुठार ॥
ज्याचा च ख्यात जगीं एक नृपति शोणितार्हण कुठार ॥ ८२ ॥
तो हा गुरुधन्ववधक्षुभितमना पातला असे वाटे ॥
जमदग्निसूनु तरि त्या साधु वचें लाव राघवा वाटे ॥ ८३ ॥
तो भंज्यद्धनुरारवरुष्ट वदे भार्गवार्षि रामातें ॥
वरिली कोणी शिवधनु मोडुनि भा वर्गवार्षि रामा ते ॥ ८४ ॥

---

५८. भृगुजाहंकृति=परशुरामगर्व. ५९. मातृहिंसक=आईला मारणारा (परशुराम). ६०. राजीव=कमल. ६१ विवाह=विष्णु (गरुडवाहन). ६२. वडवा=वडवाग्नि. ६३. रू=कापूस. ६४. करेणुकापोत=हत्तिणीचे बच्चे. ६५. कु=पृथ्वी. ६६. शोणित=रक्त. ६७. भंजद्धनुरारवरुष्ट=मोडलेल्या धनुष्याचे आवाजानें रागावलेला.

राम ह्मणे धनु मोडे मत्करयोगें स्वयें च किडकें कीं ॥
नसतां मंतु[६९] वदाया गरूडा ही धरिल काय भिड केकी[७०] ॥ ८५ ॥
रे भंगिलेंस रामा स्त्र्यर्थ शिवधनू न तें अघ स्मरतां ॥
परि जाण म्यां न धरिली अजुनी क्षत्रियकुलीं अघस्मरतां[७०] ॥ ८६ ॥
राम वदे ते च न या द्विजभंगद शक्ति भार्गवा रामीं ॥
होइल तें हो हा तव परशूद्भूत भुजगमार्ग वारा मी ॥ ८७ ॥
मग मुनि बोले कोपुनि घे नव मच्चाप राम हा मोड ॥
मग तुज ह्मणेन राघव कुलांत रिपुवातसह महा मोड[७१] ॥ ८८ ॥
मग तें हि धनू चढवुनि दाबाया राघव प्रताप सतां ॥
ईशत्व हरी मग तो अवलंबी भृगुज विप्र तापसता ॥ ८९ ॥
मग तो निर्विघ्नपणें सवधू श्रीराम पावला गांवा ॥
गावा ध्यावा वाटे हाचि मला सत्स्वभाव लागावा ॥ ९० ॥
इति श्रीज्योतिर्विद्राजजीवसूनु चिंतामणिविरचितः सीतास्वयंवरः समाप्तः ॥

---

६८. मंतु=अपराध. ६९. केकी=मोर. ७०. घस्मरता=घातुकपणा. ७१. मोड=अंकुर.

धुंडिकुमार मोरेश्वरकृत

चंद्रावळी-आख्यान.

कुटिलो[1] विमला मातिनें वंचितसे जो व्रजांत[3] जायातें ।
नमुं त्या श्रीहरिचरणा दुर्धर संसार व्रजिनें[4] जायातें ॥ १ ॥
श्रवणीं वंशी वंशिध्वनि[5] संचरतां स्मरोनि कुंजातें ॥
युवतिजन चालिला त्या सुरभिसमयसमलता[6] निकुंजातें ॥ २ ॥
त्या एकसरें उठल्या वाटति गोकुलधनांतुनी चपला[7] ॥
किंवा व्रजकुंडांतुनि निघति स्मरवन्हिच्या शिखी[8] चपला ॥ ३ ॥
स्वस्व गृहाहुनि सर्वहि गोरसविक्रय करावया रमणी ॥
निघतां सत्वर मार्गीं पाहति सहसा मुकुंद जारमणी ॥ ४ ॥
गोपावृत गोपाळा पाहुनि गोपी सशंक चालाया ॥
होउनि काय करावें म्हणती पशुपाळका कुचाळा या ॥ ५ ॥
चंद्रावळि या नावें मुखरिण गोपी बहीण राही[10]ची ॥
धीट सुरूपा चतुरा संगति अवध्या दृढा धरा ईची ॥ ६ ॥
या परि निश्चय करुनी चालति मार्गें समस्त ही वनिता ॥
वनिं तांडव करि खांडव-रिपुचा[11] सारथिहि आत्मभूजनिता[12] ॥ ७ ॥
तों पथिं पेंधाप्रमुखा धांवति शिशु मुरारिपू दयालु गडी ॥
अवरोधुनि तरुणीजन झोंबति अर्वाच्य फेडुनी लुगडीं ॥ ८ ॥
सरकुनि चंद्रावळिनें पेंधा बडवुनि सवेग टाळीला ॥
स्फुंदत स्फुंदत सांगे हरि चल अणूं तये खटाळीला ॥ ९ ॥
अतिरूप सुवय यांनीं मानी तृणतुच्छ उर्वशी रंभा ॥
हंसगती पादिं चमके गमती नामिताति उर्वशी रंभा ॥ १० ॥
सूच्यग्रा परि मुंठिचा खंडित दिसतो वलित्रया माज[13] ॥
विश्रुत मदनास तशा जपुनि चला हरि हरी तिचा माज[14] ॥ ११ ॥
पीनोन्नत[15] कुच[16] वर्तुल स्मरदुर्जयदुर्गयुग्मसे[17] दिसती ॥
तनुवाङ्मन अति चंचल म्हणवी कुटिलालका[18] अनादि सती ॥ १२ ॥

---

१ चंद्रावळे=राधेची बहीण. २ कुटिला=कपटी. ३ व्रज=गोकुल. ४ व्रजिन=पाप, मल. ५ वंशिध्वनि=मुरलीरव. ६ सुरभिसमय=वसंतकाळ. ७ चपला=विद्युल्लता. ८ शिखा=ज्वाळा. ९ चपला=चापल्य युक्ता. १० राही=राधी (राधा). ११ खांडवरिपु=अर्जुन. १२ आत्मभूजनिता=ब्रह्मदेवाचा बाप (कृष्ण). १३ माज=कंबर. १४ माज=उर्मटपणा. १५ पीनोन्नत=पुष्ट व उंच. १६ कुच=स्तन १७ स्मर=मदन. १८ कुटिलालका=कुरळकेशी.

अति मृदुला करवल्ली सल्लील हि जीं सनाल कीं कमळें ॥
अद्भुत वदनश्रीची सुषमा[20] जो पाहतां मृगांक[20] मळे ॥ १३ ॥
विद्रुम[21] भंगाचे परि शोभे अधरोष्ठ नासिका सरला ॥
तिलसुम शुक[22]चंचूचा पाहुनि मद्गर्व सर्व ओसरला ॥ १४ ॥
सर्वोत्कृष्ट विराजे चपलायत दृष्टि ते निकी लाली ॥
लज्जित शतपत्र[23]श्री मज्जन करिते गभीर कीलाली[24] ॥ १५ ॥
यापरि सौंदर्याची सीमा कथितां हरि त्वरें उठिला ॥
खंडिन गर्व तियेचा दाखवि मजला कुठे उभी कुटिला ॥ १६ ॥
पेंधा श्रीकृष्णातें दाखवि दुरूनी सगोरसा महिला[25] ॥
जीच्या सौंदर्यातें साम्यचि न मिळे ससागरा[26] महिला ॥ १७ ॥
चंद्रावळिच्या रूपा पाहुनि इच्छी हरी मनीं सुरता[27] ॥
ते क्षणिं मूर्च्छित होउनि देवहि दवडी समग्र तो सुरतां[27] ॥ १८ ॥
ऐशा मतिनें यदुकुलभूषण तेव्हां सवें किशोरीसी[28] ॥
घेउनि गोपस्त्रीला मागत दधि दुग्ध तो यशोरासी ॥ १९ ॥
मस्तु[29]मिषें निजवस्तुसि याचित निस्तुलगुणी[30] स्त्रियांजवळी ॥
कस्तुरिलिप्त-स्तनिंचा चित्तें [हरूनी?] हरी समाज वळी ॥ २० ॥
शपथपुरःसर करिसी जरि तूं संकल्प देहदानाचा ॥
तरिच घडेल सुकृत बहु नातरि यापरि घना सदा नाचा ॥ २१ ॥
बोलुनि मिथ्या पदरीं दुष्कृत कां व्यर्थ घेसि वाचाळा ॥
ठकविसि गोकुळतरुणी या तो स्थळिं सोड सर्व ही चाळा ॥ २२ ॥
नायिकसी चंद्रावळि जरि साधुत्वें मदुक्ति या परमा ॥
दाविन जनदृष्टीसी निरसुनि चैल[31]ा दिगंबरा परमा ॥ २३ ॥
सर सर परता दुष्टा क्लिष्ट न बोलें वरिष्ट मी जाया ॥
काय वदूं तुजसंगें पशुपा तटलें निजाश्रमीं जाया ॥ २४ ॥
दुर्धर सर्पिणि देहा स्पर्शिल हस्तानिं कोण तो भलता ॥
रक्षक असतां विपिनीं[32] रंका लाभेल केवि पुष्पलता ॥ २५ ॥
गरुडध्वजगारुडिया भारुड हें तूं किमर्थ दाखविसी ॥
तुजविषयीं मी न ढळें पंचाक्षरिमंत्र ज्या सदा खविसी[33] ॥ २६ ॥

---

१९ सुषमा=शोभा. २० मृगांक=चंद्र. २१ विद्रुम=पोवळें. २२ शुक=पोपट. २३ शतपत्र =कमल. २४ कीलाल =पाणी. २५ महिला=स्त्री. २६ ससागरामहिला=समुद्रवलयांकित पृथ्वी. २७ सुरता=देवपणा. २८ किशोर=मुलगे. २९ मस्तु=लोणी. ३० निस्तुलगुणी= निरुपम आहेत गुण ज्याचे असा. ३१ चैल=वस्त्र. ३२ विपिन=वन. ३३ खविसी=जखीण.

अर्भक गगनफळातें रडतां श्रमले करोनि लोळणिसी ॥
त्यापरि यत्न मृषा ते मज तूं करिसी समर्थ गौळणिसी ॥ २७ ॥
एक पदाही न पुरे त्या सुरवर्या फळे कसी जगती ॥
रवि शशि तारागण हे मुष्टित अवघी धरील हें जग ती ॥ २८ ॥
विधिवर्जित पुरुषातें लाभेल किं काय खाणि परिसाची ॥
दैवहता गुणहीना करिसी तृष्णा तया परी साची ॥ २९ ॥
नाना परि बडबडुनी मिरविसि लोकीं मृषा सदा शीला ॥
परिसांचीं मीं सदनें बांधुनि दिधलीं स्वदासदाशीला ॥ ३० ॥
श्रोत्रियशालांतरिंची अरणी कैसी मिळेल मातंगा ॥
अथवा सिंहवधूसीं संगम कैंचा घडेल मातंगा ॥ ३१ ॥
जगरक्षणयज्ञीं मी दीक्षित अध्वर्यु वीतिहोत्राही ॥
नरसिंह मि तव वदनें वदाविन हरि तूं आम्हांसि हो त्राही ॥ ३२ ॥
यापरि केशिनिहंता या संकेतासि गोप-जायांतें ॥
बोलुनि सत्वर उठिला निजसदनाप्रति सगोप जायातें ॥ ३३ ॥
गोपाळे गोरक्षक संनिध बसउनि अनेकधा त्यांसीं ॥
गोष्टी बऱ्या शिकविल्या सृष्टिक्रमयुक्ति तेवि धात्यासी ॥ ३४ ॥
मायामय ची तेची मी धरितों सांग जगत्सूत्रा मा ॥
रुचिराकृति राहीची नुमजे ते व्यक्ति विशद सूत्रामा ॥ ३५ ॥
नटवेषाकृति योषा होउनि दास्यत्व अंगिकारावें ॥
सर्व हि अति सौंदर्यें भासति जीतें तिला स्विकारावें ॥ ३६ ॥
सर्वाधीश निदेशें वनितावेषें शिशूंतती व्रजिंची ॥
चंद्रावळिच्या मागें निघति अहंकृतिमदोर्मि तीव्र जिची ॥ ३७ ॥
श्रीमद्वृष्णिकुलेशें सुंदर वरिलें स्वरूप राहीचें ॥
लीलानिधिगर्भींचें रत्न चि निर्मळ नवे पराईचें ॥ ३८ ॥
श्रीहरि चंद्रावळिच्या कृत्रिम वेशें गृहा करी गमन ॥
भगिनी-आश्लेषाची उत्कट धरितो स्नेहा करीगमन ॥ ३९ ॥
प्रेमालिंगन घडतां ठसली दृढताष्ट सात्विका भावीं ॥
चंद्रावळि भगिनीच्या मोहें ते मूर्ति आत्मिका भावी ॥ ४० ॥

---

३४ मृषा=व्यर्थ. ३५ विधिवर्जित=दैवहीन. ३६ श्रोत्रिय=अग्निहोत्री. ३७ अरणी=समीध. ३८ मातंग=अतिशूद्र. ३९ मातंग=हत्ती. ४० त्राही=रक्षण कर. ४१ सुत्रामा=इंद्र. ४२ तति=समूह. ४३ ऊर्मी=लाट, अतिशय ४४ आश्लेष=आलिंगन. ४५ करीगमन=हत्तीसारखें चालणें आहे ज्याचें असा.

शिणली बाई म्हणउनि घडिघडि कुर्वाळुनी वरा ईतें ॥
घेत असे परि न कळे सुरवरऋषि मोहिनी बलाईतें ॥ ४१ ॥
व्रतदानादिक सुकृतें देव हि जाले वसुंधरे वरिले ॥
तुज पहतां त्रिभुवनिचें वाटे साम्राज्य सुंदरी वरिलें ॥ ४२ ॥
अष्टावष्टसहस्रा असतां युवती करीत जो जारी ॥
म्हणवी श्रेष्ठ नियंता खळजनहंता बहूत जोजारी ॥ ४४ ॥
तव वदनें ऐकावी वाटे मनिं कांतलोभवार्ता ते ॥
पुण्यश्लोका ललिता ऐकत सुख देति कीं भवार्तातें ॥ ४३ ॥
श्रीवल्लभ तुजसंगें रतिविरतीतें कसा धरी सांगें ॥
अनुमत होउनि विवरीं बहु दिन राहे प्रबुद्ध रीसां गे ॥ ४५ ॥
असती बहु जरि योषा तोषा मजविण नये सये हरिला ॥
गर्व प्रमदावलिचा मजसीं अनुरक्ततान्वयें हरिला ॥ ४६ ॥
भामाप्रमुखा सवती शिकविति कुमती हरीस एकांतीं ॥
परि अनुरागें माझ्या न दिसे अणु वक्रता सये कांतीं ॥ ४७ ॥
पडतां वदनें जडली तत्पतिसुखकर कथावली श्रवणें ॥
प्रेमोत्कर्षें हृदयीं चंद्रावळि बहु सुखावली श्रवणें ॥ ४८ ॥
अतिशय अनुरागत्वें कौस्तुभपद्मादि उत्कटा ठेवी ॥
हरि ठेवी मजपाशीं कां करिसी या सये उठाठेवी ॥ ५० ॥
प्रक्षाळुनि पदकमळा कमळाक्षी ते न लावितां उशिरा ॥
शिशिरांबु प्राशविते एलाकर्पूर घोळुनी उशिरा ॥ ५१ ॥
पाय धुतां पायातें पाहुनि पुसते स्वसर्स पर्याई ॥
हरिपदपद्मांचिं चिन्हें दिसती तरिही कसीच पर्याई ॥ ४९ ॥
आंगीं लाउनि बाई लेप चमेली सुगंधरायाचा ॥
ठेउनि वसनें व्हावें नाहीं संशय दुजा धरायाचा ॥ ५२ ॥
स्वकरें ग्रंथि खुणेची दिधली हरिनें निरीस कंचूला ॥
विघड पडे जैं त्यातें जाचिल मजला धरूनि कंचूला ॥ ५३ ॥
विंचरुनि वेणि करितो हरि तो घनकांतिजित्वरां कशां ॥
मृगमदतिलक ललाटीं स्वकरें करितांति वक्र राकेशा ॥ ५४ ॥
वदती उत्तम हें कीं लोकीं पतिचा निदेश मानावा ॥
त्यांत यशश्रीकीर्ती चढते सुषमा पराक्रमा नावा ॥ ५५ ॥

---

४६ एला=वेलदोडा. ४७ उशिरा=वाळा (पाण्यांत घालण्याचा) ४८ स्वसा=बहीण. ४९ घनकांतिजित्वर=काळे कुळकुळीत. ५० मृगमद=कस्तुरी. ५१ राकेश=चंद्र. ५२ निदेश=आज्ञा.

अस्ता दिनमणि जातां जनार्दना तूं विवंचना रीते ॥
उठवी भुक्तिसि जीचीं करणें सुरतीं विवंच नारी ते ॥ ५६ ॥
गोष्टि असो हे जाली भुक्तिचि तुझिया बहु त्वरा मातें ॥
म्हणुनि कराब्जीं धरुनी ये निज सदनांत गोपरामा ते ॥ ५७ ॥
बहुविध पक्कान्नोदन खीरहि लेह्यादि षड्रसें भरित ॥
कर्मटि पापड शाका कोशिंबरि तिक्त फारसें भरित ॥ ५८ ॥
तिखटें विविध वरान्नें रुचिकर वडिया किसूनि कुष्मांड ॥
जेवविते बहिणीतें ते जरि आली करोनि कुष्मांड ॥ ५९ ॥
पंक्तिसि सारुनि भुक्ती वोलत युक्ती स्वैकेलिगेहांत ॥
स्वस्थ निजूं वो सखये तेथ म्हणत धरुनि चाल गे हात ॥ ६० ॥
रात्री राहुनि विपिनीं रक्षिति पाति साभिमान गे शाला ॥
व्याघ्रवृकादि ससेही जागृत चढउनि कमान गे शाला ॥ ६१ ॥
ऐकुनि वचनें राही लीलासदनांत सत्वरा गेली ॥
पूर्विल चंद्रावळिचें पाहुनि जे नामसत्व रागेली ॥ ६२ ॥
सरस सुपारी चिकणी वीडया करुनी सुपक्व पानांच्या ॥
भगिनीस देत जीच्या तृष्णा दिसताति ओष्ठपानाच्या ॥ ६३ ॥
विविध सुगंध द्रव्यें शय्या मृदु गेह चित्र शालेचें ॥
प्रावर्ण हि ज्या स्थानीं कार्पासान्वित विचित्र शालेचें ॥ ६४ ॥
सुखगोष्टी विमलांगी बसुनि पलंगीं परस्परें करिती ॥
स्वस्वपतीचीं चरितें प्रणयाचरितें तशाच लोकरिती ॥ ६५ ॥
झोंपिस जातां गोपी जगदाटोपी त्यजोनि वेषातें ॥
जो पीनस्तनिं वोपी कर अति सोपी करोनि योषा ते ॥ ६६ ॥
गाढालिंगन ओष्ठग्रह कुचपीडा क्रमें रमाकांतें ॥
सुरतारंभण केलें वंचक मतिनें मनोरमाकांतें ॥ ६७ ॥
निर्धुवन निज कांताचें मानुनि बाला खलद्विरा पतिला ॥
राहि असे शेजारीं पाहुनि विधि हा चढेल कोप तिला ॥ ६८ ॥
दुजिया संनिध रमतां दोष विशेषें अयोग्य हें करणें ॥
त्यांतहि माझे बहिणी देखत अर्वाच्यता कशी करणें ॥ ६९ ॥
सुरतायासें तरुणी जागृत होउनि बरें विलोकी जों ॥
हृदयावरी मुरलीधर रमतो व्रजवेष दाबि लोकीं जो ॥ ७० ॥

---

५३ करणें=इंद्रियें. ५४ कुष्मांड=कोहळा. ५५ केलि=क्रीडा. ५६ प्रावर्ण=पांघरूण.
५७ कार्पास=कापूस. ५८ शाल=काश्मिरांतील लोंकरीचें उत्तम वस्त्र. ५९ निधुवन=सुरत.

थरकुंनि सरकुनि पाहे परी मुकुंदें चहूं भुजीं धरिली ॥
निरखुनि रागें गरकुनि बोले बरि खुण समग्र उद्धरिली ॥ ७१ ॥
शिव शिव कैरूणामूर्ते सांवा माति घोर संकटीं पडली ॥
विपिना माजी निशिं या व्याघ्रकरीं जेंवि धेनु सांपडली ॥ ७२ ॥
कृष्णा पुरविलि तृष्णा लावुनि माझ्या कलंक वंशातें ॥
वंचाया कुलयुवती फिरसी स्वकरीं धरूनि वंशातें ॥ ७३ ॥
आज्ञापावी तनु ते श्रीहरि हरिसुतनुता सुवास्तव्या ॥
स्थिरचर विश्वव्यापक मूर्ती जे हीच मानवा स्तव्या ॥ ७४ ॥
भरतां मन्मथ देहीं सुरतीं तेही रती धरी दुपटा ॥
निष्कपटा श्रीहरिसीं विहरे गतवास कंचुकी दुपटा ॥ ७५ ॥
चतुराधिकाशिति बंधें करूनि मुकुंदें बृहत्तरा रजनी ॥
रत केलें परि कोणा न कळे तिलमात्रही विचार जनीं ॥ ७६ ॥
गोपि सकामा केली अतिशय निष्काम पूर्णकामानें ॥
दीनोद्धरतनुसंगें युवती अपवर्ग कामुका माने ॥ ७७ ॥
श्रीमच्छीपतिहस्त-स्पर्शें गोपांगना सदाचरणीं ॥
राहुनि नटली कुटिला मति ते त्यागुनि सुखें सदाचरणीं ॥ ७८ ॥
सदसद्वस्तुविचारें चिन्मयपदलाभ जोडला सहजें ॥
अद्वयवातें उडती आनंदाब्धित तरंग त्या सह जे ॥ ७९ ॥
सुरतांतीं हृदयावरि ठेऊनि कर चीर सत्रपा हुडकी ॥
वस्त्र न दे हें जाणुनि म्हणते हा नंदपुत्र पाहुड कीं ॥ ८० ॥
नम्र मुखें सखि विस्मित होउनि सुस्मित हरीस मागतसे ॥
देइं दयाळा लुगडें उघडें वपु नष्टकांति भासतसे ॥ ८१ ॥
वास न दे तो कालिय-शासन ललना कृशानुसी दिसते ॥
कुतुकें बोले तिजला नाठविसी काय मानसीं दिस ते ॥ ८२ ॥
सामर अमरावतिचें जेणें वैभव दिलें शतक्रतुला ॥
त्या प्रति नेणसि म्हणसी नेदीं दधि दुग्ध लेश तक्र तुला ॥ ८३ ॥
सर्व असो तें प्रस्तुत घडलें हें मान्य कर्म योगानें ॥
देउनि वसनें माझीं सुकृत तनू हो गृहोपयोगानें ॥ ८४ ॥
त्या नंतर यदुराजें त्या व्रजभाजेस देउनि वासा ॥
प्रेमें हृदयीं धरूनी इच्छित गमनासि देव नीवासा ॥ ८५ ॥

---

६० चतुराधिकाशि=चवऱ्यायशी आसनें. (हीं कामशास्त्रीं प्रसिद्ध आहेत.) अनंगरंग दहावा भाग पहा). ६१ अपवर्ग=मोक्ष. ६२ कालियशासन=कृष्ण. ६३ कृशानु=अग्नि.

धन्य तुझी करणी हे कृष्णा जननी तुतेंचि हो व्याली ॥
व्रजजन यापरि सर्व हि गाती विटचौर्यशौर्यवोव्याली ॥ ८६ ॥
तुटती यातायातें जे नर मज ते अनन्य वोळगती ॥
निरसुनि दुरहंकृतितें देइन त्यांतें सखे विशाल गती ॥ ८७ ॥
बकशकटादिक कपटा ब्रह्मेंद्रकृता निवारि घोषाच्या ॥
उभवति कामें गुढिया उभवति इहपर सुकीर्ति घोषाच्या ॥ ८८ ॥
यमनियमाद्यष्टांगें जें पद न मिळे महर्षि सिद्धांतें ॥
तें गोपीप्रति दिधलें धुंडिति जें शास्त्र वेद सिद्धांतें ॥ ८९ ॥
यापरि करुणापांगें सुख करि अज्ञान बंधुरा जीवा ॥
तोषवि सर्वां जैसा समुदित शतपत्रबंधु राजीवां ॥ ९० ॥
बहुविध युक्ति विचारें बोधुनि आभीरभीरु माकांतें ॥
दर्शवितां निजरूपा त्यजिना मग सर्वहि भ्रमा कां ते ॥ ९१ ॥
चंद्रावळिसह सुरतें क्रमिली राहुनि तिचे गृहीं दोषां ॥
जगदीशें या कलिच्या विलया ने जो समग्र ही दोषा ॥ ९२ ॥
आश्वासुनि गोपस्त्री अभिरत जी कांत नाथ गोकुळिचा ॥
निजसदना प्रति जाया उठिला निस्तुल शिशू शशीकुळिचा ॥ ९३ ॥
शिशुपालांतक शिशुतें अवध्या जागें करुनि वेशाला ॥
सोडुनि सत्वर गेला सार्भक सूर्योदयीं निवेशाला ॥ ९४ ॥
हरि तो प्रातःकाळीं कालिंदितटीं निकुंजकांतारीं ॥
गोप शिशूंसह विहरे जो निजभजनेंचि भाउकां तारी ॥ ९५ ॥
कर्कश रूप सितेचें प्रथमाचे अम्लस्वभाव गोस्तनिंचें ॥
चंद्रावळिचरितार्थीं क्षीर हि नीरस समग्र गोस्तनिंचें ॥ ९६ ॥
क्षेण्यविगर्हित लोकीं एकचि सकलंक चंद्रमा विधिनें ॥
जाणुनि चंद्रावळि ही सृजिली निर्दोष अब्द या विधिनें ॥ ९७ ॥
बहुत चरित्रें बहुतां कविनीं केलीं तथापि या चरितीं ॥
गुणरसिकां पुरुषांचे अद्भुत श्रद्धादि भाव आचरितीं ॥ ९८ ॥

---

६४ विटचौर्य शौर्यवोव्याली=जार कर्म, चोरी, शौर्य यांविषयींच्या ओव्यांचा समूह. ६५ घोष=गोकुळ. ६६ शतपत्रबंधु=सूर्य. ६७ राजीव=कमल. ६८ आभीरभीरु=गवळण. ६९ माकांत=कृष्ण. ७० दोषा=रात्र. ७१ निवेश=घर. ७२ कांतार=वन. ७३ भाउक=भाविकभक्त. ७४ सिता=खडी साखर. ७५ गोस्तनी=द्राक्षा. ७६ गोस्तन=गाईचा स्तन. ७७ क्षेण्यविगर्हित=क्षीणत्वामुळें निंद्य. ७८ सृजिली=निर्मिली.

पर्युषितत्वें कथना सांडुनियां जरि दुजेंचि वानावें ॥
धीरोदारगुणोर्त्तर या सम तरि कोण दाखवा नावें ॥ ९९ ॥
धुंडलिं धुंडिकुमारें हिंडुनि निगमादिकें भ्रमें श्रमुनि ॥
परि फळ तें व्रजिं लाभे शोधिति जें निग्रहें अंजस्र मुनी ॥ १०० ॥
अग्निपुराणीं कथना सांगे जें सूत शौनकप्रमुखां ॥
त्या कथनीं आज्ञापी श्रीहरि मोरेश्वराख्य विप्रमुखा ॥ १०१ ॥

चंद्रावळी चरित समाप्त.

---

९९ पर्युषित्व=शिळेपणा. १०० धीरोदारगुणोत्तर=चातुर्य व औदार्य या गुणांनीं युक्त.
१०१ अजस्र=निरंतर.

*आनंदतनयकृत-

कंदुकाख्यान.

कोणी ते प्रमदा तया व्रजपुरा जातां रणन्नूपुरा ।
तेथें ये त्रिपुरारिचा प्रियसखा तो योग वानू पुरा ॥
शोभे कल्पतरूतळीं करतळीं पांवा तथा मोहरी ।
वाहे मंजुळ कंजलोचन जना नांदे हरी मोहरी ॥ १ ॥
ज्याची भासुर भा प्रभाकर-निभा व्यापूनि लंघी नभा ।
तो हा संतसभाभिवंदित उभा ते दिव्य देखोनि भा ॥
भ्याली बल्लववल्लभा मग इभा ऐशी रमावल्लभा ।
चाले दूरूनि हा धरील म्हणुनी शंके जगद्दुर्लभा ॥ २ ॥
याची सदां समजते बरि लोकलीला । मातें करीं धरिल देखुनि येकलीला ॥
चाले चुकावुनि पुढें चमकोनि घोषा । बिंबाधरा शशिमुखी पिकमंजुघोषा ॥ ३ ॥
भ्याली पुढें सरकली गजराजचाली । कित्येक दूर पथ लंघुनियां निघाली ॥
ये पाठिशीं हरि दयाघन मंद बाहे । जातां विलोलनयना परतूनि पाहे ॥ ४ ॥
परतुनि जंव पाहे गोकुळा जातजातां । निकट चि हरि आला वंद्य जो वेदसंतां ॥
पदर धरूनि तीचा जो उभा ज्ञानगाभा । पशुपयुवति जाली पात्र चिद्भाग्य लाभा ॥ ५ ॥

---

* विजापूर तालुक्यांत आनंदराव नांवाचा अरणीगांवचा कुळकरणी होता, त्याचा पुत्र आनंदतनय. हा शिवाजीचा बाप शहाजी याचा गुरु होता असें म्हणतात. ह्याची यमकबद्ध कविता असून पदेंही पुष्कळ यानें केलीं आहेत. शिवाजीचा जन्म शालिवाहन शके १५४३त झाला त्यामुळें त्याचा बाप जो शहाजी त्याचा गुरु आनंदतनय हा सोळाव्या शतकाच्या आरंभींच असला पाहिजे असें दिसतें. बहुत करून अरणीकर आनंदतनय व पैठणकर एकनाथ स्वामी (शके १४७०–१५३१) हे उभयतां समकालीन असावे असें वाटतें. पंत या कवीच्या यमकरचनेविषयीं ह्मणतात कीं:—

आनंद-तनय अरणीकर शोभवि फार कवन यमकांहीं ।
तत्सूक्ति पाठ ज्याला त्याचें पाहे न भवन यम कांहीं ।

सन्मणिमाला.

१. प्रमदा=स्त्री. २. व्रजपुर=गोकुळ. ३. रणन्नूपुरा=खुळखुळत आहेत पैजणें जीचीं अशी. ४. त्रिपुरारि=शिव. ५. वानूं=वर्णूं. ६. कजलोचन=कमलासारखे आहेत डोळे ज्याचे. ७. भासुर=तेजस्वी. ८. भा=कांति. ९. प्रभाकर=सूर्य. १०. बल्लववल्लभा=गवळ्याची स्त्री. ११. इभ=हत्ती. १२. घोष=गवळवाडा. १३. बिंबाधरा=तोंडल्यासारखा आहे खालचा ओंठ जीचा अशी. १४. पिकमंजुघोषा=कोकिलासारखा आहे मंजुल स्वर जीचा अशी. १५. गजराजचाली=उत्तम हत्तीसारखी मंद आहे गति जीची अशी.

ते सोडवी धरुनि अंचळ चंचळाक्षी । वोढी बळें स्वबळ बांधव लोकसाक्षी ॥
पायीं तुझ्या हरि पडेन म्हणे कृपाळा । रे सोडिं सोडिं मज फार उशीर जाला ॥६॥
मी योषितां वंशधरा सुशीळा । कां झोंबसी वंशधरा सुशीळा ॥
शौरी म्हणे मानवतों अशीलों । न स्वीकरी मानव तो अशीलों ॥ ७ ॥
प्रार्थी गोपशिरोमणीस रमणी गोपीगणीं तूं धनीं ।
राणी हे करणी उणीव सखया कोणी गणीना धनी ॥
पाण्यालागुनि गौळणी बहुजणी येतील येथें झणीं ।
वोठीं त्या धरितील तूज तरुणी होती मला गांजणी ॥ ८ ॥
ऐशी बोलत ते उभी हरि न भी ते भीरु पाहे दिठी ॥
हा आभीर गभीर भूपति असा सोडी च ना ते मिठी ॥
ते वोढी परि हा न सोडि च गडी ते हात जोडी सती ।
ते जोडी मज भासते स्मररती दोघें तशीं दीसती ॥ ९ ॥
येरीकडे नंदवधू यशोदा । धुंडी तया भक्तदयायशोदा ॥
खेळावया बाळक संगसंगें । गेला असे क्रीडत रंगरंगें ॥ १० ॥
निघाली बाहेरी हुडकित हरीतें चहुंकडे ।
फिरे नाना मार्गीं करिं धरुनि त्याचे संवगडे ॥
पुसे ज्याला त्याला तुम्हि निरखिलें मूल सखये ।
उठावे खेळाया सहज गुण त्याचा जगति ये ॥ ११ ॥
ऐशी शोध करीत हंसगतिनें लंघीत आली पथा ।
तीतें देखुनियां दुरी मग हरी लीला करी अन्यथा ॥
गोपीतें पदरीं न सोडि च करीं लोळे धरारंगणीं ।
दावी स्फुंदन मंद रुदन मुखीं भांबावली गौळणी ॥ १२ ॥
आला राग तिला म्हणे युवतिला कां गे खट्याळे कशी ।
नाहीं लाज तुला मुलासि धरुनी रानीं उभी ठाकसी ॥
नेणें कांहिं च मी स्वभाव-गतिनें मीमी घरा जातसें ।
मार्गीं हा पदरीं धरी मज हरी नेणा तुम्ही कां तसें ॥ १३ ॥
श्रीहरी परम स्फुंदत लोळे । वाष्पयुक्त बहु दाखवि डोळे ॥
वाटला कळवळा जननीला । घे कडेवरि तदा घननीळा ॥ १४ ॥

---

१६ योषिता=स्त्री. १७. वशधरा=कुलीन. १८. वंशधर=मुरलीधर. १९. अशीला=अशा प्रकारचीला. २० अशीला=शील रहित म्हणजे वाईट स्वभावाची. २१ गोपशिखामणि=गवळ्यांत मुख्य (कृष्ण). २२- आभीर=गवळी. २३. भक्तदयायशोद=भक्तांवर दया करुन त्यांस यश देणारा. * मामी=सासूबाई.

देवीयं सुरनिम्नगा किमु वरा कृष्णाथ वेत्थं पुरा
विज्ञातुं सुरलोकभूतल इमे पात्रे तुलाया विधौ ॥
कृत्वा संतुलयत्यहो हि गुरुतायोगाद्भुवं नात्यजत्
कृष्णा स्वर्गनदी स्वनाम निखिलं यार्थार्थ्यमेवानयत् ॥ ५२ ॥
कृष्णे कृष्णजले त्वदीयसलिले मज्जंति ये मानवा
दिव्यैर्यानवरैः प्रयांति हि यदा वैकुंठलोकं तदा ॥
निंदंति स्वतपांसि यज्ञनिकरान् स्वर्गंगता मानवाः
कृष्णास्नानफलं प्रपश्यत सुराः श्रीकृष्णरूपा इमे ॥ ५३ ॥
गोदां याति वियन्नदीति निखिला जल्पंति लोकाः स्फुटं
व्यासश्चापि लिलेख मंदमतिभिर्नो दृश्यते तत्र सा ॥

तस्मिन् मनुजाः निर्मलाः निर्दोषाः जायंते च परं दिव्यं स्वर्गं व्रजंति त्वं यत्स्वयं साक्षात् श्रीहरिः श्रीविष्णुरेव असीति शेषः । अतःमृत्योः भयात् विमोचयसि चेत् तव आश्चर्यं न । हरेरवतारो वामनः दितिपुत्रद्वेष्टा ब्राह्मणद्वेष्टेति गूढाशयः तस्य वामपदादिपरंपरया उत्पन्नायाः भागीरथ्याः एतत्सामर्थ्यं त्वं तु ब्रह्मपत्नीशापेन नदीत्वं प्राप्तः श्रीविष्णुरेव । कृष्णा कृष्णतनुः साक्षाद्वेण्या देवो महेश्वर इत्यादि वचनप्रामाण्यात् असि । अतः मृत्युभयवारणं तव नाघटितमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

देवीति । विधौ ब्रह्मणि इयं देवी सुरनिम्नगा भागीरथी वरा श्रेष्ठा किमु अथवा कृष्णा वरा इत्थं विज्ञातुं सुरलोकश्च भूतलं च सुरलोकभूतले इमे पात्रे कृत्वा संतुलयति सति अहो इत्याश्चर्ये कृष्णा गुरोर्भावः गुरुता जाड्यं तस्य योगात् संबंधात् । वोतोगुणवचनादिति विकल्पात् ङीत्रभावः । भुवं नात्यजत् स्वर्गनदी भागीरथी निखिलं स्वनाम याथार्थ्यमेव अनयत् । स्वर्गनद्याः भूनदीत्वं न युक्तमिति-उपरिगतेतिभावः ॥ ५२ ॥

कृष्णे इति । कृष्णं जलं यस्याः सा कृष्णजला तत्संबुद्धौ हे कृष्णजले हे कृष्णे तव इदं त्वदीयं त्वदीयं च तत सलिलं च त्वदीयसलिलं तस्मिन् ये मानवाः मज्जंति स्नांति ते यदा दिव्यैः यानवरैर्विमानैः वैकुंठलोकं व्रजंति तदा स्वर्गं गताः मानवा स्वतपांसि श्रमसाध्यानि केचिद्यज्ञनिकरान् ज्योतिष्टोमादीन् श्रमसाध्यान् निंदंति । निंदनेकारणमाह । हे सुराः हे देवाः इमे मानवाः श्रीकृष्णरूपाः सरूपतामुक्तिभाज इत्यर्थः इदं कृष्णास्नानफलं प्रपश्यत । अल्पायासेन महत्फलं प्राप्तमेतैरस्माभिस्तु बह्वायासैरल्पफलं क्षयिष्णु च लब्धं धिगस्मान् धिगस्मत्तपांसीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

गोदामिति । वियन्नदी भागीरथी सुरपूजिते कन्यायां सति गोदां याति इति

---

५३ 'पर' पा०भे० ।

कन्यायां सुरपूजिते स्फुटतरं त्वां सा तु संयाति यत्
तन्मन्ये जनपापसंघहरणोपायव्रतं शिक्षति ॥ ५४ ॥
वैकुंठः परिमाणवान् भगवती पाथोधिजैका तथा
यस्तु त्वत्सलिले निमज्जति नरो विष्णुत्वमागच्छति ॥
एवं विष्णुशतैर्निरंतरमितैर्लोके प्रपूर्णे पुरः
स्थास्यंति क्वनु विष्णवो जलधिजाहेतोर्विवादे कथम् ॥ ५५ ॥
इदमष्टकमष्टसिद्धिदं पठतां पापचयापहं परम् ॥
पुरुषोत्तमतुष्टिकारकं पठनीयं मनुजैरुपस्यदः ॥ ५६ ॥
एवं स्तुत्वा राजराजो नदीं तां तस्यास्तीरे दक्षिणे संस्थितः सन्[१७] ॥
विप्राग्र्येभ्यः सर्वदानानि दत्त्वा नत्वा सर्वान् मीलिताक्षो बभूव ॥५७॥
शर्वं सांबं संस्मरन् प्राणवायुमूर्ध्वं नीत्वा मूर्धमध्यं विभिद्य ॥
हित्वा देहं पंचभूतैरुपेतं नाकं यातो दिव्यदेहं दधानः ॥ ५८ ॥

निखिलाः जनाः जल्पंति वदंति । व्यासश्चापि लिलेख पुराणेषु इत्यर्थः । सा भागीरथी तत्र गोदायां मंदमतिभिः अज्ञैः न दृश्यते चर्मचक्षुरगोचरेत्यर्थः । सा तु भागीरथी तु स्फुटतरं स्पष्टं महाबलेश्वरपर्वते प्रवाहरूपेणोत्तरत आगत्य त्वां संयाति यत् तत्तस्माद्धेतोः जनानां पापसंघहरणे यः उपायः तस्य व्रतं शिक्षते अभ्यस्यति इति अहं मन्ये । तत्र तदेक्षया ज्येष्ठत्वात् ज्ञानाधिक्याच्च पापहरणोपायाभ्यसनार्थमेवायातीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

वैकुंठ इति । वैकुंठः परिमाणवान् इयत्तावान् भगवती पाथोधिजा लक्ष्मीः एका यस्तु त्वत्सलिले नरः निमज्जति सः विष्णुत्वं आगच्छति एवं निरंतरं इतैः गतैः विष्णूनां शतैः लोके वैकुंठलोके प्रपूर्णे सति पुरः अग्रे विष्णवः क्वस्थास्यंतिजलधिजाहेतोः विवादे कथं स्यात् ॥ ५५ ॥

स्तोत्रपाठफलमाह इदमिति । अष्टसिद्धयस्तु । अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा । ईशत्वं चवशित्वं च प्राप्तिः प्राकाम्यमेवचेत्यमरः ॥ ५६ ॥ अथास्य देहत्यागप्रकारो द्वाभ्यामाह एवमिति । मीलिते अक्षिणी येन सः मीलिताक्षः शर्वमिति ॥५७॥

दिवमिति । अवनतानां जनानां आनंदस्य करणे साधनीभूते । यद्वा अवनतजनानां शरणागतानां आनंदकः रणो यस्य तस्मिन् दिवं स्वर्गं याते गते सति नगरस्य ये नराः नार्यश्च तेषां नयनानि तेभ्यः विनिर्यांताः वारां उदकानां चपलतरधाराः तटवतीं कृष्णाख्यां नदीं अखिलैर्नागरजनैः अनुल्लंघ्यां विदधुः चक्रुः । अतिशयोक्तिरलंकारः ॥ ५८ ॥

दिवं याते तस्मिन्नवनतजनानन्दकरणे
रणे शूरे वीरे नगरनरनारीनयनतः ॥
विनिर्याता वारां चपलतरधारा तटवती-
मतीवानुल्लंघ्यां विदधुरखिलैर्नागरजनैः ॥*
नाम्नैव कृष्णा तटिनी पुरा या तां वर्णतश्चापि तदैव चक्रुः ॥
नार्यः सरोजायतलोचनांतर्वर्त्यंजना निंदितचंद्रवक्त्राः ॥ ५९ ॥
बल्लालनामा स तु वीरवर्यस्तद्देहकृत्यं विहितं तदीयैः ॥
चक्रे धनं चापि ददौ द्विजेभ्यो दंतिव्रजग्रामतुरंगमादीन् ॥ ६० ॥
चिताभुवि स्थापितमत्र लिंगं दृषन्मयं प्रावृषि तज्जलौघैः ॥
मुहुर्मुहुश्चालितमप्यनेजन्नृपस्य पुण्येन तथाधुनापि ॥ ६१ ॥
चंद्रसप्तरसभूमिसंमिते (१६७१) शालिवाहनशके नृपोत्तमः ॥
कीर्तिमत्र विनिधाय सुस्थिरां दिव्ययानवसतिर्दिवं ययौ ॥ ६२ ॥
शाहोः सुतो राम इति प्रसिद्धो रम्यैरगण्यैः सहितो गुणौघैः ॥
तस्मादभूच्छाहुनृपः प्रतापप्रतापितारातिजवो जनेशः ॥ ६३ ॥

नाम्नैवेति । निंदितः चंद्रः यैस्तानि निंदितचंद्राणि निंदितचंद्राणि वक्त्राणि यासां ताः सरोजानि कमलानीव यानि आयतानि विस्तृतानि लोचनानि तेषां अंतर्वर्ति अंजनं कज्जलं यासां ताः तथोक्ताः नार्यः या नदी पुरा पूर्वं नाम्नैव कृष्णा आसीदितिशेषः । तां वर्णतः कृष्णेन वर्णेन तदैव कृष्णां नीलां चक्रुः । पूर्वं या कृष्णेति संज्ञा तां तस्मिन् राज्ञः वियोगक्षणे एव यथार्थां कृतवत्यः न तु सर्वदा ॥५९॥ बल्लालेति । बल्लालनामा प्रधानराट् तदीयैः राजबांधवैः विहितं तत्कालोचितं उत्तरकृत्यं चक्रे । दंतिनां व्रजाः समूहाः यद्वा दंतिनो गजाः व्रजा गवां गोष्ठाः तान् ददौ ॥ ६० ॥ चिताभुवीति । अत्र कृष्णायां चितायाः भूः चिताभूः तस्यां चिताभुवि स्थापितं दृषन्मयं पाषाणप्रचुरं तत् लिंगं शिवलिंगं प्रावृषि वर्षाकाले जलानां ओघैः मुहुर्मुहुश्चालितमपि एजतीति एजत् न एजत् अनेजत् अकंपमानं अस्ति नृपस्य शाहोः पुण्येन अधुनापि अस्मिन्नपि काले तथा अनेजत् अकंपमानं अस्ति प्रवाहेपि तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ चंद्रेति । दिविभवं दिव्यं दिव्यं च तत् यानं च दिव्ययानं विमानं तत्र वसतिर्यस्य सः नृपोत्तमः अत्र अस्मिन् लोके ॥ ६२ ॥ अथास्य दत्तपुत्रान्वयमाह यावत्समाप्ति । शाहोरिति । राम इति प्रसिद्धः शाहोः सुतः दत्त आसीदितिशेषः । तस्मात् रामात् पुनः शाहुः अभूत् ॥ ६३ ॥

---

३८ 'धीरे' पा० । * अधिकोऽयं श्लोकः क्वचित्

तदात्मजोयं रिपुदंतिसिंहः प्रतापसिंहो जगतीं सपत्नैः ॥
त्वदतां पुनः स्वामपत्दत्य सर्वामास्तेऽधुना तां परिपालयन् सन् ॥६४॥
यदीयं प्रतापं समाकर्ण्य सर्वे द्विषंतः प्रभीताः प्रजग्मुर्दिगन्तान् ॥
द्विजानां व्रजा आययुर्यत्समीपं प्रतापादिसिंहो जयत्येष राजा ॥ ६५ ॥
भानौ प्रतापो म्रादिमा न तत्र चंद्रे मृदुत्वं नहि तत्र तापः ॥
प्रतापसिंहे द्वयमप्यदर्शि व्यवस्थया शत्रुजने नते च ॥ ६६ ॥
भूपालाधीश राजन् तव रिपुनिचयो भीतभीतोऽपयातो
देशात्स्वीयाद्दिगंतात्तदनु झटिति ते कीर्तिदूती प्रणुन्ना ॥
धर्तुं याता तमेनं चपलतरमतेस्तस्य दृप्तापकीर्ति-
र्योद्धुं याता प्रयागेऽसितसिततटिनीव्याजतो युध्यतस्ते ॥ ६७ ॥
क्षमां त्वदीयां धरणी गृहीत्वा जनापराधान् सहते नितांतम् ॥
उदारतां कल्पतरुस्त्वदीयामभ्यस्य नूनं वितरत्यनंतम् ॥ ६८ ॥
इति श्रीशिवकाव्ये पुरुषोत्तमविरचिते एकादशश्चमत्कारः ॥ ११ ॥
॥ पूर्वार्धं समाप्तमेतत् ॥

अथ अस्मिन् काले वर्तमानं प्रतापसिंहं वर्णयति यावत्समाप्ति । तदेति । रिपव एव दंतिनो गजाः तेषां सिंहः ॥ ६४ ॥ यदीयमिति । प्रतापः प्रतापशब्दः आदिर्यस्येति प्रतापादिसिंहः प्रतापसिंह इत्यर्थः । तदाख्यः राजा जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ ६५ ॥ भानाविति । भानौ सूर्ये प्रकृष्टस्तापः प्रतापः तत्र भानौ मृदोर्भावः म्रदिम्ना मृदुत्वं । पृथ्व्यादीनां इमानिज्वक्तव्यईति इमानिच् । चंद्रे मृदुतं वर्तते इतिशेषः । तत्र चंद्रे तापः न । प्रतापसिंहे राज्ञि शत्रुजने नते शरणागते च विषये व्यवस्थायां द्वयमपि अदर्शि दृष्टं ॥ ६६ ॥ अथ प्रतापसिंहं प्रतिसभायां यदुक्तं तदेव श्लोकद्वयेनाह हे भूपालेति । भूपालानां अधीश सार्वभौमराजन् तव रिपूणां निचयः भीतभीतः सन् व्याख्यातमेतत्पूर्वं स्वीयाद्देशात् दिगंतं दूरदेशं अपयातः गतः । तदनु तदनंतरं ते तव कीर्तिः दूतीव कीर्तिदूती प्रणुन्ना प्रेरिता सती तं रिपुनिचयं धर्तुं याता गता चपलतरा मतिर्यस्य तस्य रिपुनिचयस्य दृप्ता गर्विता अपकीर्तिः योद्धुं याता प्रवृत्ता ते अकीर्तिकीर्त्यौ प्रयागे असिताच सिताच असितसिते असितासिते च ते तटिन्यौ च असिततसिततटिन्यौ असिततसिततटिन्योः यमुनाभागीरथ्योः व्याजात् इति व्याजतः-मिषात् युध्यतः युद्धं कुरुतः ॥ ६७ ॥ क्षमामिति । स्पष्टार्थमेतत् ॥ ६८ ॥

इति श्रीशिवकाव्यव्याख्यायां काव्यप्रकाशिकाख्यायां स्वयंकृतायामेकादशश्चमत्कारः । पूर्वार्धसमाप्तिमगात् । भगवान् गोपालकृष्णः प्रीयतामेतेन व्याख्यानेन ॥

---

१९. 'स शाहुर्नृपो राजते राजवर्यः' पा० भे० । २०. '०यस्मिन्नृपे तद्वय०' 'शाहौनृपे' इति च पा० भे० । २१. '०त्यभीक्ष्णम्' पा० भे० ।

अथार्चनं ॥ गोंऽतस्थितोऽमृतरसस्तुष्टयै पुष्टयै च नो गवाम् ॥
सभाजनगतो नित्यं सेवितस्तुष्टिपुष्टिकृत् ॥ १८० ॥
नैरंतर्येण यस्मिन्नतिसुलभतया जायते स्वस्य लाभः
श्रीरामाराधनं तत्सुरवरमहितं हंत संत्यज्य लोकैः ॥
सेव्यंते ते नरा अप्यतिकठिनतराराधना अप्यधन्या
हा हा हा कोऽयमेषां कलितिमिरकृतो नष्टचाक्षुष्कभावः ॥१८१॥
नारायणे नेच्छति यो निरंतरं नरः सहावस्थितिमेष यत्नतः ॥
पुरा श्रयेद्दक्षविनिर्मितां सतां मूर्तिं मतां तां वरधर्मसंस्कृताम् ॥१८२॥
स्वगंधसुंदरीगीतं नैव श्रीफलमिष्यते ॥
तदेव श्रीफलं येन पूज्यते गिरिजापतिः ॥ १८३ ॥

हो किमेवं खल्विति स्वस्थः सन् पुनर्वर्धते नलब्ध्वात्मनत्वात् पुनःपुनराकल्प्यमे तदेवेति नलधिः समुद्रः नष्टधीश्च ॥ १७९ ॥

क्रमप्राप्तमर्चनमाह । गो इति । यथा गवामंगेषु स्थितोऽमृतरसस्तासां तुष्टये पुष्टये च न भवति तं ताभ्यो दुग्ध्वा भाजनगतं कृत्वा ताभ्यः पायितश्चेत्तुष्टिपुष्टिदो भवति तथाऽमृतरसो ब्रह्मरसो गोंऽतः मनआदिर्ष्विंद्रियेषु अभिव्यज्यमानोऽस्त्येव परमसौ तत्तुष्टये पुष्टये न भवति तर्हि सभाज्यते पूज्यतेऽस्मिन्निति सभाजनं पूजाधिकरणं प्रतिमादि तत्रावाह्य सेवितश्चेत्तुष्टिपुष्टिद इति ॥ १८० ॥

भगवत्पूजां विहाय द्रव्यार्थं प्रयतमानान् निंदति नैरंतर्येणेति । अखंडतया स्वलाभः आत्मलाभो द्रव्यलाभश्च कथं नैरंतर्येणात्र द्रव्यलाभ इति चेत् श्रीः राः मा राः धनमिति एवं च धनमयमपि श्रीरामाराधनं विहाय धनार्थं येन राः सेव्यंते ते तु न राः द्रव्यं न भवंति । अधन्याश्च सत्सु तेषां धन्यता नास्ति धन्या धनहेतवश्च न भवंति । आराधनमपि तेषामतिदुष्करं ॥ १८१ ॥

नारायण इति । दक्षेण चतुरेण शिल्पिना निर्मितां सतां विदुषां मतां यथोक्तलक्षणसंपन्नत्वात् वरेण धर्मेण प्रतिष्ठाविधिना संस्कृतां मूर्तिं प्रतिमां श्रयेत् अर्चनं कुर्यादिति यावत् यथा दक्षेण प्रजापतिना उत्पादितां मूर्तिं नाम कन्यां वरः पतिर्यो धर्मः एतन्नामा ऋषिस्तेन संस्कृतां विधिवत् पाणिगृहीतामाश्रित्य नरस्य नारायणेन सहावस्थानं तथा धर्मस्य दक्षदुहितरि मूर्तौ नरनारायणौ यमलौ जाताविति भागवतादौ ॥ १८२ ॥

किं च सत्यपि द्रव्ये तस्य फलं भगवत्पूजनमेवेत्याह स्वगंधेति श्रीफलं लक्ष्मीफलं बिल्वं च ॥ १८३ ॥

कुंदात्सौगंधिकाद्वा न वहति तुलसी गंधमेषा तथापि
प्रेष्ठा दृष्टा मुकुंदं प्रति कति यदहो पत्रमात्रेण यस्याः ॥
सोऽमुष्मै स्वात्मभावं प्रदिशति यमिनां दुर्लभं यत्सदोद्य-
तृष्णं कृष्णप्रियार्थं त्यजति न सुरसाऽद्यापि वृंदावनं या ॥ १८४ ॥
तुलसी रामचंद्रस्य प्रेयसीति किमुब्रुवे ॥
यदस्याः पश्य दासोऽपि प्राणप्रियतमोऽभवत् ॥ १८५ ॥
यस्त्वमार्गमपोह्यास्ते स भातु धृतशेखरः ॥
पश्यापामार्गपत्रं हि हरिर्मूर्ध्नाऽभिनंदति ॥ १८६ ॥
रामाग्रतो विरचयन् सह गीतनृत्यं
नित्यं नयेदुपनतं पुरुषः प्रदोषम् ॥
संशिक्षयन्निति जनान् भगवान् महेशः
शक्रादिभिः किमिव नृत्यति भृत्यवर्गैः ॥ १८७ ॥

प्रसंगात्पूजासाधनेषु प्राधान्यतया तुलसीं वर्णयति द्वाभ्यां कुंदादिति। तुलसी कुंदादिभ्योऽधिकगंधा यद्यपि न भवति तथापि मुकुंदस्य कियन्नाम प्रेयसी यस्याः पत्रमात्रेण दलमात्रेण लेखमात्रेण च स्वात्मभावं कृष्णः समर्पकाय प्रयच्छति एतावत प्रेष्ठत्वं कुत इति चेत् पुरा किल कृष्णस्य वृंदावने गोपीभिर्विहारः परमः श्रेष्ठोऽभूत् युगांते तु भगवान् गोप्यश्च गताः यदि पुनर्भवंतं प्रति वृंदावनविहारेच्छा स्यात् तदा तत्र तं रमयितुं कापि नास्तीति कृत्वा यत्र यत्र वृंदावननाममात्रं तत्र सुरसा सती अद्यापि वसतीत्थं भगवदुपरि तस्या महानुपकारभारस्तेन यस्याः पत्रमात्रेणापि पत्रार्थकमुद्धरति सुरसा सशृंगाररसा तुलसी च वृंदावनं प्रसिद्धं इष्टकादिना निर्मितं तुलसीनिवासस्थानं च ॥ १८४ ॥

किं च तुलसीति । अस्या दासस्तुलसीदासः तन्नामा कश्चिद्वाराणसीस्थो महाभग-द्भक्तश्च भगवान् रामभद्रः साक्षाद्येन सह शारिकापीडनं कुर्वन्नभूदिति आविद्वद्बालं प्रसिद्धिः ॥ १८५ ॥

प्रसंगान्नृहरिप्रियमपामार्गं वर्णयति यस्त्विति यः अमार्गमपोह्यास्ते तेनात्र शेखरं धृत्वा वर्तितव्यं निःशंकतयेति यावत् सोऽत्यंतं साधीयानिति पश्य यस्य पत्रं दलं विलिखितं च हरिर्मूर्ध्नाभिनंदति अपोहितः अमार्गो येन सोऽपामार्गः ॥ १८६ ॥

किं च भगवदग्रे नृत्यगीतादिकमपि कार्यमित्याह रामाग्रत इति। रामाग्रतः श्रीरघु-पतेरग्रतः भक्तैः सह संभूय नृत्यं गीतं च कृत्वा नित्यमुपनतमुत्पन्नं प्रदोषं प्रकृष्टदोषं नयेत् दूरीकुर्यादिति शिक्षयन् भगवान् भवो रामाग्रतो गौर्यग्रतो नृत्यं कुर्वन्नित्यनुपनतमागतं प्रदोषं कालविशेषं नयति क्रमयति रामा स्त्री रामचंद्रश्च ॥ १८७ ॥

दानोदकार्द्रः सततं दधद्धरिमहादरम् ॥
करः कटकशोभाढ्यः स वै नागस्थितो मतः ॥ १८८ ॥
भगवति परमेश्वरे निवेशो भवतु ममेति यदीहसे तदाशु ॥
रचय मनस एव सुष्ठुभावं सुमनस ईशतनौ हि निर्विशंति ॥ १८९ ॥
धन्यानहं तु कथयामि कुजन्मिपादान्
क्षेत्रं गतान् घनरसाप्लुतिमादधानान् ॥
पाश्चात्यया ससुमनस्कतया सशोभा
ये स्वात्मनः सफलयंति हरीभवंतः ॥ १९० ॥
सत्तारकं नादि नांतं यस्यांतर्वर्तते स्थितिः ॥
अतो नयन ते सख्यं भवेन्मुख्यं मुरारिणा ॥ १९१ ॥
पृथुरुच्चपदे सहसा कथमारोक्ष्याम्यहं विनापचितिम् ॥
इति मधुवनसेवनतो व्यधादुदारः सदात्मनोऽपचितिम् ॥ १९२ ॥

हरेः पूजनेनैव करस्य निरपराधत्वमित्याह दानेति । दानार्थमुदकेनार्द्रः हरौ महांतमादरं दधानः कटकस्य करभूषणस्य शोभयाढ्यः स न आगः अपराधं स्थितः दानोदकेन मदधारया हरेः सिंहान्महांतं दरं भयं कटवैव कटकौ करटौ तच्छोभयाढ्यः करः शुंडादंडो नागस्थितः गजस्थितः हरिपूजनमंतरेण 'शावौ करौ नो कुरुतः सपर्यां हरेर्लसत्कांचनकंकणौवेति ' शुकेन गर्हितत्वात् ॥ १८८ ॥

पुष्पं वर्णयति भगवतीति । सुमनसः पुष्पाणि साधवश्च ॥ १८९ ॥

भगवद्यात्रोत्सवलिंगनिरीक्षणादेरप्याराधनहेतुत्वात्तदुपयुक्तावयवानुद्दिश्याह । भगवद्यात्रार्थं यौ पादौ पुण्यक्षेत्राणि न गच्छतस्तौ निंदन्नाह धन्यानिति । कुजन्मिपादाः वृक्षमूलानि क्षेत्रं काश्यादि केदारं च घनरसाप्लवं तीर्थस्नानं जलार्द्रभावं च सुष्ठु मनः सुमनस्तेन सहितः ससुमनस्कस्तद्भावस्तत्ता तया सुमनोभिः पुष्पैः सहिताश्च सफलयंति कृतार्थीकुर्वंति फलसहितान् कुर्वंति च हरिभूता हरिरूपाश्च ॥ १९० ॥

सत्तारकमिति । हे नयन त्वं सती तारका यस्य तत् हरिरपि सत्तारकः त्वं नादि नकारः आदिर्यस्य तत् आदिरहितश्च त्वं नांतं नकारांतं सोऽतरहितश्च यस्य यकारस्यांतर्मध्ये स्थितिरस्ति त्वयि यस्य हरेरंतर्यामित्वेन स्थितिः समानशीलत्वेन सख्यं भवति त्वमेकदा भगवद्विग्रहं पश्य ततस्तव तेन विना न क्रम्येतेति तात्पर्यं ॥ १९१ ॥

यत् पृथुराजा प्राधान्येन पूजां कृतवांस्तद्युक्तमेवेत्याह पृथुरिति । यश्च पृथुः पीवरतनुस्तेनोच्चैः पटुभिरपि दुरारोहे पदे सहसा गंतुं कथं शक्यते विना देहस्य कार्श्यं तदर्थं स पृथुरिति कृत्वा उदारः सन् सतां आत्मा कः हरिस्तस्यापचितिं पूजां व्यधात् उदार इत्यनेन शरीरकृशीकरणे उत्साहोऽभिधीयते स भगवन्मंदिर-

अथ वंदनं॥ सर्वांगेषु वरांगता तव कृता नैतावता सार्थता
गुह्यं देशमपीह शब्दनिपुणाः स्त्रीणां वरांगं जगुः ॥
तस्माच्छ्रीरघुनंदनस्य चरणं ब्रह्मादिवंद्यं मुहु-
र्नत्वा याहि वरांगतां मम सखे मूर्धन्सतां संमताम् ॥१९३॥
भूषणोत्तमकिरीटकलाभादुद्धतस्त्वमिह मा वह मूर्धन् ॥
यन्मुकुंदपदपंकजयुग्मं सर्वदैव नमति स्म किरीटी ॥ १९४॥
अक्रूरोऽहमपि प्रसंगवशतो भाता मम क्रूरता
श्रीमद्गोकुलवासिनां भगवतः प्राणप्रियप्राणिनाम् ॥
हेतोस्तस्य हरिर्ममोपरि पुनारुष्टस्तु न स्यादिति ॥
प्राप्ताशंकतया क्षमापनकृते श्रीशं ववंदे मुहुः ॥ १९५ ॥

अथ दास्यं ॥
ज्ञानेन मुक्तिः किल तत्तु सत्वतस्तत्सिद्धये श्राम्यसि रे वृथा कुतः॥
त्वं नित्यदासत्वमुपाश्रय प्रभोस्तस्मिंस्तु सत्वं किमु नास्ति नित्यदा
॥ १९६ ॥

ज्ञानादेव तु मुक्तिरेवमवदन् वेदांतिनस्तत्पुनः
श्रद्धावाँल्लभते न चान्य इति हि श्रीवासुदेवो जगौ ॥

संमार्जनसेचनोपलेपनजलाहरणपुष्पगंधादिसंपादनं स्वयमेव राजा सन् चक्रे अथ च कार्श्यमापादितवान् मधुवनं वृंदावनं तत्र स आसीदिति कूर्मपुराणे प्रसिद्ध अन्यच्च मधु क्षौद्रं वनमुदकं च तस्य सेवनात् सतोवर्तमानस्यापक्षितिरपचयो भवति तथा च वैद्याः ' शिशिरांबु पिबेन्मधुप्रयुक्तं गणनाथोऽपि भवेत्किलास्थि-शेष इति ' ॥ १९२ ॥

अथ वंदनं वर्णयति सर्वांगेष्विति । ' वरांगं मूर्धगुह्ययोरित्यमरः ' ॥ १९३ ॥

भूषणेति । सर्वेष्ववयवेषु ममैव किरीटामिति गर्वं मा वह किं तु हरिचरणं प्रति नम यन्नित्यदा कीरीट्यपि अर्जुनोऽपि नमति स्म ॥ १९४ ॥

अक्रूरो हि प्रधानतया वंदनभक्तिमेव चकार तद्युक्तमित्याह अक्रूरोहमिति । भाता भासते स्म अपराधक्षमापनं हि यथा दृढपादपीडनेन भवति तथा नान्योपायेन ॥ १९५ ॥

अथ दास्यं ज्ञानेनेति । नित्यं यद्दासत्वं तन्नित्यदासत्वं तन्मध्ये नित्यदा सर्वदा सत्वं नास्तीति न तस्माद्भगवद्दास्येनैव सुगमा मुक्तिरिति ॥ १९६ ॥

ज्ञानादेवेति । ' ज्ञानादेव तु कैवल्यं ' ' श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानमिति ' प्रमाणद्वयमुक्तं सत्वेश्रद्धा इत्यत्र प्रमाणमिति प्रसिद्धमित्याह ललनाइति सत्वे गर्भे सत्येव श्रद्धा

सा सत्त्वोदय एव तच्च ललना अप्यादुरेतत्कृते
नैवान्यत्कुरु हे सखे भव सदासत्त्वोदयः श्रीपतौ ॥ १९७ ॥
सोऽहंसोऽहमिति स्थितिं स्पृहयसे चेत्तर्हि सर्वात्मना
भ्रातः श्रीखगगामिनो भगवतो दासोऽहमित्थं स्मर ॥
अभ्यासाद्दृशमाहृताद्विगतदाकारोभवार्थादथ
स्यात्ते किं न मनोरथः सुफलितोऽतोऽन्यद्वृथा मा कृथाः ॥ १९८ ॥
स्वानंदभाक् श्रीरघुनंदनस्य दास्यान्नरः स्याद्विषयाकुलोऽपि ॥
यदंजनानंदपदं हनूमान्निरंजनानंदपदं बभूव ॥ १९९
कुतः श्रियै त्वं यतसे निकामं श्रीरामदासो भव मानव त्वम्
श्रीरामदासस्य पराङ्मुखस्य सदानपायिन्युपतिष्ठते श्रीः ॥ २०० ॥
निष्कारणं सेवनमीहमानो जनस्तनोत्यस्य मनोविनोदम् ॥
तथा धनोपाधि न हीति युक्तं वित्तापहार्यव्यय एष हीशः ॥ २०१ ॥
श्रीरामं न विना गती रविकुले तत्पक्षपातो ध्रुवं
दृष्टो वालिसुकंठयोः स कलहे संजातमात्रस्त्वहम् ॥
तस्यार्कस्य वहेलनं विहितवांस्तं स्वापराधं प्रभु-
र्दास्येनैव सहेत नान्यत इति श्रीरामदासोऽभवत् ॥ २०२ ॥

दोहदं 'दोहदं दोहलंश्रद्धेति' यादवः सदासत्वोदयः दासत्वस्य दास्यस्योदयस्तेन सहितः सदासत्वोदयस्तत्र सदा सर्वदा सत्वोदयोऽस्त्येवेति ॥ १९७ ॥

सोहमिति । खगगामिनो गरूडगामिनो दासोऽहमिति स्मरणाभ्यासे दृढे सति विना गच्छतीति विगो गरूडगामी तेन सह तदाकारो भव समुद्रे गंगांबुवद्विगते। दाकारो यस्मादिति च एवंच दासोऽहमिति स्मरणाद्दाकारो गतश्चेत्सोऽहमित्येवावातिष्ठते इति यत्तवाभीष्टं तदर्थात्सिध्यतीति ॥ १९८ ॥

स्वानंदेति । अंजनाया एतन्नाम्न्यामातुरानंदस्यानं अंजनेन विषयसंबंधेनानंदस्तत्पदं च ॥ १९९ ॥

धनाद्यर्थोऽपि श्रीरामदास्येनातिसुलभ इत्याह । कुत इति । त्वं श्रियै यतसे श्रीस्तु त्वां प्रति पराङ्मुखी रामदासस्तु श्रियं प्रतिपराङ्मुखो भवति । श्रीस्त्वनपायिनी तं प्रति सम्मुखी उपतिष्ठते । यथा श्रीरामदास इति पराङ्मुखं चेत् सदामरा श्रीरित्यक्षराण्युपतिष्ठंते । सदा अमरा अनपायिनी श्रीरित्यर्थः 'सबिंदुका बिंदुकयोः सविसर्गाविसर्गयोरित्यैक्यात्' पक्षे सविसर्गत्वमेष्टव्यं ॥ २०० ॥

अहेतुकं दास्यमेव भगवतेऽतीव रोचत इत्याह । निष्कारणमिति । वित्तापं सतां तापं हरति वित्तं चापहराति । अव्ययो नाशरहितः कृष्णश्च ॥ २०१ ॥

हनुमान् प्राधान्येन दास्यमेव चकार तद्युक्तमित्याह श्रीराममिति । सुकंठः सुग्रीवः

अस्त्येषा परिपाटिका सुमनसां यः स्यात्पितुः पोषक-
स्तत्पुत्रोऽपि करोतु निष्कपटतस्तस्यैव दास्यं विभोः ॥
वायोर्नंदन एष आशुगभृतं पश्यन् जगन्मंडले
त्वेकं श्रीरघुनायकं सुचरितस्तत्तस्य दासोऽभवत् ॥ २०३ ॥
दासश्चेत्परमेश्वरस्य भविता तर्ह्येव धीमानसौ
दासो यो हि स एव धीवर इति स्पष्टं जगुः शाब्दिकाः ॥
पश्याम्यप्यमृतास्थितिं पुनरसावेवेह धत्तेतरा-
मेवं स्वात्मनि चिंतयन् पवनजः श्रीरामदासोऽभवत् ॥ २०४ ॥
न स्वस्मिन्विपरीतभाव उदयेद्योऽनर्थकारी कदा-
प्येवं श्रीरघुनंदनं परमया भक्त्या भजेयं सदा ॥
इत्येवं सुकृती कृती दृढमतिः सर्वात्मना यः सदा
दासः सन् रघुनंदनस्य हनुमान् वन्योऽपि धन्योऽभवत् ॥ २०५ ॥
अथ सख्यं ॥ क्षमा दया सत्यमुदारभावो संगो विरागः समता प्रबोधः ॥
एते गुणा यस्य हरेः सखाऽसौ शीले समाने हि वदंति सख्यम् ॥
॥ २०६ ॥

मैत्री चेद्धितया समं भगवता स्वात्मप्रियावाप्तये
स्यादेवेत्यनुभूतमस्ति सकलं पूर्वेऽवतारे विभोः ॥

वहेलनं अवहेलनमनादरं ॥ २०२ ॥

अस्त्येषेति । आशुगो बाणः वायुश्च तं बिभर्ति धारयति पोषयति च ॥ २०३ ॥

दासश्चेदिति । अमृतस्थितिं मोक्षस्थितिं जलाशये स्थितिं च धीवरा हि सर्वदा जलाशय एव तिष्ठंति ॥ २०४ ॥

न स्वस्मिन्निति । विपरीतभावो यत्र भक्तौ कदाऽपि नोत्पद्येत तथाऽहं भजेयं यो हि सदादासोऽहमिति ब्रवीति स कदापि स्वामिभावं नापद्यते कदाचिदुत्पन्नोऽपि सोऽनर्थकारी न भवति । अनर्थकारी स्वार्थहानिकरः उभयत्र समानं दासरूपोऽर्थः शब्दाभिधेयं च तादृशभक्तिस्तु दास्यमेव न यजनादि तथा हि सदादासो यस्तस्मिन् विपरीतभावे कदाचित् के उत्पन्नेऽपि अनर्थकृन्नभवति सदादास एतत्पदं वैपरीत्येन पठितमपि सदादासरूपमेवार्थं वक्ति कनकवत् यजनरूपायां तु भक्तौ वैपरीत्यं चेन्नजयइत्यर्थांतरमनर्थापादकं भवति । वयं तु वन्याः ज्ञान शून्याः अतः सर्वतो मुख्यस्वार्थायामेव भक्तौ अभियोक्तव्यामिति दासएवाभवादीति तात्पर्यं ॥ २०५ ॥

अथ सख्यमाह क्षमेति । क्षमादयो हि गुणा भगवति विलसंति अतः कति-पयतादृशगुणवतामंतरेण सख्यं कथं स्यात् ॥ २०६ ॥

अर्जुनो मुख्यत्वेन सख्यं कृतवांस्तदुक्तमित्याह मैत्रीति । पूर्वेऽवतारे रामावतारे

शक्रांशः स इति स्म बुद्धिनिपुणो मध्यः पृथायाः सुतः
सख्यं मुख्यतयाऽकरोदिव हरेः सर्वासु तद्भक्तिषु ॥ २०७ ॥
अथात्मनिवेदनं ॥ श्रियस्ताः शतं या विरागादिनिष्ठा
अधिष्ठाय भाव्यं मयेतीहसे चेत् ॥
अहं श्रीश तेऽस्मीति नारायणाग्रे
सदा ब्रूहि कामं स्वमापूरयस्व ॥ २०८ ॥
धृता याऽल्पात्मत्वादहह विपुलाशा भगवता
गताशंकं योऽहं सपदि सफलां तां व्यरचयम् ॥
महाभूतस्यास्य त्रिभुवनगुरोः किं बलिरयं
निहन्यां तन्वाशामिति स सहसाऽत्मानमददात् ॥ २०९ ॥
नाचर स्वहितजातघातकं पातकं तु निरये निपातकम् ॥
शंभवे स्पृहय मानसानिशं शं भवेऽपि भवतो भवेद्दृशम् ॥ २१० ॥
आशाविरहितो यस्तु नाशस्तस्य न विद्यते ॥
यतो न संति यस्याशा अनाशः सोऽभिधीयते ॥ २११ ॥
आशाविरहितो यस्तु स मुक्त इति तर्कये ॥
आशा अपगता यस्य सोऽपाशः सद्भिरीर्यते ॥ २१२ ॥

तावच्छक्रो वालिरूपांशेनासीत् कृष्णावतारे पार्थरूपांशेन तत्रार्जुनो विचारितवान् आत्मप्रियावाप्तिरपेक्ष्यते चेद्भगवता मैत्री कार्या यथा सुग्रीवेण मैत्री कृताऽभूत्तेन तस्य आत्मप्रियावाप्तिरभूत् स्वस्त्रीलाभोऽभूत् । तदपहारकवालिघातेन इदं सर्वं मयापूर्वेऽवतारे अनुभूतमतः सैव कर्तव्येति निश्चित्य तामेव कृतवान् ॥ २०७ ॥

आत्मनिवेदनमाह । श्रिय इति । वैराग्यज्ञानादिनिष्ठाः याः सर्वाः शोभास्ताः अधिष्ठाय मया भाव्यमितीच्छाचेद्भगवते आत्मनिवेदनं कुरु तत्प्रकारमाह । अहमित्यादि एवमात्मनिवेदने कृते तत्र तव कामः सिद्ध एव अहं श्रीश तेऽस्मि इति वचने श्रीणां शतं तत्र अहमस्मीत्यर्थांतरमुपलभ्यत एवेति ॥ २०८ ॥

यद्बलिनाऽऽत्मार्पणं कृतं भगवते तदुक्तमित्याह । धृतेवेति । भगवता अल्पात्मत्वाद्वामनत्वाद्विपुलाशा महती आशा पृथ्व्या आशा च धृता । यो हि अल्पो भवति स बह्वाशां करोतीति युक्तं तामहं सफलितवान् । अधुना महाभूतेन तेन तदनुरूपा तन्वाशा अल्पाशा देहस्य मम आशा च कृता तामहं किं विहन्यामिति आत्मार्पणं कृतवान् ॥ २०९ ॥

सर्वथा हेयान्याह । नेति । भवेऽपि शं सुखं भवेत् ॥ २१० ॥

आशेति । न संति आशा यस्य सोऽनाशः नास्ति नाशो यस्य सोऽपि च स एवेति ॥ २११ ॥

याचनायां प्रवृत्तस्य का का नाम न दुर्दशा ॥
चेतश्चेत्क्रियते यस्यां यातनैवोपतिष्ठते ॥ २१३ ॥
आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् ॥
यदाशासहितस्तांतो निराशः शांत उच्यते ॥ २१४ ॥
स्त्री सतीयं ममास्त्रीति प्रतिभाति विनिश्चितम् ॥
भवंति मूर्छिता शूरा अपि यद्वत्वलक्षिताः ॥ २१५ ॥
यदधरतुलाप्रसंगात्सद्यः प्रज्ञां हरत्यहो तुंडी ॥
तस्याः साक्षात्संगः किं किं न हरेदिदं न जानीमः ॥ २१६ ॥
यच्चैहैव जघन्यकर्मवशतोऽधःपातमेति स्वयं
सद्यः संगभृतां तनोति महतां पुंसां च्युतिं तेजसाम् ॥
इत्थं नित्यममंगलं समुदितानंगं कुरंगीदृशा-
मंगं तत्र तु संगमः सुमनसां मा भूत्प्रसंगादपि ॥ २१७ ॥
मुखेन रम्या याः कांता नित्यं रेफांतराश्च याः ॥
नरका इति ता मन्ये तासु सज्जेत कः पुमान् ॥ २१८ ॥

आशेति । अपगता आशा यस्य सः अपाशः न संति पाशा यस्य सोऽप्यपाशः यश्च पाशरहितः स मुक्त एव ॥ २१२ ॥

याचनायामिति । याचना कार्येति मनस्यानीतं चेद्यातनैव उपतिष्ठते याचना-शब्दे चे चकारस्याने तकारः कृतश्चेद्यातनैवेति ॥ २१३ ॥

आशेति । तांतो ग्लानिमापन्नः तमुग्लानौ आशासहित इति शब्दस्तकारांतः निराश इति शब्दस्तु शांतः ॥ २१४ ॥

' न तथाऽस्यभवेत्क्लेशो बंधश्चान्यप्रसंगतः ' ' योषित्संगाद्यथा पुंसो यथा तत्संगिसंगतः ' इति भागवतोक्तेः स्त्रीणां हेयत्वमाह । स्त्रीति । अस्त्रमस्ति यस्य सः अस्त्री यस्या गावौ नेत्रे ताभ्यां लक्षिता विलोकिता यस्य गावः बाणास्तैर्लक्ष्यीकृता ' गोरतद्धितलुकीति ' गोशब्दाच्च ॥ २१५ ॥

यदधरेति । स्पष्टं । ' सद्यः प्रज्ञाहरी तुंडी सद्यः प्रज्ञाकरी वचेति ' ॥ २१६ ॥

स्त्रीणामंगं परममंगलमित्याह । यच्चेति जघन्यकर्म नीचं कर्म मैथुनं च अधःपातो नरकावाप्तिः रतिप्रयोगार्थं अधःपतनं च संगः सहवासः समागतश्च । तेजः माहात्म्यं रेतश्च । इह केनचिन्निंद्यं कर्म कृतं चेत्तस्याधःपातरूपं फलं प्रेत्य भवति अस्य तु अत्रैव महद्भिरसज्जनसहवासः कृतश्चेत् कियता कालेन सत्तेनश्च्युतये भवंति इदंतु सद्यएवेति सत्तेजश्च्युदेव भवति ॥ २१७ ॥

स्त्रियः केवलं नरकरूपा इत्याह । या मुखेन रम्या रमणीया यद्वा मुखे नकारेण रम्याः स्वापेक्षितसुखविषयेऽपि या नकारमेव प्रयुंजते । रेफं कुत्सितं अंतरं मनो

हा हंत संहारमुरोजमंडलं स्त्रियाः क्रमं लोचनयोश्च रौरवम् ॥
पश्यन्नतास्यां रमतेतरां जनो मनोभवो हंत दुरंतविक्रमः ॥ २१९ ॥

एकांतेंकगता स्वविभ्रमभरं संदर्शयंती मुहुः
सीत्कारं नखलेखने विदधती व्यक्तानुरक्ता सती ॥
आनंदं जनयेत् क्षणं मधुरतावेशेन पामेव रे
रामेयं पुनरंततः किमपि यत्कुर्वीत तच्चिंतय ॥ २२० ॥
नूनमुन्नतपयोधरो भवेत्कारणं घनरसस्य भूयसः ॥
तेन पूर्णतमताजलाशये तत्र विप्लुततया निमज्जनम् ॥ २२१ ॥

यासां बहिः साध्वीभावं दर्शयंत्योऽपि अंतः केनापि पुरुषविशेषेण संगता इति भावः । तादृशः कांता नरकाएव शब्दतोऽपि या मुखे आदौ नकारेण रम्याः रेफः रवर्णः अंतरे मध्ये यासां याः कांताः ककारांताः एवं च नरक इति सिध्यति ॥ २१८ ॥

हाहंतेति । संहारं सम्यग्हारयुक्तं संहारनामा नरकविशेषः । रुरोः कृष्णसारस्यायं रौरवः एतन्नामा नरकविशेषश्च ' महारौरवरौरवाः ' ' संहारः कालसूत्रंचेत्यमरः ' । चकारात्कालसूत्रं कंठं ॥ २१९ ॥

कांतासंगजन्यं सुखं क्षणिकं सदंते अतीव क्लेशदमित्याह । एकांत इति । इयं रामा एकांते अंकगता समीपगता उत्संगगता वा स्वस्य विभ्रमः विलासः सस्मितनयनचमत्कारादिः तमादौ दर्शयति । ततोऽकुरितकामेन कांतेन स्तनपीडनचुंबनादिबाह्यसुरते आरब्धे सीत्कारं तनोति ततो बाह्यरतेनानुरागं गता सती मधुवत् स्वादु मादकं च यद्रतं तत्र यआवेशस्तेन कांतं रमयंती सती क्षणमानंदं जनयति न तु चिरं परमंते परमसंतापकारिणी भवेदिति चिंतय । कथं यथा पामा साऽप्यंकगता प्रायेणास्ते तत्कंडूयनं लज्जावशाज्जनसमक्षं न भवति स्वयमेकांते यदा एकएवावतिष्ठते तदा सा स्वविभ्रमं कंडूवतिशयं दर्शयति ततो नखैर्लेखने खर्जने आरब्धे सीत्कारो भवति ततः व्यक्तं रक्तं यस्यां सा किंचिद्रक्तोद्रमे जाते मधुरता पुनः पुनः खर्जनविषयिका रुचिस्तया यआवेश उत्साहस्तेन क्षणं सुखं स्यात्परमनंतरं भगभगायितः संतापो भवति तथा ॥ २२० ॥

स्त्रीणां प्रसंगेन निमज्जंतीति युक्तमित्याह । उन्नतं स्तनमंडलं सांद्रशृंगाररसस्य कारणं भवति ततो जडानां मूढानां आशये तेन पूर्णतमता तत्र विप्लुतता व्यसनिता तया निमग्नो भवति यथा उन्नतमेघोदयो बहुजलस्य कारणं तेन जलाशयानां पूर्णता तत्र विगतं प्लुतं प्लवनं जलतरणपाटवं यस्मात् तत्तथा निमज्जनं युक्तमेव प्लुङ् गतावित्यस्य धातोः उडुपं तु प्लवः कोल इत्यादौ जलतरणरूपार्थ दर्शनात् भावे क्तः । विप्लुतो व्यसनविह्वल इति हेमचंद्रः ॥ २२१ ॥

यो रामभजने सक्तः स रामां दूरतस्त्यजेत् ॥
रामाभक्तिर्यतो वक्ति भक्त्यभावं रघूत्तमे ॥ २२२ ॥
उद्वाहः प्रथमार्तवोत्सवविधिर्गर्भाहितिः पुंसवः
सीमंतोन्नयनं प्रसूतिरसकृज्जातक्रियाश्चाखिलाः ॥
आकल्पा मणिमौक्तिकादिखचिता वासांसि सूक्ष्मोत्तमा-
न्येवं वै पुरुषार्थहानिकरणे सृष्टाः स्त्रियो वेधसा ॥ २२३ ॥
लोके प्रथमताभाजः कांता रसहितांतराः ॥
तारका इति ता मन्ये दुस्तरे भवसागरे ॥ २२४ ॥
परमैव या स्वभावादपकारं प्रापिता यदपि ॥
सा किं स्वावस्थित्या दैन्यापादनकरी भवेत्पुंसः ॥ २२५ ॥
पुत्रदारादिसंबंधोऽमृतश्रुदिव भासते ॥
तत्प्रसंगः पुनः पुंसां सेहुंडइव तापदः ॥ २२६ ॥
मोदिष्यसे मनश्चेत्स्यात्सदामोदरसद्रवम् ॥
रोदिष्यसि त्वं त्हृदयदारकार्तस्वरो ध्रुवम् ॥ २२७ ॥

यइति । रामाभक्तिरित्युक्ते रामे अभक्तिः प्रतीयते ॥ २२२ ॥

उद्वाह इति । आकल्पा भूषाःपुरुषार्थो जन्ममरणातीतभवनं पुरुषद्रव्यं च ॥२२३॥

लोकइति । प्रथमता श्रैष्ठ्यं या लोकेन साध्वीयमित्युच्यते रसो हितं च भर्तृ विषयके अंतरे यासां तादृश्यः मदालसाचूडालाप्रभृतयः संसारसागरे तारका भवंति याभिः स्वकांता ब्रह्मभावमापिताः तारकस्योत्सर्गतः तया पुंधर्मतया पुंस्त्वनिर्देशः शब्दतोऽपि याः प्रथममादौ तां ताकारं भजंति रेण रेफेण सहितमंतरं यासां याः कांताश्च ककारांताः एवं चादौ ता मध्ये रः अंते कः इति तारकपदं निष्पद्यते ॥ २२४ ॥

परमैवेति । या स्वभावतः परमा सा अपकारं प्रापिताऽपि भर्तुर्दैन्यापादनकृन्न भवति उत्तमत्वात् परमा हि अपकारं पकाराभावं प्रापिताऽपि रैमैव भवति या रमा सा किं दैन्यापादनकरी ॥ २२५ ॥

पुत्रेति । अमृतं सुधां श्वोतति तत् तत्रातीव आसक्तिश्चेत्तापाय यथा सेहुंडो वृक्षविशेषः शेरइति भाषायां तत्संबंधः अमृतं क्षीरं स्रवति तत्रात्यंतं प्रसंगश्चेत्तापाय ॥ २२६ ॥

मोदिष्यस इति । दामोदरस्य यः सद्रवः उत्तमशब्दः वेदरूपः रामकृष्णादिनामरूपो वा तेन सहितं यन्मनस्तत्सदामोदरसद्रवं । हृदये दारः कार्तस्वरं च यस्य सः हृदयदारकाः आर्तस्वरा यस्येति च ॥ २२७ ॥

स्यात्पुंसां तु यथा यथाऽधिकतरो योषित्कुमारादिषू-
ल्लेखस्तत्र तथा तथा नवनवा प्रादुर्भवेन्माधुरी
तत्पश्चादनुरक्तता तु यदहो संतापयुग्जीवनम् ॥
प्रेष्ठं तत्र निदर्शनार्थमवमां पामां समालोकये ॥ २२८ ॥
पुरुषझषः संसाराकूपारप्रसृतकामिनीजाले ॥
पतितोऽपि बलान्निरियात् बालिशवेधः परं विनाशाय॥२२९॥
वित्तं चित्तभ्रमकरं जिज्ञासो मा स्म संग्रहीः ॥
वित्तस्य तस्य तु त्यागे नूनं विदुपलभ्यते ॥ २३० ॥
कोऽयं हंत महामोहग्रहग्रस्तोऽखिलो जनः ॥
अर्थस्यार्थे कदर्थः सन् परमार्थं त्यजत्यहो ॥ २३१ ॥
मधुपोऽपि कुजन्मिसंगतोऽपि प्रत्रिजह्याद्यदसौ सुवर्णगंधम् ॥
अमुना किमु ना यदात्तगंधाः शतधाऽमी सुमनोगणाः क्रियेरन् ॥२३२॥
अविवादि धनं यत्तु नैव स्यात्तद्विबाधनम् ॥
यन्निकारेण मिलितं तद्धनं निधनं भवेत् ॥ २३३ ॥

स्यात्पुंसामिदि । योषिदादिषु यथा यथा अधिकमधिकमुल्लेखः परिचयस्तथा तथा तत्र माधुरी रुचिरुत्पद्यते ततोऽनंतरमनुरक्तता भवति सा च कीदृशी यत्र संतापयुक्तमपि जीवनं प्रेष्ठं भवति यदीयभरणेन संतापेऽपि माभूदितः परमतिर्निर्वेदो न भवति यथा पामायामुल्लेखः उल्लेखनं च ततः माधुरी सुखास्वादः ततोऽनुरक्तता अनुगतरुधिरता तत्र संतापयुक्तमपि उष्णमपि जीवनं जलं प्रेष्ठं भवति ॥ २२८ ॥

पुरुष इति । अकूपारः समुद्रः जालं आनायः जालके पतितमत्स्यानां मध्ये कश्चिद्बलेन बहिर्निरेति । बालिशः अपत्यं बलिशस्यायं बालिशः । डलयोरैक्यं । कदाचित्प्रियामपि स्त्रियं त्यक्त्वा कश्चित् गच्छेत् परं बालिशं त्यक्तुं न शक्नुयात् यथा मत्स्यो जालात् बलेन निरियात् परं बडिशेन विद्धो म्रियेतैवेति ॥ २२९ ॥

द्रव्यं हेयमित्याह । वित्तमिति । हे जिज्ञासो वित्तं मा संग्रहीः तत्संग्रहं मा कुरु यद्वित्तस्य तस्य त्यागे दाने वित् ज्ञानमुत्पद्यते ' धनं तु धर्मैकफलामिति ' भागवता-द्वित्तशब्दसंबंधिनस्तकारस्य त्यागे वित् इत्येवावतिष्ठत इति ॥ २३० ॥

कोयमिति स्पष्टं ॥ २३१ ॥

मधुप इति । मधुपः मद्यपः भृंगश्च । कुजन्मिनः नीचाः वृक्षाश्च । सुवर्णगंधं स्वर्णलेशं स्वर्णचंपकगंधं च । आत्तगंधाः पराभूताः गृहीतगंधाश्च । सुमनोगणाः साधवः पुष्पाणि च ॥ २३२ ॥

धनमपि न्यायोपार्जितमुत्तममित्याह । अविवादीति । अस्ति विवादो यत्र तद्विवादि तद्धनं विबाधनं न भवति यत्तु निकारेण शाठ्येन मिलितं तन्निधनं मरणहेतुः

रे नानारामाजां मुख्यमधुनि सौम्य पाद्मकोशेषु ॥
लंपटतया द्विरेफो भ्रमरवदिह वत नरोऽपि सन् मा भूः ॥ २३४ ॥
स्रष्टा सर्वस्वहान्यै स्वत इव जगतो निर्ममौ वस्तुनी द्वे
शस्त्रीत्येकं तथान्यन्निधनमिति ततः शंकितः को नु चैते ॥
स्वीकुर्वीतेति वर्णं प्रथममथ तयोः कोविदो गोपनार्थं
विच्छिद्यापातरम्यैर्मधुरिमनिवहैः रंजयामास भूयः ॥ २३५ ॥ युगमम्॥
तत्राशेषा विदग्धा अपि खलु विविधापातमाधुर्यमुग्धाः
स्निग्धाः संतो रमंते कलयति कुशलः कोऽपि नैतत्स्वभावम् ॥
विच्छिन्नं वर्णयुग्मं तदिह शनिरभूद्दृष्टिमार्गं गतोऽसौ
कोदक्षोऽस्तीति पूर्णं विमृश मम सखेऽद्यापि बुध्यस्व तूर्णम् ॥२३६॥
सृष्ट्वा पक्षिमृगादिकानि विविधानीशः पुराण्यात्मनाऽ-
तुष्टस्तैरुचितांतरोऽथ पुरुषः सृष्टोऽभवत्तुष्टये ॥

शब्दतश्च अविवा इत्यानुपूर्वीआदिर्यस्य तदविवाधनं । ववयोरभेदादविबाधनं निकारेण यत्संगतं तद्धनं निधनं ॥ २३३ ॥

उक्तस्त्रीधनयोरासक्त्या त्वं निंद्यो माभूरित्याह । रेति । अनेकस्त्रीमुखसंबंधि-मधुनि लक्ष्म्याः कोशेषु च लंपटो भूत्वा भ्रमरइव द्विरेफः द्वाभ्यां कारणाभ्यां रेफः कुत्सितो मा भूः नरः सन् नाना ये आरामास्तत्संबंधि मधुनि पुष्परसे पद्मानामिमे पाद्माः ते च ते कोशाः कोरकाणि तेषु लंपटः सन् भ्रमरो द्विरेफो भवतीति युक्तं यतो भ्रमतीति भ्रमरः अज्ञानी तिर्यक्त्वात् रेफद्वयविशिष्टश्च त्वं तु नरो ज्ञानवान् स्वर्णरहितश्च ॥ २३४ ॥

स्रष्टेति । विश्वकर्तेदं जगत् स्वतः इव संसरणाय कल्पतामिति वस्तुद्वयं निर्मितवान् । एका शस्त्री अन्यत् निधनं शस्यते हिंस्यते ऽनया शस्त्री तरवारिः निहन्यते अनेन निधनं एतयोरुभयोराकलनया स्वत एव नाशो भविष्यतीति अथ शंकितः एते दारुणे को नाम ज्ञातांगीकुर्यादिति ततः स तत्प्रज्ञानभंगाय आदिमंवर्णं अपवृतवान् ततः अवशिष्टं स्त्रीधनमिति तत्रापि आपातमाधुर्यरूपेण रागेण रंजितवान् येन सर्वथा तत्स्वभावो मात्तिरभूदिति तदिमे सर्वे चतुरा अपि तन्माधुर्येण मोहं गताः सक्ताः भवंति परं कोऽपि निपुण एतयोः वास्तवघातुकं पूर्वस्वभावं न वेत्ति स चावशिष्टरूपेण कदापि नज्ञातुं शक्येत माधुर्यरंजितत्वात् अतः तज्जिज्ञासा चेत् तयोर्यौ वर्णौ अपहृत्य निहतौ तत्र रंजना नास्तीति तत्र एतयोर्वास्तवस्वभावज्ञानं स्यात् अतस्तदवलोकय स च शनिः स च दृष्टौ संगतः सर्वस्वहान्यै भवतीति सर्वजनीनं तद्वदेते अपीति ज्ञात्वा तत्र प्रसंगं माकार्षीरिति तात्पर्यं ॥ २३५ ॥ ३६ ॥

सृष्ट्वेति । परमेश्वरो हि नानाविधान् प्राणिनः सृष्ट्वाऽपि नातुष्यत् ततः उचितं

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह.

भुजतरुवनच्छायां येषां निषेव्य महौजसां
जलधिरसना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्षमापा विना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक ६. नोवेंबर १८८३. अंक ११.

हें मासिक पुस्तक

पुणें येथें

ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत

छापिले.

किंमत ८ आणे.

वर्गणीदारांस सूचना.

काव्येतिहास-संग्रहाचा आज कोणता अंक आपणांकडे येत आहे हे सांगणें नको. तथापि बऱ्याच गृहस्थांकडून वर्गणी येणें राहिली आहे, असें त्यांचे हिशेबावरून समजतें. सप्तंबरामध्यें अशा गृहस्थांकडे बिलेंही गेलीं आहेतच. तेव्हां त्याप्रमाणें आपआपल्या बाकीचा निकाल करून टाकण्याची मेहेरबानी त्यांनीं करावी, म्हणजे उभयतांसही हितकारक आहे. सुज्ञांस विशेष लिहिणें नको. हे विनंती.

का० सं० व्यवस्थापक.

पेंत्र यादी वगैरे पृष्ठ १४१ टीप ६५ यांत " **इंद्रसेन** " याजबद्दल शंका होती ती आमचे स्नेही रा० रा० **विष्णु रामचंद्र** नातु यांणीं आम्हांस पत्र पाठवून दूर केली. " हा अंडरसन साहेब शिद्यांकडे इंग्रजांचा वकील होता तो होय. " **अंडरसन** याचा " **इंद्रसेन** " हा अपभ्रंश आमचे ध्यानांत एकदम आला नाहीं. **नातूंनीं** पत्र पाठवून कळविलें ह्याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहो.

का० स० व्यवस्थापक.

पोंच.

सन १८७८ ते १८८२ पैकीं.

रा० रा० दा गो० ललीत कार-कून ... ... २८।२८६	रा० रा० वा० शि० गोरे ... ८
,, ,, ग० व्यं० जोशी ... ५८८	,, ,, शि० गो० चिपळूणकर. ७८६

सन १८८३ पैकीं.

श्री० रा० रा० बाळासाहेब चंद्रचूड. २	रा० रा० वा० म० खारकर ३८६
रा० सा० रा० गो० भांडारकर ... ३८६	,, ,, मा० स० पागदार... ... ३८६
,, ,, न० पु० टिळक ३८६	,, ,, वि० ना० केळकर ... ३८६
,, ,, ज० स० गाडगीळ ... ३८६	,, ,, का० पां० परब ३८६
रा० रा० गो० जैऊ० गडीकर..... ३८६	,, ,, सु० स० महाम्मे ३८६
,, ,, मो० व० देशपांडये ... ३८६	,, ,, बा० के० मावळणकर ... ३८६
,, ,, दा० गो० ललीत कारकून. ३८६	,, ,, ल० र० मोडक ३८६
,, ,, रा० ये० मराठे ३८६	,, ,, नि० स० पटवर्धन... ... २८६
,, ,, से० मुलाक लायब्ररी ठाणें. ३८६	,, ,, ना० न० फडणीस ... ३
,, ,, से० ने० ला० मलकापूर ३८६	,, ,, वि० रा० पुराणीक ... ३८६
,, ,, ख० भि० बेलसरे ३८६	,, ,, से० एसियाटिक सोसायटी ५८८

जा हि रा त.

काव्येतिहास संग्रहाच्या मागील अंकांकरितां पुष्कळ मागणीं येतात. परंतु प्रतीं शिल्लक नसल्यामुळें पुस्तकें देतां येत नाहींत. याजकरितां **संग्रहाची** दुसरी काढण्याचा आमचा विचार आहे. तेव्हां प्रथम पासून तों सन १८८२ [illegible] अखेरी पर्यंतचे सर्व अंक ज्यांस पाहिजे असतील त्यांणीं आम्हांस आपलें नांव आपल्या पत्यासह कळवावें. दर वर्षाची किंमत रूपये ३ प्रमाणें पांच वर्षांची एकंदर किंमत रूपये १५ पडेल. तीनशें वर्गणीदारांच्या सह्या आल्या बरोबर ही दुसरी आवृत्ति छापण्यास आरंभ करूं. आवृत्ति छापून तयार झाल्यावर ठपाल खर्च काय पडेल तो संग्रहाच्चे मळपृष्ठावर कळविला जाईल. कळावें. तारीख १२ सप्तंबर सन १८८३.

का० सं० व्य०.

विषयक्रम.

बखरी.

धाकटे रामराजे यांचें चरित्र ९–२४

मराठी कविता.

अनेक कवि—आनंदतनयकृत कंदुकाख्यान, आनंदतनयकृत बालचरित्र, वामनपंडितकृत जयद्रथवध, वामनपंडितकृत संकलित रामायण, आनंदतनयकृत पूतनावध २०७–२२२

संस्कृत काव्यें.

पंतविठ्ठलकृतं–सुश्लोकलाघवम् ५३–६८

१ येशवंतराव महादेव खासनिवीस पोतनीस[३८].

१ भगवंतराव रामचंद्र घावडेकर यांस अमात्यपद दिल्हें.

११

शके १६७२ प्रमोदनाम संवत्सरे सन इहिदे खमसेन मया व अलफ.—

१ रघुनाथ घनःशाम यांस मंत्री-पद.

१ नारोपंत बक्षी.

१ सुमंत महीपतराव अनंत.

१ तुळाजी आंगरे सरखेलपद.

१ भवानी शंकर राजाज्ञापद.

१ रघोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा.

१ मानाजी आंगरे वजारतमाब पद.

१ नागोराव मेघःशाम तोफखाना.

१ बापूजी खंडेराव, जिवाजी खंडेराव चिटणीवीस यांचे बंधु, यांस सरदारी दिल्ही.

१ जगजीवन परशराम कैदेंतून सोडून त्यांस फिरोन प्रतिनिधी पद दिल्हें.

किरकोळ सरदार व सरंजामी यांचे किताब व सरंजाम करार केले.

१ हरजी यादव पागेची सरदारी.

१ राजजी नळवडे हत्तीमहाल.

१ मानाजी देवकांते.

१ गोपाळराव पांढरे फत्तेजंग-बहादर.

वरकड सरलष्करचे सरंजामी यांचे किताब सरंजाम करार केले.

१ संताजी आटोळे समशेरबहादर.

१ मानकरी शिर्के व मोहिते व महाडीक व शिंदे व जाधव, भोंसले, निंबाळकर व खानवेलकर व पालकर वगैरे यांस वस्त्रे देऊन सरंजाम करार करून दिल्हे.

१ सुभानजी महार्णव फत्तेजंग बहादर.

१ निंबाजी वागमोडे सेनाबास सहस्री.

१ हैबतराव कांकडे.

१ मानसिंगराव कडू रुस्तुमराव समशेरबहादर.

१ उदाजी पवार विश्वासराव.

याप्रमाणें सांगोलें मुक्कामीं सर्व राज्यकारभाराचा बंदोबस्त व पदें व मुलुक, महाल सदाशिव चिमणाजी यांणीं रामचंद्र बावा शेणवी व गोविंदराव चिटणवीस यांचे विद्यमानें महाराज यांचे विचारें केलें[३९]. यावरून बाळाजीपंत नाना यांचे मनांत कांहीं विषम वाटलें जे, आम्हीं सातारा मुक्कामीं जावें, तेथें त्यांनीं येऊन आमचे विचारें [हें सर्व] व्हावें, तें न करितां परभारें सारीं कामें विल्हे

३८. 'पोतनीस' हा शब्द इं० प्रतींत नाहीं.

३९. मागें टीप ३१ पहा.

लाविलीं. याजमुळें बाळाजीपंत नाना व सदोबा भाऊ व महादोबा पुरंदरे यांचे ठायीं विकल्प वाढला. हें करणें कारस्थान विकल्प वाढवण्याचें रामचंद्र बावा यांचें [होय.] नाना यांचे चित्तांत विकल्प आला असें समजोन सदाशिव भाऊ व रामचंद्र बावा महाराजांचा निरोप घेऊन पुण्यास गेले. आईसाहेब यांचे मानस सर्व कारभार करणें तो आपण करावा. तें न होतां परभारें महाराज व कारभारी मिळोन स्वारींतच कामें विल्हेस लाविलीं. याजमुळें किल्ले सातारियावरि जाऊन, तेथील हवालदार व सुभेदार व कारखानीस व लोक यांचा भेद करून, त्यांस सर्वांस अनुकूळ करून घेऊन शफता घेतल्या. आणि बक्षिसें देऊन आपले ऐसे करून घेतले. दोन्ही राण्या समागमें घेऊन किल्यावर जाऊन राहिलीं. तों सांगोल्याहून महाराज व सर्व हुजुरातचे लोक फौजसुद्धां श्रीमहादेव सिंगणापूर करून कार्तिक अखेर सातारा मुक्कामीं आले. ते खालीं वाड्यांत राहिले. पंतप्रधान यांचे चित्तांत महाराजांचा कारभार त्यांचे खासगीचे कारभारी हाताखालीं घेऊन, माहीत होऊन, त्यांचा त्यांनीं पाहिजे तसा करावा. आईसाहेब यांचा विचार एक प्रकारचा पडला. त्यास महाराजांनीं मातोश्रींस दाबून सर्व बंदोबस्त करावा ऐसें मानस. परंतु त्यांचें तेज न पडे. तेव्हां रामचंद्रपंत बावा यांणीं सदाशिवपंत भाऊ यांस समजाविलें जे, आईसाहेब व राजे यांचे वांकडेपणांत आपण न पडतां होईल तें पहावें. गोविंदराव व महादोबा पुरंदरे यांचें जुग फुटल्यावाचून नाना यांची मर्जी ठिकाणीं येत नाहीं. ते विकल्प पाडोन महादोबा कारभारी नसावे, राजद्वारचा कारभार आपल्या इतल्यांशिवाय[40] होऊं नये, येविशीं कारस्थान करून महादोबा पुरंदरे यांस घरीं बसवून रामचंद्र बावा कारभार करूं लागले. सातारियाचे हवालदार व सुभेदार कारकून[41] सह गोविंदराव चिटणवीस यांचे लक्षांत होते त्यांस पालख्या व सरंजाम करार करून पक्केपणें आपले ऐसे आईसाहेबीं केलें. जवळ कारभारी पुराणीक होते ते बहुत प्रियकर, त्यांणीं मसलत दिल्ही. गोपाळराव यादव व बाजीराव यादव मसलतींत घेऊन मनसुबा केला. गोविंदराव चिटणवीस व येशवंतराव खासनिवीस व देवराव लपेटे हे कारभारी महाराजांपासून सर्व राज्यकारभार चालवूं लागले. प्रधानपंत त्यांस अनुकूळ झाले. आईसाहेब यांचा विचार एकीकडे राहिला. त्यांस महाराज कोणत्याही युक्तीनें किल्यावर आणून आपणाजवळच दाबून ठेवावे, आणि जुने कारभारी गाळून पुढें राज्यकारभार आपण करावा ऐसें सिद्ध केलें. पंतप्रधान यांणीं गुजराथ निमे आपणाकडे तालुका करून घेतला, व सुरत अट्ठाविशी अमदाबाद त्याचा अंमल बसव-

४०. इतल्ला=सल्ला, अनुमत. | ४१. 'कारखानिस' इं० प्र०.

वण्यास शिंदे, होळकर यांच्या फौजा देऊन रघुनाथ बाजीराव रवाना केले. ते अमल बसवून परत आले. महाराज किल्याखालींच होते. त्यांणीं आईसाहेबांचें मनोधारण करावें, आणि किल्याखालीं आणावीं, म्हणोन बोलण्याकरितां मध्यस्त घातले. तेव्हां किल्लेकरी व पुराणीक कारभारी कोणताही विचार चालूं न देत. त्याजवरून आपणच जाऊन समजूत करून आणावीं ऐसें मनांत आणिलें. आणि शागिर्दपेशा लोक व बापूजी खंडेराव चिटणवीस यांचे लोक सुद्धां बराबर घेऊन मार्गशीर्ष शुद्ध ५ [रोजीं] किल्यावर गेले. शके १६७२ प्रमोदनाम संवत्सरे सन इहिदे खमसेन मया व अलफ. आईसाहेब यांणीं महाराज यांस निराळें काढून बहुत प्रकारें कुबुद्धि भेद केला जे, "तुम्ही आम्हांपाशीं किल्यावरतें च रहावें. कारभारी गोंळून[42] प्रधानपंत सहवर्तमान दाबून राखावे. आपले लक्षा[43]चे प्रतिनिधी वगैरे फौज सुद्धां बोलवावे." ऐसे उपदेश केले. तें यांस मानलें नाहीं. तेव्हां निरोप घेऊन खालीं येतां किल्लेकरी वगैरे यांचा बेरोख[44] विचार पाहून बापूजी खंडेराव सावध होऊन पालखी भोंवते लोक सुद्धां राहिले आणि दरवाज्यास किल्लेकरी वगैरे जमा झाले असतां दाबून महाराजांसहवर्तमान खालीं आले. नंतर आणखी आईसाहेब यांणीं महाराजांकडे[45] बोलणार पाठविले. जे षष्ठीचे पारण्यास किल्यावर यावें. तेव्हां बापूजी खंडेराव वगैरे यांणीं "किल्यावर जाणें, मातुश्रींचा कारभार ठीक दिसत नाहीं, दुर्बुद्धि धरिली आहे, जावयाचें नाहीं" असें सांगितलें असतां होणारानुरूप बुद्धि झाली. कोणी लोक व बापूजी खंडेराव बराबर न घेतां व कोणासही कळूं न देतां अकस्मात् मातुश्रींस निखालसता दाखवावी म्हणोन किल्यावर गेले. हें कळतांच सर्व जमा जाले. तों किल्यावर जाऊन पावले. भोजन करून बापूजी खंडेराव दरवाज्या खालीं गेले तों मनाई केली. महाराजांची स्वारी परत दरवाज्याजवळ आली असें [त्यांस] सांगितलें. आईसाहेबीं महाराजांस या उपरि खालीं जाऊं नये, येथेंच रहावें, असा बहुत आग्रह केला असतां, स्वारी तयारी करून महाराज दरवाज्याजवळ येऊन पावले. त्या समयीं हवालदार व सुभेदार वगैरे गडकरी सर्व जमा होऊन स्वारीस आडवे जाले जे, आई साहेब यांची परवानगी खालीं स्वारी जाण्याची नाहीं. ऐसें बोलले. तेव्हां महराज जवळ पाहतात तों कोणीं लोक

---

४२. 'गांठून' असेंही होईल,

४३. आपल्या लक्षाचे=आपल्याकडे लक्ष ठेवणारे आपल्या तर्फेचे.

४४. बेरोंख=बदललेला, फितुरीचा.

४५. 'महाराजांकडील' चि० प्र०.

४६. "पाठविले गोकुलअष्टमीचे" असा चिटणीस प्रतीचा पाठ आहे पण मूळचे '०जे षष्टीचे' खोडून त्याजवर शोध घातला आहे. हे खंडोबाचे दिवस.

नाहींत, शागिर्दपेशा मात्र आहे. तेव्हां महाराजांस विषाद येऊन तसाच घोडा चालविला. तों हुरबाजी कारखानीस वगैरे लोकांनीं दाटी करून घोड्यानजीक आले. आणि दरवाजे मोहामूर करून दरवाजे, दिंड्या लाविल्या. स्वारी परत वाड्यांतच जावी, ऐसें बोलले. महाराजांस हिंमत अथवा धैर्य व मनसबा, चातुर्य किंवा माहितगारी विशेष नाहीं, याजमुळें बुद्धींत खंबीरता कमी पडले. महाराज निरुपाय पाहून परत माघारे वाड्यांत गेले. धनिणीही बरोबर होत्या. तसेच राहिले. वाड्यांतही बंदोबस्त चौकी पहारे ठेवून दरवाज्यास बंदोबस्त आईसाहेबीं केला. जवळ इतबारी लोक होते ते खालीं घालविले. दरवाज्या-खालीं लोक व बापूजी खंडेराव होते त्यांस खालीं उतरोन जावें, नाहीं तरि धोंडी लोटूं व गोळ्या घालूं, असें सांगितलें. तेव्हां ते खालीं उतरले.

त्यानंतर आईसाहेबीं मनसबा केला जे, पंतप्रधान व गोविंदराव चिटणवीस हे आपले लक्षांत येत नाहींत. पुण्यास वगैरे बोलणीं जालीं जें करणें तें आमचें विचारें करावें. असें असतां राजे यांजपासोनच सर्व कारभार करविला. याजकरितां आपले लक्षांतील सर्वांस एक करून यांचें पारपत्य करावें. राजे बायकां सुद्धां आपले स्वाधीन होणें ते जाले. नबाब व प्रतिनिधी वगैरे आपले लक्षाचे दाभाडे, गायकवाड हीं राजकारणें करावीं ऐसा उद्योग केला.

या समयीं शाहू महाराज असतांच महमदशाहा पादशाहा वारले. अहमद-शाहा पादशाई करूं लागले. निजाम उन्मुलुखहा वारले. नासरजंग वारले. सलाबतजंग सुभा करूं लागले. त्यांनीं या संधींत शाहू महाराज वारले, ताराबाई यांणीं रामराजे बसविले ते नजरबंद करून आपणापाशीं ठेविले, त्यांचें राजकारण आलें म्हणोन रामदासपंत व सलाबतजंग नबाब मातबर फौज मुस्सा चुस्सी फरासीन पलटणी सामान सुद्धां साठ हजार जमाव करून कुंकडी नदी पर्यंत चालून आले. कोरेगांव व भीमानदी पर्यंत येऊन पुणें पहावे ऐसा वि-चार केला. आणि रामदासपंत यांणीं प्रधानपंत यांस नमस्कार सांगोन पाठ-

---

४७. महामूर=बद्द.

४८. महंमदशाहाची कारकीर्द, इसवी सन १७१९–१७४८.

४९. अहमदशहा हा महंमदशाहाचा मुलगा याणें सरहिंद येथें लढाई मारून अहंमदशहा अबदाली याचा पराभव केला होता (१७४८) पुढें याची कारकीर्द इ० सन १७४८–१७५४ पर्यंत.

५०. निजाम् उल्मुल्काचा मृत्यु इ० स० १७४८.

५१. निजामास ६ पुत्र होते पैकीं हा दुसरा. आस कर्णूल, कडापा येथील पठाणा-नीं १७५० सालीं दगा करून मारिलें.

५२. रामदासपंत हा सलाबतजंगाचा दिवाण. हा मेंचांस प्रथम पासून अनुकूल असे. आजकडे ताराबाईनें राजकारण लाविलें त्याबद्दल हकीगत 'पत्रें यादी वगैरे' या सदराखालीं प्रसिद्ध केलेल्या १६१ पत्रांत सांपडेल.

५३ कुकडी-जुन्नर तालुक्यांत आहे.

विला. तेव्हां पंतप्रधान [यांस] ही तयारी करोन नबाबाचे मसलतीस जाणें प्राप्त जालें. त्याची मातबर फौज असतां, त्याचा हिसाब न धरितां, चालून जाऊन त्यांस घेरलें. आणि चहूंकडून रसद[५४]बंदी केली. वेढा घातला. लढाई देऊं लागले. त्या समयांत प्रधानपंत यांणीं त्रिंबक सूर्याजी प्रभू यास त्रिंबक किल्याचें राजकारण करण्यास पाठविलें. त्यांनीं जाऊन, शिड्या लावून, कोळी लोक जमा करून मोठे जबामर्दीनें[५५] त्रिंबक किल्ला घेतला. हें वर्तमान येतांच त्या रोखें नबाब चालले. प्रधानपंत [यांणीं] भोंवतीं फौज घालून, कहीं[५६] व रसद मारून, मोंगली फौज घाबरी केली. तेव्हां अखेरीचे बरसातीचे दिवस प्राप्त जाले. यावरून पुढें बाजतबरसात[५७] मसलत करण्यास येईल म्हणोन मागें सरत सरत [मोगल] छावणीस भागानगर प्रांतीं परत गेले. प्रधानपंत भालकी चिटकोदेंपर्यंत लढाई देत गेले आणि नबाब यांनीं तह केला.

या नंतर रघुनाथ बाजीराव यांजबराबर शिंदे, होळकर सरदार हल्लीं गुजराथ प्रांतींचा अमल घेऊन हिंदुस्थानांत जावें म्हणोन रवाना केले. ते गुजराथेंत जाऊन अमदाबाद व पलीकडील अमल काठेवाड वगैरे उगवून हिंदुस्थान प्रांतीं जाऊन कमाऊंचे पहाडापर्यंत राजेरजवाड्यांच्या खंडण्या घेऊन तीन वर्षें तिकडे छावणी केली. अयोध्या, दिल्ली वगैरे सर्व अमल बसवून बहुत खजिना मेळविला. प्रधानपंत कर्नाटकांत जाऊन सर्व खंडण्या घेऊन श्रीरंगपट्टण पर्यंत अंमल बसवून बहुत द्रव्य मेळवून पुण्यास आले. हिंदुस्थान कर्नाटकांतून द्रव्य जसा नदीचा प्रवाह ऐसें येऊं लागलें.

या संधींत दाभाडे व दमाजी गायकवाड यांजकडे आईसाहेबीं राजकारण केलें होतें. नबाब तिकडून यावे. तुम्हीं इकडून तयारी करून यावें. ते जमून यावयास निघाले. सातारियास प्रधानपंत यांणीं कारभारी मुतालीक त्रिंबक सदाशिव धाकटे नाना ठेविले होते. त्यांनीं विचार केला कीं, महाराजांस आईसाहेबीं ठेवून घेतलें. किल्या भोंवत्या चौक्या बसविल्या. रोखे पत्रें वगैरे मनस्वी करूं लागले. लोक नवे पायदळ तीन हजार ठेविलें. राजकारणें मोंगल, गायकवाड यांजकडे केलीं. हे गोष्ट ठीक नाहीं. राज्य बुडवावयाचा विचार आरंभिला. त्यास चौक्या उठवाव्या, लोक नवे धुडावून लावावे, [असा विचार केला.] तेव्हां गोविंद खंडेराव व बापूजी खंडेराव यांणीं सांगितलें कीं, तीं

---

५४. रसद=दाणा वैरण वगैरेचा पुरवठा.
५५. जबामर्दी=शौर्य, साहस.
५६. कही=सर्पण, वैरण आणण्याच्या टोळ्या.
५७. बाजतबरसात=प्रजन्यकाळ गेल्यावर.
५८. 'भाननी' इं० प्र०.
५९. 'पिलाजी' चि० प्र० इंदुरप्रतींत गायकवाडाचें नांव नाहीं.

धणीच आहेत. युक्तीनें मर्जी ठिकाणीं आणून, पूर्वी किल्लेकरी आमचे लक्षीं होते त्याशींही बोलणें करून, पहावें. राजे खालीं येण्याचा विचार झाला तरि उत्तम. नाहीं तरि करणें तें करावें. म्हणोन बोलणेंही करविलें. प्रधानपंत यांस लिहिलें. त्यांनीं गोविंदराव चिटणवीस यांस पत्रें पाठविलीं जे, राजे खालीं येण्याचा विचार तितका करावा म्हणोन लिहिली गेलीं. त्यांत हेही आई साहेबांचे लक्षांत लागले किंवा काय असा संशय प्राप्त जाला. त्यांनीं साम उपचार करणें तो केला. परंतु महाराज खालीं येणें घडून येईना. तेव्हां प्रधान पंतांशीं आपली निखालसता करणें तशी केली.

या उपरि त्रिंबक सदाशिव पुरंदरे यांणीं किल्ल्या खालच्या चौक्या उठवणें, नवे लोक यांस जरब देणें, घालवणें, असें करूं लागले. प्रधानपंत नबाबाचे मसलतीस गुंतले, असें समजोन दमाजी गायकवाड पंधरा हजार फौजेनिशीं जलदी करून, येशवंतराव दाभाडे यांस घेऊन, सातारानजीक येऊन पावले. शहरास धीर न निघे. मातबर मातबर लोक व सावकार यांणीं मुलें माणसें काढिलीं. त्रिंबकराव सदाशिव नाना पुरंदरे व गोविंदराव चिटणवीस व बावाजी बावा कुंडू व इंद्रोजी कदम हे, पुण्यास रखवालीस फौज होती ती, व आणखी जमाव करून पुणियास जावें म्हणोन निश्चय करून पुण्यास गेले तों सालप्याचे घाटें सेनापती व गायकवाड साताऱियास येऊन पावले. आईसाहेबीं सरकारी कारखाने सर्व लोक पाठवून किल्यावर नेले. आणि शहरास चौक्या बसविल्या. गायकवाड वेण्यातीरीं मुक्काम करून, किल्यावर जाऊन, आईसाहेब यांचें दर्शन घेऊन, फौजेंत येऊन राहिले. त्रिंबकराव सदाशिव व गोविंदराव चिटणवीस हे फौज जमाव करून गायकवाड यांचे पिच्छावर जावें म्हणोन निघाले. फौज पंधरा वीस हजार जमावानिशीं येऊन आरळें वडुथ येथें कृष्णातीरीं मुक्काम करून राहिले. आणि तेथून तयारी करून निघाले. वेण्यातीरीं जाऊन आपणही उतरावें म्हणोन निंबर्गिखडीनजीक आले. तों गायकवाडही तयार होऊन चालून आले. त्या नंतर लढाई बहुत झाली. त्यांत

---

६०. सन १७५१ मध्यें मुजफरजंग मारला गेल्यावर सलाबतजंगास फ्रेंचांनीं सुभेदार करून ते त्यास हैदराबादेस घेऊन येत होते. इकडे गाजीउद्दीन याचा पक्ष पेशव्यांनीं धरून त्याचा अंतर्मित्र जो सय्यद लष्करखान औरंगाबादचा सुभेदार याजपासून १५ लक्ष खंडणी म्हणून खर्चास घेऊन सलाबतजंग यास आडवून तो हैदराबादेस जाऊं न पावे अशा करितां कृष्णातीरीं सुमारें ४०० मैलांच्या अंतरावर पेशव्यांची स्वारी जाऊन दोन्ही सैन्यांची गांठ पडते न पडते तों ताराबाईच्या कारस्थानाची खबर त्यांस लागली. त्यामुळें सलाबतजंगाचें तहाचें बोलणें प्रथमच आलें होतें त्या प्रें॥ तह करून १३वे दिवशीं स्वारी परत आली.

६१. याजबद्दल 'वापूजी वाकडे' असें इं० प्रतींत आहे.

प्रधानपंत यांजकडील फौजेचा मोड झाला. तसेच निघोन पुन्हा कृष्णातीरीं जमले. आणि फौजेची निवड करून, महाराजांचे पायाचें स्मरण करून घोडे घालावे, यश येणें [तें] जर त्यांचे पायाची निष्ठा व राज्य त्यांनीं करावें ऐशी आमची असली तरि यश येईल. नाहीं तरि मरोन जावें. परंतु अपेश घेऊं नये. त्या लढाईंत बापूजी खंडेराव होते. त्यांनीं फिरोन चालून जावें, आपण लढाई मारितों, असें सांगितलें, आणि लागलेच चालून आले. घोडे घातले. लढाई बहुत झाली. बरानजी मोहिते गोळी लागून पडले. त्यांत गायकवाड व सेनापति यांचा मोड करून उधळले. बापूजी खंडेराव यांनीं शिपायगिरीची तरवार बहुत केली. त्रिंबकराव यांनीं त्यांचा तळ घेऊन वेण्येतीरीं तळावर उतरले. गायकवाड यांस धीर न निघे. म्हणोन डोंगराचे आश्रयास जाऊन जोरखोऱ्यांत[६२] उतरले. दोहींकडील छबीने[६३] उभे रहावे ऐसे सावधतेनें राहिले. पंतप्रधान यांस बातमी गेली. ते जलदीनें येऊन सातारियास वेण्यातीरींच उतरले. आणि गायकवाड याची रसदबंदी केली. दाणा वैरण मिळेनाशी झाली. आपली कुमकही येऊन पावावयाची नाहीं[६४], लढाई देऊन परीणाम नाहीं, असें समजोन गायकवाड बहुत खजिल झाले. तेव्हां तह करून भेटावें ऐसा विचार करून पिलाजी जाधव यांचे पुत्र आपाजी जाधव यांजकडे राज्यकारण करून बोलणें लाविलें. त्यास त्यांनीं तेथून निघोन आमचे जवळ येऊन उतरावें ऐसें सांगोन पाठविलें. तेव्हां ते तसेच येऊन उतरले.

या नंतर गुजराथ निमे सुभा आम्हांकडे जाहाला तो आमचे मामलेदार व फौज जाईल त्यांस वांटून देण्याविशीं बराबर तुमचे कारकून द्यावे म्हणोन सांगितलें. वडील उमाबाई [दाभाडे] आहेत त्यांचे विचारें करणें तसें करावें म्हणोन [गायकवाड यांचें] आग्रहाचें बोलणें पडलें. तेव्हां प्रधानही आग्रहास पडून या उपरि असेच बखेडे होतील, फौजा येऊं लागतील, आईसाहेब उमजत नाहींत, महाराजांस खालीं येऊं देत नाहीं, म्हणून त्यांचे गोटाभोंवतीं फौज उभी करून त्यांस लुटून घेतलें. येशवंतराव सेनापती यांजबराबर लोक देऊन तळेगांवीं रवाना केले. दमाजी गायकवाड व त्याचे लेंक व पुतणे यांस धरून बेड्या घातल्या. आणि लोहगडावर रवाना केलें. लोक त्यांचे चोहोंकडे उठून गेले. कांहीं लुटले. नंतर आई साहेब यांजकडेही निरोप पाठविले जे "महाराज

---

६२. प्रतिनिधि वगैरे दुसरे फितूरी येऊन मिळतील अशा उद्देशानें गायकवाड जोरखोऱ्यांत गेले. 'इंदुरप्रतींत 'मेढखोऱ्यांत' असें आहे.

६३. छबीना=राउतांचा पहारा.

६४. गुजराथेंतून कुमक येणें तो कोंकणचे सुभेदार शंकराजीपंत यांणीं आडवून धरिली. घाटावरील प्रतिनिधी वगैरेची फौज नाना पुरंदरे यांणीं रोखून धरिली.

खालीं उतरावे. आपण वडीलपणें कोणताही बखेडा न करितां किल्यावर किंवा खालीं असावें. कामकाज राज्यकारभार सर्व कारभारी घेऊन महाराजांनीं चालवावा हे उत्तम गोष्ट आहे." असें सांगून पाठविलें. परंतु ती गोष्ट मातुश्रींचे विचारास येईना. बोलणेंही पाठवीनात. तेव्हां किल्यासच मोर्चे देऊन जबरदस्तीनें महाराज उतरोन घ्यावे, परंतु दुर्लौकिक हरामखोर ऐसा चहूंकडे होईल. कांहीं फौज कारभारी खालीं ठेवून विचारें करून त्यांचे मनांत विचार येईल तसें करावें म्हणून निश्चय ठरवून कूच करून पुण्यास गेले. आणि सर्व राजमंडळचा लवाजिमा ज्याचे त्याजकडे तालुके व महाल सरंजाम गांव जमिनी चालवून, जो येईल त्याचें आगत्य धरून, सर्व कारभार आपणांपाशीं बहुत करून ओढूं लागले.

आई साहेब जेथें हात चालेल तेथें मामला अथवा गांव महाल विल्हेस लावावा, दरमहाचे नेमणुकी ऐवजावर वराता कराव्या, हुजरे पाठवावे, आणावे इतकेंच करून, या करण्यांत राज्यभार आटोपांत आला याचा विचार न करितां मातबर कोणीं अथवा कारभारी याचा संग्रह करावा, आणावे, तें न करितां कारभारी जुने चिटणवीस वगैरे यांचा द्वेष तिरस्कार करून जवळ सर्वांभ्यें[६५] पुराणीक वगैरे लहान माणसें कारभारी हे मात्र ठेऊन, चिटणीशी लिहिणें यास मोरो शिवदेव थिटे वांईकर चिटणीसांकडील कारकून लिहिणार त्याचे हातें काम चालवून करूं लागलीं. प्रधान यांसि राजकारण किंवा त्यांचे विचारें चालावें, महाराजांस आपण नजरबंद केलें यांत अपाय आपणांस जाला, हें चित्तांत न आणितां प्रधानपंत व कारभारी यांचे पारपत्याचे उपाय, [व] नबाब वगैरे यांचीं राजकारणें करणें, हेंच चालविलें. जवळ कोणी बुद्धिवाद सांगावया जोगे नाहीं. तत्रापि कोणी म्हटलें कीं, राजे यांस मोकळे ठेवून त्यांचे हातें कामकाज राज्यभार चालवावा, तरि इतराजी करून बेड्या घालाव्या, डोचकीं मारावीं, ऐसें करूं लागलीं. सर्व खजीना जवाहीर मोडून लोकांस द्यावें, जवळ कांहीं नसावें, ऐसें केलें. नबाब सलाबतजंग [यांच्या] व आणखी राजकारणांस पैका बहुत नाश केला. कांहीं एक करणें सिद्धीस जात नाहीं याचा विचारच नाहींसा जाला. जगजीवन परशराम सोडून प्रतिनिधीपद दिल्हें त्यांचे हातें ही कांहीं होत नाहीं म्हणून बाबूजी नाईक यांजकडे राजकारण केलें. त्यास प्रतिनिधीपद द्यावें म्हणोन उभे करून त्यांनीं प्रधान याचें पारपत्य करावें म्हणोन सातारां आणिले. ते हजार पांचशें जमात करून प्रतिनिधी यांचे वाड्यांत उतरले. आणि हुजरातचीं पतकें लोक वगैरे घेऊन प्रतिनिधी यांचा तालुका आधीं घ्यावा, म्हणोन रवाना केले. ते तांदुळवाडीनजीक गेले. तों जगजीवनपंडित प्रतिनिधी चालून आले.

---

६५. 'सर्व भटे पुराणिक' इं० प्र०.

लढाई मातबर जाली. नाईकास जखमा लागल्या. शिपायागिरी बहुत केली. परंतु मोड जाला. पळून शहरांत येऊन राहिले. पिच्छावर प्रतिनिधी येऊन राहिले. तेव्हां नाईक मशारनिल्हे आठ चार दिवस जखमा बांधून आपलें करणें सिद्धीस जावयाचें नाहीं ऐसें समजोन बारामतीस निघोन गेले.

या नंतर आनंदराव जाधव हवालदार यांनीं विचार केला जे, हे गोष्ट चांगली जाली नाहीं. प्रधानपंत, सचिव, चिटणवीस यांणींही बहुत रीतीनें सांगून पाठविलें, "तुम्ही हवालदार जुने लोक किल्ला तुमचे स्वाधीन, तुम्ही राजे यांस आटकेंत ठेवण्याचे मसलतींत मिळालां हें युक्त नव्हे." तेव्हां त्यांणीं सर्व लोक यांचा गोंहा करून महाराजांस खालीं घेऊन उतरावें, ऐसा विचार केला तों बारीक बातमी आईसाहेबांस कळोन सदरेस बोलाविलें. हेही कांहीं लोक तयारीनेंच गेले. तों बाबाजी जाधवराव शिंदखेडकर याजपासून सदरेसच आनंदराव जाधव हवालदार यास खलबतास म्हणून नेऊन शिरच्छेद करविला. लोक सरदार वगैरे फार मारिले. आणि राजे यांस चौकशीनें प्रतिबंध बहुत जपून करूं लागलीं. सर्व कारभार पुराणीक व बाबाजी जाधव करूं लागले. संभाजी राजे यांजकडे आईसाहेबीं राजकारण केलें. त्यांनीं तयार होऊन यावें, प्रधान यांचें पारपत्य करावें, [असें ठरलें.] ते निघाले तों जिजाबाईनीं या कामांत पडूं नये म्हणोन माघारे नेलें.

या नंतर प्रधानपंत यांणीं विचार केला जे, "आईसाहेब यांणीं अविचार शेवट पर्यंत आरंभिला. नेहमीं सातारियास बखेडे होतात. फौज लोक जमा होते. प्रतिनिधी दोन तीन हजार फौजेनें राहिले. यांची उपेक्षा [करणें बरें नाहीं.] धणी आहेत उमजोन राज्यभार रक्षण्याचे विचारें चालतील म्हणतां घडत नाहीं. राजे यांस कैदेंत ठेवून बहुतच यातना चालली. महाराज यांचे ठायीं पराक्रम किंवा मनसबा, धैर्य, आंगेजणी[६७], हे बहुत दिवस बाहेर लघुसहवासीं राहण्यांनीं कांहींच गुण आले नाहींत. मोंगलाकडे मनसबा नेहमीं चालला. यांस आणून राज्यांत घालून बंदोबस्त करणार. आम्ही जे गोष्ट त्यांचें पारपत्य करून आपले दाबांतून रक्षितों, त्यांशीं यांचा मनसबा. तेव्हां यांचें राज्य फिरोन यवनाचे हातीं जातें. याजकरितां सातारियानजीक दहा पांच हजार फौज नेहमीं ठेवावी. म्हणजे बखेडे होणें ते बंद होतील." म्हणोन दादोपंत वाघ याजबराबर पांच हजार फौज देऊन रवाना केलें. ते चंदनवंदन किल्यानजीक जाऊन उतरले. तेव्हां सातारां कोणी येणें तें बंद जालें.

आईसाहेब यांणींही मनसबा बहुत करून पाहिला. कोणतेंही सिद्धीस जाई-

६६. 'जमाव' इं० प्र० | ६७. अंगेजणी=(स्वताचें) साहस.

ना. जवाहीर सर्व खराब झालें. प्रधान यांची फौज बाहेर नेहमीं येऊन उतरली, महाल मुलुख परभारें विल्हेस लाविले, म्हणोन निरूपाय जाला. परंतु आणखी नबाबाशीं राजकारण केलें. नबाब सलाबतजंग[६९] याजपाशीं रामदासपंत कारभारी होते. ते शिबंदीनीं रस्त्यांत मारले गेले.

रघुनाथ बाजीराव गुजरायींत शिंदे, होळकर फौजा घेऊन अंमल उगवायास गेले. तेव्हां अमल खंडण्या येणें त्या गायकवाड यांणीं या उपरि आपले लक्षें चालवेंसें करून, बेडी तोडून, गुजरायेंत जाण्यास बराबर दिल्हे. रघुनायपंत अंमल नीट करून पुण्यास आले. तेव्हां शिंदे, होळकर यांची रवानगी हिंदुस्थानांत केली. त्यांणीं जाऊन पादशहाचा बंदोबस्त करून सलाबतजंग हे नेहमी बिघाड करून रहातात म्हणून गाजुदीखान यास सुभा करार करून त्यांणीं खानदेश, बऱ्हाणपूर, अशेरी, दौलताबाद किल्ले द्यावे ऐसें करून घेऊन आले.

आईसाहेब यांचेही चित्तास आलें जे, प्रधानपंत यांसि वांकडे चालून परिणाम नाहीं. त्यांशीं सलूख करावा. यावरून चिंतो अनंत देवस्थळे धाकटे देवंडी[७१] कडील चिटणीविशी लिहिणार कारकून व मोरो शिवदेव थिटे आईसाहेब यांपाशीं चिटणीशी कडील कारकून लिहिणार होते ते व विष्णु नरहर थोरले देवडीचे दिवाण व शिदंभट ठकार यांणीं बाबाजी जाधवराव यांशीं समजोन, मसलतींत घेऊन, प्रधानपंत यांजकडे बोलावयास आले. या उपरि तुमचे विचारा खेरीज चालावयाचें नाहीं. म्हणोन राजकारण केलें. या प्रमाणें होऊन पुण्यास येण्याचा विचार केला. आणि महाराजांस बराबर आणिलें. परंतु निराळे आपले वांचून [न] ठेवणें, व त्यांजकडे कोणी जाण्याचा प्रवेश नाहीं, जें करणें तें आपणच, असा राज्यकारभार करण्याचा लोभ धरून प्रधान यांशीं ही राजे यांचें नांव काढों नये, माझे विचारांत चालावें, आम्ही तुम्हां खेरीज चालत नाहीं, जुने कारभारी गोविंदराव चिटणवीस वगैरे नसावे, आम्हांस खर्चास देणें तें नख्त तुम्हांकडील मातवर कारभारी ठेऊन देत जावें. याप्रमाणें नायकांचा विचार, अल्पबुद्धी, लोभ धरून बोलून घेतलें. प्रधान यांणींही मतलब साधावा हें मनांत आणोन, आईसाहेबांची मर्यादा बहुत रक्षोन, मेजवान्या वगैरे केल्या. महाराजांनीं स्वतंत्र असावें, माहीत होऊन राज्यभार यांचे हातीं आपण बसून चालवावा, हा विचार करून बोलून पाहिलें. तें-

---

६८. 'बसालतजंग' चि० प्र०.
६९. स० १७५२ एप्रिल ता० ७.
७०. गुजराथेंत अमदाबाद घऊन हिंदुस्थानांत जाऊन नंतर पुण्यास आले इ० स० १७५४.
७१ धाकटी देवडी=धाकटी राणी.

[आईसाहेबांचे] मर्जीस न माने. आपणच राज्य करावें हेच इच्छा. यावरून आईसाहेब यांचे मर्जी अन्वयें रुकार देऊन, सन्मान करून, त्रिंबकराव विश्वनाथ मामा कारभारी बराबर सातारियास देऊन रवानगी केली. आईसाहेब सातारियास गेलीं. वृद्धापकाळ, किल्यावरील हवा मानत नाहीं, खालीं रहाण्याचा बेत करावा, असें त्रिंबकराव यांणीं सांगोन, राजवाड्याचें काम खराब जालें तें नीट करावें तोंपर्यंत फत्तेसिंग भोंसल्याचा वाडा लगत तयार करून तेथें राहिलीं. रामराव चिटणवीस व लक्ष्मणराव गोविंदराव यांचे पुत्र लहान ते जवळ ठेविले. गोविंदराव पुण्यास राहिले. त्रिंबकराव यांणीं बहुत च मर्जी राखून जें पाहिजे तें द्यावें, अशी मर्जी प्रसन्न करून घेतली. आणि किल्लेकरी फंद करून चालतात, आणि हरामखोरी करितात, त्यांचा बंदोबस्त करण्याची परवागी घेऊन त्यांशीं राजकारण बहुत ममतेचें केलें व बक्षिसें देऊन नख्त रुपयेही बहुत दिल्हे. आणि किल्ला पहावयास जाऊन आपले लोक वरती नामजाद हवालदार व सुभेदार व दरकदार व गडकरी सर्व उतरून खालीं आणिले. सुभेदार कारखानीस वगैरे कैद केले. बक्षिसें दिल्हीं तीं माघारीं घेतलीं. गडकरी लोक पुण्यास आणोन त्यांच्या पोटापाण्याचा बंदोबस्त सनदा व जामिनी चालवून चाकरी नेमिली. सिंदखेडकर बाबाजी जाधवराव कारभारी होते ते लावून द्यावे असें जेजोरीचे मुक्कामीं प्रधानपंत आईसाहेब यांस पावावयास आले, तेथें ठरवून लावून दिल्हे. सातारियांतील सर्व बंदोबस्त करून त्रिंबकराव मामा कारभारी होऊन गेले. त्याजपाशीं बहुत रीतीनें राजे यांस काढावें असें सांगितलें. त्याजवरून त्यांजपाशीं आप्त पुराणीक व चिंतो अनंत देवस्थळे व मोरो शिवदेव थिटे व बिष्णु नरहर यांस त्रिंबकराव यांणीं गांव इनाम व सरंजाम देण्याचे करार करून, आपले लक्षांत आणोन, त्यांजपासून प्रयत्न तितका सामोपचारें बलात्कारें केला. ऐसें केलें असतां आईसाहेब यांस बुद्धि न जाली. राजे यांणीं तरी पराक्रम किंवा ईर्षा धरून आईसाहेब यांचा बंदोबस्त करून आपण राज्य करावें हे बुद्धिवैभव त्यांजमध्येंही नाहीं. ऐसें जालें. तेव्हां मोठ्या मोठ्या मसलती व राजकारणें चाललीं पाहिजेत, सर्व सरदार फौज महाराजांनीं ज्यांस जे तालुके सरंजाम दिल्हे व तालुकेदार यांजकडील ठरावाचे ऐवज येणें हें व कोणास इनाम गांव व जमिनी वगैरे देणें तें कानावर घालावें. राजपत्रें करून द्यावीं. यास आज्ञा आईसाहेब यांची घ्यावी. हुजरोन तालुकदार, भोंसले गाईकवाड, मंत्री, सचिव, प्रतिनिधी, यांजबर वराता नेमणुकेच्या होतील त्या कार्याकारण पावते करून सर्व कारभार [करण्यास] आपले कारभारी

त्रिंबकराव ठेविले. त्यांचे विद्यमानें करावें ऐसें करून मातोश्रींची मर्जी राखून सर्व आपण करूं लागले.

गाजुदीखान सुभा घेऊन शिंदे होळकर आले. प्रधानपंत यांस मरातब व बहुमान पादशाई दिल्ही ते घेऊन आले. प्रधानपंतही फौज घेऊन पुढें गेले. भेटी जाल्या. परस्परें बहुमान होऊन भागानगरावर जावें ह्मणोन चिटकोदे प्रांतीं गेले. तिकडे सलाबतजंग व बसालतजंग अदवानीचा सुभा करून होते ते, निजाम अल्लीखान व मीर मोंगल ऐसे चौघे भाऊ व कारभारी शहाजवानखान तिघेही तयारी करून चालून आले. युद्ध जालें. त्यांत सलाबतजंग पराभव पावले. आणि तह केला. गाजुदीखान यांणीं करार केले त्याप्रमाणें खानदेश सुभा प्रों। नाशीक व जालनापूर प्रांत अशेरी दौलताबाद हे किल्ले दिल्हे ते घेतले. गाजुदीखान याचा सुभा कायम केला. औरंगाबादेस गेले. प्रधानपंत कर्नाटकचा सुभा घेतला तो अमल बसवून पुण्यास आले. गाजुदीखान शहरास राहिले. त्यांस निजाम अल्लीचे आईनें विष घालोन विश्वास देऊन मारिलें.

त्रिंबक विश्वनाथ कारभारी ठेऊन बंदोबस्त आईसाहेबांची मर्जी रक्षून केला. आईसाहेबीं पाहिजे तें देतात, आज्ञेंत चालतात, पाहून बाहेरील राजकारणें करणें तें सोडून चालूं लागलीं. राजे यांची मर्जी रक्षून त्यांसही पाहिजे तें देणें घेणें, कागदपत्र इनाम कोणास राजपत्रें देणें, मोठी मसलत पडली [तर] तिकडे जाणेविशीं आज्ञा आणोन जावें, जाऊन आल्यावर अमुक मसलत करून आलों अशीं पत्रें पंतप्रधान यांणीं पाठवावीं, दर्शनासही जाऊन मर्जी संपादून यावें. खासगीस वाई, कऱ्हाड, व्याघ्रगड, जावली व शिरोळ वैगरे ऐवज इंदापूर देशमुखी वैगरे मामलेदार हुजूरून पाहिजेत ते पाठवावे. ऐवज खर्चास आणावा. शिवाय गायकवाड व भोंसले व सचिव व मंत्री यांजकडे नेमणुकेचे ऐवज पागा, हत्तीमहाल, कार्य प्रयोजनास हुजूरून वराता करून, हुजरे पाठवून आणावे. याप्रमाणें चालविलें.

रघोजी भोंसले शके १६७४ अंगिरानाम संवत्सरे सन सत्तास खमसेनांत वारले. त्यांचे पुत्र धाकटे स्त्रीचे परंतु वडील, अधीं जन्म जाला, ते जानोजी भोंसले. वडील स्त्रीचे परंतु मागून जाले ते मुधोजी भोंसलें. यांत पद कोणास द्यावें असें पडलें. तेव्हां प्रधानपंतांनीं आईसाहेब व महाराजांच्या विचारें प्रथम पुत्र जानोजी भोंसले जाले तेच वडील अशी आज्ञा घेऊन सेनासाहेब सुभा पद बहुमान त्यांस दिल्हा मुधोजी भोंसले यांस नवेंच पद सेनाधुरंधर असें देऊन त्यांस कांहीं तालुका नेमून दिल्हा. त्या समयी जगजीवन परशराम प्रति-

निधी यांणीं प्रधानपंत स्वारीस गेले पाहून, गोविंद खंडेराव यांजवर आईसाहेब यांची प्रशस्ता नाहीं, रामराव जीवाजी चिटणवीस व लक्ष्मणराव यांस राजे यांजपाशीं ठेवून तुम्ही एकीकडे रहावें अशी पत्रें प्रधानपंत याणीं पाठविलीं त्याजवरून उभयतांस राजे यांजपाशीं ठेऊन कुटुंब सुद्धां आपला कोलें दातेगड तालुका यास देऊन तेथें जाऊन राहिले, त्यांशीं कटाक्ष करावा ह्मणोन प्रतिनिधी चालून गेले. पांच सात हजार फौजेनिशीं येऊन कोव्यास मोर्चे दिले. बापूजी खंडेराव यांणीं त्यांचे मोर्चे मारणें वैगरे लढाई देऊन नऊ महीने ठाणें व किल्ले लढविले. पांच सात हजार फौज ठेऊन लढाया मारल्या. प्रधानपंत यांणीं दोहीकडील कुमक आईसाहेब यांचे आज्ञे खेरीज करितां नये ह्मणोन परभोरें कांहीं पथकें गोविंदराव यास देविलीं. लढाईही जाली. रिकामी स्पर्धा वाढवून पेचांत येणें ठीक नाहीं तेव्हां तह करून तालुका प्रतिनिधी यांजकडे दिल्हा. दातेगड वैगरे कांहीं हुजूर ठेविलें. प्रतिनिधी यांणीं इनाम गांव वैगरे देऊन समजूत पाडिली. आणि तालुका चिटणीस यांजकडील घेतला. शके + + + +

तुळाजी § आंगरे यांणीं हुजूरचे नेमणुकेचा ऐवज न देतां प्रधानपंत यांशीं उद्दामपणें चालू लागले. याजवरून फौज व सरदार रामाजी महादेव व विसाजी केशव व माणकर वैगरे रवाना केले. आणि इंग्रज यांजकडे मुंबईस राजकारण पाठवून त्यांचे आरमार लोक पाण्यांतून कुमकेस आणविले. आणि त्यांचे तालुक्यांत जाऊन किल्ले व जंजिरे यांस मारगिरी करून मोर्चे दिल्हे. बहुत जेर केले. तत्रापि उद्दामपणा न सोडितां तह व ऐवज कांहीं न बोलत. त्याजवरून हल्ला करून विजयदुर्ग* व सुवर्णदुर्ग किल्ले घेतले. त्यांत तुळाजी आंगरे धरिले. कुटुंब सुद्धां कैद करून आणिले. बेडी घालून किल्यावर टाकिले. त्यांजकडे तालुका व किल्ले सत्तावीस खुषकीचे व जंजिरे होते ते एक महिन्यांत सर्व घेतले. शके १६७५ श्रीमुखनामसंवत्सरे सन आर्बा खमसेन मया व अलफ.

रघुनाथ बाजीराव यांची रवानगी अमदाबाद प्रांतीं शिंदे, होळकर सरदार देऊन प्रधान पंत कर्नाटकांत जाते समयीं केली. ते जाऊन गुजराथ अमदाबाद येथील अंमल वसवून हिंदुस्थान प्रांतीं गेले. ते कमाऊंचे पहा-

---

§ आंग्रयांची उत्पत्ति मोठी चमत्कारिक असल्याचें अलीकडे प्रसिद्ध झालें आहे. एक शिद्धी हिंदुधर्मांत शिरून चांचेपणा करूं लागला व हिंदूशीं त्याचा लग्न संबंध झाल्यावर त्याच्या मूळच्या शिद्दीपणाची आठवण नाहींशी होऊन त्याचे वंशज मराठ्यांत मोडूं लागले.

* हा किल्ला घेण्यांत इंग्रजांचीं सर्वथैव मदत होती. क्लैव व वाटसन यांणीं घेरिया किल्ला घेतला ह्मणून प्रसिद्धी आहे तो हाच. इ० स० १७५६

डपर्यंत जाऊन कच्छ भूज वगैरे जोतपूर, जयपूर, उदापूर येथील राजे रजवाडे व पहाडी राजांच्या खंडण्या घेऊन बहुत पैका मेळवून, तीन वर्षें तिकडे छावणी करून, यश संपादून आले. कर्नाटक प्रांतीं ठाणीं व संस्थानीं बहुत त्यांचा अंमल यावा म्हणोन तोफखाना बहुत तयार केला. आणि माधवराव पानशे† यांचे वडील महाराजांपाशीं तोफखान्याचे दरोगे होते, ह्मणून त्यांस काम सांगोन दर वर्षास कर्नाटक प्रांतीं स्वारी पाठवावी, अंमल व खंडण्या आणाव्या, ऐसें केलें.

बाळाजी बाजीराव प्रधान यांस पुत्र तिघे जाले. वडील पुत्र विश्वासराव, धाकटे पुत्र माधवराव, त्याहून धाकटे नारायणराव. त्यांत विश्वासराव प्रबुद्ध यांजपासून स्वारी करवावी ह्मणून फौज मातबर शिपाई लोक बापूजी खंडेराव चिटणवीस व दत्ताजी शिंदे वगैरे ऐसे देऊन रवाना केले. ते नबाब औरंगाबादेस होते त्यांस शह देऊन बसले. लढाया सुरू जहाल्या. प्रसंगीं रामचंद्र जाधवराव यांस तयार होऊन मोंगलांनीं आणविलें. ते येतात ऐसें कळतांच दत्ताजी शिंदे त्यांचे तोंडावर रवाना केले. त्यांची आंच सोसणें अवघड जाणून जाधवराव शिंदखेडच्या ठाण्यांत आश्रयास गेले. शिंदे यांणीं मागें जाऊन ठाण्यास मोर्चे दिल्हे. आणि आपले मातबर सरदार गांठून जेर केले ह्मणोन सलाबतजंग यांणीं निजाम अल्लीखान यास फौज देऊन कुमकेस पाठविलें. ते शिंदखेडास जाऊन पावले. निजाम अल्लीखान गेले ते लागलेच शिंदखेडचे दरवाज्यापर्यंत जाऊन, जाधवराव यास आपले अंबारींत घेऊन, त्याची आपली फौज सावरून निघाले. तों विश्वासरावही जाऊन पावले. आणि आपली फौज व शिंदे यांची फौज एकत्र करून लढाई बहुत तारफेची दीड प्रहरपर्यंत दिल्ही. बापूजी खंडेराव बराबर दिल्हे होते त्यांणीं विश्वासराव यांचे अंबारी पुढें राहून, आपण तरवार करून, विश्वासराव यांचा हत्ती चालवून, तिरंदानी त्यांजपासून करविली. मोंगलाई फौज घाबरी केली. तेव्हां तहाचें बोलणें नबाबांनीं पाठविलें. ते समयीं पंचवीस लक्षांचा जागीरचा अंमल यांचे महाल आणखी नेमून [७२] घेतले. विश्वासराव रवाना केले ह्मणोन प्रधानपंत व सदाशिवपंत आणखी फौज घेऊन नगरास जाऊन राहिले होते. तों विश्वासराव यश घेऊन तेथें आले. त्यांच्या यांच्या भेटी नगरावरि जाहल्या. मों-

---

† सोनोरी ऊर्फ मल्हारगड, तालुके पुरंदर, हें यांचें ठिकाण.

७२ भाऊ साहेबांची बखर पृष्ठ ३६ ते ३८ पहा. यां० ड० म्हणतात हा तह निजामअल्ली यानें परस्पर गुप्त रीतीनें केला.

गलांनींही भेटी व्हाव्या ऐसें ठराविलें. ते येऊन भेटी, मेजवान्या परस्परें नि-खालसता होऊन नबाबास निरोप दिल्हा.

या मसलतींत रघोजी भोंसल्याचे पुत्र जानोजी भोंसले यांस सेनासाहेब सुभा जाला होता [ते] बोलाविले असतां आले नाहींत ह्मणोन पंतप्रधान गंगातीरास जाऊन तसेच घाटमायापर्यंत वराडांत जावें ह्मणोन गेले. तों भोंसले येऊन भेटले. निखालसता बोलणीं बोलावीं [ऐसें झालें.] तेव्हां कुमकेस येत जावें ऐसें होऊन त्यांस निरोप दिल्हा. आणि पुणियास आले.

[इकडे] शाहानवाजखान कारभारी नबाबाचे त्यांचे व निजाम अल्लीखान यांचें बनेनासें जालें. यावरून शाहानवाजखान यांस मारिलें. आणि आपण नि-घोन आळजपुरास गेले.

मानाजी आंगरे वजारतमाब बहुत मर्द शिपाई ह्मणून प्रधान यांणीं महा-राजांस विनंती करून यांसच वजारतमाब [व] सरखेल दोनी किताबांचीं वस्त्रें [दिलीं.] शके १६७६ भावानाम संवत्सरे सन खमस खमसेन मया व अलफ. ज-गजीवन परशराम वारले नंतर श्रीनिवास गंगाधर यांस प्रतिनिधी पदाची वस्त्रें बहुमान दिला. शके १६७६ भावानाम संवत्सरे सन खमसखमसेन मया व अलफ. मानाजी आंग्रे वारले. यानंतर त्याचे पुत्र राघोजी आंगरे यांस वजारतमाब सरखेल किताब व तालुका करार करून देऊन वस्त्रें दिल्हीं. शके १६८० बहुधान्यनाम संवत्सरे सन तिसा खमसेन मया व अलफ.

प्रधानपंत कर्नाटकास जावें म्हणून कृष्णातीरीं गेले आणि महादाजी अं-बाजी फौज व मुजाफरखान गारद देऊन रवाना केले. प्रधानपंत सिंहस्थ म्हणून गंगा त्र्यंबकेश्वरीं गेले. महादाजी अंबाजी खंडण्या घेऊन येते समयीं मु-जाफरखान रूसवा करून सावनूरकर पठाणाकडे गेले. आणि मनसबा करावा ऐसें केलें. मुरारराव घोरपडे यांजकडे राजकारण करून त्यांस सामील करून घेऊन फौज जमविली. हें वृत्त प्रधानें पंत यांस कळलें. यावर प्रधानपंत व सदाशिव पंत भाऊ व विश्वासराव व माधवराव व मल्हारजी होळकर व नारो शंकर राजेबहादर व विठ्ठल शिवदेव हे सरदार घेऊन निघाले. व जानोजी भों-सले यांस आणविलें. ते फौज सुद्धां आले. नबाबें[७३] याजपाशीं वकिलीस परशा-रामपंत होते त्यांस लिहून नबाबांनीं कुमकेस यावें ऐसें केलें. ते फौज सुद्धां आले. या नंतर सावनुरास मोर्चे लावून, आपला व नबाबाचा तोफखाना सुरू करून, दोन प्रहरपर्यंत एकसाह मार केला. तेव्हां सावनूरचे नबाब व मुजाफरखान व मुरारराव घोरपडे यांची हिम्मत निघोन गेली आणि होळकर

७३. नबाब–हैदराबादचे.

यांजकडे तहाचें बोलणें लाविलें. त्यांस दरम्यान घेऊन येऊन भेटले. घोरपडे यांस संस्थानीं जावयास निरोप दिल्हा. व सावनूरकर यांजपासून प्रांत व ठाणीं तहांत घेतलीं. आणि कर्नाटकांत जाऊन खंडण्या घेऊन पुण्यास आले.

निजाम अल्लीखान यांणीं सलाबतजंग यांस या समयांत कैद करून आपण सुभा व दौलत करूं लागले.[७४] दोन तीन वर्षेपर्यंत सलुखानीं निजाम अल्ली चालून [पुढें] बिघाड करावा हें मनांत आणिलें. तेव्हां सदाशिवपंत भाऊ व विश्वासराव फौज सुद्धां रवाना केले. नगरपर्यंत गेले. ते नगरचे किल्लेदार कविजंग यांचें [नवाबाशीं] वांकडें पडलें. त्यांणीं यांशीं राजकारण केलें. त्याचा बंदोबस्त करून देऊन नगरचा किल्ला घेतला. आणि भागानगर[७५] प्रांतीं जावें ह्मणोन उदगिरीपर्यंत गेले. इकडोन निजाम अल्लीखान पोख्त सामान करून तोफखाना सुद्धां चालोन आले. लढाई सुरू झाली. नवाब यांस भोंवतें घेरून, मुलूख जाळून लुटून, रसद[७६] बंद केली. जिकडे जात तिकडे घेरून घेतलें. तेव्हां नवाब तोफखाना मागें पुढें ठेऊन हळू हळू किल्यानजीक जाऊन पावले. यांणीं मधीं मधीं घोडे घालून फौज मारावी, लुटावी, आणि लांब जावें, दुमदारीचे[७७] सरदार चंडोल[७८] धरून आणिले. नवाब औंरसें[७९] येथें जाऊन पावले. तेव्हां हल्ला केली. नवाबांनीं तोफखाना जेजालांचा मार बहुत केला. तो सोसून त्यास आंच[८०] लाविली. तीन दिवस पर्यंत दाणापाणी बंद केलें. तसें तहाचें बोलणें लाविलें. ते समयीं साठ लक्षांचा मुलूख साल्हेर[८१] मोल्हेर किल्ले व विजापूर प्रांत दरोबस्त करून घेतला. शके १६८१ प्रमोदनाम संवत्सरे सन सितेन मया व अलफ[८२]. ह्या स्वारीस जातां सदाशिव पंत भाऊ यांस मारेकरी यांणीं डेरियांत हात टाकिला तो खांद्यावर लागला. मारेकरी[८३] धरिले. त्यांणीं नांव मुजफरखानाचें घेतलें. तेव्हां त्यास व त्याचे

---

७४. सलावत यास कैद पुढें केलें. तथापि या वेळीं दिवाणगिरी निजामअल्लीकडेच होती.

७५. गोंवळकोंडें येथील एका शहाची "भागा" नांवाची कंचनी होती तिच्या प्रीत्यर्थ जो थोडया अंतरावर पुरा बसविला त्याचें नांव 'भागानगर' असें पडलें. यासच पुढें 'हैदराबाद' हें नांव प्राप्त झालें.

७६. रसद=दाणा वैरण वगैरे सामुग्री.

७७ दुमदारी=पिच्छाडी.

७८. चडोल=पिछाडी. "चढले ते" इं० प्र०.

७९. औरसें? कोठें?

८०. आंच=इजा, पीडा.

८१. साल्हेर, मुल्हेर हे किल्ले बागलाणांत प्रसिद्ध आहेत. हल्लीं ते नासिक जिल्ह्यांत मोडतात.

८२. भाऊ साहेबांची बखर पृष्ठ ८५।८६ पहा.

८३. हा मारेकरी मुजफरखानाचा जांवई होता असें अन्यत्र आढळतें. ग्रां० ड० यांचें म्हणणें हें कृत्य पेशव्यांच्या घराण्यांत जी आंतून धुसमूस या वेळीं चालली होती तिचें फल होय.

नेणें चि मीं कांहिं विदोष दोषा । ते भीत बोले पशुराळयोषा ॥
तेव्हां तया सज्जनलोकपोषा । माता दटावीत वदे सरोषा ॥ १५ ॥
दटाविते माय तया हरीतें । चरित्र ज्याचें दुरितें हरीतें ॥
मारावया धांवलि कृष्णजीतें । तो वाटला व्रात्य अचाट जीतें ॥ १६ ॥
व्रजांगना सांगत येत होत्या । यथार्थ वार्ता गमल्या अहो त्या ॥
मारावया घे मग फोक हातीं । समग्र ही लोक तया पहाती ॥ १७ ॥
पशुपयुवति ऐशी दाटली लोकराजी ।
अनिमिष नयनानें पाहती श्रीधरा जी ॥
तंव हरि जननीतें स्फुंदस्फुंदोनि सांगे ।
अमइ निरखिली म्यां चोरटी चौंदिसां गे ॥ १८ ॥
हे अशी च अमणी करि चोरी । मागतां प्रगट ते शिरजोरी ॥
नंदसुंदरि म्हणे तिजलागीं । कां असें करिसि होसि बजागी ॥ १९ ॥
तेव्हां व्याकुल ते वदे कुळवधू हा शब्द माझ्या कुळा ।
कल्पांतीं न लगे चि मां सहज मीं जातां घरा गोकुळा ॥
याची मात खरी म्हणूनि धरितां हे आण घ्या मामिसें ।
नेणें कूड कदापि मी करि हरी विस्तार नस्त्या मिसें ॥ २० ॥
अम्हीं सर्व मुलें बिर्दीत अमई चेंडूफळी खेळतां ।
अभ्री उंच उफाळला क्षितितळीं तो येथ आंदोळतां ॥
तो आला इचिये घरीं मग इणें चोरूनियां ठेविला ।
नेदी मागति मागुता म्हणुनियां चैलांचळीं गोंविला ॥ २१ ॥
अगइ सत्य वदे किंति वैखरी । गमतसे सकळांस हि ते खरी ॥
हरि वदे मानें कल्पुनि मामिसें । मज धरी पदरीं भलत्या मिसें ॥ २२ ॥
करूनियां विक्रय गोरसाचा । मी ये घरा भाव असा च साचा ॥
याचा मला कंदुक तो न ठावा । माझ्या कुळा बोल असा उठावा ॥ २३ ॥
रोषें वदे शपथपूर्वक सारसाक्षी । नेणें चि मी कपट कृत्रिम भूमि साक्षी ॥
मिथ्या कदापि न वदें चि म्हणे मुरारी । चेंडू इच्या जवळि साक्ष असे पुरारी ॥ २४ ॥
वक्षस्थळीं सहज उन्नतता स्त्रियांसी । हें तों तुह्मां विदित संशय कासयासी ।
चेंडू म्हणूनि बहुधा भ्रम या मुलाला । नाहीं ह्मणोनि उचकीन करें फुलाला ॥ २५ ॥
हरि म्हणे जरि मोडिल कंचुकी । तरि धरोसि पडेल नव्हे चुकी ॥
व्रजवधू मग दाखवि ते घडी । कुचपटा चळचंचळ ऊघडी ॥ २६ ॥

---

२४. वैखरी=वाणी. २५. कंदुक=चेंडू. २६. सारसाक्षी=कमला सारखे आहेत डोळे जीचे ती.

न दावितां दाटुनि होय चोरी । म्हणोनि जाऊं तरि जाय थोरी ॥
आतां करूं काय जना समोरी । टाकूं कशी मां हंसताति घोरी ॥ २७ ॥
वक्षोज[29]गोळ अळुमाळ[28] तमालनीळें । लक्षूनि मंद रुदना करिजे सुशीळें ॥
माता म्हणे रुदासि कां लटकें वदोनी । चेंडू तुझा उसळला न कळे उडोनी ॥ २८ ॥
हरि म्हणे अमये कमळेक्षणा । जरि पटा उकलील सुलक्षणा ॥
हरपला इशें कंदुक सांपडे । अनृत हें न वदें धरणी पडे ॥ २९ ॥

तों ते गोपवधू विधूतवसन[30]ीं सोडी [31]निवीग्रंथिका ।
झाडी वस्त्र पुनः पुन्हा गमतसे आश्चर्य या पांथिका ॥
चेंडू भव्य पटींहुनी क्षितितटीं अंदोळला कौतुकें ।
देखोनी जन हांसती खदखदां आले तदां जीवुके ॥ ३० ॥

गोपी तदा विसरली तनुभावनेला । कृष्णें तिचा निजगुणें तनुभाव नेला ॥
ऐशी चरित्ररचना रचिजे अनंतें । संसारसिंधु तरिजे चि जगें अनंतें ॥ ३१ ॥
ज्याची अतर्क्य करणी धरणीधर[32]ाला । ठावी नसे अजि तया करुणाकराला ॥
ज्या गौळणी प्रियतमा हृदयाभिरामा । आनंदनंदन म्हणे वरिताति रामा[33] ॥ ३२ ॥

॥ इति श्रीकंदुकाख्यान समाप्त ॥

- आनंदतनयकृत

बालचरित्र.

यादवेंद्रचरितामृत सेवा । लोक हो श्रवण सज्जुनि सेवा ॥
त्या सुखें तुह्मि नमाल जगीं या । भारती अनि यदर्थ मदीया ॥ १ ॥

नाना छंद करी हरी व्रजपुरीं बालस्थिती आदरी ।
मातेला पदरीं धरी निज करीं मोत्यांचिया झालरी ॥
ज्यांचें नाम उमा सदाशिव सदा जो चिंतिती अंतरीं ।
तो हा कृष्ण विभू जपे जननिची नामावळी साजरी ॥ २ ॥

घरा येतां जातां दधि घुसळितां पाक करितां ।
विडे घेतां देतां सहज दुहितां दुग्ध भरितां ॥
नदी पाण्या जातां जन निरखितां ही परिसतां ।
फिरे माते मागें पदर धरुनी छंद नसता ॥ ३ ॥

---

२७. वक्षोज=स्तन. २८. अळुमाळ=किंचित्. २९. तमालनीळ=तमालपत्रासारखा निळा ३०. वसन=वस्त्र. ३१ निवी=ओढीळ. ३२. धरणीधर–शेष. ३३. रामा=स्त्रिया.

किरसि कां उगा पाठिसी हरी । सरसिजाननना सांग लौकरी ॥
हरि म्हणे मला घेउनी कडे । स्थिरपणें उगे बैस ईकडे ॥ ४ ॥
जननि हांसली खदखदां तदा । सकळ काम हें मी करूं कदा ॥
करिसि कां बहू छंद बा उगा । उठ मुलांसवें खेळ जा उगा ॥ ५ ॥
जा जा खेळ मुलां सवें मज नको कां जेविसी तें नको ।
कृष्ण दूध पिसी नको निज घरा बाहेर येसी नको ॥
चेंडू देउं तुला नको निजविते ये ऊठ तें ही नको ।
नारी ह्या तुज नोवऱ्या करिन मी तेव्हां म्हणेना नको ॥ ६ ॥
हूं हूं यशोदे मजलागिं तें दे । राधे उरीं कंचुकिमाजि तें दे ॥
हांसोनि बोले जननी यशोदा । मागों नये रे उगला मुकुंदा ॥ ७ ॥
कृष्णा घेउनि कडे निज सद्मा । चालिली नयननिर्जितपद्मा ॥
हालवी जननि पालख शय्या । सज्जनीं सरस गात जि जो या ॥ ८ ॥
निजेला कीं जागा म्हणुनि जननी जों निरखिती ।
दयाब्धीची मूर्ती तंव उघड नेत्रींच दिसती ॥
कशी येना निद्रा तुज गुणसमुद्रा यदुपती ।
पुन्हा गाऊं लागे तंव वदत देवो मृदुगती ॥ ९ ॥
माते मला झोप न ये चि कां कीं । तूं काहणी सांगासि पूर्विकां कीं ॥
तेणें गुणें येइल नीज माते । निजेलिया या पुरुषोत्तमातें ॥ १० ॥
कृष्ण मूर्ति किति सुंदर शाहणी । सांगणें म्हणत पूर्विल काहणी ॥
हालवी जननि पालख माउली । ते कथा वदत शीतळ साउली ॥ ११ ॥
होता राम म्हणोनि हूं क्षितिसुता तत्पात्नि हूं तत्पिता ।
वाक्यें दंडक हिंडतां दशमुखें ते चोरिली योषिता ॥
निद्रेलागिं कथा अशी जननि ते सांगे हरी ऐकतां ॥
दे दे बाण धनुर्धनुष्य अनुजा बोले उठे तत्वतां ॥ १२ ॥
यावें शंकरजी बसा अजि असे डावीकडे धातया ।
स्कंदा क्षेम सुराधिपा कुशल कीं वित्तेशजी येथ या ॥
ऐसा शब्द निजेलिया हरिचिया माता मुखीं ऐकुनी ।
कां कां वोसणसी मुला म्हणउनी धू धू करीं धेउनी ॥ १३ ॥
जागें करी जननि त्या गरुडध्वजाला । तो बैसुनी मुदित सावध शीघ्र जाला ॥

---

३४. सरसिजानन=कमला सारखें तोंड आहे ज्याचें असा. ३५. सद्म=घर ३६. नयननिर्जितपद्मा=डोळ्यांनीं जिंकलें आहे कमल जीनें अशी. ३७. पालख=पाळणा. ३८. स्कंद=कार्तिकस्वामी. ३९. क्षेम=कुशळ. ४० वित्तेश=कुबेर.

पूसी मुखांबु जननी नयना स्वधारीं । दावी असें कपट नाटक सूत्रधारी ॥१४॥
मी नंदनंदन शिशु व्रजभूमिवासी । हें नाठवे निज हिता नत बांधवासी ॥
कीं मींच राघव अशी गति दाखवीतों । आनंदनंदन विभू रस चाखवितो ॥१५॥

इति श्रीबाळचरित्र संपूर्ण ॥

वामनपंडितकृत

जयद्रथ-वध.

सौभद्रशोकविवशें[41][42] रचिलें पणातें । कुंतीसुतें समजल्या विण आपणातें ॥
तें वाक्य सत्य करवी तव पूर्वजाचें । श्रीकृष्ण नाम भज त्यासि अपूर्व ज्याचें ॥१॥

मी मारिन जयद्रथासि समरीं जों भानु आहे नभीं ।
नाहीं होमिन देह हा हुतवहीं[43] सर्वात्मना ही नभी ॥
ऐसें बोलुनि वाक्य त्या परिस तो केला असा नेम रे ।
रक्षूं त्यासि बळें घडो मग तसें तो स्वापमानें मरे ॥ २ ॥

यानंतरें जथुनि कौरवराजसेना । आली कसी अवनिमंडळ जें दिसेना ॥
तों पार्थसैन्य हि सवेंचि निघे रणाला । ज्या इंद्र ही परि नव्हे क्षणवारणाला ॥ ३ ॥

सूचीव्यूह तयांत पद्म रचिलें राहे तदभ्यंतरीं ।
राजा सैंधव[44] तो जयद्रथ तरी चिंता करी अंतरी ॥
व्यूहाच्या वदनीं कृतांत समसा आचार्य राहे बळें ।
जे जे ज्या स्थाळीं ठेविले नृपवरें ते राहिले तुंबळें ॥ ४ ॥

वदे कृष्ण पाहें नरा द्रोण हा रे । समच्छास्त्रवत्ता रणीं जोन हारे ॥
जयाचे शरव्रात[45] भात्यांत कोरे । तयाशीं वृथा झुंज लावूं नकोरे ॥ ५ ॥

पंचाशीति[46] जयासि वर्षगणना आपांडुता[47] मस्तकीं ।
युद्धीं द्रोण तथापि दुर्धर दिसे हस्ती जसा मस्त कीं ॥
पार्था तूं न भिडें तयासह नको तो आजि नाटोपतो ।
पाहा दुःसह वाटतो मज रणीं याचा खटाटोप तो ॥ ६ ॥

नमस्कार दूरोनियां सव्यसाची[48] । करी बाणयोगें गुरूला तसाची ॥
सवेगें पुढें तो पृथापुत्र धांवे । यदर्थ प्रतिज्ञा तयातें वधावें ॥ ७ ॥

आले वीर समस्त धीर धरुनी जे सैनि कीर्तिस्वरें ।
कोपाविष्ट विशिष्ट दीप्ति मिरवे ज्यांची सुवार्तस्वरें ॥

---

४१. सौभद्र=अभिमन्यु. ४२. शोकविवश=दुःखाधीन. ४३. हुतवह=विस्तव. ४४. सैंधव=सिंधु देशचा. ४५. शरव्रात=बाण समुदाय. ४६. पंचाशीति=पंचायशी. ४७. आपांडुता=पांढरे केंस. ४८. सव्यसाची=अर्जुन.

सोडी बाण अनेक **पार्थ** समरीं बाणासि ने मस्तकीं ।
वीराचा शर एक ही न चुकतां लागेच नेमस्त कीं ॥ ८ ॥
सव्यापसव्यकृतसायकतांडवानें । केलें पराजित रणीं रण पांडवानें ॥
घालूं शके कवण या वरि वीर घाला । जैसा मृगांत मृगराज तसा निघाला ॥९॥
कौंतेयाप्रति देवकीय वदला हे भागले वाँह रे ।
जाले फार तृषार्थ यत्न करणें जेणें पिपासा हरे ॥
बोले **पार्थ** जळासि यासि जपतों मी वारुणास्त्रा रणीं ॥
या वीरांस हि वारितों गज जसा सक्रोध आधोरणीं ॥ १० ॥
तत्काळ वापी रचिली च पार्थें । वारोनियां वीरबळें अपार्थें ॥
केले युगांपासुनि मुक्त देवें । सवें चि ते घोटक वासुदेवें ॥ ११ ॥
आर्द्रपृष्ठ हय पाजुनि पाणी । दों करीं चतुर नीरजपाणी ॥
देखती कुतुक सैनिक सारे । बोलती प्रबळ पार्थ कसा रे ॥ १२ ॥
धों धों दुंदुभि वाजल्या उचलला सैन्यीं धुरोळा नभा ॥
गेला सर्व दिशा तमोमय पहा जाला रवी हीनभा ॥
मारावा व्यसनस्थ **पार्थ** वदती आहे रथावेगळा ॥
होतां सज्ज कदापि हा न उतरे काळाचिया ही गळां ॥ १३ ॥
राजे **भद्रप शाल्व सैंधव शिबी त्रैगर्तकांबष्ट** जे ॥
होगंधांग कलिंग वंग यवन प्राग्ज्योतिषावंत जे ॥
इत्याद्यद्भुत कोप कोपनिभृत स्वाकर्ष चाप स्वरें ॥
आले सन्मुख ते क्षणीं विमुख ते केले प्रतापें नरें ॥ १४ ॥
शाखामृगध्वज बहूत विशाळ वाटे । यासी भिडाल तरि लाविल मृत्युवाटे ॥
गांडीव मुक्त शर वाजति हे सणाणा ॥ ऐसा धनुर्धर कसा स्वमनासि नाणा ॥१५॥
कां उकावत असा परतावें । आमुच्या तरि मतें परतावें ॥
गर्जतो **विजय** दुर्गम रावें । कां अशासि खवळोनि मरावें ॥ १६ ॥
संजोगिले तुरग शीघ्र रथासि देवें । केले पहा सुकृत **पांडु**सुतें सदैवें ॥
दे हात **पार्थ** चढतां स्वरथावरी तो । एक्या करें हयचतुष्टय सांवरीतो ॥ १७ ॥
होता असा अरूपदाहक कैठभारी । बोले **नरा** मन तुझें न भया उभारी ॥
अस्ताचला स्वतिलकीकृत **भानु** गेला । वेड्या **जयद्रथ** वधास्तव तूं भुकेला ॥१८॥

---

४९. मृगराज=सिंह. ५०. वाह=घोडे. ५१. पिपासा=तहान. ५२ युग=जूं. ५३. घोटक=घोडे. ५४. शाखामृगध्वज=वानर आहे ध्वजाच्या ठायीं ज्याचा असा अर्जुन. ५५. राव=शब्द.

हें क्लिष्ट वाक्य पडतां श्रवणीं विलोकी । सूर्याकडे मग म्हणे मुख केंवि लोकीं ॥
दावूं अतःपर करूं न शकें पणातें । हें वाक्य सत्य करिं होमिन आपणातें ॥१९॥
अच्यूत हें समजला जगदांतरात्मा । बोले शतक्रतुसुताप्रति तो महात्मा ॥
कां धाकलास इतक्यांत चि या वधाया । पाहें कशी रचितसें निज योगमाया ॥२०॥

तुझें उणें या स्वजनीं दिसावें । रथीं तुझ्या म्यां मग कां बसावें ॥
मनीं असे कार्य तुझें सजावें । उगेचि वाटे मज तूं खिजावें ॥ २१ ॥
साधावया अर्जुनकामनेला । अस्तासि मार्तंड निकाम नेला ॥
प्रमोद जाला धृतराष्ट्रजाला । कीं आज हा सैंधव वीर झाला ॥ २२ ॥
समीप आले नृपलोक सारे । पाहों मरे अर्जुन हा कसा रे ॥
कोणी नरासी करिती खटाळी । ते मारिती हांसुनि मूर्ख टाळी ॥ २३ ॥
पार्था वो रवि हा जयद्रथ हि हा हें लक्ष लावीं बरें ॥
बोले अर्जुन लाविलें हरि वदे मारीं जगच्छेखरें ॥
ऐसें त्याप्रति बोधितां झडकरी त्या सैंधवांचा गळा ॥
गेला तोडुनि अर्धचंद्र विशिखें कीं मस्तका वेगळा ॥ २४ ॥
आधीं च पार्था सुचवोनि देवें । तो वारिला योग हि वासुदेवें ॥
तों देखिला भास्कर सैनिकांहीं । उपाय तेव्हां न चले चि कांहीं ॥२५॥
दुर्योधनादिक सशोक सलज्ज जाले । त्यांचे प्रमोदभरदीपक ते विझाले ॥
कळा जई विजय दुर्जय वासुदेवें । हें वाचिजे हरिकथामृत कीं सदैवें ॥ २६ ॥
श्रीशक्ति कर्ण मग भीमसुतासि मारी । त्याचा प्रताप बहु तीव्र विरांसि मारी ॥
तें आयका वदत वामन लीन वाचा । मेला पुढें तनय द्रोण अशी कुवार्ता ॥२७॥

वामनपंडितकृत

संकलित रामायण.*

करिति चरण तूझे जे शिळा दिव्य रामा
हरूनि दुरितें माझें होउ तें सौख्य रामा ॥

---

५६. शतक्रतुसुत=इंद्रपुत्र अर्जुन. ५७. मार्तंड=सूर्य. ५८. जगच्छेखर=कृष्ण. ५९. सैंधव=जयद्रथ. ६०. विशिख=बाण. ६१. भीमसुत=घटोत्कच. ६२. यावरून घटोत्कचवध व द्रोणवध हीं प्रकरणें वामनानें रचलीं असावीं असा ध्वनितार्थ निघतो.

१ संकलित=संक्षिप्त. * हें प्रकरण मौजे चिंचोडी तालुके खेड जिल्हा पुणें एथील देशपांडे यांजकडे मिळालें. त्यांचे एथें वामनी प्रकरणांचो एक चांगली लिहिलेली व सकलादीनें बांधलेली वही आहे. तींत वामनी प्रकरणें आणखी पुष्कळ आहेत. परंतु तीं सर्व पूर्वी छापून प्रसिद्ध झालेलीं आहेत. २ शिळा=अहल्या शिळा. ३ रामा=स्त्री. ४ दुरित=पाप.

भ्रमरमन पैदाब्जीं पाववीं त्या विरामा
भव हर भवचापध्वंस विश्वाभिरामा ॥ १ ॥
जगीं तूं असा कीं घटीं एक माती । गुण श्लोक कोटींत तूझे न मावती ॥
निरूपीन त्या सिंधुच्या बिंदुमात्रा । पुरे ते चि संसाररोगास मात्रा ॥ २ ॥
महा औषधांतूनि थेंडें चि कांहीं । करी सेवितां नाश वातादिकां ही ॥
पुरे आमुची हे अविद्या मराया । तुझें एकलें नाम जी रामराया ॥ ३ ॥
जरी नाशिली आमुची जी अविद्या । जितां ही दिली मुक्ति देऊनि विद्या ॥
तुझी कीर्ति मुक्तीहुनी गोड वाटे । शुकादीक ही चालती याच वाटे ॥ ४ ॥
म्हणोनि जे भागवतीं शुकानें । लीला तुझी वर्णिलि कौतुकानें ॥
टीका तिची मी क्षितिलोकवाणी । करीन जेथें न सुखास वाणी ॥ ५ ॥

बहू ग्रंथीं वृद्धी न करुनि वदावी यशसुधा ।
प्रतिश्लोकीं जे कां करि अमृतसंतृप्ति वसुधा ॥
समश्लोकी टीका म्हणुनि करितों जी रघुपती ।
जिला मंत्रप्राय स्मरति वदती लोक जपती ॥ ६ ॥

निजाश्रमा राघव कौशिकानें । नेला कथा तेथुनि हे शुकानें ॥
आरंभिली मंगळ त्यास गातें । गातो मुनी उद्धरि जो जगातें ॥ ७ ॥
चाले वना प्रति पुलस्त्यसुतास मारी । पाळी स्वकोसल घरा सह भूकुमारी ॥
या मंगळाचरणपद्यरसें शुकानें । संक्षिप्त वर्णिलि कथा प्रिति कौतुकानें ॥ ८ ॥

टाकी तातार्थ राज्यावन वनु विचरे त्या पदीं ज्यास वाटे ।
सीताहस्ताब्ज भारी अनुज कपिपती सेविती नित्य वाटे ॥
बोलें निर्नासिकेच्या असुर जनकजा ने तईं क्रोध लेशें ।
बांधी दापूनि सिंधू वधि रिपुकुळ त्या राक्षिजे कोशलेशें ॥ ९ ॥

अहो विश्वामित्रें दशरथ नृपा प्रार्थुनि जयीं ।
स्वयज्ञातें नेला प्रभु असुर मारूनि विजयी ॥
तया संगें जातां करुनि मिथिला ग्राम गमनीं ।
शिळा शापें मार्गें करि पदरजें हंसगमनी ॥ १० ॥

---

५ अब्ज=कमल. ६ अभिराम=सुंदर. ७ माती=मावती (राहाती). ८ अविद्या=अज्ञान. ९ क्षितिलोकवाणी=देशभाषा (मराठी भाषा). १० वाणी=कमताई. ११ सुधा=अमृत. १२ टीका=भागवता नवव्या स्कंधांत संक्षित रामायण आहे त्याची ही टीका होय. १३ कौशिक=विश्वामित्र. १४ पुलस्त्यसुत=रावण. १५ कोसल=देशविशेष. १६ भूकुमारी=सीता. १७ अवन=रक्षण. १८ कपिपति=वानरस्वामी (सुग्रीव). १९ निर्नासिका=जिचें नाक कापिलें आहे अशी शूर्पणखा. २० असुर=राक्षस (रावण). २१ जनकजा=जनकाची कन्या (सीता). २२ हंसगमनी=स्त्री.

सीतास्वयंवरगृहीं भवचाप[23] हातीं । भंगी मुख क्षितिप[24]ँ वीर अहो पहाती ॥
लीलें करूनि गजबाळक इक्षु[25]दंड । मोडी तसा भय करी ध्वनि तो उदंड ॥११॥
जिंकोनि ने स्वगुणरूपवयें समान । सीता रमा स्वत्दयावरि लब्धमान ॥
निःक्षत्रिया क्षिति करी हरि गर्व वाटे । त्याच्या जया नृपतिबीज[26]ँ असह्य वाटे ॥१२॥
जो स्त्रीस लंपट सकाम तयापि त्याची । माथां धरूनि करि गोष्टि खरी पित्याची ॥
राज्यादिकें त्यजुनि जाय वनास दार । प्राणावरी जित चि मुक्त जसा उदार ॥१३॥
लंकापती भगिनि[27]र्च्या मुखदूषणातें । केलें महारण तया खरदूषणातें ॥
मारी चतुर्दश सहस्र हि चाप हातीं । कोदं[28]डें चंड वर्नि कष्ट मुनी पहाती ॥१४॥
सीताकया परिसतां स्मरविव्हळानें । जो निर्मिला दशमुखें मृग हो खळानें ॥
मारीच तो युधिं तया प्रभुकार्य[30] दक्षा । जाऊनि दूरि शिव संहरि जेंवि दक्षा ॥१५॥
तों राक्षसाधम हरी जनकात्मजा ते । नेतां वृं[31]कें जसि अं[32]जा प्रतिदीन जाते ॥
तेव्हां वनीं रघुपती अति शोक दावी । कीं स्त्रीप्रियास गति शेवटिं हे वदावी ॥१६॥
जातां स्वकार्य मृत देह कबंध मारी । जे मित्र होति कपि शोधुनि भूकुमारी ॥
वाळीवधा उपरि सांगति ते च वेळे । ये विश्ववंद्य मग त्यां सह तो सुवेळे ॥ १७ ॥
सक्रोधलोचनभयें चि पडे समुद्रा । आंदोळतां जळचरें अति मौन मुद्रा ॥
जाला स[33]मूर्त्त शिरिं घेउनि पूजनातें । ये पाय वंदुनि वदे भव[34]भंजनातें ॥ १८ ॥
जो तूं अनंतसम जो न कुबुद्धि त्यातें । कूटस्थ आदि पुरुषा जगपाळित्यातें ॥
देव प्रजाधिपति भूतपति क्रमानें । मायापती स्त्रजिसि सत्वरजस्तमानें ॥ १९ ॥
मानें तसें जलधितें आजि लंघिं मातें । श्री पाव मारुनि पुलस्त्यसुताधमातें ॥
पाषाण तारिं पसरे यश जेंवि लोकीं । गातील कीर्ति नृप सेतुपथा विलोकीं ॥ २०॥
सुग्रीव नीळ हनुमंत कपींद्रसेना । ते आणितां गिरिशि[35]खा नभ तें दिसेना ॥
त्या सेतुनें रघुपती कपिदग्ध लंका । देखे बिभीषण वदे मति निष्कलंका ॥२१॥
वेष्टूनि ते नगरि वानर ते निघाले । लंकेंत घालिति गृहादि करूनि घा[36]ले ॥
हस्ती जसे डहुळिती ह्रदिं[37]च्या जळाला । देखोनि रावण अहो हृदयीं जळाला ॥२२॥
पुत्र प्रहस्त अतिकाय त्रिकंपनादी । धूम्राक्ष दुर्मुख दिशा भरिती स्वनादीं ॥
सर्वांस त्यांस सह कुंभ निकुंभ धाडी । तो कुंभकर्ण हि उठे जग झोडि धाडी ॥२३॥

---

२३ भवचाप=शिवधनुष्य. २४ क्षितिप=राजे. २५ इक्षुदंड=ऊंस. २६ नृपतिबीज=राजांचें बीज. २७ सदार=स्त्रीयुक्त. २८ लंका- पतिभगिनी=रावणाची बहीण (शूर्पनखा) २९ कोदंड=धनुष्य. ३० प्रभुकार्यदक्ष=प्रभु रावण त्याचें काम करण्याविषयीं कुशल. ३१ वृक=लांडगा. ३२ अजा=शेळी. ३३ समूर्त=सशरीर. ३४ भवभंजन=संसारनाशक (राम). ३५ शिखा=शिखर. ३६ घाले=हलेे. ३७ ह्रद=डोह पाण्याचा.

येतां निशाचरचमू अतिवीर्यशक्ती । हातीं धनुष्य शर तोमर शूळ शक्ती ॥
सुग्रीव लक्ष्मण मरुत्सुत ऋक्ष नीळ । या अंगदादि सह ये प्रभु मेघनीळ ॥२४॥
त्या अंगदादि रघुनायक-वानरांनीं । शस्त्रीं गदा गिरि तरू शर तोमरांनीं ॥
ते मारिली निघनिघों चतुरंगसेना । सीतापहारक-दळीं शुभ तें दिसेना ॥ २५ ॥
लंकेश लक्षुनि बळें क्षय कोपतापें । ये वाहनावरि चढोनि महाप्रतापें ॥
तों ये सुरेंद्ररथ त्यावरि रामराया । हाणी शर त्रिशत रामशरें मराया ॥ २६ ॥
बोले रघूत्तम खळा मळ राक्षसांचा । तूं श्वान शून्य गृह भोजन भक्ष साचा ॥
सीता परोक्ष हरिसी तुज निर्लपातें । मी काळ मारिन अमोघबळास्त्रपातें ॥२७॥
जों घे दशानन असा व्यवसायकानीं । दापूनि त्यास रघुनायक सायकांनीं ॥
भेदूनि ऊर वधि आननिं रक्त नाकीं । जैसा व्यथे सुकृत संचित रिक्त नाकीं॥२८॥
रघुपति विजयी त्या रावणार्ते वधूनी । श्रमबहु परि केला राक्षसांच्या वधूनीं ॥
शुक मग विभुलीला दिव्य जे तीस वर्णी । स्वपितृकृत वदे हे श्लोक बत्तीसवर्णी॥२९॥

श्लोक वृत्त कथिले यमकांनीं । गाति त्यांस न पडे यम कानीं ॥
पावतील रघुनाथपदातें । जे सदा स्मराति नाथपदातें ॥ ३० ॥

अष्टाक्षरी चरण तो यमकीं न साजे । लीला च त्यांतिल सुखावह मानसा जे ॥
नेत्रांस ही दिसति ज्यास बरें कदापी । कीं काळ मृत्यु सतदर्थ चि एक दापी॥३१॥

समश्लोकीमध्यें रघुपति करीतो नियम कीं
कथावे श्लोकार्थ स्वगुणरचनायुक्त यमकीं ॥
अनुष्टुप्पद्यातें म्हणुनि विषदच्छंदें निर्करीं
करीतों रामाचे चरण शिरिं ते वंदुनि करीं ॥ ३२ ॥

मृता राक्षसाचीचिया वृंदसेना । रडे आफळे अंत दुःखा दिसेना ॥
स्त्रिया आणि मंदोदरी शोकरीती । निघोनी पुरींतूनि भारि करीती ॥ ३३ ॥

मेले सुमित्रात्मजसायकांनीं । आलिंगुनी त्यांस हि बायकांनीं ॥
केला बहू शोक अनेक रीती । उच्च स्वरें रूदन ज्या करीती ॥ ३४ ॥

---

३८ निशाचरचमू=राक्षससेना. ३९ मरुत्सुत=वायुपुत्र (मारुती). ४० ऋक्ष=आस्वल. ४१ मेघनीळ=घनश्याम. ४२ तोमर=शस्त्रविशेष. ४३ चतुरंग=रथ, घोडा, पायदळ, व हत्ती हे चार प्रकार जींत आहेत अशी. ४४ सीतापहारकदळीं=रावणाचे सैन्यांत. ४५ सुरेंद्ररथ=इंद्राचा रथ. ४६ परोक्ष=नकळत. ४७ निर्लप=निर्लज्ज. ४८ अमोघ=सफळ. ४९ व्यवसाय=उद्योग. ५० सायक=बाण. ५१ व्यथे=दुःख पावे. ५२ नाकीं=स्वर्गी. ५३ वधूंनीं=बायकांनीं. ५४ विभुलीला=रामाची लीला. ५५ स्वपितृकृत=शुकाचा बाप व्यास यें केलेले. ५६ बत्तीसवर्णी=ज्यांत बत्तीस अक्षरें आहेत असे अनुष्टुप छंदाचे श्लोक. वृत्त. ५८ निकर=समुदाय.

रडति दशमुखाच्या त्या स्त्रिया नाथ ! नाथ !
तुजविरहित लंका आणि आम्ही अनाथ ॥
नगरिवरि रुसोनी वीरसेजे निजावें
तरि शरण पुरीनें आजि कोणास जावें ॥ ३५ ॥
होउनी वश तुवां मदनातें । आणिली प्रभुवधू सदनातें ॥
क्षोभली जनकराजकुमारी । जे प्रभाव चि असा तुज मारी ॥ ३६ ॥
लंका स्त्रियां सहित ते विधवा चि केली । गृधा न ते तनु हि जे विषयीं भुकेली ॥
सद्वंशभूषण हि तो नरकासि जासी । केला अनर्थ सकळां तनुजांनुजासी ॥ ३७ ॥
पुसोनि रामास बिभीषणानें । क्रिया मृताच्या कुळभूषणानें ॥
केल्या स्वशास्त्रें परलोकरीती । तिलोदकें लोक जसे करीती ॥ ३८ ॥
देखे रघूत्तम अशोकवनांत सीते । नेत्रीं स्रवे विरहशोकवंना तशी ते ॥
नाहीं च बिंदुभरि ही जल जात कंठीं । कंठीतसे दिन अशी जलजातकंठी ॥ ३९ ॥
पावली स्वविरहें तनु कंपा । राम तीवरि करी अनुकंपा ॥
होय तो चि सुखवासर सीते । ध्यान राम सुखवा सरसी ते ॥ ४० ॥
जवळि अनुज सीता राम बैसे विमानीं । कपिपति सह जातो बंधुतें जेंवि मानी ॥
दर्शमुखअनुजा दे उत्तमश्लोक लंका । पवनज सह यानीं घे तया निष्कलंकी ॥ ४१ ॥
प्रभु करि चिरजीवी शत्रुच्या सोदरासी ।
रवि शशि गगनीं जों राज्य दे मोदराशी ॥
रघुपति परते हो तें सुरां सौख्य वाटे ।
स्तविति कुसुमवर्षें त्या विमानांत वाटे ॥ ४२ ॥
गोमूत्रपक्कें जंव भक्षुनि वाट पाहे । येणें तदर्थ भरतावरि हो कृपा हे ॥
कीं स्थंडिलीं वरि निजेक्षण कल्प कंठी । तो प्राण ठेउनि असे बसला स्वकंठीं ॥ ४३ ॥
श्रवणिं भरत ऐके राम आला अयोध्ये । अभिमुख विभुतें ये येति अमात्य योद्धे ॥
पुरजन गुरुसंगें पादुका मस्तकांतीं । करिति रवि शशीच्या ज्या अहो ध्वस्त कांती ॥ ४४ ॥
वसे नंदिग्रामीं परि हृदय रामीं भरत तो ।
विना त्याचे पाय त्रिभुवनिं न जो लाभ रतातो ॥
वसे वेदध्यायी धरि इतर ठायीं न मन तो ।
करी वाद्या गीता सहित पदपद्मा नमन तो ॥ ४५ ॥

---

५९ तनुजानुज=पुत्र व बंधु. ६० शोकवन=शोकोदक (अश्रु). ६१ जलजातकंठी=जलजात म्ह० शंख त्याचे सारखा आहे कंठ जीचा अशी. ६२ अनुकंपा=कृपा. ६३ दशमुख अनुज=बिभीषण. ६४ निष्कलंक=निष्पाप. ६५ सोदर=बंधु. ६६ मोदरासी=आनंदराशी. ६७ गोमूत्रपक्क=गाईच्या मुतांत शिजाविलेले. ६८ जव=सातु (धान्य). ६९ वरि=नुसत्या जमीनीवर. ७० कल्प=अतिदीर्घकाळ. ७१ अमात्य=प्रधान.

कनकमयपताका वृंद चित्र ध्वजांचे ।
रथ चपळ तुरंगी स्वर्णसन्नाह[७२] ज्याचे ॥
कवच सहित योद्धे मुख्य मुख्य प्रजांचे ।
प्रभुप्रति मुळ[७३] येती दास पादांबुजांचे ॥ ४६ ॥

चिन्हें महा विभव राजविलास मुद्रा । आणी पुढें भरत त्या करुणासमुद्रा[७४] ॥
प्रेमें पदावरि पडे विसरोनि देहा । आलिंगनें प्रभु भुजा पसरूनि दे हा ॥ ४७ ॥

प्रथम शिरिंहुनी त्या पादुका पादपद्मा[७५] ।
जवळि भरत ठेवी ज्या पदीं नित्य पद्मा[७५] ।
मग चरणीं पडे त्या क्षेम[७६] दे सूख भावा ।
प्रभु नयन जळीं सप्रेम न्हाणी स्वभावा ॥ ४८ ॥

ब्राह्मणासि करि वंदन पादीं । हे मला प्रिय असे उपपादी ॥
लक्ष्मणा क्षितिसुते सह पायीं । लोक वंदिति जयासि उपायीं ॥ ४९ ॥
कोसलाधिपति कोसललोकीं । देखिला बहु दिशा अवलोकीं ॥
नृत्य वस्त्र उडवूनि करीती । पुष्पवृष्टि वरि कौतुकरीती ॥ ५० ॥

धरी मस्तकिं पादुका व्यजनें[७७] चामरें वीजिती[७९] ।
बिभीषण कपींद्र जे निज सुखें तयाच्या जिती ॥
सुधाकर धरी मरुत्सुत असीतपत्राकृती ।
प्रवेश करि राघव स्वनगरीं पवित्राकृती ॥ ५१ ॥

धरुनि सधनु भाते दास्य शत्रुघ्न मानी ।
धरि करिं जळझारी रामकांता विमानीं ॥
धरियलिं तयिं जैसी अंगदें ऋक्षपाळें ।
विभव नगर लोकां दाविलें लोकपाळें ॥ ५२ ॥

रघुपति अति शोभे पुष्पकीं व्योम वाटे । द्विजगुरु सह नेत्रां उत्पळा सोम[८०] वाटे ॥
नटति युवति गाती कीर्ति बंदी[८१] विमानीं । प्रियतम जन आत्मा आपुला जेंवि मानी ॥ ५३ ॥

रचित कुसुम आले श्रीअयोध्यापुरीतें ।
जन अमृत रसाच्या वाहती त्या पुरीते ॥
नृप गृहिं गुरुपत्न्या माउल्या त्यांस भावी ।
नमन करि तयांतें तोषले बंधु भावीं ॥ ५४ ॥

---

७२ सन्नाह=घोडयाचें सामान. ७३ मुळ येती=सामोरे येती. ७४ करुणासमुद्र=कृपासागर. ७५ पद्मा=लक्ष्मी. ७६ क्षेम=आलिंगन. ७७ एथें "स्वशिरिं" असें असतें तर छंदोभंग न होता. ७८ व्यजनचामरें=विंझणे व चवऱ्या. ७९ वीजिती=वारा घालिती. ८० सोम=चंद्र. ८१ बंदी=भाट, स्तुतिपाठक.

वंदिलें अवघिया वडिलां हो । धाकुटया स्वपदवंदनलोहो ॥
राम लक्ष्मण धरातनया ही । घेतलें पुजुनि पूजन यांहीं ॥ ५५ ॥
वसे नंदिग्रामीं जननि हि विना राम नयनीं ।
न पाहे शत्रुघ्ना सह भरत जो भूमिशयनी ॥
म्हणोनी चौघां ही भिजविति तिघी एक समयीं ।
जनुप्राणन्यायें नयनजळिं माया रसमयी ॥ ५६ ॥
मग उकलि जटा ते राम कोदंडपाणी ॥
कुळगुरू जइं न्हाणी ये चतुः सिंधुपाणी ॥
त्रिदशगुरू सुरेंद्रा ये रिती रामचंद्रा ।
द्विज वडिल हि देती मान वंशाब्धि चंद्रा ॥ ५७ ॥
सुस्नात होउनि असा करूणांबुराशी । अंगीकरी मग विभूषण-अंबुराशी ॥
प्रार्थूनि दे भरत वंदुनि आसनातें । घेतो पद प्रभु दरा कमळासनातें ॥ ५८ ॥
प्रजा स्ववर्णाश्रमधर्म वाटे । लावी जया बाप चि राम वाटे ॥
प्रजा गमे संतति त्या पित्याला । स्पर्शों न दे दुःख कदापि त्याला ॥ ५९ ॥
त्रेतायुगीं कृतयुगापरि काळ जाला । देखूनि राज्य करितां रघुवंशजाला ॥
धर्मज्ञ राम सुख दे सकळां प्रजाला । प्रेमें प्रजा भजति त्या भरताग्रजाला ॥६०॥
वनें नद्या पर्वत सर्व खंडें । द्वीपां समुद्रा सहितें अखंडें ॥
हे कामधेनू सकळां प्रजांला । देखूनि होती भरताग्रजाला ॥ ६१ ॥
बहु भिति यमलोका श्रीवरा रामराया ।
जनन मरण पावे जो न बैसे मराया ॥
वळखति न जराधीव्याधिशोकादिकां या ॥
क्रमभय असुखातें नेणती लोक काया ॥ ६२ ॥
रघुपती निज एकबंधुव्रता ॥ शिकवि हो जनचित्त सधूवर्ता ॥
स्फुट करी गृहधर्म समस्त कीं । धरुत लोक कथारस मस्तकीं ॥ ६३ ॥
करि जनककुमारी नित्य निर्व्याज सेवा ॥
तुम्हि हि जनमती हो हा महाराज सेवा ॥
सगुण कुलज सीता भाव जाणे पतीचे ।
मन हरित पतीचें प्रेमसंल्लाप तीचे ॥ ६४ ॥

---

८२ लाहो=लाभ. ८३ सिधु=समुद्र. ८४ करुणांबुराशी=कृपासागर. ८५ विभूषण अंबुराशी=दागिन्यांचा समुद्र. म्ह० पुष्कळ दागिने. ८६ आधीव्याधि=मनोव्यथा व शारीरपीडा. ८७ एकवधुव्रत=एकपत्नीव्रत. ८८ सधुषता=सदृढपणा. ८९ निर्व्याज=निष्कपट. ९० भाव=मनोगत. ९१ संल्लाप=भाषण.

रामवृत्त कथिलें यमकांनीं । गाति त्यांस न पडे यम कानीं ॥
भिन्न अर्थ रचना सम जावी । काव्यरीति चतुरीं समजावी ॥ ६५ ॥

तदुपरि शुक सांगे राम मांडी मेंखातें ।
निजपद चि यजी नें हें जगद्धाम खातें ॥
गुरुवचन विधानें लंकनाथारि पूजी ।
सुरमय सुर सेवी तद्रिपूचा रिपू नी ॥ ६६ ॥

दिशा पूर्व होत्यौं दिली दक्षिणा हो । दिली ब्रह्मयातें दिशा दक्षिणा हो ॥
प्रतीची स्वअध्वर्यु देतो जयाला । उदीची दिशा देत उद्गातयाला ॥ ६७ ॥

आचार्य जो मध्यम भू तयाला । देतां महा उत्सव दातयाला ॥
हे निस्पृहो ब्राह्मण सर्व लाहे । गोडी म्हणे राममतीस लाहें ॥ ६८ ॥

तनुस अंबरमात्र चि भूषणें । इतर सर्व दिलें रघुभूषणें ॥
करि असें रघुनंदन दान कीं । उभि समंगळसूत्र चि जानकी ॥ ६९ ॥

घेऊनियां ब्राह्मण सर्व लाहो । ते बोलती ब्राह्मणवत्सल हो ॥
जो ब्राह्मणांचा स्वयमेव देव । प्रभूसि त्या बोलति भूमिदेव ॥ ७० ॥

न जी दीधलें काय आम्हांसि देवा । दिले फार याहूनि ही देवदेवा ॥
प्रकाशोनि चित्तीं अविद्यातमातें । हरी देखतो त्या चि सर्वोत्तमातें ॥ ७१ ॥

सर्वज्ञता दशशतानन ही न मोजी । ब्राह्मण्य देव रघुराज तुतें नमो नी ॥
तूं पुण्यमूर्त्ति आजि मस्तकरत्न देवा । जो दे स्वपाद रज हंसजना सदैवा ॥ ७२ ॥

जयाचा जगीं कीर्तिसंल्लाप हा तो । स्वयें गूढ राती जना हो पहातो ॥
वदे एक कोणी स्वभार्येस वाचा । तितें आयके श्रोत्र तो राघवाचा ॥ ७३ ॥

स्वयें जासि दुष्टे पराच्या गृहातें । नव्हें राम मी कीं धरूं तूज हातें ॥
दशग्रीव लावूनि ने हात सीते । वधूलुब्ध अंगीकरी हा तशी ते ॥ ७४ ॥

दुराराध्य जे अज्ञ ते लोक रीती । न जाणोनि वार्ता अशा ही करीती ॥
म्हणूनी सितेतें वियोगश्रमातें । करी जाय ते वाल्मिकी आश्रमातें ॥ ७५ ॥

ऋषिजवाळि असे ते गर्भिणी रामराणी ।
वन विभव हि मानी डोहळ्यांची शिराणी ॥
कुश लव सुत दोघे होति ते दिव्य काळीं ।
मुनि करि विधिकर्में उत्सवाच्या सुकाळीं ॥ ७६ ॥

---

९२ मख=यज्ञ. ९३ होता, ब्रह्मा, अध्वर्यु, व उद्गाता असे चार ऋत्विज यज्ञांत असतात. ९४ अंबर=वस्त्र. ९५ भूमिदेव=ब्राह्मण. ९६ दशशतानन=शेष. ९७ मस्तकरत्न=शिरोभूषण. ९८ हंसजन=परमहंस. म्ह० सन्यासीजन. ९९ वधूलुब्ध=स्त्रीलंपट. १०० शिराणी=आवड.

ऐसे च लक्ष्मणकुमार हि वंशकेतूं । तो एक अंगद दुजा सुत चंद्र केतु ॥
तक्षाख्य पुष्कळ अशीं भरतात्मजांचीं । नामें कुळें बहुत विस्तरणार ज्यांचीं ॥७७॥
शत्रुघ्नपुत्री स्वसमाजसाची । नामें सुबाहू श्रुतसेन साचीं ॥
शत्रुघ्न मारी असुरास आणी । तद्वित्त रामार्पण हेतु आणी ॥ ७८ ॥
शत्रुघ्न नाम गत दाखवि अर्थ साचा । कीं पुत्र जो लवण त्या मधुराक्षसाचा ॥
मारूनि तो मधुवनीं मधुरा स्वजी कीं । नीमाजि कृष्णतनु राम खळास जिंकी ॥७९॥
पतीची पदें काननीं रामरामा । स्मरोनी ह्मणे आननीं रामरामा ॥
मुनीच्या करीं पुत्र आणूनि घाली । क्षितींत स्वयें माय पोटीं निघाली ॥ ८० ॥
आयकोनि जरि शोक निवारी । चालिले चि नयनांतुनि बारी ॥
राखिले गुण तिचे हृदयातें । नावरे चि अजि त्या सदयातें ॥ ८१ ॥
सीता हेतु क्लेश आर्धीत रामा । एवं लोकीं दुःखमूळाच रामा ॥
थोरां थोरां कष्ट यांच्या चि संगें । दावी ऐसें राम सीताप्रसंगें ॥ ८२ ॥
जया ही वरी अग्निहोत्रादि याजी । करी ब्रह्मचर्य स्वयें तो क्रिया जी ॥
अखंडाग्नितें राम हस्तीं अ होमी । करी ख्याति कीं कर्म कर्त्ता अहो मी ॥८३॥
पदयुग मृदु जें कां पल्लवातुल्य वाटे । तदपि तुडवि कांटे दंडकारण्य-वाटे ॥
स्मरति चरित त्याला ठेउनी तो चि ठेवा । गमन करि मनीं ते लोक हे पाय ठेवा॥८४॥
आश्चर्य कीं अधिक साम्य जया असेना । त्याला सहाय समरीं कपिऋक्षसेना ॥
बांधी समुद्र वधि रात्रिचरांदिकां ही । हे कीर्ति तारक हि त्यास न थोर कांहीं ॥८५॥
गाती ऋषी नृपपतीप्रति या यशातें । पापघ्न शुभ्र करि दिग्गज तो दिशांतें ॥
तो राम मी शरण तच्चरणांबुजातें । संभाविती सुरनरेंद्र किरीट ज्यातें ॥ ८६ ॥

रघुपति-चरणाचा दर्शन स्पर्श लाहो ।
निघति परम योगी भाग्य तें कोशला हो ॥
उठत बसत चिंती राघवस्पर्श लाहो ।
जित चि भव जयाचा राघवीं नाशला हो ॥ ८७ ॥
पुरुष रघुपतीच्या आयके जो कथा रे ।
भवभय नत याचे हें घरीं एक थारे ॥
तुटति सकळ कर्में होय दुःखाग्नि हिंसा ।
परम करुण मूर्ती होय टाकूनि हिंसा ॥ ८८ ॥

---

१ केतु=ध्वज. २ एथें दुर्बोत्व आहे. ३ "श्रुतसेन" याबद्दल "बहुश्रुत" असें नांव रघुवंशकाव्यांत आढळतें. ४ स्वजी=निर्माण करी. ५ कृष्णतनु=मेघश्याम. ६ रामरामा-ची=रामाची स्त्री सीता. ७ मायपोटीं=आईच्या उदरांत. ८ वारी=पाणी, अश्रु. ९ रामा=स्त्रिया. १० एथें कांहीं अपपाठ असावासें वाटतें. ११ रात्रिचर=राक्षस. १२ हिंसा=थंडसा. १३ हिंसा=जीव हानि.

नृप पुसत शुकातें वर्तला कोंवि राम ।
स्वजन अनुज लोकीं सर्व लोकाभिरामं ॥
वद सकळ जनीं ही कोंवि तो पूर्णकाम ।
प्रियतर वरिला जी हा करी पूर्ण काम ॥ ८९ ॥

सिंहासनीं बसालिया वरि ही जयातें । धाडी स्वबंधुवश सर्व हि तेज यातें ॥
भृत्यांसह प्रभु फिरे नगरीस पाहे । श्रीमूर्ति दाखवि जनास करी कृपाहे ॥ ९० ॥

गजमदसलिलाचे कीं सडे चंदनाचे ।
सुरवरमुकुटांचे वोवसे चंद नाचे ॥
नगर विविध दावी भाव हे मानसाचे ।
रघुपतिपदपद्मीं लाधले मान साचे ॥ ९१ ॥

गोपुरें उपरमाडिया सभा । हेमकुंभ वरि देति यास भा ॥
मंदिरीं सुरगृहीं ध्वजाचिया । साउल्या निबिड नित्य ज्याचिया ॥ ९२ ॥
प्रतिद्वारिरंभा दिपूगी फळाचे । तरू घोंस केले फुलापोफळांचे ॥
प्रभा तोरणांमाजि कीं आरशांची । महादीप्ति हेमांबराफारशांची ॥ ९३ ॥

स्थळीं स्थळीं आणुनि पूजनातें । ते पूजिती लोक निरंजनातें ॥
ते बोलती पाळिं अजी क्षितीतें । पूर्वी तुवां उद्धरिलें चि तीतें ॥ ९४ ॥

देखूनि काळें बहु राघवास त्या । त्या पाहती टाकुनियां गृहें सत्या ॥
ज्या सुंदरी वेंघति मंदिरोपरी । पुष्पें बहू वर्षति हो परोपरी ॥ ९५ ॥

ये त्यावरी निज गृहाप्रति जेंविराजे । कीं देखिलें सकळ पूर्ण जयांत राजे ॥
वस्तू अमूल्य गणना न धना कदापी । जे कां कुबेरवरुणेंद्रगृहास दापी ॥ ९६ ॥

स्वयंभा वैडूर्या करूनि रचिले स्तंभ बरवे ।
तया च्यारी पंक्ती क्षितिवरि बरी पाच मिरवे ॥
प्रवाळांची द्वारें स्फटिकमय भिंती विरचिता ।
गृहाच्या रामाच्या सकळ रचना दिव्य उचिता ॥ ९७ ॥

शृंगारिल्या चित्रविचित्र हारी । मुक्तादिकीं रात्रितमोपहारी ॥
सर्वोपभोगार्थ समृद्धिकारी । सवें गृहीं त्या प्रभु निर्विकारी ॥ ९८ ॥
सुगंधीं सदा धूपदीपीं विराजे । जन स्वामि त्याच्या गृहीं जेंवि राजे ॥
स्त्रिया जेंवि देवांगनाँ दासदासी । अशा मंदिरीं चित्त रामीं उदासी ॥ ९९ ॥

---

१२ अभिराम=सुंदर. १५ सलिल=उदक. १६ भा=कांति १७ रंभा=केळ. १८ पूग-फळ=पोकळ, सुपारी. १९ वैडुर्य=रत्नविशेष. २० देवांगना=अप्सरा.

प्रभु करि सह सीता त्या गृहीं लोकलीला
श्रवणपठणमात्रें नाशिती ज्या कलीलैं[21] ॥
स्वसुखरतविरक्तां सेव्य जो राम होतो
स्मरत दुरत काळीं श्रीघनश्याम हो तो ॥ १०० ॥
स्वधर्मानुकूळ प्रभू भोग सारे । यथाकाळ भोगूनि वर्णी असा रे ॥
बहू वर्षवृंदें[22] जरी राहिलाहो ! दिला वामनाला पदध्यानलाहो ॥ १०१ ॥
॥ इति श्रीसंकलित रामायण संपूर्ण ॥

आनंदतनयकृत

पूतना-वध.

राया सादर बादरायणि म्हणे एकें जगत्पालकें ॥
केलें अद्भुत बाळकें रिपुकुळां भंगोनि भृंगालकें[1] ॥
जेव्हां दुर्धर पूतना निवेटिली[2] कृष्णासि तैं बारसें
लोकाश्चर्य अनंत वीर्य मिरवे गांभीर्य नाना रसें ॥ १ ॥
सांग तो मज सविस्तर गाथा[3] । पुण्य पावन करी मुनिनाथा
ऐक गा श्रवणभाग्यनिधाना । श्रीहरी-कृत चरित्र-विधाना ॥ २ ॥
जन्मोनि कृष्ण मथुरेंत जगीं लपाला । तेणें भयें चकितबुद्धि तया नृपाला ॥
भासे दिठीं सजन कानन कृष्णरूपें । मानी जसा भ्रमित शुक्तिदलासि रूपें[4] ॥ २ ॥

---

२१ कलि=कलियुग संबंधीं पाप. २२ वर्षवृंदें=वर्षसमूह.

* आनंदतनयकृत कंदुकाख्यानाच्या आरंभीं आम्हीं या कवीचें थोडें वृत्त देऊन तो अरणी एथें राहणारा होता असें लिहिलें आहे. आज जें प्रकरण छापण्यास आरंभ केला आहे त्याच्या अखेरीस त्यानें आपणास "आरणीचा शिपायी" म्हणजे अरणी येथील शूर असें म्हटल्याचें वाचकांस आढळून येईल. हा कवि एकनाथाचा समकालीन असावा असें अनुमान आम्ही मागेंच कळविलें ओह. माधवचंद्रोबाच्या सर्वसंग्रहांत व आमच्या काव्येतिहास-संग्रहांत मिळून आजपर्यंत या कवीचीं श्लोकबद्ध प्रकरणें अकरा छापून प्रसिद्ध झालीं आहेत त्यांची ग्रंथसंख्या येणेंप्रमाणें:—

१ सीतास्वयंवर—७९, २ सेतुबंध—४१, ३ सुदामचरित्र—४१, ४ गणिका उद्धार—१३, ५ शबरीआख्यान—२१, ६ उमारमासंवाद—१३, ७ मार्कंडेयाख्यान—६०, ८ ताटकावध—५०, ९ कंदुकाख्यान—३२, १० बालचरित्र—१५, ११ पूतनावध—४८, एकूण ४१३ चारशें तेरा. या वरून आजपर्यंत या कवीचा चारशांवर ग्रंथ छापून प्रसिद्ध झाला असें होतें.

१ बादरायणि=बादरायण म्हणजे व्यास त्याचा पुत्र शुकाचार्य. २ भृंगालक=भुंग्यासारखे काळेकुळकुळीत आहेत केस ज्याचे असा. ३ निवरिली=मारिली. ४ गाथा=हकीकत. ५ शुक्ति=शिंपला. ६ रूपें=चांदी.

सोऽयं चेन्निजलिंगहायमहह स्यादीसमेतांतर-
स्तुष्टचै स्यात्कथमीश्वरस्य परमामोदोद्गमोल्लासिनः ॥ २३७ ॥
त्यजाक्षवशतां तात या महानर्थकारिणी ॥
यया विनष्टसर्वस्वा युधिष्ठिरनलादयः ॥ २३८ ॥
जगत्यामत्र जनता मता का मरणोन्मुखी ॥
प्रश्नत्रागियमेवैतदुत्तराय प्रजायते ॥ २३९ ॥
वृथैव रे कामरतोऽसि शत्रुं दुरासदं तं भगवानवादीत् ॥
जनो महाराष्ट्रगतोऽपि न त्वां किमाक्षिपत्येष कृपार्द्रचित्तः ॥ २४० ॥
रागो न्यक्क्रियतामये द्विजनिना दोषस्थितेर्ज्ञापकः
पश्यास्य क्षणिकप्रसंगवशतः सन्मार्गवर्त्यप्यसौ ॥
आदित्यो मधुपौघचुंबितमहापद्मिन्यभीष्टाशय-
त्कोशेषु स्वयमर्पयन् श्रियमयं न प्रेक्ष्यतां गाहते ॥ २४१ ॥

स्वनीरीक्षणयोग्यं अंतरं बुद्धिर्यस्य तं पुरुषं सृष्ट्वा तुष्टोऽभवत् तथा च भागवतं "सृष्ट्वा पुराणि विविधान्यजयात्मशक्त्या वृक्षान् सरीसृपपशून् खगमत्स्यदंशान् तैस्तैरतुष्टहृदयः पुरुषं विधाय आत्मावलोकधिषणं मुदमापदेव इति" यदि स पुरुषः स्वीयं उचितांतरस्वरूपं निजलिंगं हित्वा ईसमेतांतरः स्यात् इः कामः ईः श्रीस्ताभ्यां समेतांतरः तर्हि परमामोदोद्गमोल्लासिनः आनंदरूपस्य तस्य तुष्टचै किं स्यात् यदर्थमनेन उत्पादितस्तदकर्ताऽयमिति शब्दतोऽपि पुरुषो हि उचितांतरः उना उकारेण चितं अंतरं मध्यं यस्य पुरुषइत्यत्र मध्यमवर्णे रेफे उकारः संगतोऽस्ति तदुचितांतरत्वं विहाय ईकारेण समेतः स्याच्चेत् पुरुष इत्यस्य पुरीषं इति जायते यच्च पुरीषं तत्परमामोदैरुत्कृष्टसुगंधैः समाहितस्य तुष्टचै कथं स्यात् स तन्मनसा न स्मरति न च पश्यति न शृणोतीति ॥ २३७ ॥

इंद्रियवशे माभूरित्याह ! त्यजेति । अक्षाणि इंद्रियाणि अक्षाः पाशाश्च यया अक्षवशतया द्यूतं कृत्वा सर्वस्वं हारितवंत इति ॥ २३८ ॥

जगत्यामिति का जनता मरणोन्मुखी मता उत्तरं कामरणोन्मुखी कामरणः वेश्याभिः सुरतोत्सवः जनता जनसमूहः ॥ २३९ ॥

वृथैवेति 'जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदमिति गीतासु आक्षिपति निषेधति वृथैव रे का मरतोमि महाराष्ट्रभाषानुकरणमिदं ॥ २४० ॥

राग इति द्विजनिना त्रैवर्ण्येन रागः कामः तिरस्क्रियतां यस्माद्दोषस्थितेर्ज्ञापकः सः तदेवाह यस्य क्षणं प्रसंगे सन्मार्गवर्ती त्रय्यात्मा वैदिकोऽपि मद्यपानां गणैश्चुंबितामपि पद्मिनीमुत्तमवेश्यां वशयितुं तत्कोशगृहे स्वसंपत्तीरर्पयेत् जनैरस्य पापिनः मुखमपि नावलोक्यते तादृग्भवति यथा सन्मार्गः आकाशस्तद्वर्ती त्रय्यात्मा सूर्यः

कामः क्रोधश्च लोभस्त्रयमपि परमं कष्टमाहुस्तथापि
द्वावाद्यौ तत्र सौम्यौ कथमपि हि परं त्वंतजोऽत्यंतचंडः ॥
यत्स्यातां पंगुलौ द्वौ रतिरसविरतावादिमोऽन्यो विरोधि-
ध्वंसे त्वेतस्य लाभादुपरि पदचतुष्कप्रतिष्ठा हि दृष्टा ॥ २४२ ॥
देहदारकदारादौ यावन्मोहाकुलः पुमान् ॥
तावन्न वित्तविषयतर्कसंपर्कवर्जितः ॥ २४३ ॥
नरकोपस्थितिं नाम नान्यां मन्यामहे वयम् ॥
या चैषा दृश्यतेऽमुष्मिन् नरे कोपस्य रे स्थितिः ॥ २४४ ॥
विंदुमात्रेण यो हि स्यादंतरे समदः पुमान् ॥
स मंद एवेत्येतस्मिन्न कस्याप्यास्ति संशयः ॥ २४५ ॥
मत्सरः समुपादेयो यागेऽभ्युदयकारणात् ॥
पणनात्तु पुनर्मृत्युहेतुर्ब्राह्मण्यहानिकृत् ॥ २४६ ॥
अनेकधातुश्रेष्ठं यत् कल्याणं संगृहाण रे ॥
कल्याणसंग्रहे तात नैव दुर्गतिभाङ्नरः ॥ २४७ ॥

मधुपाः भृंगाः पद्मिनी कमलिनी कोशः कोरकः श्रीः शोभा अप्रेक्ष्यतां 'नेक्षेदुद्यंतमादित्यमिति' स्मृतेः एतत्केनेति चेत् क्षणं रागप्रसंगेण स च द्विजकृताः निनादाः यत्र तस्याः उषःस्थितेः प्रातःकालावस्थितेर्ज्ञापकः ॥ २४१ ॥

काम इति कामः सुरतावसाने पंगुलः क्रोधः प्रतिरोधिनाशे पंगुलः लोभस्तु तत्तल्लाभेऽपि पंगुलो न भवति किं तु पदचतुष्टयमग्रत एव यथा लाभः लीभः लूभः लेभः लोभः लाभोपर्येतस्य मात्रेत्यपि बोध्यं ॥ २४२ ॥

देहदारकेति दारका अपत्यानि मोहेनाकुलः मायायाः संपत्तेर्विषये ये ऊहास्तर्कास्तैराकुलश्च ॥ २४३ ॥

नरकोपेति नरे मनुजे या कोपस्थितिः अवस्थानं सैव नरकोपस्थितिः ॥ २४४ ॥

बिंदुमात्रेणेति अंतरे मनसि बिंदुमात्रेण समदः मदसहितः स मंद एव अंतरे मध्यमवर्णे बिंदुना युक्तत्वात् ॥ २४५ ॥

मत्सरइति यागादौ मत्सरः उपादेयो भवति अमुना पशुनेष्टं मया ज्योतिष्टोमेनेज्येतेति पापकृन्न भवति पणनं व्यवहारस्तं प्राप्य कृतश्चेदनिष्टे हेतुः यथा मत्सरः सोमवल्लीयागे उपादेयस्तस्य पणनं विक्रयः कृतश्चेदनिष्टकृ 'त्सोमविक्रेता हंतव्यः बहिष्कार्योवेति' श्रौतसूत्रे प्रसिद्धं ॥ २४६ ॥

अथोपादेयमाह अनेकेति अनेकप्रकारेण यच्छ्रेष्ठं कल्याणं साधु कर्म तत्संगृहाण 'न हि कल्याणकृत् कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छतीति' गीतोक्तेः अनेकेषु धातुषु श्रेष्ठं कल्याणं स्वर्गं दुर्गतिं दारिद्र्यं निरयं च ॥ २४७ ॥

यस्तु नित्यं शमापन्नः सर्वत्रोत्सृज्य लोलताम् ।
स नैव सुखमापन्न इति कः पंडितो वदेत् ॥ २४८ ॥
शमस्य साधनं तात कर्तुं यदि न शक्यते ॥
शमो भविष्यति शनैः शमलं त्वमलं कुरु ॥ २४९ ॥
शमीक एवं परिपृच्छ्यमाने प्रश्नोऽयमेवोत्तरतां बिभर्ति ॥
परीक्षिता यः परिहेलितोऽपि निर्भर्त्सयामास सुतं शपंतम् ॥ २५० ॥
नूनमविद्याविजयाजनितो देहोऽहमिति मदो भूयान् ॥
तस्यैक एव सद्भिः प्रतिकूलो दृढतमो दमो दृष्टः ॥ २५१ ॥
यः सर्वदा संश्रितरामपादो दांतं तमेनं सहजं ब्रवीमि ॥
यः केवलं स्याद्विनिरुद्धशुक्रः स क्रांत एवेह भवेन्न दांतः ॥ २५२ ॥
स्याच्चेदुपरमः सौम्य भवतश्चित्तमंदिरे ॥
स साक्षाच्छ्रीनिवासोऽयमिति निश्चिनुमो वयम् ॥ २५३ ॥
येषां सदासमाधानो दृश्यते ह्यंतराशयः ॥
इंदिराधिपतिस्तत्र वसतीति प्रतीयते ॥ २५४ ॥

सामान्यत उक्तं विशेषेणाह शमइति शमं आपन्नः शमापन्नः शं आपन्नश्च शं सुखं ॥ २४८ ॥

शमस्येति अरे त्वं शमलं पापं अलं कुरु मा कार्षीः तेन शनैः शनैः शमः स्यात् शमलं अलं लकाररहितं कृतं चेत् शमइति भवति ॥ २४९ ॥

शमीक इति शमो शमयुक्तः कः इति प्रश्ने इदमेवोत्तरं शमीकः एतन्नामा मुनिः पस्य कृतसमाधेः कंठे परीक्षिता मृतसर्पकलेवरं प्रतिमुक्तं निर्भर्त्सयामास तपोव्ययो नास्माकं धर्मः किं तु शांतिरेवेति त्वया मूढेन तस्मै शापो दत्तस्तदसांप्रतमिति ॥२५०॥

दममाह नूनमिति देहोहमिति मदः अविद्यैव विजया मदद्रव्यं भांग इति लोके तज्जनितः तस्य प्रतिकूलः दम एव बाह्येंद्रियनिग्रहः स च परंपरया ज्ञानद्वारा तन्नाशको भवति दमइति मदस्य प्रतिकूल एवेति ॥ २५१ ॥

य इति ' हरेः प्रसादो येन स्यात्तादृशं साधनं कुरु ' तच्च रामपदसेवनं तत्र कृते दमः सहजः संश्रितरामपादो हि दांत एव तदकृत्वा केवलं हठेन शुक्रनिरोधः कृतः दमो न तेन स क्रांत एव स्यात् न दांतः शुक्र इति पाठे क्रांतः सर्वैराक्रांतः दांतः दकारांतः क्रांतः ककारांतः क्रुकारांतश्च ॥ २५२ ॥

स्याच्चेदिति उपरमः इंद्रियाणां भगवद्विषयव्यतिरिक्तविषयेषु निर्वेदः उप समीपे रमा यस्य सः इति च ॥ २५३ ॥

येषामिति सदा समाधानेन सहितः दासी चासौ मा च दासमा तस्या आधानं स्थितिस्तत्सहितः हरेरावासं विना श्रियआवासो न संभवतीति ॥ २५४ ॥

यस्यां तु दृश्यते श्रद्धा बुद्धिः सा सत्त्वभाविता ॥
अदूरादेव बोधाख्यं तनयं जनयिष्यति ॥ २५५ ॥
आढ्योऽयमित्थं क्षितिपोऽयमित्थं किं भूयसा श्रीपतिरेष इत्थम् ॥
अर्हति वक्तुं विबुधा भवंतं सखे यदि त्वं बहुलक्षमोऽसि ॥ २५६ ॥
यो वर्तते शुचित्वेन स वैश्वानर उच्यते ॥
यो वर्ततेऽशुचित्वेन स वै श्वा नर उच्यते ॥ २५७ ॥
नूनं ब्रह्मभवः कृतोपनयनोऽनड्वाहमारुढवां-
स्तस्याप्यस्य महेशितुः शिरसि रे दोषाकरः संगतः ॥
कार्याकार्यतयोपदिष्टमिह यच्छ्रोत्रेदराजेन त-
न्नोल्लंघेत जनः कथं कथमपि प्राज्ञः समर्थोऽपि सन् ॥ २५८ ॥
यथा कथं चिद्वर्णस्य ग्रहणाद्वर्णसंग्रहः ॥
विनाऽर्थलाभाद्वेदानां सामर्थ्यं तु न संभवेत् ॥ २५९ ॥
परमार्थस्य निदानं परमार्थं श्रुतिगतं समुत्सृज्य ॥
अर्थकृते प्रतिसदनं श्रुतिमातरमहह नर्तयंत्येते ॥ २६० ॥
वेदानधीत्य यो व्यर्थः स स एवेति तर्क्यते ॥
तत्रैव यः समर्थः स स एवेति न को वदेत् ॥ २६१ ॥

यग्यामिति श्रद्धा विश्वासः दोहलं च तच्च सत्त्वं विना न संभवति तस्मात्सा सत्त्वभाविता सत्त्वं गर्भः सत्त्वगुणश्च ॥ २५५ ॥

आढ्योयमिति बहुला क्षमा यस्य सः क्षांतिमानित्यर्थः बहुलक्षप्रमाणा धनं संपन्निर्यस्येत्याढ्यपक्षे ननु किं धनसंपत्त्या यदि सत्ता नास्ति बहुला क्षमा भूमिर्यस्येति नृपपक्षे ननु किमल्पीयस्या सत्तया बहु लक्षं चित्तावस्थितिर्यस्याः सा तादृशी मा रमा यस्मिन् स इति श्रीपतिपक्षे ॥ २५६ ॥

शौचमाह शुचिः शुद्धः अग्निश्च वैश्वानरः अग्निर्यः अशुचिः स नरः श्वा शुनकः वै निश्चयात् ॥ २५७ ॥

वेदोक्तमेव कुर्यादित्याह ब्रह्मभवः ब्राह्मणः शिवश्च स हि ब्रह्मणो ललाटादुत्पन्न इति प्रसिद्धं कृतं उपनयनं व्रतबंधः तृतीयनेत्रं दोषाकरश्चंद्रो दोषसमूहश्च ॥२५८॥

यथा कथंचिदिति वर्णानां वेदाक्षराणां गुरुमुखात् सम्यग्ग्रहणेन वर्णसंग्रहः दौर्ब्राह्मण्यं गतं भविष्यति परं यद्वेदपठनेन सामर्थ्यं तदर्थलाभं विना न स्यात् वर्णाः अक्षराणि ब्राह्मणादयश्च सामर्थ्यं शक्तिः संप्राप्त्यर्थत्वं च 'योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुतइति' श्रुतेः ॥ २५९ ॥

परमार्थेति परमार्थो मोक्षः परमः निर्बाधः योऽर्थः वेदार्थः अर्थकृते धनार्थं तां श्रुतिमातरमहह प्रतिगृहं नर्तयंति मूढाः ॥ २६० ॥

वेदार्थज्ञो हि नाकस्य पृष्ठमारोक्ष्यतीति चेत् ॥
पृच्छ्यते पश्य तत्रासौ प्रश्न एवोत्तरायते ॥ २६२ ॥
विनाशास्त्रं तु यद्धर्म्यं विनाशायैव केवलम् ॥
अमाधवस्तु यः पंथाः स महातामसः स्मृतः ॥ २६३ ॥
धिगस्तु काव्यव्यासंगं मूलमासुरसंपदाम् ॥
अतो भागवतं सत्त्वापादकं शीलयामहे ॥ २६४ ॥
काव्येनासुरसंपत्तिर्नाटके प्राकृतक्रमः ॥
न रामताऽलंकारित्वे वरा भागवतास्थितिः ॥ २६५ ॥
बालकानां यथा माता तथा गीता हितावहा ॥
अमेध्यहारिणी सद्यः स्वत्दद्याऽमृतदायिनी ॥ २६६ ॥
ब्रह्मचर्यनिरतास्तपस्विनो दूरमुज्झितगृहा विवेकिनाः ॥
यद्भवंति सुरतार्थिनोऽपि तद्विस्मयाय विपुलाय जायते ॥ २६७ ॥

वेदानधीत्येति व्यर्थः विगतोऽज्ञातोऽर्थो येन स व्यर्थ एव अकृतार्थ एवेत्यर्थः यः समर्थः संप्राप्तोऽर्थो यस्य स सएवेत्यर्थः ॥ २६१ ॥

वेदार्थज्ञ इति वेदार्थज्ञः ना नरः कस्य पृष्ठं आरोक्ष्यतीति पृष्ठे नाकस्य पृष्ठमित्युत्तरं नाकः स्वर्गः ॥ २६२ ॥

विना शास्त्रेति अशास्त्रीयं यद्धर्म्यं तद्विनाशस्य अस्त्रमेव ' तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितावि ति ' गीतोक्तेः माधवेन रहितो यः पंथाः सः अमाधवः अमा अमावास्या तस्याः धवः पतिः अमा तमस्विनी तत्पतिरर्थान्महातामसः ॥ २६३ ॥

धिगस्त्विति काव्यं कादंबर्यादि तच्च आसुरसंपदः रजस्तमोमय्याः मूलं शृंगारादिपरत्वात्काव्यः शुक्रः तन्मूलकैवासुरसंपत् भागवतं तु सत्त्वापादकं सत्त्वं सद्गुणः साधुत्वं देवत्वं च शुद्धसत्त्वस्य भगवतस्तत्र वर्ण्यमानत्वात् ॥ २६४ ॥

काव्येनेति काव्येन कादंबर्यादिना शुक्रेण च आसुरसंपत्तिः ' ईश्वरोऽहमहंभोगीत्यादि ' रूपा नाटके प्राकृतक्रमः बालभाषाप्रचारः प्राकृतजनप्रचारश्च अलंकारशास्त्राभ्यासेन अलंकारित्वे संपादिते रामत्वं नास्ति लंकाया अरिः शत्रुः तत्त्वे सति रामत्वं अतः भागवते स्थितिः निष्ठा वरा या हि भागवतस्थितिः सा भगवतएव स्थितिः भगवतः इयं भागवती सा चासौ स्थितिश्चेति विग्रहे स्त्रियाः पुंवदितिपुंवद्भावः सा च साधारणी न किं तु भागवतः महाभाग्यवतस्तत्र स्थितिः न त्वल्पभाग्यस्य ॥ २६५ ॥

बालकानामिति बालकाः शिशवः अज्ञाश्च या माता अमेध्यं मूत्रपुरीषादि हरति स्वयं निष्कासयति स्वस्य हृदये तत्स्थस्तने भवं यत् अमृतं दुग्धं तत्प्राशयित्री अमेध्यं दोषजालं स्वस्यात्मनः हरेर्यत् हृद्यं प्रियं अमृतं मोक्षं भक्तिं वा ददाति ॥ २६६ ॥

संपूर्णप्राणभृत्त्राणविश्राणनपरायणः ॥
यथार्थं राजतेऽत्यर्थं सकलत्रः किलाश्रमः ॥ १६८ ॥
यो नित्यं मार्गणंबिभ्रत्सवै देही वरो मतः ॥
यो नित्यं मार्गणंबिभ्रत्स वैदेहीवरो मतः ॥ २६९ ॥
विप्राः शांताश्च दांताः सकरुणमनसः सात्त्विकाः सत्यशीलाः
सप्रज्ञाश्चेति दृष्ट्वा निपुणतरमथाध्याश्रमं श्रीमतैषाम् ॥
संन्यासः स्थापितोऽभूत्स यदि विधिवशाल्लभ्यते येन पुंसा
युक्ताचारं विचारं स च रचयति चेद्धीयते किं स्वलाभः ॥ २७० ॥
सूत्रं शिखामप्यविहाय दंभान्नरश्चतुर्थाश्रममाश्रितोऽपि ॥
विधाय साहाय्यकमस्य कृष्णः क्षिप्रं सुभद्रात्रगमं तनोति ॥ २७१ ॥
कर्ममार्गे यथा शूद्रा एकगोत्रावलंबिनः ॥
मोक्षमार्गेऽपि ते तद्वदेकगोत्रावलंबिनः ॥ २७२ ॥
आदौ यत्परिशील्यते दृढतरं तच्चाग्रतो धावती-
त्यर्थो डिंडिमकर्णशृंगनिनदैर्लोकेषु संभावितः ॥
तस्माद्वाञ्छसि सत्पदं यदि सखे मद्वाक्यमंगीकुरु
प्रेम्णा संश्रय सत्पदं भवमहाकूपारपारप्रदम् ॥ २७३ ॥
दोषोद्रेकभवे प्रभूततमसि व्याप्ते द्विजानां व्रजो
नैष्ठिकं ब्रह्मचारिणं वर्णयति गृहं गेहं भार्या च सुरतं मैथुनं सुरता देवत्वं च ॥ २६७ ॥
गृहस्थं वर्णयति विश्राणनं दानं कलत्रेण सहितःसकलान् त्रायत इतिच ॥ २६८ ॥
योनित्यामिति मार्गणं याचकं अतिथिं बाणं च स देही वरः श्रेष्ठः स वैदेही सीता तस्या वरः रामः बिभर्ति पोषयति धारयति च ॥ २६९ ॥

संन्यासं वर्णयति श्रीमता भगवता केनचिदाढ्येन च विप्रा योग्याइति कृत्वा अध्याश्रमं गृहेषु आश्रमेषु च संन्यासः चतुर्थाश्रमः सम्यक्न्यासश्च द्रव्यनिधिः स्थापितः क्षत्रवैश्ययोस्तयोरनधिकारात् स यस्य विधिवशाल्लब्धः लब्धेआचारंविचारं च करोति तस्य द्रव्यलाभः स्वरूपलाभश्च कदापि न हीयते सम्यगाचारविचाराभावे तु निधेर्वीतत्वात् संन्यासस्य भ्रष्टत्वात् स्वलाभाद्धीनो भवतीति ॥ २७० ॥

संन्यासं प्रस्तौति सन्यासवेषमात्रमपि फलदं किं पुनः सत्यतया यथाऽर्जुनेन दंभसंन्यासे क्रियामाणेऽपि भगवता साहाय्यं कृत्वा सुभद्रावाप्तिः कारिता अन्यत्र नरः मानवः सुभद्रं कल्याणं तदवगमश्च ॥ २७१ ॥

कर्ममार्गइति एकं काश्यपमेव गोत्रं येषां तथा एकं गोत्रं भगवन्नामैव साधनं नान्यत् ॥ २७२ ॥

उक्तज्ञानभक्तिवैराग्याणां सत्संगएव मूलकारणमिति तं प्रस्तौति आदाविति स-

मूढो नष्टसुदृक् समीपगमपि स्थाणुं परं स्वाश्रयम् ॥
द्रष्टुं न क्षमते चरंति परितो यच्चात्मघोषद्विषो
हंसस्तत्र यदृच्छया समुदितश्चेत्स्यात्समृद्धं हितम् ॥ २७४ ॥
शुचिमानसावगम इह हंससमागमत्रशाद्द्विजेंद्राणाम्
तदमृततप्ताः शांताः संतो विहरंति कुवलयेऽथ सुखम् ॥ २७५ ॥
स्वर्गंधाद्युपभोगेषु विरक्तस्य वने सतः ॥
नरस्य रामात्राप्तिस्तु नूनं हंससमागमात् ॥ २७६ ॥
सृष्टिं वर्णमयीं सलेखकपतिः पश्यन्नदो दृष्ट्वा-
न्नत्रस्थं सदपीदमक्षरमसंवेशेन बाह्ये स्थितम् ॥
वर्णास्तेनविना भवेयुरहहानर्थाकुलाः केवलं
तस्माद्धंसपदं कृपावरवशस्तल्लब्धये निर्ममौ ॥ २७७ ॥
प्रमादाद्विस्मृतं यत्तद्बाह्येऽवस्थितमक्षरम् ॥
अनायासेन तल्लब्धुं नान्यद्धंसपदं विना ॥ २७८ ॥

त्पदं ब्रह्मपदं साधुचरणं च कर्णो वाद्यविशेषः ॥ २७३ ॥

दोषोद्रेकइति इदंपद्यं पूर्वम् व्याख्यातं हंसः परमहंसः साधुः सूर्यश्च ॥ २७४ ॥

शुचिमानसेति द्विजेंद्राणां विप्राणां पक्षिणां च शुचिमानसं शुद्धांतःकरणता शुचि शुद्धं यन्मानसं सरोवरं हंसः परमहंसः प्रसिद्धश्च अमृतं जलं स्वरूपलाभश्च कुवलये कमलखंडे पृथ्वीवलये च द्विजानां सत्समागमेनांतःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानसंप्राप्तिर्भवति ततो जीवन्मुक्तत्वेन सुखं चरंति यथेतरपक्षिणां मानसप्राप्तिस्तदुदकलाभस्तत्रत्यकमलवनविहारश्चेत्येषां वांच्छा चेद्धंससमागममंतरेण न सफला स्यादिति ॥ २७५ ॥

स्वर्गेति यथा नलस्य हंससमागमेनैव दमयंतिस्त्रीलाभः तथा नरस्य रामस्य भगवतः प्राप्तिर्हंससमागमादेवेति ॥ २७६ ॥

सृष्टिमिति लेखाएव लेखका देवास्तेषां पतिरीश्वरः वर्णाः द्विजादयस्तत्प्रधानां सृष्टिं कृत्वापश्यत्तावत्तेन दृष्टं अत्रस्थमेव एकाक्षरं सद्बाह्येस्थितं असमावेशेन सृष्टिर्हिपरब्रह्मणि एकदेशेविवर्तरूपा तच्चानुपहितमित्युच्यते वर्णानां तत्प्राप्तिस्तत्त्वमस्यादिवाक्येन लक्ष्यांशेन नास्ति चेद्वर्णाअनर्थं संसारादिरूपं गताः स्युः तस्माल्लब्धै साधुपदं निर्मितं ततश्च तत्त्वमस्यादिवाक्योपदेशेन अनुपहितेन सहैक्यवर्णामुक्ताः स्युरिति यथा कश्चिल्लेखकानां पतिः वर्णमयीमक्षरमयीं सृष्टिं पुस्तकं लिखित्वा पश्यति अहो यल्लिखितं श्लोकादि तस्यैकमक्षरमसमावेशतः कल्पितपंक्त्यपेक्षया बाह्ये लिखितं ततः वर्णानां सर्वेषां वाक्यार्थो न संगतो भवेदिति तज्ज्ञानार्थं हंसपदं अलक्तकेन निर्माति तेन बाह्यस्थितस्याक्षरस्यप्राप्तिर्भवति ॥ २७७ ॥

सत्यपि व्यापके दिव्ये परमे तीव्रतेजसि ॥
स्यात्ते पाकस्य संसिद्ध्यै सन्मण्युदितमेव तत् ॥ २७९ ॥
कौटिल्यं स्वगतं स्वबंधकमिदं युक्तं पुनर्मुक्तये
सांद्रानंदकदंबकाग्रिसुरताविर्भावकर्तुः परः ॥
संगः स्यात्पुरुषोत्तमस्य निभृतानंगप्रसंगान्न किं
स्पष्टं दृष्टमिदं कचेषु कुचयोः कामं कुरंगीदृशाम् ॥ २८० ॥
स्तोतुं कथं नु कल्पेय संगं सुमनसामहम् ॥
मलिनोऽपि गतो येन मधुसूदनतामलिः ॥ २८१ ॥
स्वामोदहेतुसुमनः समयं श्रितो यः
पश्चात्कृतः सपदि तेन भगप्रसंगः ॥
सर्वत्र चात्र किल चैत्रविलासभाजः
श्रीमाधवः सविध एव भवत्यमुष्य ॥ २८२ ॥

प्रमादादिति गतार्थमिदमुक्तश्लोकार्थेन ॥ २७८ ॥

सतीति यथा तीव्रेऽपि सूर्यतेजसि सति पाकसिद्धिर्न किं तु मध्ये सूर्यकांते कृते तज्जन्येन तेजसा तथा ब्रह्मणि सर्वत्रानुस्यूतेपिपाकः ब्रह्मत्वाकारेण परिपाको न भवति मध्ये सतां मणयः श्रेष्ठास्ते कृताश्चेत्परिपाको भवति ॥ २७९ ॥

कौटिल्येति कुचे कोटिः अणिस्तदाकारश्चूचुकं तं लाति कोटिलः तद्भावः कौटिल्यं कचे तु वक्रता तत्कौटिल्यं स्वगतं स्वबंधकं कुचयोः कंचुकेन बंधः कचानां मुक्तादामादिना धमिल्लकरणं उभयोर्बद्धयोर्मुक्तिकारणं तु सुरतस्याविर्भाव कर्तुः पुरुषोत्तमस्य रतिकलाकोविदस्य संगः तथा स्वगतदुर्वासनाभिर्बद्धस्य नरस्य मुक्तभावः सुरता देवत्वं तच्छिष्यस्यात्मनि आविर्भावयति ॥ २८० ॥

स्तोतुमिति सुमनसां साधूनां पुष्पाणां च मधुसूदनता भ्रमरत्वं माधवत्वं च ॥ २८१ ॥

स्वामोदेति स्वामोदः निजानंदः सुष्ठुगंधश्च तस्य हेतुः यः सुमनसां साधूनां समयः आचारः पुष्पसमयो वसंतश्च भगप्रसंगः स्त्रीश्रीलोलुप्यं भगः एतदाख्यदेवता तदुपलक्षितः फाल्गुनमासः ' उत्तराफल्गुनीनां भगो देवतेति ' ज्योतिषे प्रसिद्धं तन्नक्षत्रस्य तद्व्यपदेशकत्वात् भगेत्यनेन स विवक्षितश्चैत्रसंबंधी यो विलासः चित्राणां लेख्यानामयं चैत्रः स चासौ विलासश्च माधवो हरिर्वैशाखश्च यथा यो वसंतमाश्रितस्तेन फाल्गुनः पश्चात्सारितएव वसंतेऽपि चैत्रविलासं भुक्तवतः वैशाखः समीपएव तथा सतामाचारमनुतिष्ठता श्रीस्त्रीलोलुप्यमपसारितं स्यात् ततः सर्वत्र जगति चित्रतुल्यतां पश्यतः माधवः समीपएव यथामृन्मयगजभानेऽपि मृतबुद्धिस्तथा जगद्भानेऽपि चैतन्यबुद्धिर्यस्येति चित्रविलासत्वं ॥ २८२ ॥

अपत्रपा अपि प्रायः सर्वथाऽपि कुजन्मिनः ॥
सुमनः समयस्थाश्चेद्वरिभूय स्फुरंत्यहो ॥ २८३ ॥
यस्तु द्विजेंद्रः कुटिलो मंतव्योऽपूर्ण एव सः ॥
यस्तु पूर्णत्वमापन्नः स सद्वृत्तो हि दृश्यते ॥ २८४ ॥
पुण्यक्रियादौ फलनिःस्पृहत्वं बोधो विशुद्धोऽप्यथ भक्तियोगः ॥
मोक्षः क्रमेणेति तु यत्र पंच सोऽयं पुमान् स्यादिति मे मनीषा ॥२८५॥
यदृच्छलाभसंतुष्टाः परदारपराङ्मुखाः ॥
स्वच्छंदचारिणः केचिद्द्विजा विष्णुपदानुगाः ॥ २८६ ॥
योगं यः प्रथयन् हरेरिह पुनर्भोगं महांतं स्वयं
वाञ्छेदेष हि शेष एव स पुनर्याता बताधोगतिम् ॥
आकल्पं विपुलाधिभारगहने स्थाता न भोगस्तु यः
सुव्यक्तं द्विजनायकः किल शुकः सोऽव्यक्तवाङ्मुक्तिभाक् ॥२८७॥

अपत्रपा इति कुजन्मिनो वृक्षाः पत्ररक्षणमकुर्वंतः वसंतोपनतौ पूर्वपत्राणि-पतंतीति सुमनःसमयं वसंतं प्राप्ताश्चेद्वरितभावं वहंतो विराजंते तथा पापयोनयोऽपि निर्लज्जा अपि साधूनामाचारमनुतिष्ठंतो हरिरूपा भवंतीति ॥ २८३ ॥

यइति द्विजेंद्रः विप्रादिः चंद्रश्च कुटिलः दुर्वृत्तो वक्रश्च सद्वृत्तः सुशीलो वर्तुलश्च ॥ २८४ ॥

पुण्येति यत्र पुंसि पुण्यक्रियादौ फलनिःस्पृहत्वं विशुद्धो बोधो भक्तियोगो मोक्षश्चेति क्रमेण दृश्यते स एव पुमान् नान्यः पुमान् इत्युक्ते पुः पवर्गः विद्यते यस्य पुमान् शब्दतोऽप्ययमर्थो भवति स च उक्तपंचपदाद्यक्षैर्घटतएवेति 'बोधोत्तरं भक्तियोगो ज्ञानीचभरतर्षभेति' भगवदुक्तेः ॥ २८५ ॥

यदृच्छेति केचिदित्यनेन चटकादयः न कुक्कुटादयः चटकादयः केचिद्युग्मत्वेनोत्पद्यंते मिथुनीभावश्च तयोरेव नायं कुक्कुटादौ नियमः विष्णुपदं आकाशः हरिचरणं च ॥ २८६ ॥

योगमिति यः हरेर्योगं कुर्वन्नपि महांतं भोगं वांछेत् स शेषएव न तु मुच्येत प्रत्युत अधोगतिं याता किं च आकल्पं विपुलो य आधिभारः दुःखजालं तदेव गहनं कष्टं तत्र स्यात् यथा हरेर्योगं शयनसंबंधिनं प्रथयन् महांतं भोगं सर्पदेहं वांछति सशेष एव अधोगतिं पातालमूलं गतः कल्पपर्यंतं च विपुलायाः पृथिव्याः अधिको यो भारस्तदेव गहनं तत्र स्थितश्च अथ यो हरेर्योगं भक्तियोगं प्रथयन् नभोगः नास्तिभोगो यस्य विषयपराङ्मुखः स द्विजनायकः सुव्यक्तं शुकएव मुक्तिभाक् अव्यक्तं मौनि यद्वा अः वासुदेवः व्यक्तवाचि यस्य कीर्तनपरइत्यर्थः यथा हरेः हरिद्वर्णस्य योगं प्रथयन् नभोगः आकाशगामी द्विजनायकः पक्षींद्रः शुकः

रोमांचोऽगेषु कंपो वचनविरचनाऽपाटवं नेत्रचंद्र-
ग्राबद्रावस्तमोद्रागपसरति चचिच्चंद्रिकांच [?] त्यकस्मात् ॥
मन्येऽहं तस्य धन्येशितुरमलतपोयोगमासाद्य सद्यः
शीतोल्लासाधिवासोऽधित्हृदयगगनं रामचंद्रोऽवतीर्णः ॥ २८८ ॥
श्रीरामाविर्भावो यत्र स इह दृश्यते महत्त्वेन ॥
यदनेकतारकत्वं पुनर्वसुत्वं च सर्वजनासिद्धम् ॥ २८९ ॥
जातुचिन्नैति विकृतिं कुसंगप्रभवैर्गुणैः ॥
सर्वत्र तु सदामोदमाधत्ते सुमनोगणः ॥ २९० ॥
प्रसिद्धः सुमनस्त्वेन सर्वदामोदसंभृतः ॥
स्वत्वं कुसुमवन्नैव शिरश्च्छेदेऽपि मुंचति ॥ २९१ ॥
द्विजिव्हपीडिताश्चापि विक्रियां नैव तन्वते ॥
परतापोपशमने गुरवोऽगुरवो जनाः ॥ २९२ ॥
लाभेषु नूनमखिलेषु वदंति संतो
मुख्यः कुलाभ इति तस्यकृतेऽपि नाशे ॥
कारएव स च मुक्तिभाक् स्वच्छंदचारी अव्यक्तवाक्च ॥ २८७ ॥

रोमांचइति यस्य हृदये सीताया उल्लासस्थानं रामचंद्रः तपोयोगमासाद्याव-तीर्णः तस्य एतानि चिन्हानि भवंति तद्युक्तमेव यतः तपोयोगः माघयोगः तमासाद्य यश्चंद्रः स शीतोल्लासाधिवासाः अत्यंतं शीतं वर्षति सशयेरिक्यात् अतएव रोमांचः कंपः वचनापटुत्वं च संपद्यते तमोऽज्ञानं तामिस्रं च ॥ २८८ ॥

श्रीरामेति यत्र पुंसि रामस्याविर्भावः स्फूर्तिः स महान् अनेकेषां च तारको भवति पुनः पुनर्वसु द्रव्यं यस्मिन् समृद्ध इत्यर्थः यथा यत्र नक्षत्रे रामावतारः तत् महत्त्वेन दृश्यते तत्पुनर्वसु नक्षत्रं द्वितारिकमिति ॥ २८९ ॥

जातुचिदिति कुसंगो दुःसंगः विकृतिः शाठ्यादि मृद्वंधश्च सदामोदं सर्वदानंदं उत्तमगंधं च सुमनसां साधूनां पुष्पाणां च ' आमोदं कुसुमभवंमृदेव धत्ते मृद्वंधं न हि कुसुमानि धारयंतीति ' ॥ २९० ॥

प्रसिद्धइति शिरः अद्याक्षरं तस्य च्छेदेऽपि सिद्धः इति कृत्वा न स्वत्वं गतं यथा कुसुमं स्वशिरश्च्छेदेऽपि सुमं तथापि न स्वत्वापगमः ' कुसुमं सुममित्यमरः ॥ २९१ ॥

द्विजिव्हेति द्विजिव्हाः सर्पाः खलाश्च गुरवो महांतो जनाः अगुरवः गुरवो वयमिति न मन्यमानाः अगुरवश्चंदनाश्च ' अगरू अगुरू ' इत्युभयमपि कोशप्रसिद्धं ॥ २९२ ॥

लाभेष्विति कुलाभः भूमिलाभः कुइति वर्णस्य लाभश्च तस्यापहारेकृतेऽपि

नैव त्यजंति सहजश्रवणाः कुलीनाः
शुद्धात्मनः कुसुमवत्परमात्मभावम् ॥ २९३ ॥
उपसर्गप्रकारोऽपि निर्मितः संमुखे यदि ॥
नैव स्वभाववैकल्यं वराणां जायते क्वचित् ॥ २९४ ॥
गतोऽपि द्विजराजो यः क्षयं वा वृद्धिमेव वा ॥
नैव विष्णुपदं जह्यात्सचामृतकरः स्मृतः ॥ २९५ ॥
त्दृदयप्रणिहितकृष्णो नित्यं यो विष्णुपदभजनधुर्यः ॥
क्षपयन्स्वत्रपुर्विबुधान् पुष्णात्येनं द्विजेंद्र इति मन्ये ॥ २९६ ॥
शूरः स एव यो वै विष्णुपदस्थः प्रचंडकरपालः ॥
नक्षत्रलोपकृद्यः सदो द्विजसंघदैन्यभंगकरः ॥ २९७ ॥
कृतपर्यास्तिकाबंधो जलामृतविवेचने ॥
यः शुचिः स्वात्मना नित्यं स द्विजो हंस उच्यते ॥ २९८ ॥
यद्विन्नकठिनविषयजरसं रसाज्ञा रसाकुला दधते ॥
विशदस्वभावसुभगास्त एव मुख्या द्विजा विराजंते ॥ २९९ ॥

कुलीना उच्छृंखला न भवंति लीनाएव स्युः कुसुमस्यापि कूपहारे सुमवत् ॥ २९३ ॥

उपसर्गेति वरस्य समक्षं उपसर्गः उपद्रवः न्यक्कारादि तस्य प्रकारे निर्मितेऽपि न स्वभावं मुंचति वरस्य संमुखे पुरस्तात् उपसर्गो यः प्रकारः तस्य आसंजनेऽपि प्रवरो भवति पूर्वावस्थातोऽप्यधिको भवति ॥ २९४ ॥

गतइति द्विजराजः विप्रादिश्रेष्ठः चंद्रश्च क्षयं आपत्तिं कलाक्षयं च वृद्धिं संपत्तिं कलावृद्धिं च विष्णुपदं भगवच्चरणं आकाशंच अमृतं मोक्षः करे यस्येति अमृतरूपाः कराः यस्येतिच ॥ २९५ ॥

त्दृदयेति यः कृष्णध्यानपरः तद्गुणश्रवणकीर्तनादिपरायणः स्ववपुश्चंदनवत्क्षपयन् विदुषः प्रीणयति सएव द्विजश्रेष्ठः यथा चंद्रः कृष्णं कालिमानं मंडले दृश्यमानं यं अंकमिति वदंति आकाशे नक्षत्रजने धुर्यः कृष्णपक्षे स्वमंडलं क्षपयन् अमृतेन देवान् पुष्णाति अतएव द्विजेंद्रः ' पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेरिति कालिदासः ॥ २९६ ॥ शूरइति ॥ २९७ ॥

कृतेति पर्यस्तिका परिकरः जलामृतं चिज्जडयोगः जलदुग्धयोश्च शुचि पवित्रः शुद्धश्च द्विजोविप्रादिः पक्षीच हंसः परमहंसः प्रसिद्धश्च ॥ २९८ ॥

यद्विन्नेति यथा मुखे भवाः द्विजाः दंतास्तएव मुख्याः के यैः भिन्नाः चर्विताः ये काठिनविषयाः खर्जुरीक्षुरूपास्तज्जं रसं रसज्ञा जिह्वा दधते बिभर्ति दधधारणइत्यस्य रूपं किं च विशदः शुभ्रः यः स्वभावः तेन सुभगाः तथा यैर्भिन्नाः

निजमहिममदं न मनाग्ज्ञानघना आत्मना जना दधते ॥
यस्माच्छुकोऽपि हंसो हंसः सन्नप्यहंस इति मनुते ॥ ३०० ॥
या साध्वसंगता युक्तं जनता साध्वसं गता ॥
या साधुसंगता चित्रं जनता साऽध्वसंगता ॥ ३०१ ॥
उत्तममूर्धन्येऽस्मिन् जगतीतलभूषणायिते पुरुषे ॥
उपकारित्वं मुख्यं मन्ये किल तदनुरूपयुक्तत्वम् ॥ ३०२ ॥
संप्रार्थितो भव्यजनो न कालतः
स्यात्पूर्वभावस्थितिरस्य यद्यपि ॥
भ्राम्यन्स्वयं स्पर्शनमल्पशोऽर्पयं-
स्तोषं स जोषं तनुयाद्विशेषतः ॥ ३०३ ॥
नूनं भवेद्विगलितं बहुलोहजातं
व्यक्तिं गते किल यदंतरनंतदेवे ॥

स्पष्टतां नीता ये कठिनाः दुःखगाहाः विषयाः शास्त्रसिद्धांतास्तज्जं रसं रसज्ञाः रसिकाः दधते दधति धाधातोरिदंरूपं बहुवचनांतं विशदः शुद्धः ॥ २९९ ॥

निजेति शुको हि श्रेष्ठः पक्षी काकाद्यपेक्षया स हंसतां गतः हंसः सन्नपि तत्त्वगर्वं न भजते शुकः व्यासपुत्रः परमहंसोऽपि अहंसः सोहं सोहमिति मनुते न हंसो हंसइति ॥ ३०० ॥

येति या जनता जनसंहतिः साधुषु असंगता सा साध्वसं भयं प्राप्नेवेति युक्तं परं तु या साधुसंगता सा साध्वसंगतेति चित्रं सा अध्वसंगता सन्मार्गलग्नेति विरोधपरिहारः ॥ ३०१ ॥

उत्तमेति पुरूषो हि परमेश्वरेण यः सृष्टः स उत्तममर्धन्य इति सृष्टः कस्मात् पश्य उत्तमः अंत्यः मूर्धन्यः षकारो यस्य अन्यदपि स्पष्टं किं मुख्यं उपकारएव कार्यइति कस्मात् पश्य मुख्यं आद्याक्षरं उपकारयुक्तं उकारयुक्तं पकारयुक्तं चास्ति नन्वस्य रूपेणैव मुख्यता भवतु नैवं तच्च तदनंतरं न तु मुख्यं कुतः पश्य पु इत्यक्षरादनंतरमेव रूणा रूवर्णेन उपयुक्तं दृश्यते तस्मादुक्तमनवद्यं ॥ ३०२ ॥

संप्रार्थितइति यो हि भव्यः उत्तमः जनः सः अर्थाय प्रार्थितः तस्य कालवशात् पूर्वभावस्थितिः पूर्ववत्समृद्धता यद्यपि नास्ति तथापि यत्र क्वापि स्वयंभ्रमन् किंचित्संपाद्य अल्पमपि स्पर्शनं दानं ददत् तोषं कुर्यादेवेति एतच्च युक्तमेव यो हि भव्यजनः तस्य पूर्वभावस्थितिः पूर्वो यो भकारस्तदवस्थानं न चेदव्यञ्जनो जातः यश्च व्यजनः सः स्वयं भ्राम्यन् अल्पशः स्पर्शनं वायुं ददत्तोषयत्येव व्यजनस्य पुंस्त्वं कोशांतरे दृष्टं ॥ ३०३ ॥

नूनमिति यदंतर्भगवानाविर्भूतस्तस्य बहवः ऊहास्तर्का न संति बहु लोकानां

यस्माच्च्युतानि सहसा वसुदेवकारा-
गारे स्वयं निगडतालकशंखलानि ॥ ३०४ ॥
जानद्भिः परमं ज्योतिः सल्लग्नधिषणैरपि ॥
किं नाद्रियेत सद्योगकरणं चोत्तमा तिथिः ॥ ३०५ ॥
जानंति ये परं ज्योतिस्ते तु धन्यतरा नराः ॥
येषां लीलावतीमध्ये पश्य व्यासोऽप्यवस्थितः ॥ ३०६ ॥
जातस्वात्मपरीपाको नन्वपामार्गशेखरः ॥
रंजनायेह जायेत नाप्रत्यक्प्रवणात्मनाम् ॥ ३०७ ॥
सन्नाथमंडलस्था भजंत इह जंतवोऽमृतं संतः ॥
यद्विषयमाननस्था दुरंतमृत्युं तदप्युचितमेतत् ॥ ३०८ ॥
निलयः कष्टाय स इव वनिता स्वहिताय जायते सेव ॥
यं प्रति किल स्वलौल्यं तदिव स हि जनो विराजते विरलः ॥ ३०९ ॥
बहुतरहिते रसातल उत्तिष्ठंते हि सुमनसस्तपसि ॥
कांतारैजनवेगं विषह्य सद्रसफलास्तु विरलाः स्युः ॥ ३१० ॥

जातं बहु तच्च तल्लोहजातं तालकं कुलुप इतिलोके शृंखलं कडीति ॥ ३०४ ॥

जानद्भिरिति परमात्मज्ञानपूर्वकं सति ब्रह्मणि लग्ना धिषणा येषां ब्रह्मनिष्ठा अपि उत्तमं योगं अष्टांगं करणं वर्णाश्रमकर्माणि उत्तमातिथिपूजनं न त्यजंति पूर्वानुवृत्याऽचरंत्येव न तु यथा दैवज्ञा गमनादि मुहूर्तदाने लग्नमेव प्रबलं मन्यंते तत्र सति संभवे नक्षत्रयोगकारणतिथीनामुत्तमानामादरं न कुर्वंतिति न ॥ ३०५ ॥

जानंतीति लीलावत्यः स्त्रियः तन्नामा ग्रंथश्च व्यासः वेदव्यासः वृत्तादीनां विस्तारश्च एतासां अत्युत्तमानां साक्षात्सहवासस्तु पवित्रएव पमासांस्त्रीणां सहवासोऽपि ज्ञानफलायेति कृत्वा तत्रव्यासोऽवस्थितो भवति ॥ ३०६ ॥

जातइति अपामार्गशेखरः अपामार्गाः सन्मार्गस्थाः तेषां मध्ये शेखरइव जातस्वात्मपरिपाकः अप्रत्यक्प्रवणात्मनां विषयिजनानां रंजनाय न स्यात्परिपक्का अपामार्गमंजरी प्रतिलोमं आस्फालयतां यथेति ॥ ३०७ ॥

सन्नाथेति सतां नाथाः साधुश्रेष्ठास्तेषां मंडले निविष्टाः संतः अमृतं मोक्षं भजंते यदि च विषयाणां मानने सत्कारे स्थिता दुरंतमृत्युमित्युभयमपि युक्तं सतां नक्षत्राणां नाथश्चंद्रः अमृतं सुधां विषं गरलं यमश्च तयोरानने मुखे स्थिताः ॥३०८॥

निलयइति निलयः गृहं रलयोरैक्यात् निरयः नरकः वनिता वनमस्यास्तीति वनी तद्भावः वनिता वनवासः सा वनिता स्त्री स्वस्य आत्मनः लौल्यं आत्मज्ञानोत्कंठा तत्रलौल्यं द्रव्यलोलुपता च ॥ ३०९ ॥

बहुतरेति कर्मभूमित्वात् देवाअपि अत्र जन्म याचंतइत्यत्यंताहितकारके रसातले

पंकोद्भूतीरजोभिः कलुषितहृदयः कंटकासंगबद्ध-
श्चेत्सूर्यात्तप्रसादो भ्रमरहित इह स्यात्सदामोदपूर्णः ॥
तं धत्ते वासुदेवो निजकरकमले पद्मवत्सादरं तत्-
किं वाच्यं तत्र लक्ष्मीर्निवसति निभृतं नित्यदा निर्व्यलीकम् ॥३११॥

यः प्रीतिमानपि सदैव कलिप्रवृत्तौ
संकीर्तयन्नटति कृष्णयशः पवित्रम् ॥
स ब्रह्मभूत इति सुप्रथितास्त्रिलोक्यां
दृष्टा करेऽस्य सततं महती प्रतिष्ठा ॥ ३१२ ॥
वीणाया अपि भुवनत्रयश्रियोऽपि
मायाया अपि निपुणं गुणान् महत्याः ॥
धुन्वानः समभिदधान आजिहानो
दिव्यात्मा विहरति नारदो जगत्सु ॥ ३१३ ॥

तपसि तपोविषये सुमनसः साधवः बहव उत्तिष्ठंते उदोऽनूर्ध्वकर्मणीत्यात्मनेपदं उत्थिता भवंति परं तत्र अंतरायभूतं कांताः स्त्रियः राः द्रव्यं जनाः अनुबंधिन इतरे च तद्विषयकं वेगं संसक्तिरूपं विषह्य सद्रसः ब्रह्मरसः फलं येषां तादृशाः विरलाः तथा च गीतासु 'मनुष्याणां सहस्रेषु काश्चिद्यतति सिद्धये यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्वत' इति अयमेव दृष्टांतः यथा बहु इति भिन्नपदं तरहिते तकाररहिते रसातले तकारापहारे सति रसालइति जातं तत्र आम्रे तपसि माघमासे सुमनसः पुष्पाणि बहु यथास्यात्तथा उत्तिष्ठंते परं कांतारं वनं तत्संबंधि यत् एजनं वातादिना कंपनं तस्य वेगं विषह्य सन् उत्तमो रसोयेषु तानि फलानि येषां तादृशरूपेण अल्पाएवावतिष्ठंतइति ॥ ३१० ॥

पंकेति पापयोनिरपि रजोगुणव्याकुलितोऽपि फलसंग्यपि चेत् हरिभ्यो ज्ञानिभ्यः सकाशात् प्रसादः अनुग्रहोलब्धः तर्हि भ्रमेण रहितः सदामोदेन हर्षेण पूर्णः स्यात् वासुदेवोऽथ तं करे धत्ते कथं पद्मवत् तदपि कर्दमोत्पन्नं परागपूर्णं कंटकैः शूकैः संगतं दक्षिणापथे हि सरसीषु महापद्मदंडेषु कंटका दृश्यंते 'दंडे चुंबति पद्मिन्याः सह कर्कशकंटकइति' दंडिप्रयोगाच्च तच्चेत्सूर्यादात्तः प्रसादःफुल्लता येन तर्हि भ्रमरेभ्यो हितः सन् आमोदो गंधस्तेन पूर्णो भवति ततस्तं पद्मं हरिर्हस्ते करोति अथ किं वाच्यं तत्र पुरुषे मोक्षलक्षणा लक्ष्मीर्निवसेदिति व्यथा तादृशपद्ममेव तस्या आलयः तथाऽयमपीति ॥ ३११ ॥

सामान्येन साधून् वर्णयित्वा विशेषाकारेण स्तौति तत्र नारदं इति कालियुगं कलहश्च सः ब्रह्मरूपः नारदश्च महती प्रतिष्ठा महतीनाम्न्या वीणायाः प्रतिष्ठा स्थितिश्च ॥ ३१२ ॥

प्रह्लादप्रमुखा हि बालमतयो विष्णोर्गुणग्राहिणो-
ऽभूवन्नारदसंगजं फलमिति प्रस्तौमि यावद्भृशम् ॥
तावत्तु स्मृतिमार्गभागतमिदं यत्पर्वतः सर्वतो
गायन्विष्णुगुणान्स हे व्रजति मद्वाचस्ततो मुद्रिताः ॥ ३१४ ॥
हीनजातिरपि यच्छब्दर्यभूच्छ्रीरमेशकरुणारसस्पदम् ॥
इत्यवेक्ष्य बदरीफलं मुनिस्तद्वने वसति बादरायणः ॥ ३१५ ॥
कृष्णं द्वैपायनं वंदे महाभारतमोदिनम् ॥
पुराणपुरुषं ब्रह्मविद्यां निदधतं नरे ॥ ३१६ ॥
यद्ब्रह्मसूत्राणि विधाय कंठे सपद्यर्यं ब्राह्मणभावमेति ॥
वेदोपदेष्टारमिमं पुराणाचार्यं मुहुर्व्यासमहं नमामि ॥ ३१७ ॥
आशाबसाना लोकेषु निजगुह्यप्रकाशकाः ॥
उपहासास्पदं प्रायो नूनमेकं शुकं विना ॥ ३१८ ॥
द्विजेषु शुक एवेह मुनीनां सुमनः स्थितम् ॥
रसमास्वादमास्वादं सुखं चरति सर्वतः ॥ ३१९ ॥

वीणायाइति महत्या वीणाया गुणान् तंत्रीः धुन्वानः महत्याः बृहत्याः त्रिभुवनश्रियः भगवद्रूपायाः गुणान् कथयमानः महत्या मायाया गुणान् हेयोपादेयविषयरूपान् त्यजन् ॥ ३१३ ॥

प्रह्लादेति पर्वतो नाम नारदसहचारी कश्चिद्गायकः पर्वतः सन् हरिगुणान् गायन् व्रजति किं पुनः सचेतनाः प्रह्लादध्रुवप्रभृतयइति तस्माद्वर्णयितुं वाक् न प्रसरतीति ॥ ३१४ ॥

व्यासं वर्णयति त्रिभिः हीनजातिरिति स्पष्टं ॥ ३१५ ॥

कृष्णमिति कृष्णं व्यासं हरिं च द्वीपे अंतर्जलतटेऽयनं यस्य तस्य पराशरस्य पुत्रं द्विपस्य गजस्य इदं द्वैपं तच्च तदयनं गजेंद्रगतिं महाभारतेन मोदते महान् यो भारः सएव तमः तस्य तमसः दिनं दिवसरूपं पुराणवक्तारं पुरुषं अनादिं च नरे मनुष्ये पार्थे च ब्रह्मविद्यां ब्रह्मसूत्ररूपां गीतारूपां च ॥ ३१६ ॥

ब्रह्मेति यत्प्रणीतब्रह्मसूत्राणि अथातो ब्रह्मजिज्ञासाइत्यादीनि यज्ञोपवीतानि च ब्रह्मणत्वं ब्रह्मज्ञत्वं च वेदविभाजकं च वेदमध्यापयंतं पुराणाचार्यं पुराणवक्तारं॥३१७॥

शुकं वर्णयति त्रिभिः आशा दिशः वसानाः दिगंबराः आशाकुलाश्च निजगुह्यं आत्मतत्त्वं गुह्यदेशं च शुकस्तु आशानामवसानं यस्य तादृशः ॥ ३१८ ॥

द्विजेष्विति मुनीनां ऋषीणां अगस्तिवृक्षाणां च शुद्धांतःकरणगतं ब्रह्मरसं पुष्पगतरसं च ॥ ३१९ ॥

द्राक्षानिंबफणिज्येषु यस्य साधारणी रुचिः ॥
तादृशः शुक एवेह द्विजेंद्रेषु विलोक्यते ॥ ३२० ॥
सदुपासनसंपन्ना कृतस्वारिपरिक्षया ॥
अबला शबरी नूनं शरधारी परः पुमान् ॥ ३२१ ॥
शबरी कोलवितरणादपि भवजलधेर्महोर्मि घोरस्य ॥
पारं परं गतवती येन स लाघवसमाश्रयो जयति ॥ ३२२ ॥
आत्यंतिकं स्वकुशलं परिलिप्समानाः
सेवंत एव सुजना बहुशोऽपिरामम् ॥
सर्वेषु तेषु रघुनाथ गृहीतसेवा
सैकैव भाति शबरी परिशुद्धभावा ॥ ३२३ ॥
महाकपिः श्रीरामांघ्रिसरसीरुहतत्परः ॥
विलोपितांतको यस्मात्तस्माद्वाच्यो महाकविः ॥ ३२४ ॥
सत्त्वं सुखे संजयतीति हि स्मृति-
श्चेन्नित्यदा सत्त्वमथानिशं सुखम् ॥
इतीव विद्वान्यवनस्य नंदन-
स्तन्नित्यदासत्वमसौ दृढं दधौ ॥ ३२५ ॥

द्राक्षेति फणिज्जं क्षुपमरीचं मिरचीति लोके कमपि रसविशेषं नावैति ॥ ३२० ॥

शबरीं वर्णयति त्रिभिः सदुपासनेति उपासनं उपास्तिः शराभ्यासश्च अरिः कामादिः खरदूषणादिश्च अबला स्त्री बलातिबला नबला अवला च शबरी बकारहीना चेत् शरी भवति स च रामएवेति ॥ ३२१ ॥

शबरीति कोलं बदरीफलं तद्वितरणं दानं लाघवं लघुत्वं राघवश्च महतो भवजलधेः पारं कोलेन चर्मावनद्धवंशाविदलानिर्मितभांडेन टोकराख्येन गंतुमशक्यं तथापि गता तत्र हेतुः लाघवसमाश्रयः योह्यतीव लघुः तूलप्रायस्तेन शक्येतैव गंतुं गुरुभूतेन परमशक्यं ॥ ३२२ ॥

आत्यंतकिमिति सेवापरिचर्या 'मुष्टिप्रमाणं बदरंसेवमित्यभिधीयते' इति भोजनकुतूहले वचनात् सेवानि बदराणि ॥ ३२३ ॥

महेति विलोपितोऽतको येन सः महाकपिः हनूमान् महाकपिर्वक्तव्यः विना विकारेण लोपितः अंतः अंत्यवर्णः विकारो यस्य स तादृशएव भवति ॥ ३२४ ॥

सत्त्वमिति स्मृतिर्भगवतो गीतारूपा 'सत्त्वं सुखे संजयतिरजः. कर्माणि भारत' इति नित्यं यद्दासत्वं दास्यं तन्नित्यदासत्वं नित्यदासत्वमंगीकृतं चेत्तत्र नित्यदासत्वमस्येव नित्यदा हि सत्त्वे अनिशं सुखं यतः 'सत्त्वं सुखेसंजयतीति भगवानेवाहेति ॥ ३२५ ॥

जा हि रा त.

काव्येतिहास संग्रहाच्या मागील अंकांकरितां पुष्कळ मागणी येतात. परंतु प्रती शिल्लक नसल्यामुळें पुस्तकें देतां येत नाहींत. याजकरितां **संग्रहाची** दुसरी आवृत्ति काढण्याचा आमचा विचार आहे. तेव्हां प्रथम पासून तों सन १८८२ सालच्या अखेरी पर्यंतचे सर्व अंक ज्यांस पाहिजे असतील त्यांणीं आम्हांस आपलें नांव आपल्या पत्यासह कळवावें. दर वर्षाची किंमत रुपये ३ प्रमाणें पांच वर्षांची एकंदर किंमत रुपये १५ पडेल. तीनशें वर्गणीदारांच्या सह्या आल्या बरोबर ही दुसरी आवृत्ति छापण्यास आरंभ करूं. आवृत्ति छापून तयार झाल्यावर ठपाल खर्च काय पडेल तो संग्रहाचे मळपृष्ठावर कळविला जाईल. कळावें. तारीख १२ सप्तंबर सन १८८३.

का० सं० व्यवस्थापक.

विषयक्रम.

बखरी.

धाकटे रामराजे यांचें चरित्र २५–४०

मराठी कविता.

अनेक कवि—आनंदतनयकृत पूतनावध..... २२३–२२८

अनेककविकृत प्रकरणांची अनुक्रमणिका १–२

श्रीरामदाकृत भीमरूपि-स्तोत्रें– १२१–१२४

मोरोपंतकृत प्रकरणांचें मुखपत्र..... १–२

अनेककविकृत प्रकरणांचें मुखपत्र..... १–२

संस्कृत काव्यें.

पंतविठ्ठलकृत–सुश्लोकलाघवम्..... ..... ६९–८४

भाँचे [यांस] बोलावून आणून डेरियांत मारिलें. रामचंद्र नारायण प्रभु कारभारी होते त्यांस धरून आणून बेडी घातली.

या समयांत अबदाली गिलच्या दिल्लीवर चालून येतो म्हणून कुमक करण्याचीं पत्रें पादशहाचीं आलीं. या नंतर रघुनाथ बाजीराव हिंदुस्थानांत स्वारी करितात, मोठा पराक्रम आटकेपर्यंत जाऊन [करून] आले. सदाशिवराव भाऊही पराक्रमी, परंतु घरचे कारभार करणें व महाराज सुटावयाचा उद्योग न करितां आपणच सर्व राज्य आटोपावें हें अयोग्य करणें [यांत] मसलत पडती हें अयुक्त, कल्याणदायक नाहीं, महादोबा पुरंदरे घरीं बसविले, इत्यादि विकल्प आंतून मनांत प्रधान पंतीं आणोन बोलों लागले. तेव्हां सदाशिव पंत यांणीं आपण जाऊन पादशाहीचा बंदोबस्त करून दिल्लींत अंमल बसवून हिंदुस्थान निरंकुश करून येऊं ऐसें बोलणें घातलें. विश्वासराव बरोबर द्यावे म्हणोन फौजेची तयारी करून बहुत फौज, तोफखाना, सरदार शिंदे, होळकर, गारद जंगी सामान घेऊन रथावर ध्वज लावून निघाले. ते हिंदुस्थान प्रांतीं चालले. बरोबर त्रिंबकराव सदाशिव पुरंदरे, बळवंतराव गणेश व महिपतराव आवजी चिटणीस व बाळाजी जनार्दन फडणीस हे कारभारी दिल्हे. व लक्ष्मण बल्लाळ, भवानी शंकर ही बराबर दिल्हे.

या समयीं हबशी यांणीं बिघाड करून मावळ वगैरे जागां स्वारी करूं लागले. त्याजवर रामाजी महादेव व शंकाजी नारायण व माणकर हशम वगैरे देऊन रवाना केले. मानाजी आंगरे वजारतमाब यांस कुमकेस जावें असें लिहिलें. व आरमार पाठवून हबशी जेर केले. तेव्हां तह केला. उंदेरी किल्ला त्यांजकडे होता तो जेर करून घेतला.

सदाशिवराव भाऊ व विश्वासराव दर मजल गेले. त्या प्रांतीं जयाजी शिंदे व त्यांचे लेक जनकोजी शिंदे व त्यांचे चुलते दत्ताजी शिंदे व मल्हारजी होळकर होते ते फौज सुद्धां येऊन भेटले. पाऊण लाख फौज जमा जाली. या उपरि दरमजल जाऊन दिल्लीस पावले. अहमदशहा कैद करून अलम-

---

८४. हा भाचा असून मुजफरखानाच्या कन्येशीं त्याचें लग्न झालेलें असावें किंवा लग्न करण्याचें ठरलें असावें.

८५. हा परभू गृहस्थ या कृत्यांत सामील होता.

८६. ही गोष्ट वरील उदगिरीच्या मोहिमेच्या पूर्वी झाली.

८७. या प्रसंगास अनुलक्षून पेशव्यांच्या घराण्याची हकीगत जेथें जेथें येते तेथें तेथें ती अस्पष्ट व घोंटाळ्याची असते. भाऊ साहेबांची बखर पृष्ठ ८५ ते ९० पहा.

८८. " स्थावर " असें मूळांत दिसतें.

८९. जयाजी व दत्ताजी हे या पूर्वीच सरकार कामास आले होते. जयाजी हा मारवाडांत नागूर येथें मारेकऱ्यांच्या हातून मरण पावला. दत्ताजी दिल्लीनजीक दुराणींशीं लढतांना पडला. भाऊ साहेबांची बखर पृष्ठ १७ व ७० पहा.

गीर[१०] यास पादशहीवरि बसविलें. दिल्ली भोंवतीं गीर्द[११] फौजेची देऊन बहुत पैका घेतला. पादशहाचा खर्च नेमून देऊन आपला बंदोबस्त अंमल केला. पादशाही तख्त व दिवाणखाना यास सोनें रुपें दहा वीस लक्षांचें होतें तें काढून फौजेस वाटलें. ते समयीं त्रिंबकराव सदाशिव व होळकर वगैरे बहुतांनीं तख्त फोडूं नये असें सांगितलें. तेव्हां आमचें तख्त रायगडचें त्याचें सोने रुपें काढून नेलें. हें काढावयाचें, आणि विश्वासराव यांस तख्तावर बसवावयाचे ऐशीं बहुत उमेदीचीं भाषणें केलीं. आणि खजीनाही काढला. बाळोजी पलांडे बादशहापाशीं कारभारी आपले ठेविले. विठ्ठल शिवदेव कांहीं फौज देऊन शहरचे बंदोबस्तास ठेविले. दोन महिने दिल्लींत राहिले.

तों गिलचे चालून आले. त्यांजवर फौज सुद्धां चालून गेले. मध्यें कुंजपुरा येथें कुतुबशा पठाण दहा वीस हजार फौजेनिशीं होते त्यास मोर्चे लाविले. हल्ला करून कुंजपुरा घेतला. तेव्हां कुतुबशा लढाईस चालून आला त्यास मारून लुटून घेतले. गर्दीस मेळविलें. लूट व द्रव्य बहुत सांपडलें[१३]. या समयीं अबदाली गिलच्या लाख फौजेनिशीं आले. त्याजवर दिल्लीहून निघोन पाणपतावर गेले. तों अबदाली यास सुजाउद्दौला, उमरावगिरी गोंसावी व नजीबखान रोहिले सामील जाले. पादशाही बुडविली, पठाण कापून काढिले, मराठी फौज वेढा देऊन रसदबंद करतील, व पळतील, मुलुख मारतील, याचा विचार कसा करावा, हा गिलच्यास विचार प्राप्त जाला. तेव्हां मल्हारजी होळकर यांजकडे वकील पाठवून सलुख्याचें बोलणें लाविलें. दोहींकडील फौज भारी. रसद बंद जाली. पैका मुबलग, परंतु दाणा मिळेना. महागाई पडली. तेव्हां गोविंद बल्लाळ[१३] बुंदेले यांस लिहिलें. ते फौज खजिना रसद घेऊन निघाले. हे बातमी गिलच्यास कळली. त्यांनीं बुंदेले यांजवर फौज रवाना केली. वाटेत गांठून लढाई जाली. गोविंदराव बल्लाळ मोडले. त्यांस धरून शिर कापून नेलें[१४]! खजीना व रसद फौज लुटून घेतली. लढाई मातबर झाली. पांच हजार गिलचे कापून काढिले. परंतु यश आलें नाहीं. गिलचे यांचें बोलणें होळकर यांचे विद्यमानें तीन कोट रुपये तुम्हीं घेऊन माघारें जावें, आम्ही पादशाही बंदोबस्त करूं, असें लागलें. तें यांस मानेना. वीरश्रीस पडले. भोंवता खंदक करून, तोफा मांडून, रहावें ऐशी मसलत केली. तेव्हां सर्वत्र बोलले जे, "अशी लढाई करणें आपले फौजेचे [हातून] कधीं शिवाजी महाराजांपासून

---

१०. अलमगीर याजबद्दल 'जवानबख्त' असें असावें.

११. गर्दी=चौकी, पहारा.

१२. भा० सा० ब० पृष्ठ १०० ते १०२ पहा.

१३. यांचें आडनांव खेर. यांजकडे झांशी, सागर वगैरे प्रांत होता.

१४. भाऊसाहेबाची बखर पृ० १०७ पहा.

आजपर्यंत जालें नाहीं. दूर राहोन मोंगलास वेढोन जेर करावें." मल्हारजी होळकर यांणींहो बहुत प्रकारें सांगितलें, "ये समयीं पैका तीन क्रोड येतो तो घेऊन कांहीं दिवस मसलत सांवरून करावी." तें न ऐकतां, जनकोजी शिंदे यांचे चुलते दत्तोजी शिंदे भागीरथीचे घांटें गिलचे पूल करून येणार म्हणोन घांटावर ठेविले. त्यांजवर गिलचे यांणीं फौज पाठविली. लढाई बहुत जाली. दत्ताजी शिंदे त्या लढाईंत पडले. जाटाची फौज मदतीस आली. तेव्हां यांची मसलत वांकडी आहे, खंदक करून गनीमी फौजेशीं लढणें घडणार नाहीं, म्हणोन निघोन गेले. अबदाली गिलच्या यांणीं लढाईस आपले लेक चाळीस हजार फौज देऊन रवाना केले. तहाचें बोलणें ऐकत नाहींत, होळकर मध्यस्त केले, तेव्हां लढाई देणें प्राप्त म्हणोन पाठविले. ते चालून आले. त्यांजवर बळवंतराव गणपत फौज देऊन रवाना केले. मागून जनकोजी शिंदे फौज देऊन पाठावले. बळवंतराव यांची त्यांची गांठ पडली. लढाई जाली. त्यांत बळवंतराव यांचा मोड होऊन शीर कापूंन नेलें. हें कळतांच जनकोजी शिंदे जाऊन बहुत शर्तेची लढाई करून गिलचे कापून काढिले. मोडले. त्यांचे लेकाचें शीर कापून आणिलें. गिलच्या कडील सरदार फौज उठोन येऊं लागली. हे आपण ठेऊं नयेत म्हणोन सर्वांनीं सांगितलें. परंतु ऐकिलें नाहीं. पांच हजार लोक एकदम आले. तेहां [१४]ठेविले. गिलच्यांस भागीरथीनें उतार दिल्हा. ते आलिकडे चालून आले. ते समयीं देशीं लिहिणें, कुमक बोलावणें, किंवा लांब जाऊन त्यांचे भोंवतें फिरणें हें विरेस पडोन सोडिलें. प्रधानपंत यांस पत्र देखील येईनां. तेव्हां सावकारी बातमी आली. यावरि नाना प्रधान पूर्वील विमनस्कता चि- [त्तांत] आणोन कशास जावें [१००]बोलले. तेव्हां महादोबा पुरंदरे यांणीं सांगितलें जे, सर्व लोक बुडाले, विश्वासराव गेले. आतां विचार न करितां निघावें. म्हणोन सांगितलें. त्याजवरून निघण्याचा विचार करून निघाले. इकडे सदाशिवपंत

---

१५. भा० सा० ब० पृष्ठ ४५ ते ७० पहा.

१६. हे बळवंतराव मेहेंदळे प्रसिद्ध आपा बळवंत यांचे तीर्थरूप. बळवंतराव व त्यांची स्त्री यांचें परस्पर प्रेम फार होतें. यांच्या शेवटच्या प्रसंगाची हकीकत वाचून अंतःकरण कळवळून येतें व भारती स्त्री-पुरुषांचें स्मरण होतें. आपा यावेळीं १२ वर्षांचे होते. भा० ब० पृ० ११४-११६ पहा.

१७. मराठ्यांकडे.

१८. या बद्दल दुसरे ठिकाणीं कोठे दाखला नाहीं मात्र विंचुरकर यांजकडे कांहीं दुराणी लोक होते ते मात्र पुढें प्रसंगीं फितूर झाले असें कोठें कोठें आढळतें.

१९. विश्वासराव यांणीं पत्र लिहिलें होतें. परंतु भाऊंस हें कळल्यावर त्यांणीं तो क्रम बंद करविला. भा० ब० पृ० १०६ पहा.

१००. ही गोष्ट ध्यानांत ठेवण्या जोगी आहे. तथापि दोघांमध्यें अशा प्रकारचें वितुष्ट असल्याचा दुसरा दाखला आढळत नाहीं.

भाऊ यांचे लष्करांत रसद येऊन पावेना. चहूं कडून गिलचे यांच्या फौजा हिंडूं लागल्या. तेव्हां सर्व सरदार समशेर बहादूर व येशवंतराव पंवार व जनकोजी शिंदे व दमाजी गायकवाड व खंडेराव दरेकर सरलष्कर, घाटगे, निंबाळकर, पाटणकर, व दाभाडे व भोंसले सर्व सरदार त्रिंबकराव सदाशिव, महिपतराव आवजी चिटणवीस व लक्षुमण बल्लाळ यांनीं विचार केला जे, लढाई देणें त्या अर्थी बसोन खराब होऊं नये. इब्रामखान गारदी व सरदार सुद्धां चालोन जाऊन लढाई द्यावी. म्हणोन शके १६८२ विक्रमनाम संवत्सरे सन इहिदे सितेन मया व अलफ पौष शुद्ध दशमीस[1] पुढें तोफखाना, त्याचे मागें गारद, त्याचे मागें फौज ऐशी करून चालोन गेले. तोफांचे मारगिरीनें गिलचे बहुत मारिले, जेर केले. तेव्हां त्यांनींही निश्चय करून चालून येऊन गारदी यांजवर घोडे घालून कापिले. इब्रामखान याचा हात उडाला असतां लढाई मारिली. हे शेवट ठार[2] जाले. तेव्हां गिलचे पुढें चालले. हें पाहून त्रिंबकराव यांणीं हत्ती चालविला. मानकरी हुजरात फौज यांणीं फितूर[3] ठरविले[4] त्यांनीं जोडगोळ्या अंबारींत टाकिल्या. त्रिंबकराव ठार जाले. पडले. हें वर्तमान सदाशिवपंत भाऊंस कळतांच या उपरि काय वांचावयाचें म्हणोन जनकोजी शिंदे व समशेर बहादर ऐसे घोडे चालविले. बहुत लोक कामास[5] आले. लढाई मातबर जाली. तों फौजेचा धीर सुटला. सरदार मागें कोणीं नाहीं. त्रिंबकराव पडले. भाऊही लढाईंत मिसळले. म्हणोन पळूं लागले ते समयीं गर्दी जाली. भाऊ व समशेर बहादर व जनकोजी शिंदे ठार जाले. ठिकाण नाहीं. गिलचे शेर[6] होऊन बहुत लोक मारिले. लुटूं लागले. फौज बुनगे सर्व लुटून बायका सर्व नेल्या. बाटविल्या. ज्यांनीं हत्यार टाकिलें त्यास सोडावें ऐशी ताकीद गिलच्यांनीं केली. त्यांत दहा हजार माणूस जखमी लागले. ते निघाले. बाकी पाऊण लाख फौज सर्व बुढविली. शके मजकूर. मल्हारजी होळकर कांहीं फौजेनिशीं निभावून निघाले. त्रिंबकराव सदाशिव व महिपतराव चिटणवीस व बाळाजी जनार्दन फडणवीस व दमाजी गायकवाड हे जखमी जाले. आणि कंगालांत निघोन भिंड येथें बहुत प्रयासें पंधरा दिवस, कोणास महिना, अन्न नाहीं व वस्त्र नाहीं ऐसे लोक येऊन भिंड येथें राहिले.

या समयांत गिलच्या भारी, खंदक करोन विरेस पडोन भाऊ लढणार म्हणोन

---

१. 'पौष शुद्ध ८मी' असें असावें.
२ 'काकडे' चि० प्र०.
३ 'हें शेवटवर झालें' चि० प्र०
४ 'फितूर ठेविले' इं० प्र० दोनीही पाठ अस्पष्ट आहेत.
५. कामास आले=लढाईंत पडले.
६. शेर=(वाघ, सिंह) वरचढ, विजयी.

पंतप्रधान कांहीं फौज तयार करून मागें जावें म्हणोन निघाले. वराडप्रांताकडोन जानोजी भोंसले आणिले. तेही आले. त्या मार्गेंच पुढें जावें ऐशी सल्ला महादोबा पुरंदरे यांणीं दिल्ही. तसेच चालले. सुरुंज भेलसें या मैदाना पावेतों गेले. तों तिकडून पाणपतीं फौज बुडाली हें वर्तमान आलें. तेव्हां बहुतच पुत्र बंधु गेले, फौज सरदार सर्व बुडाले, हें बहुत दुःख जालें. भेलसें येथें पळांतील लोक आले. ते कांहीं फौज पाठवून आणिले. ते येऊन भेटले. त्यांचा सन्मान बंदोबस्त केला. पुढें मसलत करणें ते देशीं जाऊन सांवरल्या वांचून होत नाहीं, छावणी करून रहाणें ठीक नाहीं. ते समयीं प्रधानपंत यांचे चित्तास भ्रम जाला. शरीरीं पीडा जाली. तेव्हां परत देशीं आले. पुढें ग्वालेरी पर्यंत फौजा पाठवून सर्व पळ निभावून आणिला. होळकर व त्रिंबकराव सदाशिव येऊन पावले.

या नंतर पुढें जावयाचा निजध्यास प्रधानपंत यांणीं धरिला. श्रीप्रयागीं जावें, तेथें नावेमध्यें बसोन नांव बुडवावी, ऐसे चित्तभ्रमें करून विचार बोलों लागले. तेव्हां सर्वांनीं विचार ठीक दिसत नाहीं, ऐसा निश्चय करून 'पुढें कूच जालें' ऐसें समजावून दरमजल पुण्यास येऊन पावले. या नंतर महादोबा पुरंदरे यांस क्षय होऊन ते वारले. शके १६८२ विक्रमनाम संवत्सरे सन इहिदे सितेन मया व अल्फ. त्यांस पुत्र नीळकंठ महादेव होते. दिल्लीस नजीबखान रोहिले व सुजाउदोले यांणीं सर्व पराक्रम केला. गिलचे निघोन आपले स्थळास गेले. दिल्लीस पादशहा अल्लीगवर बसविले. शके मजकूर.

बाळाजीपंत नाना यांणीं विचार मनांत आणिला जे, आईसाहेब यांणीं आग्रह करून राजे कैदेंत ठेविले. सदाशिवपंत भाऊही त्या संमतांत मिळाले. त्या योगें अशी गोष्ट जाली. आपलेंही शरीरीं स्वस्थ नाहीं. रामराजेही राज्याचा आटोप करावया जोगे नाहींत. त्यास दुसरे राजे मांडीवर घेऊन बसवावें त्यांचें राज्य त्यांनीं करावें. म्हणोन महादजी राजे खानवटकर आणोन बसवावे. याचा सिद्धांत करून माधवराव पुत्र व त्रिंबकराव सदाशिव नाना पुरंदरे यांस सातारां रवाना केलें. गोविंदराव चिटणवीस यांस पत्र पाठविलें. त्यास त्याजवळ रामराव चिटणवीस जिवबा यांचे पुत्र व लक्ष्मणराव तुमचे पुत्र यांस महाराजांपाशीं ठेवून तुम्हीं यावें म्हणोन पाठविलें. शके १६८३ वृषानाम संवत्सरे सन इसन्ने सितैनें मया व अल्फ छ १९ सवाल माधवराव सातारियास आले. आई

---

७. प्रतिकुल प्रसंग येऊं लागले म्हणजे एकदम येतात. ही गोष्ट या सालीं व पुढें १७१४।१५ सालीं जीं थोर कर्तीं माणसें टपटपां नाहींशीं झालीं त्यावरून स्पष्ट होते.

८. राजपक्षाच्या लोकांचा असा तर्क होणें साहजिक आहे.

९. 'इसन्ने तिसैन' चि० प्रतीत आहे तें चुकीचें आहे.

साहेब यांचे मर्जीचा विचार पाहिला. तों त्यांचे चित्तांत दुसरा दत्तक करावयाचा नाहीं असा आग्रह दिसला. इतक्यांत प्रधानपंत यांस क्षयाची व्यथा होऊन ते वारले. तेव्हां माधवराव निघोन पुण्यास परत गेले. दत्तक करण्याचें प्रकरण राहिलें. शके मजकूर.

आईसाहेब असतां कारभारी जवळ ठेविले [ते] प्रथम त्रिंबकराव विश्वनाथ, या नंतर त्रिसाजीपंत, याजवर गोविंदराव गोखले, यानंतर व्यंकाजी माणकेश्वर पोतनीस, विष्णु नरहर याप्रमाणें ठेविले होते. संभानीराजे करवीरकर वारले. शके १६८२ विक्रमनाम संवत्सरे मार्गशीर्ष शुद्ध १२.

यानंतर बाळाजीपंत नाना यांचें उत्तरकार्य दानधर्म बहुत करून दिवस संपादून माधवराव बल्लाळ व नारायणराव बल्लाळ व रघुनाथ बाजीराव होते त्यांणीं केलें. नंतर त्रिवर्गही सातारियास आले. महाराजांस नजरा मेजवान्या केल्या. आणि तेथील खर्चाचा वगैरे बंदोबस्त करून देऊन माधवराव यांस प्रधानपदाचीं वस्त्रें महाराजांनीं दिल्हीं. शके १६८३ वृषानाम संवत्सरे आषाढ शुद्ध ५. रघुनाथराव पंडित किताब वस्त्रें दिल्हीं. नीळकंठ महादेव यांस पेशवाईचे मुतालकीचीं वस्त्रें दिल्हीं. आपले दौलतीचे बंदोबस्तास आज्ञा घेऊन पुण्यास आले.

ताराबाई साहेब यांणीं शेवटवर महाराजांनीं स्वतंत्र राहून राज्यभार करावा हें घडों दिल्हें नाहीं. आपले नजरबंदींत ठेविलें. आपणच सर्व कारभार करावा या इच्छेनें केलें. त्यांत प्रधानपंत यांनीं सर्व आटोप करून चालले. नंतर आईसाहेब बहुत करून वृद्ध जालीं. शरीरीं व्यथा होऊन वारलीं. शके मजकूर.

पूर्वी बाळाजीपंत नानांचा संकल्प राजाराम यांणीं स्वतंत्र राहून राज्यभार. चालवा, ऐसा होता. परंतु आईसाहेबांचे आग्रहानीं चाललें नाहीं. तें सिद्धीस जावें, [असें माधवराव यांच्या चित्तीं आलें.] नाना प्रकारचे बखेडे जाले, पाणपतावर दौलत गेंर्द जाली, सदोबा भाऊ व विश्वासराव गेले, नानासाहेब यांसही एक प्रकारचें दुखणें होऊन गेले, [हें मनांत येऊन] महाराजांनीं खालीं राहून [कारभार करावासें] केलें. आपणाकडील कारभारी एक जवळ मुतालकीचे कामावर राहिले [ते] आणि महाराजांकडील सर्व कारभारी अमात्य व सचिव चिटणीस व खासनीस कारखानदार रहावे. हुजूरचे महाल वतनें किल्ले ठाणें वगैरे यांचे मामलेदार करणें ते महाराजांनीं पाहिजेत ते करावे. गायकवाड, सेनासाहेब सुभा व सचिव व मंत्री व सरदेशमुखी, आंगरे वगैरे यांच्या नेमणुका ऐवज ठराव येणें ते हुजूर द्यावे. असें करून त्रिंबकराव सदाशिव पुरंदरे यांचे पुत्र महिपतराव त्रिंबक [हे मुतालिकीवर] ठेविले. महाराज वाड्यांत राहोन वाडा नीट करणें

---

१०. गर्द=नष्ट.

यांस तालुकदारांकडे वराता करून ऐवज आणून नीट करविला.[11] सर्व मुत्सदी नवळ राहून काम कारभार कागदपत्र, व मामले विल्हेस लागणें करूं लागले. महाराजांस कन्या दोन्ही जाल्या. त्यांचें लग्न करावयाच्या वराता भोंसले, गायकवाड यांजकडे ऐवजाच्या करविल्या.

माधवराव बल्लाळ वस्त्रे घेऊन पुण्यास आल्यानंतर निजाम अल्लीखान यांणीं बिघाड करून भागानगराहून चालून आले. माधवराव प्रधान व रघुनाथ बाजीराव फौजेची तयारी करून चालून गेले. मं ज र था [?] नजीक गांठ पडली. नबाब बेदरचा घांट उतरोन आले. तेव्हां हरोळीस[12] मोंगल अल्ली नबाबाचे भाऊ व रामचंद्र जाधवराव होते. त्यांस भेद करून रामचंद्र जाधवराव यांस सेनापतीपद व नागीर देण्याचें ठरावून मोंगल अल्लीस सुभा द्यावा ऐसें करून त्यांस फोडून आणिलें. नबाव हलके पडले[13]. परंतु तसेच चालून आले. लढाई सुरू जाली. या लढाईंत दमाजी गायकवाड यांनीं तरवार केली. प्रधान यांणीं गनीमी[14] भोंवतीं फौज फिरवून लढाई करूं लागले. नबाब पारगांव भीमा नजीक तसेच आले. पुण्यास यावें, लुटावें हें मनांत धरिलें. तेव्हां भोंवतें जाळोन रसद बंद केली. दाणा वैरण मिळेना याजमुळें आयासें[15] आले. आणी तह करून निघोन माघारे गेले. प्रधानपंत पुण्यास आले.

यानंतर कर्नाटकचे स्वारीस गेले. बराबर त्रिंबकराव विश्वनाथ पेंठे घेतले. कर्नाटकच्या खंडण्या घेऊन सिरें पर्यंत जाऊन माघारे पुण्यास आले. शके १६८४ चित्रभानुनाम संवत्सरे सन सल्लास सितेन मया व अल्लफ. जवळ कारभारी त्रिंबकराव विश्वनाथ व बाबूराव फडणीस व गोपाळराव गोविंद पटवर्धन आत्मीक[16] जाले. रघुनाथराव यांजमध्यें किंतु वाढला. तेव्हां रघुनाथ बाजीराव निघोन गंगातीरास गेले. त्याजपाशीं कारभारी नीलकंठ महादेव पुरंदरे व सखाराम भगवंत त्यांचे पदरचे होते ते बहुत शहाणें मनसब्यांत निपूण निघाले, व महिपतराव त्रिंबक चिटणवीस व नारो शंकर राजे बहादर व विठ्ठल शिवदेव हे आपले लक्षीं घेतले. प्रधानपंतही तयारी करून चालून गेले. रघुनाथपंत फौजसुद्धां चालून परत आले. भीमातीरीं गांठ पडली. लढाई मातबर जाली. यांत माधवराव यांचा पराभव जाला. फौज पळूं लागली. तेव्हां प्र-

---

११. महाराजांस याप्रमाणें स्वतंत्रता दिली ही गोष्ट माधवरावास मोठें भूषण होय. यावरून त्यांचें औदार्य व पोक्तपणा हे गुणही व्यक्त होतात.

१२. हरोळी=टेहळणी करितां पाठविलेली टोळी, अवाडी.

१३. हलके=कमी, कमजोर.

१४. गनीमी=हें विशेषण 'लढाई'कडे द्यावें.

१५. हयास ? हयास आले=थकले.

१६. आत्मिक=अंतस्थ, मेहेरबानींतले ?

घानपंतीं वडील आहेत, करतील तें करोत, म्हणोन जाऊन भेटले. तेव्हां त्यांजपाशीं आपले लोक कारभारी येऊन नजरबंद दाखल ठेविले. गोपाळराव गोविंद मिरजेकडे गेले. त्रिंबकराव निघोन पुण्यास आले.

या नंतर शके १६८४ चित्रभानुनाम संवत्सरे सन सल्लास सितेन मया व अलफ यांत राजाराम साहेब यांच्या उभयतां कन्यांचीं लग्नें जहालीं. एक महादजी नाईक निंबाळकर यांजकडे दिल्ही व एक दुर्गोजी महाडीक तारळेकर यांजकडे दिल्ही. मोठा समारंभ केला. भोंसले, गायकवाड, आंगरे यांजवर वराता खर्चाच्या करून, हुजरे पाठवून, ऐवज व हती, घोडे, जिन्नस आणिला.

[इकडे] मोंगल व भवानराव प्रतिनिधी व यमाजी शिवदेव व भोंसले जानोजी सेनासाहेब सुभा व गोपाळराव गोविंद पटवर्धन व पिराजी नाईक निंबाळकर ऐसे सर्व एक होऊन पुणें, सातारा येथें चालून येणार हें कळविल्यावर माधवराव बल्लाळ प्रधान व रघुनाथ बाजीराव फौजसुद्धां त्यांजवर रवाना केले. हुजूर खासगीचे महाल व गांव वतनी अमल यास अमलदार नवे जुने करून करार केले. हुजूरचे कारखाने हत्ती पागा वगैरे सर्व वहिवाट व नेमणुकी ऐवज खर्चास येणें ऐसें चाललें. दमाजी गायकवाड यास सेनाखासखेल पदाचीं वस्त्रें दिल्हीं. गोविंदराव गायकवाड मुतालीक व येशवंतराव कारभारी याप्रमाणें महाराजांनीं वस्त्रें दिल्हीं. शके मजकूर.

माधवराव यांनीं निजामअल्ली यांजकडे राजकारण पाठविलें होतें. कुमकेस यावें म्हणोन बालेघाटीं आले. प्रसंग जाला. नबाबाचे कारभारी विठ्ठल सुंदर होते. त्यांनीं रघुनाथपंतांकडे राजकारण भेटीचें पाठविलें. आणि नबाबासुद्धां आले. परस्परें निखालसता होऊन मेजवान्या नबाब व कारभारी यांच्या होऊन नबाब माघारीं गेले. रघुनाथ बाजीराव प्रधानपंत सहवर्तमान पुण्यास आले. शके १६८५ सुभानुनाम संवत्सरे सन अर्बा सितेन मया व अलफ.

[यानंतर] सर्व कारभार रघुनाथपंत करूं लागले. आणि सखाराम भगवंत कारभारी कुलकुला[१७] जहाले. अष्टप्रधान यांच्या पदांच्या घालमेली कराव्या, सातारां महाराज यांचा बंदोबस्त आपले लगामीं असावा, हा विचार करून गोपाळराव गोविंद पटवर्धन निघोन गेले त्यांचें पारपत्य करावें, यावरून सातारियास गेले. आपणासही पद मोठें असावें, प्रधान वडील [?] तेव्हां त्यांचे बराबरीचें असावें. भास्करराव पुत्र जहाले होते, त्याचे नांवें करावें. परंतु लहान तेव्हां त्यांचे नायब नारो शंकर राजे बहादर प्रतिनिधी करावे. ऐसें निश्चयांत आणोन महाराजांस मेजवानी वगैरे मनोधारण करून प्रतिनिधी पद राजे बहादर यांस देविलें.

---

१७. कुलकुला=कुलकुल्ला=सर्व प्रकारचा | अधिकार आहे ज्यास–कुल्मुख्त्यार.

विठ्ठल शिनदेव यांस न्यायाधिशी पद देविलें. सेनापति पद दाभाडे यांजकडील दूर करून रामचंद्र जाधवराव यांस देविलें. सरलष्करपद कान्होजी मोहिते यांस निंबाळकर यांचें काढून बाळाजीपंत नाना यांणीं दिल्हें होतें तें काढोन खंडेराव दरेकर यांस सरलष्कर पद देविलें. आणि महाराजांची आज्ञा घेऊन मिरजेस गोपाळराव यांजवर मसलत करून मिरज किल्ला घ्यावा म्हणोन गेले. ते समयीं बाबूराव फडणीस व त्रिंबकराव विश्वनाथ पेंठे हे बाबूजी नाईक जोशी यांणीं रदबदली करून भेटविले[१८]. मिरजेस मोर्चे दिल्हे. सवा महिना किल्ला लढला. नंतर घेतला. तो शिवाजी बल्लाळ यांचे स्वाधीन केला. गोपाळराव गोविंद यांजवर फौज रवाना केली. लढाई झाली. ते मोड होऊन पळून मोंगलाईंत गेले. प्रतिनिधीपदाची घालमेल जहाली म्हणोन भवानराव प्रतिनिधी व यमाजी शिवदेव, गमाजीपंत प्रतिनिधीचे मुतालीक हे नवाबाकडे निघोन गेले. बाबूराव फडणीस यांचे पुत्र मोरो बाबूरावही मोंगलाईंत गेले. यमाजीपंत व गमाजीपंत व गोपाळराव गोविंद यांणीं विठ्ठल सुंदर यांचे हातें नवाबासही बोलणें राजकारण सिद्ध करून जानोजी भोंसले सेनासाहेबसुभा, व विठ्ठल सुंदर, विनायकराव, व भवानराव प्रतिनिधी, यमाजीपंत, सदाशिव रामचंद्र, पिराजी नाईक निंबाळकर यांशीं राजकारणें करून आणविले. आणि नबाब भोंसले सुद्धां चालोन आले. आणि सखाराम भगवंत, मल्हारजी होळकर वगैरे यांनीं मसलत केली जे, प्रथमच लढाई देणें ठीक नाहीं. भोंवतें हिंडून किल्ले, कोट, स्थळें यांचे बंदोबस्त राखावे. पुणें पर्यंत ते येणार तेव्हां शहर उजाड करावें. आपण भागानगर प्रांतीं जावें. म्हणून माधवराव यांजपाशींही निखालसतेचीं बोलणीं करून प्रधानपंत फौजेसुद्धां भागानगर प्रांतीं निघोन गेले. नवाब यांनीं विचार केला जे, यमाजीपंत व गमाजीपंत व गोपाळराव हे माहीतगार यांनीं फौजा घेऊन किल्लेकोट घ्यावे. सातारां जाऊन किल्ला वेऊन राजे यांस घेऊन यावें. यावरून दोन टोळ्या यमाजीपंताचे पुत्र गमाजीबावा, सातारियाकडे फौज सुद्धां निघोन मुलुक मारीत खंडणी घेत चालले. यमाजीपंत व गोपाळराव येऊन पुणें पर्यंत शहर लुटून हवेल्या जाळल्या. सिंहगड लोहगड येथील माच्या लुटल्या. किल्ले वेढूं लागले. सातारां राजकारण सिद्ध न जालें. महाराज किल्यावर गेले. प्रांत लुटला, जाळला. "मोंगलास मिळाले, मोंगलाई करणार म्हणोन राजकारणास गेले; त्यास आम्ही उतरावयाचे नाहीं" असें महाराजांना सांगितलें. ते गमाजीपंत माघारे फिरले. प्रधानपंत

---

१८. ह्यांचें व दादांचें वांकडें असण्याचें कारण हे दोघेही पूर्वी माधवरावाच्या पक्षांत सामील होते.

१ . हे माधवरावाचे स्वयूर असावे.

भागानगरीं जाऊन पुरे मारिले. प्रांत लुटला हें वर्तमान आलें. व यमाजीपंत व गोपाळराव हेही फिरले. किल्ले येणें वगैरे सातारां राजे येणें कांहींच न जालें. तेव्हां नवाबांनीं ही गोष्ट ठीक नाहीं म्हणोन माघारें फिरले. आगोट आली, छावणी औरंगाबादेस करून पुढें मसलत करणें ती करावी, ऐसा निश्चय करून गंगातीरीं आले. त्या समयीं भोंसले वगैरे सरदार मुत्सद्दी यांस राजकारण पाठविलें जे, गोष्ट नाली ते मनांत न आणितां सर्व कामें पदें ज्यांचीं त्यांजकडे चालवून राग कोणाचा न करावा. ऐसें मल्हारजी होळकर यांचे विद्यमानें तह दरम्यान होळकर द्यावेसें करून सर्वांनीं नवाबापासून भोंसले सुद्धां निघावेंसें राजकारण सिद्ध केलें. नबाब शहरास जाणार तेव्हां भोंसले गंगातीरीं रहातों म्हणोन त्यांस सोडून राहिले. नबाब गंगा उतरून खांसा पलीकडे गेले. तोफखाना उतरावा तों पाणी गंगेस बहुत आलें. तेव्हां नांवेवरून उतरून नंतर आपण उतरावें म्हणोन सडी फौज कांहीं ठेवून घेऊन विठ्ठल सुंदर व विनायकदास आलीकडे राहिले. हे बातमी प्रधानपंत व रघुनाथपंत यांस कळली. यावरून चालून गेले. त्यांची यांची लढाई बहुत तारफेची जाली. बहुत लोकांनीं कामें केलीं, यांत बाबूराव हरी व सेंखाराम हरी यांणी शिपाय गिरी बहुत केली. जखमा लागल्या. यावरून वाढविले. महिपतराव चिटणवीस यांणींही तरवार मारिली. त्यांसही पृथक सरंजाम देऊन वाढविले. विठ्ठल सुंदर व विनायकदास व मुरादखान यांणीं अंबारींत बसोन तिरंदाजी करून बहुत लढले. तेव्हां विठ्ठल सुंदर व विनायकदास यांस गोळ्या लागून ठार जाले. फौज बुडविली व लुटली. विठ्ठल सुंदर मारले. शके १६८५ सुभानुनाम संवत्सरे छ १९[२१] मोहरम सन आर्बासितेन मया व अलेफ.

नंतर नबाब निघोन औरंगाबादेस गेले. प्रधानपंतांचीही फौज मागून जाऊन शह दिल्हा. तेव्हां तह करून कांहीं जागीर दिल्ही. ते घेऊन पुण्यास आले. नबाब निघोन भागानगरास गेले. भोंसले निघोन नागपुरास गेले.

यानंतर माधवरावपंत प्रधान फौजेची तयारी करून कर्नाटकचे स्वारीस दुसरे वर्षीं निघाले ते खंडणी घेत श्रीरंगपटणापर्यंत गेले. ते समयीं हैदरनाईक म्हणोन जमातगार गार्दी यांचे सरदार होते. त्यांणीं श्रीरंगपट्टणचे राजे[२३] यांस कैद करून आपणच तें स्थान बळावून होते. त्यांची गांठ पडली. तेही फौज

---

२०. हे दोघेही परभू गृहस्थ होत. पैकीं सखाराम हरी दादांचा परम मित्र होता. बाबूराव हा सखाराम हरीचा बंधु असावा.

२१. 'छ २२' इंदूर प्रत.

२२. ही राक्षसभुवनची लढाई.

२३. हा कुंमार राजा शालिवाहनाचा वंशज असल्याबद्दल कोठें कोठें लेख आढळतात.

सुद्धां चालून आले. लढाई मातबर झाली. त्यांत हैदरनाईक यांचा मोड झाला. पळून झाडींत गेले. तेव्हां बरसात आलियावरून बालानदी आलीकडे येऊन छावणी नरेंद्रगडानजीक केली. पलीकडे हैदरनाईक यांणींही झाडींत छावणी करून राहिले. पंतप्रधान यांणीं श्रीगणपती चतुर्थीचा उत्छाह तेथेंच केला. रघुनाथ बाजीराव पुण्यास येऊन निघोन गंगातीरास आनंदवल्ली येथें गेले. प्रधानपंत यांणीं आबदुल गनीमखान सावनूरकर पठाण व हिंदुराव मुरारराव घोरपडे यांस कुमकेस बलाविलें. ते तयार होऊन आले. मुरारराव यांणीं बोलणें घातलें जे, पूर्वी आपले वडील संताजी घोरपडे यांणीं बहुत सेवा श्रम साहस केलें. राज्यवृद्धीचे कामास आले. संस्थान चालतें, परंतु सेनापतीपद आपणास द्यावें. आणि पुढें आणखी सेवा घ्यावी. ऐसें बोलणें घातलें. ते समयीं रामचंद्र जाधवराव यांजकडे सेनापतिपद रघुनाथपंत यांणीं देविलें होतें. ते गुजराथ प्रांत आपणाकडे द्यावा ऐसें बोलूं लागले. तेव्हां निमे प्रांत प्रधानपंत यांजकडे व निमे गाईकवाड व दाभाडे यांजकडे तो काढून देणें न जालें. यावरून जाधवराव फिरोन मोंगलाईंत गेले. प्रधानपंतांनीं महाराजांस सातारियास पत्रें पाठविलीं जे, [घोरपडे] पूर्वीचे पदरचे पदाधिकारी व हल्लीं या मसलतीचे उपयोगीं यास्तव पद वस्त्रें यांस द्यावीं. त्यावरून पदाचीं वस्त्रें पाठविलीं. शके १६८७ पार्थिवनाम संवत्सरे सन सितेन मया व अलफ. घोरपडे यांस बहुमान वस्त्रें देऊन सेनापतीपद दिल्हे. व सहा लक्षांचे महाल कर्नाटक प्रांतीं नेमून दिल्हे.

यानंतर दसरा जालियावरि कूच करून धारवाडास गेले. तेथें किल्यास मोर्चे बसविले. आणि सुरंग लावून हल्ला चढविला. तोफांनीं मारगिरी करून किल्ला जेर केला. तेव्हां किल्लेकरी यांणीं कौल घेऊन किल्ला स्वाधीन केला. तेथें ठाणें बसविलें. तदनंतर हैदर नाईक बिदनूरचे झाडींत शिरून राहिले होते त्याजवर चालून गेले. तेव्हां हैदरनाईक यांणीं जागांजागां बतेरे[२४] बांधून तोफा चढवून फौज बारींत[२५] येऊं नये अशी मजबुदी करून झाडींत गारद[२६] ठेविले. त्याचा हिसाब न धरितां तोफा लावून बतेरे घेऊन मुरगूडचे ठाण्यास मोर्चे देऊन घेतले. व आणखींही ठाणीं घेतलीं. हैदरनाईक बिदनूरचे आश्रयास गेले. ते समयीं रघुनाथपंत वडील गंतातीरीं गेले ते समजून आणोन सख्य करून चालावें म्हणोन चिंतो अनंत देवस्थळे पाठविले. यावरून तेही येऊन पावले. प्रधानपंत कर्नाटकांत झाडींत शिरून अनंतपुरास मोर्चे लावून घेतलें. हैदरनाईक

---

२४. बतेरे=बुरूज, धमधमे.
२५. बारी=अरुंद मार्ग, खिड.
२६. गारद=कवायती लोक.

यांणीं विचार केला जे, आपणास या उपरि बुडवितात. असें समजून तहाचें राजकारण केलें. खंडणी सालाबाद पंधरा लक्ष रुपये व मैसलतीचा[२७] पैका कबूल केला तें राजकारण रघुनाथपंत यांचे विचारें सिद्ध केलें. प्रधानपंत [यांणीं] ये समयीं निकर्ष आग्रह करावा तरि वडिलांची मर्जी जाती ऐसें समजोन तहाचें बोलणें ऐकून तह करून पुण्यास आले.

यानंतर दुसरे वर्षीं प्रधान कर्नाटकांत स्वारीस निघाले. रघुनाथ बाजीराव हिंदुस्थानची स्वारी करावी म्हणोन तिकडे गेले. माधवराव प्रधानपंत जाऊन शिरें येथें मोर्चे देऊन किल्ला घेतला. तेथें मुकुंद श्रीपत किलियांत ठेविले. पुढें जाऊन मदगिरी व चैनरायदुर्गही घेतले. यानंतर होसकोट व *चिकबाळापूर व थोरलें[२९] वांळापूर घेऊन अमल बसविला. सर्व राज्य सोडविलें. आर्णी-आरकाटची स्वारी करावी असा रोंख धरिला. आरकाटावर प्रधानपंत येतात हें समजोन महमदअल्ली पठाण यांणीं वकील पाठवून तह ठरविला. सालाबाद खंडणी ठरविली.

यानंतर सर्व संस्थानीं व पाळेगार देशकें[३०] यांणीं येऊन खंडण्या ठराविल्या. शरणागत जाले. याप्रमाणें फत्ते करून पुण्यास यावें म्हणोन देशीं आले. तों रघुनाथराव दादासाहेबही स्वारी करून कासारबारी चढून आले. म्हणोन माधवराव साहेबही पुढें भेटीस गेले. ते समयीं कांहीं बोलणीं जालीं. विकल्प वाढून भेटीचा बेत न ठरला. दादासाहेब आनंदवल्लीस गेले. प्रधानपंत पुण्यास आले. या उपरि बहुतच किंतु उभयतांचें बोलणें वाढत चाललें. रघुनाथपंत यांचें बोलणें आपणांस प्रांत वांटून द्यावा. तेव्हां फौजा धरून गंगातीरीं आले. प्रधानपंतही गेले. घोडपच्या किल्यानजीक त्यांची यांची लढाई जहाली. यांत रघुनाथपंत यांची फौज मोडली. तेव्हां त्यांस घेऊन पुण्यास आले. या उपरि वाड्यांत स्वस्थ स्नान संध्या करून असावें, जवळचे लोक व कारभारी यांणीं जवळ जाऊं नये, म्हणोन ऐसें करून चौक्या ठेऊन बंदोबस्त केला. तेव्हां वाड्यांतच राहिले. पंतप्रधान कर्नाटकांतून देशीं येतां त्रिंबकराव विश्वनाथ पेंठे मुख्य सरदार फौज देऊन सखाराम हरी यांस फौजेचें काम सांगोन

---

२७. मसलत=मोहिम.

२८. यावेळीं हैदर इतका जेरीस आला होता कीं त्याजपासून आपला मुलुख व पैका मिळाला असता. पण तहाप्रकरणीं सर्व बोलणें दादाकडे त्यांच्या समजावणीखातर सोंपावलें असल्याकारणानें असा तह केल्यावर माधवरावास ज्यास्त बोलतां येईना.

* चिक=छोटें.

२९. "थोरलें सोलापूर" चि० प्रतीं चुकीचें दिसतें.

३०. देशक=देशमुखासारिखे वतनदार कामगार.

बराबर दिल्हें. त्यांनीं हैदरनाईक यांशीं लढाया बहुत तारफेच्या केल्या. सडी फौज नेहमी पांच हजार सखाराम हरीनीं घेऊन छांप घालणें, प्रांत मारणें, केलें. शेवटीं गांठ पडून लढाई मातबर जाली. लोकांनीं कामें बहुत शर्तेचीं केलीं. हैदरनाईक मोडून लुटून घेतले. पाय उतारा सडे पळून श्रीरंगपट्टणास गेले. तीन वर्षें छावणी करून सर्व प्रांत हस्तगत केला. आणि पुण्यास यावयास निघोन आले. पुढें जानोजी भोंसले यांचा काळ शके १६९४ नंदन नाम संवत्सरे सन सल्लास सबैन मयां व अलफ यांत जहाला. दत्तक रघोजी भोंसले हे मुधोजी भोंसले यांचे पुत्र दिल्हे. त्यास सेनासाहेब मुभ्याचीं वस्त्रें दिल्हीं. मुधोजी भोंसले यांस सेनाधुरंधरपदाचीं वस्त्रें दिल्हीं. प्रतापगड किल्ला हुजूर होता तो माधवराव पिंगळे यांचे स्वाधीन होता त्यास दहा हजारांचा सरंजाम देऊन आपणाकडे असावा म्हणोन त्यास पुण्यास आणोन महाराजांकडे किल्याचा फितूर जहाला. त्याचें रक्षण जालें पाहिजे असें समजोन सनदा आणोन घेतल्या शके * * * * *

तदनंतर रायगड किल्ला महाराजांचे खासगीस होता तो विठ्ठल येशवंत खासनवीस यांजकडे तालुका सुद्धां होता त्यास प्रधानपंत यांनीं वाड्यांत बोलावून नेऊन बसविलें. आणि जबरदस्तीनें सोडचिट्या घेतल्या. किल्लेकरी यांणीं सनदा खेरीज देत नाहीं म्हणोन किल्ला लढवूं लागले. दिल्हा नाहीं. हिंदुस्थान प्रांतीं स्वारीस दादासाहेब यांचें जाणें राहिलें. तेव्हां रामचंद्र गणेश व त्रिसाजी कृष्ण हे सरदार नेमोन तुकोजी होळकर व महादजी शिंदे फौज सुद्धां देऊन रवाना केले. रामचंद्र गणेश यांचें व शिंदे यांचें बनेनासें जालें. तेव्हां माघारे आणिले. व त्रिसाजी कृष्णच मुख्यत्वें नेमून बाबूराव हरी वगैरे सरदार फौज बराबर दिल्ही. मल्हारजी होळकर वारले. त्यांचे पुतणे कर्ते तुकोजी होळकर यांसच सरदारी दिल्ही. व जनकोजी शिंदे पाणीपतीं राहिले त्यांची सरदारी राणोजी शिंदे यांचे पुत्र महादजी शिंदे कर्ते निघाले त्यांसच सरदारी दिल्ही. त्रिसाजी कृष्ण व शिंदे, होळकर हिंदुस्थानांत गेले. त्यांनीं त्या प्रांतींच्या सर्व खंडण्या घेऊन संस्थानिकांचीं पारिपत्यें करणें त्यांचीं केलीं. नजीबखान रोहिले यांणीं पूर्वी पाणीपतीं घालविलें त्याचें पारिपत्य करावें म्हणोन गेले. नजीबखान याचे लेंक जाबीदखान होते. तेव्हां भागीरथीची प्रार्थना प्रधानपंत यांचे फौजेनें केली. ते समयीं उतार दिल्हा. पलीकडे गेले. जाबीदखान तयार होऊन लढाईस आले. मातबर लढाई जाली. रोहिले बहुत मारिले, त्यांचा मोड जाला. जाबीदखान धरिले. फत्तरगड त्याची राहती जागा, बहुत नामी

किल्ला तो घेतला. मालमत्ता बहुत नामी सांपडला तो घेऊन शिंदे होळकर फांजा देशीं यावयास निघाले.

माधवराव साहेब प्रधान यांचे शरीरीं राजयक्ष्मा रोग प्राप्त जाला. त्या योगें करून बहुत क्लेश होऊं लागले. यानवरून चित्तांत कल्पना केली जे, दादा साहेब यांस नजरबंद ठेविलें. त्यांचें अनुष्ठान बहुत उग्र. सर्वकाळ सूर्य अवलोकन हरणांचें दुध भक्षण चाललें. त्यांचे प्रतिबंध मोकळे करावे त्यांचे मर्जीनें वागावेंसें केलें. परंतु त्यांनीं आग्रहान चालविलें. महारा-जांस पीडा होते ते होऊं नये, त्यांनीं आपला संतोष करून आपला खर्चवेच डौलाचा बंदोबस्त करावा, त्याचे मर्जीनुरूप चालावें. ये विशीचे बंदोबस्तास महिपतराव त्रिंबक बनाबा पुरंदरे कारभारी सातारां ठेविले. त्यांनीं महाराजांचे विचारें चालावेसें केलें. जगजीवन परशराम प्रतिनिधी वारले. तेव्हां भवानराव यांसि प्रतिनिधीपद दिल्हें. मध्यें भगवंतराव यांस प्रतिनिधीपद दिल्हे. होतें, तें फिरवून भवानराव यांस दिल्हें. माधवराव साहेब यांचे शरीरीं पीडा जाली. थोडक्या वयांत मसलती व पराक्रम बहुतच केले. परंतु शरीरीं रोगाची प्रबलता विशेष, सर्वकाळ अंगाचा दाहा. तेव्हां केळीच्या पानाच्या सुरळ्या आणोन त्याजवर निजावें. तेव्हां कांहीं चैन पडावें. ऐसें जालें. ते समयीं थेऊर येथें जाऊन राहिले. कर्ज आपले कारकीर्दीचें वारावें म्हणोन खासगी खजीना वगैरे तेथील एक कोट रुपये देऊन कर्जे वारिलीं. नारायणराव धाकटे बंधु यांस बोलावून नेऊन आपले तीन हेतु राहिले [ते कळविले.] महाराजांस पीडा होती, स्वामिद्रोह घडतो, याजकारितां तेथील मर्जी रक्षून पूर्वी सांगोले मुक्कामीं तह ठरले आहेत. त्याप्रमाणें चालावें. सदाशिवपंत भाऊंनीं निग्रह केला ते पाणीपतीं बुडाले, नानासाहेब यांचे बुद्धीचीं खंबीरता ढळली, आमचं शरीरीं अशी पीडा नाली, यास्तव तेथील मर्जी रक्षून चालावें. दादा साहेब वडील त्यांचे आज्ञेनें दौलत त्यांचे विचारें चालवावी. तिसरे रयतेस जलाल जाजती होऊं नये, पदरचीं व दौलतींतील मनुष्यें लहान मोठीं आहेत त्यांचें मनोधारण रक्षून त्यांचे योग्यतेनुरूप चालावें. सर्वांचें संरक्षण करावें. म्हणजे तुम्हांस यश प्राप्त होईल. दौलत यथास्थित चालेल. याप्रमाणें सांगितलें.

यानंतर माधवराव साहेब यांचे शरीरीं बहुतच क्षीणता होऊन थेऊर येथें श. के १६९४ नंदननाम संवत्सरे सन सल्लास सबैन मया व अल्लफ. कार्तीक मासीं वारले. रमाबाई सहगमन गेलीं. पोटीं संतान नाहीं. तेव्हां नारायण-राव यांनीं त्यांचें उत्तरकार्य करून, सातारियास महाराजांकडे गेले. महाराज सामोरे येऊन बहुत सन्मान केला. महाराजांचें मनोधारण जे जे आज्ञा जाली

ते ते मुद्दे यांणीं करून देतों ऐसे करार ठरविले. प्रधानपदाचीं वस्त्रें सुमुहूर्तें करून मार्गशीर्ष मासीं शके मजकुरीं दिल्हीं. बहुमान सांप्रदायाप्रमाणें जवाहीर व हत्ती, घोडे, शिक्केकटार, पट्टा ऐसें दिल्हें. यांनीं महाराजांस मेजवान्या वगैरे करून मनोधारणान्वयें बंदोबस्ताच्या यादी करून पुण्यास जाऊन तेथील बंदोबस्त करून स्वामींचे आज्ञेप्रमाणें येथील करितों ऐसें बोलोन निरोप घेऊन निघाले. याजमुळें महाराजांची मर्जी राहिली नाहीं. रायगड किल्लेकरी भांडत होते. तेव्हां हबशी यानीं फितूर केला ऐसें महाराजांस समजावून सनदांची परवानगी आणोन किल्ला घेतला. शके १६९५ विजयनाम संवत्सरे सन आर्बा सबैन मया व अल्फ. चैत्र शु॥ १.

यानंतर दादा साहेब यांची कन्या पांडुरंगराव बारामतीकर यांस देऊन समारंभें करून लग्न केलें. पुणियास येऊन दौलतीचा व फौजेचा बंदोबस्त करून एखादी स्वारी करून पराक्रम करून दाखवावा हे उमेद बहुत धरिली. शरीरीं दृढ, वयही नूतन हरी बल्लाळ फडके, बाबाजी बैरवे हे कारभारी बहुत कष्टेत वागूं लागले. सखारामपंत बोकील व बाळाजी जनार्दन फडणीस व त्रिंबकराव महादेव व मोरो बाबुराव फडणीस वगैरे मोठीं माणसें जवळ होतीं. त्रिंबकराव कर्नाटकांत तीन वर्षें राहून फत्ते करून येऊन भेटले. त्रिसाजी कृष्ण हिंदुस्थान फत्ते करून येऊन पावले. शिंदे होळकर येऊन भेटून फिरोन निरोप घेऊन हिंदुस्थानांत रवाना जाले. दादासाहेब यांचे ठायीं चित्तशुद्धि न जाली. अधिकच बंदोबस्त निक्षीचौं[32] केला. याजमुळें सुमेरसिंग व खरगसिंग व महमद हुसफ जमातदार गारदी वगैरे मिळोन फितूर जाला. एकाएकीं वाड्यांतील चौक्यांचे लोक फितूर करून वाड्यांत तळेबेसाठीं[33] म्हणोन जाऊन गर्दी केली. तेव्हां नारायणराव यांजला गलबल फितुराचीशी कांहीं समजल्यावरून धांवून रघुनाथराव यांजकडे गेले. तेव्हां त्यांनीं पुढें होऊन नारायणराव यास पोटांशीं धरिलें. मारूं नये म्हणोन सुमेरसिंग वगैरे यांस सांगत असतां त्यांनीं ऐकिलें नाहीं. गर्दी जाली. तरवार चालली. तेथें ठार जाले. आणखीही लोक इच्छारामपंत ढेरे व चापाजी टिळेकर खिजमतगार वगैरे ठार मारिले. तेव्हां दादासाहेब यांनीं वाड्यांतील बंदोबस्त केला. हें वर्तमान बाहेर सर्व कारभारी मिळोन फौजा तयार करून उभे राहिले. त्यांस आंत काय काय जालें, हें कांहींच न समजे. तें सांगोन पाठविलें आणि कारभारी मंडळी बज्याबा दादा पुरंदरे व त्रिंबकराव विश्वनाथ व भवानराव प्रतिनिधि ऐसे मिळो-

---

३१. ह्या बऱ्यांविषयीं विशेष माहिती ऐकिवांत नाहीं.

३२. निक्षीचा=निकषाचा, कडक.

३३. तलब=पगाराची बाकी.

न आंत वाड्यांत गेले. दादासाहेब यांची भेट जाली. सर्व वृत्त जालें तें समजलें आणि मंडळी गेली. त्याचा दीलदिलासा करून सर्व बंदोबस्त केला. शके १६९५ विजयनाम संत्सरे. सन आर्बा सबैन मया व अल्फ. भाद्रपद शुद्ध १३ त्रयोदशी. नारायणराव यांणीं माधवराव यांचे मागें नऊ महिने राज्य केलें. राघोजी आंगरे कुलाब्याहून आले. त्यांची भेट घेऊन वाड्यांत आले. तेच दिवशीं गर्दी होऊन नारायणराव मारले गेले. त्यांची स्त्री गरोदर होती.

पुढें अश्वीनमासीं रघुनाथ बाजीराव यांनीं फौजेची तयारी करून डेरां दाखल जाले. आणि नवाबाशीं बिघाड करून त्याजवर स्वारीस जावें. ऐशी मसलत केली. अश्वीन शुद्ध १० दशमीस सन मजकुरीं स्वारीस निघाले. सातारियास जाऊन वस्त्रे घ्यावीं तें न करितां परभारें भीमातीरीं जाऊन प्रधानपदाचीं वस्त्रे रघुनायराव दादा यांणीं आपले दत्तपुत्र अमृतराव आनंदवल्लीस घेतले होते ते व महिपतराव त्रिंबक पुरंदरे यांस सातारां रवाना केलें. वस्त्रे आणविलीं. स्वारी फते करून नंतर दर्शनास येऊं ऐसें सांगून पाठविलें. वस्त्रे घेऊन अमृतराव आले, तेव्हां भीमातीरींच होते. शिक्का नवाच केला त्यांत राजाराम हें नांव न घालतां शाहू महाराज हें नांव घालून केला. आणि दरमजल निघोन बेदर प्रांतीं गेले. नबाबही तेथें चालून आले. रघुनाथराव दादा यांणीं भोंसले यांस बोलाविलें. ते समयीं मुधोजी भोंसले सेना धुरंधर फौज सुद्धां पूर्वीच जाते समयीं सिद्धटेकीं येऊन भेटले. तेथें रघोजी भोंसले यांचे नांवें सेनासाहेब सुभ्याचीं वस्त्रे दिल्हीं. सन मजकूर.

बेदरास नबाब यांचे भोंवतालचे फौजेनें घेरा दिल्हा. नबाब किल्यांत गेले. यांनीं किल्यास महांकाळी वगैरे तोफा लाविल्या. याजवरून कृष्णराव बल्लाळ वकील तेथें होते. त्यांस नवाबांनीं वीस लक्षांची जागीर घेऊन तह करावा म्हणोन पाठविले. परंतु रघुनाथ बाजीराव यांणीं आग्रहच धरिला. ते समयीं नवाब खांमा व रुकनुद्दोला कारभारी यांणीं बातमी कळूं न देतां सडे शें दोनसें स्वारानिशीं डेऱ्यासमीप येऊन आम्ही भेटीस आलों असें सांगोन पाठविलें. हें कळतांच डेऱ्या बाहेर दादासाहेब आले. तों ते येऊन पोंहोचले. भेटी जाल्या. डेरियांत जाऊन बसले तों नवाबांनीं एक वानें[34] गळ्यांतील काढून व ढालीं[35] तरवार पुढें टेविली. दौलत तुमची आहे पाहिजे तसें करावें. ढाली फिरोन पाहिजे तरि बांधावी, किंवा घ्यावी ऐसें बोलले. तेव्हां दादासाहेब

---

३४. वान. ?

३५. ढाली=तरवार बांधावयाचा पट्टा.

कंसभूपति असा बहु भ्याला । कृष्णरूप चि दिसे जग त्याला ॥
बैसला निजसभादलोकीं । अंतरीं मन बुडे भयशोकीं ॥ ४ ॥
चाणूरमल्लादिक दैत्यकोटी । तो मेळवी भीति धरोनि पोटीं ॥
पाचारुनी पातकि पूतनेला । वधावया कृष्ण विचार केला ॥ ५ ॥

बोले रोषुनि पूतना प्रभु म्हणे कां वाहतां काळजी
काळातें दमणार मी उमगितें बांधोनियां बाळ जी ॥
पाताळीं नभमंडळीं क्षितितळीं तो जेथ जैसा असे
तैसा शोध करोनि साधिन तुझें कार्यार्थ राया असें ॥ ६ ॥

॥ दिंड्या ॥

कंसराये देऊनि चीरंमाळा । महा तोषाचा घेउनी उमाळा ॥
प्रेरियेली पूतना नाम बाळा । जगीं धुंडाया देवकिच्या बाळा ॥ ७ ॥
कथा ऐकें कल्याण कौरववेशा । बाळकृष्णाच्या पहा महावेशा ॥
फिरे फेरे फीरता फार सारें । ग्राम कुग्राम पुऱ्या अग्रहारें ॥ ८ ॥
मुलें सर्वत्र हि जीं तिं सकूमारें । तशा सर्वांच्या पेटालिसे मारें ॥
होति कृष्णा जन्मोनि दिवस दाहा । तशा बाळा देखुनी उठे दाहा ॥ ९ ॥
कामरागादिक मोह जिथें साहा । तेथ कैंचा विवेक फारसा हा ॥
हरी साठीं बाळकें लक्षकोटी । जिणें भक्षीली दीर्घ दंतकोटी ॥१०॥
गोकुळासी येतां चि तदा मोटी । दिसे माया चेटकी कपट पोटीं ॥
वयें सोळा वर्षांत उभी ठेली । सुतारूप्यें तारूण्य गुणठेली[10] ॥
नंदपुत्राच्या दर्शना भुकेली । दिंडि ऐशी आनंदसुतें केली ॥ ११ ॥

॥ श्लोक ॥

एथें असेल बहुधा शिशु कंसहंता । शोधोनि साधिन म्हणे धरुनी अहंता ॥
लक्ष्मीविलास दिसतो नगरांत भारी । तो सांपडेल मज दानववल्लभारी ॥ १२ ॥

जेथें पद्मवनें अपार तुलसी जेथें बहू गोधनें
जेथें वैष्णव वेदपाठ करिती सद्वाक्य संबोधनें ॥
जेथें पुष्पफळीं सपल्लवदलीं शृंगार आला वना
तेथें क्रीडतसे हरी कविवरीं हे वर्णिली भावना ॥ १३ ॥
पूर्वी हे स्थिति हा विलास सुख हें नाहीं च या गोकुळीं
आला साच गमे हरी नरहरी या नंदजीच्या कुळीं ॥

---

७ चीर=लुगडें. ८ बाळा=स्त्री. ९ दाहा=आग. १० गुणठेली=गुणांची पिशवी.

सालंकार सुंवल्लवी मिरवती सौवर्णवल्ली वनीं
तैसी होइन मी न मंजुनयना मी येउनी यौवनीं ॥ १४ ॥
जाली तत्काळ रंभा दिसत मृदु जिचे ऊरु कर्पूररंभा ॥
गंगेच्या चंचदंभासम तरळ गळां हार ल्याली सदंभा ॥
मत्तेभाच्या निकुंभाकृति काठिण उरीं दावि वक्षोजकुंभा
भासे ऐसी स्वयंभा मनिं कुटिलपणें ते रती कीं स्वयंभा ॥ १५ ॥
जाती नूतन नूतना व्रजवधू तत्संगती पूतना
आली नंदनिकेतनासि निरखूं पक्षींद्रसंकेतना ॥
तेथें गोवळराज नृत्य करिती कृष्णास नीरंजना
बैसे त्या च सभाजनांत निरखी योगीशहृद्भाजना ॥ १६ ॥
पुढें बैसलीसे जसी मानवी ते । हरी देखुनी क्रोध दुर्मान वीते ॥
सभे अंगसौभाग्यभा मानवीते । यशोदा पुसे कोण भामा नवी ते ॥ १७ ॥
स्वयें वदे स्वागत गोपिकांला । जें जिंकितें कंठरवें पिकांला ॥
म्हणे यशोदे तुझिया मुला मा । पाहोनि धालें व्रज भूभूलललामा ॥ १८ ॥

॥ दिंडचा ॥

काय वानूं कापट्य कामिनीचें । इंद्रचंद्रा नेणवी रूप जीचें ॥ ध्रु० ॥
भूमिपर्यंत रुळे नीळ वेणी । वरी शोभे ती भव्य नगश्रेणी ॥
चंद्र आणी शीसफुल फुलावाणी । भाळिं भांगाटिला नासिकीं सुपाणी ॥ १९ ॥
चुडे कंगाणिया हातसरे दोरे । कटीं शोभति ते भव्य कडेदोरे ॥
फार साजे सौंदर्य दैत्यदारे । कामिलोकांचे चित्त जें विदारे ॥ २० ॥
बाळ्या भोंकरें जडित ते काप कानीं । हार कंठीं दैदीप्य माणिकांनीं ॥
करीं मुद्रा वीराजमान मानी । कोणि ऐसी देखुनी धैर्य मानी ॥ २१ ॥
वांकि बाहुवटें बाजुबंद बाळी । ल्याली चोळी ते मोतियांचि जाळी ॥
हेमवसनाचा घोळ तळीं घोळी । मनीं कपटी बाहेरि दिसे भोळी ॥ २२ ॥
पदीं साखळिया नूपुरादि वाळे । बिदी चालतसे दाखवीत चाळे ॥
डोळे मोडतां चि गोपवृंद भाळे । जो तो पाहे तल्लीन राजबाळे ॥ २३ ॥

---

११ वल्लवी=गवळणी. १२ यौवन=तारुण्य. १३ ऊरु=मांडया. १४ कर्पूररंभा=कर्पूरकदली (केळ). १५ चंचदंभ=हलणारें पाणी. १६ मत्तेभ=मदोन्मत्त हत्ती. १७ निकुंभ=गंडस्थळ. १८ वक्षोजकुंभ=स्तनकलश. १९ निकेतन=घर. २० पक्षींद्रसंकेतन=गरुडध्वज (कृष्ण). २१ योगीशहृद्भाजन=योग्यांच्या हृदयांत राहणारा (कृष्ण). २२ भा=कांति. २३ भामा =स्त्री. २४ रव=शब्द. २५ पिक=कोकिल. २६ ललाम=भूषण. २७ नगश्रेणी=दागिन्यांची पंक्ती. २८ बिदी=वाटेंत. २९ वृंद=समूह. ३० राजबाळा=उत्तमस्त्री (अशा प्रकारचीं दुसरीं उदाहरणें:—राजमार्ग, राजहंस, राजविद्या, रायआंवळी इ०).

ऐसि सुंदरि ते मंदहास्य चाली । नंदरायाच्या मंदिरासि आली ॥
द्वारपाळा मारितां तीव्र भ्याली । मोह पाडोनी मंदिरीं निघाली ॥ २४ ॥
पंकजाक्षी निःशंक शांत [31]बंकी । रक्षपालां पाडुनी मोहपंकीं[32] ॥
जाति जाली कृष्णासि घेउं अंकीं[33]। जो हा दाता आनंदतनय रंकीं ॥२५॥

॥ श्लोक ॥

संतानाविण फार दीन क्रमले हे फार चिंता मला
होती हो बहु आजि देखुनि सुता हा जीव विश्रामला ॥
पात्रीं रत्नमणी फळावळि विडे खर्जूरही खोबरें
ठेवी बाण पुढें म्हणे मज सये दे बाळ पाहों बरें ॥ २६ ॥

बाई तुझा पाहुनि कृष्ण तान्हा । आला पहा वो मजलागिं पान्हा ॥
मिथ्या असा तेथ करूनि बांन्हा[34] । येवोनि घे शीघ्र मनोज्ञ[35] कान्हा ॥ २७ ॥
जालें बहू मन उताविळ वो यशोदे । दे बाळ लौकर करीं हृदयीं धरूं दे ॥
पान्हा भरोनि न धरे मजलागिं बाई । दे दे म्हणोनि चमके करि फार घाई॥२८॥
बहुत आवडती मज लेंकरे । म्हणुनि खेळउं धाविनली करें ॥
त्वरित खेळवि आननकोमला । तुजविना मज आन नको मला ॥ २९ ॥
प्रेमा ऐसा दाविते दैत्यभाजा[36] । तेणें तोषे नंदभार्या समाजा[37] ॥
मी दैवाची माझिया बाळकाला । पाहों येती लोक नीलालकाला[38] ॥ ३० ॥

लखलखित विराजे पाळणा हाटकाचा[39] ।
खचित मणिगणानें त्या जगन्नायकाचा ॥
झळकत वरि भारी घोस मुक्ताफळांचा
सहज हरि निजेला मानि हंता खळांचा ॥ ३१ ॥
झडकरि मग आली घ्यावया बाळकृष्णा
घडिभर मुख पाहे कृष्णमाता सतृष्णा ॥
उचलुनि हरि अंकीं सोयरा सज्जनांचा ।
निजहृदयिं धरीते साध्य जो साधनांचा ॥ ३२ ॥

नंदा मना त्वरित नंदकुळावतंस[40] । देखोनि तच्छिन मुखद्युति[41] पाहुं कैसा ॥
घे मांडिये क्षणिक मानसराजहंसा । ते राक्षसी अनुमिते रिपु हा चि कंसा ॥३३॥
ठावें नसे किमपि नंदनितंबिनीलो[42] । दे कौतुकें म्हणुन त्या नवमेघनीला ॥
साधूजना कुटिल ते वरि काज नाहीं । नाहीं च आपपर काहिं च योजना ही ॥३४॥

---

३१ बंकी, बकी=पूतना. ३२ पंक=चिखल. ३३ अंक=मांडी. ३४ बान्हा=मिष. ३५ मनोज्ञ=सुंदर. ३६ दैत्यभाजा=पूतना. ३७ सभाजा=स्त्रियांसह. ३८ नीलालक=निळे आहेत केंस ज्याचे असा. ३९ हाटक=सोनें. ४० नंदकुलावतंस=नंदकुलभूषण कृष्ण. ४१ द्युति=शोभा. ४२ नितंबिनी=स्त्री.

तों पूतना कपटपाशभरोनि डोळे । घे मांडियेवरि हरी स्वमनांत पोळे ॥
रलें म्हणोनि भरि इंगळ[43] जेवि खोलें[44] । घे काळ बाळमति पाहति लोक भोळे॥ २५॥

दनुजयुवति[45] बोले तूं सखी राजबाळा
कनककुसुमगौरी कैवि व्यालीस काळा ॥
खदखद हरि हांसे बोलिली सत्यशीळा
बळदमन खलांचा दाखवी लोकलीला ॥ ३६ ॥
कमलनयन कान्हा घेतला वो रसानें[46] ।
उचलुनि निज अंकीं भाउनी बाल सानें[47]
कुपितफणिगव्हाला[48] हार मानूनि तीणे ।
स्वकरि धरूनि कंठीं बांधिला दुर्मतीनें ॥ ३७ ॥

जाणोनियां माव[49] तिची स्वभावें । झांकी हरी लोचन बाळभावें ॥
शास्ता जगाचा जरि आकळीला । तरी न बोले धरि बाळलीला ॥ ३८ ॥
लक्षोनि कंजरुचिरेक्षण[50] राक्षसीला । हांसे तदा खदखदां दमि तो अशीला ॥
ते खेळवीत चुचकारूनि बाळ थानीं । लावी सतोष मग पूर्वमनोरथानीं ॥ ३९ ॥

देखा माखुनियां विषें स्तन मुखीं लावी मुखा संमुखें
चोखी लोकशिखामणी[51] सुरसखा शोषावयातें सुखें ॥
पाखाळोनि विखा तिच्या नखशिखा शाखांशु चाखावया
शेखीं लेखुनि खेचरी तृणशिखा जे पातली खावया ॥ ४० ॥

पयोधिसंक्रांतपयोधराचे । परी धरी अग्र पयोधरा[52]चे ॥
शोषी अशेषांगरसासि गा तो । ब्रह्मादिदेवोत्कर[53] ज्यासि गातो ॥ ४१ ॥
स्तनाननीं तो जडला जळूसा । जाला तिला हा परता टळूसा ॥
मिठी प्रयत्नें न सुटे हरीची । भांबावली बुद्धि महासुरीची ॥ ४२ ॥

रक्तातें अनुरक्त देखुनि हरी आरक्त डोळे करी
युक्तीनें बहु शक्ति वेचुनि करीं सोडोनि घे लौकरी ॥
तो कांहीं न सुटे चि तों दृढ मिठी दाटे भयें साहसी
खासी काय मला मुला मग म्हणे शोषूं किती पाहसी ॥ ४३ ॥

आंगीं जियस नव नागसहस्रशक्ती[54]
ते सोडवी कुटिल दाउनि बाळभक्ती ॥

---

४३ इंगल=निखारे. ४४ खोळ=वस्त्रादिकांची खोळ. ४५ दनुजयुवति=पूतना. ४६ रसानें=प्रीतीनें. ४७ सानें=धाकटें. ४८ फणि= साप. ४९ माव=कपट. ५० कंजरुचिरेक्षण =कमला प्रमाणें सुंदर आहेत डोळे ज्याचे. ५१ लोकशिखामणि=त्रैलोक्यभूषण कृष्ण. ५२ पयोधर=स्तन. ५३ उत्कर=समूह. ५४ नाग=हत्ती.

आतां किती स्तन पिसील धरूनि कृष्णा
ऐसी असे तुज कसी मज सांग तृष्णा ॥ ४४ ॥
ते बाळ दैत्यकवळासि असे भुकेलें
रक्तें तिच्या म्हण अपोशन आजि केलें ॥
तत्प्राण जाण हरिले निज विक्रमानें
प्राणाहुती मॉगति पांच अनुक्रमानें ॥ ४५ ॥
सौजन्यस्तन्यपानें घुटघुटुनि तिचे प्राण सत्राण नेले
व्याघ्रें ते उग्रतेनें चरफडुनि मनीं शब्द निःशब्द केले ॥
सोडीं सोडीं म्हणोनी प्रगट घडिघडीं रंगणीं अंग घाली
घोराकारें शरीरें तळपुनि पडली पूतना भूतजाळीं ॥ ४६ ॥
माथां पिंगट झिंपल्या मुखबिळीं विक्राळ दंतावळी
डोळे वर्तुळ रक्त कर्कश तनू कंठध्वनी आंवळी
अभ्रीं वाढुनि वाड धाड पडली तेणें थरारी धरा ॥
मूर्छाग्रस्त समस्त कोण धरिती कोणासि शोणाधरा ॥ ४७ ॥
गोपी गोपाळ गाई पडुनि महितळीं शब्द तीतें अगाई
ऐशी राया नवाई जनिं वनिं पसरे राक्षसीची अवाई ॥
तें। हांसे शेषशायी भवतपनतपक्रांत संतोषदायी
त्या कृष्णाचे च पायीं नमन करितसे आरणीचा शिपायी ॥ ४८ ॥

समाप्त.

---

५५ कवळ=घांस.

अनेककवि-कृत प्रकरणांची अनुक्रमणिका.

प्रकरण.	कवि.	पृष्ठ.	ग्रंथ संख्या.
१ ताटकावध	आनंदतनय	१	५०
२ श्रावणाख्यान	देवनाथ	७	४६
३ चतुर्मंत्ररामायण	———	११	९१
४ भगवद्गीता सवाईबद्ध	उद्धवचिद्घन	१९	७०९
५ रंभाशुकसंवाद	मुक्तेश्वर	१२१	४६१
६ मूर्खांचीं लक्षणें	,,	१४२	११३
७ शतमुखरावणवध	,,	१४८	१३०
८ नारायणरावपेशवे चरित्र	पांडुरंग	१५९	२२३
९ शुकचरित्र	अमृतराय	१६५	१६
१० पदें	,,	१७९	४१
११ सीतास्वयंवर	चिंतामणि	१९०	९०
१२ चंद्रावळी-आख्यान	धुंडिकुमार	१९७	१०१
१३ कंदुकाख्यान	आनंदतनय	२०५	३२
१४ बालचरित	,,	२०८	१५
१५ जयद्रथवध	वामनपंडित	२१०	२७
१६ संकलितरामायण	,,	२१२	१०१
१७ पूतनावध	आनंदतनय	२२२	४८

वज्रदेही सौख्यकारी । भीमरूपा प्रभंजना ॥
पंचभूतां मूळ माया । तूंचि कर्ता सकळ ही ॥ ३ ॥
स्थितीरूपें तूंचि विष्णू । संहारका पशूपते ॥
परात्परा स्वयंज्योती । नामरूपा गुणातिता ॥ ४ ॥
सांगतां वर्णितां येना । वेदशास्त्रा पेड ठका ॥
शेष तो शिणला भारी । 'नेति नेति' परा श्रुती ॥ ५ ॥
धन्य अवतार कैसा हा । भक्तां लागिं परोपरी ॥
रामकाजीं उतावेळा । भक्तां रक्षक सारथी ॥ ६ ॥
वारितो दुर्घटें मोठीं । संकटीं धांवतो त्वरे ॥
दयाळ हा पूर्ण दाता । नाम घेतां च पावतो ॥ ७ ॥
धीर वीर कपी मोठा । मागें नव्हे चि सर्वथा ॥
उड्डाण अद्भूत ज्याचें । लंघिलें समुद्राजळा ॥ ८ ॥
देउनी लिखितां हातीं । नमस्कारी सितावरा ॥
वाचितां सौमित्र अंगें । राम सुखे सुखावला ॥ ९ ॥
गर्जती स्वानंद मेळीं । ब्रह्मानंदें सकळ ही ॥
अपार महिमा मोठा । ब्रह्मादिकांसी नाकळे ॥ १० ॥
अद्भूत पुच्छ तें कैसें । भोवंडी नभ-पोकळी ॥
फांकलें तेज तें भारी । झांकिलें सूर्य-मंडळा ॥ ११ ॥
देखतां रूप पैं ज्याचें । उड्डाण अद्भूत शोभलें ॥
ध्वजांग उर्ध्व तो बाहू । वामहस्त कटावरी ॥ १२ ॥
कसिली हेम[11]-कासोटी । घंटा किंकिणी भोंवत्या ॥
मेखळे[12] जडलीं मुक्तें । दिव्य रत्नें परोपरी ॥ १३ ॥
माथां मुगुट तो कैसा । कोटि चंद्रार्क लोपले ॥
कुंडलें दिव्य तीं कानीं । मुक्त-माला विराजते ॥ १४ ॥
केशर रेखिलें भाळीं । मुख सुहास्य चांगलें ॥
मुद्रिका शोभती बोटीं । कंकणें कर मंडित ॥ १५ ॥
चरणींचे वाजती अंदु[13] । पदीं तोडर[14] गर्जती ॥
कैवारी नाम दीनाचा । स्वामि कैवल्य[15]-दायकू ॥ १६ ॥
स्मरतां पाविजे मुक्ती । जन्म-मृत्यूसि वारितो ॥
कांपती दैत्य तेजासी । भुभुःकार देतां बळें ॥ १७ ॥

---

१०. लिखित=पत्र. ११. हेम=सोनें. १२. मेखला=कडदोरा. १३ अंदु=सांखळ्या पायांतल्या. १४. तोडर=तोरडया. १५. कैवल्य=मोक्ष.

पाडितो राक्षसू नेटें । आपटी महिमंडळा ॥
सौमित्र-प्राण-दाताची । कपी-कुळांत मंडणू ॥ १८ ॥
दंडिली पाताळ-शक्ती । अही महि निर्दाळिले ॥
सोडिले रामचंद्राला । कीर्ति हे भुवनत्रयीं ॥ १९ ॥
विख्यात ब्रीद तें कैसें । मोक्ष-दाता चिरंजिवी ॥
कल्याण त्याचेनि नामें । भूत पिशाच कांपती ॥ २० ॥
सर्प वृश्चिक पश्वादी । विष शीत निवारण ॥
आवडी स्मरतां भावें । काळ कृतांत धाकतो ॥ २१ ॥
संकटें बंधनें बाधा । दुःख दारिद्र्य-नाशका ॥
ब्रह्म-ग्रह-पिडा-व्याधी । ब्रह्म-हत्यादि पातकें ॥ २२ ॥
पुर्वितो सकळ ही आशा । भक्त-काम-कल्पतरू ॥
त्रिकाळीं पठतां स्तोत्र । इच्छिलें पावसी जनीं ॥ २३ ॥
परंतु पाहिजे भक्ती । संघी कांहीं धरूं नका ॥
रामदासा साहाकारी । सांभाळी तो परोपरी ॥ २४ ॥

इति श्री हनुमंत स्तोत्र संपूर्ण ॥ ५ ॥

६.

कपि विर उठला तो वेग अद्भूत केला
त्रिभुवन-जन-लोकीं कीर्तिचा घोष केला ॥
रघुपति उपकारें दाटले थोर भावें
परम धिर उदारें रक्षिलें सौख्य-कारें ॥ १ ॥
सबळ दळ मिळालें युद्ध ऊदंड झालें
कपि-कटक निमालें पाहतां येश गेलें ॥
पर-दळ-शर-घातें कोटिच्या कोटि प्रेतें
अभिनव रण-पातें दःख बीभीषणातें ॥ २ ॥
कपि-रिस-घनदाटी जाहली थोर आटी
म्हणउनि जग-जेठी धांवणें चार कोटी ॥
मृत्युविरल ठेविले मोकळे सिद्ध झाले
सकळ जन निवाले धन्य सामर्थ्य चाले ॥ ३ ॥
बहु प्रिय रघुनाथा मुख्य तूं प्राण-नाथा
उठवि मज अनाथा दूर सांडूनि वेथा ॥
झडकरिं भिमराया तूं करीं दृढ काया
रघुविर-भजना या लाग वेगें चि जाया ॥ ४ ॥

तुजविण मज पाहें पाहतां कोण आहे
ह्मणउनि मन माझें रे तुझी वाट पाहे ॥
मज तुज निरवीलें पाहिलें आठवीलें
सकळिक निज-दासालागिं सांभाळवीलें ॥ ५ ॥
उचित हित करावें उद्धरावें धरावें
अनहित न करावें त्वां जनीं येश ध्यावें ॥
अघटित घडवावें सेवका सोडवावें
हरि-भजन घडावें दुःख तें वीघडावें ॥ ६ ॥
प्रभुवर विर-राया जाहली दृढ काया
पर-दळ निवटाया दैत्य-कूळें कुटाया ॥
गिरिवर उगटाया रम्य-वेषें नटाया
तुजचि अलगटाया ठेविलें मुख्य ठाया ॥ ७ ॥
बहुत सबळ सांठा मागतों अल्प वांटा
न करित हित कांटा थोर होईल ताठा ॥
कृपण-पण नसावें भव्य लोकीं दिसावें
अनुदिन करूणेचें चिन्ह पोटीं वसावें ॥ ८ ॥
जळधर करूणेचा अंतरा माजि राहे
तरि तुज करूणा हे कां न ये सांग पां हे ॥
कठिण हृदय झालें काय कारूण्य गेलें
न पवसि मज कां रे म्यां तुझें काय केलें ॥ ९ ॥
वडिलपण करावें सेवका सांवरावें
अनहित न करावें तूर्त हातीं धरावें ॥
निपट चि हटवादें प्रार्थिला शब्द-भेदें
कपि घन करूणेचा वोळला राम-वेधें ॥ १० ॥
बहुत चि करूणा या लोटली देवराया
सहज चि कपि-केतें[१६] जाहली दृढ काया ॥
परम सुख विलासें सर्वदां सानुदासें
पवन-तनुज तोषें वंदिले सावकाशें ॥ ११ ॥
॥ इति श्री भीमरूपि-स्तोत्र संपूर्ण ॥ ६ ॥

७.

रुद्र हा समुद्र देखतां क्षणीं उठावला

---

१६. कपिकेत (कपिकेतु)=वानरश्रेष्ठ.

शिराणिचें किराण सज्य त्रीकुटास पावला ॥
वात जातसे तसाचि स्थूळ देह राहिला
वावरोनि वीवरोनि तो त्रिकूट पाहिला ॥ १ ॥
हीन देव दीन रूप देखतांचि पावला
गड्गडीत घड्घडीत कड्कडीत कोपला ॥
लाटि कूटि पाडि फोडि झोडि झोलि झोडला
दैत्य तोंकें येक हाक सर्व गर्व मोडिला ॥ २ ॥
सानरूप पुच्छ तें स्वरूप गुप्त बैसला
कपीकेत शोध घेत त्रीकूटांत बैसला ॥
गड्गडी दिसेचि ना बुझेल कोण कैसला
वळावळी चळाचळी विशाळ ज्वाळ जैसला ॥ ३ ॥
काळदंडसे प्रचंड ते वितंड जातसे
भारभार राजभार पुच्छमार होतसे ॥
पाडिले पछाडिले रुंधीर-पूर व्हातसे
दैत्य बोलती बळें पळोन काय घ्यातसे ॥ ४ ॥
कौंळ-कूट तें त्रिकूट धूट धूट ऊठिलें
दाट थाट लाट लाट कूट कूट कूटिलें ॥
घोर मार ते सुमार लूट लूट लूटिले
चिर्डिले चि घर्डिले चि फूट फूट फूटले ॥ ५ ॥
दाट थाट आट घाट तें कपाट घातलें
सर्व रोध ते निरोध थोर दुःख पावले ॥
सैन्य कट्ट त्यासि कट्ट कर्कशून बांधिले
थोर घात त्यास पात चर्फडीत चेंदले ॥ ६ ॥
वज्र पुच्छ त्यासि तुच्छ मानिलें निशाचरीं
सर्व ही खणाखणाट ऊठिले घरोघरीं
फुटे चि ना तुटे चि ना समस्त भागले करीं
लट्लटीत कांपती बहूत धाक अंतरीं ॥ ७ ॥
थोर थोर दूर दूर दाट दाट दाटले
कोट मस्त तंग बस्त थाट थाट थाटले ॥
मंदिरीं घरोघरीं अचाट पुच्छ वाटलें

---

१७. शिराणीचें किरण=आवडीचें उड्डाण. १८ तोफ=बालक. १९ रुधिर=रक्त. २०. काळकूट=विष. २१. निशाचर=राक्षस.

११.

मोरोपंतकृत

प्रकरणें—भाग १.

हा

जनार्दन बाळाजी मोडक, बी. ए. (डेकन कॉलेज)

यांणीं

पंतांचें चरित्र व विपुल टीपा यां सह

प्रकाशित केला.

श्रीमन्मयूरकविची देते संतोष मानवां कविता ।
असता जरि भूमीवरि सुरगुरु तरि तोहि मान वांकविता ॥

शके १८०९.

१२.

अनेक-कवि-कृत-कविता

भाग १.

हा

जनार्दन बाळाजी मोडक, बी. ए. (डेक्कन कॉलेज)

यांणीं

विपुल टीपांसह प्रकाशित केला.

शके १८०९.

विभीषणो राक्षसवंशदीपकः सभाजनोद्दामदशास्यदूषकः ॥
सर्वोत्तमस्नेहभरेण पूरितश्चिरं ज्वलत्यत्र परं निरंजनः ॥ ३२६ ॥
अहो सदारामपदं श्रितस्य कुजन्मनः सद्रससंश्रुतस्य ॥
समुद्भवेत्सत्सुमनस्कृताऽस्य निदर्शनार्थं यवनः कवीरः ॥ ३२७ ॥
यो ह्यादिमवर्णोत्तररसंगतोऽसौ कुजन्म्यपि कवीरः ॥
सुमनःसहस्रमध्ये श्रैष्ठ्यं न समाश्रयेत्कथंकारम् ॥ ३२८ ॥
नृणां मूर्धस्रक्त्वं कलयति कवीरस्य तनयः
कमालेत्येतस्मिन्विषय इह हेतून् समुचितान् ॥
उपन्यस्तुं यावत्कृतपरिकरस्तावदाचिरात्
समाख्यैवास्येयं मम समवरुंद्धे मतिगतिम् ॥ ३२९ ॥
आत्मारामसमुद्भूतिस्तुलस्यामोदमंदिरम् ॥
सुमनःकोटितः प्रीत्यै श्रीरामस्य भवेन्न किं ॥ ३३० ॥

बिभीषणं स्तौति बिभीषणइति । दीपकत्वं साधयति सभाजनेषु उद्दामो यो दशास्यो रावणः तं दूषयति रामो हि साक्षादादिनारायणस्तेन सह विरोधं मा कार्षीरिति सभायां येन रावणं प्रति बोधः कृतः भाजनं पात्रं तेन सह या उद्दामदशा महती वर्तिस्तस्याः आस्यं मुखं दूषयति सर्वोत्तमो रामस्तत्र यः स्नेहस्तस्य भरेण पूरितः सर्वोत्कृष्टः यः स्नेहः तैलं च अतएव निरंजनः विषयवासनाशून्यः कज्जलरहितश्च निकृष्टतैले च कज्जलबाहुल्यं ॥ ३२६ ॥

द्वाभ्यां कबीराख्यं भगवद्भक्तं वर्णयति सन् आरामः उद्यानं तत्पदं सदा रामस्य चरणं च कुजन्मनः वृक्षस्य नीचयोनेर्यवनस्य च सतोत्तमेन रसेन जलेन ब्रह्मानंदेन च सत्यः सुमनसः पुष्पाणि यस्य तस्य भावस्तत्ता उत्तमसाधुता च ॥ ३२७॥

योहीति यः कबीरः आदिमो यो वर्णो ब्राह्मणस्तस्य योग्यः यः उत्तमरस उत्कृष्टरसः ब्रह्मरसस्तं प्राप्तः सः साधुसहस्रे श्रेष्ठः कथं नस्यात् अपि तु स्यादेवेति यो हि कवीरः कुजन्मी वृक्षः आदिवर्णः ककारस्तदुत्तरं रेण रेफेण संगतः करवीरो भवति ववयोरैक्यात् यश्च करवीरः स पुष्पसहस्रमध्ये श्रेष्ठः एकतोऽन्यानि सहस्रं पुष्पाणि एकतः करवीरमिति पारिजातादौ द्रष्टव्यं 'बकुलं पुष्पसाहस्रान्नंद्यावर्त्तं विशिष्यते ॥ नंद्यावर्तसहस्राद्धि करवीरं विशिष्यतइति' नृसिंहपुराणे ॥ ३२८ ॥

कमालं स्तौति नृणामिति कमाला इयं समाख्या नाम इयमेव अयं नृमूर्धन्य इतीममर्थं कथयति के मस्तके माला पुष्पस्रक् कमाला या कमाला मुंडमाला सा मूर्धन्यैवेति ॥ ३२९ ॥

तुलसीदासं द्वाभ्यां आत्मारामनामा कश्चित् कान्यकुब्जो विप्रः तुलसीदासस्य पिता आत्मारामात्समुद्भूतिर्यस्य आमोदस्य संतोषस्य मंदिरं एतादृशस्तुलसीनामा

लोकोऽयं किल मोहितो ममतया काः का न नामाचरेत्
प्रेतासंगमहाभुजंगमपरिष्वंगादिघोरक्रियाः ॥
तां जह्यादिदं रामदर्शनसुधालाभस्य सद्भाजनं
स्यादित्यत्र निदर्शनाय तुलसीदासः समुज्जृंभते ॥ ३३१ ॥
अकिंचनवरेण्योऽपि समर्थपदवीं गतः ॥
दासोऽपि यः किल स्वामी स साधुः कोऽपि राजते ॥ ३३२ ॥
यो हि श्रीरामदासः स्यात्परित्यज्य श्रियं स्त्रियम् ॥
असौ न परलीनः स्यादिति कः सज्जनो वदेत् ॥ ३३३ ॥
यो रामदासः स्यात्तस्य कल्याणस्थितिरालये ॥
सभाजयति तं प्रेम्णा दुर्गाधीशः सदाशिवः ॥ ३३४ ॥

साधुः रामस्यान्येभ्यः कोटिसाधुभ्यः प्रीतये भवतीति युक्तं आमोदस्य गंधस्य गृहं तुलसी हि अनेकपुष्पापेक्षया रामाय रोचते तथा च तत्त्वसागरसंहितायां 'योगिनां निर्वृतौ वांछा कामिनां च यथा रतौ ॥ पुष्पेष्वपि च सर्वेषु तुलस्यां तु तथा हरेरिति' सा चेत्परोद्यानसंभूता किंचिद्गुणहीना इयं तु आत्मारामसमुद्भूतिः॥ ३३०॥

लोकइति अत्रेयमाख्यायिका 'तुलसीदासो हि राजपुरुष आसीत् स राजकार्यार्थं क्वचिद्गत्वा कियता कालेन गेहमागतस्तावत् ममतानाम्नी तस्य भार्या मातृगृहं गताऽभूत् तदा काममोहितः सन् रात्रौ श्वशुरगृहं प्रति गंतुं निर्गतस्तदा मध्ये महानदी उपस्थिता तत्र दृष्टं तावत् कश्चित् प्रेतः वटे लग्नोऽभूत् तदा मन्यते स्म किमहो वाच्यं मम प्रियया नौकेयं मदागमनार्थं प्रेषितेति ततस्तदुपर्यारुह्य पारं गतः श्वशुरगृहं गतस्तावत् प्रियानिद्रागेहगवाक्षात् कृष्णभुजंगो महांल्लंबमानोऽभूत् तदा मन्यते स्म किमहो मत्प्रियया मदारोहणार्थं महारज्जुर्मुक्तेति तेनारुह्यांतर्गतः निद्रितां ममतां बोधितवान् सा विस्मिताऽब्रवीत् किमिदं कथमत्रैते श्रीमच्चरणा आगतवंतः स आह किं मम नर्माचरसि त्वयैव नद्यां नौका स्थापिता गवाक्षे रज्जुश्च मुक्ता हूं पश्यामि परं काऽसौ रज्जुरिति दीपं गृहीत्वा दृष्टं तावन्महान् कालसर्पो दृष्टः शिव शिव केयं साहसिकता हंहो कीदृगयं दुरंतवीर्यः कामः ततश्च तयोक्तं एवं सौहृदं भगवदर्थे कृतं स्याच्चेत् किं नाम दुर्लभं स्यात् तदाकर्ण्य तदात्वएव विरक्तस्तां नमस्कृत्य त्वमेव मम माता मम गुरुरिति वनं गतः ततश्च तत्र रामदर्शनं जातमिति' ममता ममत्वं च केचिद्द्रव्यार्थं प्रेतमधिष्ठाय मंत्रं जपंति जांगलिका भुजंगानाकलयंति ॥ ३३१ ॥

रामदासं वर्णयति दासः स्वामीसमर्थइति तस्य समाख्या ॥ ३३२ ॥

योहीति रामदासो हि परे ब्रह्मणि लीनः परख्यास्तन्नामकदुर्गस्य इनः स्वामी परलीनः ॥ ३३३ ॥

रामदासपदांभोजरजःस्पर्शो विराजते ॥
यः कुशीलजनस्यास्य कल्याणाय प्रकल्पते ॥ ३३५ ॥
गंगाधरप्रेमरसास्पदं यो यः सूर्यवंशैकमणिप्रवेकः ॥
खरांतकः शोभनलक्ष्मणाख्यः स रामदासः किल राम एव ॥ ३३६ ॥
ध्वस्तमहाशोकवनं दलिताक्षं सद्रुचाफलावासम् ॥
कल्याणशिवप्रभुपदसोल्लासं रामदासमवलंबे ॥ ३३७ ॥
श्रीरामो विपिनप्रयाणसमये श्वःश्रेयसध्वंसको
नास्ति क्रोधसमोऽपरो रिपुरिति प्राह प्रियं भ्रातरम् ॥
तद्भूयासमकोपयुक्त इति चेत् श्वःश्रेयसावाप्तये
सर्वस्वं सहसा विहाय तृणवच्छ्रीरामदासो भव ॥ ३३८ ॥
श्रीरामः किल भिन्नभिन्नविधया मातेव कौतूहला-
न्याधत्ते स्वजनस्य पूर्णकरुणस्थाने तदेतद्यतः ॥

यइति यो रामस्य दासः स्यात् तस्य गृहे सदा कल्याणं तं दुर्गायाः पार्वत्याः ईशः शिवः सदा सभाजयति पूजयति 'अथ भागवता यूयं प्रियाः स्थ भगवान्यथेति' भागवतोक्तेः अथ रामदासस्य गृहे कल्याणस्वामी दुर्गाणां पर्वतकोटराणां रचयिता शिवः शिवाजी नाम राजा तं पूजयति च ॥ ३३४ ॥

रामदासेति स्पर्शः मणिः कुशींआयस्यो यः शंकुः तां लाति कल्याणाय सुवर्णाय अन्यत् स्पष्टं ॥ ३३५ ॥

गंगाधरइति गंगाधरो रामदासस्य ज्येष्ठभ्राता श्रेठइति रामीरामदासइति च ख्यातः शिवश्च। सूर्यः रामदासस्य पिता सूर्याजीपंत इति रविश्च। खरस्य खलस्य शोभनेन लक्ष्मणेन चिह्नेनार्बुदाख्येन च 'भाळीं अवाळू असे' ॥ ३३६ ॥

हनूमता सहाभेदं स्तौति। ध्वस्तेति यथा हनूमान् अशोकवनं रावणस्य अक्षः एतन्नामा रावणसुतः सती रुक् रुचिः प्रीतिः तया फलेषु आवासो वासना यस्य सीतासंदेशेन कल्याणस्य यच्छिवं कल्याणं तादृशं रामपदं च 'मंगलानां च मंगल' मित्युक्तेः तत्र सोल्लासं अन्यत्र महाशोकस्तदेव वनं अक्षाणि इंद्रियाणि संतः उत्तमा द्रुमा यत्र तादृशश्चाफलाख्यो ग्रामः तत्र वसतिः कल्याणः शिवश्च तयोः शिष्ययोः पदे रक्षणे ॥ ३३७ ॥

श्रीरामइति 'नास्ति क्रोधसमो रिपुः' इति लक्ष्मणं प्रति रामआह तस्मात्कोपयुक्तेन न भवितव्यमिति चेद्रामदासो भव ततस्तथा। स्याः यो हि रामदासः सः अकोपयुक्तएव अकानाम्नी काचिच्छिष्यभावंगता तया उप समीपे युक्तइति प्रसिद्धं॥ ३३८॥

श्रीरामइति यथा माता बालकं प्रति भावाभावरूपेण लालयति रे वत्स अद्यै तत्तुभ्यं दत्तं परं श्वो नास्ति परश्वो दातास्मीति अकानाम्न्याः पिता रुद्रनामा देशले-

पूर्वं काननजातयाऽभिरमितो रुद्रः स्वया लीलया
भूयोऽकाननजातया रमयितुं प्रायः प्रवृत्तः कलौ ॥ ३३९ ॥
अकामतात्युत्तमेति कृत्वा चेदिष्यते त्वया ॥
श्रीरामदासशरणं व्रज तत्रास्त्यकामता ॥ ३४० ॥
आपूर्य स्वमुखेन कर्णविवरं वेणुं करांभोरुहे
कृत्वा वादयता पुरा भगवता साधुव्रजस्यार्पितः ॥
मोहो मंजुरवेण हंत स पुनर्दासेन तु ध्वंसितो
जानीमस्तदतीव साधु चरितं दासस्य देवादपि ॥ ३४१ ॥
रामाकाशनृपालसंमितशके संवत्सरे दुर्मतौ
माघे मासि शनेर्दिनेऽथ चरमे पक्षे नवम्यां तिथौ ॥
हित्वा दासपदं स सज्जनशिरोभूषामणिः स्वात्मना
शिष्टः केवलमर्धघस्रसमये श्रीरामदासो गुरुः ॥ ३४२ ॥
यस्त्यक्त्वा तृणवच्छ्रियं स्त्रियमपि श्रीरामदासोऽभवत्
सोऽयं षोडशशून्यपूर्वकतया लीनोऽधिरामं भवेत् ॥

स्वकआसीत् रामेण कानने जाता रावणवधादिरूपा लीला तया रुद्रः शिवः अभिरमितः कलौ तु अकाननजातया रुद्रं रमयितुं प्रवृत्तएव अकाया आननं मुखं तस्माज्जातया अभंगपद्यरूपया ॥ ३३९ ॥

अकामेति निष्कामता परमश्रेष्ठेति कृत्वा वांछसि चेत् श्रीरामदासो यः शरणं रक्षिता तं प्रति व्रज तत्र अकामता वर्तते श्रीरामदासस्य शरणं मठं व्रज तत्र अकामता मान्याऽस्ति ॥ ३४० ॥

आपूर्येति पुरा भगवता वेणुं करे कृत्वा मुखेन कर्णविवरं अंत्यच्छिद्र आपूर्य तज्जन्यमंजुरवेण साधुर्यो व्रजः गोकुलं तस्य मोहउत्पादितः दासेन तु वेणुं हस्ते धृत्वा तत्कर्णं स्वमुखेन आपूर्य मंत्रोपदेशं कृत्वा तदुत्थेन रामायणादिप्राकृतग्रंथ-रचनया साधुसंमोहस्य मोहो ध्वंसितइति वेणुनाम्नी काचित्स्त्री शिष्यत्वमागताऽभूत् तत्कृतरामायणमतीवरामणीयकशालि ॥ ३४१ ॥

श्रीरामदासस्य प्रयाणोत्सवं वर्णयति रामेति रामास्त्रयः आकाशं शून्यं नृपाः षोडश एवं च 'अंकानां वामतो गति' रिति शालिवाहनशकः त्युत्तरषोडशशती संख्या (शके १६०३) तत्र दासपदं हित्वा स्वात्मना शिष्टः रामएवाभवदिति सज्जनेषु श्रेष्टः सज्जननामदुर्गस्य भूषणं । परळीदुर्गस्य सज्जनइति नामांतरं ॥ ३४२ ॥

उक्तसंख्यशकएव कुतः प्रयाणमित्यत्र हेतुमाह यस्त्यक्त्वेति यः श्रीस्त्रीत्यागपूर्वकं रामदासोऽभूत् तस्य षोडशकलाः पंचज्ञानेंद्रियाणि पंचकर्मेंद्रियाणि पंचप्राणाः चित्तचतुष्टयमेकमिति एतच्च लिंगमित्युच्यते तच्छून्यपूर्वकतया तद्भंगपूर्वकं रामे

इत्थं दर्शयितुं शकाब्दगणनासंस्थामुखेनास्थितो
रामाकाशनृपालसंमितशके श्रीरामदासो लयम् ॥ ३४३ ॥
यः पुंसा मनसा नियम्य सहसा स्वार्थाय पुण्यस्तपो-
योगस्त्वास्थित एनमार्यमहितं संत्यज्य सर्वात्मना ॥
त्यागो नैव वरस्तनोरिति जनान् संदर्शयन् किं तपो-
योगे तापसशेखरो निजतनुं श्रीरामदासोऽत्यजत् ॥ ३४४ ॥
आदौ दुर्मतिसंगतिस्त्वसुभृतां प्रायो मनोभ्रंशिका
चेत्तत्रापि भगप्रसंग उदये त्यागस्तनोस्तद्वरः ॥
स्थेयं न क्षणमात्रमित्युपदिशन् पक्षेंतिमे सत्तमो
माघे मासि जगद्गुरुर्निजतनुं श्रीरामदासोऽत्यजत् ॥ ३४५ ॥
अस्मिन्भूवलये विधाय विमलां चंद्रप्रभाकोमलां
कीर्तिं जेतुमितो नरः परपदं यो रामदासो व्रजेत् ॥
तत्रैवैष चिरं वसेन्न पुनरागच्छेदिति द्योतयन्
जेतुं मंददिने जनेशपदवीं श्रीरामदासो ययौ ॥ ३४६ ॥

ब्रह्मणि लयः स्यात् 'इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयत' इति तापनीयश्रुतेः तथा च षोडशांकः लिंगबोधकः तदुपरि शून्यं कृत्वा ग्यंकाभिहिते रामे लयः एवं सूचयन्निव स्वयं निदर्शनायाभवत् ॥ ३४३ ॥

माघे प्रयाणे हेतुरित्याह यः पुंसेति येन यस्तपोयोग आस्थितस्तेन तत्रैवावसानं कार्यं न तु तत्परित्यज्य आरूढपतित्वदोषस्मरणात् अतस्तपस्येवावसानमकरोत् 'तपामाघेऽथ फाल्गुन इति' कोशात्तपः शब्दो माघवाचकः ॥ ३४४ ॥

दुर्मतिवत्सरकृष्णपक्षाभिप्रायमाह आदौ दुर्मतीति आदौ दुर्मतीनां विषयिणां संगएव नित्यः भवतु नाम सः यथा कथंचन पारयामः परं तत्र भगप्रसंगः सुरतप्रसंग उपनमेच्चेत् तदा देहावसानमेव वरं नत्ववस्थानं 'न तथाऽस्य भवेत्क्लेशो बंधश्चान्यप्रसंगतः ॥ योषित्संगाद्यथा पुंसो यथा तत्संगिसंगतः पदाऽपि युवतिं भिक्षुर्न स्पृशेद्दारवीमपि' इति भागवतात् तथा मम दुर्मतिः तन्नामसंवत्सरसंगोऽभूत् पुनस्तत्र भगप्रसंगः फाल्गुनप्रसंगः समीपउपनतः अतो मया देहस्त्यक्तइति निदर्शनं लोकसंग्रहार्थं 'कार्तिकादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयं ॥ अंत्योपात्यो पंचमश्च त्रिभं मासत्रयं स्मृतमिति' सूर्यसिद्धांतोक्तेर्नक्षत्राणां मासव्यपदेशत्वात् भगः पूर्वाफाल्गुनी तद्युक्तो मासः फाल्गुनः लक्षणाअर्शाद्यच्वा ॥ ३४५ ॥

मंदवारप्रयाणहेतुमाह अस्मिन्निति 'मंदवारगमनेपुनरावृत्तिर्नेति' क्वाचित्कज्योतिःशास्त्रं मनसि कृत्वैतत् यो रामदासः परं पदं जेतुं गतः स तत्र चिरं तिष्ठतु न पुनरागच्छेत् इति सूचयितुं मंददिने शांतोऽभवत् ॥ ३४६ ॥

स्नातानां गुरुराजपूर्णकरुणापीयूषधारांबुभिः
श्रीगोविंदपदांबुजस्मृतिसुधास्वादैकतृप्तात्मनाम् ॥
संस्था नैव च शुक्लपक्षउदये देवं जनान् सूचयन्
संस्थामाप स कृष्णपक्ष इव नः श्रीरामदासो गुरुः ॥ ३४७ ॥
पुण्यादौ मधुशुक्लपक्षनवमी श्रीरामजन्मोत्सवै-
र्दासस्याप्यथ तेन तां विजहसुस्ताः कृष्णपक्षास्थिताः ॥
ता एनं शरणंगता इव सतां प्राणप्रयाणोत्सवैः
कारुण्यात्तपसि स्थितां व्यचरयत्पुण्यां शरण्याग्रणीः ॥ ३४८ ॥
पूर्वाह्णोऽवभृथोत्सवेन भवता संभाव्यतामीदृशं
देवौघैरभियाच्यते स्म पितृभिः स्वीयो पराह्णस्त्विति ॥
तत्रासावुभयानुरोधवशतस्तत्संधि मध्यंदिनं
किं संभावयति स्म मानुषहितः श्रीरामदासो गुरुः ॥ ३४९ ॥
किं युक्त्या प्रतिपादयामि बहुधा श्रीरामदासः सतां
नाथोऽवातरदेषरामयशसः ख्यात्यै हनूमानिति ॥
आख्यैवास्य यतः समस्तजनताश्रोत्रातिथित्वं गता
चेत्तावत्प्रभवत्यभेदधिपणा श्रीमन्मरुत्सूनुना ॥ ३५० ॥

पुनश्च कृष्णपक्षावसानहेतुमाह स्नातानामिति गुरुकरुणापिठराणां संस्था स्थितिः शुक्र (क्र) पक्षे आसुरभावे न स्यात् किं तु कृष्णपक्षे दैवभावे गुरुर्दैशिकः बृहस्पतिश्च शुक्रः दैत्यगुरुः पूर्वपक्षश्च रलयोरभेदात् कृष्णः विष्णुः वद्यश्च नत्वव-द्यः संस्था स्थितिर्मरणं च ॥ ३४७ ॥

नवम्यां प्रयाणहेतुमाह पुण्यादाविति चैत्रशुक्लनवमी रामजन्मोत्सवेनादौ पुण्याऽ-भूत् पुनः अस्य दासस्य जन्माप्यस्यामेव तिथाविति वदंति तेन कारणेन अतीव महत्यभूत् ततश्च साजात्यात् यावत्यः शुक्लपक्षस्था नवम्यस्ताः सर्वा गल्लफुल्लं कृष्णपक्षीया नवमीर्जिहसु न भवत्यः अस्मादृशइति ततश्च ताः सर्वाएनं शरणागता-इवाभवन् अनेनोक्तं 'पुण्यं विना न हि भवंतिसमीहितार्था' इति तपस्तप्यतामिति तत्र काचित्तपोयोगं कृतवती तामयमवदत् त्वां प्रति जन्मोत्सवेन कृतार्थयिष्यामि परं मम पुनर्जन्माभावः अतः प्रयाणोत्सवेन भवतीं संभाव्य पुण्यां करिष्यामीति तदैव तां पुण्यतिथिं कृतवानिति ॥ ३४८ ॥

मध्यंदिनहेतुमाह पूर्वाह्णइति पूर्वाह्णो वै देवानामपराह्णः पितृणां मध्यंदिनं मनु-ष्याणामिति तैस्तैः स्वस्य कालपुण्यत्वायाभ्यर्थितः सन् सर्वेषामपि प्रियाय मध्यंदिन-मंगीचकार तत्र त्रयाणामपि संबंधोऽस्तीति अवभृथः मरणं 'यन्मरणं तदवभृथ' इति श्रुतेः ॥ ३४९ ॥

गद्यं । दुस्तरतरसंसारसागरपरपारदस्य, साक्षान्नारदस्येव शारदशशधरगौरवपुषोसिंहसंहननस्याशेषतमस्तोमनिस्तोदनिपुणैर्द्वादशभिरकैंरिवो-र्ध्वतिलकैरलंकृतस्य तीव्रतरतपःप्रभावात्संभूय स्वयमयत्नोपनता अणिमाद्यनेकसिद्धीरेताः खलु भगवद्विभूतयइति शिरसा श्लाघं श्लाघं निबध्य निहिताइवातिपिंगटाविशंकटा जटा बिभ्राणस्य विधातृकरविलिखितमहाभाग्याक्षरपंक्तिवल्या उदयमानेन फलेनेव लघुनार्बुदेन घटमानललाटपदस्य, जातमात्रएवैषश्रुत्यंतदर्शीति दर्शयद्भ्यामाकर्णविशालाभ्यां नयनाभ्यां विराजमानस्य, श्रीमद्रामप्रभुनामधेयसंकीर्तननिगूढरागेणैवोष्ठपुटेन-विनटमानस्य, कलिमहिमगलितजीवनीयगुणमात्मानमनवरतानिःसरन्नामपीयूषशीकरैराप्याययितुमिवमुखमभितः प्ररूढश्मश्रुमिषेण समाश्रितौषधिजालस्य, अनेन निगीर्णमिव त्रैगुण्यमिति सूचयता रेखात्रयेण विलसत्कंठस्य, एष साक्षाद्भगवतो रामस्य दासइत्यस्माकं दासस्य भूमंडलविसृत्वरामपि कीर्तिं महिम्नापसारयति न कश्चिदिति शंकाकुलतया महता चिंताभरेण शुष्काभिर्मणीभूय कतिपयीभिरुपकंठं लुठंतीभिः कतिपयीभिश्चास्मद्दासकीर्तिः स्वीयकीर्तेः सखी करणीयेति रहस्यवादं कर्तुमिव लाघवसमाश्रयेण श्रुत्यंतं लग्नाभिस्तुलसीभिरुपशोभमानस्य, दीनजनकारुण्यकंदलस्यांकुरायमाणैरिव लोमाभिः परिचितवक्षःपीठस्य, पुरा किल त्रेतायामसंमानिताया: साम्राज्यच्युतिरभवादिति द्वापरे मथुरायां भगवता वासुदेवेनादावेव कृतपरिग्रहायां यस्यां सद्यः स्वसाम्राज्यसिद्धिरपादीति निपुणतरदर्शनेन स्वसाम्राज्यसंसिद्धय इव कराब्जादत्तकुब्जापरिग्रहस्य, एतस्य खलिंद्रियगणो मुष्टिगतइव वशीभूतइति द्योतयंत्याक्षमालयाभिलक्षितस्य सकौपीन इत्यंतर्गर्भिताशयां 'कौपिनवंतः खलु भाग्यवंत' इति श्रीमदाचार्यभणितिं स्वस्मिन् प्रवर्तमानाभ्यां स्वामीसमर्थशब्दाभ्यां समर्थयितुमिव कौपीनं परिदधानस्य, समाश्रितानां मनोरथान् सर्वथा पूरयामि परमन्यत्र ज्ञानादिति तादृक्कौशलीं शिक्षितुमिवोपसदनसंपत्तये तपसा शुक्लीकृतवपुषा पृच्छतो महाराष्ट्रान् श्रीरामदासचरणे किमपि नपरिक्षीणामिति चट चट चटेति जल्पिते नोत्तरयतेव हरिचंदनेन पादुकीभूय समुपासितपादयुगुलस्य, सर्वांगीणामरविंदाक्षकृपाकटाक्षपातप्रभामिव शीतार्तिभंजिनीमानीलपाटलां मेखलां उभयपार्टी वसानस्य ब्रह्मानंदोद्धारानिव जय रघुवीर जय रघुवीरेति मुहुर्वाक्यान्यु-

श्रीरामदासो हनु(नू)मदवतारत्वात् सएवेत्याह किं युक्तेति अस्य अभिधा नाम रामदास इति सैव हनुमानयमिति बोधयति तदर्थमुक्तिप्रपंचक्लेशो न कार्यइति॥३५०॥

दाहरतो, ब्रह्मविद्विरक्तभक्तसार्वभौमस्य श्रीरामदासस्य गुरोऽश्चरणसरोजयोः पंतविट्ठलविरचितानंतप्रणतयः संततमुल्लसंतु ॥ १ ॥

व्हाया सफळ मनुजजानि अवलंबुनि रामदासता राहे ॥
श्रीरामदास होता बा याजनिं चाफळावगम आहे ॥ ३५१ ॥
बोधस्य यत्नं त्यज राघवस्य दासो भव त्वं यत एष बोधः ॥
न दासपृष्ठं त्यजतीति गुह्यं प्रबोधयन्भाति स दासबोधः ॥ ३५२ ॥
शूरकुलालंकारं विबुधात्यादृतपदांबुजाद्वितयम् ॥
निगडीकृतसंस्थानं कविनाथं रंगनाथमवलम्बे ॥ ३५३ ॥

गद्येन तं नमति दुस्तरेति गौरवं पुष्णाति तस्य सिंहसंहननः स्वंगः यथोक्तलक्षणानयनइत्यर्थः तमस्तोमः अंधकारः अज्ञानं च श्लाघं श्लाघं श्लाघयित्वेति णमुलंतं विशंकटाः विशालाः अर्बुदं अवाळूं इति लोके श्रुत्यंतदर्शी वेदांतावलोचकः रागःप्रेमा रक्तिमा च अस्माकं दासस्य तुलसीदासस्य उपकंठं समीपे कंठसान्निधौ च राघवः रामः लघुत्वं च रलयोरभेदः श्रुत्यंतं वेदांतं कर्णसामीप्यं च स्वसामराज्यं ब्रह्मसाम्राज्यं राज्यं च रामावतारे कुब्जा मंथरा नाम्नी कृष्णावतारे कंसदासी कुब्जा नाम्नी कुब्जा यष्टिविशेषः कुवडीति अक्षमाला स्मरणी इंद्रियमाला च यः सकौपीनः सः कौपृथिव्यां पीनः समृद्धः आचार्याः शंकराचार्याः धर्मप्रवक्तारश्च स्वामी ऐश्वर्यवान् समर्थः शक्तश्च एतस्य लोके स्वामी समर्थइति संज्ञा प्रसिद्धा आचार्योक्त धर्मः राज्ञाप्रवर्तितश्चेत् प्रचरति नान्ययेत्यर्थः कल्पवृक्षो हि ज्ञानवर्जं सर्वं भोगजातं ददाति तादृक्कौशलीं ज्ञानप्रदानकौशलं अहो कल्पवृक्ष भवता एवं तपसा वपुः संशोष्य रामदासपदयुगं समाश्रितं तर्हि तत्र किमस्ति चेति पृच्छतो महाराष्ट्रजनां स्तदीयभाषया चट चट इति उत्तरयतेवेति चटइति सर्वनाम महाराष्ट्रेषु प्रसिद्धं चटचटेति पादुकाशब्दानुकरणं च सर्वांगीणां सर्वांगव्यापिनी शीतार्तिः जानकी दुःखं शीतपीडा च आनीलपाटलां हुर्मुजीतिलोके ॥ १ ॥

व्हायेति मनुजजानि नृजन्म रामदासता रामदासत्वं या जनिचा अस्य जन्मनः फलावगमःसाफल्यं या जनि अत्र जने चाफलावगमः चाफळनामकग्रामप्राप्तिः ॥३५१॥

तत्कृतं दासबोधाख्यं ग्रंथं वक्तुमाह बोधस्येति बोधः ज्ञानं दासस्य पृष्ठं न त्यजति दासस्य यद्यप्यौदासीन्यं तत्र तथाप्येतत्पृष्ठलग्नएव दासबोधइति शब्दे दासस्य पश्चाल्लग्नो बोधः स्पष्टएव दृश्यतइति ॥ ३५२ ॥

रंगनाथनामानं भक्तं वर्णयति शूरेति सच सर्वदा कंचुकोष्णीषखड्गधनुर्बाणादि शूरवेषेन वर्तते स्म रंगनाथः कृष्णः अयंच शूरकुलं यादवकुलं तस्य भूषणं शूरकुलयोग्यभूषणयुक्तश्च विबुधैः देवैरादृतं पदं यस्य ज्ञानी यः आत्या नाम तस्य भ्राता तेनाराधितं च निगडमस्यास्तीति निगडी निगडीकृतं संस्थानं मरणं येन

यस्य मनोहरनामा हरिः सहायो नरस्य नीलांगः ॥
अरिवर्गं विजितवतो द्रुतसद्गतयेऽस्य को नु विवदेत ॥ ३५४ ॥
गंगा तत्र सरस्वती च यमुना तत्रैव चेत्यादिना
प्रोक्ता श्रीधरकीर्तनस्य मुनिभिर्निःशेषतीर्थात्मता ॥
लोकप्रत्ययगामिनी तु विहिता सा तेन धन्यात्मना
नैके यत्कृतकीर्तने गतिमगुर्यद्ब्रह्मरक्षोगणाः ॥ ३५५ ॥
साधोः श्रीरंगनाथस्यायतनं चरणे हरेः ॥
इति ज्ञापयितुं गंगा यतः स्रवति नित्यशः ॥ ३५६ ॥
आनंदं यदि संततं स्पृहयसे कुर्यास्त्वमेकं सखे
याहि श्रीरघुनाथपादयुगलीमन्यद् वृथा मा कृथाः ॥
यामासाद्य समूर्तिमान्स्वयमयं वर्वर्त्यहो सर्वदे-
त्येवं दर्शयति स्फुटं न हि जनं किं ब्रह्मनालंबनम् ॥ ३५७ ॥

निगडी नामा ग्रामस्तत्र संस्थानं यस्य को ब्रह्मा विर्गरुडस्तयोर्नाथः कवीनां ज्ञानिनां नाथश्च ॥ ३५३ ॥

यस्येति मनोहरनामा श्यामलः हरिः यस्य सहायः जितकामादिरिपोस्तस्य द्रुतं सद्गतिर्नस्यादित्यत्र को विवादं कुर्यात् नकोऽपीति यस्य रंगनाथस्य मनोहरसंज्ञकः नीलः हरिरश्वः सहायआसीत् तेन भाग्यनगरात् यामचतुष्टयेन वटग्रामं आगच्छतः मध्ये चौरैर्निरुद्धस्तान् जित्वा शीघ्रमागच्छदिति रंगनाथः निगडीग्रामान्निर्गत्य केशवस्वामिनो दर्शनार्थं भाग्यनगरं गच्छन् मध्ये वटग्रामे वसतिं चकार तत्र जयरामस्वामिनाभ्यर्थितं भवंतस्तु दूरं गच्छंति श्रीगुरूचरणानां पुण्यतिथौ कीर्तनार्थं आगमनं भवितव्यं तदवश्यमित्यंगीकृत्य गतस्तत्र तु कीर्तनसमारंभवशात् पुण्यतिथिदिनस्मरणं नासीत् तत्र दिने यदा संध्योपासने देशकालसंकीर्तनं कृतं तदा स्मरणं जातं अथ तदात्व एव निर्गत्य यामचतुष्टयेन वटग्राममागतइत्याख्यायिकामाचक्षते ॥ ३५४ ॥

गंगेति यत्कृतहरिकीर्तने ब्रह्मराक्षसाः गतिमाप्नुवंतिस्मेति प्रसिद्धं ॥ ३५५ ॥

साधोरिति यस्य समाध्याख्यायतनात् भागीरथी स्रवतीति कथयंति तद्युक्तं एतस्य हरेः पदएव आयतनं तत्र सास्त्येवेति यदाचायं शिवाजीराजेनाहूतो मार्गेऽश्वेना गच्छन्नभूत् तदा निगडीग्रामेऽश्वपदं प्रवाहजले निमग्नं तत्कशया ताडितोऽपि नोद्धृतवान् तदा चायमवरुह्याह अत्रैवास्माकमायतनमिति ततः पदमुद्धृतमिति हरेरश्वस्य पदे ॥ ३५६ ॥

आनंदमूर्तिं वर्णयति रघुनाथपादयुगुले आनंदो मूर्तिमानास्तइति नालंबनं इतरप्रमाणानपेक्षं स्वतः प्रमाणमित्यर्थः ब्रह्मदेवः न किं दर्शयति आनंदमूर्तेर्गुरवो

भाग्याभिधाननगरे सुरदर्शनार्थं
गच्छन्यथा किमपि नर्मपरैस्तुरुष्कैः ॥
कृष्णोऽधिचूडमधिदर्शयति स्म सद्यः
सान्वर्थभावमवतात्सहि केशवोऽस्मान् ॥ ३५८ ॥
जलाशयं स्वेन पुरा प्रविश्य संहारकृत्पत्तनमेत्य सद्यः ॥
चकार शांतस्य गुरोरभीष्टं कृष्णं वितृष्णं तमहं प्रपद्ये ॥ ३५९ ॥

गद्यम् । अदूरगोपुंजं भांडीरकोपनामान्वयं वटग्रामं समासाद्य कामं सह वयस्यैः क्रीडायां स्वपृष्ठमारूढं मामवरोहणसीमामतीत्याविलंबितं लंबमानस्य प्रलंबस्य प्राणनिर्वापणेन परिश्रान्तमश्रांतं सखिभिः समं भूरिशः परिचरतोऽस्य परमेश्वरस्यैतत्सांप्रतमपि ममात्यंतमसांप्रतमिति स एष इहैत्य तादृक् परिचर्य एवं विचार्य तत्कामो रामः प्रतीक्षमाणोऽभूत् तावत् कलावतरंतं तादृग्वटग्रामं समाश्रयंतं प्रलंबासुरसंपाद्रिधमनेन परिश्रमवन्तं भगवन्तं श्रीकृष्णं समालोच्य त्रेतायां दशग्रीवरूपेण द्वापरेऽपि शिशुपालरूपेण च श्रीमच्चरणद्वेषमेवार्जितवन्तं स्वमंडलीस्थं चैनं जयं 'मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषंतोऽभ्यसूयकाः ॥ तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ' इत्यूचिवान् भगवान् पुनरप्यासुर्यामेव योन्यां न कञ्चित् क्षिपतीति शंकमानस्तस्मिन् प्रसादचिकारयिषया तं जयं पुरस्कृत्येव निरंतरं यः परिचचार तमासकामं जयरामं दीनानुद्धरंतमनंतं सन्तं प्रति संप्रति पंतविट्ठलकृतानंननतयः संसतमुल्लसन्तु ॥ १ ॥

रघुनाथचरणाः तत्सन्निधिमासाद्य मूर्तिमानानंदः आनंदमूर्तिरित्यर्थः आस्ते इति वनरूपं न तु निवासरूपं ब्रह्मनालं नाम ग्रामः कथयति ब्रह्मनालं वने रघुनाथायतने समीपे आनंदमूर्त्यायतनं प्रसिद्धं ॥ ३५७ ॥

केशवस्वामिनं वर्णयति भाग्येति अत्रेयमाख्यायिका ' केशवो हि पूर्वं यवनकार्यपुरुषआसीत् अथ केनचित्कारणेन विरक्तोऽभूत् तस्य कदाचिद्भाग्यनगरे देवदर्शनार्थं गच्छतः केनचिद्यवनेन पूर्वपरिचितेन नर्मणा पश्चादेत्य तूष्णीं शिखां धृत्वा स्थितं यावत्स्वामी अग्रतो जगाम तावती शिखा वृद्धा तददभुतं दृष्ट्वा यवनैरपराधःक्षमापितइति ' स्वान्वर्थभावः केशवभावः प्रशस्ताः केशाः यस्य स केशवः केशाद्वोऽन्यतरस्यामिति व्याकरणसूत्रं ॥ ३५८ ॥

त्रिलोकीसाम्राज्यं तृणमिव यदग्रे स्फुरति तत्
पदं यत्संबंधात्परमनुभवंत्यत्र विबुधाः ॥
न यत्र स्थेमानं कलयति कदाचिन्मदलवः
स कोऽप्यस्मिंल्लोके गुरुरमृतराजो विजयते ॥ ३६० ॥
यन्नूनं समजीजनत्सुमधुरं सारस्वतो मां रसः
श्लाघंते स्पृहयंति हंत विबुधा मामेव नैनं क्वचित् ॥

कृष्णाप्पानामानं जयरामस्वामिगुरुं वर्णयति । जलाशयमिति अत्रेयऽमाख्यायिका ' महादेवगिरिशिखरे शांतो नाम जंगमः सिद्ध आसीत् तच्छिष्यः कृष्णाप्पा शांतेन स्वदेहावसानसमये उक्तं मया काश्यां ऋणं कृतमस्ति तदिदानींनिर्याप्य मयि जीवति मे ऋणपत्रमानेतव्यमिति तदानीं कृष्णाप्पा महाप्रसाद इत्युक्त्वा तत्रत्यजलाशये द्रविणं गृहीत्वा निमज्ज्य काश्यां मणिकार्णिकाघट्टे उन्मग्नः । अथ ऋणानिर्यातनं कृत्वा पत्रं गृहीत्वा तदात्वएव पुनस्तेनैव पथाऽगतइति ' संहारकृत् शिवः स च कृष्णः कृष्णएव यया कृष्णो जलाशयं समुद्रं प्रविश्य संहारकर्तुर्यमस्य पत्तनं गत्वा गुरोः सांदीपनेः अभीष्टं मृतपुत्रानयनरूपं चक्रारेति ॥ ३५९ ॥

(गद्यव्याख्या) पुरा श्री कृष्णो रामादिभिः सह वृंदावने भांडीरवटाधः क्रीडन्नभूत् तदा प्रलंबासुरः शिशुरूपेण तत्र प्रविश्य क्रीडायां रामं स्वपृष्ठमारूढं जिघांसया दूरमनैषीत् तज्ज्ञात्वा बलभद्रेण स हतः तच्छ्रमश्रांतं रामं श्रीकृष्णः परिचचार तद्बलरामो न समीचीनमिति मत्वा क्वचिदपि स्वयमेवं चिरं कृष्णः परिचर्यइति कलौ कृष्णरूपेणावतरन् रामः परिचचारेव जयनशापदग्धेन त्रेताद्वापार-योरावणशिशुपालरूपेण हरिद्वेषएव कृतः तेनानिष्टं 'प्रसजेतेति स्वमंडलस्थं तं जयं-पुरस्कृत्य परिचचारेव वटग्रामः बहुशिफासंकुलत्वेन एकोऽपि सन्ननेकवटप्रायत्वे-नासीदिति ग्रामव्यपदेशः अन्यत्र वडगांवइति अदूरे गोपुंजोस्म अन्यत्र गोपुंजनाम-को ग्रामो यत्समीपेऽस्ति भांडीरकेत्युपनाम्नः आश्रयभूतं भांडिरकामिति उपनामस्य-तत्कुलस्याश्रयभूतं वटग्रामे एतदुपनामकमेकं कुलं चिरं वर्तते प्रलंबस्य असुर-संपत् घातुकत्वकौशल्यं प्रलंबा महती असुरसंपतिश्च निधमनं नाशः जयं पुरस्कृत्य वर्तमानो रामो जयरामो भवतीति ॥ २ ॥

अमृतराजाख्यं भक्तं वर्णयति त्रिलोकीति अमृतसंबंधाद्विबुधाः देवाः स्वर्गसा-म्राज्यमनुभवंति किं च तदमृतं मादकं अतएव तुच्छं अयं तु अमृतराजः सत्संब-धाद्विबुधाः संतः तत्पदं ब्रह्मपदमनुभवंति यदग्रे त्रिलोकीराज्यं तृणवद्भाति किं च यत्र मदलवोऽपि नास्तीति अमीच मम गुरोःपरात्परगुरुगुरवः॥ ३६० ॥

यन्नूनमिति अहं सारस्वतात् सामुद्राद्रसाज्जलादुत्पन्नं तन्मामेव विबुधा आद्रियंते न तु मम जनकमित्ययुक्तमिति मत्वेतःपरं सारस्वतं रसमेव यथामदधिकं श्राघतां तथा

तत्कुर्यामहमीदृशं मदधिकं सारस्वतं तं रसं
श्लाघंतां स्पृहयंत्वितीह धरणौ तेनामृतेनोषितम् ॥ ३६१ ॥
शिरःस्थितामृतकरो ज्ञानानंददयास्पदम् ॥
समर्पितशिवानंदः सिद्धराजो विराजते ॥ ३६२ ॥
शिवेन शिरसा श्लाघ्यः कलानाथस्तमोऽपहः ॥
जगदाल्हादयन्नास्ते रामश्चंद्र इवापरः ॥ ३६३ ॥
द्विश्रुतित्वं द्विदक्त्वं च तथैवैकरसज्ञता ॥
नृमात्रे सहजं त्वेतद्रामेकृत्रिममप्यदः ॥ ३६४ ॥
पुरैव सिद्धेशकृतप्रसादो घनोदयादस्य महाप्रकाशः ॥
यज्ज्योत्स्नयांध्यं श्रुतिपद्धतिस्थं नष्टं स रामो विधुरद्वितीयः ॥३६५॥
शेषो लक्ष्मण एष वै मदनुजो भूत्वाऽप्यशेषात्मना
निर्व्याजं यदसेवतास्मि कृपणो स्वर्णस्य निर्यातने ॥

कुर्यामिति किमत्रावतीर्णामिति यस्य सारस्वतः वाग्भवो रसः कवितारूपः अमृतादप्यतिस्वादुरिति तात्पर्यं ॥ ३६१

सिद्धराजं वर्णयति शिरइति शिरसि स्थितः अमृतकरश्चंद्रो यस्य आनंदः दया च तदास्पदं समर्पितः शिवयोरुमामहेश्वरयोःआनंदो येन सिद्धराजो गणेशः अन्यत्र अमृतराजेन यस्य शिरसि हस्तः कृतः तच्छिष्यइति अमृतराजेनैवं बहु शिक्षयित्वा स्वगुरूणां ज्ञानानंदाख्यानां निकटे काश्यां प्रेषितः तत्र तेभ्योऽपि दया संपादिताऽभवत् शिवाख्यः करवीराधिपः राजा छत्रीभूतः तस्मै आनंददः एते च मम गुरोः परात्परगुरवः ॥ ३६२ ॥

श्रीरामचंद्रपंडितं स्तौति शिरसेति चंद्रपक्षे स्पष्टं गुरुपुत्रत्वाद्यः शिवाख्येन राज्ञा शिरसा वंद्यः चतुःषष्टिकलानिपुणःकिमेतावदेव न तमसः अज्ञानस्य नाशकः ज्ञानदातेत्यर्थः ॥ ३६३ ॥

द्विश्रुतित्वामिति ऋग्यजूरूपवेदद्वयघनांताध्ययनवान् ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवइति दग्द्वयवान् शाब्दे परे च निष्णातमित्यर्थः एकरसं ब्रह्मरसं अनुभवंति सदा अन्यत् स्पष्टं ॥ ३६४ ॥

पुरैवेति चंद्रविलक्षणत्वमाह चंद्रस्य आदौ शापो दत्तः पश्चात्सिद्धेशेन गणेशेनानुगृहीतः अयंतु पूर्वमेव चंद्रो हि घनपटले हतप्रभः अयं तु घनेन अष्टविकृति मध्ये चरमो विकारस्तेन प्रकाशमानः चंद्रस्य ज्योत्स्नया नेत्रगतं तमो नश्यति एतत्कृतज्योत्स्नया एतन्नामकेन प्रातिशाख्यसूत्रैकजातीयसंदर्भरूपग्रंथेन श्रुतिपद्धतिस्थं वेदपाठविषयकमांध्यं कर्णपद्धतिस्थं च एते च मम परमगुरवः एतैः श्रीचरणैः स्वप्ने आगत्य मम गुरुचरणाः श्रीरामोपासनाबीजदानेन कृतार्थीकृताइति ॥ ३६५ ॥

तत्कार्यं स्वयमेतदीयचरितं श्रीराम इत्यादृतः
कृत्वा राममिमं स्वयं तदनुजो भूत्वाऽनुकूलोऽभवत् ॥ ३६६ ॥
ध्यानेनात्मगतं स्त्रीत्वं गतं बाह्यं विरागतः ॥
लयेन माधवीभूता राधा तन्न तयोर्भिदा ॥ ३६७ ॥
वक्तुं वयं न शक्ताः स्मो राधायाः प्रेमगौरवम् ॥
यदस्या माधवाद्भेदो न स्वचाकारं विनेतरः ॥ ३६८ ॥
सा रंगामायमना राधा स्त्रीशतविधा प्रतीपा चेत् ॥
स्यादेवानर्थकृते केशव इति लालसो बभूवास्याम् ॥ ३६९ ॥
श्रीकंठादपि पद्मजादपि महालक्ष्म्या अपि ज्येष्ठतो-
ऽपीष्टोऽभून्न हि केवलं भगवतः किंत्वात्मनोऽप्युद्धवः ॥
तद्धेतुः प्रतिभाति मेऽस्य कृतिनः कालत्रयाबाधिता
देवेऽपि व्यभिचारिणी क्वचिदहो यैकांतसत्त्वात्मता ॥ ३७० ॥

बलरामं वर्णयति शेषइति रामेण चिंतितं अयं शेषोऽप्यशेषात्मना मां सेवते स्म तस्य ऋणापकरणे नान्यउपायः तादृशकरणमंतरेणेति कृष्णावतारे तं रामं कृत्वा स्वयमनुजो भूत्वा तं सेवतेस्मेति ॥ ३६६ ॥

राधां वर्णयति ध्यानेनेति स्वाभाविकं स्त्रीत्वं ध्यानदार्ढ्येन बाह्यं लज्जादिकं वैराग्येण गतं स्त्रीत्वे गते राधइति जातं यश्च राधः समाधवएवेति तयोर्भेदो न वैशाखे माधवो राधइत्युभयोरेकार्थत्वेनाभेदात् ॥ ३६७ ॥

वक्तुमिति स्त्र्याकारष्टाप् ॥ ३६८ ॥

सारंगेति सा राधा रंगे सुरतरंगे अमायं निष्कपटं मनो यस्याः ननु अनतिलावण्यगुणा उत्तमनायकलाभे तादृशी भवेदेवेति चेन्न स्त्रीशतविधा स्त्रीणां शतवत् विधा प्रकारो यस्याः एकतः स्त्रीशतं एकतश्चयमिति लावण्यगुणाधिका इयं प्रतीपा प्रतिकूला चेत् मम अनर्थाय स्यात् एतस्यांविपरीत्ये 'धावितशस्त्री धारा नाम यमागारं सा' इति जायते तत्र धाविता सद्यःशाणोल्लीढा या शस्त्री खड्गस्तस्या धारा नाम किं यमस्य अगारं गृहं सा मरणाय स्यादिति भावः स्वयं तां प्रति विपरीतश्चेत् वशकइति भवति नाम वशएव वशकः अनर्थाय न भवति प्रत्युत हितायैवेति ॥ ३६९ ॥

उद्धवं वर्णयति श्रीकंठादपीति सत्त्वात्मकस्य हरेः सत्त्वशीलता प्रिया शिवे तामसत्वं ब्रह्मणि राजसत्वं स्त्रियां चंचलत्वाद्राजसत्वं बले उभयविधत्वं आत्मनोऽपि सत्त्वात्मता क्वचिद्व्यभिचरत्येव परमस्य क्वचिदपि नव्यभिचारितेति प्रियत्वे हेतुः ॥ ३७० ॥

यस्योपसर्गः क्व च नास्ति लोके सदा समाकारतया स्थितो यः ॥
स उद्धवो माधव एव साक्षादित्थं कथं प्राज्ञजनैर्न वाच्यम् ॥ ३७१ ॥
अर्जुनेन विभेद्यंते दुर्भेदा अपि भूभृतः ॥
कृपामाहात्म्यमेतद्धि मन्ये भगवतो हरेः ॥ ३७२ ॥
देवाधीनमिहानूनं नूनमर्जुनवैभवम् ॥
देव एवात एवायं श्रितो वासवसूनुना ॥ ३७३ ॥
समये शरवर्षाणां श्रीदेवस्य प्रसादतः ॥
हरितत्त्वस्य लाभोऽभूदर्जुनस्येति सांप्रतम् ॥ ३७४ ॥
स्वयं सहजतेजस्वी यद्यप्येष धनंजयः
तथाप्यसौ स्फुरद्धेतिरहिप्रियसहायतः ॥ ३७५ ॥
सर्वपार्थप्रियतमा नीलोत्पलदलप्रभा ॥
भिद्यते कृष्णतः कृष्णा स्वचाकारेणैव नान्यथा ॥ ३७६ ॥
स्वधर्मपरिनिष्ठ या य इह तीव्रया सादरं
पुमानभियुनक्ति चेद्भृतनरानुकंपे हरौ ॥
सुदर्शनकरो हरिर्भवति तं प्रति श्रीपति-
र्निदर्शनकृतेऽत्र नः स्मरणमेति देवव्रतः ॥ ३७७ ॥
अनेकधातुश्रेष्ठस्य गांगेयस्य लयो विना ॥
धनंजयप्रसंगेन दिव्यभावोत्तरः कुतः ॥ ३७८ ॥

यस्येति उपसर्गः उपद्रवः उद्धवइत्यस्य उपसर्गः उत् नास्ति चेत् धवः इति जातं सः समाकारतया माकारयुक्तश्चेन्माधवएव भवति ॥ ३७१ ॥

अर्जुनं वर्णयति अर्जुनेति अर्जुनः पार्थस्तृणं च भूभृतः राजानः पर्वताश्च ॥ ३७२ ॥

देवाधीनमिति देवः कृष्णः पर्जन्यश्च अर्जुनः पार्थस्तृणं च ॥ ३७३ ॥

समयेति शराः बाणाः उदकानि च श्रीदेवः कृष्णः पर्जन्यश्च हरितत्त्वं भगवत-स्तत्वं गीताभिरुपदिष्टं हरितवर्णत्वं च अर्जुनः पार्थस्तृणं च ॥ ३७४ ॥

स्वयमिति धनंजयः पार्थः स्फुरंतो हेतयः आयुधानि यस्य ज्वालाश्च अहि-प्रियः शेषशायी कृष्णः सर्पप्रियो वायुश्च ॥ ३७५ ॥

सर्वेति स्त्रियाकारष्टाप् ॥ ३७६ ॥

भीष्मं वर्णयति स्वधर्मेति नरः अर्जुनः मानवश्च सुदर्शनं चक्रं सुष्ठु दर्शनं च यद्यपि भगवतासमरसीम्नि पतितं रथचक्रं धृतं सुदर्शनं तथापि तदपि तत्प्रायमेवेति ॥ ३७७ ॥

अनेकेति अनेकधा श्रेष्ठस्य गांगेयस्य भीष्मस्य लयो मृत्युर्धनंजयस्य पार्थस्य

यः कृष्णेन महाप्रसादसुमुखीभूतेन तूत्पादितः
कृष्णेनैव सहोषितो भगवता कृष्णेन चांते स्मृतः ॥
तत्त्वं कृष्णसखेन यस्य गदितं यः कृष्णकृष्णब्रुवः
सोऽयं कृष्णमयः कथं न विदुरो वाचः सतां संसदि ॥ ३७९ ॥
न भुंक्ते स्वाद्वन्नं विविधमपि मंदस्य भगवा-
नथो भुंक्ते फल्वप्युदितरुचि तज्ज्ञान्युपहृतम् ॥
खलप्रत्तं यत्तद्विषमिव परित्यज्य विदुरो-
टजे गत्वाऽभुंक्त स्वयमहह जोन्नालकणिकाः ॥ ३८० ॥
लोकेषु हंहो मम सोदरं तत्पद्मं बभूव श्रिय आसनाय ॥
तत्पुंडरीकेण तदीर्ष्यया किं स्थानं रमेशो गमितः किमेषः ॥ ३८१ ॥
भित्तिं कापि वदत्यभित्तिमपरेत्येवं द्विधाऽपि श्रुति-
स्तत्रादर्शि तु भित्त्यभाव उचितः श्रीशंकरार्यांघ्रिभिः ॥
भित्तिः सर्वत ईक्षणे पुनरिति श्रीमध्वपादैरिहा-
ये साकाशजता तु हेतुरपरे सा मध्यगेहोत्थता ॥ ३८२ ॥

प्रसंगेन दिव्यभावो वसुता उत्तरा यत्र अनेकेषु धातुषु श्रेठं गांगेयं हेम तस्य लयो विलीनता अग्निप्रसंगेन दिव्यभावो निर्मलता उत्तरा यत्र ॥ ३७८ ॥

विदुरं वर्णयति यइति कृष्णेन वेदव्यासेन कृष्णेन अर्जुनेन कृष्णसखेन उद्धवेन मैत्रेयेण च स हि व्याससखः सतीर्थ्यत्वात् भगवता निर्वाणसमये यस्य स्मरणं कृतं ॥ ३७९ ॥

न भुंक्तइति जोन्नालाः यावनालाः ॥ ३८०

पुंडरीकं वर्णयति पुंडरीकः सितांभोजं च तेन विचारः कृतः मम सहोदरं पद्मं श्रियआसनाय बभूव श्रीस्तत्रास्ते इतीर्ष्यया श्रियः पतिः स्थानं गमितइव ॥ ३८१ ॥

भित्तिमिति कापि श्रुतिर्जीवेशयोर्भेदमाह कौशिकोपनिषदिति ' भिन्नो चिंत्यः परमोजीवसंघातपूर्णः परो जीवसंघो ह्यपूर्णः यतस्त्वसौ नित्यमुक्तोऽयं च बद्धस्तस्मान्मोक्षं तत एवाभिवांछे ' दित्यादिका अपरा अभित्तिमैक्यमाह तत्रैव ' स्वविघ्नमापोहि परः स्वतंत्रस्तस्मादसौ मोच्यते नित्यमुक्तः सएव जीवोऽविद्ययाबंधमेति तन्नाशे तु ब्रह्मसंपद्यतेतः ' मिथ्या भेदो ब्रह्मभावस्तु 'सत्यस्तस्माद्विद्वान्न प्रमाद्येत सत्यादिति' तत्राभेदं श्रीशंकराचार्याउचितत्वेन मेनिरे श्रीमध्वाचार्यास्तु भेदं उचितत्वेन मेनिरे अत्र कारणं शंकराचार्यास्तु आकाशलिंगादुत्पन्नास्तैः सर्वतईक्षिते भित्तिः क्वापि नास्तीति दृष्टं मध्वाचार्यस्तु मध्यगेहनामभट्टादुत्पन्नास्तैरादौ सर्वतईक्षितं तावत् परितो भित्तिरेवेति मध्यगेहस्थत्वात् शंकराचार्याणां पिता क्वचित् तीर्थयात्रां कर्तुं गतवान्

नित्यानिमेषचक्षुः सत्पक्षसमाश्रयेण मत्स्येंद्रः ॥
विहरति वनैकवृत्तिर्भिमलयितुं सर्वतो भुवनम् ॥ ३८३ ॥
लोकोत्तरानुकंपी अनपार्थविभूतिरचितगोरक्षः ॥
मत्स्येंद्रो न विरक्तं कंकं कुरुते स्वकाक्षपातेन ॥ ३८४ ॥
भुवने विचरत्यनिशं शंखं जित्वैव सर्वशो निगमम् ॥
गोरक्षाय समददादुपहितशृंगोऽत्र मत्स्येंद्रः ॥ ३८५ ॥
अथ नाथपथं तात कथं कथयितुं क्षमे ॥
मूर्त्ता यत्रोपलभ्यंते निवृत्तिज्ञानमुक्तयः ॥ ३८६ ॥
यदि ज्ञानं च मुक्तिं च लब्धुमिच्छस्ययत्नतः ॥
निःसीमप्रेमभरितो निवृत्तिं नित्यमाश्रय ॥ ३८७ ॥

पश्चात्तन्मात्रा आकाशलिंगसेवा चिरं कृता कदाचित्तस्य महोत्सवे सर्वजनेषु पश्यत्सु आकाशालिंगात्तेजो निर्गत्य तस्या मुखं प्रविष्टं तेन सा गर्भवती अभवत् अथ महाजनैस्तदैव कृत्यमिति मत्वा न जुगुप्सा कृता ते शंकराचार्याइति संबंधोस्थितं ॥ ३८२ ॥

मत्स्येंद्रनाथं वर्णयति नित्येति निमेषरहितज्ञानः अनिमेषनेत्रश्च सत्पक्षः साधुपक्षः सत्पतत्रश्च मत्स्येंद्रः मीनश्रेष्ठश्च वनं विपिनं जलं च भुवनं जगत् जलं च मत्स्यानां स्थित्या जलं विमलं भवति ॥ ३८३ ॥

लोकेति अतिशयितकरुणः अनपार्था अमोघा या भूतिर्भस्म तेन रचितः उत्पादितः गोरक्षो येन येन कस्यै चित् पुत्रार्थिन्यै विभूतिर्दत्ता इमां भक्षय तव पुत्रः स्यादिति तया गृहीत्वाऽनंतरं भीता सती तां उत्करे तत्याज वर्षेषु गतेषु मत्स्येंद्र आगत्य पृष्टवान् पुत्रः क्वास्ति तयोक्तं मया भस्म न भक्षितं तर्हि त्यक्तं क्व उत्करे दर्शय दर्शितं तेनाहूतं तावद्बाहिर्यातः पुत्रः तं गोरक्षनाम्ना चकारेति समाख्यायिका स मत्स्येंद्रः स्वकाक्षः कटाक्षस्तस्य पातेन कं कं विरक्तं न कुरुते अपि तु यो यो मिलितस्तं तं सर्वं मत्स्येंद्रः विराटः लोके उत्तरे स्वपुत्रे कृपालुः पार्थरहिता अपार्था सा न अनपार्था तद्भूती संपतिस्तया रचिता गवां रक्षा यस्य स्वको यः अक्षः पाशः तेन कंकं धर्मराजं विगतरक्तं न करोतिस्मेति किं ॥ ३८४ ॥

भुवनेति यथा मत्स्यावतारो हरिर्भुवने जले विचरन् शंखासुरं जित्वा वेदं गोः वाण्याः रक्षकाय ब्रह्मणे दत्तवान् तस्य च शृंगमभूत् तथायं भुवने जगति निगमं खं जित्वा मथित्वा शं सुखं गोरक्षायाददात् वादनार्थं गृहीतं शृंगं येन ॥ ३८५ ॥

नाथपथं वर्णयति नाथः आदिनाथः शिवः निवृत्तिः निवृत्तिनाथश्च ज्ञानं ज्ञानदेवश्च मुक्तिः मुक्तिनाथा च ॥ ३८६ ॥

निवृत्तिनाथं वर्णयति यदिति निवृत्तिं वैराग्यमाश्रितस्य क्रमेण ज्ञानमुक्तीभवतः